

УКРАЇНА: КОНТЕКСТ СВІТОВИХ ПОДІЙ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

УКРАЇНА: КОНТЕКСТ СВІТОВИХ ПОДІЙ

АНАЛІТИЧНІ ЗАПИСКИ
ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України»

(2020–2023 рр.)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

УКРАЇНА: КОНТЕКСТ СВІТОВИХ ПОДІЙ

АНАЛІТИЧНІ ЗАПИСКИ
ДЕРЖАВНОЇ УСТАНОВИ
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

(2020–2023 рр.)

Київ 2023

**За повного або часткового відтворення матеріалів посилання
на видання обов'язкове.**

Рекомендовано до друку Вченою Радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Протокол № 8 від 16 листопада 2023 р.).

За заг. ред. член-кор. НАН України, д.і.н., проф. Кудряченка А.І.

Редакційна колегія:

Солошенко В.В., к.і.н., доц.; Деменко О.Ф., к.політ.н., доц.

Наукові редактори:

Хойнацька Л.М., к.і.н., доц. – відповідальний редактор,

Зернецька О.В., д.політ.н., проф.,

Розумюк В.М., к.політ.н., доц.,

Бульвінський А.Г., к.і.н., доц.,

Толстов С.В., к.і.н., доц.,

Швед В.О., к.і.н., доц.

У45

«Україна: контекст світових подій». Аналітичні записки Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (2020–2023 рр.). / За загальною
ред. член-кор. НАН України, д.і.н., проф. Кудряченка А.І. – Київ: Державна
установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. – 760 с.

Підготовлений науковим колективом Інституту збірник аналітичних записок Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» за 2020–2023 рр. продовжує слушну традицію таких видань в Інституті. Попередні наукові збірники із аналітичними записками 2014–2017 рр., 2017–2019 рр. отримали схвальні відгуки науковців та спільноти експертів. Нинішнє видання містить тексти аналітичних записок, підготовлених і переданих до органів державної влади України з конкретними пропозиціями щодо можливостей, шляхів, способів та інструментів розв'язання актуальних проблем сучасності, передусім, щодо протидії повномасштабній російській агресії проти України, у сфері входження України до європейського й світового співтовариства та імплементації ефективного зарубіжного досвіду в нашої країні.

Представлені матеріали інтерес та стануть у нагоді вітчизняним політикам і дипломатам, а також науковцям – історикам, політологам, економістам, фахівцям-міжнародникам, культурологам, філософам та всім, хто цікавиться проблемами розвитку України, її успішного просування на міжнародній арені та формування ефективних стратегій реагування на виклики сучасного світу.

УДК 94 (100): 327 (477)

© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2023

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	9

РОЗДІЛ 1. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	13

1.1. <i>Кудряченко А.І., Солошенко В.В.</i> Посилення санкцій Європейського Союзу проти Росії	13
1.2. <i>Потехін О.В.</i> НАТО та повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну	17
1.3. <i>Кудряченко А.І., Солошенко В.В.</i> Черговий / п'ятий пакет санкцій Євросоюзу проти Росії	21
1.4. <i>Кордун О.О.</i> Міжнародна військова допомога Україні з початку повномасштабного вторгнення Росії (лютий – серпень 2022 р.)	25
1.5. <i>Кордун О.О.</i> Основні тенденції у наданні міжнародної військової допомоги Україні (лютий 2022 – листопад 2023рр.)	31
1.6. <i>Перга Т.Ю.</i> Екологічні наслідки війни Росії проти України	38
1.7. <i>Воробей О.В.</i> Портрет окупанта російсько-української війни	42
1.8. <i>Кудряченко А.І., Солошенко В.В.</i> Рішуче засудження Німеччиною та ЄС війни Росії проти України	47
1.9. <i>Стельмах С.П.</i> У Німеччині «Союз 90/Зелені» рішуче підтримують Україну	52
1.10. <i>Мітрофанова О.О.</i> Французько-українські відносини та позиція Франції щодо російсько-українського конфлікту 2014–2021 рр.	55
1.11. <i>Мітрофанова О.О.</i> Політика Франції щодо війни Росії проти України	59
1.12. <i>Мітрофанова О.О.</i> Заходи Франції щодо підтримки України в умовах повномасштабної російської агресії	64
1.13. <i>Перга Т.Ю.</i> Допомога Швеції і Фінляндії у боротьбі України з російською агресією	70
1.14. <i>Кириченко О.В.</i> Зовнішня політика країн Балтії в умовах російсько-української війни	79
1.15. <i>Рудич С.Ф.</i> Позиція Швейцарської Конфедерація щодо війни Росії проти України	89
1.16. <i>Чорногор Я.О.</i> Актуальність російської загрози з боку Придністров'я ..	92
1.17. <i>Отрош М.І.</i> Історико-правові підстави належності Криму Україні	95
1.18. <i>Цапко О.М.</i> Мовчання – не завжди золото! Ставлення країн Центральної Азії до російського вторгнення в Україну	102
1.19. <i>Олійник О.М.</i> Позиція Китаю щодо воєнної агресії РФ проти України ...	106
1.20. <i>Прип'ік Є.О.</i> Мирний план Китаю щодо припинення війни в Україні: висновки для української дипломатії	113
1.21. <i>Лукаш О.І.</i> Індійська модель розвитку у контексті позиції Індії щодо російсько-української війни	119
1.22. <i>Прип'ік Є.О.</i> Позиція держав-членів АСЕАН щодо російської агресії в Україні та її економічні наслідки для країн регіону	122

1.23.	<i>Швед В.О.</i> Позиція країн Близького Сходу щодо агресії Росії проти України	132
1.24.	<i>Пророченко Н.О.</i> Позиція Ісламської Республіки Іран в контексті війни Росії проти України	135
1.25.	<i>Швед В.О.</i> Російська агресія проти України та позиція арабських монархій: висновки для української дипломатії	141
1.26.	<i>Зелінський А.Л.</i> Про перспективи України щодо посилення своїх позицій у Ліванській Республіці на протидію російському впливу на геополітичну ситуацію у регіоні	148
1.27.	<i>Зелінський А.Л.</i> Еволюція ставлення Ліванської Республіки до повномасштабної російсько-української війни	154

РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ 158

2.1.	<i>Толстов С.В., Фесенко М.В.</i> Ретроспективний погляд на сутність «холодної війни»	158
2.2.	<i>Фесенко М.В., Толстов С.В.</i> Позиція США щодо кризових аспектів у відносинах з СРСР та Росією: порівняльний аналіз	165
2.3.	<i>Потехін О.В., Фесенко М.В.</i> Особливості функціонування сухопутних кордонів США в умовах пандемії «COVID-19»	172
2.4.	<i>Толстов С.В., Фесенко М.В.</i> Цілі та пріоритети зовнішньополітичної стратегії адміністрації Дж. Байдена	177
2.5.	<i>Толстов С.В., Фесенко М.В.</i> Актуальні оцінки та підходи щодо світових процесів у контексті 59-ої Мюнхенської конференції з питань безпеки (17-19 лютого 2023 р.)	186
2.6.	<i>Перга Т.Ю.</i> Розвиток відносин Угорщини із сусідніми країнами у ХХ – на початку ХХІ ст.: узгодження суперечностей зі Словаччиною та Україною	195
2.7.	<i>Ветринський І.М.</i> Значення регіональних безпекових союзів в умовах геополітичного суперництва США та КНР: на прикладі AUKUS	201
2.8.	<i>Аулін О.А.</i> Нові орієнтири зовнішньої політики Туреччини	206
2.9.	<i>Олійник О.М.</i> Піднесення статусу Сі Цзіньпіна у керівництві Китаю та його вплив на впровадження зовнішньополітичного курсу Пекіну	211
2.10.	<i>Олійник О.М.</i> Результати візиту голови КНР Сі Цзіньпіна до рф: висновки для України	216
2.11.	<i>Прупік Є.О.</i> Китайсько-в'єтнамські відносини: від суперечностей до партнерства	224
2.12.	<i>Швед В.О.</i> Індійсько-пакистанське прикордоння: історичний розвиток та сучасні засади узгодження суперечностей	232
2.13.	<i>Швед В.О.</i> Угоди Авраама: висновки для України	237
2.14.	<i>Швед В.О.</i> Атака ХАМАС на Ізраїль: головні уроки та висновки для України	244
2.15.	<i>Швед В.О., Гуцало С.Є.</i> Останній спалах відкритої конфронтації між ХАМАСом та Ізраїлем: наслідки для Близького Сходу та висновки для України	249

2.16.	<i>Зелінський А.Л.</i> Перспективи подальшого зміцнення українських позицій в Лівані	253
2.17.	<i>Мхитарян Н.І.</i> Азербайджансько-турецькі відносини. Висновки для України	258

РОЗДІЛ 3. СВІТОВИЙ ДОСВІД ВИРІШЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ 265

3.1.	<i>Кудряченко А.І., Солошенко В.В.</i> Проблеми політичної моделі та альтернатива для Німеччини	265
3.2.	<i>Стельмах С.П.</i> Подолання нацизму та боротьба з «тінями минулого»: повоєнний досвід ФРН	272
3.3.	<i>Шморгун О.О.</i> Крах традиційної партійної системи у Франції та політичне протистояння на початку ХХІ століття	279
3.4.	<i>Фесенко М.В., Ветринський І.М.</i> Протидія радикалізації суспільних настроїв: досвід Нідерландів	284
3.5.	<i>Толстов С.В., Годлюк А.М.</i> Криза традиційного політичного істеблшменту в США та феномен Дональда Трампа	288
3.6.	<i>Деменко О.Ф.</i> Тріумф лівого популізму в Греції: причини і наслідки	295
3.7.	<i>Чекаленко Л.Д.</i> Польська націоналістична партія «Корона» (історія створення і діяльність)	305
3.8.	<i>Вітер І.І.</i> Особливості соціального розвитку Австралії у середині ХХ ст.	309
3.9.	<i>Ветринський І.М.</i> Досвід Австралії у протистоянні регіональним геополітичним викликам: уроки для України	317
3.10.	<i>Романенко О.В.</i> Австралійська міграційна політика: досвід для України	322
3.11.	<i>Перга Т.Ю.</i> Еволюція екологічної політики Австралії щодо моніторингу довкілля: досвід для України	326
3.12.	<i>Мирончук О.А.</i> Трансформація сфери освіти і науки Австралії під впливом викликів глобалізації наприкінці ХХ ст.: можливості для України	331
3.13.	<i>Перга Т.Ю.</i> Результати 26-ї сесії Конференції Сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату та перспективи виконання зобов'язань Україною	337
3.14.	<i>Пророченко Н.О.</i> Президентські вибори в Ірані 2021 р. та їхній вплив на внутрішню політику і корекцію зовнішньополітичного курсу країни	340
3.15.	<i>Швед В.О.</i> Трансформація саудівської моделі історичного розвитку та уроки для України	349

РОЗДІЛ 4. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ 355

4.1.	<i>Мітрофанова О.О.</i> Зовнішньополітичні пріоритети країн ЄС на різних етапах європейської інтеграції	355
4.2.	<i>Фомін С.С.</i> Внутрішні проблеми Європейського Союзу як фактор відносин з пострадянськими країнами	362

4.3.	<i>Кириченко О.В.</i> Вплив європейської інтеграції країн Балтії на їх суспільно-політичну трансформацію	369
4.4.	<i>Метельова Т.О.</i> Політико-правова позиція Європейського Союзу у зв'язку з проявами сепаратизму та збройними конфліктами на пострадянському просторі	377
4.5.	<i>Мітрофанова О.О.</i> Досвід та особливості узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією	388
4.6.	<i>Романюк В.О.</i> Суперечності між США і країнами ЄС щодо основних проблем міжнародної безпеки	392
4.7.	<i>Мітрофанова О.О.</i> Боротьба з пандемією: європейський досвід	392

РОЗДІЛ 5. КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ 404

5.1.	<i>Метельова Т.О.</i> Тоталітарний спадок пострадянських країн як виклик демократизації суспільств: ціннісний вимір	404
5.2.	<i>Рудяков П.М.</i> Пострадянські протодемократії: європейські моделі та практики на просторі колишнього СРСР	409
5.3.	<i>Добровольська А.Б.</i> Зовнішні чинники структуризації пострадянського простору в умовах глобальних трансформацій	415
5.4.	<i>Деменко О.Ф.</i> Сутність, особливості та основні етапи євразійської інтеграції	420
5.5.	<i>Бульвінський А.Г., Кордун О.О.</i> Український чинник трансформації пострадянського простору	429
5.6.	<i>Кордун О.О.</i> Складові трансформації політичного режиму в Україні: від тоталітаризму до демократії	435
5.7.	<i>Кириченко О.В.</i> Економічний вимір відновленої латвійської державності: внутрішня та зовнішня парадигми	442
5.8.	<i>Богданович І.І.</i> Білорусь: національний шлях розвитку та його здобутки	448
5.9.	<i>Богданович І.І., Мудрієвська І.І.</i> Білоруський досвід модернізації: ціна стабільності	454
5.10.	<i>Богданович І.І.</i> Радянський заповідник» Білорусь: переформатування режиму Лукашенко від м'якого авторитаризму у класичну диктатуру	459
5.11.	<i>Добровольська А.Б.</i> Придністровське протистояння: ситуація напередодні президентських виборів у Молдові	466
5.12.	<i>Держалюк М.С.</i> Переосмислення ідеї національної держави у Республіці Молдова	471
5.13.	<i>Рудяков П.М.</i> Особливості пострадянської трансформації Республіки Молдова	483
5.14.	<i>Добровольська А.Б.</i> Геополітичний аспект формування зовнішньої політики Молдови (за результатами президентських виборів 2020 р.)	487
5.15.	<i>Кириченко О.В.</i> Розвиток соціально-економічних процесів у Вірменії після розпаду СРСР	492
5.16.	<i>Ткаченко І.В.</i> Особливості інтеграційних процесів на Південному Кавказі	499

5.17.	<i>Рудяков П.М.</i> Центральнoазійська регіональна ідентичність як чинник регіональної інтеграції	507
5.18.	<i>Грицик Л.Ю.</i> Стратегічне партнерство та пріоритети зовнішньополітичних інтересів України в регіоні Центральної Азії	511
5.19.	<i>Цапко О.М., Хойнацька Л.М.</i> Зовнішньополітичні пріоритети країн Центральної Азії в нових геополітичних реаліях: висновки та пропозиції для України	516
5.20.	<i>Деменко О.Ф.</i> Проблеми соціально-економічної модернізації Казахстану	523
5.21.	<i>Воробей О.В.</i> Протести в Казахстані: причини, наслідки та їх вплив на безпеку України	532
5.22.	<i>Рудяков П.М.</i> Багатовекторність зовнішньої політики по-киргизьки: переваги і недоліки	536
5.23.	<i>Бульвінський А.Г.</i> Еволюція Таджикистану в пострадянський період	539
5.24.	<i>Бульвінський А.Г.</i> Доктринальні засади зовнішньополітичного позиціонування Республіки Таджикистан	554
5.25.	<i>Фомін С.С.</i> Історичний досвід трансформації Узбекистану	549
5.26.	<i>Фомін С.С.</i> Сучасні українсько-узбецькі відносини та шляхи їх розвитку	556
5.27.	<i>Хойнацька Л.М.</i> Соціально-економічна модель Узбекистану крізь призму минулого та сучасних трансформацій	560
5.28.	<i>Фомін С.С.</i> Політичні та економічні відносини між Узбекистаном та країнами-членами Євразійського економічного союзу	568
5.29.	<i>Цапко О.М.</i> Особливості туркменської моделі розвитку	574

РОЗДІЛ 6. РОСІЙСЬКА АГРЕСИВНА ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ 580

6.1.	<i>Ткаченко В.М.</i> Проблеми посткомуністичного транзиту Росії	580
6.2.	<i>Ткаченко В.М.</i> Реставрація тоталітаризму – back in the USSR	585
6.3.	<i>Держалюк М.С.</i> Ключові проблеми у соціально-економічній сфері Російської Федерації	589
6.4.	<i>Чекаленко Л.Д.</i> Основні напрями російської телепропаганди	596
6.5.	<i>Кордун О.О.</i> Збройні конфлікти на пострадянському просторі як інструмент утримання нових незалежних держав в орбіті впливу Кремля	601
6.6.	<i>Сафар'янс Є.В.</i> Напрями політики Росії щодо залежних від неї пострадянських квазідержав	607
6.7.	<i>Сафар'янс Є.В.</i> Досвід російської участі у врегулюванні гарячих конфліктів на пострадянському просторі	614

РОЗДІЛ 7. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ 620

7.1.	<i>Ільїн В.В.</i> «Memory studies: Друга світова війна в контексті української ідентичності»	621

7.2.	<i>Вознюк П.Ф.</i> Особливості формування історичного дискурсу пам'яті про Другу світову війну у Великій Британії	624
7.3.	<i>Вознюк П.Ф.</i> Політика пам'яті і проблема мігрантів: досвід Великої Британії	628
7.4.	<i>Шморгул О.О.</i> Французька Республіка: історична спадщина і «місця пам'яті»	632
7.5.	<i>Срібняк І.В.</i> Пам'ять про Другу світову війну – італійський досвід	637
7.6.	<i>Срібняк І.В.</i> Досвід Італії у застосуванні інструментарію політики пам'яті для формування національної єдності	647
7.7.	<i>Мудрієвська І.І.</i> «Вічний нейтралітет»: пам'ять про Другу світову війну у Швейцарії	653
7.8.	<i>Чуткий П.С.</i> Специфіка шведської моделі політики пам'яті про Другу світову війну	660
7.9.	<i>Чекаленко Л.Д.</i> Політика пам'яті про Другу світову війну сучасної Польщі	663
7.10.	<i>Чекаленко Л.Д.</i> Архітектура простору пам'яті: сучасний підхід у Республіці Польща	671
7.11.	<i>Чекаленко Л.Д.</i> Світове місце пам'яті Аушвіц-Біркенау	677
7.12.	<i>Вознюк П.Ф.</i> Досвід становлення політики пам'яті в Угорщині: здобутки й прорахунки	683
7.13.	<i>Ткаченко В.М.</i> Російська трансформація повоєнної пам'яті: від «ніколи знову» до «можемо повторити»	689
7.14.	<i>Шморгул О.О.</i> Консолідувальний потенціал політики пам'яті в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: уроки для України	694
7.15.	<i>Розумюк В.М.</i> Досвід політики пам'яті в Балканських країнах: українські можливості застосування	700
7.16.	<i>Метельова Т.О.</i> Від ізоляції до глобалізаційної єдності: можливості політики пам'яті на прикладі Китаю, Японії та Південної Кореї	707
7.17.	<i>Мудрієвська І.І.</i> Політика пам'яті та її вплив на формування національної ідентичності та консолідації в Об'єднаних Арабських Еміратах	718
7.18.	<i>Потехін О.В.</i> Війна меморіалів та історична пам'ять про громадянську війну у США	724
7.19.	<i>Розумюк В.М., Фоцан Я.І.</i> Теоретична рефлексія соціального конфлікту: історія, соціологія, політологія	729
7.20.	<i>Цапко О.М.</i> Історична ретроспектива феномену популізму і політичної демагогії: уроки для України	735
7.21.	<i>Ільїн В.В.</i> Еволюція грошей в світі – шлях до фінансової грамотності	740
7.22.	<i>Зернецька О.В.</i> Роль медіа та комунікаційних технологій у житті Австралії наприкінці ХХ століття	747
ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ		756

ВСТУПНЕ СЛОВО

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України» займає провідні позиції у вітчизняній науці щодо проведення й координації фундаментальних та прикладних досліджень з проблем цивілізаційного розвитку, всесвітньо-історичного процесу, міжнародних відносин в контексті російсько-української війни, особливостей формування історичного дискурсу політики пам'яті, історичних зв'язків України з країнами і народами світу. Колектив Інституту розробляє рекомендації для органів державної влади стосовно стратегії інтеграції України у світове співтовариство, впровадження передового досвіду країн світу в практику суспільно-політичного, культурного життя та інноваційного розвитку нашої держави.

Основними напрямками наукових досліджень Інституту є: теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу; історія країн світу; історія міжнародних відносин; світовий культурно-цивілізаційний розвиток; суспільно-політичні та культурні взаємини України з країнами світу, аналіз і прогнозування розвитку цих взаємин; світо-системні трансформації в умовах глобального розвитку, система міжнародних відносин в контексті планетарних викликів; цивілізаційні зрушення та конкуруючі версії прогресу сучасності; соціально-політичні та інформаційні чинники сучасного світового розвитку; міжнародна безпека, врегулювання міжнародних конфліктів; вплив геополітичних процесів, міжетнічних та міжконфесійних відносин на міжнародну безпеку; глобалізація та регіоналізація.

На виконання Постанови Президії Національної академії наук України «Про створення Центру з дослідження проблем міжнародної безпеки» № 257 від 31.08.2022 р. з метою активізації в НАН України досліджень проблем міжнародної безпеки, сприяння виробленню концептуальних засад зовнішньої політики України в Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України» створено Центр з дослідження проблем міжнародної безпеки як міждисциплінарний науковий підрозділ Установи. Основними завданнями Центру визначено проведення наукових досліджень та підготовку інформаційно-аналітичних матеріалів, пропозицій і рекомендацій для органів державної влади України з актуальної проблематики, обґрунтування основних напрямів зовнішньої політики України в умовах російської агресії та формування нового світового порядку, розвитку процесів європейської та євроатлантичної інтеграції; розроблення механізмів захисту національних інтересів та зміцнення

суверенітету України у відносинах з Росією, іншими державами та міжнародними організаціями; а також систематичне інформування громадськості нашої країни і зарубіжних держав про зовнішньополітичні і безпекові пріоритети Української держави та шляхи їх досягнення; про реальний стан і перспективи українсько-російських відносин; причини і хід війни РФ проти України; зусилля України та її міжнародних партнерів, спрямовані на відновлення територіальної цілісності України.

Повномасштабна військова агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 р., стала серйозним викликом для всієї міжнародної системи повоєнної Європи. Основною передумовою цієї війни стало намагання РФ забезпечити цілковитий контроль над Україною та її природними ресурсами, знищити військовим шляхом українську державність та ідентичність, утримати за собою світові позиції, втрачені Кремлем після розпаду СРСР. Несподіваним ударом для Російської Федерації стали рішучий спротив і відчайдушний захист Української держави та суспільства і швидке об'єднання країн світу для надання допомоги Україні і запровадження потужних санкцій проти країни-агресора.

У сучасних реаліях колективом Інституту ґрунтовно досліджуються міжнародні аспекти російсько-української війни, основні тенденції у наданні міжнародної військової допомоги Україні з моменту повномасштабного вторгнення Росії, позиції країн Європи, Америки, Азії та Африки з приводу російсько-української війни та підходів щодо її завершення. Висвітлюється російська агресивна політика на пострадянському просторі, втручання РФ у соціально-економічний і культурний розвиток пострадянських держав, основні напрями російської пропаганди.

Значним здобутком колективу Інституту є активна наукова діяльність, спрямована на дослідження нових концептуальних підходів щодо розвитку світових інтеграційних процесів в умовах глобалізації, причин, сутності та наслідків глобальних і регіональних конфліктів. Значна увага приділяється аналізу діяльності регіональних безпекових союзів в умовах суперництва США та КНР, зовнішньополітичному курсу Пекіну, цілям і пріоритетам зовнішньополітичної стратегії США, наслідкам для Близького Сходу атаки ХАМАС на Ізраїль тощо.

Велику увагу науковці Інституту приділяють дослідженню проблем європейської та євроатлантичної інтеграції України, зовнішньополітичним пріоритетам країн ЄС на різних етапах європейської інтеграції, внутрішнім проблемам Європейського Союзу, відносинам між США і країнами ЄС щодо основних проблем міжнародної безпеки, досвіду боротьби з пандемією «Ковід-19».

За результатами досліджень до органів державної влади регулярно направляються практичні рекомендації щодо пріоритетів України у відносинах із Європейським Союзом, Північноатлантичним Альянсом, країнами Європейського континенту, Сполученими Штатами Америки та іншими стратегічно важливими країнами.

Співробітники Інституту, реалізуючи основні завдання, займаються дослідженням проблем модернізації і трансформації нових незалежних держав пострадянського простору, вивченням пострадянських протодемократій, аналізують вплив історичного спадку на політичні та соціально-економічні процеси у нових незалежних державах, особливості та основні етапи євразійської інтеграції, зовнішньополітичні пріоритети пострадянських країн тощо.

Важливим напрямом наукових досліджень Інституту є ґрунтовні студії політики пам'яті про Другу світову війну в європейських країнах, аналіз впливу політики пам'яті на формування національної єдності в країнах різних регіонів, використання інструментарію політики пам'яті на формування національної ідентичності та консолідації народів світу.

Колективом Інституту на регулярній основі розробляються інформаційно-аналітичні та прогнозні матеріали, рекомендації для органів державної влади. Виходячи зі стратегічних національних інтересів нашої держави, дослідники зосереджують зусилля для наукового супроводу та адаптації й імплементації передового досвіду зарубіжних країн у практику державотворення незалежної України.

У рамках міждисциплінарних наукових досліджень Інститут прагне до об'єктивного відтворення ролі й місця України та українського народу в європейському історичному процесі, у сучасних міжнародних відносинах та окреслення потенційних можливостей і перспектив входження нашої держави до спільного простору розвинених демократій. Для реалізації цієї мети науковці Інституту розробляють практичні рекомендації щодо розвитку двосторонніх та багатосторонніх відносин України з провідними державами світу та міжнародними організаціями, стратегічними партнерами, з країнами всіх регіонів світу, окреслюють напрями спільної міжнародної діяльності.

Найвагоміші результати наукових досліджень та відповідні рекомендації, підготовлені співробітниками Інституту у вигляді науково-аналітичних доповідей та аналітичних записок на регулярній основі надаються органам державної влади України як потенційним споживачам наукових розробок. Такі матеріали Інститут надсилає до комітетів Верховної Ради України, Офісу Президента України, Кабінету Міністрів України, Ради національної безпеки і оборони, Міністерства закордонних справ України та інших міністерств і відомств. Надіслані аналітичні матеріали отримують високу оцінку

від представників законодавчої та виконавчої влади і враховуються при підготовці й ухваленні відповідних управлінських рішень.

Підготовлений науковим колективом даний збірник аналітичних записок Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» за 2020–2023 рр. продовжує усталену традицію таких видань в Інституті. Попередні наукові збірники із аналітичними записками 2014–2017 рр. та 2017–2019 рр. були схвально сприйняті науково-аналітичною спільнотою.

У запропонованому науковому збірнику опубліковано понад 120 науково-аналітичних розробок, надісланих до органів державної влади України. Видання пропонує панорамне уявлення про авторські напрацювання науковців, їх новаторський підхід до з'ясування складнощів та викликів, що постали в новітню добу, з якими стикається світова спільнота і наша держава. Практично кожна з аналітичних записок містить конкретні висновки та рекомендації щодо напрямів розв'язання тих чи тих проблем державної політики. В основу відповідних рекомендацій покладено безцінний європейський і світовий досвід, втілення якого зараз так потребує Україна. Тематичні рубрики представлених аналітичних матеріалів віддзеркалюють напрями діяльності відділів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»: теорії та методології всесвітньої історії; глобальних і цивілізаційних процесів; трансатлантичних досліджень; історії країн Азії і Африки; історії нових незалежних держав.

Дане видання сприятиме зацікавленому колу читачів виробити власне адекватне бачення можливостей, шляхів, способів та інструментів розв'язання тих чи тих актуальних проблем сучасності, передусім досягнення перемоги українського народу у російсько-українській війні, входження України до світового співтовариства, європейської та євроатлантичної інтеграції нашої держави і суспільства, імплементації кращих надбань зарубіжного досвіду в нашої країні.

Сподіваємось, що матеріали збірника викличуть жвавий інтерес та стануть у слухній нагоді політикам і дипломатам, а також вітчизняним і зарубіжним науковцям – історикам, політологам, економістам, фахівцям-міжнародникам, культурологам, філософам та всім тим, хто цікавиться проблемами розвитку України, її успішного просування на міжнародній арені та формування ефективних стратегій реагування на виклики сучасного світу.

*Член – кореспондент Національної академії наук України,
доктор історичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України А.І. Кудряченко*

РОЗДІЛ 1.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1.1. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Посилення санкцій Європейського Союзу проти Росії

Війна Росії проти України змінила всю систему міжнародних відносин, більшість країн світу пересвідчуються у агресивності кремлівського режиму, його злочинній сутності. Європейський Союз, як і весь колективний Захід, гнівно засуджують повномасштабну війну РФ проти України. Нинішній перебіг подій підтверджує багаторічний антиукраїнський, антидемократичний курс Москви. У лютому 2022 р. з моменту визнання Росією ДНР і ЛНР та початку повномасштабного воєнного вторгнення на територію України Євросоюз, у якому протягом цього півріччя головує Франція, відреагував прийняттям кількох пакетів санкцій та посиленням обмежувальних заходів.

На сучасному етапі у ЄС діє розгалужена мережа із понад сорока різних режимів обмежень. Деякі з них санкціоновані Радою Безпеки ООН, а інші Брюссель приймає самостійно. Рішення щодо прийняття, продовження або скасування режимів санкцій затверджуються Радою на основі пропозицій Комісії й Високого представника Союзу із закордонних справ та політики безпеки. Комісія відіграє важливу роль у нагляді за здійсненням санкцій державами-членами.

22 лютого Рада Євросоюзу у складі міністрів закордонних справ затвердила перший пакет санкцій у відповідь на визнання Росією ДНР і ЛНР, аналогічні тим, що були введені у 2014 р. у відповідь на анексію Криму. Санкції набрали чинності в день опублікування відповідних регламентів, тобто 23 лютого.

Перший пакет передбачає:

– санкції щодо 351 депутата Державної Думи Росії, які проголосували 15 лютого 2022 р. за визнання ДНР і ЛНР, а також 22 фізичні та 4 юридичні особи, які «відіграли роль у підриві або загрозі територіальній цілісності, суверенітету і незалежності України». Обмежувальні заходи передбачають заморожування активів, заборону

надання коштів особам та організаціям, включеним до переліку, а також на в'їзд до ЄС або транзит через його територію;

– обмеження на імпорт товарів, що походять із ДНР і ЛНР, за винятком тих, яким уряд України надав сертифікат походження; заборона надання послуг у секторах транспорту, телекомунікацій, енергетики, розвідки та видобутку нафти, газу та мінеральних ресурсів, а також послуги, пов'язані з туристичною діяльністю;

– обмеження доступу Росії до ринків капіталу Євросоюзу, його фінансових ринків та послуг.

Другий пакет санкційних заходів Рада у складі міністрів закордонних справ ЄС затвердила 25 лютого після того, як її погодили напередодні глави держав та урядів. Пакет набув чинності того ж дня. Міністри вирішили заморозити активи президента Росії, прем'єр-міністра та міністра закордонних справ. Під обмежувальні заходи потрапили депутати Думи РФ, члени Ради безпеки Росії, офіційні особи Білорусії, які підтримали російське вторгнення на територію України.

Фінансовий сектор. Застосування чинних фінансових обмежень було розширено, заборонено надання послуг щодо акцій російських державних підприємств на торгових майданчиках Євросоюзу; введено заборони приймання депозитів понад певних значень від громадян чи резидентів Росії, на ведення рахунків російських клієнтів центральними депозитаріями ЄС і продаж російським клієнтам цінних паперів, деномінованих в євро. Санкції торкаються практично 70% російського ринку банківських послуг, а також ключових державних підприємств, зокрема оборонної промисловості.

Енергетичний сектор. Заборони стосуються експорту до РФ певних товарів та технологій у сфері нафтопереробки, за допомогою чого Брюссель має шкодити російському нафтовому сектору та загальмувати модернізацію нафтопереробних підприємств у Росії.

Транспортний сектор. Запроваджено заборону на експорт товарів та технологій в чутливих авіаційній та космічній промисловості. Забороні також підлягає надання послуг зі страхування, перестрахування й технічного обслуговування щодо цих товарів і технологій та заборона супровідного технічного й фінансового сприяння.

Технологічний сектор. Введено подальші обмеження на експорт товарів та технологій подвійного призначення, а також обмеження на експорт відповідних товарів та технологій, які можуть сприяти розширенню технологічних можливостей Росії у сфері оборони та безпеки, зокрема, напівпровідники та передові технології.

Припинено безвізовий режим для дипломатів та спрощений візовий режим для власників службових паспортів та бізнесменів.

Рада також вирішила активізувати дипломатичні зусилля щодо здійснення все ширшого засудження Росії та її війни проти України. Послам та представництвам Євросоюзу у всьому світі було доручено активізувати діяльність з тим, щоб досягти міжнародної ізоляції РФ.

ЄС прийняв третій пакет санкцій 28 лютого. Він включає заборону на операції з Центробанком Росії, на проліт повітряного простору ЄС та на доступ до аеропортів країн Євросоюзу російських перевізників усіх видів, індивідуальні та економічні санкції проти Білорусії, а також проти 26 фізичних осіб та страхової компанії газової сфери «Согаз». У списку санкцій кілька російських міністрів та перший заступник голови Ради Федерації. Під санкції потрапили кілька високопоставлених офіцерів південного військового округу Росії; бізнесмени, близькі до президента РФ, у тому числі керівники енергетичних компаній «Роснафта», «Транснафта», голови «Північгруп» та ПАТ «Промзв'язокбанк», два акціонери Альфа-групи, та голова ради директорів московського міжнародного аеропорту Шереметьєво. Також до цього кола віднесено й акціонерне товариство «Согаз» за його участь у будівництві мосту через Керченську протоку.

Санкції зазнали прес-секретар президента Росії, шість журналістів за антиукраїнську пропаганду в російських ЗМІ. За новими доповненнями до санаційного списку потрапили біля 700 фізичних та більше 50 юридичних осіб за діяльність, що підриває територіальну цілісність, суверенітет та незалежність України.

Важливим стало рішення Ради ЄС щодо виділення з Європейського фонду миру 450 млн євро терміном на 24 наступні місяці на фінансування постачання техніки та припасів Збройним силам України, у тому числі вперше в історії - летального озброєння. Виконання рішення, яке набрало чинності 28 лютого 2022 р., доручено міністерствам оборони 24 країн, крім Ірландії, Австрії та Мальти. Держави-члени об'єднання мають дозволити транзит військової техніки та супроводжуючого персоналу через їх території, включаючи повітряний простір.

Четвертий пакет санкцій проти Росії Брюссель схвалив у середині березня ц.р. Як повідомив офіс французького головування в ЄС, країни-члени об'єднання узгодили вже четвертий пакет санкцій проти Росії після її вторгнення в Україну. Жозеп Боррель – Верховний представник Євросоюзу із зовнішньої політики та політики безпеки зазначав, що «війна Путіна – це не тільки про Україну, мова йде і про безпеку та стабільність всього європейського континенту. Це впливає на всіх нас». Очільник дипломатії Євросоюзу викрив Кремль у цілеспрямованих ударах по цивільному населенню, навівши приклад Маріуполя та інших міст України.

Нові санкції спрямовані на сталевий, вугільний та енергетичний сектори Росії, а також на доступ Москви до ресурсів міжнародних фінансових інституцій. Під приціл потрапляють економічні та логістичні складові, з яких походять джерела фінансування війни.

Євросоюз призупиняє дію режиму найбільшого сприяння для Росії. Цей захід дозволить країнам Заходу вводити високі тарифи на російські товари та поставить Росію на один рівень із Північною Кореєю або Іраном.

Заборона імпорту сталевих виробів призведе до втрати Росією близько 3,3 млрд євро експортних доходів. У зв'язку з цим будуть збільшені квоти для інших країн. Санкції включають заборону на імпорт російської сталі й заліза, заборону на експорт предметів розкоші, включаючи автомобілі вартістю понад 50 000 євро (55 000 доларів), а також заборону на інвестиції в нафтові компанії й енергетичний сектор.

До числа санкцій входить заборона рейтинговим агентствам Європи надавати послуги Росії та російським компаніям.

Євросоюз також розширив список осіб, щодо яких запроваджуються санкції. Як відомо, тепер він включає більше олігархів та бізнесменів, пов'язаних із Кремлем. До санаційного списку внесені власник футбольного клубу «Челсі» Роман Абрамович і ще 14 осіб російських олігархів-мільярдерів, проти яких застосовують санкції ЄС. Британія на цей час вже ввела на Абрамовича санкції у вигляді заморожування активів і заборони на поїздки. Нещодавно журнал Forbes оцінив статки Абрамовича в 7,2 мільярди доларів.

Президентка Європейської комісії Урсула фон дер Ляєн заявила, що пакет також заблокує доступ Росії до коштів Міжнародного валютного фонду (МВФ) і Світового банку.

Звичайно, ЄС діятиме в залежності від перебігу подій війни Росії з Україною, принаймні летальна зброя має поставлятися доти, доки не закінчатся військові дії.

Звільнення районів Київщини та інших областей від тимчасової російської окупації уможливило для українців, всього людства, всіх країн, небайдужих до справедливої національно-визвольної війни України, переконатися у величезних злочинах російської армії, знущаннях і насильстві над мирним населенням. Зокрема, тортури і злочини проти людяності, масові вбивства цивільних в м. Буча, Гостомелі, селі Мотижин та ін. поселень викликали гнів і заклики громадян і політиків ЄС, США, Великобританії та інших держав розробити новий пакет санкцій проти Росії і її керівництва та піддати їх міжнародному суду як військових злочинців.

Висновки та рекомендації.

На подальші рішення щодо введення санкцій та їх продовження чи прийняття нових будуть впливати події на українсько-російському фронті та можливі заходи у відповідь з боку Росії. Однак досі всі санкції продовжувалися після закінчення їхнього терміну. Звісно ж, поки йде війна, будуть прийматися чергові санкції, запровадження четвертого та обговорення п'ятого пакетів свідчить про все наростаючий тиск з боку Євросоюзу.

Українській державі, вітчизняній дипломатії слід також взяти до уваги наступне.

По-перше, практика свідчить, що спектр санкцій проти путінської Росії, запас обмежень проти юридичних та фізичних осіб та статей російського експорту ще не вичерпано.

По-друге, дискусії та рішення, які прийняті у Раді ЄС, однозначно свідчать, що імпорту енергоносіїв з РФ та подальші фінансові санкції Брюсселя далеко не завжди мають однастайну підтримку.

По-третє, певні країни, зокрема, Франція, Німеччина, Угорщина, кожна виходячи із своїх мотивацій застережливо ставляться до радикальних пропозицій Польщі, країн Балтії щодо припинення отримання ресурсів із Росії. Недивлячись на те, що по даним енергоресурсам не вирішені шляхи альтернативних надходжень, потрібно переконувати лідерів цих країн в тому, що для України, як і для демократій Європи, слід у найкоротший термін досягти критичної уразливості санкційних заходів для Кремля.

Для досягнення більшої єдності та ефективності санкційної діяльності Євросоюзу варто апелювати до підтримки України з боку США, Великобританії та інших великих і малих країн світової спільноти. Адже нинішній українсько-російський фронт – це передовий, але крихкий рубіж протистояння агресивним і великомасштабним планам кремлівського керівництва.

1.2. Потехін О.В. НАТО та повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну

Глибокий і ґрунтовний аналіз перебігу подій, можливих дієвих превентивних чи стримуючих заходів щодо неспровокованого вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р., певно, що буде здійснено пізніше. Проте і нині, після фактично чотиримісячного потужного і відчайдушного опору України, її збройних сил агресору можна і вкрай важливо провести аналіз позиціонування та, власне, мало прийнятної лінії НАТО – самої сильної військово-політичної структури, стосовно російського брутального нападу на Україну.

З певною долею умовності можна поділити усіх держав – партнерів України у її спротиву російській агресії, у тому числі й членів НАТО, на дві частини: прихильників «партії миру» та «партії справедливості». Другу групу, яку очолюють два могутніх лідери – США та Велика Британія, є підстави з певними застереженнями вважати навіть союзниками України. У числі даних держав найбільш гостро, з повними на те підставами, сприймається безпосередня російська загроза не лише існуванню України, але й країнам Східної Європи (з деякими виключеннями) та Балтії. Адже ці країни переживали радянські збройні інтервенції й прагнуть уникнути їхнього повторення Москвою в майбутньому. Дане коло країн об'єднує з лідерами «партії справедливості» усвідомлення того, що ставкою у російсько-українській війні є не тільки доля України, а європейська й світова безпека в цілому. Якщо Путіну не нанести поразку в Україні, його геополітичні апетити миттєво розширяться до кордонів Російської імперії.

Натомість «партія миру», на чолі з лідерами ЄС – Німеччиною, Францією, Італією та ін. – стурбована насамперед тим, що мета «партії справедливості» – продовження війни до перемоги України, пов'язана з ризиком ескалації аж до ракетно-ядерної, залучення країн НАТО у війну. Самі багаті країни Євросоюзу найбільш страждають від економічних санкцій проти Росії, перспективи відміни яких уявляються дуже віддаленими. Щоб приглушити звинувачення у політиці умиротворення Путіна, показати на чиєму вони боці, лідери ЄС погодилися на надання Україні статусу кандидата в члени Євросоюзу. Безумовно, це для них знаковий вчинок. Але він не отримає розвитку у разі ненадання провідними європейськими потугами своєчасної масштабної допомоги Україні у війні. Нинішня війна в Україні показує європейцям сьогодні: щоб мати мир обидві сторони мають віддавати перевагу миру перед війною. Щоб потенційний агресор мав заплатити надвисоку ціну за загарбницькі дії. Це й називається стримуванням. Якщо Європа хоче жити в мирі, вона повинна на решті побудувати сильну зовнішню політику та спільну оборону.

Здавалося, що після абсолютно безглузлого за стратегією та саможубного для російських національних інтересів нападу Кремля на Україну, мали б припинитися спроби вимірювати Путіна в категоріях «реальполітик» та відбутися визнання його божевільним геополітиком (не тільки тому, що геополітика як така є божевільням у глобалізованому світі). Але політичний реалізм, без вагань відмовляючись від наріжного для нього визначення «балансу сил», безоглядно пропонує раціоналізувати ірраціональну поведінку опонента, «зрозуміти побоювання російського керівництва». Поготів відсутністю реалізму диктується логіка поведінки «не спровокувати війну Росії проти За-

ходу», тим більш запобігти обміну ракетно-ядерними ударами. Треба брати до уваги, що у картині світу Путіна немає обмежень тому, до чого він має вдатися, незалежно від поведінки його опонентів. Залишається сподіватися, що рятуючи свої життя путінське оточення, у разі наказу розпочати ядерну війну, спроводить його «до раю» одноосібно, віддавши перевагу збереженню цього недосконалого бездуховного світу для себе ще на деякий час. Путіна неможливо спровокувати, він самотужки успішно це робить, що довів нападом на Україну без будь-якого приводу для Росії, окрім власного хибного псевдоісторично-філософського симулякра. Намагатися умиротворити Путіна – це завдання для психіатрів, а не політиків. Тільки холодний душ внаслідок воєнної поразки здатний привести Росію до тями.

Політика НАТО під час російсько-української війни, з усіма її кричущими суперечностями, найкращим чином зрозуміла з виступу генсека Єнса Столтенберга у Гельсінкі 12 червня 2022 р.: «Зараз відбувається жорстока війна [Росії] проти мирного сусіда [України]. НАТО не є частиною [цієї] війни. У відповідь на війну НАТО має два фундаментальні завдання. Одне – надати підтримку нашому близькому партнеру Україні, [щоб вона] відстоювала своє право на самооборону, закріплене в Статуті ООН. Ми робимо це фактично протягом багатьох років»^[1]. Але, треба визнати, у розмірах, які аж ніяк не допомогли Україні створити за 8 років війни потенціал стримування Росії, який був би здатен попередити її масоване вторгнення взимку 2022 р. «Після вторгнення ми значно посилили нашу підтримку України, – продовжує Столтенберг, – військовою, економічною та гуманітарною допомогою. Наша мета – забезпечити перевагу України як суверенної та демократичної держави в Європі».

Проте аналіз свідчить, що тут генсек, м'яко кажучи, допустив деякі неточності. Тому що як у попередні роки, так і після повномасштабної навали допомогу надавав не союз як спільна військово-політична структура, а окремі держави-члени. Основним досягненням Брюсселю слід вважати те, що він не заборонив їм цього робити. Це стає очевидним, якщо зважити на друге завдання НАТО у формулюванні Столтенберга – «не допустити ескалації війни. Головна відповідальність НАТО – захистити народи [країн-членів]. Тому ми посилюємо нашу оборону, особливо на сході Альянсу, на суші, на морі та в повітрі. Це стримування – не для того, щоб провокувати, а щоб запобігти конфлікту, зберегти мир. Амбіції Путіна виходять за межі України. Так звані «договори про безпеку», які він представив НАТО та США у грудні минулого року, висувають вимоги не лише до України, а й до НАТО – утримуватися від будь-якого подальшого розширення та

вивести війська та інфраструктуру НАТО з країн, які приєдналися до Альянсу після 1997 року, поділивши НАТО на членів першого та другого класу. Це вимоги повної ревізії європейського безпекового порядку». Засвідчивши, що апетити Путіна стосуються більш широкого ареалу ніж Україна, Москва прямим чином загрожує країнам-членам, які Брюссель готовий захищати усіма належними засобами. Водночас, констатуючи, що війна в Європі йде повним ходом, бо Україну за будь-яких розкладів не можна усунути з континенту, логічним було б для генсека визнати невід'ємність натівської безпеки від української перемоги над агресором. Але політичний керівник Альянсу замість цього висуває тезу про дві війни – російсько-українську, у якій НАТО не воює та вступати до неї за жодного перебігу подій не збирається. Друга війна, яку прагне попередити Альянс, виглядає неминучою за відмови від визнання своєю війни першої. Не спрацьовують навіть властиві військовим будь-якого рівня міркування: ворога треба стримувати на рубежах подалі від власних, а якщо можливо – чужими, спільними, але не виключно власними силами.

Висновки та рекомендації.

Ґрунтовний аналіз свідчить, що для набуття якостей дійового фактору міжнародної стабільності в Європі, без якої і світова стабільність є недосяжною, НАТО має здійснити низку рішучих кроків:

- встановити відповідність свого складу принципу захисту демократії, західних цінностей, що вимагає уведення до статуту (Вашингтонського договору) положення (статті) про тимчасове припинення членства або остаточне виключення з організації держави з авторитарним режимом, яка потурає агресору й, завдяки вимозі консенсусу у схваленні рішень, паралізує дії Альянсу;

- негайно прийняти до НАТО Швецію та Фінляндію, які відповідають усім стандартам Альянсу, володіють чималими військовими та стратегічними спроможностями, заблокувавши підривні дії Туреччини. Цей крок є адекватною відповіддю на геополітичні марення Москви. Подібних амбіцій аж ніяк не позбавлена й Анкара;

- зміцнити південний фланг оборони НАТО, Чорне море, відмовитися від розрахунків на Туреччину (яка неодноразово відмовлялася від надання підтримки воєнним операціям Альянсу, здійснює військово-технічне співробітництво з РФ та здебільшого сприяє країні-агресору), негайно визначити близьку перспективу вступу України до НАТО як країни, котра на ділі довела боєздатність своїх збройних сил;

- докорінним чином збільшити європейський оборонний потенціал (відмовитися від пресловутих 2% ВВП на оборону), розбудувати

його до масштабів, коли Європа набуде спроможностей, близьких до Сполучених Штатів, а, отже, діяти самостійно в питаннях оборони;

- виступати єдиним фронтом у безпекових питаннях, подолати різноголосся між державами, які прагнуть «поставити РФ на належне для неї місце» та «миротворцями за будь-яку ціну, якщо її платитиме Україна», цілком позбутися прагнення умиротворити Кремль, оскільки це є шлях у безвихідь;

- провести чесну та відверту оцінку прорахунків та недоліків Альянсу, цілковитого провалу стримування агресора, безглузвих спроб залучити РФ до створення спільної системи колективної безпеки, ігноруючи базові засади путінського режиму, що призвели до війни в Європі та слабких місць політики Брюсселю під час війни;

- раз і назавжди визнати, що геополітика (захоплення та контроль територій) є реліктом, існування якого у ХХІ столітті, через наявність засобів знищення людства в цілому та процесу глобалізації, який постав об'єктивною умовою подолання основних проблем людства, є неприпустимим.

У разі невиконання більшості, якщо не всіх цих завдань, НАТО як організація з вирішення проблем міжнародної безпеки, стримування агресора зрівняється у ефективності з такими структурами як ОБСЄ та ООН. Саме такі оцінки і підходи вітчизняної дипломатії мають артикулюватися і твердо обстоюватися українською стороною. А підтримка цієї слушної позиції Києва колом держав прихильників «партії справедливості» може мати стратегічне значення як для України, так і для Альянсу в цілому.

1.3. Кудряченко А.І., Солошенко В.В.

Черговий / п'ятий пакет санкцій Євросоюзу проти Росії

Нещодавно Рада ЄС затвердила п'ятий пакет економічних і персональних санкцій проти Росії через її війну проти України. Особливістю заходів Брюсселю, як заявив глава європейської дипломатії Жозеп Боррель є те, що «ці останні санкції були прийняті після звірств, скоєних російськими збройними силами в Бучі та інших місцях під російською окупацією. Мета наших санкцій – зупинити безрозсудну, нелюдську та агресивну поведінку російських військ і дати зрозуміти особам, які приймають рішення в Кремлі, що їхня незаконна агресія дорого їм коштуватиме!»

Зазначимо, що з 24 лютого ц.р., з дня повномасштабної агресії Росії проти України, економіка країни-агресора падає, інфляція зростає. Розпочавши війну проти України, уряд РФ, її керівництво

зіштовхнулися із запровадженими західним світом жорсткими обмежувальними заходами, що покликані зруйнувати економіку Росії та різко знизити рівень життя росіян. Рейтингове агентство Fitch прогнозує, що внаслідок вторгнення в Україну російська економіка скоротиться у 2022 р. на 8%, а рівень інфляції сягне 18%.

Важливо, що велика сімка (G7) заморозила резерви Центрального банку РФ, міжнародні резерви якого станом на 18 лютого 2022 р. становили 643,2 мільярдів доларів США. У результаті санкцій країни G7 заморозили близько половини золотовалютних резервів ЦБ РФ, що складає приблизно 300 мільярдів американських доларів.

У опублікованому 9 квітня ц.р. повідомленні Ради ЄС, окреслена ціла низка заходів цього пакету, спрямованих на посилення тиску на російський уряд та економіку країни, а також на обмеження ресурсів Кремля для агресії.

До пакета входять:

- негайна **заборона доступу до портів країн Євросоюзу суднам, зареєстрованим під прапором Росії**. Винятки становлять судна із сільськогосподарською та харчовою продукцією, гуманітарною допомогою та продукцією для енергетичної сфери;

- заборона будь-яким російським та білоруським автотранспортним підприємствам **перевозити вантажі автомобільним транспортом в межах ЄС, у тому числі транзитом**. Винятки можуть надаватися для низки продуктів, таких як фармацевтична, медична, сільськогосподарська та харчова продукція, включаючи пшеницю, а також для автомобільного транспорту в гуманітарних цілях;

- **подальші заборони на експорт**, спрямовані на реактивне паливо та інші товари, такі як квантові комп'ютери та передові напівпровідники, високоякісна електроніка, програмне забезпечення, чутливі машини та транспортне обладнання, а також нові заборони на імпорт таких продуктів, як: деревина, цемент, добрива, морепродукти та лікер. Узгоджені заборони на експорт та імпорт становлять 10 мільярдів євро та 5,5 мільярдів євро відповідно;

- **заборона з серпня 2022 р. на закупівлю, імпорт або перевезення вугілля** та інших твердих викопних видів палива в ЄС, якщо вони походять з РФ або експортуються з Росії. Зараз імпорт вугілля до країн-членів Євросоюзу становить 8 мільярдів євро на рік. Показово, що ще раніше США ухвалили рішення заборонити поставки нафти, газу та вугілля з Росії. До цього заходу приєдналися Австралія та Канада. Про бажання повністю відмовитися від імпорту нафти та нафтопродуктів з РФ до кінця 2022 р. підтвердила влада Великобританії, Німеччини та Польщі;

– низка цілеспрямованих економічних заходів, спрямованих на посилення існуючих заходів та **усунення прогалів в уже запроваджених санкціях**.

Окрім цього, Брюссель накладає санкції на компанії, чії продукти чи технології відіграли роль у вторгненні, ключових олігархів та бізнесменів, пропагандистів, а також членів сімей осіб, які вже потрапили під санкції.

Раніше Європейський Союз та США частково відключили низку банків РФ від міжнародної банківської системи SWIFT. Згідно п'ятого пакету санкцій повна заборона на транзакції накладена на чотири ключові російські банки: «Откритіє», «Новікомбанк», «Совкомбанк» і «ВТБ». Дані установи представляють 23% ринку в російському банківському секторі. За оцінкою Ради Євросоюзу, після десвіфтизації ці банки таким чином повністю відрізані від ринків ЄС, а їх активи тепер підлягають заморожуванню.

Міжнародні кредитні системи Mastercard, Visa, American Express та японська JCB призупинили діяльність у Росії. За їх картками, випущеними російськими банками, стало неможливо розплачуватись за кордоном, а також оплачувати покупки в іноземних онлайн-магазинах та сервісах. Усередині Росії картки Visa і Mastercard працюватимуть, поки не спливе термін їхньої дії.

Рада ЄС доповнила у п'ятому пакеті своїх санкцій рішення щодо запровадження обмежувальних заходів ще до 217 фізичних і 18 юридичних осіб. До кола цих осіб входять високопосадові кремлівські чиновники та олігархи – Моше Кантор, Борис Ротенберг та Олег Дерипаска, інші видні бізнесмени, які працюють у ключових секторах економіки, таких як енергетика, фінанси, ЗМІ, оборонна та військова промисловість, а також співробітники кремлівської пропаганди, що систематично розповсюджують викривлену інформацію про ситуацію в Україні.

До списку також включені члени сімей осіб, які вже потрапили під санкції, з огляду на те, що вони отримують вигоду від режиму або для запобігання обходу санкцій ЄС. Серед них – Марія Воронцова та Катерина Тихонова, дочки президента Росії В. Путіна. У списку санкцій і так звані міністри та члени «Народної ради» так званих «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки».

До числа нових підсанкційних організацій входять чотири великі російські банки, які названі вище, компанія, що працює в транспортному секторі і належить Російській Федерації, а також компанії оборонно-промислового комплексу, у тому числі концерн «Калашников».

Висновки.

Загалом обмежувальні заходи ЄС тепер застосовуються до 1 091 фізичної особи та 80 організацій. Активи осіб, які включені до списку, підлягають заморожуванню, а громадянам та компаніям Євросоюзу заборонено надавати їм кошти. На фізичних осіб додатково поширюється заборона на поїздки, яка не дозволяє їм в'їжджати чи перетинати території країн-членів ЄС транзитом. Додамо, що Брюссель заморозив активи російських і білоруських олігархів та організацій на 30 млрд євро.

Підкреслимо, що практично водночас із підготовкою проти Кремля п'ятого пакету санкцій Євросоюзу, його країни-члени прийняли рішення щодо видворення сотень співробітників посольств РФ, яких звинувачують у шпигунстві. Такий масовий відтік цих фахівців **здатний** тимчасово, якщо не назавжди серйозно порушити роботу російської розвідки. Видання Washington Post з посиланням на добре інформовані джерела повідомило, що це найбільше скоординоване виселення дипломатів з Європи. Зокрема, за останні шість тижнів країни-члени ЄС заявили **про висилку майже 400 російських так званих «дипломатів»**. А вітчизняне міністерство закордонних справ повідомило, що з початку повномасштабної війни Росії проти України дружні до Києва держави *вислали загалом 445 дипломатів* та співробітників російських дипломатичних установ. Найбільше росіян вислали з дипломатичних місій у Польщі та Німеччині (понад 40 осіб у кожній), Франції, Словаччині, Словенії та Італії (відповідно 30 і більше). Скажімо, ще 23 березня ц.р. Польща оголосила про видворення 45 російських дипломатів, яких підозрювали у шпигунстві. Росія відповідно вдалася до дзеркальних заходів. Зокрема, міністерство закордонних справ РФ оголосило персонами нон грата також 45 польських дипломатів.

Варто наголосити, що через шість тижнів після початку війни проти України представництво Європейського Союзу відновить роботу в Києві. А показовим у даному питанні було саме те, що Посольство Республіки Польща і її керівник протягом усього періоду повномасштабної агресії Росії проти України постійно перебували у м. Києві. Це був вияв не лише мужності, але й реальної солідарності з нашою державою і її політичним керівництвом.

1.4. Кордун О.О. Міжнародна військова допомога Україні з початку повномасштабного вторгнення Росії (лютий – серпень 2022 р.)

Російське повномасштабне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. є частиною російсько-української війни, розв'язаної Росією 20 лютого 2014 р. Щоб втриматися та зупинити наступ агресора, Україна потребувала негайної фінансової та військової допомоги від західних партнерів.

Загальні військові потуги двох держав напередодні вторгнення були абсолютно неспівмірні. Росія тривалий час готувалася до війни і в рази переважала Україну в живій силі і техніці. За даними «The Military Balance» 2021 р., російські збройні сили більш ніж у чотири рази перевищували чисельність українських збройних сил. Військові витрати Росії у 2021 р. за оцінкою European Parliamentary Research Service становили, за різними даними, від \$ 45,8 млрд. до \$ 62,2 млрд, що в 10–14 разів перевищує обсяг аналогічних витрат України (\$ 4,3–\$4,7 млрд). Станом на 2022 р. за даними Global Firepower (Comparison of Russia and Ukraine Military Strengths) Україна мала у 13 разів менше літаків, у понад 14 – гвинтокрилів, у майже 5 разів – танків, у понад 6 разів – самохідної артилерії, у майже 16 разів – військових кораблів. Безпосередньо напередодні вторгнення Росія зосередила біля кордонів України (у тому числі на території Білорусії та в Криму), за різними даними, від 110 до 190 тис. військовослужбовців.

Враховуючи невідповідність України до масштабної війни та інтенсивність самих бойових дій, вже на початку великого вторгнення запаси радянського озброєння та боєприпасів, що були у Збройних Сил України (ЗСУ) на момент вторгнення, швидко вичерпувались, і навіть їх поповнення за рахунок постачання із постсоціалістичних країн-членів НАТО не могло вирішити проблеми.

Вже через кілька днів після повномасштабного вторгнення Росії низка країн, серед яких США, Велика Британія, Польща, Чехія, Туреччина, країни Балтії оголосили про надання Україні різного роду оборонного озброєння, у першу чергу, протитанкового, а також амуніції, засобів зв'язку та розвідки. Стійкість ЗСУ та здатність перемогти агресора спрацювали на об'єднання зусиль Заходу для надання Україні військової, фінансової та гуманітарної допомоги.

Однак надання з боку США та інших країн НАТО озброєння Україні на початку було ускладнено низкою різномірних суб'єктивних та об'єктивних чинників. Зокрема:

- відсутність єдності серед країн НАТО та ЄС у питанні довіри до висновків розвідувального співтовариства США після прорахунків в

Іраку та Афганістані, а також неготовність ключових європейських гравців (передусім лідерів Німеччини та Франції) повірити у можливість розв'язання Росією широкомасштабного конфлікту в Європі в XXI ст.;

- недооцінка спроможності ЗСУ та України загалом протистояти силам набагато переважаючого ворога. До 24 лютого 2022 р. серед військових експертів на Заході була поширена думка, що у разі великомасштабної наступальної операції Росія може за час від 48 до 72 годин зайняти Київ та повалити законний уряд України;

- недооцінка потенційних масштабів військових дій, руйнувань та обсягів витрат для відбиття агресії РФ. Більшість західних експертів, а також керівництво України очікували обмеженого вторгнення;

- небажання посилювати протистояння з ядерною державою, що могло б спровокувати вихід збройного конфлікту за межі України або іншим чином загрожувати безпековим інтересам інших країн, а також підвищена увага Вашингтона до загроз із боку Китаю.

Однак завдяки вмотивованості, професійності та героїзму ЗСУ та допомозі всього цивілізованого світу, Україна зруйнувала плани Росії на блицкриг. У цій ситуації уряду України вдалося залучити іноземне фінансування для забезпечення першочергових видатків бюджету. Станом на початок вересня 2022 р. загальний обсяг пільгового фінансування (кредитів та грантів), залученого з 24 лютого, становив майже \$18 млрд. Серед ключових донорів України – Сполучені Штати Америки, Канада, Велика Британія, Японія, Франція, Італія. До кінця 2022 р. Україна очікує надходження анонсованого офіційного фінансування ще на \$12 млрд, у тому числі €8 млрд в межах програми макрофінансової допомоги від ЄС.

Попри означені проблеми, рівень військової допомоги Україні з боку цивілізованого світу є безпрецедентним.

За оцінками Інституту світової економіки у Кілі (Німеччина), протягом шести місяців з початку повномасштабного вторгнення Росії військова допомога, обіцяна США Україні, становить € 25 млрд. Сполучене Королівство посідає друге місце в загальному обсязі допомоги (€ 4,03 млрд), далі йдуть ЄС на загал (€ 2,5 млрд), Польща (€ 1,8 млрд), Німеччина (€ 1,2 млрд) та Канада (€ 0,93 млрд). Найбільшими окремими зобов'язаннями в одному пакеті є військова допомога США (\$ 2,98 млрд) та Сполученого Королівства (€ 1,5 млрд.). За даними незалежного моніторингу, станом на 18 серпня фіксувалися зобов'язання партнерів України на € 84,2 млрд.

Загалом підтримку Україні у вигляді фінансової, гуманітарної та військової допомоги надали більше 50 країн світу, гуманітарну та фінансову – понад 30 іноземних компаній (Airbnb, Netflix, «PayPal»,

«Tesla Inc.»), а також низка міжнародних організацій (ЄС, МВФ, ООН, Світовий банк тощо).

Станом на початок вересня 2022 р. міжнародна військова допомога та її координація здійснюється у рамках кількох міжнародних форматів («Рамштайн», «Копенгаген» (Міжнародний фонд для України) та «Європейський фонд миру»), двосторонніх міждержавних угод та добровільної допомоги окремих корпорацій чи/та бізнесменів та світових знаменитостей, а також добровільні пожертви простих громадян у різноманітні фонди, які займаються допомогою (в т.ч. військовою) Україні.

Найбільшу за обсягами військову допомогу надають Україні США. Як чітко дав зрозуміти президент Дж. Байден, США підтримуватимуть Україну, яка захищає свою демократію, стільки, скільки буде потрібно.

З січня 2021 р. Сполучені Штати інвестували понад \$ 15,2 млрд у безпекову допомогу Україні, з них понад \$ 14,5 млрд – з моменту повномасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 р. Всього з 2014 р. США за даними United States Department of State надали військової допомоги понад \$ 17,3 млрд. Крім того, США мають намір виділити ще \$ 2,2 млрд на довгострокові інвестиції в рамках зовнішнього військового фінансування для зміцнення безпеки України та 17 її сусідів, які потенційно знаходяться під загрозою майбутньої російської агресії.

Допомога США здійснюється у трьох основних форматах різного ступеню оперативності: закон про ленд-ліз; довгострокова допомога в рамках Ініціативи сприяння безпеці в Україні (USAI); оперативна програма «вилучень» з запасів Міністерства оборони США в рамках повноважень президента США (PDA) для безоплатної передачі Україні. Наразі США віддають пріоритет тим форматам безпекової допомоги Україні, за якими Києву не потрібно буде повертати кошти (на відміну від ленд-лізу). Поточна допомога США (окрім ленд-лізу) відбувається в межах схвалених Конгресом окремих програм і пакетів допомоги на загальну суму понад \$ 40 млрд.

Ленд-ліз (The Ukraine Democracy Defense Lend-Lease Act of 2022, Закон про ленд-ліз «Захист демократії в Україні») – акт Конгресу США, який є відповіддю США на російське вторгнення в Україну. Поставки озброєння і військової техніки в рамках підписаного Закону США про ленд-ліз для України мають розпочатися у жовтні-листопаді 2022 р.

Ініціатива сприяння безпеці в Україні (Ukraine Security Assistance Initiative, USAI), оголошена 24 серпня 2022 р. Її загальний обсяг складає близько \$ 3 млрд, що дорівнює трьом річним бюджетам Мінобо-

рони України на закупівлю всього озброєння та військової техніки у 2021 р.

Оперативна допомога за програмою «вилучень» з запасів Міністерства оборони США в рамках повноважень президента США (Presidential Drawdown Assistance, PDA). За фінансовий рік (з серпня 2021 р. по 19 серпня 2022 р.) адміністрація Дж. Байдена 19 разів використовувала ці президентські повноваження для надання військової допомоги Україні на загальну суму понад \$ 8,01 млрд. З них, \$ 7,75 млрд. – після 24 лютого 2022 р.

Зазначені вище формати є основними, однак ними не вичерпується безпекова співпраця України з США.

Формат «Рамштайн» – регулярні зустрічі постійно діючої міжнародної Консультативної групи з питань оборони України (Ukraine Defense Contact Group), ініційованої США, які відбуваються щомісяця (он-лайн чи наживо) з метою оперативної координації нагальної військової допомоги Україні. Створення оборонної міжнародної коаліції у форматі «Рамштайн» оглядачі порівнюють за своєю історичною роллю з Тегеранською конференцією 1943 р., де була остаточно оформлена Антигітлерівська коаліція під час Другої світової війни.

8 вересня 2022 р. на військовій базі США «Рамштайн» у Німеччині відбулася чергова (п'ята) зустріч міжнародної Консультативної групи з питань оборони України, на якій були прийняті рішення, які дозволять Україні переломити хід війни та забезпечити середньо- та довгострокову підтримку ЗСУ, яка вплине на принципові структурні зміни в українській армії.

«Копенгаген» (Конференція північноєвропейських союзників у Копенгагені, #CopenhagenUkraine), формат, започаткований 11 серпня 2022 р. міністрами оборони 26 країн, на першому засіданні якого зібрали € 1,5 млрд на військову допомогу Україні. На відміну від формату «Рамштайн», який передбачає термінову допомогу, «Копенгаген» відрізняється своїми довгостроковими проектами. Зустрічі у форматі «Копенгаген» є розширенням діяльності Міжнародного фонду для України (IFU), створеного у квітні 2022 р. для координації закупівлі та транспортування військового обладнання з третіх країн або промисловості.

Європейський фонд миру (European Peace Facility, EPF). Оскільки бюджет ЄС не може використовуватися для фінансування видатків, що мають військові чи оборонні наслідки, Європейський Союз зараз надає летальну зброю Україні через свій позабюджетний фонд EPF на суму € 500 млн. Зазначимо, що загальний бюджет EPF на 2022 рік становить € 540 млн.

Центр управління, координації постачання та оптимізації доставки військової допомоги Україні (Центр управління EUCOM в Україні, ECCU). Створений Міністерством оборони США в зоні відповідальності Європейського командування американських збройних сил в Німеччині (Штутгарт). ECCU є ключовим міжнародним хабом в Європі, де розгортається основна робота з постачання Україні військової техніки.

Станом на 1 липня 2022 р., за даними Defense Express, кількість озброєння, запланованого або вже поставленого Україні від США/ЄС становила: гаубиці – 126/70+, САУ – 0/225+, системи РСЗВ – 8/40+, системи HIMARS/MLRS – 8/10, ЗПК – 2/13, кораблі/катери – 18/0, гелікоптери – 20/5+, літаки – 0/30+, танки – 0/270+, БМП-0/130+, тактичні авто – 0/190+, БТР – 200/360+.

Підрахунок точної кількості конкретних видів озброєння ускладнений кількома чинниками: обмеженням публічним доступом до такої інформації з міркувань національної безпеки, складністю розрізнення з публічних повідомлень вже отриманої/обіцяної зброї, а також дозованим інформуванням союзників щодо конкретного наповнення партій допомоги.

Протягом перших 180-ти днів українського спротиву змінилася не тільки динаміка, але й наповнення іноземної військової допомоги. Якщо на початку широкомасштабного вторгнення західні союзники надсилали Україні стрілецьку зброю, а також боєприпаси, протитанкові та зенітні ракети, то з літа вже йдеться про важке озброєння – артилерію, РСЗВ та системи ППО. Зокрема, протягом червня-серпня 2022 р. Україні відправили понад 100 американських гаубиць M777 та 300 тис. 155-мм боєприпасів. Також у США мають намір наростити виготовлення реактивних систем залпового вогню HIMARS і високоточних снарядів GMLRS до них. Для цього у серпні 2022 р. вже виділено масштабне фінансування.

Відбуваються зміни у підході до постачання засобів ППО. Від початку війни західні партнери поставляли в Україну переважно переносні або мобільні ЗПК – Stinger або Starstreak. Єдиний виняток становила передача Словаччиною у квітні ЗПК C-300. У серпні 2022 р. було оголошено, що Україні буде поставлено дві батареї по 12 пускових установок нової ЗПК NASAMS спільної розробки США і Норвегії. Це буде перший випадок поставки в Україну потужних систем ППО західного виробництва.

Суттєво змінюється риторика і дії не лише таких партнерів України як США, Британія чи Польща, але й більш поміркованих у підтримці нашої держави країн. Знаковою є зміна позиції Німеччини, чий канцлер О. Шольц 29 серпня 2022 р. заявив, що Німеччина про-

довжуватиме підтримувати Київ «стільки, скільки буде потрібно». Взагалі російське вторгнення в Україну спричинило принципову зміну парадигми підходу ЄС до фінансування летального військового обладнання. Європейський Союз вперше фінансує придбання летальної зброї для третьої країни, яка перебуває у стані війни. Станом на початок вересня 2022 р. ЄС виділив Україні €2,5 млрд військової допомоги.

Висновки та рекомендації.

Тривалість війни в Україні, а отже масштаб потенційних негативних соціально-економічних наслідків для українського суспільства та світової спільноти від цього протистояння, залежать від розмірів та ефективності західної допомоги Україні, передусім трьох взаємозалежних основних чинників: темпів і масштабів постачання високоефективної наступальної зброї Україні; оперативності її освоєння українськими військовими; спроможності ефективно цю зброю застосовувати в реальних бойових умовах та демонструвати реальні успіхи у протидії ворогу.

Для перемоги Україні потрібна не просто зброя, а повне переозброєння за стандартами НАТО. Основним завданням для України у найближчій перспективі, за слушним визначенням Головнокомандувача ЗСУ В. Залужного, є нарощування спроможності завдавати точкових ударів по цілях засобами ураження високої дальності (до 2 тис. км). Нарощування ефективності – це наразі найбільш реалістичний спосіб подолання недостатньої кількості потрібної зброї. У цьому плані позитивним чинником є висока оцінка такої спроможності України з боку багатьох військових фахівців США.

Необхідність оперативного постачання зброї для остаточного розгрому агресора на фронті є безумовною. Водночас для подальшого упередження загроз безпекового характеру необхідна орієнтація на довгострокову перспективу:

- розширення глобальної коаліції на підтримку України у форматі «Рамштайн». Наразі ця ініціатива об'єднує понад 50 партнерів. Однак усе пізнається у порівнянні: Глобальна коаліція з подолання ІДІЛ, яку США створили у 2014 р., включає 80 країн та 4 міжнародні регіональні організації. Розширення такої коаліції важливе не лише з огляду на можливість отримання Україною військової допомоги, але й формування на її основі у майбутньому нових дієвих механізмів і структур реагування на міжнародні безпекові виклики. Старі механізми виявилися непрацюючими (ООН, ОБСЄ, МКЧХ) або неспроможними в реальній критичній ситуації вирішити завдання з приборкання та покарання порушників міжнародного права (НАТО);

– членство нашої держави в НАТО, яке стане фактичною фіксацією перемоги України. Адже саме недопущення вступу України до НАТО проголошувалось Москвою однією з ключових цілей широко-масштабного вторгнення РФ в Україну, а до цього – гібридної агресії, яка тривала щонайменше з початку 2000-х рр.

У цьому контексті важливе значення – як для подальшої фінансової та військової підтримки України, так і для її європейської та євроатлантичної інтеграції – зберігає підтримка іміджу України як демократичної правової держави. З огляду на це шкідливими для демократичного іміджу України є випадки топ-корупції в умовах війни, спроби політично мотивованого переслідування проєвропейської опозиції, ігнорування позиції партнерів щодо ефективного кадрового наповнення антикорупційних інституцій України, звуження свободи слова, порушення прав людини, яке насправді не є вимогами і наслідком запровадженого в Україні режиму воєнного стану.

У своїй статті «Перспективи забезпечення воєнної кампанії 2023 року: український погляд» Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний чітко зазначає, що матеріальною основою українського спротиву та запорукою перемоги України є значна за обсягами військово-технічна допомога країн-партнерів. Останній саміт НАТО, формати «Рамштайн» і «Копенгаген» дають підстави сподіватися, що Україна все ж-таки отримає необхідну кількість озброєнь для переламу ситуації у цій війні на свою користь і здобуде перемогу. А успішний перебіг оборонної операції ЗСУ дозволить виграти час до отримання критичних поставок західного озброєння і військової техніки та завершення в найближчий час створення потужної армії Європи, оснащеної за стандартами НАТО, яка забезпечить перемогу на полі бою і закінчення війни на умовах України.

1.5. Кордун О.О.

Основні тенденції у наданні міжнародної військової допомоги Україні (лютий 2022 – листопад 2023 рр.)

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 р. як етап російсько-української війни, розв'язаної Росією 20 лютого 2014 р., наразі є найбільшим збройним конфліктом в Європі з моменту закінчення Другої світової війни. Масштаб бойових дій за кількістю задіяної техніки і вогневих ресурсів давно вже перевищив більшість битв Другої світової війни на території України. Аналітики Economist Intelligence Unit (EIU) стверджують, що російська агресія проти України створила загрози для 81% країн світу,

а її наслідки суттєвим чином впливають на розвиток глобальної економіки.

На момент вторгнення Росія посідала 2 місце після США зі 142 країн у щорічному рейтингу «Military Strength Ranking» від Global Firepower (GFP), у 4–16 разів переважала Україну в живій силі і техніці, а її військові витрати у 2021 році, за різними даними, в 10–14 разів перевищували аналогічні витрати України. Враховуючи такий дисбаланс, без масштабної фінансової та військової допомоги західних партнерів вельми малоймовірно, що Україна була б спроможна зупинити наступ агресора.

Загалом, за підрахунками проєкту Ukraine Support Tracker Кільського інституту економіки (Німеччина), з моменту повномасштабного вторгнення Росії і станом на 7 вересня 2023 р. (останні наразі доступні дані), вартість усіх зареєстрованих зобов'язань допомоги Україні від 41 іноземної держави становила близько €255 млрд (включаючи Спеціальний фонд ЄС Ukraine Facility на період 2024–2027 рр. у розмірі до €50 млрд у вигляді грантів (€17 млрд) і кредитів (€33 млрд)). Дані обсяги допомоги стали безпрецедентними. При цьому аналіз цієї допомоги вказує на тенденцію до збільшення в її складі питомої ваги військової складової.

До цього слід додати міжнародну фінансову допомогу нашій країні, яка здійснювалася через міжнародні механізми. Серед них найбільшими є Чотирирічна програма Міжнародного валютного фонду на \$15,6 млрд та фінансування від окремих країн-партнерів України сукупно на \$115 млрд, а також Координаційна платформа донорів України (КПД), створена 26 січня 2023 р. або так званий фінансовий «Рамштайн».

Не менш потужною була військова допомога союзників нашої країни. За інформацією експерта оборони О. Резнікова, станом на 5 серпня Україна отримала фізично чи у вигляді зобов'язань воєнної допомоги на суму близько \$ 100 млрд. З них з початку вторгнення Росії 24 лютого 2022 року станом на 1 листопада 2023 р., Сполучені Штати виділили понад \$ 44,2 млрд, а союзники та інші партнери України надали ще близько \$ 35 млрд, з них ЄС та його країни-члени – понад € 25 млрд (близько \$ 27 млрд). Окрім того, від початку війни зі спеціального рахунку, відкритого Національним банком, на потреби оборони перераховано понад 11,8 млрд грн в еквіваленті від юридичних та фізичних осіб з-за кордону.

Протягом тривалого часу з моменту повномасштабного вторгнення Росії в Україну США залишалися одним з найбільш послідовних і активних у допомозі союзників нашої країни. Проте, станом на початок вересня 2023 р. Європа удвічі випередила США за обсягом

наданої та обіцяної допомоги Україні. Загальна сума європейських зобов'язань (ЄС, а також Великобританії, Норвегії та Швейцарії) станом на 31.07.2023 р. цього року становила € 156 млрд, а від США – майже € 70 млрд.

Анонсовані багаторічні пакети допомоги нашій країні (Німеччини на суму € 10,5 млрд на 2024–2027 роки та норвезька «Програма підтримки Нансена» (Nansen Support Program) на суму € 6,6 млрд упродовж п'яти років) помітно змінили усталені рейтинги країн за обсягами допомоги Україні. По відношенню до валового внутрішнього продукту (ВВП) і беручи до уваги багаторічні програми, на перше місце вийшла Норвегія. Вона пообіцяла багаторічну допомогу Києву в розмірі 1,7% свого ВВП (75 млрд норвезьких крон або майже € 7 млрд). Для порівняння: США, які надали Україні допомогу на загальну суму біля \$ 70 млрд (€ 69.484 млрд) займають 16 місце у загальному списку рівня допомоги по відношенню до загального обсягу ВВП (0,330 %). При цьому США залишаються лідерами у обсягах як вже наданої, так і обіцяної допомоги всіх видів у абсолютних цифрах як окрема країна.

За перший рік повномасштабного вторгнення Росії в Україну на міжнародному рівні сформувалося кілька основних форматів надання військової допомоги Києву різного складу та ефективності.

Так, військова допомога США виділялась за трьома програмами з федерального бюджету США: Ініціатива сприяння безпеці України (Ukraine Security Assistance Initiative, USAI), зовнішнє військове фінансування (Foreign Military Financing, FMF) та оперативна програма «вилучень» з запасів Міністерства оборони США в рамках повноважень президента США (Replenishment of U.S. weapons stocks або ж PDA – Presidential Drawdown). Механізм ленд-лізу для України, хоча й став знаковим елементом підтримки України з боку США, так і не був задіяний. Відповідний закон 3 жовтня 2023 р. втратив свою чинність, і станом на 1 листопада 2023 р. його дія не була продовжена на 2023-2024 фінансовий рік. Іншими важливими форматами співпраці і координації міжнародної допомоги стали: т.зв. формат «Рамштайн» – регулярні зустрічі постійно діючої міжнародної Консультативної групи з питань оборони України (Ukraine Defense Contact Group), в яких 2023 р. стабільно брали участь порядку 50 країн-учасників; формат «Копенгаген» (Конференція північноєвропейських союзників у Копенгагені, #CopenhagenUkraine); Європейський фонд миру (European Peace Facility, EPF).

З початку 2023 р. кардинально змінилися підходи західних союзників у наданні типів озброєння Україні. Якщо у перші місяці повномасштабного вторгнення йшлося переважно про стрілецьку зброю,

артилерію і боєприпаси до них, то у 2023 р. союзники обговорюють надання нашій країні сучасних комплексів ППО, бойових танків, винищувачів 4-го покоління і перспективи надання ракет великої дальності. Упродовж першої половини 2023 р. групи держав – союзників України сформували неформальні (неінституалізовані) коаліції з постачання важкої бронетехніки (т. зв. «танкова коаліція» – Велика Британія, Данія, Іспанія, Канада, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Сполучені Штати Америки, Чехія, Швеція); коаліція винищувачів четвертого покоління (або «авіаційна коаліція»), до якої наразі входять Велика Британія, Нідерланди, США, Польща, Данія, Бельгія, Норвегія, Португалія та, в перспективі, Франція; «ІТ-коаліція» (Естонія та Люксембург) та «коаліція ППО» (Данія, Нідерланди, Велика Британія і США) та «коаліцію спроможностей» (Capabilities Coalition), головна мета якої – довгострокова підтримка Сил оборони України принаймні у п'яти кластерах: протиповітряна оборона, артилерія, авіація, військово-морські сили та бронетехніка.

Ще однією важливою тенденцією є те, що підтримку нашій країні здійснюють ті держави, які раніше не мали військової співпраці з Києвом – зокрема Австралія, Нідерланди, Норвегія, Португалія тощо. А нині Україні допомагають навіть ті країни, які тривалий час вважалися потенційними союзниками Росії, зокрема Болгарія, Чорногорія та Греція.

Водночас впродовж десяти місяців 2023 р. проявляється наростання проблем у наданні міжнародної військової допомоги, пов'язаних з низкою суб'єктивних та об'єктивних обставин. Серед найголовніших:

1. Гальмування постачання зброї та боєприпасів у належній кількості та номенклатурі внаслідок низьких темпів виробництва оборонної продукції та неспроможністю ОПК союзників адаптуватися під реальні потреби сучасної війни високої інтенсивності. Наприклад, щоб забезпечити потребу лише Сил оборони України з темпом стрільби у 20 тис. боєприпасів на день (бл. 600 тис. артилерійських снарядів на місяць, трохи більше 7 млн на рік), Європі при нинішніх можливостях у виготовленні 500 тис. артилерійських боєприпасів на рік потрібно витратити більш як 14 років.

2. Зниження глобального інтересу до російсько-української війни та падіння рівня міжнародної підтримки України після 20 місяців повномасштабного вторгнення Росії та поява нових глобальних викликів на Далекому та Близькому Сході.

3. Заперечення республіканців у американському Конгресі щодо надання подальшої допомоги Україні, пов'язаних з загостренням політичної конкуренції напередодні президентських виборів

у США. Наразі фінансова підтримка Києва здебільшого все ще користується двопартійною підтримкою в Конгресі США. Сенат США попередньо схвалив проект Закону про асигнування на національну оборону на 2024 рік на рекордні після Другої світової війни \$ 886 млрд., де передбачені кошти для допомоги Україні. Поки що через відсутність рішення Конгресу щодо додаткового фінансування безпекової допомоги для Києва, США виділятимуть її меншими пакетами – щоб «розтягнути здатність США підтримувати Україну на якомога довгий час». Станом на 31 жовтня 2023 р. Міністерство оборони США мало в запасі трохи більш як \$ 5,4 млрд для надання військової допомоги Україні. Ще \$ 61,4 млрд. додаткової бюджетної підтримки для Києва перебувають на розгляді Конгресу. За внутрішньою інформацією видання Politico, Сенат, швидше за все, схвалить збільшення допомоги Україні. Цю ж інформацію підтвердив речник Держдепу М. Міллер.

4. Перехід до надання додаткової допомоги нашій країні залежно від спроможності забезпечити належний контроль за нею та виконання нашої державою раніше взятих на себе зобов'язань щодо здійснення реформ. Така ситуація склалася як наслідок неспроможності української влади продемонструвати союзникам належний рівень протидії корупції та прогрес у здійсненні необхідних реформ.

Посилення інституційного нагляду за допомогою України засвідчило призначення урядом США головним контролером у цій сфері Генерального інспектора Міністерства оборони США Роберта Сторча, та створення посади Спеціального представника США з питань економічного відновлення України, на яку призначено бізнесвумен та ексміністерку торгівлі США (2013–2017) Пенні Пріцкер.

Станом на 1 листопада 2023 р. відомо про існування принаймні 3-х основних публічно оголошених рекомендацій різного ступеню деталізації щодо реформ, здійснення яких очікується від України її донорами та союзниками: т.зв. «список Пайла»; Вимоги ЄС, необхідні для отримання додаткової фінансової допомоги та початку перемовин для вступу України в ЄС, зокрема список Єврокомісії із семи рекомендацій та умови отримання € 50 млрд з EU, спеціального фонду ЄС Ukraine Facility; Програма розширеного фінансування (The Extended Fund Facility, EFF) Міжнародного валютного фонду (МВФ) для України. Більшість запропонованих реформ збігаються з раніше взятими нашою країною зобов'язаннями, зокрема для старту перемовин щодо вступу до ЄС. Окрім того, є інформація про неpubлічну стратегію розвитку для України, розроблену урядом США, під назвою «Інтегрована стратегія країни» із детальним планом дій для Києва. Цей план передбачає реформи задля боротьби з корупцією,

деолігархізацію, перехід ЗСУ на стандарти НАТО та поглиблене вивчення англійської мови.

Слід підкреслити, що наразі ці умови висуваються лише щодо отримання Україною додаткової фінансової підтримки та післявоєнної відбудови і не стосуються надання безпекової допомоги.

За оцінкою Генерального Штабу, без допомоги союзників ресурсів Сил оборони могло вистачити лише на 2–2,5 місяці інтенсивних боїв. Однак завдяки підтримці цивілізованого світу Україна змогла не тільки стримати наступ багатократно переважаючих сил ворога на сухопутній ділянці загальною протяжністю майже 4 тис. км та активній лінії фронту у 1 500 км, але й забезпечити до кінця 2023 р. звільнення до 52% окупованих після 24 лютого територій (28% всіх окупованих Росією територій, включаючи ОРДЛО та Крим), або майже 40 тис. км².

Водночас, продовження спротиву нашої країни і далі потребує значних матеріальних та фінансових ресурсів. У 2022 р. військові витрати самої України (\$ 44 млрд) стали найвищим збільшенням військових витрат країни за один рік, яке коли-небудь фіксувалося в даних Стокгольмського міжнародного інституту досліджень миру (SIPRI) – на 640%. Військові витрати України (як частка ВВП) зросли до 34% ВВП у 2022 р., порівняно з 3,2% у 2021 р. Для порівняння: у 2022 році військові витрати Росії зросли приблизно на 9,2%, приблизно до \$ 86,4 млрд. Це було еквівалентно 4,1% ВВП Росії у 2022 р. проти 3,7% ВВП у 2021 р. Частка військових видатків України на 2024 р. передбачається у понад 50% від загального бюджету і близько 21% від ВВП. При цьому заявлені військові витрати Росії на 2024 р. (\$ 115 млрд), усе ж більш ніж у 2,5 рази переважають оборонний бюджет України на цей же рік (\$ 40,7 млрд).

Відтак усе це свідчить про те, що збереження фінансової допомоги від країн ЄС та інших партнерів у наступному році є життєво важливим для виживання України та визволення тимчасово окупованих територій. Тож і вся активність держави і суспільства імперативно має бути сконцентрована на досягненні цих цілей.

1 листопада 2023 р. у концептуальному есе під назвою «Сучасна позиційна війна та як у ній перемогти» та в інтерв'ю The Economist Головнокомандувач Збройних Сил України генерал В. Залужний констатував, що російсько-українська війна на даному етапі набула позиційного характеру. Така ситуація є значною мірою результатом досягнення технологічного і тактичного військового паритету між українськими та російськими збройними силами завдяки військовій допомозі союзників нашої країни.

Можливість для України подолати цей паритет залежатиме від її здатності забезпечити у співпраці з партнерами п'ять основних опе-

ративних компонентів, які стали особливо значущими з літа 2023 р. До них відносяться: завоювання переваги в повітрі (передусім за допомогою дронів); технічної спроможності до глибокого прориву російських мінних загороджень; підвищення ефективності контр-батарейної боротьби; створення та підготовка необхідних резервів; нарощування засобів радіоелектронної боротьби (РЕБ).

Сприяти цьому також має реалізація на практиці низки рішень адміністративного характеру: запровадження Єдиного державного реєстру призовників, резервістів і військовозобов'язаних для підготовки необхідного резерву для українських військ та покращення управління і матеріально-технічного забезпечення військ за стандартами НАТО на основі сучасних інформаційних технологій, що дозволить ЗСУ випередити російські війська за ситуаційною обізнаністю. Головнокомандувач ЗСУ особливо наголосив на необхідності для України розвивати власну оборонну промисловість для підтримки військових операцій, здатності наносити удари на великій відстані та асиметричний арсенал боєприпасів для подолання військового паритету з РФ.

Висновки та рекомендації.

Національна безпека і захист територіальної цілісності є пріоритетом для країни. Але потрібно враховувати, що протидія агресії Росії включає не лише воєнні заходи, але й політичну, економічну, інформаційну та дипломатичну сфери. Відповідно до бачення наших союзників, навіть в умовах війни ключовими для України є забезпечення сталого розвитку економіки та зміцнення демократичних інституцій.

Незважаючи на обмеження, пов'язані з воєнним станом, наша країна повинна продовжувати працювати над побудовою стійкого та стабільного суспільства, що ґрунтується на демократичних цінностях, розвитку економіки та ефективному управлінні. Так само розвиток незалежних та об'єктивних ЗМІ, забезпечення свободи преси та захист журналістів від політичного впливу є важливими аспектами інформаційної протидії ворогу.

Важливо забезпечити прозорість та ефективне використання наявних ресурсів, в т.ч. іноземної допомоги. Це веде до підвищення рівня довіри населення до влади, зміцнює внутрішню стійкість українського суспільства та зменшує його вразливість перед зовнішнім впливом.

Такі позитивні зміни – не тільки умова вступу України до ЄС та НАТО. Сильна економіка та стабільні демократичні інституції роблять нашу країну привабливою для бізнесу, іноземних партнерів

та донорів. Інвестиції сприятимуть створенню нових робочих місць, технологічному розвитку та підвищенню життєвого рівня населення, допоможуть Україні отримати фінансову, технічну та політичну допомогу, необхідну для відновлення країни.

Відтак зміцнення демократії – це не добра воля української влади, не поступка вимогам ЄС для вступу, а запорука виживання України як суверенної і самодостатньої країни. Зворотні процеси – корупція, розкрадання бюджетних коштів, обмеження свободи слова, переслідування демократичної опозиції, посилення адміністративного тиску на бізнес – об'єктивно послаблюють країну і роблять її більш вразливою перед російським планом знищення України.

1.6. Перга Т.Ю. Екологічні наслідки війни Росії проти України

Російська збройна агресія, яка розпочалась 24 лютого 2022 р., завдає значної шкоди не лише економіці та культурній спадщині, а й довкіллю України, а численні випадки цілеспрямованого знищення природних ресурсів та інфраструктурних об'єктів мають риси екоциду проти українського народу. Воєнні дії сформували низку загроз, що можуть призвести до катастроф не лише локального та національного, а й регіонального масштабу.

1. Радіаційна безпека України.

Усі українські реактори знаходяться у зоні ризику, адже обстріли, ракетні атаки або випадкове потрапляння снарядів в активну зону одного або кількох реакторів на чотирьох діючих атомних електростанціях України може спричинити широкомасштабну ядерну катастрофу. Не меншу загрозу становить захоплення атомних станцій російськими військами. Як показав досвід тимчасової окупації Чорнобильської та Запорізької атомних станцій, втрата контролю над цими об'єктами може призвести до неконтрольованого зростання рівня радіаційного забруднення прилеглих територій у результаті різних ядерних інцидентів, спричинених навмисними або ненавмисними діями загарбників. Пошкодження або вивезення окупантами обладнання, що здійснює моніторинг роботи атомних станцій, унеможливує вчасне відстеження радіаційного фону, що створює додатковий ризик розширення негативних наслідків потенційних аварій або інцидентів на атомних станціях.

Небезпечні ситуації можуть виникнути і в результаті виснажливих умов роботи персоналу АЕС, який тимчасово перебував або перебуває під контролем російських військ. Неможливість проведен-

ня його вчасної ротації та постійний стрес на робочому місці можуть спричинити помилки у процесі експлуатації атомних станцій.

2. Руїнування природно-заповідного фонду.

Війна завдає значних руїнувань природно-заповідному фонду України. Лише протягом першого місяця війни, за даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, бойові дії велись на території площею 12,4 тис. квадратних км, що становить третину всього природно-заповідного фонду України. Зокрема це стосується більшості територій водно-болотних угідь, які перебувають під охороною згідно до Рамсарської конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення.

Рух важкої техніки, будівництво фортифікаційних споруд та бойові дії ушкоджують ґрунтовий покрив. Це має наслідком деградацію рослинного покриву та посилює вітрову та водну ерозію. Під загрозою знищення близько 2,9 млн га Смарагдової мережі – природоохоронної території, створеної для збереження видів та їх місць проживання, які потребують охорони на загальноєвропейському рівні. Це середовище існування для тисяч видів рослин і тварин.

Через зону бойових дій проходить низка міграційних коридорів багатьох видів птахів, які вочевидь змушені будуть їх змінити. Існують ризики для виведення потомства багатьох птахів і ссавців, що відобразиться не лише на біорозмаїтті України, а й на чисельності різних популяцій.

3. Загроза виникнення і розповсюдження пожеж.

З настанням тепла зростає загроза збільшення кількості та розширення площі лісових пожеж, у тому числі – у зоні відчуження ЧАЕС. Монокультурні соснові насадження на півночі та сході України створюють сприятливі умови для їх поширення. Підрозділи ДСНС не мають можливості ліквідовувати загоряння на територіях, окупованих російськими військами або в зоні бойових дій. За відсутності повноцінного функціонування системи охорони ландшафтів унаслідок російської окупації пожежі можуть досягнути рівня масштабних пожеж 2020 р. або навіть більш катастрофічних.

4. Забруднення довкілля у результаті руїнування критичної інфраструктури та промислових об'єктів.

Численні випадки обстрілів та авіаударів російських військ на об'єкти критичної інфраструктури України та промислові об'єкти мали наслідком пошкодження ємностей для зберігання нафти, керосину, пропану, дизельного пального тощо; підприємств або складів, де знаходились хімічні, фармацевтичні або лако-фарбувальні матеріали; водогонів, газо-насосних станцій, що призвело до забруднення повітря, ґрунтових вод або довколишніх територій.

Ушкодження комунальних комунікацій має наслідком забруднення водного шару органічними речовинами. Зокрема, руйнування каналізаційних насосних станцій спричинило потрапляння зворотних вод з населених пунктів у Дніпро без будь-якого очищення. Неочищені стоки містять велику кількість органічних речовин, яйця гельмінтів, патогенні бактерії, сульфати, хлориди. Таке забруднення може зумовити широкомасштабне цвітіння води в Дніпрі та Чорному морі після встановлення теплої погоди.

5. Забруднення земель, водного шару та атмосфери залишками військової зброї.

При детонації ракет та артилерійських снарядів окислюються навколишні ґрунти, деревина, дернина, конструкції, а також утворюється низка хімічних сполук – чадний газ, бурий газ, закис азоту, діоксид азоту, формальдегід, пари ціаністої кислоти, азот, а також велика кількість токсичних органічних речовин. Під час вибуху всі речовини проходять повне окиснення, а продукти хімічної реакції вивільняються в атмосферу. Оксиди сірки та азоту можуть стати причиною кислотних дощів, що змінюють кислотність ґрунту та викликають опіки рослин, до яких особливо чутливими є хвойні дерева. Вони негативно впливають і на організми людей, ссавців і птахів, зокрема на стан слизових тканин та органів дихання.

У результаті пошкодження інфраструктури України виникла низка загроз і викликів, серед яких: аварійне забруднення річок, які є джерелами води для промислових та комунальних підприємств і населення; локальне забруднення підземних і поверхневих вод внаслідок масштабних розливів нафтопродуктів із підірваних резервуарів, від знищеної техніки та інших бойових дій. Також суттєво зростає вірогідність руйнування хвостосховищ, шламосховищ, сміттєзвалищ, що загрожує забрудненням водойм та надзвичайними ситуаціями у регіонах. Варто вказати і на руйнування унаслідок обстрілів інфраструктури портів вздовж узбережжя Чорного та Азовського морів, що сприяє забрудненню водного шару і поширенню токсинів.

6. Пришвидшення темпів затоплення шахт на території Донецької області.

Воєнні дії в умовах високої концентрації підприємств добувної та важкої промисловості мають катастрофічні наслідки для екосистем Донбасу та викликають забруднення ґрунтів, підземних та поверхневих вод, повітря, скорочення біорізноманіття тощо. Необоротні процеси засолення ґрунтів та забруднення вод пов'язані, зокрема, з неконтрольованим затопленням вугільних шахт, яке почалось ще у 2014 р. Це може призвести до: підтоплення або повного затоплення великих територій, що знаходяться над шахтами; змішування не-

очищених шахтних вод з підземними водами, які використовуються як джерело питної води; зміни щільності ґрунтів, що спричинить зсуви, просідання та вихід на поверхню шахтних газів, що, своєю чергою, може зумовити землетруси. Через особливості геологічної будови та рельєфу місцевості шахтна вода з окупованої території перетікає на територію, підконтрольну Україні, збільшуючи ризик затоплень та завдаючи додаткових збитків вітчизняній економіці.

Висновки та рекомендації.

Російська Федерація, крім екологічного законодавства України, грубо порушує Міжнародну конвенцію «Про охорону та використання міжнародних водотоків та міжнародних озер», Конвенцію про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення (Рамсарська конвенція). Згідно з оцінками Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, на 20 березня 2022 р. загальна сума завданих російськими військами збитків становить 438,3 млн дол. США або 12,7 млрд грн. На момент закінчення воєнних дій цифра збитків суттєво зростає. Це вимагає від уповноважених установ розроблення комплексу заходів з подолання негативних екологічних наслідків і деградації довкілля нашої країни.

Уряду України (Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів України та Державній екологічній інспекції України) рекомендується:

Вдосконалити та розширити систему моніторингу за станом довкілля України в умовах російської агресії, залучивши до цього процесу експертів, представників обласних і районних адміністрацій, промислових підприємств, неурядових екологічних організацій та громадськості.

Створити нормативно-правову базу для найповнішого залучення до цієї діяльності експертного середовища, зокрема представників екологічних організацій, розширивши з ними співпрацю у рамках державно-приватного партнерства.

Провести серію тренінгів (курсів з підвищення кваліфікації) для залучених до моніторингу осіб з метою навчання користування, розробленою Державною екологічною інспекцією України, Методикою визначення розміру шкоди, завданої землям, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану, згідно до якої проводиться відповідна оцінка.

Створити реєстр територій України, які зазнали руйнування та матеріальних збитків у результаті воєнних дій.

У відповідності до реєстру створити інтерактивну мапу території, що зазнали руйнувань у результаті російської агресії проти

України та розмістити її на сайті Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України або Державної екологічної інспекції України.

Розробити програму консервації екологічно небезпечних об'єктів та відновлення екосистем, яку в майбутньому доцільно покласти в основу стратегії екологічного відновлення України.

Уряду України (Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів України за участю Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України, Комітету Верховної Ради з питань екологічної політики та природокористування, Комітету Верховної Ради з питань інтеграції України до ЄС) розпочати переговори з представниками міжнародних організацій (UNEP, UNESCO, GEF, World Bank, EBRD, USAID, European Environmental Agency тощо), міжнародного експертного середовища (WWF, Greenpeace, Green Cross International, Bird Life International, IUCN, Friends of the Earth тощо) з метою залучення їх у якості консультантів та фінансових донорів для реалізації проєктів з моніторингу стану довкілля України унаслідок війни та програм його реабілітації.

1.7. Воробей О. В. Портрет окупанта російсько-української війни

З початком повномасштабного вторгнення російських загарбників на територію України 24 лютого 2022 р., окрім багатьох інших чинників, великого як наукового, так і практичного значення набула проблематика мотивації, світогляду та позиції рядових російських окупантів. Для осмислення даної проблеми нами було зроблено декілька виїздів на деокуповані території Чернігівської обл. та зібрано свідчення десятків очевидців подій у рамках проєкту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014–2023 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання», організованого Управлінням культури і туризму Чернігівської міської ради. Записи проводилися у місті Чернігові, а також у найближчих селах Чернігівського району, які знаходилися в окупації в період з 24.02. по 02.04.2022 р. Базою для цього матеріалу стали свідчення очевидців з таких населених пунктів: Юр'івка (4 респонденти), Жукотки (1 респондент), Левоньки (1 респондент), Рівнопілля (2 респонденти). Ми свідомі того, що дані свідчення є віддзеркаленням суб'єктивної оцінки ситуації, проте саме усні свідчення очевидців про взаємодію з окупантами є вкрай важливим джерелом для розуміння їх мотивації та дій на локальному рівні.

З'ясувалося, що переважна більшість військових, які перетнули російсько-український кордон зі зброєю 24 лютого – молоді контрактники, виховані виключно на путінській пропаганді останніх 20 років.

З 24 лютого, як тільки російські війська зайняли перші населені пункти, почалася їх взаємодія із місцевим населенням. Жителі окупованих росіянами населених пунктів зазначали, що відчували сильний страх, коли змушені були зустрічатися з ними на вулиці, тому перші дні ховалися у погребях, де спали в одязі та взутті. Однак, через шалену незручність проживання без звичних, комфортних умов, все ж доводилося повертатися жити до своїх осель. Але такі опції були можливими лише для тих населених пунктів, де не велися активні бойові дії, а розташовувалися пункти дислокації окупантів або ж відбувався процес їхнього переміщення. У місцевостях, де велися активні бої, жителі оповідали про поширену практику окупантів ставати за населеними пунктами і таким чином «прикриватися» мирним населенням. Подібна тактика справді сприяла окупантам, адже місцеве населення внаслідок неї ставало дуже заляканим та «зручним». Натомість відзначимо, що українські військові не стріляли у відповідь, знаючи, що в тій місцевості розташований населений пункт з великою кількістю цивільних.

Окрім того через активні бойові дії цивільні жителі залишалися без необхідних комунікацій, а також інтернету та зв'язку. Щоб здійснити дзвінок, людям в окремих захоплених населених пунктах потрібно було виходити на пагорби на межі їхніх населених пунктів. Інколи це було смертельно небезпечно, оскільки періодично окупанти поновлювали обстріли територій. В одному із сіл таким чином російські військові мало не вбили вісім людей похилого віку, коли вони намагалися зателефонувати рідним.

Займаючи населений пункт, окупанти знаходили і заселялись в найкращі будинки, мешканці яких виїхали в більш безпечну частину України або за кордон. Іноді вони селилися в помешканнях людей, які залишалися в населеному пункті. У такому разі самим мешканцям наказували шукати собі іншого прихистку. В окремих випадках окупанти могли посеред ночі вломитися в будинок та, погрожуючи зброєю і залякуючи місцевих жителів, вимагати від них покинути власний будинок та надати його для користування російським військовим. У разі відмови вимагали надати одне з господарських приміщень. Іноді могли розміщувати своїх бійців разом з членами родини місцевих жителів, остаточно порушуючи особисті кордони людей.

Частою практикою було вибивання замків у хатах місцевого населення. За період окупації, який тривав трохи більше місяця, у

населених пунктах північної України місцеве населення могло неодноразово ремонтувати чи замінювати замки на будинках або господарських спорудах. Повсякденною практикою у ворожого війська був злам замків навіть на очах у власників. Як стверджують місцеві жителі, окупанти пояснювали такі дії необхідністю «зачистки» населеного пункту, пошуком військових Збройних Сил України, їх родин та партизан. Проте найчастішими знахідками ворожих військових після подібних «облав» були горілчані вироби чи діжки з закваскою для самогону, який вороги вживали у великих кількостях. Найпершим їхнім питанням до місцевого населення після окупації населеного пункту було: «...де у вас можна знайти/купити самогон?». Цивільне населення, з яким спілкувалися наші дослідники, особливо часто наголошувало на неймовірно великому відсотку пиятики у російській армії. Через зловживання алкогольними напоями окупанти часто порушували військову дисципліну, залишали позиції чи блокпости, не виконували завдання свого командування. Також жителі зазначають, що за їх спостереженнями, взаємодія між ворожими підрозділами теж була на низькому рівні, злагодження вони майже не проходили.

Зазначимо, що через російське вторгнення поширеними стали і супутні втрати серед місцевого населення. Так, в населених пунктах, в яких ми проводили опитування, вже після перших обстрілів від серцево-судинної недостатності померли декілька осіб старшого віку. Поширеними були смерті від гіпертонічної хвороби у людей, які через активні бойові дії не мали доступу до медикаментів. Також деякі мешканці окупованих населених пунктів отримували інвалідність внаслідок перенесеного інсульту, не отримавши медичної допомоги вчасно. Російські військові не сприяли медичній евакуації тим, хто її потребував, та не сприяли отриманню хворими з серйозними хронічними захворюваннями необхідних медикаментів.

Найбільшим приниженням місцеві жителі вважали необхідність закопувати українські прапори, оскільки окупанти надто агресивно на них реагували. Також частими були погрози місцевому населенню з вимогами не висловлювати свою патріотичну позицію, не чинити протестів та активного спротиву окупантам. Результати опитувань засвідчили, що приниженням українці з деокупованих територій вважали вимогу ворожих військових носити білі пов'язки усім мирним мешканцям. Окупанти також поширювали наратив про «один народ» та радили місцевим жителям їхати до родичів у Росію чи Білорусь.

Основною мотивацією захоплення території України у російських кадрових військових була матеріальна вигода. Як зазначають

місцеві жителі, вихваляння високими зарплатами було однією із улюблених тем для розмови з ними. До того ж можливість померти не засмучувала навіть офіцерський склад російської армії, оскільки в такому разі вони вірили в забезпечення їхніх родин житлом та матеріальною підтримкою від держави, яка їх направила захопити Україну.

Тотальна бідність, неосвіченість, неспроможність заробити матеріальні блага у своїй країні штовхали окупантів на мародерство, масові крадіжки майна місцевих жителів, навіть за їхньої присутності. Опитувані жителі усіх населених пунктів відзначали випадки, коли мешканці просили не виносити певні речі зі своїх осель, але росіяни однак їх забирали, завбачливо перепрошуючи господарів. Подекуди окупанти вдавалися до крадіжок чи грабунків майна місцевих фермерів, а саме городини та домашніх тварин. Іноді місцевий бізнес самостійно віддавав їм свійські тварини (переважно свиней) через побоювання людей зі зброєю. Окупанти сприймали такі «дарунки» як добровільні пожертви для себе.

Ідеологічна складова окупації була другорядною у спілкуванні місцевих жителів з окупантами. У розмовах росіяни називали своє вторгнення – «миротворчою операцію», а себе – «миротворцями». Також поширювалися тези: «...ми прийшли сюди для того, щоб вас захистити від «нациків».

З особливою жорстокістю російські військові ставилися до чоловічого населення молодого та зрілого віку, яке залишилося на окупованій території. Поширеною практикою було застосування тортур у вигляді побиття чоловіків, що просто проходили вулицями своїх населених пунктів, погроз, показових «розстрілів» зі стріляниною у повітря, все задля отримання потрібної інформації або зізнань від місцевих жителів.

Разом з тим ворожі військові, не дивлячись на те, що мали перевагу у зброї, боялися місцевих чоловіків, адже припускали, що вони могли бути потенційними партизанами, колишніми військовими чи їх прихильниками. Фіксувалися випадки розстрілу молодих людей, що раніше служили в зоні АТО або Збройних Силах України. Підставами до такого виду розправ могла бути навіть знайдена військова форма у будинку, чи фотографії у ній. Мали місце також випадки розстрілів підлітків, які просто йшли по вулиці.

Варто зазначити, що найбільш небезпечними були ситуації, коли окупанти пересувалися колонами по селах. Тому місцеві жителі намагалися сидіти в такий час у підвалах або в кімнатах, чи клунях подалі від вікон або ж із забитими вікнами. Виглядати з вікон було смертельно небезпечно для життя, окупанти без попередження

могли відкрити вогонь по людях, оскільки боялися, що вони фотографуватимуть і рахуватимуть техніку задля передачі Збройним Силам України.

Ще одним важким злочином російських військових проти людяності вважаємо практику виселення людей із їх помешкань у зонах активних бойових дій та примусове їх ув'язнення у непридатних для цього приміщеннях задля «порятунку». Такими приміщеннями могли бути підвали шкіл, заводів, інших підприємств, де місцеві жителі без освітлення, опалення та зв'язку, а також найнеобхідніших медикаментів могли перебувати понад місяць. У такому разі у самому укритті, яке «охоронялося» ворожими військами, нерідкими були супутні втрати за рахунок смертей людей літнього віку. Якщо в самому підвальному приміщенні люди почувалися у відносній безпеці, то щоб справляти природні потреби їм доводилося виходити з укриття і таким чином наражати себе на небезпеку. Щоб уникнути такого ризику, місцеві жителі намагалися не вживати їжу і воду або робити це за крайньої потреби. Самі ж окупанти не надавали цьому особливого значення.

Висновки та рекомендації.

За результатами опитування та вивчення стану справ у деокупованих містах Чернігові та селах Чернігівського району, зазначимо наступне. У лавах рядових окупантів навесні 2022 р. були у переважній більшості молоді люди 20–25 років, їм притаманний відчутно низький рівень освіти, вони здебільшого були з депресивних регіонів та добровільно підписали контракт з російською армією задля заробітку грошей. В діях рядових окупантів звичними явищами були мародерство, залякування місцевих жителів, нехтування їхньою безпекою та здоров'ям, порушення кордонів приватності. Також відзначимо, що російські військові дуже боялися українську армію, скрізь розшукували її сліди. Страх і агресія поширювалися на усе доросле чоловіче населення та штовхали окупантів на злочини проти людяності, такі як катування, вбивства, показові «розстріли». Існувала також і практика закриття місцевого населення з зони активних бойових дій у непридатних для цього підвальних приміщеннях в абсолютній тисняві, антисанітарії та без відповідних зручностей. Тотальне лицемірство та дволикість російських військових проявлялись у спілкуванні з місцевим населенням, представниками самоврядування та місцевим бізнесом.

Проведені заходи у рамках проєкту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014–2023 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» однозначно підтверджують, що

російська агресія та навіть тимчасова окупація несуть величезні страждання українському народу, що викликає його природний гнів і обурення та спонукає до належного спротиву. Даний перебіг подій вселяє тверду надію в спроможності України та її Збройних сил захистити наш народ та звільнити всі окуповані території від агресора.

1.8. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Рішуче засудження Німеччиною та ЄС війни Росії проти України

27 лютого 2022 р. німецький бундестаг провів спеціальне засідання, присвячене воєнному нападу Росії на Україну. Вперше в історії Німеччини парламент засідав у неділю. Головною подією став виступ бундесканцлера Олафа Шольца, який засудив загарбницьку війну Кремля проти України і пообіцяв дати їй рішучу відсіч колективного Заходу. Канцлер був першим із лідерів європейських країн, хто виголосив промову, зміст якої повністю засуджував воєнну авантюру Путіна. Водночас у ці ж вихідні понад мільйон протестуючих проти війни вийшли на вулиці німецьких міст, а ратуші і пам'ятки архітектури багатьох з них засвітилися кольорами українського прапора.

Канцлер Шольц однозначно підкреслив: «24 лютого 2022 р. відбулася зміна епох в історії нашого континенту. Напавши на Україну, президент Росії Путін холоднокрівно розпочав загарбницьку війну. З однієї причини: свобода українців кидає виклик його власному репресивному режиму. Це звірство. Це суперечить міжнародному праву. Ніщо і ніхто не може цього виправдати».

Німецький лідер наголосив, що, вторгаючись в Україну, «Путін не тільки хоче стерти незалежну країну з карти світу, він руйнує всю систему європейської безпеки, яка протрималася майже пів століття з часів Гельсінкських угод». За його словами, Путін «своїми діями змарґіналізує Росію». Шольц закликав Захід зібратися з силами, аби показати паліям війни їхнє місце та підтвердив рішучість захищати свободу, демократію і процвітання вільних, демократичних країн.

Федеральний канцлер також визнав, що постачанню летальної зброї до України немає альтернативи. «Війна – це катастрофа для України. Але війна також стане катастрофою і для Росії», – запевнив Шольц. Також він наголосив на необхідності запровадження щоразу жорстокіших санкцій проти агресора. При цьому канцлер наголосив, що штрафні заходи повинні якнайбільш вдарити по тих, хто несе відповідальність за розв'язування агресії. «З нападом Росії на Україну ми вступаємо в нову еру. У Києві, Харкові, Одесі та Ма-

ріуполі люди не лише захищають рідну землю. Вони борються за свободу та свою демократію. За цінності, які ми з ними поділяємо. Як демократи, як європейці, ми разом з ними – на правильній стороні історії», – запевнив Олаф Шольц.

Визнання РФ квазіітворень ЛНР та ДНР, а також подальша військова агресія викликали жорстку критику коаліційного уряду, всіх фракцій бундестагу та різке засудження широких верств німецького суспільства. Федеральний уряд вже 22 лютого відреагував на визнання донбаських республік. За дорученням канцлера О. Шольца Федеральне міністерство економіки та захисту клімату відкликала підготовлений у жовтні 2021 р. звіт попереднього уряду про безпеку поставок газопроводом «Північний потік – 2» (ПП–2). Без цього документу робота над дозвільними процедурами неможлива і тому процес було зупинено на невизначений час. Проте санкцій це рішення не стосується. Іншими словами, залишилася потенційна можливість повернення в майбутньому до сертифікаційного процесу без необхідності виведення проекту з національного санкційного режиму.

На відміну від «стриманого ставлення» Берліна до ПП–2 нові санкції, що давно очікувалися, проти нього 23 лютого ввело міністерство фінансів США. Санкції торкнулися оператора – компанії Nord Stream 2 AG та її виконавчого директора М. Варніга. У той же день Е. Зеллерінг, голова кліматичного фонду (створеного у 2021 р. федеральною землею Мекленбург – Передня Померанія для захисту морського трубопроводу від американського санкційного тиску), заявив про припинення підтримки російського проекту. Водночас, німецька страхова компанія Munich Re повідомила про рішення скасувати контракт зі страхування «Північного потоку–2».

22 лютого Східний комітет німецької економіки скасував попередньо заплановану на початок березня зустріч із президентом В. Путіним. 1 березня голова комітету О. Гермес зробив офіційну заяву, в якій наголосив, що «нині йдеться не тільки про санкції та їх наслідки, а й про те, чи збережуться хоч якоюсь мірою подальші економічні відносини з Росією».

25 лютого голова Федерального міністерства освіти і досліджень Беттіна Штार्к-Ватцінгер на своєму сайті оприлюднила заяву про те, що «напад Росії на Україну» означає припинення минулої протяжної співпраці в галузі науки та досліджень, а також у галузі професійного навчання. Відтак усі поточні та заплановані заходи з РФ заморожені. Нових заходів не буде до особливого розпорядження. Про припинення наукової співпраці з Росією з часом заявив і Брюссель.

Федеральне міністерство економіки і захисту клімату оперативного заявило про зупинення дії механізму державного страхового

покриття, що надається у рамках програми Hermes німецьким компаніям, які здійснюють експорт до Росії, а також інвестиційних гарантій. Цей крок був зроблений міністерством до прийняття аналогічних санкцій ЄС. Що стосується розроблених Брюсселем чотирьох санкційних пакетів, то кабінет міністрів ФРН спочатку виступав за прийняття та наповнення їх дедалі жорсткішими обмеженнями.

26 лютого Федеральне міністерство транспорту з низкою інших країн Євросоюзу ухвалило рішення про закриття повітряного простору Німеччини для російських літаків терміном на три місяці. Прийнятий Брюсселем 28 лютого третій пакет санкцій щодо РФ включав не лише заборону на використання повітряного простору ЄС, а й широкі обмежувальні заходи у фінансовому секторі, енергетичній та транспортній галузях, у сферах експортного контролю та фінансування, товарів подвійного призначення, візової політики, додаткових санкцій проти росіян та нових критеріїв включення до санкційних списків.

Федеральний міністр економіки та захисту клімату, віце-канцлер Р. Хабек ще до визнання ЛНР та ДНР та початку російської агресії неодноразово заявляв про можливість жорстких економічних санкцій та розуміння неминучих масштабних господарсько-політичних наслідків для німецької економіки та її компаній. За його словами, Берлін був готовий до цього незважаючи на те, що результати можливого військового конфлікту, в т.ч. економічні, були непередбачувані.

Одне з ключових питань для Німеччини – залежність від постачання російського газу. За розрахунками експертів, ФРН може пережити поточний зимовий період навіть у тому випадку, якщо Росія повністю припинить його експорт. Наприкінці лютого уряд ухвалив рішення про «швидке будівництво» двох терміналів ЗПГ у Брунсбютелі та Вільгельмсхафені. 12 березня міністр заявив, що Німеччина здатна відмовитися від російського вугілля на початок осені, а від нафти – до кінця 2022 р. Певно, що федеральний уряд готовий у оновленому держбюджеті на 2022 р. компенсувати домашнім господарствам та економічним суб'єктам частину витрат, що пов'язані із поточною ситуацією.

Вельми вагомим рішенням уряду Шольца спричиненого війною Росії стало підвищення видатків на оборону до 2%, а також створення спеціального фонду з підтримки бундесверу обсягом у 100 млрд євро, підтриманих парламентом ФРН та закріплення відповідного положення в Основному законі країни – спеціальної статті держбюджету на потреби бундесверу. Канцлер підтвердив про прийняте урядом принципове рішення розпочати постачання німецької зброї «в Україну з метою оборони країни», а також про те, що бундесвер

уже розширив підтримку, яку надають східноєвропейські партнери по НАТО: збільшення чисельності німецьких військ у Литві; продовження та розширення місії Air Policing у Румунії; намір взяти участь у формуванні нового підрозділу Альянсу в Словаччині; надання військово-морським флотом додаткових суден для забезпечення безпеки у Північному, Балтійському та Середземному морях тощо.

Уряд Шольца підтвердив посилення військово-технічної кооперації з європейськими партнерами, у т.ч. із Францією, щодо створення нового покоління бойових літаків та танків, а також модернізації винищувачів Eurofighter, включаючи оснащення їх засобами для ведення радіоелектронної боротьби. Крім того Німеччина найближчим часом закупить безпілотні літальні апарати MALE RPAS, бойовий БПЛА «Херон» ізраїльського виробництва. Вже 14 березня міністерство оборони повідомило про готовність придбати у американського концерну Lockheed Martin 35 винищувачів F-35 Lightning II.

Політична позиція Федерального уряду стала дієвою спонукою того, що керівництво низки великих німецьких концернів на початку березня ухвалило рішення про зупинення підприємницької діяльності в Росії. Серед них – Volkswagen, Daimler Truck, Mercedes-Benz Group AG, Allianz, DHL, Adidas, Puma. Компанії Siemens, BASF, SAP відмовилися від нових проєктів, але вагаються з продовженням низки поточних. Повністю закрити свій бізнес у країні-агресорці одночасно вирішили два провідних банки Німеччини – Deutsche Bank та Commerzbank.

Проте частина німецької бізнес-спільноти залишилася у РФ, хоч і зіткнулася з труднощами, що зростають у транспортно-логістичній сфері, які торкнулися всіх видів перевезень – залізничних, авіаційних, автомобільних та морських. Прикрим є й той факт, що О. Шольц не підтримав ідею більшості країн – членів ЄС щодо повного відключення Росії від механізму розрахунків SWIFT, чим викликав роздратування у багатьох із них.

Слід наголосити, що німецькі ЗМІ багато в чому сприяли створенню у ФРН належної атмосфери, чіткого антиросійського сприйняття. Саме ЗМІ стали спонукальною силою прийняття конкретних рішень на рівні окремих земель, суб'єктів господарювання, університетів, наукових, культурних, медичних та інших установ та організацій. У всіх цих закладах були зупинені спільні проєкти і розірвані контракти з російськими партнерами.

Натомість університети та дослідницькі установи розгорнули програми підтримки українських дослідників та викладачів, які через агресію Росії змушені були тимчасово залишити Україну. Так,

історичний факультет Мюнхенського Університету у співпраці з Німецько-українською комісією істориків та іншими інституціями Баварії створили програму, яка дає можливість українським вченим-історикам проводити наукові дослідження в одному з найпрестижніших університетів ФРН.

12 березня Відомство федерального канцлера створило робочу групу (Taskforce), що переймається санкціями, покликання якої стала координація роботи з реалізації обмежувальних заходів, у яких бере участь ФРН. Створення робочої групи має за мету координацію й узгодження заходів шести міністерств (іноземних справ, економіки та захисту клімату, фінансів, внутрішніх справ тощо) та державних відомств (розвідки, кримінальних розслідувань, митниці, експортного контролю, Бундесбанку тощо), між якими відсутній чіткий поділ зон санаційної відповідальності. Це стосується, зокрема завдань з переслідування російських олігархів та ідентифікації їхньої закордонної власності на території Німеччини.

Також слід мати на увазі, що ближчим часом Берліном будуть ініційовані подальші санкційні заходи в рамках головування ФРН у Форматі «великої сімки». Проміжні підсумки, цілком ймовірно, що будуть підбиті на липневій зустрічі країн-учасниць у Баварії.

Висновки та рекомендації.

Німеччина як одна із держав-лідерів демократичного Заходу, виступає впливовим ініціатором санкційних заходів, що розробляються та приймаються Європейським Союзом проти сучасної Росії. Практично всі німецькі політичні сили підтримують у цьому офіційний уряд. Водночас для Берліну уразливою є необхідність забезпечення середньострокової перспективи надійних поставок викопної сировини з РФ, в першу чергу, газу. Санкції щодо енергоносіїв ФРН, дуже ймовірно, буде готова застосовувати лише у міру знаходження стійких альтернатив, наприклад, із арабських країн.

Німеччина ініціативно вжила додаткових до європейських національних обмежувальних заходів, які потім стали частиною санкцій ЄС. Важливими чинниками, які легко зможе використовувати Україна для подальшого посилення санкційних заходів, є активна суспільна проукраїнська думка та гостра антикремлівська/антиросійська позиція провідних і впливових ЗМІ ФРН. Більше того, будь-яких позитивних змін в антиросійських настроях німецького суспільства не слід очікувати. Вони постійно посилюватимуться жахливою інформацією з полів/міст війни в Україні.

Ймовірим є збереження функціонального політичного діалогу на рівні федерального канцлера з кремлівським керманичем та

можливо, згодом до нього зможуть підключитися міністри закордонних справ. Скасування чи обмеження санкцій ФРН та ЄС протягом 2022 року не передбачається.

1.9. Стельмах С.П. У Німеччині «Союз 90/Зелені» рішують підтримують Україну

З початком широкомасштабної російської агресії проти України «Союз 90/Зелені» із числа урядової коаліції ФРН стали найбільш послідовними прихильниками постачання нам зброї, включаючи і системи важкого озброєння для ЗСУ. При цьому, на відміну від інших партій в урядовій коаліції (есдеків і вільних демократів), спостерігаємо повне внутрішньопартійне єднання в цьому питанні.

Дане становище сприймається неоднозначно союзниками по коаліції і опозицією. Наприкінці квітня цього року критики з боку «об'єднаної опозиції» (ХДС/ХСС) в Бундестазі звинуватили представників «зелених» в тому, що вони в останні місяці різко змінили свою політичну позицію пацифістів. Тоді ж, на одному із передвиборчих мітингів в Білефельді, де виступав «зелений» міністр економіки та віцеканцлер Роберт Хабек, помітили банер з надписом «Зелені – розпалювачі війни». Нагадаємо читачам, що це саме той Хабек, котрий рік тому у травні 2021 р., як співголова партії відвідав зону АТО і заявив німецьким ЗМІ про необхідність постачання оборонної зброї Україні з боку Німеччини. Це викликало шалену критику в німецькому політикумі, а Анналена Бербок (на той час друга співголова партії) навіть спростовувала слова свого колеги, наголошуючи на тому, що розв'язати т.зв. «конфлікт» можливо виключно дипломатичними кроками. У нещодавньому інтерв'ю вона заявила: «З німецькими поставками зброї ми дали б пану Путіну ще один привід для нападу на Україну. Ми не хотіли зробити йому таку послугу» (Der Spiegel, 19/2022). Натомість, ще один впливовий представник партії, прем'єр-міністр землі Баден-Вюртемберг Вінфрід Кретчманн, запевняє, що Хабек мав рацію і докоряє сам собі за мовчання з цього приводу, бо як політик не хотів втягуватися у зовнішньополітичні дебати.

Критики з боку опозиції свідомо апелюють до історії партії, чудово розуміючи, що для більшості населення як в Німеччині, так і за її межами, «зелені» є втіленням екологічних, антивоєнних і антиядерних масових виступів в 1970-х роках і, значною мірою, наслідком студентських протестів 1968 р. «Патлаті хіпі» виступали за сексуальну свободу і узаконення канабісу, проти НАТО і завершення війни у

В'єтнамі, а на своїх численних демонстраціях не боялися вступати в бійки з поліцією, як це робив майбутній міністр закордонних справ Німеччини Йошка Фішер. Існували і тісні зв'язки із маоїстським Комуністичним Союзом Західної Німеччини. Візуально своїм довгим волоссям це покоління зараз нагадує один із «яструбів» партії Антон Гофрейтер, чиї різкі висловлювання викликають найбільший вогонь опозиції у відповідь і навіть змушують дистанціюватися партійних лідерів «зелених».

У 1980-х роках «зелені» вийшли на широку політичну дорогу і досягли певного успіху не в останню чергу завдяки масовому руху проти розміщення в Західній Німеччині американських ракет Першинг-2 та крилатих ракет з ядерними боеголовками. Аварія на Чорнобильській АЕС у 1986 р. додала нових прихильників серед німецьких виборців партії, яка виступала за обмеження використання ядерної енергетики, і «зелені» на федеральних виборах 1987 р. набрали 8,7% голосів. Після об'єднання Німеччини партія майже втратила підтримку виборців, зосередивши свою увагу на екологічних проблемах замість соціальних, і лише об'єднання із східнонімецьким «Альянсом 90» (доволі неоднорідною групою активістів за громадянські права) уможливило подолати 5% рубіж. Але «зелені» втратили одного із своїх лідерів і «батька-засновника» партії – Отто Шілі програв вибори на посаду лідера партії і перейшов до лав СДПН, а пізніше став міністром внутрішніх справ.

На такому ґрунті немає нічого дивного, що у 1999 р. «зелені» у коаліції з есдеками (канцлер Герхард Шредер і віце-канцлер, міністр закордонних справ Йошка Фішер) погодилися взяти участь у військовій операції в колишній Югославії. Кретчманн згадує: «... ми разом із Йошкою Фішером у 1999 році, з огляду на війну в Косово, вирішили, що наш обов'язок запобігти серйозним порушенням прав людини в центрі Європи». На думку Кляйнерта, вирішальним моментом для такого рішення стала різанина у Сребрениці. Попри це Йошка Фішер (якого почали обзивати «Йошка Геббельс») все ж отримав свою порцію червоної фарби в обличчя, а сама партія почала стрімко втрачати прихильників. Очевидно саме тому вже через два роки партія відмовилась підтримувати рішення уряду Шредера про направлення німецьких військових до Афганістану і почала відновлювати свої позиції завдяки вимогам про закриття в Німеччині атомних електростанцій. На думку німецьких аналітиків ці події призвели до того, що «зелені» перетворилися на партію, яка намагається дотримуватися прагматичного підходу (Realpolitik) до питань внутрішньої і зовнішньої політики, що підтверджується підтримкою уряду Ангели Меркель. 14,8% і 118 місць у бундестазі, які

партія здобула на виборах 2021 р., це найвищий результат за всю історію. Цей результат зробив її третьою після ХДС/ХСС і СДПН впливовою політичною силою.

Сьогоднішні лідери партії «зелених» це молоде покоління, не обтяжене рефлексіями страху неминучості третьої світової війни (наприклад, співголова партії 28-річна Рікарда Ланг). 26 лютого 2022 р. (субота – третій день війни) стало одним із знакових днів для партії «зелених». Саме в цей день Габек і Бербок фактично змусили канцлера Шольца виділити Україні перші партії оборонного озброєння. З цього часу ми можемо говорити про те, що «зелені» перевдягалися в оливково-зелену камуфляжну форму. Антон Гофрайтер, ботанік за освітою, котрий ніколи не служив в бундесвері за станом здоров'я, в останні місяці став спеціалістом з важкого озброєння. «Ми маємо справу з імперською колоніальною загарбницькою війною», – стверджує ботанік, котрий знає назви всіх квітів і рослин в берлінському Тіргартені, а тепер вже розрізняє і всі види важких озброєнь. Його критичні виступи проти канцлера Шольца і закиди йому щодо неспроможності діяти швидко в умовах війни викликають роздратування в середовищі есдеків: «Складається враження, що гасло «ніколи більше війни» змінили на гасло «ніколи більше війни без нас» (Der Spiegel, 18/2022).

Висновки та рекомендації.

Значна частина німецького суспільства перебуває в полоні старих «пацифістських» стереотипів, а окремі є відвертими прихильниками «лівих» та правої партії «Альтернативи для Німеччини» (AfD). Можливо тому і спробували закидати яйцями Бербок у Вупперталі під час її травневого виступу на передвиборчому мітингу. Але напевно чи за її концепцію «феміністичної зовнішньої політики». Нинішня міністерка закордонних справ Німеччини народилася в Ганновері в сім'ї борців за екологію і чисте навколишнє середовище, а в її дитячій кімнаті висів плакат Greenpeace. Цілком очевидно, що гасло феміністичної політики – «Роззброєння і демілітаризація», – мало б стати для неї дороговказом. Але в умовах війни і він радикалізується. «Суттю феміністичної зовнішньої політики є необхідність мати на увазі всіх людей», – заявила нещодавно міністерка. Дещо абстрактне і розмите змістовно визначення дає підстави для критики опонентів, котрі намагаються звинуватити її в тому, що постачання озброєння Україні якраз і сприяє мілітаризації. Однак треба віддати Бербок належне, яка продовжує стверджувати, що найвище моральне право полягає в тому, що жертва повинна себе захищати. Незалежно від того, чи це стосується жінки перед гвалтівником, чи

держави перед агресором. Хочеться вірити, що її приїзд в Україну 10 травня 2022 р. лише зміцнить її позиції. У будь-якому випадку, перед Бербок і партією «зелених» стоїть складне завдання подолання скомпрометованої «Ostpolitik».

1.10. Мітрофанова О.О. Французько-українські відносини та позиція Франції щодо російсько-українського конфлікту 2014–2021 рр.

Позиції та оцінки французьких дипломатів.

Представники МЗС Франції наголошують, що офіційна позиція Франції щодо російсько-українського конфлікту є прагматичною: територіальна цілісність України була порушена, відбулася анексія Криму, збройний конфлікт на Донбасі, отже, необхідно було створити формат для перемовин. Нагальним питанням є запобігання збільшенню жертв конфлікту. Робота «нормандського формату» є доволі складною. Одним з його успіхів можна вважати обмін полоненими.

Політичний діалог у «нормандському форматі» проходить важко через те, що сторони мають занадто різні позиції. Отже, пошук компромісу видається проблематичним.

Позиція Франції менш емоційна, ніж німецька, однак «більш стратегічна»: ідея Е. Макрона щодо діалогу з Росією ґрунтується серед іншого на тому, що неможливо вирішити російсько-український конфлікт без діалогу з Росією. Недоцільно «залишати Росію, щоб вона замикалася в собі». У довготерміновій перспективі для розбудови системи європейської безпеки потрібно вести розмову «однією мовою». На сучасному етапі довіра є дуже низькою. Отже, варто поступово відновлювати діалог. Втім, територіальна цілісність України у жодному разі не може бути предметом торгу.

Французькі дипломати, які займаються регіоном Східної Європи, Кавказом, Центральною Азією, намагаються спрогнозувати вплив подій у Білорусі, Нагірному Карабасі, Киргизстані. Проте, Україна залишається одним з пріоритетних напрямів. Особлива увага приділяється факту прямого порушення міжнародного права з боку Росії.

Прагненню президента Е. Макрона активізувати двосторонні відносини з Україною після обрання президентом В. Зеленського не було приділено достатньої публічної уваги. Представникам МЗС України і Франції та політичним аналітиками слід було б чіткіше артикулювати прагнення Е. Макрона вивести відносини на новий рівень.

Боротьба з корупцією в Україні є суттєвим чинником для поживлення відносин на двосторонньому рівні.

Серед дипломатів побутує думка, що позиція Франції щодо російсько-українського конфлікту залишається незмінною. При цьому прагнення Е. Макрона розвивати стратегічний діалог з Росією сприймається як суперечливе. Йдеться насамперед про заяви Е. Макрона під час зустріч з В. Путіним у форті Брегансон (19 серпня 2019 р.). З одного боку, позиція Е. Макрона вказує на пошук примирення. З іншого, спричиняє запитання, яким саме чином провадити діалог, якщо Росія чинить неприйнятні дії (анексія Криму, отруєння О. Навального). Ймовірно, Е. Макрон намагається мислити глобально та обмірковує післяпутінські часи у контексті розбудови системи європейської безпеки з належним рівнем партнерства між ЄС та Росією. Втім, відносини з Росією є дуже чутливою проблемою.

У Франції триває дискусія з приводу оптимальної системи європейської безпеки. Опонентами виступають прихильники атлантичної моделі та адепти розбудови суто європейської системи безпеки з посиленням партнерством з Росією. Є думка, що заяви Е. Макрона у Брегансоні були помилкою і не матимуть розвитку. Отруєння О. Навального («застосування хімічної зброї») є неприйнятним, що стимулює прагнення до стратегічного діалогу з Росією.

«Нормандський формат» є французькою ініціативою. Представникам чотирьох країн працювати дуже важко, тому гіпотетичне розширення кола учасників «нормандського» формату мало ймовірно. Це ще більше знизить його дієвість та ускладнить роботу. До того ж, проблемою у його функціонуванні є позиція Росії, а не відсутність деяких держав, наприклад Польщі.

Стосовно конфлікту на Донбасі головну проблему становить загибель людей. Україні не вдасться вирішити конфлікт з Росією військовим шляхом. Потрібно опрацьовувати інші методи. Заходу варто допомогти Україні сприйняти потребу у пошуку політико-дипломатичного розв'язання.

Діалог з Росією є одним з найскладніших питань. Коли Е. Макрон та інші політики наполягають на його необхідності, це потребує конкретизації його змісту. На думку одного з чинних французьких дипломатів, такий діалог має на меті:

- підкреслити, що Росія у стратегічному вимірі пов'язана з Європою, запобігти її переорієнтації на Китай або Індію;
- обговорення з Росією складних питань, зокрема, повернення українських полонених та загальних проблем відносин з Україною;
- активізацію подорожей росіян у світі, що доведе їм, що світ «не бажає зла Росії». У цьому контексті повернення Росії до Ради Європи вважається позитивним.

На думку французьких дипломатів, пропозиція Н. Саркозі у 2008 р. про укладення асоціації між ЄС та Україною містила щире визнання «європейського покликання України». Однак у подальшому французький уряд змінив своє ставлення, враховуючи позицію Європейської Комісії та настрої французької громадської думки.

Історична ретроспектива.

Колишній керівник Департаменту континентальної Європи МЗС Франції зазначає, що у процесі підготовки до підписання Угоди про асоціацію України з ЄС у 2013 р. став очевидним факт, що не було сенсу підписувати угоду з країною, в якій за президентства В. Януковича панував специфічний політичний режим, що «не був сумісним з цінностями ЄС». Корупція в Україні «відштовхувала та провокувала недовіру європейців». У будь якому разі режим В. Януковича був достатньо далеким від демократії, а українці не були добре обізнаними з функціонуванням європейських структур.

У попередніх перемовинах України з ЄС Франція блокувала польські та шведські пропозиції щодо надання Україні перспективи євроінтеграції. Головними причинами були український корумпований, олігархічний непрозорий режим і відсутність правової держави. Це мало більше значення, ніж значна територія та навіть бідність України. Висловлюються думки, що протести на Майдані відбулися, насамперед, проти режиму В. Януковича, а не за Європу.

21 лютого 2014 р. було підписано Угоду про врегулювання кризи в Україні. Її підписали президент В. Янукович, лідер парламентської фракції «УДАР» В. Кличко, керівник фракції «ВО «Батьківщина» А. Яценюк, керівник фракції «ВО «Свобода» О. Тягнибок. Від ЄС угоду засвідчили міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмаєр, міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський та керівник департаменту континентальної Європи МЗС Франції Е. Фурньє. Проте, наміри західних підписантів різнилися: для Франції першочерговим було якнайшвидше отримати організацію демократичних виборів за участі Ю. Тимошенко, яку належало звільнити з в'язниці, для Німеччини – уникнути напруги у відносинах з Росією, для Польщі – посилити свій вплив в Україні.

Як це не дивно, тодішня посередницька місія європейців сприймається у МЗС Франції як успішна. Однак досі залишається ряд не з'ясованих питань (хто наказав вбивати людей на Майдані і чи була втеча В. Януковича підготовлена Росією).

Представникам західних держав, які в 2014 р. різною мірою брали участь у політичних перемовинах, було недоречно йти на Майдан. Отже, той факт, що В. Нуланд була присутня на Майдані, сприймався МЗС Франції як хибний політичний крок, претекст, який був ви-

користаний Росією, «аби виставити події на Майдані як державний переворот, організований американцями та європейцями».

На сучасному етапі політичний режим в Україні знаходиться у стані трансформації, однак і ЄС також увійшов у фазу змін, яка ставить питання: що саме відбувається зараз є європейськими цінностями. До того ж, ситуація ускладнюється Брекзітом. Тому, коли українці наголошують, що вони «борються за європейські цінності», цей дискурс є незрозумілим для певних європейських політиків через те, що сам термін «європейські цінності» стає дискусійним. Ймовірно, наголошення України на розбудові саме «правової держави» може бути сприйнято краще.

Колишні посли Франції в Україні вказують на слабкі уявлення у своїй країні щодо України як на чинник, що впливає на двосторонні відносини. Для частини французьких політиків незалежність України була радше випадковістю історії.

Ідеї про посилення співробітництва з Росією треба розглядати у контексті традиційної специфіки підходів з боку окремих течій у внутрішній політиці Франції та французьких національних інтересів. На погляди правоцентристів у Франції впливала присутність російської білої еміграції. До того ж, у Франції поширені ілюзії, що дружба і партнерство з Росією відповідають французьким геополітичним інтересам. Ці ідеї вважаються потенційним підґрунтям «стратегічного діалогу» з Росією. Водночас, фіксується слабке поширення позитивної інформації про Україну.

Висновки і рекомендації.

Позиція МЗС Франції щодо переговорів у «нормандському форматі» спрямована переважно на деескалацію конфлікту на Донбасі. Підтримка територіальної цілісності України є базовим принципом, який обумовлює переговорну позицію Франції. Водночас, французькі дипломати не пропонують і не збираються пропонувати власні рецепти і сценарії врегулювання конфлікту.

МЗС Франції розглядає свою країну та ФРН як суб'єктів, які лише сприяють проведенню переговорів між Україною та Росією (є фасилітаторами та посередниками, однак не виступають в якості гарантів досягнення і виконання угоди). Вважається, що умови врегулювання мають обговорюватися й узгоджуватися представниками України та РФ за участі та посередництва (за потребою) представників Франції та ФРН.

У французькій політичній думці поширені ідеї та очікування щодо необхідності стратегічного діалогу з Росією. Подекуди, час від часу, з'являється концепція розбудови системи європейської безпеки

у просторі «від Атлантики до Уралу», яка передбачає партнерство з РФ. Утім, на думку французьких дипломатів, за правління В. Путіна ці плани залишатимуться віртуальною перспективою.

Досвід та знання колишніх послів Франції в Україні могли б бути корисними для поширення позитивного іміджу України у Франції та кращого розуміння особливостей французької політики.

Українсько-французьке співробітництво потребує більшої транспарентності, розширення діалогу із залученням політичних партій, громадських і наукових організацій.

1.11. Мітрофанова О.О.

Політика Франції щодо війни Росії проти України

Для політичних кіл Франції початок війни Росії проти України 24 лютого 2022 р. виявився на загальне неочікуваним. Французька влада вважала, що Росія не буде воювати проти України. Французькі експерти часто підкреслювали, що Москва хоче вести переговори зі стратегічних питань. Ставлення французьких лідерів до війни в Україні, позиції експертів та ЗМІ щодо російсько-українського конфлікту значною мірою пояснюються некомпетентністю французьких аналітичних кіл стосовно української зовнішньої політики, стану ЗСУ та менталітету українців. Показовим є відсутність у Франції політологів-міжнародників та фахівців з політики України, які володіють українською мовою та здатні ознайомитися з українськими публікаціями історичного та політологічного характеру. Така ситуація спостерігається впродовж двох останніх десятиліть попри те, що молоді французькі випускники відділення українознавчих студій в INALCO (Інституті східних мов) досліджують українську літературу, культуру та іноді соціологію, утім не історію, політологію міжнародних відносин чи зовнішню політику України.

Французька влада і війна в Україні.

24 лютого 2022 р. Франція засудила агресію Росії проти України. Президент Франції Е. Макрон у своїй промові підкреслив відповідальність президента Росії В.Путіна за розв'язання загарбницької війни. Посол Франції в ООН Ніколя де Рів'єр з осудом заявив, що Росія обрала війну.

Уряд Франції охарактеризував російську агресію як війну. Міністр закордонних справ Франції Жан Ів ле Дріан 25 лютого 2022 р. заявив, що війна є тотальною. 1 березня 2022 р. прем'єр-міністр Жан Кастекс у своїй промові перед парламентом засудив акт війни Росії проти України й підкреслив «хоробрість українського народу». Пре-

зидент Франції Е. Макрон у своїй промові 24 лютого визнав мужність президента України В. Зеленського, а потім у своєму виступі 2 березня привітав опір українського народу.

7 березня 2022 р. президент Франції засудив цинізм керівництва РФ. Міністр закордонних справ ле Дріан 17 березня 2022 р. наголосив, що Росія лише вдає, що веде перемовини про припинення війни з Україною.

З перших днів війни Франція наполягала на введенні жорстких економічних і фінансових санкцій проти Росії. 1 березня міністр економіки Франції Брюно ле Мер навіть заявив, що ЄС і Франція ведуть «тотальну економічну та фінансову війну» проти Росії. Заступник голови Ради безпеки Росії, екс-президент та колишній прем'єр-міністр країни Дмитро Медведєв відповів на заяву міністра економіки і фінансів Франції Брюно ле Мера, аби той «слідкував за своїми словами» й не забував, що економічні війни в історії людства часто переростали у справжні.

При цьому французьке керівництво продовжує діалог з Росією. 25 березня 2022 р. Е. Макрон оголосив про підготовку гуманітарної операції в Маріуполі, яку пропонувалося провести силами ВМС Франції, Туреччини та Греції. 27 березня 2022 р. президент Франції дистанціювався від слів Джо Байдена, який назвав В. Путіна «м'ясником». Того ж дня ле Дріан закликав продовжити діалог з В. Путіним.

При цьому важливо враховувати, що **діалог з Росією** вважається традиційним стратегічним орієнтиром французької зовнішньої політики. Цей орієнтир був відображений у концепції Ш. де Голля «Європа від Атлантики до Уралу», концепції європейської конфедерації Ф. Міттерана та концепції діалогу з РФ Е. Макрона, яка обстоює пошук співпраці з Росією на противагу вимогам французьких атлантистів.

Владна команда Е.Макрона не очікувала, що Росія вдасться до повномасштабної війни проти України. Французька розвідка вважала, що ціна російського вторгнення була б надто високою, і що наміри російської влади будуть обмежуватися масштабним шантажем. Подібні прогнози давали й французькі аналітичні кола.

Наприкінці березня 2022 р. генерал Ерік Відо, керівник Головного управління військової розвідки Франції, був звільнений через помилки в аналізі російської загрози. Французька військова розвідка вважала повномасштабне вторгнення Росії в Україну малоімовірним. Начальник Генерального штабу збройних сил Франції Т'єррі Буркхард визнав, що французька розвідка не відповідала рівню інформованості розвідок США та Великої Британії.

Франція боялася поразки України на початку конфлікту. 6 березня Т. Буркхард підтвердив, що росіяни хочуть ізолювати та знищити

українську армію, що розцінювалося як цілком імовірний сценарій. 11 березня він висловлював занепокоєння з приводу можливої раптової поразки ЗСУ.

Стратегія Франції – запобігання початку глобальної війни.

2 березня 2022 р. Е. Макрон ініціативно наголосив, що Франція не воює з Росією. 10 березня 2022 р. міністр оборони Франції Флоранс Парлі вказала, що метою Франції є уникнення глобального конфлікту.

Уряд Франції схвалив рішення про розміщення військових контингентів у країнах східного флангу НАТО. 26 лютого 2022 р. Франція оголосила про відправку 500 солдатів до Румунії. 3 березня Ф. Парлі оголосила, що авіаносець «Шарль де Голль» знаходиться у східній частині Середземного моря. 6 березня вона відвідала французькі війська, які перебувають у Румунії в рамках операції зі зміцнення східного флангу НАТО. 11 березня Ф. Парлі нагадала, що французькі ВПС виконують місію повітряного патрулювання в Польщі.

Франція надала Україні деякий обсяг військової допомоги, однак номенклатура устаткування, яке вона надала нашій країні, тримається у таємниці. 17 березня 2022 р. міністр закордонних справ Франції Жан-Ів ле Дріан підтвердив поставку «оборонного обладнання» та палива українським військам. Водночас у захоплених ЗСУ російських танках були виявлені приціли французького виробництва, що свідчило про порушення санкцій ЄС і G7, впроваджених щодо Росії.

Позиції кандидатів у президенти Франції щодо війни в Україні.

10 квітня 2022 р. у Франції відбувся перший тур президентських виборів у Франції.

Правоцентристи.

Правоцентристські кандидати є загалом прихильними до України. Імідж президента Франції Е. Макрона покращився завдяки чітко висловленим ним підходам. Він засудив російську агресію й наполягав на гуманітарній допомозі Україні. У своїй промові 2 березня Е. Макрон намагався опанувати імідж компетентного захисника нації.

У зв'язку з початком війни РФ проти України представниця правого спрямування Валері Пекрес – кандидатка від «Республіканської партії», – організувала власну «раду оборони», провівши 28 лютого 2022 р. зустріч з колишніми посадовцями Мішелем Барн'є, Ерве Мораном та Мішель Алліо-Марі. 9 березня 2022 р. В. Пекрес закликала скоротити закупівлю російських вуглеводнів. 24 березня 2022 р. вона запропонувала розмістити українських біженців на віллах або на яхтах російських олігархів.

Ультраправі.

Ультраправі кандидати заявляли, що не вірять у можливість вторгнення Росії в Україну і продовжували виявляти свою прихильність до В. Путіна. Через це 25 лютого 2022 р. мер міста Без'є Робер Менар розкритикував проросійську орієнтацію Марін Ле Пен та Еріка Земмура.

Хоча лідер «Національного об'єднання» Марін Ле Пен традиційно демонструвала проросійську налаштованість, вона засудила війну РФ проти України. 1 квітня політикиня навіть підкреслила, що Росія може стати союзником Франції після закінчення війни. Утім, М. Ле Пен зауважила, що необхідно швидко досягти миру в Україні і що потрібно вітати українських біженців у Франції.

Лідер партії «Реконкіста» Ерік Земмур спочатку негативно ставився до України. 28 лютого 2022 р. Е. Земмур наголосив, що НАТО несе відповідальність за конфлікт, і що він проти прийняття українських біженців. Лише 6 березня 2022 р. Земмур визнав, що спочатку він «не зрозумів», що Росія почала війну проти України й змінив свою думку щодо біженців з України. Утім, 8 березня 2022 р. він наголосив, що війна не буде вирішальною для майбутнього Франції. Позиція Е. Земмура загалом відповідає його висловлюванням від лютого 2015 р., зокрема, що «Україна мертва», але про це заборонено казати, а Франція, Німеччина і Росія «зібралися довкола труни» цього державного утворення, але «вдають, що плутають її з колискою... І що ситуація нагадує йому поділи Польщі наприкінці XVIII сторіччя, з тією різницею, що Україна не може похизуватися давньою славетною історією своєї сусідки».

Ліві.

Підданий критиці опонентів за прихильну позицію щодо В. Путіна, радикальний кандидат, лідер крайньої лівої партії «Нескорена Франція» Жан-Люк Меланшон заперечував, що виступав за російську агресію проти України. 1 березня 2022 р. цей політик розкритикував постачання зброї Україні.

Загалом Меланшон наголошує на необхідності встановлення миру між Росією та Україною. 4 березня він організував мітинг за мир в Україні, а 9 березня виступив з промовою на користь «позаблокової» Франції. 23 березня Ж.-Л.Меланшон пояснив, що єдиним винним у війні є В. Путін.

На відміну від Ж.-Л.Меланшона, помірковані ліві кандидати виступили за активну підтримку України. 18 березня 2022 р. кандидат від «Зелених» Яннік Жадо розкритикував ідею «позаблоковості» Франції, висунуту Меланшоном. 24 березня 2022 р. Жадо звинуватив французьку енергетичну компанію «Total» у причетності до ро-

сійських військових злочинів. Кандидат від соціалістів, мер Парижа Анн Ідальго заявила, що виступає за постачання зброї для України. 14 березня вона заявила, що виступає за газове ембарго проти Росії.

Висновки та рекомендації.

Франція засудила загарбницьку війну Росії проти України, надала помірковану допомогу Україні та висловила намір продовжувати діалог з Росією для припинення війни.

Французькі ЗМІ багато програм присвячують війні в Україні. Точка зору є переважно проукраїнською. Проросійських ЗМІ небагато, їх іноді забороняють.

Французькі аналітичні кола будуть і надалі робити помилкові прогнози щодо України, допоки не усвідомлять необхідність самостійного й цілеспрямованого дослідження політичних процесів, політичної системи та внутрішніх особливостей української політики. Така ситуація обумовлена суцільною відсутністю французьких фахових аналітиків, здатних читати українською та розумітися на тонкощах політичних процесів в Україні. Через це політику України досліджують колишні «совето́логи» та фахівці з політики Росії, що обумовлює нерозуміння сучасних українських реалій.

Потрібна суттєва активізація діяльності співробітників і всього посольства України у Франції у французьких ЗМІ з окремих тем та їх участі у наукових і політичних заходах з питань поступу України та Східної Європи в цілому.

Необхідним є створення новин французькою мовою про Україну та організація розсилки матеріалів з українознавчої тематики, перекладених французькою мовою.

Доцільно приділяти увагу просвітницькій діяльності серед французького студентства та молоді, котрі не були піддані впливу російського імперського світогляду, який розповсюджувався представниками та нащадками «білої» еміграції. Для французької молоді незалежна Україна є природною від їхнього народження. Молодь є відкритою, допитливою та проявляє більше прихильності до дотримання засад правової держави, незалежно від її розмірів та військової потужності.

Видається доцільним відмовитися від спроб переконати затятих 70–90-річних «русофілів» Франції, які продовжуватимуть розповідати про «російський балет» і погляди яких навряд чи змінять навіть фото з Бучі.

Видається доцільним організувати тематичну відеоконференцію з проблематики європейської безпеки, включаючи основні ас-

пекти війни РФ проти України, за участю ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Дипломатичної академії України при МЗС України імені Геннадія Удовенка та французьких дослідницьких центрів та університетів (з синхронним перекладом французькою та українською мовами). Доцільно популяризувати цю ідею у Франції з метою започаткування постійно діючого семінару французьких та українських експертів.

1.12. Мітрофанова О.О. Заходи Франції щодо підтримки України в умовах повномасштабної російської агресії

Пріоритети зовнішньої політики президента Франції Е. Макрона (обраний 2017 р., переобраний на другий термін 24 квітня 2022 р.) включають збільшення ваги Франції в ЄС та стримування агресивних претензій В. Путіна в контексті війни РФ проти України.

24 лютого 2022 р. Франція засудила російську агресію проти України. Президент Е. Макрон у своїй промові підкреслив відповідальність президента РФ В. Путіна за розв'язання загарбницької війни, заявив, що стоїть на боці України й відзначив хоробрість українського народу. Е. Макрон заявив, що «події цієї ночі» (24 лютого) є «переломним моментом в історії Європи та нашої країни. Вони матимуть тривалі, глибокі наслідки для нашого життя, для геополітики нашого континенту, і разом ми зможемо на них відповісти». Е. Макрон звернув увагу на потребу ухвалення нагальних рішень щодо «прямих і непрямих наслідків цієї кризи».

На початку повномасштабної війни тип озброєння, яке Франція постачала в Україну, тримався в секреті. 17 березня 2022 р. міністр закордонних справ Франції Жан-Ів Ле Дріан підтвердив Д. Кулебі поставку оборонної техніки та палива для ВСУ. Франція надала Україні супутникові знімки. Французька армія має супутники спостереження Hélios, Pléiades і CSO, які могли надавати зображення кілька разів на день до штабу української армії. Ця допомога могла бути вирішальною в перші місяці війни, оскільки вона надавала ВСУ можливість бойового націлювання на командні пункти та підрозділи російських військ.

24 березня 2022 р. на самітах НАТО, G7 та засіданні Європейської Ради в Брюсселі французький президент, з одного боку, наполягав на продовженні поставок Україні оборонної летальної зброї, а з другого – виступив проти постачання танків і літаків через те, що це означало б «співучасть у війні». Е. Макрон звернувся до французьких

компаній, які працюють у секторах, на які поширено санкції проти РФ, з вимогою виконувати рішення французького уряду, а іншим компаніям запропонував самим вирішувати – залишатися в Росії, чи ні, й зробив попередження про загрозу продовольчої кризи, пов'язаної з війною в Україні.

13 квітня 2022 р. Е. Макрон дистанціювався від слів Джо Байдена, який кваліфікував дії армії РФ в Україні як геноцид. Е. Макрон згадав про воєнні злочини Росії, й водночас підкреслив, що українці та росіяни є «братніми народами». Того ж дня президент В. Зеленський назвав образливими слова Е. Макрона, які повторювали пропагандистський наратив В. Путіна.

Регулярні телефонні контакти Е. Макрона з В. Путіним подавалися як втілення концепції діалогу з РФ, покликаної зберегти «вікно можливостей» для співпраці з Росією на противагу вимогам французьких атлантів про політичну ізоляцію Кремля. Після своєї розмови з Путіним 2 березня 2022 р. Е. Макрон повідомив про велику рішучість президента РФ взяти Україну під свій контроль. 6 березня Е. Макрон знову спілкувався з В. Путіним, який заявив, що не закінчить війну, доки його цілі не будуть досягнуті. 29 березня Е. Макрон обговорював з президентом РФ можливість евакуації жителів і захисників Маріуполя, однак не дістав позитивної відповіді.

У квітні 2022 р. викриття військових злочинів російських солдатів у Бучі та Ірпіні, включаючи вбивства, тортури і зґвалтування, спричинило перерву в телефонних перемовинах Е. Макрона з В. Путіним. Телефонні переговори відновилися 3 травня, коли Е. Макрон уперше з 29 березня провів телефонну розмову з Путіним. Утім на загал тактика Е. Макрона, спрямована на збереження каналів зв'язку з Путіним, не забезпечила жодних позитивних результатів.

Допомога Україні з боку уряду Франції.

У березні 2022 р. уряд Франції надав Україні декілька десятків протитанкових ракетних комплексів «Milan». Наприкінці березня українські рятувальники отримали з Франції 27 одиниць пожежно-рятувальної та спеціальної техніки.

13 квітня 2022 р. міністр збройних сил Франції Флоранс Парлі підтвердила, що Франція вже поставила Україні військової техніки на 100 мільйонів євро і що незабаром буде відправлено інше озброєння.

22 квітня 2022 р., напередодні другого туру президентських виборів, Е. Макрон в інтерв'ю «Ouest-France» заявив, що Франція постачає Україні гаубиці «Цезар» калібру 155 мм, здатні вражати цілі на відстані понад 40 кілометрів. Було підтверджено намір передати Києву декілька тисяч снарядів. Е. Макрон запевнив, що Франція про-

довжуватиме підтримку України, однак нагадав, що слід пильнувати, аби «не перетнути червону лінію й не стати учасницею конфлікту».

Того ж дня у Києві відбулася церемонія передачі другого пакету французької допомоги Державній службі з надзвичайних ситуацій. Посол Франції в Україні Е. де Понсен урочисто передав сертифікат на 23 одиниці пожежно-рятувальної та іншої спеціальної техніки для Державної пожежно-рятувальної служби. Посол Франції зазначив, що кошти на цю техніку, вартістю понад 1,7 мільйона євро, були зібрані громадами Франції у вигляді добровільних пожертвувань.

30 квітня 2022 р., після другого туру президентських виборів, президент Е. Макрон запевнив В. Зеленського, що Франція збільшить військову та гуманітарну допомогу Україні. Під час міжнародної донорської конференції для України, що відбулася у Варшаві 5 травня 2022 р., Е. Макрон оголосив, що Франція збільшить внесок з \$1,7 до \$2 млрд, виділивши додаткові \$300 млн на фінансові, економічні та гуманітарні потреби. Е.Макрон декларував готовність докладати зусилля для надання допомоги у довгостроковій перспективі, враховуючи тривалість російсько-українського конфлікту, який, на його думку, продовжуватиметься.

Виступаючи в Європейському Парламенті (Страсбург, 9 травня 2022 р.), Е. Макрон оприлюднив ідею залучення України та низки інших європейських країн – не членів ЄС, зокрема Великої Британії, до нової структури у формі Європейського політичного співтовариства. На думку Е. Макрона, цей новий формат співпраці має об'єднувати демократичні країни, які поділяють спільні цінності, задля співпраці у сферах політики, безпеки, енергетики, транспорту та розвитку інфраструктури. На думку Е. Макрона, навіть якщо Україні буде надано статус кандидата в члени ЄС, процес вступу забере кілька років, можливо – й кілька десятиріч.

У жовтні 2022 р. Е. Макрон пообіцяв надати Україні системи ППО «Кроталь» (Crotale NG). У листопаді 2022 р. Франція передала Україні дві ракетні батареї Crotale та дві реактивні системи залпового вогню (РСЗВ). Crotale можна використовувати як у прифронтовій зоні для знищення літаків та гелікоптерів противника, так і в тилу для перехоплення крилатих ракет, включаючи захист енергетичної інфраструктури. Crotale є ефективним ЗРК малої дальності. Розроблений у кінці XX ст. як армійський засіб ППО.

29 листопада 2022 р. міністр оборони України О. Резніков повідомив про отримання французьких РСЗВ Lance-roquettes unitaire (LRU) – французького варіанту американської BC3V M270 MLRS.

Суттєвий прорив у воєнно-політичному діалозі Франції з Україною відбувся завдяки візиту 28 грудня 2022 р. у Київ міністра зброй-

них сил Франції Себастьяна Лекорню. Метою візиту було обговорення військового співробітництва між Францією та Україною. За інформацією посольства Франції в Україні, військова підтримка Франції набула декількох форм:

- передача озброєнь і військової техніки;
- спрямування на допомогу Україні коштів позабюджетного Європейського фонду миру. (Франція, яка збільшила свій внесок до фонду до 500 млн євро, є одним з його найбільших контрибуторів);
- підготовка українських військовослужбовців. В рамках європейської програми Франція зобов'язалася підготувати 2000 військовослужбовців із загальної кількості в 15000 осіб. При цьому президент Е. Макрон пропонував збільшити можливість для проведення навчання українських військовослужбовців у Польщі;
- створення інноваційного фонду на суму 200 млн євро, який має сприяти Україні у закупівлі обладнання безпосередньо у французьких виробників.

Франція була першою країною, яка повідомила про надання Україні колісних танків AMX 10 (4 січня 2023 р.). Українську протиповітряну оборону було посилено за рахунок постачання французьких систем Crotale NG та системи SAMP/T. Зенітний ракетний комплекс SAMP/T є найкращим засобом ППО/ПРО, який мають Франція та Італія. SAMP/T дозволяє знищувати цілі на дальності до 100 км й може перехоплювати балістичні ракети.

Позиція Е. Макрона щодо Росії наражалася на гостру критику у ЗМІ України та центральноєвропейських країн. Найбільш контроверсійними вважалися його наміри підтримувати телефонні переговори з В. Путіним. У грудні 2022 р. Е. Макрон зробив заяву про необхідність надання Росії «гарантій її власної безпеки у день, коли вона повернеться за стіл переговорів». Водночас французький уряд активізував військову допомогу Україні. Франція без публічного розголосу постачала ЗСУ сучасні протитанкові ракетні комплекси 5-го покоління Akeron MP.

У лютому 2023 р., відповідаючи на запитання, чи надішло Франція винищувачі в Україну в короткостроковій або середньостроковій перспективі, Е. Макрон стверджував, що цього не можна виключати (з урахуванням термінів навчання пілотів).

На 59-тій Мюнхенській конференції з безпеки (17–19 лютого 2023 р.) міністр закордонних справ Франції Катрін Колонна наголосила на необхідності прискорення відправки Україні обіцяної зброї, насамперед артилерії, амуніції та систем ППО. За її словами, Франція постачатиме Україні допомогу, зокрема військову, стільки, скільки потрібно, хоча «ніхто не хоче тривалої війни».

В рамках гуманітарної допомоги Франція постачала Україні ліки, медичне, рятувальне та протипожежне обладнання, генератори для лікарень, намети, ковдри, гігієнічні набори, продовольчі товари, 200 тонн насіннєвої картоплі та ін.

Уряд Франції забезпечив супровід у документуванні та розслідуванні військових злочинів, скоєних російськими військовими на тимчасово окупованих територіях України. В Україні працювала група фахівців у складі двох судових лікарів, близько п'ятнадцяти жандармів з Криміналістичного науково-дослідного інституту Національної жандармерії (IRCGN), експертів зі злочинів та ідентифікації жертв. Група розгорнула систему обстеження та ідентифікації тіл. Україні були подаровані дві ДНК-лабораторії.

Франція внесла передоплату щорічного внеску у розмірі 13 млн євро та додатковий винятковий внесок у розмірі 500 тис. євро до Міжнародного кримінального суду й надала десять слідчих.

Французький уряд забезпечив прийом біженців з України. Станом на літо 2023 р. у Франції перебувало бл. 120 тис. біженців з України. Запроваджено механізм тимчасового захисту, який включає право на проживання, доступ до ринку праці, доступ до житла, соціальної та медичної допомоги і доступ до освіти.

28 червня 2023 р. Е. Макрон заявив, що Вільнюський саміт НАТО має сформувати конкретний шлях до членства України в Альянсі. В ході саміту НАТО у Вільнюсі (11–12 липня 2023 р.) Макрон заявив, що Франція відправить Україні ракети великої дальності SCALP, які є аналогом британської ракети авіаційного базування Storm Shadow. За словами Е. Макрона, він розуміє розчарування української сторони змістом рішень, які були ухвалені на саміті у Вільнюсі щодо перспектив України в НАТО. За його словами, обов'язок західних країн – залишатися разом з Україною. Зміна позиції французького уряду щодо євроатлантичної інтеграції України є наслідком еволюції поглядів Макрона на перебіг російсько-української війни.

Висновки та рекомендації.

Прямим індикатором успішності співробітництва є практична допомога Франції Україні. Доцільно також відзначити, що публічна риторика французького уряду щодо допомоги Україні подекуди була невдалою, оскільки пов'язувала інфляцію споживчих цін у Європі з російсько-українською війною.

Президент Е. Макрон має схильність достатньо вільно корегувати акценти зовнішньополітичного позиціонування, про що свідчить його позиція щодо України на саміті НАТО 11–12 липня 2023 р. Водночас треба мати на увазі, що у Франції є міцними тенденції антиа-

мериканізму та голлізму, прихильники яких прагнули та прагнуть впливати на позицію президента Франції в сенсі збереження шляхів для співпраці з Росією.

Доцільно приділяти увагу специфічній позиції уряду Франції щодо злочинів геноциду / етноциду в Україні. Слід враховувати, що французькі владні установи роблять наголос на юридичному аспекті справи. Тому найбільш вагомими аргументами у діалозі з французьким керівництвом з цього питання будуть позиція Генерального прокурора України та фахові пояснення і докази українських юристів.

Видається доцільним надавати французьким владним інстанціям чітко сформульовані потреби у військовій сфері з урахуванням специфіки озброєнь та обладнання, які використовуються у французькій армії. Специфіка озброєнь у французькій армії визначається орієнтацією на зовнішні операції, розвиток флоту та авіації, за незначної кількості танків. Водночас слід зважати й на те, що наполегливість українського уряду в запитах на озброєння часом викликає й негативну оцінку з боку деяких провладних депутатів. Варто розуміти, що занепокоєння французів викликано серед іншого їхнім усвідомленням обмеженої кількості озброєння у власних сховищах. Спостереження за повномасштабною російсько-українською війною, у якій використовується значна кількість засобів артилерії і танків, які Франція має в обмеженій кількості, спонукає французів до висновку про недостатню готовність Франції до гіпотетичної континентальної війни.

Варто продовжувати наголошувати на високій кваліфікації ЗСУ й на тому, що допомога ЗСУ відповідає інтересам ЄС.

ЗСУ є єдиною європейською армією з досвідом повномасштабної війни з Росією. Українські військові здатні швидко опановувати зброю країн НАТО і використовувати її в ході бойових дій, володіють навичками з використання зброї радянських зразків і застосовують зброю українського виробництва (протикорабельні ракети «Нептун», протитанковий ракетний комплекс «Стугна-П», протитанковий ракетний комплекс «Корсар»).

Гіпотетично підрозділи ЗСУ могли б стати важливим компонентом майбутньої армії Європейського Союзу. Як відомо, французьке керівництво виступає послідовним апологетом розвитку «європейської стратегічної автономії» і створення спільної європейської армії. При цьому міністерство збройних сил Франції робить наголос на розвитку власних легких сухопутних сил, оснащених колісними бронемашинами. Загалом Франція має на озброєнні 222 одиниці танків Leclerc та близько 4300 колісних бронеавтомобілів усіх типів.

Видається доцільним попереднє опрацювання можливих проєктів співпраці з Францією у різних сферах. Ці питання мають готувати відповідні департаменти МЗС і міністерства економіки України й за участю посольства України у Франції.

Варто залучати до конкретних проєктів французькі органи місцевої влади – мерії та муніципалітети, у тому числі з використанням механізмів регіональної політики ЄС. Деякі французькі мери вже побували в Україні та привозили гуманітарну допомогу від своїх громад. Показовим є той факт, що представники різних політичних сил у французьких меріях з розумінням поставилися до прийому біженців з України. Французькі політологи були здивовані позицією мера Перпіньяна, представника «Національного об'єднання» (спадкоємця партії «Національний Фронт», яка займала традиційно негативну позицію щодо мігрантів), Луї Аліо, який у квітні 2022 р. закликав приймати українських біженців у Франції й закликав виявити солідарність. Варто мати на увазі, що позитивна поведінка українських біженців у Франції суттєво впливає на сприйняття біженців у цій країні. Зокрема, на думку депутата Національної Асамблеї Франції, представника «Національного об'єднання» Стефана Рамбо, усі біженці мали б поводитися як українці (дотримуватися законів, вчити мову, прагнути інтегруватися у французьке суспільство).

1.13. Перга Т.Ю. Допомога Швеції і Фінляндії у боротьбі України з російською агресією

Війна РФ проти України уможливила і пришвидшила процеси, які раніше здавалися нереальними. Зокрема, це розширення НАТО за рахунок Швеції і Фінляндії, які багато десятиліть дотримувалися політики позаблоковості, а також більш реалістичні перспективи вступу в Альянс України та прискорене отримання нею статусу кандидата в члени ЄС. Рухаючись шляхом європейської та євроатлантичної інтеграції, Україна розвиває багатосторонні зв'язки з різними партнерами, серед яких важливе місце посідають Північні країни, зокрема Швеція і Фінляндія. Україна потребує надійних союзників, які не лише підтримують обраний нею курс, а й допомагають зміцнювати обороноздатність, відстоювати суверенітет і відбудовувати зруйновану в результаті російської агресії економіку.

Відносини України зі Швецією і Фінляндією до 24 лютого 2022 р.

Україна має зі Швецією та Фінляндією давні дипломатичні відносини, встановлені ще в грудні 1991 р. Серед країн Північної Європи Швеція першою визнала незалежність України. До початку відкритої

російської агресії проти України взаємини з цими країнами зосереджувалися на економічних (торгівельних) і гуманітарних питаннях.

Швеція приділяла значну увагу реалізації проєкту Східного партнерства, у рамках якого вона запустила масштабний проєкт – Партнерство з енергоефективності та довкілля у Східній Європі/Україні, зосередивши головну увагу на реалізації в Україні соціальних і екологічних ініціатив.

Фінляндія сконцентрувалась на сприянні виконанню угод між ЄС та Україною. Цілями Стратегії Фінляндії щодо України, розрахованої на 2021–2024 рр., були: відновлення територіальної цілісності і суверенітету України та гарантування поваги до міжнародного права; зміцнення двосторонніх відносин та розширення масштабів співпраці; підвищення стійкості українського суспільства та покращення умов життя громадян; зміцнення відносин між Європейським Союзом та Україною. Фінляндія підтримує План дій Ради Європи, який заохочує Україну підвищувати незалежність судової системи, сприяти впровадженню європейських стандартів прав людини, прагнути до ефективного управління та захищати права меншин і внутрішньо переміщених осіб.

Після окупації Росією Криму і частини Донбасу Швеція та Фінляндія підтримали кроки України з відновлення контролю над цими територіями. Водночас у преамбулі Стратегії Фінляндії щодо України, хоча і відображено сприйняття російської агресії як загрози безпеці в Європі, саме повернення Криму під контроль України розглядається як головна умова зміцнення її безпеки та забезпечення поваги до міжнародного права і міжнародного порядку. Документи, прийняті фінським урядом, задекларували важливість підтримки країною, Європейським Союзом та іншими міжнародними партнерами зусиль України у цій царині.

Швеція до початку прямої російської агресії розгорнула в Україні діяльність з відновлення соціальної інфраструктури, дитячих садків, шкіл, лікарень та зруйнованих будинків у прифронтових територіях, яку реалізовувала через Північну екологічну фінансову корпорацію. До цієї діяльності був залучений і Всесвітній фонд дитинства, заснований королевою Швеції Сільвією. З 2014 р. фонд впровадив 7 проєктів допомоги дітям, які проживали в зоні проведення АТО і були народжені ВІЛ-інфікованими матерями, а також бездомним та сиротам, дітям, які постраждали від домашнього насильства. Загалом з 1991 р. по 24 лютого 2022 р. Швеція надала Україні фінансування у рамках різних програм на суму \$ 357 млн.

Рівень співробітництва Швеції і Фінляндії з Україною з безпекових питань був низьким з огляду на їх міжнародний статус, який обирали ці країни, хоча вони й активно співпрацювали з НАТО.

Анексія Росією українського півострова Крим у 2014 р. та окупація території на сході України змусила обидві країни посилити свою оборонну політику. У 2018 р. Швеція повернула військовий призов. Фінляндія, яка має найдовшу серед країн ЄС лінію кордону з Росією – понад 1300 км, тривалий час підходила до відносин з Росією з прагматичних позицій, заснованих на широкій економічній співпраці, зокрема в енергетичній сфері. Підтримка постійної політичної взаємодії з Кремлем була важливим напрямом зовнішньої політики Фінляндії. Не дивлячись на це, в лютому 2022 р. Фінляндія прийняла рішення про придбання у 2025–2030 рр. 64 багатоцільових винищувачів F-35, двигунів та обладнання для їх технічного обслуговування, запасних частин, навчального обладнання та послуг, необхідних для експлуатації цих літаків, вартістю \$9,4 млрд., що мали замінити літаки Hornet.

Підтримка України Швецією і Фінляндією у боротьбі проти прямої російської агресії.

Пряма збройна агресія Росії проти України значно розширила і змінила вектор взаємодії України зі Швецією та Фінляндією, які рішуче виступили на підтримку незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України.

На даний час Швеція і Фінляндія надають Україні підтримку за такими напрямками:

Гуманітарна та цивільна допомога.

З моменту повномасштабного вторгнення Росії в Україну Швеція надала Україні понад 27 млн євро, спрямованих на гуманітарну допомогу, підтримку реформ і відновлення економіки, ініціативи цивільного захисту тощо. Гуманітарна допомога сфокусована на забезпеченні найважливіших потреб, зокрема придбання медикаментів, продуктів харчування та інших предметів першої необхідності. Вона також включає фінансову підтримку, що дозволяє одержувачам самим вирішувати, які потреби є найбільш невідкладними для них. Ця допомога реалізується через партнерські організації: Міжнародний комітет Червоного Хреста, Об'єднаний фонд ООН на базі країни, Норвезька рада у справах біженців, організація «Врятуй дітей», Всесвітня продовольча програма, Управління Верховного Комісара ООН по справах біженців та Міжнародний комітет порятунку.

Фінляндія виділила Україні близько 140 млн євро по лінії гуманітарної допомоги і співпраці та понад 8 млн євро в якості матеріальної допомоги через Механізм цивільного захисту ЄС. У її рамках в Україну було доставлено різноманітне енергетичне і медичне обладнання, засоби індивідуального і цивільного порятунку та оборони, дозиметри, автобуси, пожежні машини і медичні карети, шкільні

меблі, автобуси для підвозу дітей та молоді до шкіл тощо. Після підриву російськими загарбниками дамби на Каховському водосховищі в Україну було відправлено продуктивні набори, засоби очищення води та конструкції для тимчасового житла постраждалих.

Для попередження гуманітарної кризи Швеція і Фінляндія надали допомогу і сусіду України – Молдові, на територію якої переїхало багато українських біженців (станом на 30 липня 2023 р. 116 тис. осіб). Вже 3 березня 2022 р. Фінляндія відправила в країну вантаж, який складався з житлових конструкцій на 5 тис. осіб, польової кухні, душових та багаторічкових наметів, медичних засобів. Також у Молдову були надіслані експерти, які допомагали вирішувати питання облаштування перебування в країні тимчасово переміщених українців.

У березні 2023 р. Швеція виділила майже 11 млн євро на підтримку жінок і дівчат в Україні та Молдові, які були спрямовані на задоволення гуманітарних потреб і просування їхніх можливостей та прав як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі. Ця підтримка надається через Фонд народонаселення ООН.

Підтримка біженців з України.

До вторгнення Росії в Україну у Фінляндії проживало близько 7 тис. громадян України. У 2022 – на початку 2023 рр. Фінляндія надала дозвіл на проживання на основі тимчасового захисту приблизно 45 тис. українських біженців. У березні-квітні 2023 р., через рік проживання в країні, майже 13 тис. біженців отримали соціальне житло. «Українці, які отримали місце проживання, мають такі ж права, послуги та обов'язки, як і ті, хто постійно проживає у Фінляндії. Організація послуг є відповідальністю муніципалітетів і регіонів соціального забезпечення», – йдеться у повідомленні Міністерства внутрішніх справ. Кількість українських біженців у Швеції становить близько 50 тис. осіб і ставлення до них аналогічне як у Фінляндії.

Притягнення Росії та її президента В. Путіна до відповідальності за порушення міжнародного права і злочини в Україні.

Швеція розглядає діяльність у цій царині як один з ключових напрямів допомоги Україні. У цьому питанні вона надає Україні фахову юридичну допомогу і підтримує її прагнення в міжнародних інституціях. За підтримки Швеції та 42 інших держав прокурори Міжнародного кримінального суду (ICC) ще в березні 2022 р. змогли розпочати розслідування порушень прав людини в Україні (військові злочини, геноцид і злочини проти людяності). Крім того шведська прокуратура відрядила трьох прокурорів, а поліцейська служба – шістьох слідчих до офісу Міжнародного кримінального суду. На ці потреби Швеція виділила додатково 600 тис. євро, окрім 2,5 млн євро щорічного внеску на діяльність цієї установи.

З огляду на те, що розслідування Міжнародного кримінального суду не включають фактичного злочину агресії, тобто індивідуальної відповідальності осіб, які займають керівні посади, за застосування державою насильства проти іншої суверенної держави, Швеція входить до групи держав, які працюють з Україною над створенням трибуналу з юрисдикцією щодо злочину агресії.

Під час головування Швеції в Раді Європейського Союзу було прийнято важливе рішення про створення міжнародного центру з переслідування злочину агресії проти України при Агентстві Європейського Союзу з питань кримінального правосуддя (EUROJUST). Швеція також надає персонал для Консультативної місії ЄС в Україні, яка допомагає українській владі на місцях.

Разом з іншими країнами Швеція підтримала рішення Ради ООН з прав людини у березні 2022 р. про створення Незалежної міжнародної слідчої комісії щодо України для розслідування порушень і зловживань у зв'язку з вторгненням Росії в Україну. Через Шведське управління міжнародного співробітництва в сфері розвитку «Sida» вона підтримує Моніторингову місію ООН з прав людини в Україні, яка відстежує та повідомляє про порушення прав людини, а також надає підтримку слідчим органам в Україні.

Швеція наполягала на тому, щоб Організація з безпеки і співробітництва в Європі направила в Україну місію експертів, які дійшли висновку, що існують вагомі докази порушень міжнародного гуманітарного права з боку російських військ. На основі їхніх звітів Міжнародний кримінальний суд та інші органи кримінального переслідування повинні притягнути винних до відповідальності.

Військова допомога.

Країни Північної Європи від початку вторгнення підтримують Україну летальним і нелетальним військовим обладнанням та коштами, зміцнюючи її оборонну спроможність. Співпраця по лінії військової допомоги здійснюється як на двосторонній основі в рамках взятих ЄС зобов'язань, так і з залученням третіх сторін, зокрема із Великою Британією.

На кінець липня 2023 р. Фінляндія передала Україні 16 пакетів військової допомоги. Загальна вартість усіх надісланих оборонних пакетів наразі перевищує 1,1 млрд євро. У рамках міжнародного співробітництва з надання бронетехніки Фінляндія вирішила передати Україні загалом 6 танків для розмінування Leopard 2 та провести навчання українських військових щодо їх використання та обслуговування. Фінляндія є частиною Контактної групи з питань оборони України, яка складається з понад 50 країн і яка під керівництвом США координує доставку воєнної допомоги Україні. Крім

того у серпні 2022 р. вона направила близько 20 інструкторів для проведення навчань під проводом Великої Британії, метою якої є підготовка військовослужбовців Збройних сил України. У квітні 2023 р. Фінляндія надала оборонну техніку для базової та спеціальної підготовки 30 тис. українських військових, що відбувалась на території Польщі.

На кінець липня 2023 р. загальна вартість військової підтримки України з боку Швеції у рамках одинадцяти пакетів становить приблизно 1,5 млрд євро. Вона вирішила надіслати в Україну 10 танків Leopard 2. Швеція також співпрацює з Великою Британією щодо збільшення військової підтримки України. Уряд країни прийняв додаткові поправки до бюджету на суму понад 520 млн євро, у результаті чого влітку 2023 р. Україні було передано 8 артилерійських установок Archer та анонсовані раніше бойові танки Leopard 2, а також боєприпаси для зенітної системи HAWK. Передача озброєнь в Україну передбачає і витрати на транспортування, навчання, охорону та налаштування обладнання. У внесених поправках в бюджет уряд Швеції передбачив додаткові 45 млн євро для покриття цих витрат.

Ставлення населення Швеції і Фінляндії до підтримки України.

Населення обох країн демонструє високий рівень підтримки України, що демонструє опитування «Євробарометр», проведене в Європейському Союзі навесні 2022 р.

Питання щодо підтримки:	В середньому по ЄС	Швеція	Фінляндія
Фінансування воєнної допомоги Україні	33%	48%	65%
Гуманітарної допомоги	64%	80%	83%
Фінансової допомоги	42%	63%	68%
Економічних санкцій проти Росії	55%	68%	78%
Приймання українських біженців	55%	70%	76%

Це дозволяє урядам Швеції і Фінляндії у своїх діях спиратися не лише на рішення ЄС, а і на підтримку власних громадян.

Вступ Швеції і Фінляндії в НАТО.

Протягом тривалого часу обидві країни Північної Європи дотримувалися політики позаблоковості, хоча й співпрацювали з НАТО (з 1994 р. вони стали офіційними партнерами Альянсу). Цей певний статус кво влаштував Росію, яка виступає проти розширення НАТО. Проте повномасштабне вторгнення російських військ на територію України збільшило вразливість Швеції і Фінляндії до потенційної загрози територіальних зазіхань з боку Росії і змінило їхній підхід до взаємодії з НАТО.

Історичний досвід Фінляндії демонструє можливість такого сценарію розвитку подій. У результаті радянсько-фінської війни 1939–1940 р. Фінляндія втратила близько 10% своєї території. Їй довелося переселити 400 000 жителів, або 11% свого населення, з втрачених територій і виплатити компенсацію за війну на суму 300 мільйонів доларів, що дорівнює приблизно 4,9 млрд євро. (\$5,3 млрд) за поточним обмінним курсом.

Хоча Швеція не мала безпосередніх військових зіткнень з СРСР, за часів холодної війни Радянський Союз кілька разів порушував територіальний простір країни. Найсерйозніший інцидент стався на початку 1950-х рр., коли радянські військові літаки збили два шведські літаки, один – військовий, один – цивільний. У 1981 р. радянський підводний човен класу «Whiskey» сів на мілину на узбережжі південної Швеції. Виявлення шведськими експертами підвищеного рівня радіації в цьому регіоні засвідчило, що судно було озброєне ядерною зброєю.

Після розпаду СРСР між Швецією і Росією відбувались схожі інциденти. Військова слабкість Швеції стала очевидною в 2013 р., коли російські бомбардувальники змогли зімітувати атаку на Стокгольм, і Швеції потрібна була допомога НАТО. У 2014 р. на мілководді Стокгольмського архіпелагу було виявлено російську субмарину.

Перед загрозою потенційного військового конфлікту з Росією Швеція і Фінляндія мають різний військовий потенціал. На противагу Фінляндії, яка щорічно навчає близько 21 тис. військовозобов'язаних і має резервні сили в 900 тис. осіб, військова потужність Швеції значно менша – близько 57 тис. чол. Причиною цього є зміна пріоритетів країни у 1990-х рр. з територіальної оборони на миротворчі місії по всьому світу. Вторгнення Росії в Крим у 2014 р. і зростання загрози в Балтійському регіоні зумовили зміну воєнної доктрини країни, яка на початку 2018 р. відновила призов. Планується, що кількість призовників зросте з поточних 6 тис. до 8 тис. у 2025 р.

Вважаючи НАТО найкращим гарантом безпеки, Швеція і Фінляндія подали 18 травня 2022 р. заявки на вступ до НАТО.

У Фінляндії дискусії про вступ країни в НАТО точились кілька десятиліть. За результатами опитувань, до 2020 р. цю ідею підтримувало лише близько 20% фінів. Більшість населення країни вважала, що найкращий шлях забезпечення миру в регіоні є розвиток дружніх відносин і економічних зв'язків з Росією. Втручання Росії в Україну привело до зміни думок більшості фінів. Згідно з опитуванням, проведеним навесні 2022 р., 53% жителів країни виступили за вступ Фінляндії до НАТО і лише 28% були проти. Навесні 2023 р. ця підтримка зросла до 76%. Історик Хенрік Майнандер вважає, що фіни були психологічно готові до цього кроку.

Схожа тенденція спостерігалась і в Швеції. У травні 2022 р. майже 60% жителів країни висловилися за приєднання країни до НАТО, і ця тенденція збереглася і надалі. 19 червня 2023 р. Комісія з питань оборони Швеції у звіті про політику безпеки країни констатувала, що агресивна політика Росії повинна стати основою для довгострокового розвитку тотальної оборони країни, яка повинна мати можливість захистити свою територію від збройного нападу в рамках колективної оборони НАТО.

29 червня 2022 р. саміт НАТО в Мадриді ухвалив історичне рішення прийняти Швецію та Фінляндію до своїх лав за прискореною процедурою. Фінляндія завершила процедуру вступу в Альянс раніше за Швецію і 4 квітня 2023 р. стала 31-м членом НАТО.

Вступ обох країн в НАТО, а особливо – Фінляндії, змінив баланс сил на користь Альянсу, адже країна приєдналася до його спільної протиракетної та протиповітряної оборони і групи планування ядерної оборони. Це має збільшити військову потугу НАТО на понад 257 тис. військовослужбовців, 1500 артилерійських установок, 64 винищувачі п'ятого покоління F-35 американського виробництва.

Після приєднання до Альянсу Швеції, вплив Росії на регіон Балтійського моря зменшиться, адже це море перетвориться на внутрішню водойму НАТО, а Естонія та Фінляндія зможуть за необхідності закрити Фінську затоку, відрізавши її від калінінградського ексклаву.

Хоча зусилля України зі вступу в НАТО, на противагу Швеції і Фінляндії, поки що не досягли поставленої мети, саміт Альянсу, що відбувся у Вільнюсі 11–12 липня 2023 р., ухвалив спрощену процедуру цього процесу для нашої країни. Можна стверджувати, що в особі цих двох країн Україна має надійних союзників, що підтримують її на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції.

Висновки і рекомендації.***Верховній Раді України:***

Інтенсифікувати роботу депутатської групи Верховної Ради України з міжпарламентських зв'язків з Королівством Швеція і депутатської групи Верховної Ради України з міжпарламентських зв'язків з Фінляндською Республікою.

Уповноважити депутатські групи Верховної Ради України з міжпарламентських зв'язків з Королівством Швеція і з Фінляндською Республікою розробити комплекс заходів щодо розширення міжпарламентського діалогу з гуманітарних, культурних, економічних, екологічних, наукових, технічних, військових та інших питань з метою розширення їхньої підтримки України в контексті боротьби проти російської агресії.

Депутатським групам Верховної Ради України з міжпарламентських зв'язків з Королівством Швеція і з Фінляндською Республікою спільно з Кабінетом Міністрів України та місцевими органами влади розробити пропозиції щодо інвестування у відбудову конкретних населених пунктів/об'єктів промислової або соціальної інфраструктури, реалізації екологічних/енергетичних проєктів та запропонувати їх на розгляд вказаних країн.

Розширити співпрацю з Королівством Швеція і Фінляндською Республікою в царині юридичних консультацій щодо створення механізмів притягнення до відповідальності держави Росія й особисто президента РФ В. Путіна та усіх осіб, що здійснювали на території України військові злочини.

Міністерству закордонних справ України:

Розробити стратегію поглиблених двосторонніх відносин зі з Королівством Швеція і Фінляндською Республікою.

Уповноважити Посольство України у Королівстві Швеція і Посольство України у Фінляндській Республіці розширити діяльність щодо протидії російській пропаганді та привернення ширшої уваги суспільств цих країн до злочинів російських окупаційних військ проти цивільного населення, пам'яток культури і природних ресурсів України.

Міністерству оборони України:

Розширити і поглибити співпрацю з Королівством Швеція і Фінляндською Республікою в царині вивчення досвіду приведення збройних сил до стандартів НАТО, розширення військової допомоги Україні з урахуванням реалій та перспектив воєнних дій.

Міністерству цифрової трансформації України:

Ініціювати створення двосторонніх груп з Королівством Швеція і Фінляндською Республікою для боротьби з кіберзагрозами, спричиненими Росією або її сателітами.

1.14. Кириченко О.В. Зовнішня політика країн Балтії в умовах російсько-української війни

Станом на сьогоднішній день три балтійські країни проводять дуже активну зовнішню політику щодо дієвої допомоги Україні у рішучій відсічі масштабній російській агресії. Враховуючи той факт, що Латвія, Литва та Естонія ще в далекому 2004 р. вступили до оборонного військово-політичного блоку НАТО, можна стверджувати, що вони вже відтоді постали західним форпостом у регіоні Балтії задля стримування російських імперських зазіхань. На даний момент активна підтримка цими державами демократично обраної законної української влади слугує, серед іншого, справі стабілізації регіональної безпеки як на Балтії зокрема, так і на Півночі Європи загалом.

Уже вранці 24 лютого 2022 р. владні структури трьох балтійських країн відкликали ліцензії на мовлення та заборонили роботу всіх російських ЗМІ, які у своїх репортажах та новинах про початок повномасштабного збройного вторгнення в Україну розгорнули неприховану інформаційну війну. Відразу після цього балтійські торговельні мережі стали вилучати російську та білоруську продукцію з продажу, а національні суб'єкти господарювання почали розривати чинні контракти та обмежувати співпрацю з компаніями Росії та Білорусі. Майже всі ці ділові зв'язки заморожені й досі.

Не можна не відзначити, що введення рішучих антиросійських санкцій справило помітний вплив на економічний сектор. Влітку 2022 р. Литва заборонила транзит російських вантажів до Калінінграда, а Латвія та Естонія вийшли із торговельно-економічного альянсу з політично близьким до Росії Китаєм у форматі «16+1».

8 вересня 2023 р. Європейська комісія опублікувала роз'яснення щодо ввезення товарів та імпорту з Росії. Згідно з документом, забороняється ввезення до ЄС автомобілів та особистих речей (перелік із понад 150 позицій). Пізніше Єврокомісія заявила, що цей список має рекомендаційний характер і країнам ЄС належить в індивідуальному порядку вирішувати чи вводити їм такі обмеження. Проте вже до середини вересня 2023 р. усі три балтійські країни запровадили відповідні заборони. Відтоді для зареєстрованих у Росії автомашин закрито в'їзд до ЄС через кордони Латвії, Литви та Естонії. Також держави Балтії ввели максимальні обмеження для росіян на ввезення особистих речей із встановленого переліку Європейської комісії.

Крім того країни Балтії почали активно опікуватися невідкладним демонтажем місцевих радянських монументів, попри те, що в регіоні

проживає чимало т. зв. російськомовних громадян – вихідців з колишнього СРСР, яким подібна ініціатива не завжди буває до вподоби.

В умовах агресивної війни проти України усі балтійські країни розглядають нарощування взаємного співробітництва з НАТО ключовим важелем для зміцнення власної національної безпеки, прагнучи отримати додаткові гарантії непорушності своїх державних кордонів від євроатлантичного співтовариства. Латвія, Литва та Естонія небезпідставно вважають, що теперішня загарбницька політика Москви становить реальну загрозу для їхнього суверенітету і територіальної цілісності. Адже Росія продовжує заявляти, що будь-яка активність Північноатлантичного альянсу поблизу її кордонів може стати причиною для вжиття «вербальних та фізичних заходів» у відповідь.

Такна початку жовтня 2023 р. підводний газопровід Balticconnector між Естонією та Фінляндією у виключній економічній зоні останньої отримав значні пошкодження і призупинив подачу газу. Робота газогону відновиться не раніше квітня 2024 р. Ушкодження отримав також телекомунікаційний кабель, прокладений дном моря між двома країнами. Влада Фінляндії небезпідставно підозрює, що газопровід та кабель могли бути пошкоджені внаслідок російської диверсії.

Зовнішня політика Латвії після початку російської війни проти України.

Після початку широкомасштабної агресії Російської Федерації проти України Латвійська Республіка стала однією з тих країн, які обрали шлях максимальної допомоги нашій державі в її боротьбі з окупантами. Латвія, попри значні ризики для її національної безпеки з боку РФ, протягом понад півтора року війни посідає провідні позиції в рейтингах зарубіжних країн з найбільшою підтримкою України. Прийняття всіх рішень латвійською владою відбувається невідкладно та ефективно з наданням максимального сприяння нашій державі у воєнній, військово-політичній, фінансово-економічній та гуманітарній сферах. Зокрема, країна посідає одне з чільних місць серед іноземних держав з найбільшою допомогою українській стороні та її громадянам, які дістали вимушений притулок на латвійській території (за даними Євростату, станом на вересень 2023 р. статус тимчасового захисту в Латвії отримали понад 43 тис. громадян України).

Згідно з оцінками «Forbes» за 2022 р., визначених на підставі 11 критеріїв обсягів надання підтримки Україні, Латвія увійшла до першої п'ятірки вказаних світових держав, попри свою незначну площу, кількість населення та наявні ресурси. Латвійська Республіка відносно частки свого ВВП (близько 1,24% його минулорічного обсягу ви-

трачено на потреби України) вийшла в лідери серед країн світу, які найбільше посприяли захисту нашої держави в 2022 р. При цьому витрати на військові потреби в структурі латвійської державної допомоги Україні складали переважну більшість.

Протягом 2022 р. Латвія витратила на посилення оборонних можливостей нашої держави понад 300 млн євро та планує підвищити цей показник за підсумками 2023 р. до 370 млн євро. Разом з тим промовистим є сам факт, що вже в перші місяці війни загальна вартість військових поставок Україні становила більше третини оборонного бюджету Латвії.

Варто зазначити, що країна була першою, хто спрямував до України свої ПЗРК «Stinger» ще напередодні 24 лютого 2022 р. Станом на сьогодні всі запаси цих латвійських озброєнь передані нашій державі. Латвія також постачає таку зброю і військове спорядження як гаубиці, безпілотні літальні апарати, протитанкове озброєння, гелікоптери, військове екіпірування, пальне тощо. Розташована в Латвії компанія-виробник БПЛА «Edge Autonomy» активно працює на підтримку оборони України. На військові потреби латвійська сторона спрямовувала також спеціальне обладнання та спорядження для Державної прикордонної служби й Державної служби з надзвичайних ситуацій.

Ще однією формою дієвої допомоги є підготовка Латвійською Республікою українських військових, а також участь численних латвійських громадян в іноземному легіоні в Україні. Крім того протягом війни інтенсивність контактів на найвищому рівні між Президентом України В. Зеленським та Президентом Латвії Е. Левітсом залишається доволі високою. Додаткова політична підтримка була представлена у формі візитів до Києва й звільнених міст Ірпеня та Бучі першої леді Латвійської Республіки А. Левіте, Прем'єр-міністра К. Каріньша, Голови Сейму Е. Смілтенса, Міністра оборони І. Мурнієце, інших міністрів, депутатів та різних посадовців. Сейм Латвії одним з перших серед парламентів світу визнав РФ державою – спонсором тероризму, а повномасштабне вторгнення – геноцидом української нації, як і політику колишнього СРСР щодо України.

Отже політико-дипломатична підтримка нашої держави з боку Латвії має максимальний рівень та підвищує стандарт вимог до інших країн світу. Часто-густо латвійські високі посадовці виголошують найсміливіші політичні промови, допомагаючи віднайти найкоротший шлях до практичної підтримки України. Показовими стали голосування на користь української сторони та захисту її інтересів у провідних міжнародних організаціях та різних багатосторонніх форматах системи ООН, ЄС, ПАРЕ, ОБСЄ тощо. Значну увагу також при-

ділено Україні з боку офіційної Риги на рівні регіональних форумів, зокрема в групах північних і балтійських країн НАТО.

Водночас посилення позицій Альянсу на території Латвії свідчить про готовність провідних держав Заходу дати рішучу відповідь можливій повномасштабній війні Росії проти цієї країни. Латвія є членом Організації Північноатлантичного договору з 2004 р. і з того часу на території держави перебувають війська НАТО, зокрема розгорнуто військову базу в Адажі. На цій базі під Ригою дислокується штаб міжнародної дивізії «Північ» (Headquarters Multinational Division North), до складу якої увійшли бойові підрозділи Латвії, Данії та Естонії.

На сьогодні цей штаб забезпечує координацію сил Альянсу на Балтії. У його завдання входить оперативний контроль ситуації та забезпечення співпраці сил НАТО у регіоні. Штаб дивізії «Північ» в Адажі фактично включений до структури НАТО (підпорядковується командуванню Альянсу в польському Щецині). Крім цього на латвійській землі в Лієлварді (170 км від російського кордону) було розгорнуто третю авіабазу НАТО в Балтійському регіоні. Злітно-посадкова смуга авіабази завдовжки 2800 м розрахована на прийом будь-яких типів літаків США та інших країн Альянсу і може функціонувати у будь-яку погоду та час доби.

Збільшення чисельності та посилення озброєння військ НАТО на теренах Латвії, створення нової авіабази в Лієлварді становлять безпосередню протипагу дислокованим у Псковській області частинам російських збройних сил, військовим з'єднанням, кораблям та базам Балтійського флоту РФ.

З початком російської війни проти України тісне партнерство Латвії та Альянсу помітно активізувалося. Додаткове розміщення військових баз та збільшення чисельності військ на латвійській території сприяє поглибленню співробітництва Латвійської Республіки та НАТО у різних галузях, включаючи військовий вишкіл та постачання сучасних систем озброєння. Північноатлантичний альянс проводить різні заходи, такі як навчання та тренування, спрямовані на підвищення боєздатності військ та рівня підготовки латвійських військових та поліцейських сил.

Також на території Латвії розвивається система раннього попередження та контролю, що дозволяє оперативно реагувати на безпекові загрози. Один з головних важелів стримування агресивної політики Росії – стратегічні навчання за участю військ НАТО, до яких залучається дедалі більше частин та підрозділів з відповідними озброєнням та технікою. Стратегічні військові маневри за участю військ Альянсу значно підвищили загальний рівень безпеки у Балтійському регіоні та покликані убезпечити від потенційних

збройних конфліктів та бойових зіткнень із російськими збройними силами.

Зовнішня політика Литви після початку російської війни проти України.

24 лютого 2022 р. владою Литви було ухвалено рішення про запровадження надзвичайного стану в країні. Того ж дня литовський Міністр оборони А. Анушаускас оголосив про евакуацію 40 військових інструкторів Литви, які навчали українських військових застосувати переносні зенітні ракетні комплекси Stinger. 25 лютого у багатьох великих містах Литви пройшли мітинги під назвою «Сяйво свободи» на підтримку України. Мітингувальники пройшли головними вулицями Вільнюса і зібралися біля Сейму, а також у сквері імені Бориса Немцова біля російського посольства.

Успішному завершенню кампанії зі збору коштів громадян на реалізацію військового проєкту Bayraktar TB2 для України був приурочений випуск спеціальної литовської поштової марки. Різні литовські видання висловили свою солідарність з українськими журналістами та редакціями, працюючими на передовій, і заявили про свою готовність надати допомогу. Також Литва одразу заборонила трансляцію російських державних телеканалів на своїй території, а також білоруського каналу «Білорусь 24». Радіостанція «Райдуга» з Клайпеди також висловила свою солідарність, припинивши поширення російської продукції.

Від 4 квітня 2022 р. Литва ухвалила рішення про зниження рівня дипломатичних відносин з Росією «у відповідь на її військову агресію проти України та порушення прав людини в окупованих містах України, включаючи події у Бучі». Литва вислала російського посла, відкликала свого посла та закрила консульство Росії у Клайпеді.

У відповідь на такі дії 8 червня 2022 р. депутат від правлячої «Єдиної Росії» Є. Федоров запропонував ухвалити законопроект щодо скасування постанови Держради колишнього СРСР «Про визнання незалежності Литовської Республіки» від 6 вересня 1991 р. Є. Федоров обґрунтував свою позицію тим, що закон СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних із виходом союзної республіки з СР-СР» мовляв був порушений, оскільки у Литовській Республіці не проводився референдум про вихід зі складу Союзу РСР, а також не було встановлено перехідного періоду для розгляду всіх спірних питань. Згідно із заявою депутата, постанова Держради СРСР незаконна, тому що вона була прийнята неконституційним органом з порушенням вимог низки статей радянської Конституції.

Після цих погроз з боку РФ Литва заборонила транзитні вантажоперевезення між Калінінградською областю та рештою Росії

через свою територію для товарів, які потрапили під санкції Євро-союзу. Обмеження поширювалися на вугілля, метали, цемент, деревину, будівельні матеріали та високотехнологічні вироби, а потім були поширені на вантажний автотранспорт. Литва відкинула визначення цих заходів як блокади і підкреслила, що обмеження були накладені лише на переміщення товарів, що підпадають під санкції ЄС.

Проте 13 липня 2022 р. Європейський Союз дозволив залізничний транзит російських підсанкційних товарів через країни ЄС. Литва із цим була не згодна, але не могла опиратися рішенням Європейської комісії. Чому Литва надає таке важливе значення всебічній підтримці України? На думку литовської політичної еліти, Литва сама була жертвою Росії, російської агресії, російської окупації, маючи на увазі не лише радянський період, а й епоху Російської імперії.

За даними Євростату, станом на вересень 2023 р. статус тимчасового захисту в Литовській Республіці отримали майже 73 тис. громадян України.

Відразу після початку війни проти України маленька Литва взяла на себе ініціативу щодо об'єднання держав на підтримку нашої країни за допомогою відстоювання чинних норм міжнародного права: Литовська Республіка першою передала позов щодо ситуації в Україні до Міжнародного кримінального суду (МКС); вона домоглася створення Спільної слідчої групи в Євроюсті; збирає докази для потенційних судових процесів щодо військових злочинів; направила групи слідчих для допомоги українським колегам у розслідуваннях різноманітних військових злочинів Росії на українській землі; лобіює створення спеціального трибуналу для розгляду справ про російську агресію; надає підтримку справі про геноцид Росії проти України в Міжнародному суді.

«Ми взяли на себе цю роль», – заявила заступник Міністра юстиції Литви Г. Григайте, бо Литва неодноразово була окупована Росією, і остання окупація тривала майже 50 років. Таким чином Литва у своїй політичній риториці дедалі активніше використовує негативні історичні чинники свого насильницького входження до складу Росії та СРСР.

Використання судових процесів для притягнення до відповідальності колишніх радянських злочинців є частиною литовської національної політики. Щодо розслідування російських злочинів проти України, то генеральний прокурор Литви Н. Грунскене та її команда нині проводять попереднє досудове розслідування у складі великої групи – понад 40 прокурорів, поліцейських, співробітників відділу боротьби з фінансовими злочинами, що займаються формуванням

справ, збиранням доказів. У першу чергу вони спілкуються з тисячами українських біженців, які приїхали до Литви.

Представники литовської влади переконані, що для забезпечення правової справедливості потрібна тісна європейська співпраця. На їх думку, увесь мирний демократичний світ повинен переконатися, що існуючі міжнародно-правові рішення використовуються повною мірою, щоб змусити агресора нести відповідальність і переконатися, що ці дії не залишаться безкарними. Окремі політичні лідери зазначають, що державне керівництво Росії постійно підносить і поширює альтернативне міжнародне право, яке знову ж таки не має нічого спільного з чинним міжнародним правом у його нинішньому вигляді.

11–12 липня 2023 р. в столиці Литви м. Вільнюс відбувся черговий саміт НАТО. Зі свого боку литовська сторона як господар заходу одразу заявила про свою беззастережну підтримку України. Міністр закордонних справ Литви Г. Ландсбергіс наголосив, що офіційний Вільнюс підтримує чітке формулювання щодо запрошення України до Північноатлантичного альянсу на Вільнюському саміті. Глава литовського МЗС підкреслив, що позиція його держави про майбутнє членство нашої країни в НАТО залишається незмінною: «Ми всебічно підтримуємо прагнення України і підтримуємо їх, їхню позицію узяти на себе зобов'язання в такий спосіб, аби запрошення Україні вступити в НАТО було ясним і не могло бути відкликано». У підсумку хоча Альянс й погодився скасувати для України як умову вступу необхідність виконання План дій щодо членства в НАТО, але поки що так і не надав формального запрошення нашій державі приєднатися до військово-політичного блоку, попри безкомпромісну позицію країни – господарки саміту.

Отже Литва є одним із найактивніших прихильників України у війні з Росією. Лише цього року вартість військової допомоги Києву від Литви становить 250 млн євро, з яких близько п'ятої частини – безпосередньо з литовського державного бюджету, – повідомив Міністр оборони країни А.Анушаускас. Керівництво Литви намагається зберігати лідерство у контексті антиросійської та антипутінської політики Європейського Союзу. Для досягнення цієї мети вживаються відповідні заходи, приймаються заяви, ухвалюються закони, спрямовані на протидію російській агресії, ініціюються звернення до різних міжнародно-правових інстанцій.

Зовнішня політика Естонії після початку російської війни проти України.

Із початком російського масштабного вторгнення в Україну Естонія, разом із сусідніми Латвією й Литвою, вирішила також пони-

зити рівень своїх дипломатичних відносин із Росією. Посла Естонії з російської столиці було відкликано, а загальну кількість дипломатів різко скорочено. Москва звинуватила естонську владу, яка закрила у 2022 р. російські генконсульства в Нарві та Тарту, що протягом всіх останніх років Таллінн впроваджував «деструктивну політику, спрямовану на розвал відносин». Посол Росії в Естонії В. Липаєв назвав дії естонської сторони «ворожими» та «спрямованими на підрив» двосторонніх взаємин.

Одним із найбільш активних представників у протидії кремлівській агресії й пропаганді виступає Прем'єр-міністр Естонії К. Каллас. Серед іншого вона особисто закликала біженців з України вивчати державну мову, щоб у країні не з'явилася нова діаспора, яка не говорить естонською. Глава уряду наголосила на важливості мовних курсів задля оволодіння естонською на мінімальному рівні. Вона також поскаржилася, що біженцям зараз не вистачає житла, роботи та місць у школах. При цьому країна продовжує надсилати Україні гуманітарну допомогу та залишатися важливим місцем для прихисту українських біженців (за даними Євростату, станом на вересень 2023 р. статус тимчасового захисту в Естонії отримали близько 36 тис. громадян нашої держави). Українські громадяни у 2022 р. склали 75% від усіх іноземців, які прибули на проживання до Естонії.

Війна в Україні змусила провідні держави Заходу постачати Естонії нові зразки озброєнь задля стримування агресивної Росії. Виступаючи на Мюнхенській конференції з безпеки, що відбулася наприкінці лютого 2023 р., К. Каллас заявила: «Треба вирішити питання відповідальності щодо Росії. Після Другої світової війни були Нюрнберзький трибунал, Токійський трибунал, нацистські злочини були засуджені по всьому світу. Німецький народ дізнався про злочини, і це змінило його менталітет. Таких речей не було в Росії, вони себе визначають у категоріях імперії, імперського мислення, їм подобаються диктатори».

Естонія стала однією з перших країн, яка почала заморожувати російські активи з можливістю їхньої подальшої націоналізації. Естонія, разом з Латвією й Литвою, активно підтримує вступ України до ЄС та НАТО і сприяє цьому на всіх рівнях. Естонська Республіка наразі надає Україні одну з найбільших у світі військових допомог, виділяючи на ці потреби до 1% свого національного ВВП, що дорівнює близько 400 млн євро у річному вимірі.

Санкції ЄС, до яких негайно долучилася естонська сторона, торкнулися російських банків, нафти, газу тощо. Офіційний Таллінн також готовий йти на заборони в питаннях транспортної логістики шляхом закриття для російських кораблів частини Фінської затоки.

Естонці мають намір проводити огляд російських суден і, за виявлених порушень, завертати їх в порти Ленінградської області, фактично впроваджуючи морську блокаду за підтримки з боку Фінляндії. Сама заява про можливість вжиття подібних заходів вчергове демонструє рішучість Естонії дати відсіч імперській Росії.

У 2022 р. митні служби Естонії та Латвії припинили взаємодію з відповідними російськими службами на північному заході Росії. В естонських і латвійських портах були арештовані значні обсяги російських добрив й ані Москва, ані ООН не можуть нічого вдіяти з цього приводу, попри те, що товар псується. На даний момент є підстави стверджувати, що в Естонії дедалі зміцнюється антиросійська та антипутінська позиція. Офіційний Таллінн прагне зберегти свою послідовну політику за підтримки та заступництва головних західних союзників.

Естонія активно ініціює визначення спільних підходів щодо протидії російській агресії серед країн-членів ЄС та НАТО. Послідовність естонської сторони та інших країн Балтії, їхня повна солідаризація з Україною та західними партнерами у відсічі колоніальній агресії Росії, а також сама географія – близькість до життєво важливих для агресора центрів, особливо С.-Петербурга, комунікацій у Балтійському морі – перетворює Естонію на важливу ланку стратегічного регіонального вузла гарантування загальноєвропейської безпеки.

Висновки та рекомендації.

В умовах розв'язаної Росією масштабної агресії проти України, яка мала наслідком довготривалі воєнні дії на значній частині її території, російську анексію та окупацію низки українських регіонів з численними жертвами серед цивільного населення, вчинення зухвалих військових злочинів, багатомільйонні переміщення біженців та вимушених переселенців, країни Балтії не вагаючись рішуче встали на бік Києва разом з провідними державами цивілізованого світу. Латвія, Литва та Естонія, попри високі ризики для власної національної безпеки через неприховані погрози від РФ, від початку великої війни перебувають у перших лавах країн світу з найбільшою підтримкою України.

Швидке реагування балтійських держав на актуальні загрози та надання ними невідкладної допомоги нашій країні, яка власними силами протистоїть варварському російському геноциду, зумовлене появою нових серйозних викликів як регіональній, так і загальноєвропейській безпеці. Воєнна авантюра РФ і життєва потреба всеохоплюючого опору їй з боку України спонукали до поглиблення більш тісних й ефективних відносин із балтійськими країнами, спри-

чинили докорінні зміни в зовнішній політиці останніх та поставили в практичну площину питання солідарності та стратегічного партнерства з нашою державою.

Всебічна допомога країн Балтії Україні та її громадянам є свідченням послідовної, відповідальної політики та усвідомленим внеском у свою національну безпеку. Підтримка України балтійськими державами сприяє підвищенню їхньої міжнародної суб'єктності як на регіональному, так і загальноєвропейському рівнях. Об'єктивне посилення загроз на Європейському континенті з боку РФ та її сателіта Білорусі становить пряму небезпеку для суверенітету і територіальної цілісності балтійських країн. Це спонукає їх не лише до надання значної військової допомоги Збройним Силам України, а й до збільшення витрат на власну оборону, повернення до обов'язкової військової служби своїх громадян, оснащення національного війська новітніми зразками озброєнь, розвитку масштабних оборонних проєктів.

Поглиблення відносин Києва з країнами Балтії відбулося в умовах широкомасштабної агресії РФ і виявило здатність держав регіону з обмеженими ресурсами надавати відчутну підтримку Україні. Готовність провадити її до закінчення війни та в період післявоєнної відбудови, відновлення критичної інфраструктури постійно артикулюють представники балтійського політикуму.

Для України вбачається доцільним використати максимально на свою користь наявні істотні зміни у системі торговельно-економічних відносин балтійських країн, нові можливості для переорієнтації їхніх зовнішньоекономічних зав'язків, зокрема спрямування руху українських товарів через логістичні ланцюги держав Балтії, транспортні потужності останніх тощо. Вкрай важливим також видається досвід впровадження балтійських реформ для вступу в ЄС, трансформації органів національної безпеки та правоохоронної системи відповідно до високих стандартів НАТО.

Широкомасштабне вторгнення російських окупаційних військ в Україну показало, що демократичний Захід воліє захистити нашу державу всіма доступними засобами. Усі три балтійські держави демонструють свою готовність до можливого воєнного протистояння з Росією. Зі свого боку, США та НАТО прагнуть убезпечити території Латвії, Литви та Естонії від потенційної російської загрози. Активні та масштабні навчання НАТО в Балтійському регіоні покликані забезпечити вироблення практичних підходів та важелів задля створення ефективної системи збройної протидії та стримування Росії.

Особливість географічного розташування балтійських країн стосовно РФ та Білорусі об'єктивно посприяла проведенню Латвією,

Литвою та Естонією курсу на жорстку транспортну та торговельно-економічну ізоляцію і блокаду агресора. Всі останні рішення в цьому річизі мали відверто окреслений політичний характер, оскільки відповідали засадничим національним інтересам трьох балтійських держав. Попри те, що останні традиційно одержували вагомий прибуток від транзиту російських та білоруських товарів, перспектива підризу економічної спроможності агресора переважила прагматичну кон'юнктуру.

Усі країни Балтії від початку масштабної війни проти України прагнули дати рішучу відсіч утвердженню путінського неоімперського світопорядку. Вони зосередилися також на міжнародно-правовому переслідуванні Росії та її злочинного державного керівництва, заморожуванні наявних російських активів, їхньої подальшої націоналізації та передачі на відшкодування Україні.

1.15. Рудич С.Ф. Позиція Швейцарської Конфедерації щодо війни Росії проти України

Важливою подією у позиціонування Швейцарської Конфедерації (ШК) стало приєднання її у червні 2022 р. до шостого пакету санкцій ЄС щодо Росії після її вторгнення в Україну. Дана подія стало помітною у широкому медіа-просторі та була, безумовно, рубіжним політичним рішенням, що ґрунтується на цінностях, закріплених у конституції країни, і які поділяє увесь західний світ. Прийняти подібне рішення Федеральному уряду ШК було не легко, і цьому є щонайменше дві вагомий причини.

По-перше – це наявність швейцарського бізнесу в РФ з одного боку та російські бізнесові інтереси в Швейцарії з іншого. З моменту відкриття у червні 2019 р. у Москві нового комплексу будівель посольства Швейцарії на території РФ діє низка компаній, контрольованих російськими олігархами, які підтримують тісні зв'язки зі Швейцарією: такі як EuroChem, гігант у галузі виробництва добрив з міста та кантону Цуг, очолюваний А.Мельниченком, компанія VolgaGroup Г.Тимченка, а також технологічні концерни Sulzer та Oerlikon, дві промислові компанії, акціонером яких є росіянин Віктор Вексельберг. До цього числа також входить компанія NordStream 2, розташована в місті Баар, кантон Цуг, компанія-оператор, що управляє газопроводом з Росії до Німеччини.

Крім того, до цього списку входять кілька великих швейцарських груп, таких як Glencore, Sika, UBS, ABB, PhilipMorris, Schindler, Nestlé, LafargeHolcim, Omya, MSC та інші. У зв'язку із запровадженням країна-

ми ЄС та США санкцій проти РФ усі ці фігуранти опинилися у складній, м'яко кажучи, ситуації і звісно, всі вони засуджують агресивну війну проти України. У ситуації глобального суспільного обурення таким віроломствам залишатися на російському ринку здається справою непристойною, у тому числі з погляду менеджменту можливих іміджевих ризиків.

Протягом кількох тижнів після початку війни багато транснаціональних корпорацій оголосили про свій намір покинути Росію, але піти з ринку, в який було вкладено так багато грошей і де у кампанії часто задіяні сотні співробітників, не так просто: хто піде, має бути готовим до того, що його активи будуть конфісковані і навіть націоналізовані. І хоча Росія залишається відносно незначним партнером Швейцарії щодо імпорту та експорту товарів, але в деяких галузях ступінь цієї важливості несподівано відчутно велика. Особливо це стосується торгівлі сировиною. Більшість російської торгівлі нафтою і зерном організується через трейдингові компанії, що розташовані у Швейцарії: у місті Женева, у кантоні Цуг та місті Лугано.

Другою концептуально обмежуючою дії Конфедерації на міжнародній арені причиною є безумовно її одвічний нейтралітет. Нейтралітет Швейцарії, вперше проголошений Віденським конгресом 1815 р. та юридично визначений Гаазькою конвенцією 1907 року. Він забороняє надання зброї країнам, що перебувають у стані війни. Тоді як санкції підтримують більшість швейцарців, надання військової допомоги Україні взагалі не розглядалося. Так само це заборонено швейцарським законом про експорт зброї, який нещодавно став ще більш суворим. Саме тому, коли Німеччина та Данія попросила Швейцарію надати снаряди для танків, які Берлін надсилає Києву, Швейцарія відповіла відмовою. Дана позиція обумовлена зокрема федеральним законодавством у сфері міжнародного співробітництва щодо постачання товарів подвійного призначення.

Самі швейцарці вважають, що поглянути по новому на концепцію власного суверенітету їх спонукає також обрання країни на початку червня ц.р. непостійним членом Ради безпеки ООН. Президент ШК І. Кассіс, у цьому зв'язку, підкреслив, що ООН сама по собі є нейтральною організацією, і пояснив, що Швейцарія має намір відігравати роль «будівельника мостів для об'єднання наймогутніших країн світу».

Певний оптимізм та надію надають результати міжнародної конференції у швейцарському місті Лугано 4–5 липня ц.р за участі представників 40 країн та міжнародних організацій. На цій конференції були визначенні головні принципи післявоєнної відбудови України, яка, за словами доповідачів, має стати в майбутньому більш «цифровою та зеленою» зі стійкою демократією, буде повністю відбудо-

вана та остаточно подолає корупцію. В рамках заходу Швейцарія заявила, що подвоїть свою зовнішню допомогу Україні до 100 мільйонів швейцарських франків до кінця 2023 р.

Одним із напрямів правової допомоги має стати сприяння у збиранні доказів можливих воєнних злочинів з початку агресії Росії проти нашої країни. Так, за участі національної прокуратури Швейцарії Міжнародний кримінальний суд разом із іншими національними прокуратурами, проводить власні розслідування. У березні 2022 року Федеральний прокурор Швейцарії оголосив про створення робочої групи для збору доказів від біженців щодо можливих воєнних злочинів в Україні. У Женеві низка неурядових організацій (НУО) також працює над цим питанням.

«Ідея дуже проста, – зазначив Федеральний прокурор Швейцарії Ш.Блеттлер, – з юридичної точки зору ми не можемо розслідувати воєнні злочини, якщо підозрюваний знаходиться за межами Швейцарії, але з іншого боку, у нас, як і в інших європейських країнах, є чимало біженців з України, які могли щось бачити і надати свідчення у рамках потенційних судових процесів щодо воєнних злочинів в Україні». За словами прокурора, наразі Швейцарія не має на своїй території підозрюваних у скоєнні воєнних злочинів, але це не означає, що цього не може статися згодом, або що судові процеси не відбудуться в майбутньому і саме в його країні.

Починаючи з червня 2022 р. Федеральний міністр юстиції Швейцарії К. Келлер-Зуттер вимагає швидкої оцінки перших підсумків роботи механізму надання біженцям з України дозволу на проживання категорії S. Виступаючи перед ЗМІ у четвер, 7 липня 2022 р. вона заявила, що не хоче чекати два роки, «як у випадку з ковідом». Вид на проживання категорії S був розроблений відразу як реакція на низку конфліктних ситуацій на Балканах у 1990-х роках, але відтоді не був жодного разу застосовуваний на практиці. Цей міграційний статус дозволяє біженцям жити та працювати у Швейцарії протягом року з можливістю у разі потреби продовження терміну їхнього перебування в країні.

З 9 по 14 червня 2022 р. в Арт-центрі м. Базель відбулася презентація виставки українського сучасного мистецтва під загальною назвою «Наднова. Мистецтво України», що поєднує понад 250 мистецьких творів, створених більше як сотнею українських художників протягом перших двох місяців війни. В межах виставки були представлені три різнопланові проекти, які безумовно надали корисне пізнавальне уявлення про Україну в цілому та про життя і долю її громадян з різних суспільних верств, що стали жертвами російських окупантів у цій жорстокій та несправедливій війні.

Висновки.

Швейцарська Конфедерація підтримує справедливість і стоїть на боці України у її боротьбі із воєнною російською агресією. Приєднання ШК до санаційної політики колективного Заходу стало важливим чинником як допомоги Україні, так і демонстрацією підтримки справедливої боротьби нашої держави і суспільства за свою незалежність та демократичні засади розвитку, які притаманні Швейцарії та всім державам євроатлантичного ареалу. Підтримка і тверда позиція ШК тим більш важлива, що Швейцарія у червні цього року стала непостійним членом РБ ООН. Це все вселяє ще більшу впевненість у перемозі України в її протистоянні російським імперським устремлінням.

1.16. Чорногор Я.О. Актуальність російської загрози з боку Придністров'я

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну актуалізувало проросійські сили в Молдові, зокрема у підконтрольному Москві регіоні – Придністров'ї. Тут Кремль спирається на силові структури сепаратистів самопроголошеної «ПМР» та власний військовий контингент, що має офіційну назву Оперативна група російських військ (ОГРВ).

ОГРВ була створена внаслідок суттєвого скорочення колишньої радянської (а згодом – російської) 14-ї армії, що була розміщена у Придністров'ї з 1960 р., і на початку 1990-х рр. брала участь у придністровському конфлікті. Сама по собі ОГРВ є не чисельною – близько 1700 військовослужбовців РФ. До того ж переважна більшість її особового складу комплектується з місцевих жителів, що мають російські паспорти. Раніше ротація здійснювалася через територію України, але з 2014 р. ця можливість була скасована. Окрім того, Молдова вважає присутність ОГРВ у Придністров'ї незаконною й вимагає виведення російського контингенту. На етапі планування війни проти України російське командування мало намір використати ці війська, разом зі збройними формуваннями сепаратистів ПМР, для нанесення удару в тил Одеської та Вінницької областей. Відтак потенційна можливість використання ОГРВ та збройних формувань «ПМР» становить пряму загрозу як Молдові, так і Україні.

З метою залучення сепаратистів Придністров'я до участі у війні проти України російські спецслужби вже здійснили ряд провокацій. 25 квітня 2022 р. у м. Тирасполь сталися вибухи у будівлі так званого «міністерства держбезпеки». Однак на момент вчинення провокації

будівля виявилася порожньою. Наступного ж дня, 26 квітня, на території радіоцентру в селищі Маяк було підірвано дві передавальні антени, а 27 квітня з'явилися повідомлення про стрілянину, яка нібито відбулася у районі військових складів у селі Колбасна. Ці склади були розміщені наприкінці «холодної війни», коли СРСР відводив війська з країн Організації Варшавського договору. Склади є важливим і вкрай небезпечним стратегічним об'єктом. На них зберігається близько 20 тисяч тонн боєприпасів, детонація яких може призвести до техногенної катастрофи регіонального масштабу. Стан боєприпасів важко оцінити, адже на них не допускалися незалежні спостерегачі, включаючи місію ОБСЄ. Склади охороняються російськими військовими, які згідно з рішенням Стамбульської наради ОБСЄ (1999 р.) мали бути виведені з регіону до 2001 р., але й досі залишаються у Придністров'ї попри протести офіційної влади Республіки Молдова.

У Києві та Кишиневі розцінили спроби дестабілізації у Придністров'ї як зумисну провокацію, спрямовану на втягування «ПМР» до російсько-української війни. У травні, під час виступу в Європейському парламенті, президентка Молдови М. Санду вкотре озвучила вимогу до РФ вивести своїх військових з території Молдови. Натомість, президент невизнаної ПМР В.Красносельський заявив, що, за попередніми даними, «сліди терористичних атак ведуть в Україну». Придністровські власті ввели режим «червоної зони терористичної загрози» й почали споруджувати блокпости на території невизнаної «республіки». Розпочалися відновлювальні роботи в аеропорту м. Тирасполь з метою його використання для прийому російських військових літаків. Таким чином проросійські сили демонстрували пряму готовність до розморожування придністровського конфлікту за самим потенційно небезпечним сценарієм.

Активізація нового джерела небезпеки для України та Молдови створювала потенційну загрозу розгортання бойових дій в Одеській області з метою відволікання сил української армії та сприяння прокладанню сухопутного коридору від Придністров'я до тимчасово окупованих РФ територій на сході України. Ці заходи російських «маріонеток» мали відповідний політичний супровід у формі заяви очільника так званого МЗС ПМР В. Ігнат'єва. В інтерв'ю російському агентству «РИА Новості» В. Ігнат'єв підтвердив наміри тираспольського керівництва домагатися незалежності ПМР з метою подальшого приєднання до РФ. За його словами, таке рішення було «відображено у підсумках референдуму 17 вересня 2006 р.» і протягом усіх років існування невизнаного утворення цей вектор «залишається незмінним». Зазначена заява викликала схвалення у Москві. Зокрема, депутат Держдуми РФ Д. Белік засвідчив, що бажання так зва-

ної «влади Придністров'я» увійти до складу РФ розглядається дуже серйозно. За його словами, мешканці Придністров'я не хочуть «бути Румунією і з радістю прийняли російський військовий контингент», тому пропозиція В. Ігнат'єва матиме наслідки вже «у найближчій перспективі». Д. Белік зазначив, що у Придністров'ї живуть люди «близькі за духом» росіянам й тому питання приєднання регіону не відкладатиметься на тривалий період.

Політичне керівництво України та Молдови цілком усвідомлюють актуалізацію прямих загроз, які уособлює існування сепаратистського утворення в Придністров'ї в умовах повномасштабної російсько-української війни. В інтерв'ю CNN, опублікованому 24 липня 2022 р., прем'єр-міністр Республіки Молдова Н. Гаврилиця погодилася з «гіпотетичним сценарієм», що її країна може бути наступною, на яку нападе РФ.

Міністерство закордонних справ Молдови підтвердило інформацію про те, що у липні 2022 р. воно не дозволило в'їзд на територію країни російським військовослужбовцям для здійснення ротації в ОГРВ. Своєю чергою МЗС Молдови наполягає на «необхідності беззастережного відновлення процесу виведення російських військ і складів боєприпасів» з цієї країни.

Зі свого боку, політичне керівництво України висловлює готовність допомогти Молдові звільнити її територію від присутності Оперативної групи російських військ, що дислокується в Придністров'ї. Про це, зокрема, заявляв керівник Головного управління розвідки Міністерства оборони України К. Буданов в ефірі національного телемарафону 22 липня.

Висновки.

В умовах війни російське керівництво намагається використувати сепаратистський режим у Придністров'ї як фактор впливу, дестабілізації та агресії у довколишньому просторі. Використовуючи військову присутність ОГРВ та збройні формування сепаратистів ПМР, Москва демонструє пряму військову загрозу Одеській області України, намагається здійснювати тиск на Молдову, а також, опосередковано, – на Румунію та інші країни регіону. Тим самим квазідержавний режим ПМР сприяє дестабілізації в регіоні й змушує українських військових тримати додаткові сили вздовж придністровської ділянки українсько-молдовського кордону. Для організації серйозного наступу військ ОГРВ та сепаратистів ПМР наразі замало. Однак для створення прямої й хронічної військової загрози й підтримання високого ступеня напруги – цілком достатньо.

Ситуація довкола Придністров'я наочно підтверджує, що «заморожування» локальних конфліктів не забезпечує їх розв'язання, а навпаки, провокує агресора як до використання цих конфліктів у якості інструменту реалізації своїх стратегічних цілей, так і до мультиплікації цього формату впливу шляхом створення квазідержавних утворень на кшталт «ЛНР/ДНР», які Москва намагалася використати як механізм демонтажу української державності.

1.17. Отрош М.І. Історико-правові підстави належності Криму Україні

Крим, тобто Кримську область включно з м. Севастополь, було передано зі складу РРФСР (за її ініціативою) до складу УРСР у 1954 р. З того часу і донині (незважаючи на здійснену Росією збройну агресію проти України та окупацію всього Кримського півострова на початку 2014 р.) АР Крим і місто республіканського підпорядкування Севастополь відповідно до законодавства України та норм міжнародного права були і *de iure* залишаються невід'ємною складовою частиною України. Незважаючи на очевидні речі, російська сторона й надалі намагається заперечувати законність передання Криму Україні в 1954 р.

Оскільки кримська проблематика останнім часом має тенденцію до загострення в ході сучасної російсько-української війни, метою підготовки цього документу є всебічний аналіз причин, що спонукали РФ передати Кримську обл. Україні, та відповідних нормативно-правових актів, на основі яких відбулася добровільна передача Росією Україні суверенітету над Кримським півостровом, що дозволить наглядно показати неправомірність сучасної російської позиції щодо Криму.

На початок 1954 р. минуло майже десять років з часу звільнення території СРСР від гітлерівських загарбників. За цей час УРСР повністю відбудувала зруйнований війною народно-господарський комплекс, побудувала нові підприємства тощо. На території ж РРФСР справ у цьому відношенні був незадовільний. Особливо в Кримській обл., яка не мала спільних адміністративно-територіальних кордонів із жодною іншою російською областю й об'єктивно економічно та геополітично тяжіла до материкової України. Тоді й виникає в російського республіканського керівництва ідея щодо передання Україні для відбудови за її рахунок Кримської області, яка внаслідок війни залишалася станом на початок 1954 р. ще напівзруйнованою.

Попередньо заручившись підтримкою союзного керівництва, Президія ВР РРФСР прийняла 5 лютого 1954 р. постанову такого змісту: «Президія Верховної Ради РРФСР за участю представників виконкомів Кримської обласної і Севастопольської міської Рад депутатів трудящих розглянула пропозицію Ради Міністрів РРФСР про передачу Кримської області до складу Української РСР. Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, а також беручи до уваги згоду Президії Верховної Ради Української РСР, Президія Верховної Ради РРФСР вважає за доцільне передати Кримську область до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». Після цього Президія ВР РРФСР надіслала свою постанову до Президії ВР СРСР.

За дорученням Президії ВР СРСР Президія ВР УРСР розглянула на своєму засіданні 13 лютого 1954 р. питання «Про подання Президії Верховної Ради РРФСР щодо передачі Кримської області до складу Української РСР». Після обговорення було прийнято таку постанову. «Президія Верховної Ради Української РСР відповідно до подання Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки постановляє: Просити Президію Верховної Ради Союзу РСР передати Кримську область із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». Свою постанову Президія ВР УРСР також направила до Президії ВР СРСР.

Слід зазначити, що прийняття постанов Президіями Верховних Рад двох республік відбувалося у повній відповідності з чинним законодавством. Так, Президія ВР РРФСР діяла у чіткій відповідності зі статтею 16 Конституції РРФСР 1937 р., а Президія ВР УРСР – у відповідності до статті 15-6 Конституції УРСР 1937 р., які надавали їм право приймати подібного роду документи.

19 лютого 1954 р. відбулося засідання Президії ВР СРСР за участю представників усіх зацікавлених сторін, які підтримали акт передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. У цей же день був прийнятий Указ Президії ВР СРСР такого змісту: «Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє: Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки».

26 квітня 1954 р. ВР СРСР прийняла Закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР», в якому зокрема зазначалося: «Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє: 1. Затвердити Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. 2. Внести відповідні зміни у статті 22 і 23 Конституції СРСР». Після цього ВР РРФСР на засіданні від 2 червня 1954 р. прийняла Закон про внесення змін та доповнень до статті 14 Конституції РРФСР, яким закріпила передання Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР.

Отже, передання території (Кримської обл. з м. Севастополь включно) зі складу однієї союзної республіки (РФ) до іншої (України) відбулося у повній відповідності з Конституцією СРСР, Конституціями РРФСР і УРСР та чинним на той час законодавством Радянського Союзу, РРФСР і УРСР, а також практикою адміністративно-територіального устрою радянської держави.

Передача Криму Україні фактично була актом історичної та національної справедливості, адже ще з X ст. на Керченському і Таманському півостровах існувало засноване після успішних східних походів великого київського князя Святослава у 865–868 рр. Тмутораканське князівство, вотчина київських, потім чернігівських князів. Починаючи з XVI ст. кримські землі активно освоювало запорізьке козацтво, яке здійснювало туди походи проти татар і турків у 1575–1577, 1589, 1608, 1616, 1628, 1667, 1675 та пізніших роках. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. російські війська (більшу частину яких становили запорізькі козаки) в 1771 р. зайняли Кримське ханство, яке за Кючук-Кайнарджійським договором 1774 р. оголошувалося незалежним від Туреччини, але вже 8 квітня 1783 р. було приєднане до Російської держави і згодом включене до складу Таврійської губернії. За переписом населення 1897 р. у Таврійській губ. (куди входив і Крим) українці склали – 42,2%, росіяни – 27,9% (вони розселилися у цій місцевості впродовж останніх ста років, раніше їх там зовсім не було), татари – 13,0% населення.

Після встановлення в Україні радянської влади, за наполяганням Москви Крим був вилучений зі складу Таврійської губ. (про це свідчить Договір про кордон з РСФСР, затверджений Радою народних комісарів УСРР 10 березня 1919 р.) та утворено 18 жовтня 1921 р. Автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку (АКРСР) у складі РРФСР.

Після депортації кримських татар, звинувачених радянською владою у співпраці з німецькими загарбниками, АКРСР 30 червня 1945 р. було перетворено на Кримську область РРФСР, у складі якої

вона перебувала до 19 лютого 1954 р. У повоєнні роки через брак людських ресурсів Крим масово заселяли переселенцями з переважно суміжних областей РРФСР та УРСР, насамперед робітниками й службовцями, які поповнили міське населення, а також сільським населенням (майже виключно з території України) для роботи в колгоспах і радгоспах степових районів Криму, що відбудовувалися або заново організовувалися. Аналіз видатків союзного та українського республіканського бюджетів за 1954–1991 рр. і статистичних даних за цей період свідчить, що відбудова Кримської обл. після її входу до складу України в 1954 р. проводилася за рахунок переважно українських матеріальних, фінансових і людських ресурсів.

При переданні Криму до складу України не вирішувалося питання зміни території Кримської обл., тобто передано було всю область, включно з м. Севастополь, яке ще Указом Президії ВР РРФСР від 29 жовтня 1948 р. було в межах Кримської області виділено у «самостійний адміністративно-господарський центр зі своїм окремим бюджетом» і віднесено до «категорії міст республіканського підпорядкування».

Севастополь, набувши наприкінці жовтня 1948 р. статусу самостійного адміністративно-господарського центру, продовжував залишатися у складі тієї ж адміністративно-територіальної одиниці – Кримської області. На момент передання Кримської обл. зі складу РРФСР до складу УРСР у Росії налічувалося 14 міст республіканського підпорядкування, і всі вони при отриманні цього статусу не виділялися зі складу відповідних областей. Такий правовий статус міст республіканського підпорядкування зберігся і в Конституціях РРФСР і УРСР 1978 р., хоча загальна кількість їх зменшилася. Так, у статті 71 Конституції РРФСР від 12 квітня 1978 р. містами республіканського підпорядкування визначені лише Москва та Ленінград, а в статті 77 Конституції УРСР від 20 квітня 1978 р. говориться, що містами республіканського підпорядкування є Київ і Севастополь.

З урахуванням територіальних змін відбувалося і фінансування Кримської області в цілому та м. Севастополь зокрема. Так, до передання Криму до складу України, тобто до 1954 р., фінансування Кримської обл., а також міста республіканського підпорядкування Севастополь (як і інших російських міст з таким статусом, бюджети яких виділялися окремим рядком), здійснювалося з бюджету РРФСР згідно з щорічними республіканськими законами про державний бюджет. З 1954 р. фінансування Кримської області та м. Севастополь з бюджету РРФСР припиняється, оскільки того року вони були включені до складу УРСР. У Законі про державний бюджет РРФСР на 1954 р. від 2 червня 1954 р. при затвердженні бюджетів країв, областей,

міст республіканського підпорядкування і автономних радянських соціалістичних республік РРФСР на 1954 рік (ст. 6), Кримська область та м. Севастополь не згадуються. Разом з тим, якщо у Законі про державний бюджет УРСР на 1953 р. Кримська область та м. Севастополь не вказуються, то наступного року їх бюджет окремими рядками виділено у Законі про державний бюджет УРСР на 1954 р.

Належність Кримської області та м. Севастополь з 1954 р. Україні проявляється в усіх сферах державно-політичного життя, зокрема в діяльності представницьких органів. У зазначений період Севастопольський виборчий округ з виборів до Ради Союзу і Ради Національностей ВР СРСР, як і решта виборчих округів на території Криму – Сімферопольський, Євпаторійський, Керченський і Ялтинський – було включено до складу виборчих округів УРСР. 24 березня 1955 р. на другому (вечірньому) засіданні Мандатна комісія ВР РРФСР відповідно до ст. 34 Конституції РРФСР перевірила повноваження депутатів Верховної Ради, обраних 27 лютого 1955 р., і прийняла рішення про те, що вибори до ВР РРФСР по всіх 796 виборчих округах проведено на основі та в повній відповідності з Конституцією РРФСР і положенням про вибори до ВР РРФСР. ВР РРФСР затвердила рішення Мандатної комісії і визнала повноваження всіх депутатів ВР РРФСР. У списку виборчих округів і депутатів ВР РРФСР, опублікованому в її офіційному друкованому органі – газеті «Известия» № 52 від 3 березня 1955 р., немає виборчих округів Кримської обл. (в т. ч. Севастополя) та депутатів від цих округів.

Крім того, суди, органи прокуратури, внутрішніх справ та інші кримські відомства підпорядковувалися відповідним республіканським органам УРСР. Вагомим доказом належності Севастополя Україні є той факт, що на політичних картах, які офіційно видавалися в СРСР (у Москві), м. Севастополь також позначалося у складі УРСР. Варто додати, що у ст. 71 Конституції РРФСР 1978 р., де містився перелік міст республіканського значення, м. Севастополь не згадується, водночас у Конституції УРСР 1978 р. (ст. 77) м. Севастополь вказується як місто республіканського підпорядкування у складі УРСР. Усе це свідчить про безпідставність будь-яких спроб перегляду статусу м. Севастополь, яке є *de iure* і було до анексії Росією Криму *de facto* складовою частиною України.

Після розпаду СРСР і утворення нових незалежних держав України в існуючих кордонах визнало все міжнародне співтовариство. При визнанні України та встановленні з нею дипломатичних відносин жодна держава не поставила під сумнів належність Криму, включно з м. Севастополь, Україні. 19 листопада 1990 р. було підписано Договір між УРСР і РРФСР, у ст. 6 якого йдеться про те, що сто-

рони визнають і поважають територіальну цілісність УРСР і РРФСР у межах існуючих на той час кордонів.

Вітаючи приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., РФ (а також Велика Британія і США), відповідно до принципів Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі, підтвердила в Будапештському меморандумі 1994 р. свої зобов'язання поважати незалежність та існуючі кордони України.

Однак у супереч цьому та на порушення норм і принципів міжнародного права ВР РФ 9 липня 1993 р. прийняла постанову «Про статус міста Севастополь», в якій було зроблено спробу підтвердити «російський федеральний статус міста». На підставі заяви Президента України і звернень Постійного представника України при ООН Рада Безпеки ООН розглянула це питання і 20 липня 1993 р. підтвердила територіальну цілісність України відповідно до Статуту ООН. У заяві голови Ради Безпеки ООН, зокрема, зазначалося, що постанова ВР РФ «Про статус міста Севастополь» несумісна зі взаємними зобов'язаннями РФ і України про непорушність кордонів і суперечить цілям та принципам Статуту ООН і тому не має юридичної сили.

У Договорі про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ від 31 травня 1997 р. сторони підтвердили існуючі між ними кордони. Після ратифікації цього Договору та набуття ним чинності було знято, як тоді здавалося, всі територіальні претензії Росії щодо Криму та Севастополя.

Однак, використавши складну внутрішньополітичну ситуацію, що склалася в Україні наприкінці 2013 – на початку 2014 рр., Росія здійснила збройну агресію проти України та окупувала Крим. Після цього російська сторона реалізувала власний сценарій стосовно так званого референдуму 16 березня 2014 р. щодо волевиявлення кримчан для надання видимості законності включення Криму до складу РФ. 18 березня 2014 р. президент Росії В. Путін та представники самопроголошеної Республіки Крим і сепаратистського керівництва м. Севастополь підписали так званий «Договір про прийняття Криму до складу Росії». 20 березня 2014 р. договір був ратифікований Державною думою РФ, а 21 березня – Радою Федерації; 11 квітня відповідні зміни були внесені до Конституції РФ. У такий незаконний спосіб анексований український Крим став «російською територією».

Реакцією міжнародного співтовариства на дії РФ у Криму було негайне прийняття ГА ООН резолюції № 68/262 від 27 березня 2014 р. Резолюцію було прийнято 100 голосами «за» при 11 «проти» (Вірменія, Білорусь, Болівія, Куба, Нікарагуа, КНДР, Росія, Судан, Сирія, Венесуела, Зімбабве) та 58 таких, що утрималися. У цій резолюції ГА

ООН підтвердила свою прихильність суверенітету, політичній незалежності, єдності та територіальній цілісності України в її міжнародно-визнаних кордонах, підкреслила, що референдум, проведений в АР Крим і м. Севастополь 16 березня 2014 р., не має законної сили, не може бути підставою для будь-якої зміни статусу АР Крим і міста Севастополь, і закликала всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати будь-яку зміну статусу АР Крим і м. Севастополь на основі вищезгаданого референдуму та утримуватися від будь-яких дій, які можна було б витлумачити як визнання будь-якого такого зміненого статусу.

15 квітня 2014 р. ВР України прийняла Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», згідно з яким тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України, а датою початку тимчасової окупації є 20 лютого 2014 р. Стаття 3 цього Закону закріплює, що тимчасово окупованою територією визначається: сухопутна територія АР Крим і м. Севастополь, внутрішні води України цих територій; внутрішні морські води та територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України; повітряний простір над цими територіями.

Висновки та рекомендації.

Передача Україні Кримської області (включно з м. Севастополь), що відбулася 1954 р., пройшла у повній відповідності до чинного законодавства СРСР, РРФСР і УРСР та на основі норм сучасного міжнародного права, яке визнає правомірність добровільної передачі суверенітету над певною територією однією державою іншій за домовленістю між ними.

Крим, незважаючи на здійснену Росією збройну агресію проти Української держави та окупацію всього Кримського півострова на початку 2014 р., відповідно до українського законодавства та норм міжнародного права був і *de iure* залишається невід'ємною складовою частиною України.

Цієї правової позиції мають завжди чітко та неухильно дотримуватися усі без винятку українські високопосадовці не лише у відповідних діях (у т. ч. договірно-правових), але й у публічних виступах і офіційних заявах, які і *pro facto* здатні породжувати відповідні зо-

бов'язання згідно з міжнародним правом. Саме тому проблематика Криму (як і решти окупованих українських територій) завжди повинна озвучуватися першими особами України та уповноваженими ними представниками в чітких, ясних і недвозначних формулюваннях. Слова та дії української влади мають бути переконливими, щоб ні в кого як в середині країни, так і за кордоном не виникало сумніву в однозначності та незмінності офіційної позиції України як щодо юридичної належності Україні Криму та всіх інших тимчасово окупованих Росією українських територій, так і з приводу готовності нашої держави до деокупації цих територій у передбачений міжнародним правом спосіб (у тому числі із застосуванням збройної сили в разі необхідності) та повернення їх під суверенітет України.

1.18. Цапко О.М. Мовчання – не завжди золото! Ставлення країн Центральної Азії до російського вторгнення в Україну

В той час, коли майже вся прогресивна світова спільнота рішуче засуджує російське вторгнення в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 р., серед країн пострадянського простору дана подія викликала неоднозначну реакцію. Особливо це стосується країн Центральної Азії. Слід зазначити, що зважаючи на закритість політичних систем цих країн, про ставлення їхніх суспільств до російської агресії щодо України ми можемо судити лише із соціальних мереж. Так, в окремих країнах, а саме Казахстані та Киргизстані, дійшло навіть до протестів та демонстрацій, спрямованих на рішучий осуд російської агресії та підтримку України. Одночасно серед громадян центральноазіатських країн ми також прослідковуємо значний відсоток тих, хто підтримує російську агресію в Україні.

Однак, на офіційному рівні позиція керівників країн регіону залишається невизначеною.

Зокрема, керівництво Таджикистану на наступний день після російського вторгнення в Україну, а саме 25 лютого 2022 р. прийняло на найвищому офіційному рівні голову Ради Федерації Росії В. Матвієнко, яка прибула туди для участі у міжпарламентському форумі. Як видно із офіційних ЗМІ, на зустрічі зі спікером Меджилісу Таджикистану Рустамом Емомалі, російська політикиня зазначила, що вона «проінформувала керівництво країни про кризу в Україні». Однак таджицький спікер у відповідь лише обмежився коментарем, що керівництво країни «уважно слідує і все знає...».

В ході зустрічі В. Матвієнко з президентом Таджикистану Е. Рахмоном про ситуацію в Україні теж не було сказано жодного слова. В офіційній заяві прес-служби президента країни, лише зазначається, що в ході зустрічі «сторони обмінялися думками про політичну ситуацію в світі, яка швидко змінюється, ескалацію конфліктів в окремих регіонах, політичну ситуацію в Афганістані і боротьбу проти загроз і викликів сучасного світу».

Ніяких офіційних заяв не було зроблено і від таджицьких політиків та депутатів парламенту щодо подій в Україні. Більш того, керівництво країни доклало всіх зусиль, щоб інформація про російське вторгнення в Україну не розповсюджувалася в інформаційному просторі країни. Так, 24 лютого державна інформаційна агенція країни «Ховар» розмістила на своєму сайті заяву генерального секретаря ООН Антоніу Гутерріша, в якій зазначається, що воєнна операція Росії в Україні порушує принципи ООН, але невдовзі текст цієї заяви був видалений.

Те ж саме ми можемо спостерігати і в Туркменістані, керівництво якого повністю замовчує наявність російського вторгнення в Україну. Зазначена подія також не висвітлюється і у туркменських ЗМІ. На думку міжнародних експертів, нинішня туркменська зовнішня політика позитивного нейтралітету нагадує поведінку типового радянського чиновника – «зайвий раз не висовуватись». 7 квітня відбулася телефонна розмова новообраного президента Туркменістану С. Бердимухамедова з В. Путіним, в якій черговий раз було наголошено на необхідності «подальшого укріплення туркмено-російського співробітництва, особливо в рамках «каспійської п'ятірки».

Відсутність будь-якої реакції на російське вторгнення в Україну негативно відобразилося і на діях посольства Республіки Туркменістан в Україні, працівники якого фактично залишили своїх громадян, які на момент російського вторгнення перебували в Україні, наприклад, не надавши їм ніякої допомоги.

Дещо іншої позиції у формування свого ставлення до російського повномасштабного вторгнення в Україну дотримується керівництво Киргизстану і Узбекистану. Тут чітко прослідковується невідповідність в офіційних заявах президентів зазначених країн відповідним заявам російського керівництва.

Наступного дня після російського вторгнення в Україну, а саме 25 лютого 2022 р., прес-служба Росії повідомляла, що в телефонній розмові з В. Путіним президент Узбекистану Ш. Мірзіяєв, заявив, що він «розуміє і підтримує дії Росії щодо України». Однак, цю заяву заперечив прес-секретар президента Узбекистану Ш. Асадов, зазначивши у своєму телефонному інтерв'ю наступне: «щодо воєнної опе-

рації Росії в Україні, Узбекистан проводить виважену і нейтральну політику».

Окрім того, як зазначається у ЗМІ, один із найбільших узбецьких банків заявив про призупинення грошових переказів з Росії.

Щодо Киргистану, то 26 лютого цього року в офіційному повідомленні Кремля, яке стосувалося телефонної бесіди В. Путіна з президентом країни С. Жапаровим зазначалося, що киргизький керманіч підтримує «операцію Росії на Україні». Зокрема, як зазначалося в повідомленні, «Садир Жапаров наголосив на відповідальності Києва за зрив мінських домовленостей і виразив підтримку рішучих дій російської сторони по захисту мирного населення Донбасу».

Однак, прес-служба президента Киргизстану у своєму короткому звіті про цю телефонну бесіду лише зазначила, що президенти обох держав «обмінялися думками по міжнародним та регіональним питанням безпеки, в тому числі і стосовно ситуації щодо України».

Стосовно Казахстану, то його, поряд з Білоруссю, вважають тісним союзником Росії, оскільки він є членом низки створених за ініціативи РФ інтеграційних об'єднань: СНД, ОДКБ та Євразійського економічного союзу. Ще напередодні вторгнення російських військ в Україну, а саме 22 лютого президентом Казахстану К.-Ж. Токаєвим і В. Путіним відбулася телефонна розмова, в ході якої казахстанський лідер був проінформований про «позицію російського керівництва щодо України». Однак, на сайті президента Казахстану містилися лише повідомлення, які стосувалися зниження негативного впливу української кризи на економіку Казахстану та висвітлювалися відносини між обома країнами та їхніми лідерами.

Про те, як зазначає низка американських та європейських ЗМІ, Росія просила керівництво Казахстану відправити своїх військових на допомогу російським окупаційним військам в Україні, але останній відмовив. Спікер сенату Казахстану М. Ашімбаєв, з цього приводу зазначив, що відповідно зі статуту ОДКБ Казахстан може відправляти свої збройні сили лише як миротворців і то тільки на територію країн-учасниць цієї організації. Зважаючи на те, що Україна, на території якої ведуться військові дії, не є членом ОДКБ, Казахстан вважає себе вільним від будь-яких зобов'язань щодо військової підтримки Росії.

Поряд з цим, уряд Казахстану заявив, що не визнає т.зв. «республіки» на Донбасі та виключив можливість перекидання своїх збройних сил туди за проханням Москви.

1 березня, на шосту добу повномасштабної війни Росії проти України, президент Казахстану К.-Ж. Токаєв запропонував своє посередництво в перемовинах щодо перемир'я. Він також провів розмо-

ву з В. Путіним і закликав його знайти компроміс з Україною. Окрім того, казахстанське керівництво заявило, що країна надішле Україні гуманітарну допомогу через Польщу.

Висновки та рекомендації.

Реакція країн Центральної Азії на нинішню війну РФ проти України черговий раз є свідченням їхньої зовнішньополітичної несамостійності, а також значної економічної і політичної залежності політичних режимів цих країн від зовнішньої підтримки. Керівництво жодної з вищезазначених країн не виступило з осудом російського вторгнення в Україну, ними також не була дана принципова політична оцінка трагічним подіям в Маріуполі, Бучі, Бородянці, Ірпіні тощо.

Професор Американського університету в Центральній Азії Еміль Джураєв, з цього приводу справедливо зазначає, що всі ці країни у дійсності розуміють всю «безпідставність і несправедливість розпочатої Росією війни проти України, однак їхня велика залежність від РФ не дозволяє їм негативно висловлюватися про цю ситуацію».

Слід лише додати, що тут прослідковується спільна позиція правителів центральноазіатських країн, з одного боку зберегти відносини з Росією, від якої їхні економіки і політичні режими залежні, а з іншого, в умовах накладання жорстких антиросійських санкцій не нанести шкоду своїм відносинам із країнами Заходу. Нинішня ситуація, також дає нам підстави констатувати кризу політики нейтралітету та багатовекторності, яку намагаються проводити країни Центральної Азії, і яка на сьогоднішній день перетворилася у політику замочування і лавірування, а також призвела до відсутності у них чіткої зовнішньополітичної позиції.

Окрім того, слід мати на увазі і те, що опинившись в міжнародній ізоляції і під значним санкційним тиском, російське керівництво буде вимагати від своїх центральноазіатських «союзників» більш відкритої підтримки своєї агресивної політики. Тому зовсім не факт, що подальше дотримання у своїй зовнішній політиці давньої східної мудрості «мовчання – золото» допоможе правителям і громадянам цих країн побудувати в майбутньому сильні і процвітаючі держави. Історичний досвід переконливо доводить, що будь – яка безпринципна політика, це в стратегічній перспективі однозначний програш.

Відтак Українській державі та вітчизняній дипломатії слід брати до уваги позицію офіційних лідерів цього кола держав. Водночас українській стороні слід, сповідуючи селективний підхід, переконливо вести з політичним керівництвом кожної країни даного регіону наполегливу роботу щодо більш чіткого їх проукраїнського визна-

чення уже в найближчий час. Це потрібно як заради нашої перемоги над агресором, так і виходячи із широкого міжнародного контексту підтримки України її справедливої боротьби із брутальним загарбником.

1.19. Олійник О. М. Позиція Китаю щодо російської воєнної агресії проти України

Військовий конфлікт між Російською Федерацією (РФ) та Україною, який розпочався в 2014 р. після захоплення РФ території Криму та частини східних територій України, 24 лютого 2022 р. переріс у повномасштабну війну між двома країнами, коли російські військові формування вторглися на територію України. Аналіз цієї війни свідчить, що успіх військової кампанії залежить не тільки від перемоги на фронтах бойових дій, а й значною мірою і від успіху на дипломатичному фронті. Відтак політичне керівництво України значно активізувало міжнародну діяльність і застосовує різні формати дипломатичного впливу на світову спільноту та РФ, що у більшості випадків приносить очевидні результати. Завдяки успішним діям українських політиків та дипломатів на міжнародному напрямі світове співтовариство рішуче засудило військову агресію Кремля і виявляє широкомасштабну підтримку України. Більшість країн засуджують дії політичного та військового керівництва Росії та виступають за притягнення винних осіб до Міжнародного кримінального суду. Однак російські керманичі не відмовляються від своїх намірів окупувати Україну і військова ескалація триває й понині.

В умовах, що склалися, слід також посилювати дипломатичну роботу з окремими державами, які мають значний вплив на політику країни-загарбника. У випадку з РФ такою країною є Китайська Народна Республіка (КНР). Китай є основним торгово-економічним партнером Росії та важливим партнером Москви щодо транспортування нафти та газу. На тлі загострення відносин РФ із західними країнами «китайський канал» збуту російських енергоносіїв набуває особливої актуальності. Якщо у 2009 р. Росія експортувала до Піднебесної 15,3 млн т нафти, то у 2019 р. цей показник зріс до 75,9 млн т. Таким чином проблема РФ з диверсифікації постачання стратегічної сировини частково була вирішена. Росія спроможна відігравати важливу роль для торгово-економічного співробітництва Китаю та ЄС у рамках ініціативи «Один пояс, один шлях». З шести економічних коридорів, які діють у рамках ініціативи, два проходять через її територію. На тлі загострення відносин із Заходом через агресію

проти України, російське керівництво прагне поглиблювати відносини з Китаєм, намагаючись таким чином зменшити наслідки санкцій, що були застосовані Заходом як відповідь на порушення Росією норм міжнародного права під час окупації Криму та частини східних територій України, а також у ході нинішньої так званої «спецоперації». Керівництво РФ, розвиваючи відносини з Китаєм, планувало отримати союзника, який буде схвально ставитися до російської зовнішньої політики, «закриватиме очі» на військову агресію, яку вона здійснює в інших країнах, та надаватиме військову та фінансову підтримку у разі потреби.

Однак реальність виявилась не такою, як планували російські політичні керманічі. Ще на початку російської військової агресії проти України в 2014 р. Китай заявив, що він підтримує суверенітет та територіальну цілісність України. Крім того, китайське керівництво запропонувало план врегулювання військового конфлікту між воюючими сторонами та свою готовність виступити у ролі посередника у цьому конфлікті. Проте китайська ініціатива не була оцінена належним чином.

Зазнавши важких військових втрат від ЗС України, на початку березня 2022 р. російська сторона звернулася до керівництва Китаю із запитом про надання військової допомоги. 8 березня президент Франції Еммануель Макрон і канцлер Німеччини Олаф Шольц провели телефонну розмову з китайським лідером, яка стосувалася нападу РФ на Україну. Після розмови Сі Цзіньпін заявив про необхідність поважати суверенітет і територіальну цілісність усіх країн і що його країна готова активно працювати з міжнародною спільнотою з метою посередництва, спрямованого на припинення війни. За ініціативи ЄС 1 квітня 2022 р. відбувся саміт ЄС – Китай, найважливішою метою якого був діалог з Пекіном щодо війни РФ проти України.

Під час саміту Президент Європейської Ради Шарль Мішель закликав Китай допомогти завершити війну в Україні. Він також повідомив: «Ми розраховуємо на підтримку Китаю в досягненні тривалого припинення вогню, припинення невиправданої війни та вирішення драматичної гуманітарної кризи, яку вона спричинила». Зі свого боку Президентка Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн наголосила, що «продовження війни та розлади, які вона створює у світовій економіці, не відповідають нічиім інтересам, і точно не китайським». Вона підкреслила, що «рівновіддаленості недостатньо. Важлива активна робота над досягненням миру. І кожен актор повинен грати свою роль».

За результатами саміту МЗС Китаю опублікувало прес-реліз, в якому було представлено позицію Пекіну щодо війни Росії проти України. У заяві китайська сторона наголосила, що «Китай дуже

шкодує, що ситуація в Україні дійшла до того стану, де вона зараз. Позиція Китаю щодо українського питання послідовна та чітка. Китай завжди стоїть на боці миру та робить свої висновки незалежно, враховуючи особливості кожного питання».

Офіційний Пекін вважає, що «причина української кризи полягає у регіональній безпековій напруженості в Європі, яка накопичувалася роками. Фундаментальним рішенням буде задовольнити легітимні безпекові занепокоєння всіх причетних сторін». У якості «рецепта» вирішення «кризи» китайські дипломати, передусім, запропонували «мирні переговори», які Китай «заохочує на свій власний лад». У той же час міжнародна спільнота повинна створювати «сприятливі умови» для переговорів між Росією та Україною, «зазаямляючи, щоб підливати олії у вогонь».

Попередження щодо дотримання Пекіном антиросійських обмежень надходили також і від адміністрації США. У результаті російська сторона не отримала позитивної відповіді на свій запит про допомогу від КНР.

Хоча Китай не заявив про підтримку західних санкцій проти РФ, проте наступні кроки його уряду свідчать, що китайське керівництво поділяє занепокоєння Заходу щодо загроз та викликів, які спричинила російська військова агресія проти України як для європейської, так і світової безпеки загалом. Уряд КНР вживає низку заходів, які обмежують військовий потенціал РФ. Обсяг китайського критичного імпорту в РФ у березні скоротився на 45%. Зокрема, Китай відмовився постачати російським авіакомпаніям запчастини для літаків. Китайська державна група Sinopet призупинила переговори про інвестиції на суму 500 млн дол. у будівництво газохімічного заводу в Росії. Раніше передбачалося, що Sinopet (найбільший у світі нафтопереробний, газовий та нафтохімічний конгломерат) і «Сибір» (найбільший виробник нафтохімічної продукції Росії) побудують у Східному Сибіру великий газохімічний комплекс. Sinopet також призупинила переговори про збут газу з російським виробником «Новатек» через те, що Сбербанк, як один з акціонерів компанії, знаходиться у списку санкцій США. Ще на початку березня Азійський банк інфраструктурних інвестицій тимчасово заморозив деякі види діяльності на території РФ. Найбільші китайські виробники смартфонів Huawei та Xiaomi вдвічі скоротили кількість продукції, що відвантажують до Росії. Автомобілебудівна компанія Geely призупинила свою діяльність на заводі в Білорусі, продукція з якого експортувалася до РФ.

Уряд КНР також погодив виділення гуманітарної допомоги Україні через Червоний Хрест на суму 790 тис. дол. США. Перший гумані-

тарний вантаж Пекін відправив до України 9 березня. Додаткова сума гуманітарної допомоги у розмірі 1,57 млн дол. США була виділена урядом країни 21 березня.

Водночас у Раді Безпеки ООН Китай утримався під час голосування за резолюцію, яка засуджує війну РФ проти України, а співробітництво між Китаєм та РФ продовжує реалізовуватись у рамках діючих договорів.

Щоб зрозуміти поведінку китайського керівництва в умовах війни проти України, варто звернути увагу на певні політичні зрушення, які відбулись у Китаї протягом 10 останніх років. З приходом до влади у 2012 р. Сі Цзіньпіна в країні відбулися важливі зміни в зовнішньополітичному курсі. Новообраний лідер рішуче розпочав діяльність щодо посилення участі Китаю у процесах глобалізації та глобальному управлінні. У 2013 р. голова КНР проголосив безпрецедентну глобальну ініціативу «Один пояс, один шлях», яка має зв'язати єдиною розгалуженою транспортною, логістичною та комунікаційною мережами різні континенти світу, у першу чергу Азію, Європу та Африку. Вже пізніше глобальний проєкт було поширено і на американський континент. Ініціатива зорієнтована на посилення взаємодії між країнами, що розвиваються з різних континентів. І саме Китай, за баченням його керівництва, як найбільша в світі країна, що розвивається, має бути лідером та взяти відповідальність за посилення ролі таких держав у світових процесах.

Сі Цзіньпін також став автором концепції спільноти єдиної долі, згідно з якою людство має, об'єднуючи зусилля, будувати щасливе життя та спільно протистояти викликам та загрозам. Він вважає, що проблеми, які сьогодні існують в світі, значною мірою зумовлені недостатнім рівнем взаємодії та співпраці країн, що розвиваються. І на його думку, створення альтернативної мережі взаємодії в рамках проєкту «Один пояс, один шлях» дозволить вирішити ці проблеми. З метою фінансового забезпечення проєкту за ініціативи Китаю було створено Азійський банк інфраструктурних інвестицій, Новий банк розвитку БРІКС та Фонд Шовкового шляху. 140 країн та 32 міжнародні організації підписали 206 документів про співробітництво. ООН визнала «Один пояс, один шлях» проєктом глобального масштабу. Очікується, що в його рамках буде залучено від 2,5 до 3 трлн дол. США. Майбутнє країни Сі Цзіньпін поєднує саме з цією ініціативою. Успішна реалізація проєкту залежить від забезпечення належних умов для його функціонування. Тому питанню підтримки безпечно-го середовища керівництво Китаю надає важливого значення.

Розв'язана Москвою війна проти України завдала значної шкоди реалізації цього глобального проєкту. Введення санкцій проти Росії

та її країни-поплічника Білорусі суттєво скоротило рух вантажів з Китаю до Європи. Керівництво ЄС також зупинило дію всеохоплюючої інвестиційної угоди з КНР. Ескалація війни створює серйозну загрозу проєкту «Один пояс, один шлях». Враховуючи обставини, які виникли в результаті війни, керівництво Піднебесної змушене реагувати на застереження з боку Заходу щодо згортання відносин з Пекіном у випадку надання підтримки російським окупантам. Тому китайське керівництво стримано поставилось до запитів кремлівських лідерів щодо надання військово-технічної підтримки, натякнувши, що воно не підтримує загарбницької політики щодо України. У результаті відмова керівництва Китаю постачати до РФ комплектуючі для військової техніки та надавати інші форми військово-технічної підтримки поставило останню в складні умови. Враховуючи, що практично вся російська військова техніка включає комплектуючі компоненти іноземного виробництва, зупинення зовнішніх каналів їх постачання фактично унеможлиблює виробництво сучасної військової техніки та озброєння самостійно. Однак це не означає, що Пекін відмовляється від співпраці з Москвою. Взаємодія у рамках діючих домовленостей триватиме і надалі. Сторони зберігатимуть партнерські відносини, хоча очевидно, що керівництво Піднебесної буде обережно ставитись до нових ініціатив путінського режиму.

Намагаючись убезпечити країну від подальших збитків, заподіяних військовою агресією, а також зберегти наміри щодо ініціативи «Один пояс, один шлях», команда Сі Цзіньпіна шукатиме нові можливості щодо її втілення. У цьому контексті зростає можливість активізації альтернативних маршрутів та коридорів реалізації глобальної ідеї, зокрема: Пакистан – Іран – Туреччина – Європа та інші. Це, своєю чергою, відкриває можливості для України, яка може стати транзитним вантажним коридором з Близького Сходу до країн Східної, Центральної та Північної Європи.

Іншим чинником утримання Китаю від співпраці з Росією у військово-технічній сфері має стати активізація співробітництва між Україною та КНР. Потенціал такого співробітництва є достатньо потужним і охоплює різні сфери та напрями взаємодії між двома країнами, зокрема: енергетику, транспорт, сільське господарство, промисловість та ін. Важливим має стати і співпраця у військово-технічній сфері. У 2013 р. під час візиту української делегації до Китаю було підписано 22 міждержавних документа щодо розвитку співпраці між двома країнами, зокрема: Спільна декларація про подальше поглиблення відносин стратегічного партнерства, Договір про співпрацю в галузях енергоефективності, енергозбереження та відновлювальних джерел енергії, Міжурядова угода про економі-

ко-технічне співробітництво. Китайські партнери також заявили про наміри надати кредитні та інвестиційні ресурси у розмірі 21 млрд дол. США на реалізацію проєктів у сфері енергетики, інфраструктури, сільського господарства та іпотечного кредитування. Однак ця пропозиція не була підтримана урядом України і фінансові ресурси не були використані. Китайська сторона неодноразово повідомляла, що можливість залучення запропонованих коштів залишається актуальною і вона готова розглянути проєкти щодо їх використання з боку України. Враховуючи, що, згідно з інформацією українського уряду, прямі втрати нашої країни через війну сьогодні становлять більше 100 млрд дол. США, питання залучення китайських кредитних коштів, зокрема на відбудову зруйнованої інфраструктури, набуває надзвичайної актуальності. У цей складний період політичне керівництво України значно активізувало взаємовідносини з КНР. Починаючи з 2020 р., відбуваються телефонні розмови міністрів закордонних справ двох країн, у ході яких обговорюється широке коло питань українсько-китайської взаємодії, протидії COVID-19, а також актуальні проблеми міжнародного порядку денного.

У телефонній розмові, яка відбулася 1 березня 2022 р., Д. Кулеба закликав свого китайського колегу Ван І використовувати зв'язки Пекіна з Москвою, щоб зупинити військове вторгнення Росії на територію України. Своєю чергою Ван І висловив готовність докласти всіх зусиль, щоб допомогти припинити війну за допомогою дипломатії. Він також заявив, що підтримує всі міжнародні зусилля, які можуть допомогти врегулювати конфлікт політичними засобами. В інтерв'ю китайському інформаційному агентству «Сінхуа», яке міністр закордонних справ України надав 30 квітня 2022 р., Д. Кулеба висловив сподівання, що Китай закликатиме Росію припинити вторгнення в Україну, і це, на його думку, «був би важливий захід для підтримки миру та запобігання загостренню гуманітарної катастрофи».

Газета Jerusalem Post 2 травня 2022 р. повідомила, що міністр закордонних справ України закликав Китай виступити посередником щодо режиму припинення вогню між Києвом і Москвою і відіграти роль «гаранта безпеки». Діяльність міністра закордонних справ України мала б підтримуватись значною активністю Посольства України в КНР. Той факт, що досі не призначено українського Посла в Піднебесній, певною мірою формує невизначеність у відносинах між країнами. Адже саме активна діяльність Послів та дипломатичних представництв України у США, Великобританії, Польщі та інших країнах сприяла формуванню об'єктивного уявлення у міжнародній спільноті про події в Україні, отриманню всеохоплюючої підтримки

та наданню фінансової, економічної та гуманітарної допомоги з боку міжнародних партнерів.

Військова агресія РФ проти України вже давно вийшла за рамки двосторонніх відносин. Наслідки цієї агресії негативно вплинули на всі сфери життя світового співтовариства. Це стосується і міжнародної продовольчої безпеки. Відомо, що Україна є одним з найбільших постачальників зерна (пшениця, кукурудза, ячмінь) у світі (10% світового експорту), а експорт зернових становить 50% валютних надходжень до нашої країни. Водночас Україна є основним постачальником продовольчого зерна країнам, що розвиваються, переважно Африки та Азії. Згідно з дослідженням, яке було проведено Всесвітньою продовольчою програмою ООН «Вплив кризи в Україні на продовольчу безпеку» («Food security implications of the Ukraine conflict»), у результаті блокади українських морських портів близько 44 мільйони людей у 38 країнах балансують на межі голоду через відсутність продуктів харчування, єдиним постачальником яких є Україна. За заявою виконавчого директора Всесвітньої продовольчої програми ООН Девіда Бізлі: «У нас закінчується час, і ціна бездіяльності буде вищою, ніж хтось може собі уявити. Я закликаю всі залучені сторони дозволити продовольству з України дістатися туди, де воно вкрай необхідне, щоб ми могли запобігти загрозі голоду». Україна як держава, що пережила дві найбільші в світі катастрофи штучного Голодомору 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр., знає ціну цієї людської трагедії, а також як єдиний постачальник зерна в певні країни Азії та Африки має звернутися до Ради Безпеки ООН та НАТО з вимогою вжити негайних заходів щодо деблокади українських портів та створення безпечних морських шляхів, забезпечення вивозу зерна з України до країн, населення яких страждає від голоду, спричиненого діями російських окупаційних військ. З відповідною заявою уряд України також має звернутись до керівництва Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН, яку наразі очолює доктор Цю Дунюй, науковець китайського походження. З аналогічними пропозиціями мають звернутися Посли України до урядів тих країн, населення яких наразі голодує від нестачі харчів.

Висновки та рекомендації.

У цей складний час керівництво країни та дипломатичний корпус мають виявити найвищий рівень відповідальності та професійного ставлення до своїх обов'язків задля убезпечення як України, так і світу від гуманітарної катастрофи. Особливу роль у цьому питанні має відгравати Посольство України в Китаї, оскільки саме Китай з часу утворення країни і по нинішній день надає активну підтримку

країнам, що розвиваються, які відіграли ключову роль під час голосування в ООН щодо надання у 1971 р. КНР членства в цій організації. Тодішній китайський лідер Мао Цзедун заявив: «Країни, що розвиваються, на плечах занесли Китай до ООН». Сьогодні китайське керівництво має можливість вжити всіх необхідних заходів щоб «нагодувати» країни, що розвиваються, та запобігти гуманітарній катастрофі глобального масштабу, яка виникла внаслідок нестачі харчів через блокування російськими військами морських портів України. Розблокування експорту зерна з України дозволить також отримувати валютні надходження, що значно покращить стан нашого державного бюджету.

Україні також необхідно продемонструвати Китаю бажання зміцнювати політичну співпрацю на самому високому рівні, підтвердити готовність до реалізації, визначених програмами та договорами, напрямів співпраці на державному рівні. І саме активне співробітництво між Україною та Китаєм може сприяти переходу Піднебесної на більш чіткі позиції щодо ефективного використання свого впливу у справі припинення російської агресії та відновлення територіальної цілісності Української держави.

1.20. Припик Є. О. Мирний план Китаю щодо припинення війни в Україні: висновки для української дипломатії

24 лютого 2023 р., у річницю початку російської повномасштабної агресії проти України, Китай презентував широкий громадськості власний так званий мирний план щодо війни в Україні під назвою «Позиція Китаю щодо політичного врегулювання кризи в Україні». Він складається з 12 пунктів, серед яких є такі як припинення вогню, гарантії суверенітету, незалежності й територіальної цілісності усіх держав, а також мирні переговори. Цей план, який вже неофіційно назвали «за все хороше проти всього поганого», викликав схвалення в РФ, де заявили, що планують вивчити китайські пропозиції. Підтримав план і прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан. Натомість в Україні та на Заході цей план викликав неоднозначну й часом негативну реакцію.

Зокрема, генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг підкреслив, що китайська пропозиція не викликає особливої довіри у демократичних держав, і тому є причини. Столтенберг зауважив, що Китаю не довіряють, тому що він не засудив незаконне російське вторгнення в Україну, а також підписав за кілька днів до вторгнення угоду про безмежне партнерство між КНР і Росією.

Глава європейської дипломатії Ж. Боррель заявив, що китайський план дій з врегулювання війни в Україні взагалі не можна назвати мирним, оскільки розроблений в Пекіні документ ставить агресора та жертву агресії на один рівень. Канцлер Німеччини О. Шольц також піддав китайський план різкій критиці за відсутність чітких формулювань. При цьому він схвалив тільки один пункт – щодо недопущення застосування ядерної зброї. У США на китайські пропозиції відреагували різко негативно. Так, президент США Дж. Байден зазначив, що китайський план поганий вже тим, що занадто хороший для Росії, яка є агресором. А радник президента США з національної безпеки Дж. Салліван, коментуючи план Китаю, підкреслив, що цей план створювався без консультацій з Україною, проте очевидно, що Пекін не один раз спілкувався з РФ щодо його розробки. На його думку, для завершення війни достатньо першого пункту – про повагу до суверенітету всіх держав, оскільки війна може закінчитися, як тільки РФ покине територію України. На тлі такої реакції західних країн і підтримки китайського плану з боку Росії та Угорщини особливої уваги заслуговує також позиція МЗС Казахстану – там не просто всіляко підтримали ініціативу Пекіна, а й використали російський пропагандистський штамп про «українську кризу».

Цікаво, що ще до публікації повного тексту китайського мирного плану міністр закордонних справ України Д. Кулеба повідомив, що ключові пункти цього плану Пекін передав для ознайомлення Києву, зробивши це через голову комісії з закордонних справ ЦК КПК Ван Ї. Однак в Офісі Президента України мирний план Китаю розкритикували. Радник керівника Офісу Президента М. Подоляк зазначив, що будь-яка «мирна ініціатива», яка передбачає припинення вогню і встановлення нової лінії розмежування в Україні, тільки погіршить ситуацію, а китайський план саме такий підхід фактично і пропонує. Сам же президент В. Зеленський на китайську ініціативу відреагував дещо м'якше. Так, він допустив, що Україна готова обговорювати окремі пункти мирного плану Китаю, в першу чергу ті, де йдеться про територіальну цілісність та ядерну безпеку. Також він зазначив, що зацікавленість Китаю у припиненні війни в Україні, яка виходить за рамки звичного «нейтралітету» КНР, вже є хорошим знаком.

Натомість більшість експертів вважають, що план Китаю в першу чергу враховує інтереси не України, і навіть не Росії, а саме Китаю. Зважаючи на те, що китайський мирний план опублікований саме у річницю російського повномасштабного вторгнення в Україну, Пекін вже мав за цей період якось визначитись, продемонструвати свою позицію, оскільки він претендує на роль супердержави. Проте, у цьому плані все спрямовано на підтримку саме китайських інтере-

сів, зокрема пункт про суверенітет і територіальну цілісність відповідає політиці одного Китаю та китайським планам щодо захоплення Тайваню. Крім того, китайський мирний план – це спроба Китаю продемонструвати країнам так званого третього світу, що Пекін докладає зусиль для припинення війни у центрі Європи. Але, з іншого боку, у цьому плані відсутня будь-яка відповідальність для агресора чи взагалі для сторін, що беруть участь у вирішенні цього конфлікту. Китай, як супердержава, у якій другий за величиною ВВП у світі, повинна не просто виступати з мирними пропозиціями, а давати якісь гарантії.

На днях стало відомо, що голова КНР Сі Цзіньпін на запрошення президента РФ В. Путіна відвідає Росію з державним візитом з 20 по 22 березня 2023 р. В Кремлі заявили, що лідери двох країн обговорять актуальні питання подальшого розвитку відносин всеосяжного партнерства між Китаєм і РФ. Водночас міністр закордонних справ КНР Ван Веньбін повідомив, що «Китай дотримуватиметься своєї об'єктивної та справедливої позиції щодо української кризи та відіграватиме конструктивну роль у просуванні мирних переговорів». Також, за джерелами інформаційного агентства «Рейтер», стало відомо, що після візиту в РФ Сі Цзіньпін збирається провести переговори по відеозв'язку з Президентом України В. Зеленським.

Основною темою переговорів Сі Цзіньпіна і В. Путіна стане «український конфлікт», або «українська криза», як її називають в Китаї. Очевидно, що Китай в результаті цієї ситуації, в якій наразі опинилась Росія, отримує суттєву вигоду, оскільки РФ продає Китаю все більше ресурсів на все менш вигідних для себе умовах. Також Росія стала фактично єдиною країною, яка повністю залежить від китайського юаню в якості резервної валюти. В цілому, чим більше Росія буде послаблюватись у ході розв'язаної нею війни, тим більше вона залежатиме від Китаю, в т.ч. з точки зору освоєння та розвитку своїх східних територій.

Але з іншого боку для Сі Цзіньпіна було б вкрай вигідним виступити миротворцем у цьому конфлікті, він має серйозні важелі впливу на В. Путіна, оскільки Китай лишається єдиним великим союзником РФ. Це може бути важливим для Китаю також і через те, що протягом останніх десятиліть у КНР фактично не було суттєвих дипломатичних успіхів.

На думку експертів, Сі Цзіньпін спробує запропонувати В. Путіну пошуки варіантів закінчення війни в Україні з метою не допустити ганебного програшу Росії та збереження її обличчя, для того, щоб вона вийшла з цієї війни на якихось прийнятних для неї умовах. Цим візитом Китай має на меті перевірити позиції Європи, України

та Росії щодо військового конфлікту в Україні, подивитись на загальний геополітичний розклад та прийняти рішення щодо подальших дій Китаю в ситуації, що склалася. Тому цілком вірогідно, що Пекін спробує примусити Путіна до миру, але це все ж таки не видається реалістичною опцією.

В цілому КНР знаходиться у певній невизначеності. З одного боку, Пекіну вигідно послаблення Росії з точки зору доступу до дешевих російських ресурсів. З іншого боку, Пекін не зацікавлений у повній поразці РФ, оскільки це буде для Китаю великою політичною проблемою з точки зору протистояння зі США, своїм головним геополітичним суперником. КНР також не може дозволити собі відкрито підтримувати Росію і тим самим бути втягненим у війну, оскільки він побоюється західних санкцій, які неминуче будуть накладені на КНР у разі підтримки кремлівського режиму і постачання йому зброї та військового обладнання.

Отже Китаю належить обрати складний шлях, зберігаючи свою, так би мовити, нейтральність та одночасно зменшуючи для себе негативні фактори, пов'язані з війною, а саме подорожчання енергоносіїв, продовольства, порушення логістичних ланцюжків. КНР продовжуватиме свою традиційну політику, намагаючись бути «послідовним, миролюбним партнером, відповідальним політичним гравцем», але в нього немає можливості вирішити проблему збройного конфлікту, не зайнявши чийось сторону. Тому Пекін балансує між підтримкою РФ та незалученням у конфлікт (оскільки для Китаю стати стороною конфлікту є стратегічним програвом, насамперед іміджевим, оскільки він витратив роки для того, щоб побудувати свою позицію відповідального світового гравця). Але водночас у Пекіна досить обмежені можливості виступати у ролі миротворця. Путін навряд чи погодиться прийняти формулу де-факто відходу з України, бо Кремль буде намагатись виграти війну, хоча навіть у кремлівському розумінні виграти війну в Україні не є реальним.

Китай наразі знаходиться у складному положенні. Протягом десятиліть держава вибудовувала свою позицію на тому, що вона співпрацює, конкурує із Заходом та уникає з ним конфліктів. Проте після 2017 р. під час президентства Д. Трампа розпочались торгівельні війни між КНР та США, звинувачення Заходом Китаю у дестабілізації міжнародної обстановки. За останні 5 років на тлі третього п'ятирічного терміну правління Сі Цзіньпіна відношення до Китаю на Заході різко змінилось у негативну сторону. КНР за останні роки став для Заходу не тільки супротивником та конкурентом, але й жорстоким диктаторським режимом, проти якого готові об'єднуватись різні політичні партії на Заході.

Одним із факторів небезпеки конфлікту із Заходом є стан китайської економіки. У 2022 р. Китай мав величезний сукупний державний борг у понад 52 трлн. дол. США. За останні 10 років, тобто за період правління Сі Цзіньпіна, сукупний державний борг КНР виріс на 32 трлн. дол. США. Суттєво сповільнилось економічне зростання Китаю за останні роки (у 2022 р. ВВП держави збільшився лише на 3%). Відбувається поступова стагнація китайської економіки. Наразі Китай вимушений боротись з внутрішніми економічними проблемами, а саме з величезними диспропорціями всередині китайської економіки, колосальним внутрішнім боргом та кризою у банківській сфері. Внаслідок складної економічної ситуації КНР було б вигідно піти на зближення із Заходом за рахунок успіхів у примушенні РФ до миру. Захід натомість нічого не пропонує Китаю, а просто чекає від нього кроків щодо тиску на Кремль, вважаючи, що його позиції сильніші китайських. Тому ситуація складна і більшість експертів скептично відносяться до того, що буде досягнутий якийсь суттєвий прогрес у збройному конфлікті в Україні. Безумовно, у КНР є можливості та інструменти натиснути на Путіна, але Китай не піде на глобальну зміну своєї політики по відношенню до Росії. Загалом, збройний конфлікт в Україні для Китаю це не більш ніж інструмент для протистояння Заходу, тому Пекін буде намагатись використувати Росію як таран для порушення єдності Західного блоку, для відволікання уваги Заходу на РФ з метою отримання економічних дивідендів. У Китаю немає можливості суттєво вплинути на ситуацію, він намагатиметься переконати всі сторони про необхідність мирних переговорів між РФ та Україною, спробує втягнути Україну у переговори з РФ, давши час та можливість Росії накопичити ресурси. Але радикальних змін від візиту Сі Цзіньпіна до Москви очікувати складно.

Якщо ж Пекін намагатиметься дійсно виступати у ролі миротворця, він має започаткувати контакт з Президентом України В. Зеленським. З початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну Сі Цзіньпін не йшов на контакт з В. Зеленським, він намагався усіляко дистанціюватись від українського президента. Цілком вірогідно, що розмова Сі Цзіньпіна з Президентом В. Зеленським вже після візиту до Москви відбудеться, але малоімовірно, що щось змінить, адже у КНР немає таких аргументів, які б змусили Україну піти на поступки Кремлю.

Водночас навряд чи Пекіну вистачить бажання та наполегливості змусити В. Путіна радикально піти на якусь форму реального примирення з Україною та припинення війни. Китай намагатиметься підштовхнути Київ до мирних переговорів з РФ, які не матимуть сенсу

через принципову неможливість домовитись з Москвою, оскільки у Кремля наразі немає бажання закінчити війну і є установка на те, що війну росіяни можуть або виграти, або продовжувати ще достатньо довго.

Тому, на тлі війни в Україні одним із завдань Китаю є негласна політична підтримка РФ і недопущення зміни кремлівського режиму в обмін на максимальні економічні дивіденди від співпраці з Росією. Водночас Пекін намагатиметься зберігати свої відносини з країнами ЄС та США, оскільки вони є ключовими торговельними партнерами для Китаю, від співпраці з якими залежить економічне зростання самої КНР. Також для Китаю є максимально важливим закріпити за собою позицію миротворця, особливо для країн глобального Півдня, де Пекін намагається позиціонувати себе як глобального відповідалного партнера.

Ще одним фактором, який може свідчити про зміну зовнішньополітичної активності Китаю, стала велика кількість візитів глав держав до Пекіна, які були анонсовані на найближчий час. На початку лютого 2023 р. видання Financial Times писало, що КНР готує суттєве перезавантаження своєї зовнішньої та економічної політики. Головна мета Пекіна – поліпшити відносини з деякими західними країнами, насамперед з країнами Європейського Союзу, де китайські позиції постраждали через негласну підтримку Китаєм РФ.

Висновки та рекомендації.

Головна нинішня мета Пекіну полягає у тому, щоб публічно дистанціюватися від Москви, принаймні, офіційно – щоб не зазнавати репутаційних, політичних та економічних втрат через підтримку кремлівського режиму. Вірогідно, що цій же меті покликаний слугувати китайський мирний план. Цілком слушною у такому контексті є його публікація саме в річницю російського вторгнення в Україну.

Далі, китайська ініціатива щодо України значно актуалізувала також складні й донині невирішені питання в українсько-китайських відносинах. Вона ще раз засвідчила необхідність опрацювання системного, стратегічного підходу до відносин нашої держави з Піднебесною. Цьому покликані прислужитися підходи на основі ґрунтовно оновлених Концепції та Стратегії відносин України з Китаєм, визначені довгострокові програми, насамперед економічного співробітництва наших країн. Уявляється необхідним переосмислити роль Китаю для України як стратегічного партнера, зробити належний аудит вже існуючих українсько-китайських офіційних документів, які фіксують зобов'язання Пекіна як гаранта української безпеки і територіальної цілісності.

Вкрай важливим є відновлення прямих постійних контактів між українською і китайською сторонами, налагодження присутності й системної роботи в Китаї українських дипломатичних представництв, а також центрів, інформаційних агентств. Сьогодні, на нашу думку, відкривається вікно можливостей виведення належних уроків для української сторони та фактичного оновлення й нормалізації українсько-китайської співпраці з урахуванням усієї їх складності та зростаючої масштабності.

1.21. Лукаш О.І. Індійська модель розвитку у контексті позиції Індії щодо російсько-української війни

Індійська модель розвитку суттєво відрізняється від багатьох країн світу, у тому числі від східноазійської в цілому та китайської зокрема, вона не схожа на жодну іншу, це особливий тип моделі розвитку. Протягом понад 70 останніх років Індія перебуває в активному і все ще не завершеному русі від аграрного, патріархального і майже неписьменного суспільства до суспільства міського, індустріального та інформаційного. Сучасна Індія – це, власне, єдність кількох типів соціально-економічних систем.

Це величезна перехідна економіка із яскраво вираженими контрастами. Зокрема, високий рівень освіти та великий сектор висококваліфікованих фахівців поєднується з сотнями мільйонів неписьменних, значний середній клас (що є далеко не в кожній перехідній економіці) – з масовою бідністю. Наявність контрастів характерна для всіх країн із перехідною економікою, які швидко розвиваються. Однак в Індії є особливість, що вірогідно властива тільки їй одній – поєднання трьох систем.

В індійській економічній моделі неймовірним чином, але досить органічно, поєднуються важливі риси країн із різними системами – розвинених капіталістичних, соціалістичних та що розвиваються, тобто всіх «трьох світів», представлених у сучасній геоекономіці. Такого унікального поєднання, очевидно, немає в жодній іншій країні, саме воно багато в чому визначає особливості індійської моделі розвитку.

Що стосується політичної системи Індії, то вона була побудована на поєднанні елементів англійської (вестмінстерської) моделі з елементами інших демократій. Індійська держава використала поєднання (конгломерат) західного лібералізму та радянської (соціалістичної) планової системи у 1950–1980-х роках для подолання колоніальної економіки, а в результаті економічних реформ 1990-х років поступово перебудовувала країну на рейки вільного ринку.

Під час реформ в кін. ХХ–поч. ХХІ ст. основні рамки індійської моделі розвитку не змінювались, Індія залишалась країною зі змішаною економікою. Однак треба було адаптувати її до нових умов світового господарства, що вимагали якісно інших імпульсів, у тому числі відмови від жорсткого контролю держави, скорочення її частки як власника, реконструкції планового розвитку економіки за соціалістичним зразком.

Незважаючи на всі труднощі, в Індії впродовж здійснення реформ й політики модернізації (1991–2020 рр.) було досягнуто стійке економічне піднесення. За цим показником вона ввійшла до першої десятки країн світу, що найбільш стрімко розвиваються. Можна дійти висновку, що індійським урядом були правильно вибрані стратегія реформ, а також поступальна, поступова тактика, що враховувала особливості й можливості країни.

Політика модернізації спиралася на досить широку соціальну базу, користувалася підтримкою суспільних і політичних кіл, промисловців і підприємців. Про це свідчить той факт, що всі уряди Індії, які перебували з 1991 р. при владі, були за продовження й розвиток реформ, однак кожний із них висував свої пріоритети. Проте жодний уряд не ставив питання про скасування реформ або поворот назад, що створювало певний клімат суспільної довіри політиці модернізації.

Індійські реформи продемонстрували, що без активної державної соціальної політики економічне піднесення само по собі не може забезпечити стабільного розвитку суспільства. Така політика є не менш важливим елементом перетворень, ніж ринкове реформування.

Реформи в Індії показали наявність політичної волі керівництва, уміння вибирати прийнятний за конкретних умов курс розвитку з урахуванням національно-державних інтересів країни. Саме оптимальний рівень збалансованості національних інтересів Індії і глобальних пріоритетів світового розвитку сприяв певному економічному прогресу країни й значним успіхам політики модернізації загалом.

Показовим є те, що у наш час Індія спроможна обігнати за показником ВВП у 2022 році (3,47 трлн дол.) Велику Британію і стати п'ятою економікою світу, а в наступні кілька років (за сприятливих умов) може перегнати Німеччину та Японію і стати третьою світовою економікою після США та Китаю.

Для України та інших країн пострадянського простору надзвичайно важливим є те, що перетворення в Індії здійснювались не під гаслом відмови від минулого, а продовжували і розвивали (нехай не завжди з рівною наполегливістю і послідовністю) те краще, що

було вже досягнуто. Вони показали, що, незважаючи на зростаючу відкритість світовому ринку, Делі робить головну ставку на свої внутрішні ресурси.

Всі ці позитивні засади, що спостерігалися в Індії протягом останніх 30-ти років, призвели до стрімкого зростання міжнародного авторитету країни. Відбувся надзвичайно успішний перехід Індії від статусу постколоніальної країни до регіонального лідера та кандидата у провідні центри сили у сучасній геополітиці, з яким повинні рахуватися такі світові лідери, як США, КНР, РФ та ін.

Виходячи з вищенаведеного, позиція Делі по проблемах та питаннях російсько-української війни є надзвичайно важливою та суттєвою. Керівник МЗС України Дмитро Кулеба вважає, що прем'єр-міністр Індії Нарендра Моді може сприяти врегулюванню ситуації в Україні. На початку грудня 2022 р. в своєму зверненні до індійського телеканалу NDTV він сказав, що Індія є надзвичайно важливим гравцем на світовій арені. За його думкою, пан Моді «своїм голосом може внести зміни» в складну ситуацію на Україні.

Варто також взяти до уваги, що останнім часом позиція індійського керівництва поступово змінюється на користь України. Так, на початку грудня 2022 р. Н. Моді офіційно відмовився від щорічної зустрічі з В. Путіним після того, як той пригрозив застосувати ядерну зброю у війні проти України. Такі зустрічі проводилися щорічно із 2000 р. (тільки один раз відмінено через пандемію COVID-19). Як відмічають іноземні джерела, рішення Індії відмовитися від саміту з РФ сформувалося після саміту ШОС в Узбекистані (Самарканд, 15–16 вересня 2022 р.), під час якого Н. Моді фактично закликав главу РФ зупинити війну в Україні (широко відома і часто цитується його фраза, що зараз не час для війни, він також зауважив, що необхідно рухатися шляхом миру і нагадав про важливість демократії, дипломатії та діалогу).

Позиція Індії у російсько-українській війні дуже активно обговорюється останнім часом в українських ЗМІ та Інтернет виданнях. Цьому питанню присвячені статті українських та іноземних фахівців і журналістів. Публікації у різних виданнях містять великий та різноманітний фактичний матеріал, пропозиції, міркування. Видається доцільним проаналізувати ці публікації й спираючись на результати аналізу попередніх індологічних досліджень акцентувати увагу на наступних важливих аспектах із зазначеної проблеми.

Потрібно зазначити, що позиція Індії щодо війни в Україні буде ґрунтуватися на принципах її відомої традиційної зовнішньої політики – збереження чіткого нейтралітету. Вона також обумовлена наступними об'єктивними та суб'єктивними чинниками.

Російсько-українська війна негативно впливає на баланс сил у багатьох регіонах світу, це яскраво спостерігається в азійських країнах. У цій ситуації Індія намагається зберігати регіональний статус-кво та баланс сил у Південній Азії. Офіційний Делі розглядає війну в Україні не як протистояння Москви та Києва, і навіть не як війну Заходу та РФ, а як частину ширшого суперництва між Заходом і Китаєм. Індія не може однозначно підтримати Захід, бо у їхньому розумінні це призвело б до непотрібної зараз дипломатичної конфронтації із КНР, що своєю чергою створило б ризик збройної ескалації у спірних прикордонних районах (ситуація там перманентно загострюється й останні події на китайсько-індійському кордоні яскравий тому приклад). Офіційний Делі не може допустити широкомасштабної ескалації, оскільки не готовий до лобового зіткнення з КНР, а отже і з Пакистаном, з яким також існують невирішені територіальні проблеми.

Індія претендує на статус одного з світових центрів сили зі своєю зоною впливу, а тому послідовно підтримує ідеї поліцентричного багатопольного світового порядку. У цьому контексті основна мета Делі – не тотальний розгром КНР, який є суперником, а визнання Пекіном Індії як одного з полюсів сили Азії, тобто наявності у Делі власної сфери інтересів в Індійському океані, Південній та Південно-Східній Азії. Це частково співпадає з тим, як свої претензії до Заходу обґрунтовували у Москві напередодні вторгнення в Україну. Певна подібність загальних поглядів на майбутнє світу (не на Україну або на обґрунтованість вторгнення на нашу територію) зумовлює бажання Індії зберігати стосунки з Росією, але при цьому Індія ніколи не схвалювала дії РФ в Україні й постійно виступає за мирне врегулювання військового конфлікту.

Делі не вигідне послаблення Росії до стану «сировинного донора» або «молодшого партнера» Китаю. Це не відповідає геостратегічним розрахункам Індії, оскільки змінює і без того асиметричний баланс сил у регіоні на користь КНР. Для Індії дуже важливо тримати Росію у фокусі своєї політичної уваги та стежити, щоб через Росію не утворилися нові загрози національній безпеці, особливо з урахуванням нестабільної ситуації у сусідніх Пакистані та Афганістані. Делі намагається всіма силами запобігти утворенню чогось на кшталт осі «Москва–Пекін–Ісламабад», про яку заговорили після виведення американських військ із Афганістану.

Більш того, Індія хоче зберегти свою «стратегічну автономність», оскільки з її точки зору для неї це єдиний спосіб втримати світову систему в певному балансі, не допустити надмірної монополізації глобального впливу однією зі сторін – США чи КНР. Підтримка однієї

зі сторін – Заходу (США) чи Сходу (КНР) – означала би автоматичний підри́в балансу сил. Оскільки війна в Україні розглядається Індією як неодмінний маркер вибору сторони у цьому глобальному протистоянні, зміна нейтральної позиції з боку Делі щодо російсько-української війни виглядає малоймовірною. У той же час, відверто підтримувати Росію Індія також не стане, в тому числі через зближення РФ з Пакистаном та Китаєм в останні роки.

Із великою часткою вірогідності Індія збільшуватиме імпорт російських енергоносіїв через привабливі знижки, виступатиме за недопущення монополізації ринку збуту Китаєм та протидіятиме власній енергетичній кризі. Навряд чи найближчим часом Делі зменшить імпорт з РФ або відмовиться від російських нафти та вугілля. Принаймні, поки Індія не знайде альтернативних постачальників, або не збільшить власний видобуток, або не наростить поставки з Близького Сходу та США (якщо ті запропонують знижки, що малоймовірно). Ключова причина – не велика залежність від поставок з РФ, а складна внутрішня ситуація в індійській енергетиці та необхідність у знижках. Тобто в даному питанні у Індії чисто прагматичний економічний інтерес.

Індія не приєднуватиметься до західних санкцій проти РФ з політико-ідеологічних причин, не пов'язаних зі ставленням до України. У Делі вважають, що приєднання до санкцій зруйнує їхню політику «стратегічної автономності», підпорядкує волі Вашингтона, а також розпалить конфлікт із Китаєм у регіоні. До того ж, в Індії, як і в багатьох країнах Азії, скептично ставляться до застосування Заходом санкцій, бо вважають, що в будь-який момент великі країни Азії можуть перетворитися в очах США на суперників, яких захочуть покарати таким же санкційним способом.

Необхідно мати на увазі, що в умовах санкцій й виходу багатьох західних фірм з Росії, індійські компанії отримують можливості розширити там свій ринок збуту за рахунок відсутності великої конкуренції. Зокрема, це стосується експорту продуктів харчування через Південний Кавказ, а також експорту фармацевтичних компаній, які на сьогодні мають лише 2% ринку лікарських засобів у Росії, а тепер мають можливість розширитися. Крім того, це ж стосується і перспектив розширення імпорту російських алмазів.

У цілому, війна в Україні не створює критичної проблеми для торгово-економічних інтересів Індії. В своїй зовнішній торгівлі Делі більше орієнтується на західні ринки. На відміну від Росії, з якою товарообіг у 2021 р. ледве досяг \$ 8 млрд, торгівля з країнами ЄС приносить Індії € 62,8 млрд, а зі США – \$ 110 млрд. Саме Євросоюз лишається одним з найбільших інвесторів у індійську економіку і за

підсумками останніх 20 років вклав туди \$ 88 млрд. Проблеми, пов'язані з санкціями проти російських банків, створюють дискомфорт, але не загрожують життєво важливим інтересам Індії у цій галузі і не поглиблюють ситуацію на стільки, щоб змушувати Делі відмовитися від торгівлі з РФ (це теж ще один приклад індійського прагматичного підходу).

Велику роль для Індії відіграє військово-промисловий комплекс (ВПК), що значною мірою залежить від російських військових поставок й має велике значення у індійському протистоянні з Пакистаном і Китаєм. Через санкції проти РФ індійський ВПК опинився під загрозою послаблення та заморозки великих проєктів. Залежність від РФ унеможлиблює відмову Делі від військово-технічної співпраці з Москвою. Але ця залежність не є критичною, про що свідчать наступні факти. За останні 20 років Індія зробила чимало для диверсифікації своїх військових поставок (навіть зменшивши частку російського озброєння з понад 80%, як це було у 1990-х роках, до майже 40% станом на сьогодні). Це все ще доволі значна цифра, і Росія безперечно є одним з головних і ключових партнерів Індії у галузі ВПК.

Не менш важливим є така обставина, що індійці не сприймають Росію як неоколоніальну державу. Якщо їм сказати, що Росія поводить себе як колоніальна імперія, вони у своїй більшості будуть дуже здивовані. Проте Росія цю обставину добре використовує, намагається грати на антиколоніальних індійських настроях та визначати себе представником міжнародних інтересів Індії (особливо у РБ ООН).

Більш того, варто приймати до уваги й наступну важливу обставину, на яку, як правило, не зважають, а вона грає теж не останню роль. Мається на увазі, що Індія і Росія вважають себе сильними регіональними лідерами, перша у регіоні Південної Азії, а друга – у Східній Європі. Кожна з них утримує сусідні країни у зоні свого пильного контролю, впливу та тиску. Вихід будь-якої з країн за рамки впливу регіону та регіонального лідера вважається неприпустимим (це дуже характерно для регіональної політики Індії, але на цю обставину рідко звертається увага). Тому в Делі тиск на сусідню країну розглядається як необхідний та обумовлений елемент регіональної політики. Відносно Росії ми спостерігаємо надзвичайно важкі наслідки її «регіональної політики», найгірший приклад – широкомасштабна агресія в Україну.

Висновки та рекомендації.

Виходячи із вищенаведеного аналізу, можна запропонувати низку положень, які можуть бути корисними й взяті до уваги при розробці Національної стратегії розвитку відносин та співробітництва

з Індією на сучасному етапі. Про наміри підготовки такого важливого міжнародного документу останнім часом повідомлялося українськими дипломатичними колами. У цьому контексті видається доцільним виокремити наступні положення:

- нейтральна позиція Індії не означає приховану підтримку дій Кремля в Україні. Делі постійно наголошує на необхідності дотримання норм міжнародного права, що є актуальним і для України. Критикувати Індію за нейтралітет чи балансування, обумовлені зазначеними вище обставинами та особливостями індійського світосприйняття, не варто. Так само, як і вимагати повного приєднання до санкцій щодо Росії. Доцільно у відносинах з Делі робити акцент на спільному захисті світового порядку, в якому мають бути чіткі правила, а не ідеологічні розколи, війни та гонка озброєнь;

- у процесі розробки зазначеної стратегії важливо приймати до уваги, що Індія є непостійним членом РБ ООН; стати постійним членом Ради Безпеки – це одне з головних та довгоочікуваних завдань сучасного Делі. Відмітимо, що Росія позиціонує себе як постійного «захисника» Індії, своєрідного «проштовхувача» цього питання. Але за умови визнання Росії країною-спонсором тероризму вона автоматично «вибуває» із членів РБ ООН. Це місце (постійного члена) може і має право посісти Індія (підкреслимо, що з азійських держав таку позицію у РБ займає тільки Китай). Видається, що така можливість для Індії буде досить реальною за умови її більш рішучої позиції по питаннях російської агресії в Україні. Тобто є поле для «тонкої дипломатичної роботи» як для України, так й її союзників;

- довге затягування війни в Україні не вигідне Індії, оскільки це відвертає її союзників у США, а отже послаблює американську присутність у Азійському регіоні, яка відповідає індійським безпековим інтересам у контексті протистояння Китаю. Делі, безперечно, підтримає будь-які мирні переговори України й можливо буде просувати їх на міжнародному рівні і навіть (при певних обставинах) може погодитися виступити гарантом безпеки України. Крім того, затягування війни ставить Індію у незручне становище відносно країн ЄС, у підтримці яких Делі зацікавлений на протидію Китаю;

- більшість чинників, які формують позицію Індії щодо війни в Україні, не пов'язані з Україною, а здебільшого викликані політико-ідеологічними питаннями, особливостями зовнішньої політики та внутрішнім сприйняттям індійцями навколишнього світу. З такими питаннями працювати необхідно комплексно та постійно. Тобто системна робота з Індією займатиме чимало часу та ресурсів і не обмежуватиметься питанням збільшення експорту або залученням інвестицій;

– через складну логістику, фінансові перешкоди та санкції, Індія поступово може зменшувати свою залежність від імпорту російського озброєння шляхом диверсифікації джерел постачання. А коли Делі почне розвивати власний ВПК, слушною може стати її пропозиція щодо створення спільних українсько-індійських підприємств, щоб національні індустрії розвивалися разом. Перспективними напрямками тут виступає авіація, а також аерокосмічна галузь (такі проекти скоріш за все зможуть запрацювати у довгостроковій перспективі);

– Україні необхідно переглянути свою політику щодо Індії та, в цілому, Південної Азії, а саме оперативно активізувати прямий політичний діалог. Заради цього слід оптимізувати підготовку кадрових ресурсів на цей напрям, переформувати роботу посольства, посилити медіа-присутність, розробити окрему регіональну стратегію, почати налагоджувати широкі академічні зв'язки з університетами та створювати спільні аналітичні центри, активніше долучати фахівців, які знаються на місцевому контексті та культурно-ментальних реаліях таких держав, як Індія, активно працювати з лідерами громадської думки, у тому числі через соцмережі;

Україна навряд чи зможе радикально змінити свою політику щодо Індії або заручитися повною її підтримкою своєї позиції щодо РФ, оскільки більшість причин, якими зумовлене нинішнє позиціонування Делі у контексті війни, не мають стосунку до офіційних Києва, а іноді й Москви, і на них Україна не має впливу. Крім того, усталене ставлення до України також впливає на якість двосторонніх зв'язків і змінити його швидко не вдасться, принаймні без налагоджених політичних зв'язків, медіа-присутності тощо. Відтак, у коротко- та середньостроковій перспективі Україні варто зосередитися на освітньо-гуманітарній співпраці, налагодженні регулярного політичного діалогу та розвитку тісних академічних зв'язків між двома країнами. Певну роль у цьому може відіграти і Всеукраїнська асоціація індологів (НАН України).

Задля розвитку більш ефективного гуманітарного співробітництва варто розглянути та вирішити питання про підготовку та підписання рамкової *Угоди між Україною та Індією у галузі гуманітарного співробітництва* (включаючи співпрацю у напрямках науки, освіти, культури, журналістики, туризму). Багаторічна відсутність такого міжнародного документу не дозволяє Україні розвивати та просувати на індійських теренах політику «м'якої сили», яка досить активно й вдало використовується російською, китайською та іншими дипломатичними та громадськими місіями.

У контексті розробки та просування політики «м'якої сили» нарізла гостра потреба в організації *Українського культурного центру* та

його філіалів у Нью-Делі, Мумбаї, Калькутті та інших містах Індії. Саме за допомогою таких інституцій (як свідчить досвід інших країн) можливо змінити уявлення індійської громадськості про Україну, її роль та значення у сучасному світі, стимулювати підтримку в керівних колах Індії на користь нашої країни. За сприяння таких центрів варто налагодити та активізувати наукові стажування, конференції, семінари, лекції науковців, освітян, діячів культури України в Індії (за можливостей приймати по обміну й індійських фахівців, особливо науковців, освітян, журналістів).

Надзвичайно важливо активізувати та підняти роль українських ЗМІ в індійському середовищі; про цю проблему пишуть навіть індійські журналісти. Так, індійський журналіст Рудроніл Гош вважає, що основна проблема – недостатня присутність України в інформаційному просторі Індії та надміру сухий виклад інформації: «...мені здається, представники України не змогли в Індії пролити світло на ті звірства, які відбуваються на війні... Якщо ви читаете індійські ЗМІ, спілкуєтеся з індійцями, таке враження, що вони про це нічого не знають – про звірства, вчинені російськими військами в Україні». На його думку через це чимало індійців і не вважають Росію країною-агресором. Водночас державні медіа Індії підтримують та поширюють нейтральну позицію уряду. Щоб змінити таке становище, в Індії необхідно проводити багато публічних заходів щодо війни, активізувати діяльність українського посольства в Делі, організувати обмін журналістами та громадськими діячами між Україною та Індією.

Наведені пропозиції з точки зору аналізу позиції Індії з проблем російсько-української війни, значення та авторитету цієї держави у вирішенні міжнародних питань, а також беручи до уваги основні традиційні принципи її зовнішньої політики, на нашу думку, мають бути врахованими у процесі опрацювання сучасного зовнішньополітичного курсу України щодо Індії.

1.22. Припик Є.О. Позиція держав-членів АСЕАН щодо російської агресії в Україні та її економічні наслідки для країн регіону

Військова агресія Російської Федерації проти України поставила країни-члени АСЕАН у складне становище. Три з половиною роки тому, а саме у листопаді 2018 р., в ході саміту Росія – АСЕАН було підписано спільну заяву про встановлення стратегічного партнерства між сторонами. У жовтні 2021 р. було прийнято Комплексний план дій щодо реалізації стратегічного партнерства між РФ та Асоці-

ацією держав Південно-Східної Азії на 2021–2025 рр. З цієї причини, на думку більшості експертів, пряма критика на адресу Російської Федерації з боку тієї чи іншої країни – члена АСЕАН може певним чином нашкодити формату співпраці з РФ в очах інших країн – членів Асоціації та спровокувати непотрібне для цієї організації «розгойдування човна». Тому Асоціація, усвідомлюючи потенційні ризики подібних дій, прагне уникати надто гострих звинувачень в адрес РФ з приводу збройної агресії проти України, обмежуючись переважно загальними фразами по відношенню до триваючого конфлікту. Так, у своїй заяві від 3 березня 2022 р. міністри закордонних справ країн – членів АСЕАН висловили глибоке занепокоєння воєнними діями й погіршенням гуманітарної ситуації в Україні і закликали до негайного припинення вогню та продовження політичного діалогу мирним шляхом.

13 травня 2022 р. у Вашингтоні відбувся спеціальний саміт США–АСЕАН, який був присвячений проблемам клімату, економічного розвитку, глобальної безпеки в області охорони здоров'я, співробітництва у сфері морського судноплавства, а також питанням безпеки у Південно-Китайському морі. За підсумками саміту президент США та лідери країн – членів Асоціації держав Південно-Східної Азії виступили із спільною заявою про «важливість негайного припинення конфлікту в Україні». У спільній заяві зазначається, що країни також підтримують зусилля генерального секретаря ООН, спрямовані на пошук «мирного виходу із ситуації та створення умов, що дають можливість для врегулювання конфлікту». Учасники саміту «закликали до миру та наголосили на важливості практичних кроків для його досягнення».

Якщо ж відслідкувати реакцію окремих країн – членів об'єднання, то найбільш жорстка відповідь на адресу РФ надійшла від Сінгапуру. Сінгапурське МЗС рішуче засудило «неспровоковане вторгнення» Росії в Україну і заявило про необхідність поваги до суверенітету, незалежності й територіальної цілісності України. Крім того, серед усіх країн – членів АСЕАН Сінгапур і головуєча цього року в Асоціації Камбоджа виступили співавторами резолюції Генеральної Асамблеї ООН, яка засуджує агресію Росії проти України. Більш того, Сінгапур щодо Російської Федерації використав дуже дієвий і потужний інструмент тиску – односторонні санкції, які раніше застосовувалися цією країною лише одного разу, а саме 1978 року після вторгнення В'єтнаму до Кампучії (Демократична Кампучія – офіційна назва Камбоджі на той час). Крім призупинення авіарейсів та обмежень на фінансові операції з низкою російських банків та організацій, Сінгапур запровадив експортний контроль над предметами, які можуть бути

безпосередньо використані «як зброя або інструменти заподіяння шкоди українцям». Показовим є той факт, що ця найбільш жорстка відповідь надійшла від країни – члена Асоціації, в якій у 2018 р. відбулось підписання спільної заяви про встановлення стратегічного партнерства між РФ та АСЕАН.

Схожу позицію також висловив ключовий союзник США у регіоні – Філіппіни. Під час надзвичайної спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН 28 лютого 2022 р. Маніла відкрито засудила вторгнення Російської Федерації в Україну. Вона охарактеризувала це вторгнення як «триваючу трагедію». Водночас Філіппіни наголосили на необхідності екстреної евакуації своїх громадян, які перебувають на території України. Пізніше президент країни Р. Дутерте заявив про повну підтримку Сполучених Штатів Америки та готовність у рамках союзницьких зобов'язань надати військову інфраструктуру Філіппін для розміщення американських військ у разі «поширення збройного конфлікту в Україні на Азіатський регіон».

Коментуючи ситуацію щодо вторгнення РФ в Україну, Міністерство закордонних справ Республіки Індонезія відзначило, що країна стурбована ескалацією збройного конфлікту і засуджує будь-які дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності та суверенітету держав. Однак МЗС Індонезії безпосередньо не згадало про причетність Росії до цього конфлікту. Більш того, на правах головної країни у G20 Індонезія відмовилась включати українське питання до порядку денного саміту, який відбудеться у листопаді 2022 р. Водночас президент Індонезії Дж. Відодо закликав сторони до припинення вогню та сказав, що «діалог, а не санкції проти Росії дозволять вирішити кризу». В інтерв'ю агентству «Ніккей-Азія» він зазначив, що суверенітету й територіальній цілісності «мають дотримуватися всі сторони», дещо завуалювавши природу збройного конфлікту.

Позиції Таїланду, Малайзії і Брунею виявились стриманими. Ці країни висловили загальне «занепокоєння ситуацією в Україні» та закликали усі сторони до мирних переговорів. Суперечлива ситуація склалась у М'янмі. Військове керівництво цієї країни відкрито підтримало дії Російської Федерації, апелюючи до «необхідності великої держави відстоювати власний суверенітет і підтримувати баланс сил на світовій арені». Проте інтереси М'янми в ООН відстоюють не члени військової хунти, а Ч.М. Тун, представник поваленого внаслідок військового перевороту у лютому 2021 р. уряду А.С. Су Чжі, який підтримав резолюцію ГА ООН.

Водночас Лаос і В'єтнам стали єдиними країнами – членами АСЕАН, які утрималися від голосування щодо резолюції ГА ООН, яка засуджує дії Росії в Україні. Також ці дві країни проголосували проти

призупинення членства РФ в Раді ООН з прав людини, тоді як переважна частина країн – членів АСЕАН утрималася під час голосування з цього питання. Така позиція Лаосу і В'єтнаму відображує той факт, що ці дві країни, в яких й донині зберігається правління комуністичних режимів, тісно пов'язані з РФ, особливо у військовій сфері, оскільки імпорт російських озброєнь та військової техніки складає левову частку в загальному імпорті цими країнами продукції ВПК.

Загалом нинішні санкційні обмеження по відношенню до РФ за своїм масштабом є безпрецедентними й набагато перевищують заходи, вжиті США та ЄС у 2014 р., що призводить до підвищення «токсичності» російської юрисдикції в регіоні Південно-Східної Азії. У зв'язку з цим варто очікувати більш пильної уваги до торговельних операцій Росії з країнами – членами АСЕАН з боку американських наглядових органів та розширення списку російських компаній, які знаходяться під санкціями через продовження військової агресії РФ проти України.

Наслідком санкцій є, зокрема, технічна неможливість компаній та організацій з країн Південно-Східної Азії здійснювати фінансові операції або укладати комерційні угоди в доларах з підсанкційними банками та підприємствами Росії. Водночас спостерігається побоювання компаній та фінансових організацій з країн – членів Асоціації потрапити під вогонь вторинних санкцій США, що може призвести до уповільнення торговельно-економічного співробітництва з РФ та зменшення інвестицій з країн Південно-Східної Азії.

При цьому в обох випадках посилення санкційного тиску на Росію потенційно зачіпає найбільш чутливі сектори для торгівлі між РФ та країнами – членами АСЕАН, а саме – енергетику та військово-промисловий комплекс. Зокрема, можливим сценарієм можуть бути зупинки у постачанні або відмова судноплавних компаній з країн – членів АСЕАН надавати танкери для відвантаження російської нафти через загрозу потрапити під вторинні санкції або труднощі з проведенням відповідної оплати. Особливо негативно це може вплинути на російсько-в'єтнамську співпрацю через великий обсяг взаємних торговельних та фінансових операцій. Так, в'єтнамська державна нафтова компанія «PetroVietnam» має по два спільні підприємства із російськими «Газпромом» та «Зарубежнефть», що потенційно може спровокувати застосування обмежувальних заходів щодо зазначеного двостороннього партнерства. «Зарубежнефть» вже зіткнулась із проблемами продажу іноземним партнерам нафти в рамках тендеру через відсутність потенційних покупців.

Крім того, «Зарубежнефть» у партнерстві із бельгійським холдингом DEME планувала реалізувати спільні проекти у сфері морської

вітроенергетики, включаючи будівництво вітропарку у В'єтнамі потужністю 1 ГВт. Однак через нову хвилю санкцій запланований проєкт може опинитися на межі перенесення або зриву через необхідність пошуку нового підрядника. Аналогічно відключення низки російських банків від SWIFT ставить під питання будівництво в'єтнамської ТЕС «Лонгфу-1».

Схожа невизначеність виникає у сфері військово-промислового співробітництва Російської Федерації з країнами АСЕАН. Заплутаності ситуації сприяє той факт, що Росія є провідним постачальником озброєнь у регіоні Південно-Східної Азії. За оцінками експертів, у період з 1999 по 2018 рр. Росія продала озброєння країнам регіону на загальну суму близько 11 млрд дол. США, випередивши за цим показником Сполучені Штати Америки.

Раніше після запровадження антиросійських санкцій у 2014 р. вже виникали складнощі із укладанням контрактів на постачання продукції ВПК до країн регіону. Ще у 2018 р. керівництво Індонезії домовилося з РФ про купівлю 11 винищувачів Су-35 на суму понад 1 млрд дол. США в обмін на пальмову олію та каучук для оплати цього контракту, проте прийняття Сполученими Штатами закону про застосування санкцій для протистояння супротивникам США (CAATSA) перекреслило початкові плани, в результаті чого замість російських Су-35 Індонезією були придбані французькі винищувачі Dassault Rafale та американські F-15 EX. Зараз же з урахуванням різкої деградації відносин Росії із Заходом очікується зростання тиску з боку США на партнерів РФ у Південно-Східній Азії, які бажають придбати російську військову техніку. З таким тиском можуть зіткнутися як союзники США – Таїланд і Філіппіни, так і найбільші покупці російських озброєнь серед країн – членів АСЕАН – В'єтнам та Лаос. На Росію припадає 84% та 44% відповідно від сукупного імпорту Ханоем і В'єтняном продукції ВПК у період з 1999 по 2018 рр.

Водночас військова агресія Росії проти України негативно вплинула на світові ринки й певним чином поставила держави АСЕАН у вразливе становище, незважаючи на те, що для жодної з країн – членів Асоціації Росія не є провідним торговельним партнером. Так, більшість країн Південно-Східної Азії є нетто-імпортерами нафти, ціни на яку різко підскочили після початку військових дій. Також керівництво країн – членів АСЕАН побоюється зростання продовольчої інфляції та зниження ВВП внаслідок російсько-українського збройного конфлікту. Зокрема, перешкоджання українському експорту зерна з боку РФ через мінування Росією акваторії Чорного моря вже призвело до підвищення світових цін на основні сільськогосподарські культури, головним чином пшеницю та кукурудзу. Водночас,

Росія, будучи одним із провідних постачальників мінеральних добрив і третім після Канади та Китаю експортером цього товару до країн Південно-Східної Азії, призупинила вивезення даної продукції за кордон через відмову низки великих логістичних компаній працювати з російськими вантажами. Така ситуація створює ризики неврожаю й прямо впливає на продовольчу безпеку в країнах Південно-Східної Азії.

Висновки та рекомендації.

З посиленням санкційного тиску на Росію з боку США, ЄС та інших країн Заходу країни – члени АСЕАН будуть вимушені робити вибір або приєднатись до цих санкцій (як це вже зробив Сінгапур), та засудити РФ як країну-агресора (як це зробили Філіппіни і Камбоджа), або, висловлюючи стурбованість та занепокоєння воєнними діями й погіршенням гуманітарної ситуації в Україні, спробувати продовжити торговельно-економічну співпрацю з РФ, використовуючи для цього різноманітні засоби й наражаючи себе на дію вторинних санкцій з боку США та країн Заходу.

Вважаємо, що тільки успіхи Збройних Сил України й зусилля української та західної дипломатії, в т.ч. на економічному напрямку, змусять більшість держав-членів АСЕАН та регіону Південно-Східної Азії посилити підтримку України та долучитись до санкційного тиску на РФ.

1.23. Швед В.О. Позиція країн Близького Сходу щодо агресії Росії проти України

Реакція країн близькосхідного регіону та їх керівництва визначається передусім кількома чинниками, які обумовлюють її особливість. Передусім, значна частина держав має авторитарні та недемократичні режими, які нерідко симпатизують таким режимам, як російський чи білоруський. По-друге, реакція цих країн визначається, як правило, не ціннісними орієнтирами, а цілком прагматичними та далекими від моралі міркуваннями. Наприклад, побоюваннями, що агресія проти України спричинить голод у близькосхідному регіоні через звуження можливостей для нашої країни поставляти на зовнішній ринок зерно, м'ясо-молочну продукцію тощо і через це у зоні голоду може опинитися не менше 300 млн населення у декількох регіонах Близького Сходу та інших азійських ареалах. По-третє, багато з цих країн мають тісні та глибокі політичні, військово-технічні та економічні відносини з Росією, що визначило їхню переважно

очікувальну позицію, принаймні протягом першого місяця війни.

Разом з тим, тиск на керівництво країн з боку широкої громадськості, все більш глибоке розуміння сутності та справжніх цілей російської агресії, наполеглива і переконлива праця української дипломатії впливає на позицію близькосхідних держав і змушує реагувати на цю злочинну агресію, а не просто очікувати результату двобою.

Найбільш важливою для України стала позиція її двох близькосхідних партнерів – Туреччини та Ізраїлю, яка серйозно впливає на перебіг нинішньої російсько-української війни в силу їхнього впливу як на Близькому Сході, так і у просторі більш ширшого Чорноморсько-Середземноморського регіону. Буквально в перший день російської навали Туреччина заявила, що вторгнення є «несправедливим і незаконним» і загрожує безпеці регіону та усього світу.

Турецький президент Р. Т. Ердоган виступив з ініціативою стати посередником у налагодженні переговорного процесу між Україною та Росією. При цьому лідер Туреччини зберігає дружні відносини як з Україною, так і з Росією і, як він вважає, має вплив на Путіна. Президент України В. Зеленський 3 березня 2022 р. підкреслив, що президент Туреччини є одним із небагатьох світових лідерів, який має можливість донести до президента Росії В. Путіна розуміння необхідності завершення війни в Україні.

Надто важливо, що за посередництва турецької сторони 10 березня 2022 р. в Анталії відбулись переговори за участі міністрів закордонних справ України, Туреччини і Росії – Д. Кулеби, М. Чавушоглу та С. Лаврова. Зазначені переговори стали першими такого рівня з часів початку російської навали. Ще 27 лютого 2022 р. Туреччина повідомила про рішення виконати положення міжнародної Конвенції Монтре, яка дозволяє обмежити рух російських військових кораблів із Середземного до Чорного моря. Саме в цей день російського широкомасштабного вторгнення в Україну представник Туреччини назвав ситуацію в Україні війною.

17 березня 2022 р. міністр закордонних справ Туреччини М. Чавушоглу прибув до України на перемовини з українським колегою Д. Кулебою щодо припинення російської агресії. Відтак Туреччина чітко визначилась із розумінням справжньої сутності подій в Україні та виступає сьогодні одним із найбільш активних і результативних посередників у налагодженні українсько-російських переговорів.

На позицію Ізраїлю передусім вплинув такий головний чинник як його безкомпромісна боротьба з іранським режимом, протистоянню з яким фактично підпорядковані всі головні заходи зовнішньої політики країни. Ізраїль пов'язаний з Росією взаємними зобов'язан-

нями: Росія не дає змоги Ірану оволодіти ядерною зброєю, а останнім часом ще й сподіваннями, що РФ не допустить успішного завершення нової угоди з Іраном. За баченням Ізраїлю, це не дозволить іранському режиму направити великі гроші на підривну діяльність у регіоні внаслідок зняття ембарго та допуску іранської нафти на зовнішній ринок. Натомість Ізраїль зобов'язався не передавати Україні новітні військові технології, такі як Залізний купол або шпигунська система Pegasus.

Все це призвело до того, що в Ізраїлі спостерігається доволі значне розмежування між великою симпатією ізраїльтян до справедливої боротьби українського народу за свою незалежність, що виявляється у багатотисячних мітингах на підтримку України, у прибутті до Інтернаціонального легіону, який знаходиться в Україні, доволі численного загону добровольців тощо. І в той же час, прем'єр-міністр Ізраїлю не наважується прямо назвати Путіна агресором, не кажучи вже про відмову надавати Україні зброю.

Не випадково у своєму зверненні до Кнессету президент України В. Зеленський наголосив, що Ізраїлю доведеться дати відповідь чому він не надав українській армії зброю і не приєднався до санкцій проти Росії. «Я не відчуваю, що Беннет загорнутий у наш прапор», – заявив у своєму зверненні український президент.

Проте Ізраїль підтримав Україну при голосуванні у Генеральній асамблеї ООН 3 березня 2022 р. і розгорнув в Україні поблизу Львова польовий шпиталь для допомоги біженцям. В ізраїльській пресі та громадській думці сьогодні тривають бурхливі дискусії стосовно того, наскільки ефективно країна використовує свій потенціал і можливість для дієвої допомоги Україні.

Арабський світ в основному зайняв очікувальну позицію щодо цього конфлікту. Правда, найбільш впливові арабські країни підтримали Україну під час голосування за резолюцію у Генеральній Асамблеї ООН. За неї проголосували Йорданія, Саудівська Аравія, Оман, Катар, Кувейт, Бахрейн, Лівія. Утримались Ірак та Алжир, не голосував Марокко. Єдиним відкритим союзником російського агресора серед арабських країн цілком очікувано виявився асадівський режим у Сирії, який навіть, принаймні на словах, висловився за відправлення до України 40 тисяч військових на допомогу російським військам. Щоправда, допоки це тільки наміри і невідомо чи набереться хоча б рота сирійських найманців. Арабські країни вкрай стурбовані тим, що внаслідок війни Україна не зможе у цьому році поставити на зовнішній ринок прогнозований раніше обсяг зернових та іншої сільськогосподарської продукції, що призведе до серйозних проблем у них.

Від арабських країн Перської затоки очікують узгодженої позиції щодо заміни своїми енергетичними ресурсами російської нафти та газу з метою досягнення ізоляції Росії на зовнішньому ринку енергоносіїв.

Висновки та рекомендації.

Строката позиція країн Близького Сходу щодо російської агресії демонструє, передусім, складність геополітичної та безпекової ситуації на зазначеному просторі, рівень проникнення впливу Росії та особливості розвитку і ціннісних орієнтацій держав регіону.

Відтак Україні, її зовнішньополітичному відомству слід враховувати непростий розклад інтересів країн Близькосхідного регіону та докладати чималих зусиль та вагомих аргументів задля формування проукраїнської лінії більшості держав цього ареалу. І тут мають бути застосовані селективний підхід, професійний хист та засади переконливої справедливості української боротьби з підступним ворогом.

1.24. Пророченко Н.О. Позиція Ісламської Республіки Іран в контексті війни Росії проти України

Реагуючи на російське вторгнення в суверенну Україну іранські офіційні особи заявили, що виступають проти війни, але у її розпалюванні вони звинуватили Захід.

У день початку російської агресії проти України, 24 лютого 2022 р., президент Ірану Е. Раїсі у телефонній розмові з російським президентом висловив розуміння Іраном побоювань Росії того, що «розширення НАТО представляє собою серйозну загрозу безпеці та стабільності незалежних держав». На засіданні уряду 27 лютого президент Е. Раїсі зазначив, що «Іран підкреслює необхідність збереження територіальної цілісності і національного суверенітету всіх країн», а дипломатія є єдиним надійним виходом з ситуації, що склалась. Міністр закордонних справ Ірану Х. Амір-Абдоллахіян написав у Твіттері «Українська криза породжена провокаціями НАТО. Ми не віримо, що звернення до війни – це рішення. Необхідне припинення вогню й пошук політичного і демократичного рішення». У виступі 1 березня Верховний лідер Ірану аятола А. Хаменеї заявив, що Іран виступає за припинення війни і назвав Україну «жертвою політики США».

Таку позицію відобразили і ключові іранські ЗМІ. Вони поклали провину за українську кризу на «провокації НАТО під керівництвом США», а Росію зображували як сторону, яка «тільки захищається».

Позиція офіційного Ірану пояснюється низкою чинників. Тегеран та Москва однаково сприймають Захід як загрозу. З приходом до влади Е. Раїсі (обраний президентом Ірану в 2021 р.) був оголошений курс на пріоритетні відносини зі Сходом.

Слід також визнати, що за останні 10 років відносини Росії та Ірану суттєво розширились і охоплюють військово-політичну та економічну сфери. Країни узгоджують свої позиції щодо ситуації на Кавказі (Іран взаємодіє з Росією та Вірменією на противагу зближенню Туреччини та Азербайджану), а також координують свої дії в Сирії (Іран бере участь у сирійському конфлікті на боці Б. Асада з 2013 р., Росія – з 2015 р.). Західні ЗМІ повідомляли про переговори щодо постачання Росією Ірану винищувачів Су-35 та протиракетних комплексів С-400 на загальну суму 10 млрд дол. Росія здійснює технологічну підтримку ядерної діяльності Ірану (РФ побудувала 1-й енергоблок першої в Ірані АЕС – Бушерської, планується будівництво 2-го і 3-го енергоблоків). Російські компанії у 2021 р. отримали найбільшу частку у розробці нового гігантського газового родовища Чалус в Ірані.

Введення санкцій проти Росії, її часткова міжнародна ізоляція та напружені відносини обох країн з Заходом стали додатковими стимулами для зміцнення відносин Москви та Тегерана. У січні 2022 р. під час візиту президента Ірану Е. Раїсі до Москви він запропонував «оновлений план» довгострокової угоди про стратегічне співробітництво на 20 років (деталі плану не розголошуються). На даний час, між тим, на торгівлю з Росією припадає 4% іранського імпорту та 2% експорту, що дорівнює 4 млрд дол. на рік. Але є амбітні плани збільшити товарообіг до 25 млрд дол.

Однак, Іран не висловлює пряму підтримку війни Росії проти України, продовжує дотримуватися принципу територіальної цілісності та національного суверенітету. Офіційні заяви представників ІРІ свідчать, що Тегеран надає перевагу мирному врегулюванню. 2 березня на екстреній сесії Генеральної Асамблеї ООН була прийнята резолюція, що закликала до негайного виведення російських військ з України. За резолюцію проголосувала 141 держава (зі 193), проти – 5 (Росія, Білорусь, КНДР, Еритрея, Сирія), утрималися при голосуванні 35 держав, в тому числі Іран. Представник Ірану М. Раванчі заявив, що необхідно поважати як «суверенітет і територіальну цілісність всіх держав», так і потреби Росії у безпеці. 7 квітня, після оприлюднення злочинів, скоєних російськими військами на українській території, 93 (з 175) держави-члени ООН проголосували за виключення Росії з Ради з прав людини через «грубі та систематичні порушення прав людини». Проти виступили 24 країни, в тому числі й Іран.

Водночас слід зазначити, що тисячі іранців, політики та пересічні громадяни, у соціальних мережах негативно відреагували на російське вторгнення в Україну. Наприклад, колишній член парламенту А. Мотатарі написав у Твіттері, що «Іран має продемонструвати свою незалежність, засудивши напад Росії на Україну». А професор політології Тегеранського університету С. Зібакалам звернувся до українського народу з вибаченнями за підтримку Іраном Росії, зауважив, що «багато іранців підтримують український народ і засуджують агресію», але іранцям, як і росіянам не дозволяють висловлювати співчуття. Між тим, невелика група іранців зібралась 26 лютого біля посольства України в Ірані щоб висловити свою підтримку і засудити дії президента Путіна. Іранський актор та режисер Х. Фаррохнежад повернув свою нагороду, отриману на Московському міжнародному фестивалі у 2005 р., на знак незгоди з агресією Росії проти України.

Війна Росії проти України відобразилась на багатьох міжнародних і міждержавних процесах, суттєво впливає вона і на Іран. Так, російська агресія призвела до зростання цін на нафту (більше 100 дол. за барель) і до перерозподілу ринку енергоносіїв. Після добровільної відмови низки країн від російської нафти (Австралія, Канада, США, Велика Британія) та введення ЄС часткового ембарго на неї (30 травня) Іран та Росія стали конкурентами за споживачів, які готові купувати їхню сировину (іранський експорт нафти знаходився під санкціями з 2012 р., був відновлений у 2016 р., знову опинився під санкціями після виходу США з іранської ядерної угоди у 2018 р.). Так, для Ірану Китай протягом останніх двох років був покупцем № 1, «рятувною магістраллю для іранської нафти», яка фактично підтримує «на плаву» іранську економіку. Проте, з початком російського вторгнення в Україну експорт іранської нафти в Китай скоротився на 1/4, а експорт російської нафти зростає. Російські виробники пропонують Китаю більш дешеву нафту і кращої якості. Від Ірану китайські покупці вимагають більших знижок та закуповують менше, що загрожує Ірану втратою життєво необхідних доходів в іноземній валюті. Збільшується експорт російської нафти і до Індії, яка є другим споживачем іранської нафти після Китаю. Так, у 2021 р. щоденний експорт російської нафти до Індії становив 30 000 барелів, а у квітні 2022 р. – 700 000 барелів.

Водночас, прагнення країн Заходу зменшити свою залежність від російських енергоносіїв та зменшити ціни на паливе створили попит у джерелах їх компенсації. Іран може стати прийнятною альтернативою, зважаючи на його запаси. За словами представника Іранської асоціації економістів Ф. Парвізіяна, вплив війни між Росією і Україною буде довго відчуватися світовим енергетичних

ринком і «враховуючи нафтове багатство нашої країни, це буде дуже ефективно для економіки Ірану». До санкцій Іран продавав нафту в Європу, особливо у Німеччину, Францію, Італію з використанням танкерів як засобів доставки (Іран має власний танкерний флот, один з найбільших у світі). Тегеран має запас у 80 млн барелів нафти, яка готова до продажу і здатний збільшити видобуток до близько 1,2 млн барелів на добу, якщо будуть зняті санкційні обмеження. Але для постачання газу до Європи на даний час відсутня відповідна інфраструктура.

В цьому контексті іранська влада розглядає ситуацію, що утворилася на ринку енергоносіїв в результаті російської агресії, як «найкращу можливість» і для відновлення чинності ядерної угоди 2015 р. Угода скасує санкції та відкриє іранську нафту для світового ринку, що стане для Європи альтернативою російським вуглеводням.

Економічна конкуренція може негативно відбитися на стратегічному союзі Ірану з РФ. Адже санкції проти Росії у сукупності з послабленням санкцій щодо Ірану створять додаткові економічні можливості для Ірану, і водночас, є вкрай не вигідними для РФ. Також покращення відносин з Заходом зменшить залежність Ірану від підтримки Росії. Хоча на даний час, зближення з Росією є результатом стратегії чинного керівництва Ірану на консолідацію з незахідними центрами сили, перед усім, КНР та РФ.

Агресія Росії проти України вплинула на перспективи відновлення іранської ядерної угоди, що на даний час є пріоритетним питанням для Тегерана. «Спільний комплексний план дій» (СКПД) з врегулювання питання щодо іранської ядерної програми був підписаний у 2015 р. між Ісламською республікою Іран (ІРІ) і «шісткою» міжнародних посередників (США, Росія, Китай, Велика Британія, Франція, Німеччина). Відповідно до домовленостей, передбачалось скасування міжнародних і національних санкцій, запроваджених проти Ірану, в обмін на суттєве скорочення виробництва зі збагачення урану і забезпечення повного контролю МАГАТЕ за цим процесом, але при збереженні права ІРІ на мирне використання атомної енергії.

У 2018 р. адміністрація президента США Д. Трампа вийшла з угоди і вдалася до політики «максимального тиску». Проте, адміністрація Дж. Байдена висловила намір повернутись до переговорів. Переговори з іранської ядерної програми було відновлено 29 листопада 2021 р. і на початок 2022 р. було досягнуто суттєвого прогресу. Однак, 5 березня 2022 р. Москва висунула вимоги до Вашингтона надати письмові гарантії, що на її «торгово-економічне, інвестиційне, військово-політичне співробітництво» з Іраном не поширюватимуться санкції, накладені за агресію проти України.

Держсекретар США Е. Блінкен заявив, що санкції проти РФ не пов'язані з іранською угодою. Проте, процес нормалізації, що рухався до завершення, був призупинений. Хоча офіційна влада Ірану відреагувала стримано, в іранських ЗМІ це кваліфікували як спробу «взяти Іран в заручники Росії». Тегеран розпочав консультації з Москвою, а європейські держави-учасниці переговорів заявили про небажання зривати майже досягнуту угоду. Після зустрічі міністрів закордонних справ Росії та Ірану, 15 березня російська сторона заявила про отримання гарантій і відсутність перешкод у переговорах, а іранська – що «Росія залишиться поряд з ІРІ до досягнення стійкої угоди, відіграючи конструктивну роль». Реакції США та європейських партнерів щодо того як це буде вписано в угоду поки немає. Нагадаємо, що свого часу Росія проголосувала за шість резолюцій Ради Безпеки ООН (2006–2010 рр.), які запровадили жорсткі санкції проти Ірану у зв'язку з його ядерною програмою.

Перебіг воєнних дій в Україні, як очікується, і надалі суттєво впливатиме на хід переговорів. Так, іранська сторона побоюється, що невдачі Росії у війні підштовхнуть її до більш категоричної позиції, що може загрожувати зривом таких життєво важливих для Ірану домовленостей. Тому Іран виступає за якнайшвидше припинення війни в Україні з метою відновити ядерну угоду і почати торгувати. В разі підписання нової угоди іранська нафта повернеться на світовий ринок, Іран зможе компенсувати Європі нестачу нафти через відмову від російських поставок.

Війна Росії в Україні впливає і на регіональну ситуацію на Близькому Сході, чим може скористатися Іран. Росія змушена скорочувати свою присутність в Сирії, яка в умовах війни проти України відійшла для РФ на другий план. Навіть частковий вихід російських сил з Сирії надає Ірану більше можливостей закріпитися тут, збільшити свій регіональний вплив. Режим Б. Асада змушений більше спиратися на Іран у боротьбі з силами опору. Саме цим можна пояснити перший за 3 роки візит президента Сирії Б. Асада до Тегерана 8 травня 2022 р., який у регіоні розцінили як ознаку посилення союзу між Тегераном та Дамаском. Водночас, зі зростанням ціни на нафту зростає і роль Саудівської Аравії як енергетичного партнера Заходу, тому очікується відновлення тісних відносин США з Саудівською Аравією (на липень запланований візит президента США Дж. Байдена до Саудівської Аравії і зустріч (перша) з фактичним керівником країни спадкоємним принцом М. бін Салманом). Відносини чинної адміністрації США та КСА охололи через американську критику політики Саудівської Аравії в області прав людини після вбивства журналіста Дж. Хашоггі. Вірогідним є повернення США на Близький Схід та

посилення підтримки аравійських партнерів, що суперечить регіональним амбіціям Ірану.

Українсько-іранські відносини, звісно, зазнають впливу російського фактору, але діалог триває. Нагадаємо, що Іран не визнає анексію Криму Росією у 2014 р. Під час голосування на Генеральній Асамблеї ООН резолюції щодо визнання недійсним референдуму в Криму (за проголосували 100 держав), представник Ірану був відсутній. Іран не визнав незалежність так званих «ЛНР та ДНР», оголошену у лютому 2022 р.

У період від 2014 р. до початку війни Росії проти України відносини між РФ та ІРІ суттєво розвинулися й Ірану важко стає зберігати збалансований курс у відносинах і з Росією, і з Україною.

Відносини Ірану з Україною були затьмарені трагічним інцидентом, коли 8 січня 2020 р. іранські сили ППО помилково збили український пасажирський літак компанії МАУ, прийнявши його за крилату ракету. Жертвами катастрофи стали 176 осіб з 6 країн, в тому числі 11 українців. Іран визнав це «людською помилкою» і відкинув звинувачення у своїй винуватості. Було проведено кілька раундів переговорів з Києвом, але компромісного рішення не було досягнуто. Офіс генпрокурора України відкрив кримінальне впровадження. В Ірані в листопаді 2021 р. розпочався процес над 10 військовими, обвинуваченими у збитті пасажирського літака МАУ за статтею «ненавмисне вбивство». Одним з невіршених і найбільш заплутаних питань після цієї трагедії залишається виплата Іраном фінансових компенсацій, в тому числі і сім'ям, які втратили своїх рідних. Одразу після катастрофи іранський уряд пропонував виплатити по 80 тис. дол. родинам загиблого українського екіпажу, проте українська сторона не погодилась на таку суму. Сама Україна виплатила родинам загиблих громадян України по 200 тис. грн. 7 січня 2022 р. напередодні другої річниці катастрофи, міністерство закордонних справ Ірану оприлюднило заяву про готовність сісти за стіл переговорів з представниками країн, громадяни яких загинули в катастрофі українського літака МАУ.

Цей інцидент охолодив українсько-іранські відносини. Так, у своїй проповіді (березень 2022 р.) керівник п'ятничної молитви Тегерана аятола К. Седдік заявив: «У випадку з літаком Україна погано себе поводи́ла відносно нас і використовувала його не за призначенням на підтримку США».

Між тим, з моменту початку агресії проти України міністр закордонних справ України Д. Кулеба та міністр закордонних справ Ірану Х. Амір-Абдуллахіян двічі спілкувалися по телефону (14 березня та 13 квітня). Як повідомив Д. Кулеба у Твіттер, очільник іранського

МЗС, Х. Амір-Абдуллахіяні заявив, що «Іран виступає проти війни Росії з Україною і підтримує дипломатичне вирішення конфлікту». Іранський дипломат також спростував інформацію західних ЗМІ про постачання зброї до Росії через іранські компанії. Нещодавно, 8 травня, під час прес-конференції за результатами зустрічі з очільником МЗС Польщі З. Рау у Тегерані, іранський голова МЗС Х. Амір-Абдоллахіяні зробив заяву щодо України. Він заявив, що Іран виступає проти конфлікту, «вихід з кризи має бути політичним і переговори між Росією та Україною повинні призвести до припинення воєнних дій».

Висновки.

Масштабний напад Росії на Україну створив дилему для зовнішньої політики Ірану, який засуджує насильницьке втручання великих держав і вимагає поваги територіальної цілісності країн та визнаних міжнародних кордонів. На практиці тісні відносини Тегерана та Москви паралельно з зусиллями Ірану підтримувати відносини з Україною ускладнили іранський підхід до російського вторгнення в Україну та суттєво вплинули на іранські національні інтереси. Війна в Україні призводить до зростання цін на енергоносії, що вигідно Ірану, але одночасно, гальмує переговори з ядерної угоди.

Іран стурбовано спостерігає за подіями в Україні і, вірогідно, утримуватиметься від відкритої підтримки РФ на міжнародних форумах. Проте, в контексті проголошеної урядом Е. Раїсі політики «погляду на Схід», Іран розглядає Росію як партнера, який виступає як протиположністю «західному впливу», так і підтримкою для виживання іранської політичної системи.

1.25. Швед В.О. Російська агресія проти України та позиція арабських монархій: висновки для української дипломатії

Російська повномасштабна агресія проти України, розв'язана 24 лютого 2022 року, самим серйозним чином позначилася на всій системі міжнародних відносин, як на глобальному так і на регіональному рівнях. Не став винятком й Близькосхідний регіон, який перетворився на арену запеклої боротьби за його ресурси і потенціал між двома непримиренними силами — міжнародною антипутінською коаліцією на чолі зі США та російським режимом агресора, який має кілька явних та прихованих союзників, зокрема й на Близькому Сході спорідненого по духу та намірам іранський режим аятол.

Особливу роль серед арабських країн у контексті їх позиціонування щодо російської агресії посідають аравійські монархії, які об'єднані у Раду співробітництва арабських держав Затоки. З часу початку широкомасштабної російської агресії в Україну, виокремилось декілька чинників, які призвели до помітного посилення їхнього місця й ролі у світовій політиці й економіці. А це, відповідно, значно загострило боротьбу глобальних центрів сили передусім США, КНР та РФ за перетягування цих арабських країн у свій табір.

Аравійські монархії демонструють сталий і впевнений поступ у своєму економічному розвитку. За прогнозами аналітиків Міжнародного валютного фонду їх реальний НВП у 2023 становитиме 6,5%, темпи його зростання порівняно з 2021 роком зросли вдвічі. Події останнього року засвідчили, що аравійські монархії посідають надзвичайно важливе місце у світовій енергетиці, зокрема у такій міжнародній організації як ОПЕК+ (Організації експортерів нафти). Показовими стали у 2022 році невдалі спроби президента США Дж. Байдена домовитись із Саудівською Аравією, яка очолює ОПЕК+ не скорочувати видобуток нафти, щоб таким чином вплинути на ціни на світовому ринку.

Аравійські монархії усвідомили свою значимість на світовій арені, вони перетворились на достатньо впливову групу країн, а їхній лідер Саудівська Аравія все більше позиціонує себе як у якості нового глобального актора з відповідними амбіціями та цілями. Цей чинник, певно, ще не повною мірою усвідомлює адміністрація Президента США Дж. Байдена, яка допустилася у відносинах з керівництвом Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів достатньо серйозних помилок. Відтак це значною мірою ускладнило процес втягування цих країн до міжнародної коаліції. У кінцевому підсумку ситуацією ефективно скористався Китай, за посередництва якого 10 березня Саудівська Аравія та Іран підписали угоду про відновлення дипломатичних відносин між собою. Як наслідок, це великою мірою ускладнило процес формування антиіранського альянсу на Близькому Сході та призвело до серйозної зміни геополітичного балансу у регіоні.

Водночас, слід зазначити, що дана угода має скоріше пропагандистський, демонстраційний ефект. Не лише західні, а й арабські аналітики підкреслюють, що вона навряд чи змінить експансіоністський курс зовнішньої політики іранського режиму, що угода не зменшує загрози оволодіння Тегераном ядерною зброєю і не підкріплена достатніми гарантіями й нинішніми можливостями Пекіну на Близькому Сході. Тому в принципі залишаються актуальними для США завдання продовжувати роботу у регіоні стосовно ефективної

протидії політиці Ірану на основі оперативного вирішення тих проблем, що виникли останнім часом у їхніх взаємовідносинах із Саудівською Аравією, наполегливо домагатися від Ізраїлю значно знизити градус напруги у відносинах з палестинцями, що у кінцевому підсумку призведе до нормалізації відносин Саудівської Аравії з Ізраїлем, і що дозволить їм об'єднати свої зусилля у протистоянні з Іраном.

Низку обставин, які відзначають взаємовідносини України з арабськими монархіями (візит в Україну міністра закордонних справ Саудівської Аравії, візит першої леді України до ОАЕ), дозволяють стверджувати про те, що сьогодні склалися сприятливі умови для значного поглиблення співпраці офіційного Києва з цілою групою провідних арабських країн.

Аравійські монархії, як й у цілому весь арабський світ обрали здебільшого нейтральну позицію щодо російської агресії проти України. Вони не вважають себе частиною того табору, який характеризується як демократичний світ, і, як правило, вважали, що саме Захід та США винні у розв'язанні цієї війни, що це конфлікт всередині самого західного світу. Їх більше турбувало, у зв'язку з війною в Україні, погіршення власної продовольчої безпеки та зниження доходів.

Незважаючи на свою здебільшого нейтральну позицію щодо російської агресії, країни – члени Ради співробітництва арабських держав Затоки (РСАДЗ) з самого початку висловили свою незгоду із діями Росії і закликали до повернення до дипломатії, діалогу та мирних переговорів між Росією та Україною. Всі аравійські монархії підтримали резолюцію Генеральної Асамблеї ООН від 2 березня 2022 року, яка засудила російське вторгнення в Україну. Водночас, у позиції цієї групи країн позначилась певна відмінність у їхньому ставленні до агресії. Найбільш жорстку позицію по відношенню до агресора очікувано зайняв Кувейт, який сам став жертвою нападу у 1990 році з боку іракського диктатора Саддама Хусейна. Відтак буквально з початком російського вторгнення міністерство закордонних справ Кувейту виступило із заявою, в якій зазначалось: «Держава Кувейт підкреслює важливість поваги незалежності та суверенітету України та висловлює повну підтримку міжнародним зусиллям, спрямованим на заспокоєння ситуації, зниження ескалації, забезпечення стриманості та вирішення міжнародних конфліктів мирними засобами». Міністр закордонних справ Катару шейх Мохаммед бін Абдуррахман Аль Тані у виступі на сесії Ради захисту прав людини у Женеві 28 лютого 2022 року особливо наголосив на позиції своєї країни щодо «поваги суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України в міжнародно визнаних кордонах». Водночас відносини Катару з Росією стали напруженішими

внаслідок того, що світові лідери звернулись до керівництва країни щодо його компенсації за санкції проти російського нафтового експорту. Катар також фактично заморозив співробітництво з Росією в інвестиційній сфері. Також Катар перебував у постійному контакті з Президентом України В. Зеленським, який відзначив: «Я продовжую перемовини з лідерами і отримав підтримку від Еміра Катару». Керівництво Саудівської Аравії та ОАЕ у низці телефонних розмов з Президентом України висловили готовність виступити у ролі посередників. 14 жовтня 2022 року Саудівська Аравія заявила, що виділяє Україні гуманітарну допомогу в обсязі 400 млн \$. У вересні за ініціативою принца-спадкоємця Саудівської Аравії Мохаммеда бін Салмана вдалося визволити з російського полону 10 іноземних добровольців, які воювали за свободу України.

Протягом усього більш ніж річного періоду російської агресії позиція аравійських монархій набуває більшої чіткості й визначеності. Цьому сприяли такі чинники як героїчна боротьба українського народу за свою незалежність, успіхи ЗСУ, посилення негативних наслідків російсько-української війни на Близький Схід й остаточне формування воєнно-політичного союзу двох диктатур — російської та іранської, коли режим аятол відкрито почав надавати Росії зростаючу військову допомогу, насамперед бойовими дронами-камікадзе, які стали широко застосовуватися російськими агресорами проти мирного населення, об'єктів критичної інфраструктури. У свою чергу, путінський режим почав надавати Ірану допомогу у зміцненні його ППО, авіації, і, що найбільш вірогідно, що саме російська сторона стоїть за помітним просуванням Ірану на шляху до створення власної ядерної зброї.

Нинішню позицію аравійських монархій щодо російської агресії можна визначити як «позитивний нейтралітет». Цю позицію було переконливо продемонстровано під час голосування на Генеральній Асамблеї ООН 24 лютого 2023 року у першу річницю широко-масштабного вторгнення Росії, яка містила українську «формулу миру» і закликала РФ зупинити бойові дії та вивести свої війська з України. Всі аравійські монархії проголосували за цю резолюцію.

Знаковою подією, яка відзначила новий рівень відносин України з аравійськими монархіями, став візит в Україну міністра закордонних справ Саудівської Аравії принца Фейсала бін Фархада Аль Сауда 26 лютого 2023 року. Знаменно, що це був перший офіційний візит представника такого рангу з арабського світу до України під час збройної агресії Росії, а й також відповідно перший офіційний візит очільника МЗС України з часу встановлення дипломатичних відносин.

Він засвідчив достатньо відчутні зрушення у позиції Саудівської Аравії як провідної країни Ради Співробітництва арабських держав Затоки щодо повномасштабної агресії. По-перше, міністр закордонних справ Королівства чітко визначив підтримку Української держави в межах головних принципів ООН. По-друге, були оприлюднені конкретні дії з боку Королівства щодо дієвої допомоги нашій країні, а саме у меморандумі про взаєморозуміння зазначається про надання Україні допомоги в обсязі 400 млн \$. Ця допомога включає 100 млн \$ гуманітарної допомоги та нафтовий дериватив на 300 млн \$, який було виділено Саудівським фондом розвитку. По-третє, під час зустрічі міністрів закордонних справ наших країн саудівська сторона підтвердила згоду у повоєнному відновленні України, а також залучення до перспективних проєктів в інвестиційній, агропромисловій та енергетичній сферах.

Про зростаючу симпатію до України та визнання її ролі у світовій політиці переконливо засвідчує й візит в ОАЕ першої леді України О. Зеленської 7–10 березня 2023 року, під час якого вона провела зустріч з Президентом ОАЕ, правителем емірату Абу-Дабі, шейхом Мохаммедом бін Заїдом аль Нагаяном. Президент Еміратів є на сьогодні одним з найвпливовіших лідерів арабського світу, тому така зустріч закладає добрі перспективи щодо поглиблення україно-еміратського співробітництва, особливо у контексті опрацювання широкомасштабної угоди про зону вільної торгівлі між обома країнами.

Варто зазначити, що російське вторгнення в Україну та боротьба навколо цього питання на світовій арені використовується арабськими монархіями як достатньо ефективний засіб підвищення їх ваги у якості нового впливового міжнародного актора з глобальними амбіціями, який вимагає врахування його інтересів і проводить фактично незалежну політику. Це особливо виявляється відчутним щодо намагання у стосунках зі США відновити баланс та перекроїти параметри інтересів у форматі США – арабські монархії як щодо енергетичної політики, так й щодо перспектив нормалізації відносин з Ізраїлем.

Висновки та рекомендації.

Позицію арабських монархій станом на початок другого року російської агресії слід характеризувати як «позитивний нейтралітет».

Зазначені країни продовжують уникати прямого втягування у цей масштабний конфлікт на чиємусь боці, який вони розглядають здебільшого у форматі відкритого суперництва між євроатлантичним табором і Росією.

Останнім часом особливо зростаючою стала роль китайської дипломатії на Близькому Сході, що дозволяє арабським монархіям розширити поле свого маневру у відносинах з провідними глобальними акторами, практично у масштабах усього Близькосхідного регіону.

Нині відбувається кардинальне відродження та переформатування всієї доволі складної системи відносин та взаємозв'язків країн регіону й арабської монархії, насамперед Саудівська Аравія та ОАЕ намагаються відстояти для себе найбільш сприятливі позиції.

Відтак, відштовхуючись від цього перебігу подій і враховуючи максимально повний спектр чинників, вітчизняна дипломатія має серйозно опрацювати сучасну стратегію розвитку своїх відносин із зазначеною групою провідних арабських держав. Слушним у цьому має стати опертя на глибоке розуміння сутності, спрямованості та динаміки тих тектонічних зсувів, які нині відбуваються як у зоні Затоки, так й у межах усього Близькосхідного регіону.

Говорячи про нарощування відносин на найближчу перспективу з цим колом держав слушними постають такі рекомендації. Слід апелювати у стосунках з країнами – членами РСАДЗ до тих форм співпраці, які найкраще сприйматимуться керівництвом цих країн. Йдеться про їхню практичну підтримку імплементації української формули миру, висунуту Президентом України В. Зеленським. Зокрема, важливо залучити їх до реалізації пункту про продовольчу безпеку. Ця тема їм близька, животрепна і зрозуміла.

Не варто недооцінювати посередницький потенціал вище згадуваних держав, особливо у контексті нинішніх серйозних змін у геополітичній конфігурації Близького Сходу. Враховуючи значну роботу, яку здійснює принц-спадкоємець Саудівської Аравії Мухаммед бін Салман і яка вже довела свою ефективність, а також з огляду на необхідність проробляти майбутні перспективи розвитку взаємовідносин України з Королівством і підняття їх до рівня стратегічного партнерства, уявляється доцільним організувати у найближчій перспективі офіційний візит принца-спадкоємця Саудівської Аравії до України. На нашу думку, нещодавній візит міністра закордонних справ Королівства 27 лютого 2023 року був, фактично, свого роду розвідкою щодо можливостей і перспектив такого візиту з боку саудівської сторони.

Такий візит принца-спадкоємця серйозно вплине на позицію та плани інших арабських монархій щодо розвитку їхніх відносин з Україною, збільшення їхньої допомоги нашій країні під час війни; дозволить розпочати плідний діалог щодо опрацювання параметрів угоди та інших документів з виведення українсько-саудівських від-

носин на рівень стратегічного партнерства. Також такий візит можна буде використати для створення вірогідного каналу комунікації у відносинах саудівсько-американських за посередництва української сторони. Позиція Києва може зміцнити важливість досягнення у цьому контексті мети якнайшвидшого знаходження оптимальних рішень існуючих проблем у взаємовідносинах Ер-Ріяд та Вашингтона.

Також особливо пильну увагу слід приділити активній участі арабських монархій у повоєнній відбудові та подальшому розвитку України. І візит міністра закордонних справ Саудівської Аравії і плідна бесіда першої леді України з Президентом ОАЕ переконливо засвідчили, що країни-члени РСАДЗ рішуче налаштовані на поглиблення співпраці з Україною після перемоги в усіх сферах життя. У цьому контексті слід приділити належну заангажованість у якісній розробці таких пропозицій у сфері економіки, інвестицій, аграрної промисловості, енергетики та гуманітарній сферах. Надання відповідно максимально привабливих умов для арабського бізнесу та підприємництва, що відповідали б потенціалу України та арабських монархій, які сьогодні стрімко просуваються у найновіших та перспективніших технологіях, спроможне обернутися серйозними успіхами.

Зазначені країни також зацікавлені у тому, щоб залучити український економічний та науково-технічний потенціал до втілення у життя широкомасштабних програм розвитку на кшталт саудівської «Бачення 2030» та у таких мегапроєктах як NEOM вартістю більше 500 млрд \$. Зазначений проєкт почав втілюватися ще у 2018 році, однак й донині українська сторона до нього не долучилася. Також варто критично проаналізувати сумну практику (провал) унікального українсько-саудівського проєкту створення військово-транспортного літака на базі технологій корпорації «Антонов» у 2016 році. Адже внаслідок цього Україна фактично втратила свої позиції в авіабудівництві й надзвичайно перспективні та ємні ринки Близького Сходу, Африки й Азії.

Вкрай доцільно, на наш погляд, відкрити в Києві представництво Секретаріату РСАДЗ, що дозволило б краще координувати співпрацю України та арабських монархій. Уявляється, що назріло питання щодо розробки орієнтирів та параметрів офіційного візиту на Близький Схід Президента України В. Зеленського передусім до Саудівської Аравії, ОАЕ та Катару. Такий візит може стати фактично першим у надзвичайно важливий регіон Азії, засвідчити глибоку зацікавленість Української держави у всебічному розвитку відносин з країнами Азії, значно підвищити авторитет нашої держави в араб-

сько-ісламському світі, що матиме для нашої держави значні надбання.

Є всі підстави стверджувати, що країни-члени РСАДЗ потенційно можуть стати одним з ключових напрямів зміцнення позицій України в Азії та у глобальному світоустрої.

1.26. Зелінський А.Л. Про перспективи України щодо посилення своїх позицій у Ліванській Республіці на противагу російського впливу на геополітичну ситуацію у регіоні

В умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну наша держава повинна використовувати усі наявні можливості для протидії агресору. Йдеться не лише про військове протистояння, але й про економічний, медійний і дипломатичний фронти. В останньому контексті важливе місце займає близькосхідний напрямок. На жаль, у цьому плані наші здобутки є доволі скромними. У кращому випадку, країни регіону обмежувалися формальним засудженням російської агресії у межах документів, прийнятих весною 2022 р. Організацією Об'єднаних Націй, або відносно об'єктивним висвітленням подій російсько-української війни офіційними медіа-ресурсами (насамперед йдеться про катарську аль-Джазіру). Однією з найголовніших причин відсутності дієвої підтримки України, а у деяких випадках – навіть наявності відвертої дієвої симпатії до держави-агресора з боку країн Близького/Середнього Сходу (в останньому випадку маються на увазі Сирійська Арабська Республіка, Ісламська Республіка Іран і почасти – Королівство Саудівська Аравія й Об'єднані Арабські Емірати) виступає суттєве посилення політичної присутності РФ у зазначеному регіоні.

З початком громадянської війни у Сирії (2011 р.) спостерігається суттєве посилення інтересу Російської Федерації до близькосхідних справ у контексті спроби відродження радянської політики протидії США на світовій арені. У 2015 р. воно набуло форми відвертого військового втручання РФ у сирійський конфлікт на боці режиму спадкового диктатора Б. аль-Асада. У результаті зазначеного успішного втручання врятований Б. аль-Асад перетворився на відданого клієнта Москви, а Росія отримала постійні військові бази у Сирії та поглибила зв'язки з іншим союзником дамаського режиму – Іраном. Водночас, військова присутність РФ у САР змусила серйозно рахуватися з російськими інтересами сусідній державі Ізраїль – найпоширенішого союзника США у регіоні. Паралельно Кремль провадив

політику зближення з нафтовими монархіями Перської Затоки, у першу чергу – КСА й ОАЕ. У цьому випадку В. Путін послідовно зваблює споріднені з ним авторитарні режими обох країн ідеями багатополюсного світу, необов'язково зав'язаного на демократичній ідеології США.

Наслідки посилення російського впливу у регіоні наша держава болюче відчула протягом останніх місяців. Йдеться про відправку до Росії певної кількості сирійських військових «добровольців» і визнання режимом Б. аль-Асада ЛДНР; про відмову приєднання до антиросійських санкцій (не кажучи вже про військову допомогу Україні) з боку Ізраїлю й країн Перської Затоки; складний перебіг переговорів про збільшення Саудівською Аравією видобутку й експорту нафти; і нарешті, підтримку російської агресії з можливістю подальшої військової допомоги, висловлену В. Путіну у Тегерані. Слід зазначити, що на сьогоднішній день наша держава з об'єктивних причин не має важелів для безпосереднього впливу на характер відносин РФ з вищезгаданими державами Близького/Середнього Сходу. Разом з цим, існують сприятливі передумови для посилення українських позицій в одній з периферійних країн регіону, котра так чи інакше виступає об'єктом інтересів усіх вищеперерахованих акторів. Мається на увазі Ліванська Республіка – східно-середземноморська держава, що вирізняється вигідним географічним положенням, багатоконфесійним складом населення і наявністю перманентної системної кризи. Так, сусідньою Сирією зазначена країна розглядається як потенційна ціль тотальної інкорпорації, шиїтським Іраном – як простір для експорту ісламської революції, Саудівською Аравією (а також США) – як арена боротьби з іранським регіональним експансіонізмом, Ізраїлем – як перманентна військова загроза та суб'єкт низки територіальних суперечок.

Власних агентів впливу протягом минулого десятиліття набула у Лівані й Росія. Такий стан речей, у першу чергу, був обумовлений інтересами РФ у Сирії. З одного боку, Кремль потребував здійснення певного впливу на внутрішньополітичну ситуацію у країні кедрів з огляду на існування тісних багатопланових зв'язків між останньою і САР (наприклад, між обома країнами й до цього часу не здійснено демаркацію державних кордонів). З іншого боку, після перетворення Б. аль-Асада на путінського клієнта, усі ліванські симпатии дамаського режиму автоматично почали працювати й на російські інтереси (сюди ж варто додати церковний провід ліванської православної спільноти, що належить до контрольованого Дамаском Антіохійського патріархату). Нарешті, у наслідок зближення з Іраном, Кремль певною мірою отримав можливість розраховувати на

співпрацю з потужною ліванською радикальною воєнізованою шиїтською політичною організацією Хезболла.

Таким чином, станом на 2022 р. з-поміж безпосередніх чи опосередкованих агентів кремлівського впливу у Лівані опинилася низка переважно просирійськи налаштованих політиків. Серед них: сунітський мільярдер Н. Мікаті (на момент подання цієї аналітичної записки виконує обов'язки прем'єр-міністра тимчасового уряду Лівану з одночасними повноваженнями по формуванню нового кабінету міністрів), незмінний спікер ліванського парламенту й голова переважно шиїтської партії Амаль – Н. Беррі, офіційний лідер пропрезидентського Вільного Патріотичного Руху й зять діючого президента М. Ауна – мароніт Дж. Бассіль, особистий друг Б. аль-Асада, фактичний лідер локальної партії Марада й один з майбутніх кандидатів на цьогорічних президентських виборах – мароніт С. Франж'є-молодший, а також голова Демократичної партії Лівану – друз Т. Арслан. Окрім цього Москва поновила зв'язки з давнім другом Радянського Союзу, фактичним лідером Соціально-прогресивної партії Лівану – другом В. Джумблатом. Щоправда, підтримка Росією Б. аль-Асада ставить під сумнів щирість прокремлівських симпатій зазначеного дружнього політика, котрий небезпідставно звинувачує батька дамаського диктатора, Х. аль-Асада, у вбивстві власного батька К. Джумблата (у цьому зв'язку слід пам'ятати, що саме В. Джумблат у листі до надзвичайного і повноважного посла України в Лівані І. Осташа від 2 березня 2022 р. єдиний з ліванського політикуму висловив особисту підтримку українському народу у його боротьбі під час війни з російським агресором). Нарешті, з деякими застереженнями, до вищеперерахованого шереду слід додати лідера Хезболли Х. Насраллу. Однак у цьому випадку не варто скидати з рахунків існування російсько-ізраїльської домовленості стосовно згоди РФ на здійснення Тель-Авівом ударів по розташуванням бойовиків Хезболли у Сирії, котру Х. Насралла навряд чи пробачить Москві.

Натомість, Україна до останнього часу за об'єктивних причин не мала можливості набути впливових союзників у ліванському істеблішменті. Такий стан речей обумовлювався фактичною монополізацією влади у Лівані орієнтованою на Дамаск і Тегеран міжпартійною коаліцією на чолі з Хезболлою, відверто ворожою до нашого стратегічного союзника США. До того ж, Україна фактично не мала чітко окреслених спільних інтересів з представниками жодного сегменту ліванської політичної еліти.

Проте, внутрішньополітична ситуація, що на сьогоднішній день склалася у Ліванській Республіці у поєднанні з останніми змінами, які відбулися в українському дипломатичному просторі, дозволяє

нашій державі відчутно просунутися у питанні набуття власних політичних союзників у країні кедрів. Перш за все, йдеться про результати парламентських виборів, які відбулися в Лівані 15 травня 2022 р. Згідно з цьогорічним волевиявленням ліванського народу міжпартійна коаліція Хезболли втратила абсолютну парламентську більшість. Натомість відносну більшість у ліванському парламенті здобула християнська партія Ліванські сили. На чолі цього політичного руху стоїть найпослідовніший ворог дамаського режиму й найзатятіший супротивник (можна навіть сказати – двійник-антагоніст) Х. Насралли – мароніт С. Джааджаа. Цей ліванський політик вже фактично згуртував навколо себе усі антисирійські й антиіранські сили країни, заступивши у цьому плані лідера переважно сунітського руху «Мустакбаль» С. аль-Харірі, котрий на початку ц.р. офіційно відмовився від участі у політичному житті країни кедрів. Окрім цього, С. Джааджаа виступатиме одним з найпотужніших кандидатів, хоча не обов'язково переможцем, на президентських виборах, які стартуватимуть восени 2022 р. Нарешті, антисирійські переконання лідера Ліванських сил дозволили йому встановити непогані контакти з урядовими колами не лише Саудівської Аравії, але й Ізраїлю.

Посилення політичної вагомості С. Джааджі дозволяє Україні вдало використати факт офіційного розриву дипломатичних відносин з САР, який мав місце 30 червня 2022 р. та супроводжувався декларуванням майбутнього запровадження економічних санкцій і торговельного ембарго щодо режиму Б. аль-Асада. У такий спосіб наша держава чітко окреслила свою позицію щодо дамаського режиму. Тим самим вона, між іншим, набула привабливості для антисирійськи налаштованих близькосхідних політиків; зокрема й для С. Джааджі. Це, у свою чергу, створює підґрунтя для встановлення з останнім тісних робочих контактів з подальшою перспективою їхнього поширення на інших представників ліванської політичної еліти та громадянського суспільства, налаштованих супроти Дамаска й Тегерана.

Висновки та рекомендації.

Протягом минулого десятиліття Російська Федерація суттєво зміцнила свої позиції на Близькому/Середньому Сході. Центральне місце у близькосхідній політиці путінського режиму посіла успішна підтримка сирійського спадкового диктатора Б. аль-Асада. Утвердження військової присутності РФ у Сирії перетворило Кремль на вагомого гравця на близькосхідній арені. Це призвело до зближення Москви з Тегераном, спричинило до посилення впливу РФ в Ізраї-

їлі та суттєво зміцнило авторитет російського правителя в авторитарних нафтових монархіях Перської затоки.

Однією зі складових посилення російського впливу у близькосхідному регіоні стало зміцнення кремлівських позицій у Ліванській Республіці, котра з огляду на низку історичних і географічних чинників дуже тісно пов'язана з Сирією. Завдяки цілеспрямованим зусиллям Москви, помноженим на сприяння сирійських сателітів й іранських союзників, путінський режим здобув низку симпатиків та союзників з-поміж найвпливовіших представників ліванського політичного істеблішменту. До їх числа слід віднести нинішніх прем'єра та голову парламенту країни кедрів, а також особу з найближчого оточення діючого президента Ліванської Республіки.

Разом з цим, з огляду на останні події, пов'язані з внутрішньополітичним життям Лівану і активізацією зовнішньої політики України, країна кедрів може перетворитися на чи не єдиний близькосхідний плацдарм, на якому наша держава зможе самостійно протидіяти російському впливу. Зазначена можливість безпосередньо пов'язана з результатами ліванських парламентських виборів, що відбулися у травні 2022 р. Перш за все йдеться про суттєве посилення політичної ваги послідовного ворога дамаського режиму, С. Джааджі, котрий набуває статусу фактичного лідера антисирійських сил Лівану. Офіційний розрив Україною дипломатичних відносин із САР може створити сприятливі умови для встановлення корисних контактів з вищезгаданим ліванським політиком. За допомогою останнього відкриється можливість не лише для сприяння об'єктивному висвітленню у ліванському суспільстві реалій повномасштабної російської агресії в Україні (зокрема, інформації про справжні причини припинення життєво важливого для Лівану українського експорту пшениці та соняшникової олії), але й для встановлення додаткових опосередкованих контактів з Саудівською Аравією й Ізраїлем, де С. Джааджаа має особисті зв'язки.

Відверта антисирійська позиція, слушно зайнята Україною, створює непогані передумови для обережного зближення з особистим ворогом родини аль-Асадів, В. Джумблатом, котрий із зацікавленням спостерігає за ходом російсько-української війни. Проте, у цьому випадку слід бути дуже обачними. З одного боку, лідер ліванської дружньої громади через чотири місяці після засудження дій РФ в Україні приймав у своїй резиденції російського посла А. Рудакова. З іншого ж, – В. Джумблат з надзвичайною навіть для Лівану легкістю зраджує політичних союзників, керуючись дружньою релігійною доктриною такія – положенням, котре не лише дозволяє, але

й зобов'язує до введення в оману «чужих» задля виживання «своїх» (тобто, єдиновірців).

У світлі збереження, і навіть збільшення, присутності у ліванському парламенті сунітського суфійського руху аль-Ахбаш, варто звернути особливу увагу на постать вихідця з Лівану, муфтія Духовного управління мусульман України й одного з співзасновників Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, шейха Ахмеда Таміма. Цей релігійний діяч не приховує своїх духовних зв'язків з рухом аль-Ахбаш, котрий у свою чергу, з огляду на певну опозицію ортодоксального сунізму, підтримує теплі стосунки з шиїтськими партіями Лівану: Амаль і Хезболлою. Не зважаючи на демонстративну аполітичність А. Таміма, є сенс розглянути потенційну користь (або шкідливість) для нашої держави від цього контактного ланцюжка. Особливо з урахуванням спроб РФ завербувати бойовиків Хезболи для ведення бойових дій в Україні.

На завершення релігійної тематики, варто звернути увагу на доцільність поживалення контактів між духовними та світськими структурами кримськотатарської спільноти України й сунітським сегментом ліванського суспільства. Останній, не зважаючи на нинішню політичну дезорієнтованість, спричинену неочікуваною капітуляцією С. аль-Харірі, продовжує зберігати у собі неабиякий суспільно-політичний потенціал. Зокрема, негативну налаштованість щодо дамаського режиму Б. аль-Асада.

Нарешті, варто було б по можливості звернути увагу на командуючого ліванськими збройними силами – генерал-майора мароніта Ж. Ауна (однофамілець діючого президента країни). З нашого погляду, саме він має найбільші шанси стати наступним президентом Ліванської Республіки.

Таким чином, на сьогоднішній день Україна отримала реальні перспективи для посилення свого впливу у Ліванській Республіці, якими не варто нехтувати. Якнайшвидше втілення у життя зазначених перспектив, як мінімум, може сприяти нашій державі успішно запобігати антиукраїнській діяльності Росії (зокрема, щодо вербування бойовиків Хезболи). Разом з тим, як програму максимум варто розглядати можливість здійснення опосередкованого впливу на ставлення до російсько-української війни більш серйозних регіональних акторів, кожен з яких має у Лівані свої інтереси.

1.27. Зелінський А.Л. Еволюція ставлення Ліванської Республіки до повномасштабної російсько-української війни

З огляду на низку об'єктивних і суб'єктивних чинників сьогоднішній Ліван продовжує відігравати роль своєрідного західного форпосту арабського світу. Зокрема, Ліванська Республіка є мало не єдиною арабською державою, побудованою на демократичних засадах. Відповідно, певна частина місцевого політичного істеблішменту розраховує на отримання різнопланових заохочувальних «дивідендів» від країн демократичного світу на чолі з США. Водночас, Ліван підтримує тісні дружні взаємовигідні відносини з Україною. Перш за все, йдеться про торгівельні зв'язки. Так, у 2020 р. на нашу державу припадало 80% ліванського імпорту пшениці й 50% прямих надходжень рослинної олії. До того ж, країну кедрів й Україну пов'язують кілька століть тісних культурних, релігійних й освітніх зносин, а також існування доволі численних й активних земляцтв і діаспор. Зокрема, на чолі однієї з найвпливовіших українських сунітських організацій – Духовного управління мусульман України, – перебуває виходець з Лівану, шейх А. Тамім.

Завдяки такому стану речей, помноженому на оперативність дій української дипломатії, початкова офіційна позиція Бейрута по війні РФ проти України відповідала інтересам нашої держави. Вже 24 лютого 2022 р. Ліван на рівні дипломатичного представництва при ООН наголосив необхідність збереження політичного суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України, а на рівні голови МЗС, А. Бу Хабіба, відверто засудив російську агресію. 1 березня під час зустрічі з надзвичайним і повноважним послом України в Лівані І. Осташем і військовим аташе нашої держави В. Топтуном, необхідність дотримання усіх міжнародних норм, визнаних стосовно України, підкреслив міністр оборони Ліванської Республіки М Слім.

Надто важливо, що 2 березня ц.р. Ліван підтримав резолюцію Генеральної асамблеї ООН, в якій однозначно засуджувалися агресивні дії РФ, пов'язані з війною останньої проти нашої держави. Також не залишились осторонь і деякі ліванські публічні персони. 2 березня впливовий лідер Прогресивно-соціалістичної партії Лівану В. Джумблат у листі до І. Остаха висловив підтримку українському народу у його боротьбі під час війни. 6 березня ц.р. жахіття війни в Україні у недільній проповіді засудив патріарх ліванської маронітської церкви, кардинал Б. ель-Рахі (щоправда, подібно до свого зверхника, Папи Франциска, він не конкретизував ініціатора агресивних дій). Також протягом двох місяців російсько-української вій-

ни у Бейруті за участю місцевих активістів пройшло кілька акцій, спрямованих на підтримку нашої держави у її протистоянні російським загарбникам.

Проте схоже, що незважаючи на початкові дипломатичні успіхи І. Осташа, а також на симпатії до України з боку значної частини ліванського суспільства, російська сторона за сприяння місцевих агентів московського впливу поступово починає перехоплювати ініціативу. Слід зазначити, що російські позиції у ліванській політичній верхівці апіорі були значно сильнішими від українських. Так, до потенційних союзників РФ ще до початку війни належали усі представники першого владного ешелону Ліванської Республіки: прем'єр-міністр Н. Мікаті, спікер парламенту Н. Беррі та президент країни кедрів М. Аун. Усі вони виступають стратегічними чи бодай тактичними союзниками московського сателіта – спадкового сирійського президента Б. аль-Асада. На додачу, Н. Мікаті, подібно до деяких менш впливових представників сучасного ліванського політикуму, небезпідставно розглядається Кремлем як друг Росії. Окрім цього, за певних умов на російському боці могла виступити найвпливовіша військово-політична сила сучасного Лівану – радикальна шиїтська організація Хезболла, за якою стоїть тактичний союзник Москви – Іран. Нарешті, не слід скидати з рахунків усебічне посилення російської присутності, котре протягом останніх років спостерігається у країні кедрів; зокрема, у ліванській економіці. Так, вже станом на 2020 рік російські товари становили 15% від загальної вартості ліванського імпорту, тоді як на вартість українських – припадало 8%.

Маючи у своєму розпорядженні вищеперераховані активи, московська дипломатія з притаманною їй брутальністю одразу ж спробувала перехопити ініціативу. Протягом 24 лютого – 1 березня ц.р. мали місце дві зустрічі А. Бу Хабіба з російським послом А. Рудаковим, заява посольства РФ щодо засудження ліванським МЗС російської агресії та ймовірне контактування Кремля з ліванськими симпатиками, на яке натякали останні. Загалом, московські «друзі» звинуватили Бейрут у зовнішньополітичному невігластві (нерозумінні цілей «військової операції» РФ) і нечуваній невдячності, а також натякнули на можливість шантажування долею ліванських громадян, які проживають і навчаються в Україні, й дали зрозуміти, що після завершення українських справ Росія знайде можливість пригадати Лівану засудження її дій. Окрім цього, російський слід безумовно простежується у різкому дистанціюванні від засудження агресії РФ з боку членів ліванського уряду, котрі представляють партію Н. Беррі Амаль і Хезболлу. На додачу, лідер останньої, Х. Насралла, 1 березня

ц.р. публічно звинуватив у розв'язанні російсько-українського конфлікту Сполучені Штати.

Результатом цієї гангстерської дипломатії стала вищезгадана поразка РФ, зазнана 2 березня 2022 р. на засіданні Генеральної асамблеї ООН. Російським звинуваченням і загрозам було протиставлено перспективу подальшої західної підтримки Лівану у боротьбі з кількарічною економічною й енергетичною кризою і надання дипломатичного сприяння у територіальній лівансько-ізраїльській суперечці за газоносну ділянку середземноморського шельфу. Також свою роль відіграли виняткова мужність і професіоналізм збройних сил України на тлі військово-політичних прорахунків російських загарбників та виважена позиція І. Осташа. Зокрема, не слід забувати, що 1 листопада 2021 р. український посол провів теплу зустріч з президентом М. Ауном з урахуванням дипломатичної кризи, під час якої від країни кедрів відвернулася більшість арабських держав Перської затоки.

У світлі зазваної дипломатичної поразки Москва вирішила змінити тактику. Наступні півтора місяця у російській столиці С. Лавров і його заступник у справах Близького Сходу М. Богданов активно приймали ліванських «друзів» з числа політиків другого й третього плану (радника М. Ауна у російських справах А. абу Зейда, лідера Демократичної партії Лівану й політичного союзника Хезболли Т. Арслана, голову партії Марада, особистого друга Б. аль-Асада С. Франж'є-молодшого тощо), за посередництвом яких офіційному Бейруту демонструвалася доброзичливість Москви й імовірно робилися вигідні пропозиції в разі відмови від антикремлівської риторики. У цьому ж ключі діяв й посол А. Рудаков, котрий протягом зазначеного періоду двічі зустрічався з міністром А. Бу Хабібом. Певно, що до цього переліку слід додати й контакти міністра оборони Лівану М. Сліма, головнокомандувача ліванською армією Ж. Ауна (однофамілець діючого президента) та згаданого вище С. Франж'є з послом дружньої щодо Росії Угорщини.

Безпосередніми наслідками заміни батого на пряник стали дві події, що відбулися на початку квітня. Йдеться про укладання меморандуму про розуміння між Вільним патріотичним рухом М. Ауна і путінською партією Єдина Росія, а також про відмову Лівану від участі у голосуванні з питання призупинення членства РФ у Раді ООН з прав людини. До досягнень ворожої нам дипломатії також необхідно віднести відчутний проросійський ухил, під яким українські події ретранслюються ліванською державною медіа-платформою «The National News Agency».

Висновки та рекомендації.

Водночас із констатацією останніх тактичних успіхів російської дипломатії у Лівані, слід зазначити наступне. Самоусунення Лівану від голосування щодо членства Росії у Раді з прав людини не означає скасування попередніх актів засудження офіційним Бейрутом агресії РФ в Україні. Разом з цим, боротьба країн демократичного й авторитарного таборів за вплив у Лівані надалі триватиме, що надає нашій державі допоміжних шансів на повернення частково втрачених дипломатичних позицій. Нарешті, Ліван подібно до низки інших близькосхідних країн надзвичайно зацікавлений у відновленні експорту української пшениці й олії тощо. Дані чинники, як й інші підходи, має слушно і цілеспрямовано використовувати українська сторона. Адже останню позицію офіційний Київ має трансформувати у сприйняття Ліваном саме Росії як перешкоди на шляху до відновлення затребуваного експорту української сільськогосподарської продукції. Відтак дипломатія України має всі підстави отримати на цьому напрямі бажаний успіх та розвинути його у стратегічний.

РОЗДІЛ 2.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

2.1. Толстов С.В., Фесенко М.В.

Ретроспективний погляд на сутність «холодної війни»

Поява гіпотез, чи можна вважати теперішній стан суперництва великих держав аналогом чи «другим виданням» «холодної війни» 1947–1991 рр., зводиться до з'ясування питання, чи є тодішні й теперішні протиріччя подібними або принаймні однотипними за їх формою, ступенем гостроти та інтенсивністю. Від відповіді на це питання залежить, наскільки продуктивним може бути порівняння історичних умов і типологічних ознак глобального протистояння між СРСР і США з різноплановими відносинами конкуренції та суперництва між великими державами сучасності.

Феномен «холодної війни» є специфічною формою тривалих відносин конфронтаційного типу між країнами, які перебувають у стані постійного конфлікту, хоча й утримуються від прямого застосування збройних методів протистояння.

Попри визнання комплексної природи феномену «холодної війни», в ширшому макроісторичному контексті це поняття розглядається багатьма дослідниками як споріднене з проголошенням і публічною артикуляцією політики стримування. Таке концептуальне тлумачення дозволяє перенести наголос на політичні протиріччя та геополітичні інтереси, відсунувши на другий план економіку та ідеологію.

Аргументація такого підходу враховує суттєве зростання військового потенціалу Росії та досвід російських операцій в Україні та Сирії. Політичні кола США здебільшого сприймають політику Росії як загрозу міжнародній стабільності, адже «наполегливість» Москви потенційно заохочує інших держав до геополітичного ревізіонізму і зовнішньої експансії. Водночас визнається, що практика застосування США санкцій з долученням до них широкого кола їх союзників виявилася недостатньо ефективним засобом, насамперед в умовах загострення відносин між США та Китаєм, який тлумачиться як головний супротивник. Адміністрація Дж. Байдена розглядає довго-

строкове стримування конкурентів і супротивників Америки як підставу для збереження домінуючого статусу США в світі.

Другий поширений концептуальний підхід західних аналітиків полягає у визнанні нової «холодної війни» наслідком нової фази міжнародної конкуренції, спричиненої змінами в співвідношенні сил між провідними державами та помилковими рішеннями політичних лідерів. Керівні кола США бачать у посиленні анархії в міжнародних відносинах пряму загрозу інтересам національної безпеки та стабільності західного світу (або умовної спільноти «ринкових демократій»). Такий підхід обумовлює перегляд недиференційованого підходу до супротивників Америки, включаючи КНР, Росію, Іран, Північну Корею, Венесуелу, Кубу та ін. Симетричний недиференційований тиск на Росію і КНР, який застосовувався за часів президентства Д. Трампа, визнаний контрпродуктивним. Адаже застосування методів нової «холодної» або гібридної війни одночасно проти Росії та КНР тлумачиться як чинник, що сприяє їх зближенню попри наявність істотних розбіжностей в інтересах і стратегіях.

З точки зору адміністрації США відносини з РФ і КНР мають різне змістовне наповнення. Відносини між США та РФ опинилися на найнижчому рівні з часу закінчення передньої «холодної війни» на межі 1990-х рр. Це обумовлено комплексом переважно політичних і безпекових чинників – від анексії Криму до звинувачень у кібератаках і втручанні в американські вибори. При цьому адміністрація США докладає зусиль для координації санкцій проти РФ з трансатлантичними союзниками.

З приводу Китаю головну загрозу глобальному домінуванню США становлять висхідний тренд розвитку китайської економіки, зміцнення фінансово-економічного впливу КНР в Азії та Африці, просування прокту «Пояс і шлях», а також спроби розширення військової присутності у Південно-Китайському морі, повз яке проходить бл. 40% трафіка світової торгівлі та до 80% китайського імпорту нафти і газу.

Адміністрація Дж. Байдена виявляє схильність реанімувати проєкт початку 2000-х рр. щодо створення глобальної спільноти демократій, налаштованих проти авторитарних режимів. Якщо спробувати стисло інтерпретувати підхід адміністрації Дж. Байдена, його можна визначити як спробу зменшити військову напруженість і, відповідно, загрозу прямого зіткнення з Росією, забезпечити нейтралітет Москви щодо потенційного конфлікту між США та КНР, посилити авторитет США у відносинах з союзниками та рештою світу. Такий підхід потребує диференціації відносин з Росією та КНР як супротивниками різного значення та ваги. Тому не дивним виглядає

натяк Дж. Байдена В. Путіну під час зустрічі 16 червня, що Москві не вигідний стан «холодної війни» зі США. За свідченням заступниці держсекретаря США В. Нуланд, Дж. Байден закликав В. Путіна помірковувати над тим, «чи слід Росії збільшувати свою залежність від Китаю». Сам Дж. Байден публічно стверджував, що Путін не хоче «холодної війни» зі США, і що теперішня ситуація не схожа на 1960-ті рр., коли можна було «обійматися» і «любити» супротивника. Принаймні це – очевидний натяк на те, що теперішня ситуація бачиться значно гіршою, аніж у період розрядки 1960–1970-х рр. До того ж, на думку Байдена, Путін все ще підозрює, що США хочуть «скинути його».

Утім, з точки зору США, військовий конфлікт з Росією вважається принципово неможливим за будь-яких обставин, на відміну від потенційних форм реагування на силові елементи в політиці Китаю. Це означає, що США намагатимуться спрямовувати основні військові, економічні, ідеологічні та пропагандистські засоби саме проти КНР і прагнутимуть сформувати глобальну коаліцію проти Китаю, як до цього закликали Д. Трамп і М. Помпео у серпні-вересні 2020 р.

Концептуальні міркування та зауваження західних авторів з приводу того, чи можна вважати «холодною війною» відносини США та їх союзників з Росією та КНР, залежать від уявлень про магістральний напрям еволюції міжнародної системи. Якщо конфігурація міжнародної системи уявляється в формі асиметричної багатополарності, в якій провідна роль належатиме низці провідних держав та об'єднань (кількістю від п'яти до п'ятнадцяти), стан «холодної війни» навряд чи можна спрогнозувати як суцільне силове поле багатосторонніх відносин. Скоріше він охоплюватиме лише обмежене коло провідних центрів сили – центросилових держав, їх блоків та порубіжних країн (опорних точок) на сході Європи та в Північно-Східній Азії.

Якщо ж зусилля демократичної адміністрації США призведуть до політико-ідеологічної мобілізації Заходу в протистоянні з КНР, міжнародна система схилиться до нової біполярної моделі. Однак і в цьому разі конфронтаційні відносини між США та КНР не поширюватимуться на всіх учасників міжнародної системи. Ступінь втягнення тих чи інших країн до нової «холодної війни» залежатиме від рівня їх віддаленості чи наближеності до головних учасників центросилового конфлікту чи залежності від їхніх стратегічних планів.

Можна очікувати, що серед провідних центрів сили та впливових суб'єктів найбільш послідовну незацікавленість у втягненні до «холодної війни» з КНР виявлятимуть країни Західної Європи, учасники угруповання БРІКС (окрім Індії, яка тяжітиме до Індо-Тихоокеанської безпекової ініціативи), Туреччина та Саудівська Аравія.

Так само й позиція Москви скоріше схилитиметься до вибіркової підтримки КНР у питаннях глобального управління та перегляду міжнародного порядку, паралельно зі спробами відновлення контролю над стратегічними ядерними озброєннями в переговорах зі США.

Що стосується керівників ФРН і Франції, майже одразу після американо-російського саміту в Женеві (16 червня) вони ініціювали проведення окремої зустрічі з В. Путіним. Такий крок мав символізувати можливість нормалізації економічних зв'язків і певної розрядки напруженості. При цьому проєкт «Північний потік-2», як і газові проєкти 1960–1970-х рр., розглядається його європейськими прибічниками в традиційному ключі – як зміцнення економічної взаємозалежності між Сходом і Заходом, яка дозволить споживачу контролювати постачальника.

На цьому тлі виглядає показовим ставлення до загострення конфронтації великих держав з боку більшості периферійних держав, що розвиваються. Периферійні країни все частіше утримуються від чіткої артикуляції своєї позиції, намагаючись відсторонитися від тенденцій «холодної війни» між провідними центрами сили. Це, зокрема, знаходить відображення в голосуваннях на Генеральній Асамблеї ООН резолюцій з засудженням російської анексії Криму. Так, резолюцію ГА ООН про територіальну цілісність України (№ 68/262 від 27 березня 2014 р.) підтримали 100 країн-членів ООН, 11 голосували «проти» і 58 країн «утрималися». Пізніше, при голосуванні резолюцій «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна», кількість країн, які висловлювалися на їх підтримку, скоротилася до 64-х (резолюція № 75/192 від 16 грудня 2020 р.), а кількість тих, що утрималися, зросла до 86.

Свідома спроба відсторонення від центросилового конфлікту на загальне копіює тактику «Руху неприєднання» лише з тією різницею, що в період 1950–1970-х рр. поляризація підтримки альтернативних позицій США та СРСР в ООН була більш вираженою та мотивованою.

З приводу порівняння сучасних міжнародних процесів зі станом «холодної війни» 1940–1980-х рр. доцільно розглянути аргументацію, до якої найчастіше звертаються провідні західні коментатори.

Порівнюючи стан стабільності міжнародної системи з періодом 1945–1990 рр., оглядачі французького журналу «Атлантико» Ж.-Б. Пінатель та Е. Юссон зауважують, що за біполярної системи дві провідні держави (США і СРСР) були водночас і супротивниками, і партнерами. Як супротивники вони виступали в сфері ідеології та в обмежених за масштабами війнах, де вели боротьбу, використовуючи регіональні держави, як приміром у В'єтнамі. Тим не менше, «вони були партнерами у відверненні ядерної ескалації, котра за-

грозувала взаємним знищенням. Саме тому після Карибської кризи дві наддержави почали переговори про скорочення і обмеження ядерної зброї». Після розпаду СРСР США залишилися єдиною наддержавою, однак не скористалися з цього для встановлення стабільного світового порядку. Серед помилкових рішень французькі експерти називають авантюри США в ісламському світі, ... окупацію Іраку та порушення обіцянок М. Горбачову щодо нерозширення НАТО в Європі. Згодом дестабілізація України та російське вторгнення до Криму призвели до відновлення «холодної війни» між Європою і Росією, що «забезпечило США втілення їх головного стратегічного завдання: відвернення формування євразійського об'єднання, котре могло б кинути виклик їх світовому пануванню».

Доцільно зауважити, що на політичному рівні ані керівництво РФ, ані лідери США не визнають, що прагнуть повторення «холодної війни». Однак ряд ознак «холодної війни» вже стали звичними явищами. Про це свідчать зростання військових витрат у Росії, США, державах-членах НАТО та багатьох інших країнах. Країни-члени НАТО розміщують війська на своєму східному фланзі. Швеція, що не входить до НАТО, повернулася до служби за призовом. Росія відновила дальнє патрулювання стратегічної бомбардувальної авіації і регулярно оголошує про створення нових зразків військової техніки.

Відомий американський експерт Т. Грем (старший науковий співробітник Ради з міжнародних відносин, у минулому – старший директор по Росії в Раді національної безпеки США, 2004–2007 рр.) принципово заперечує можливість повторення моделі відносин та ситуації часів «холодної війни». На його думку, в XXI ст. традиційне стримування неефективне, адже Росія значно більше інтегрована до глобальної економіки, ніж колишній СРСР. На його думку, США не можуть «стримувати чи ізолювати Росію без участі Китаю та Індії». Розподіл влади в світі вже не можна назвати біполярним, як це було за часів «холодної війни». США і Росія «більше не беруть участі в глобальній екзистенціальній боротьбі двох діаметрально протилежних систем» з відмінними поглядами на людину і державу. Вони скоріше уособлюють «різні варіанти капіталістичної економіки». До того ж, російсько-американські відносини більше не визначають структуру міжнародної системи. Вони радше «займають своє місце серед багатьох інших двосторонніх і багатосторонніх відносин, які формують систему міжнародних відносин і міжнародний порядок денний». Тому США мають вести діалог з Росією з застосуванням засобів тиску, «аби врегулювати і наші дії, і дії Росії». США і Росія є суперниками, якщо не супротивниками. Головне завдання США –

регулювати цю конкуренцію, «аби не було ескалації до прямого конфлікту аж до ядерного рівня». При цьому США мають спиратися на підтримку європейських союзників і застосовувати проти Росії різні засоби, включаючи санкції та перешкоджання російській агресії в кіберпросторі. Для адміністрації Дж. Байдена головна стратегічна загроза – це Китай. З огляду на це адміністрація хоче якось стабілізувати відносини з Росією, зробити їх більш передбачуваними, що дозволить зосередити зусилля на Китаї. Тому зміст відносин з Росією становитиме конкуренція за умови уникнення ризику ескалації напруженості. Оскільки санкції мають призводити до практичного результату, деякі санкції ймовірно будуть скасовані.

Цю думку поділяє і Н. Найт, викладач Університету Сетон-Холл в Нью-Джерсі. Адже якщо санкції – це перманентний стан відносин між РФ і США, вони не матимуть впливу. Санкції мають вплив, «якщо є можливість їх скасування». Тоді до цього засобу можна вдатися як до стимулу змінити відносини. А «якщо такої можливості нема, тоді санкції взагалі марні».

Важливе дискусійне питання стосується неоднорідності станів міжнародних відносин у різних регіонах світу, які відрізняються різним ступенем напруженості. На підставі оцінок емпіричних даних спостерігачі визначають декілька вогнищ локальної конфронтації, які нагадують стан «холодної війни». До їх числа зараховують сучасні відносини України та Грузії з Росією, Білорусі з Литвою та Польщею, Вірменії з Азербайджаном і Туреччиною, Індії з Пакистаном, Ізраїлю з Іраном та деякими арабськими країнами. З політико-ідеологічної точки зору ці явища подекуди розглядаються як локальні осередки «холодні війни», різною мірою пов'язані з конфронтаційними тенденціями у відносинах між центрами сили. Утім, значна частина коментаторів пов'язує ці вузли суперечностей з більш традиційними причинами, зокрема з політичними наслідками розпаду СРСР та колоніальної системи. Приміром, професор Військово-морського коледжу США Л. Голдштейн пояснює територіальні проблеми України та Грузії наслідками швидкого розпаду СРСР і супутніми проблемами – визначенням кордонів та проявами різних форм ідентичності.

Доволі значна частина дослідників та оглядачів взагалі вважає «нову холодну війну» штучним кліше, оскільки сучасна конфронтація між великими державами насправді є уособленням інструментів гібридної війни з використанням ідеологічних маніпуляцій та інформаційних технологій, покликаних подолати «синдромом відсутності ворога», відчутний у період між 1991 та 2013 рр.

Висновки та рекомендації.

Враховуючи багатоаспектність сучасних міжнародних процесів, пов'язаних з формуванням багатополюсної міжнародної системи, видаються важливими принципові ознаки подібності та відмінності, які впливають з порівняння сучасної системної динаміки з періодом «холодної війни» 1940–1980-х рр. Головна відмінність сучасного стану полягає у відсутності мобілізаційних чинників і ліній жорсткого розподілу, властивих біполярній добі. В минулому США та СРСР виступали як визнані лідери протилежних ворогуючих коаліцій. Це дозволяло формувати політичний курс, який консолідував учасників протилежних політико-ідеологічних блоків. Натомість політичний підхід сучасних держав формується переважно на підставі інтересів їх політичних еліт.

Мережа силових відносин «холодної війни» 1940–1980-х рр. мала різні ступені щільності. Більшість країн, які брали участь у «Русі неприєднання», мали асиметричні відносини зі США та СРСР, що дозволяло їм грати на міжсистемних протиріччях й подекуди отримувати від цього суттєві вигоди. Переважна більшість цих країн не мала повноцінного нейтрального статусу, однак і втягування до протистояння між соціальними системами і блоками вони також вважали недоцільним.

За сучасних реалій відновлення жорсткої схеми відносин і залежностей часів «холодної війни» 1940–1980-х рр. виглядає не реалістичним. Це пов'язано з багатьма чинниками, включно зі слабкістю очолюваних Росією євразійських міжнародних організацій, аморфністю таких об'єднань, як ШОС і БРІКС, небажанням Китаю укласти формальний безпековий союз з Росією, загостренням суперечностей і конкуренції всередині трансатлантичного співтовариства. Без цілковитої згоди і підтримки з боку своїх союзників США неспроможні зробити політику стримування реальним знаряддям забезпечення перемоги над супротивниками за допомогою невоєнних засобів.

Тенденції багатополлярності (поліцентризму) ґрунтуються на конкурентних умовах міждержавної взаємодії, що обумовлює примат інтересів навіть у середовищі союзників та учасників інтеграційних об'єднань. Після значного охолодження стосунків за президентства Д. Трампа (2017–2021 рр.) відносини між США та провідними державами ЄС формуються на відносно новій основі. Країни ЄС здебільшого не бажають втягуватися до системного протистояння з РФ у дусі нової «холодної війни». Хоча в 2014 р. дестабілізуючий вплив російського ревізіонізму викликав занепокоєння з боку європейських лідерів, відчуття небезпеки, спричинене імовірністю масштабної війни РФ проти України, вщухло, як і після російсько-грузинської війни

2008 р. Попри внутрішні розбіжності між країнами ЄС їх переважна більшість не бажають довгострокового політичного конфлікту з РФ з огляду на очікувані економічні збитки. Так само, європейські політики, які не відчують прямої загрози з боку КНР, з відвертою прохолодою сприймають ознаки назрівання стану «холодної війни» в американо-китайських відносинах.

Хоча головні політичні передумови і повний перелік засобів «холодної війни» 1940–1980-х рр. не відповідають реаліям сьогодення, у відносинах між великими державами спостерігається поновлення гострих конфронтаційних форм і методів. Їх інтенсивність відрізнятиметься у різних регіонах і матиме скоріше вибіркове поширення в двосторонніх форматах між окремими країнами. Подібно до політики стримування, яка була головним атрибутом колишньої «холодної війни», сучасні невоєнні та «гібридні» методи тиску відображають прагнення здобути політичні та економічні результати за умов, коли пряме застосування воєнної сили видається або неможливим, або небажаним. Тому використання поняття «нова холодна війна» умовно придатне для визначення та описання конфронтаційної моделі у відносинах між США та Росією, а також між США та КНР. При цьому позиція європейських країн, за небагатьма винятками, залишається переважно вичікувальною.

За своїми ознаками сучасні відносини між Україною та Росією загалом відповідають типологічним рисам «холодної війни» з похибкою на суттєву залежність від торгівлі, масштабні культурні зв'язки та незрівнянність воєнних та економічних потенціалів сторін. В глобальній проекції саме українська криза 2014 р. стала каталізатором загострення конфронтаційної поведінки провідних держав у процесі формування багатополусної міжнародної системи.

2.2. Фесенко М.В., Толстов С.В.

Позиція США щодо кризових аспектів у відносинах з СРСР та Росією: порівняльний аналіз

1. Позиція США щодо кризових аспектів у відносинах з СРСР.

Ретроспективний огляд відносин між США та СРСР у другій половині ХХ ст. свідчить про періодичну зміну періодів розрядки і зростання напруженості. Періоди, які характеризувалися спробами активізації співробітництва, чергувалися з посиленням конфронтаційних тенденцій та руйнуванням взаємної довіри.

Період Другої світової війни був позначений спільною боротьбою СРСР, США і частини європейських країн з нацист-

ською Німеччиною. Утім, після війни союзницькі відносини доволі швидко змінилися суперництвом і взаємною недовірою, які ґрунтувалися на ідеологічних розбіжностях, протидії встановленню радянської сфери впливу у Східній Європі, запереченні планів Й. Сталіна встановити контроль над Чорноморськими протоками, спробах нейтралізації радянського впливу в Ірані, Китаї та Кореї. Період «холодної війни» був підпорядкований логіці блокового протистояння між США та СРСР. Основу моделі біполярних відносин становило блокове протистояння між НАТО і Організацію Варшавського договору (ОВД). «Холодна війна» супроводжувалася гострим протистоянням і суперництвом двох наддержав у політичній, військовій, ідеологічній, економічній та інших сферах. Звинувачення СРСР у порушенні норм міжнародного права (включаячи втручання у внутрішні справи інших країн, провокацію напруженості і конфліктів, а також утиски свобод власних громадян) стали одним із головних ідеологічних інструментів Заходу. Утім, найгостріші кризи у відносинах між США та СРСР виникали внаслідок прямого чи непрямого військового зіткнення конкуруючих інтересів, зокрема внаслідок блокади СР-СР Західного Берліну у 1948–1949 рр., війни у Кореї 1950–1953 рр. та Карибської кризи восени 1962 р.

Період 1969–1979 рр. характеризувався зменшенням напруженості та розширенням співпраці СРСР і Заходу. Карибська криза 1962 р. спонукала обидві наддержави запобігати повторенню подібних ситуацій. Своєю чергою досягнення СРСР відносного паритету зі США у сфері ракетно-ядерних озброєнь (кінець 1960-х рр.) створило підстави для укладення угод про обмеження стратегічних наступальних озброєнь і систем протиракетної оборони.

Нове загострення відносин між СРСР і Заходом почалося у кінці 1970-х рр. після введення радянських військ до Афганістану, які перебували у цій країні до 1989 р. Нав'язана США гонка озброєнь, доповнена розміщенням ракет середньої дальності у Західній Європі (що скоротило підльотний час до об'єктів в європейській частині СРСР до 8–10 хв.) та падінням світових цін на енергоносії (з 1986 р.) призвели до виснаження радянської економіки. Внутрішні процеси у СРСР, спричинені вичерпанням екстенсивних резервів економічного розвитку та політичним тиском з боку Заходу з проблематики прав людини призвели до розпаду ОВД та самого Радянського Союзу. Напередодні розпаду СРСР 31 липня 1991 р. було підписано Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1), який обумовлював суттєве скорочення ядерних потенціалів (носіїв та боеголовок).

2. Позиція США щодо кризових аспектів у відносинах з РФ у 1991–2020 рр.

Після розпаду СРСР відносини між США та Росією пройшли декілька етапів. Перший етап (1991–1993 рр.) характеризувався загостренням внутрішньополітичної боротьби в РФ та суттєвим послабленням її міжнародних позицій. Залишаючись однією з найбільших військових держав світу, РФ зуміла домогтися підписання низки важливих договорів у сфері контролю над озброєннями – Лісабонський протокол (23 травня 1992 р.) і договір СНО–2 (3 січня 1993 р.). Росія активно втручалася у регіональні конфлікти у Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії, добиваючись розміщення російських військових контингентів у форматі миротворчих сил.

У 1994–1997 рр. ослаблення позицій РФ на міжнародній арені супроводжувалося втратою контролю над країнами колишнього соціалістичного табору і зменшенням впливу на пострадянському просторі. Початок активізації зовнішньополітичного курсу був пов'язаний із призначенням Є. Примакова на посаду міністра закордонних справ (1996 р.). Москва була зацікавлена у встановленні договірних відносин з НАТО, про що свідчило підписання Основного акту про взаємні відносини, співпрацю і безпеку (27 травня 1997 р.), хоча й висловлювала занепокоєння з приводу розширення НАТО у бік російських кордонів. В акті було зафіксовано, що НАТО і Росія не вважають одне одного супротивниками.

Період 1998–2001 рр. був позначений першим суттєвим загостренням протиріч між РФ та США, спричинених бомбардуванням НАТО території Союзної Республіки Югославія (1999 р.) та другою Чеченською війною. РФ закидала США порушення Статуту ООН і принципу незастосування сили. Проте, обидві сторони утримувалися від перенесення конфронтації на інші сфери двосторонніх відносин.

Період 2001–2008 рр. припав на президентство Дж. Буша-молодшого і В. Путіна. Підтримавши антитерористичну кампанію після терактів 11 вересня 2001 р., В. Путін намагався поліпшити відносини зі США. Сторони підписали Договір про скорочення наступальних потенціалів (СНП) від 24 травня 2002 р. Створення Ради Росія–НАТО (2002 р.) втілювало взаємні наміри відновити співпрацю у галузі міжнародної безпеки. Проте, відносини знову загострилися внаслідок військової операції США проти Іраку (2003 р.).

Росія висловлювала занепокоєння з приводу виходу США з Договору про протиракетну оборону, планів американського керівництва щодо розміщення системи ПРО на території країн ЦСЄ та підтримки кольорових революцій у Грузії й Україні. У «Мюнхенській промові» 2007 р. В. Путін висловив принципове заперечення одно-

полярного домінування США та оголосив незалежний курс Росії на міжнародній арені. Чергове зіткнення інтересів США та РФ сталося у 2008 р, коли західні держави визнали незалежність Косово, а Росія вдалася до військової агресії проти Грузії й визнала незалежність Абхазії та Південної Осетії.

З точки зору американських державних структур, зовнішня політика Росії на початку XXI ст. відновила імперіалістичну спрямованість, включно з планами відновлення власної сфери впливу. У відповідь пропонувалися такі заходи як продовження розширення НАТО і позбавлення Росії статусу енергетичної наддержави, який вважався знаряддям впливу Москви на політику європейських країн і колишніх радянських республік.

Період 2008–2013 рр. був позначений пропозицією адміністрації Б. Обама розпочати «перезавантаження» двосторонніх відносин (2009 р.). Адміністрація Б. Обама погодилася переглянути плани розміщення об'єктів ПРО у Чехії та Польщі. Одним з найважливіших досягнень цього періоду стало укладення Договору СНО–3.

Однак, період потепління у двосторонніх відносинах виявився нетривалим. Головним зовнішньополітичним чинником, який призвів до погіршення відносин, стала підтримка США т. зв. «Арабської весни» у державах Північної Африки і Близького Сходу, яка призвела до зміни політичних режимів у ряді країн, початку війни країн НАТО проти Лівії та провокування повстання проти режиму Б. Асада у Сирії.

У РФ найважливішим внутрішньополітичним чинником стало повторне обрання В. Путіна на пост президента (2012 р.). Російська влада вдалася до заходів з обмеження політико-ідеологічного впливу США, що спричинило серйозне погіршення відносин та застосування США і РФ взаємних санкцій під приводом порушення прав людини. Ці санкції були оформлені у вигляді американського «закону Магнітського» і російського «закону Діми Яковлева» (санкції проти громадян США, відповідальних за порушення прав і свобод людини по відношенню до російських громадян). Важливими віхами чергового загострення відносин стали надання РФ притулку колишньому співробітнику ЦРУ і АНБ Едварду Сноудену і Євромайдан в Україні, лідери якого користувалися прямою підтримкою з боку адміністрації США. До речі Б. Обама згодом прямо визнав, що США сприяли зміні влади в Україні (інтерв'ю телеканалу CNN, 1 лютого 2015 р.).

З лютого 2014 р. почався новий етап загострення російсько-американських відносин. Втім, адміністрація Б. Обама, засуджуючи анексію Криму та втручання РФ на Донбасі не вважала, що дії РФ становлять пряму загрозу безпеці США. Б. Обама стверджував, що

В. Путін був «зненацька захоплений протестами на Майдані та втечею Януковича», що спричинило анексію Криму та конфлікт на Донбасі. Імпровізації В. Путіна ускладнили «ситуацію, що є порушенням міжнародного права, нехтуванням територіальної цілісності та суверенітету України».

Позиція адміністрації Б. Обама ґрунтувалася на тому, що Україна не є членом НАТО, «і, як наслідок, пан Путін так і не був зупинений». Адже є «чіткі обмеження у контексті того, що ми будемо робити у військовому відношенні. ... Я не думаю, що для США або світу було б мудрим побачити справжній військовий конфлікт між Сполученими Штатами та Росією. Те, що ми робимо, це зміцнення прикордонних держав, які є членами НАТО».

Реакцію з боку США визначала ст. 5 Вашингтонського договору про створення НАТО. За логікою Б. Обама, вона обумовлювала захист союзників США та принципів, які забезпечували мир у Європі після Другої світової війни. Стосовно воєнного втручання Росії на Донбасі, Б. Обама лише констатував відсутність ознак того, що Кремль усвідомлює потребу вирішення цього питання у довгостроковій перспективі. Адміністрація Б. Обама визнала дії РФ щодо України актом агресії та погодилася на заходи щодо зміцнення східного флангу НАТО (рішення саміту НАТО у Варшаві 9 липня 2016 р. щодо розширення військового стримування РФ).

Адміністрації США за Б. Обама і Д. Трампа розглядали дії російського керівництва щодо України та інших країн пострадянського простору у контексті спроб просування Росією власного євразійського геополітичного проєкту – перетворення Росії на центр тяжіння для колишніх радянських республік та відновлення присутності на Близькому Сході, Балканах, в Африці та у Карибському басейні. У 2019–2020 рр. силові й розвідувальні структури США істотно посилили фланговий тиск на РФ шляхом активізації діяльності у Молдові, Білорусі та на Південному Кавказі. Проти РФ, яка була визнана «супротивником» США, у 2014–2020 рр. були запроваджені різноманітні санкції. Проте, їх вплив був менш відчутним, ніж пакету санкцій, запроваджених адміністрацією Р. Рейгана у 1981–1984 рр.

Україна стала полем зіткнення різноспрямованих інтересів і безпекових стратегій США та Росії. Керівництво РФ намагається зупинити розширення НАТО (територіальний конфлікт ускладнює вступ України до НАТО) і не допустити кольорової революції у Білорусі. РФ створює перешкоди для економічного розвитку України й зацікавлена у прискоренні реалізації проєкту євразійської інтеграції. Інтереси США полягають у здійсненні контролю внутрішніх процесів в Україні, прив'язці України до євроатлантичних структур та використанні

її території в руслі військово-політичного стримування Росії. Серед проявів такої стратегії варто відзначити розширення присутності ВМС країн-членів НАТО у Чорному морі, проведення військових навчань включно із залученням ВПС США та початок нерегулярного патрулювання повітряного простору України стратегічними бомбардувальниками ВПС США. Показово, що така позиція може мати довгостроковий характер (веде до консервації статус-кво). Очевидно, що позиція США не направлена на забезпечення врегулювання конфлікту на Донбасі, а рівень військової та фінансової допомоги недостатній для створення власного військового потенціалу України, мінімально потрібного (достатнього) для її оборони у разі широкомасштабного конфлікту з Росією.

3. Блок основних протиріч між США та РФ.

Після розпаду СРСР 1991 р. ідеологічний чинник у відносинах між США та РФ мав другорядне значення, хоча й подекуди набував мобілізаційного характеру у контексті критики російського авторитаризму чи американських гегемонізму та винятковості.

У сфері економіки та фінансів Росія не розглядається як конкурент США, хоча й створює перешкоди для експорту американського скрапленого сланцевого газу до Європи. Утім, спад нафтових цін 2020 р. ситуативно робить експорт американського СПГ до Європи нерентабельним.

У документах зі стратегії національної безпеки США політика сучасної Росії розглядається у порівнянні з територіальними проєктами Російської імперії та СРСР часів Й. Сталіна, зокрема щодо консолідації євразійських структур і російської військової присутності у Південно-Східній Європі та на Близькому Сході.

Втручання Росії у Сирії та Лівії вважається виразним проявом негативної тенденції, яка свідчить про зростання «напористості» у діях Москви. Подекуди це починає суттєво заважати планам та діям американських військових і дипломатів. Утім, переважна більшість ситуацій, які насправді призводили до небезпечного загострення двосторонніх відносин, стосувалися чотирьох типів випадків:

- територіальних протиріч і питань дотримання прав сторін у зонах окупації у Німеччині (кризи, пов'язані із Західним Берліном);
- військових дій, у яких обидві сторони приймали пряму або приховану участь (війна у Кореї, сусідство військових контингентів США і РФ у Сирії);
- питань розміщення ядерної зброї та гонки ядерних озброєнь;
- порушення прав прямих союзників чи створення загрози їх безпеці (включно з війною у Кореї, бомбардуванням Сербії та вторгненням до Іраку).

Значна увага приділяється посиленню кібернетичних загроз з боку Росії, Ірану, КНР та КНДР.

За часів біполярної системи найбільш небезпечні ситуації виникали у зв'язку з війною у Кореї (1950–1953 рр.), будівництвом Берлінського муру (серпень – жовтень 1961 р.), у ході Карибської кризи 1962 р. та внаслідок розміщення американських ракет середньої дальності «Першинг-2» в Італії, Великій Британії та ФРН (1983–1984 рр.). Тоді розгортання ракет «Першинг-2» і крилатих ракет «Томагавк» вивело стратегічну загрозу СРСР на новий рівень, адже близькість розміщення, швидкість і висока точність цих ракет робила їх зброєю першого, обезголовлюючого удару.

Випробування російських гіперзвукових маневруючих блоків після 2018 р. підтвердили певні успіхи ВПК Росії у розробці нових видів ядерних озброєнь. Російські маневруючі блоки типу «Кинджал» та «Авангард», КР «Циркон» і підводний дрон «Посейдон» (Статус-6) є зброєю першого ядерного удару. Хоча у США давно ведеться розробка схожих чи подібних озброєнь, вони ще не запущені у серійне виробництво. Очікується, що враховуючи високу вартість новітніх озброєнь, США матимуть значну кількість новітніх засобів першого удару з підльотним часом до цілі у 5–10 хв. лише приблизно через 5 років. Власне саме цим і пояснюється заява Дж. Байдена про те, що Росія становить головну загрозу для США (інтерв'ю телеканалу CBS News, 26 жовтня 2020 р.): «Я думаю, що зараз найбільша загроза для Америки, з точки зору руйнування нашої безпеки і наших альянсів, – це Росія. По друге, я думаю, що найбільший конкурент – це Китай. І залежно від того, як ми з цим впораємося, з'ясується, чи ми є суперниками, чи у підсумку ми потрапимо в умови більш серйозного змагання, пов'язаного з силою».

4. Найближчі очікування.

Демократи у Конгресі США виступали проти виходу США із Договору про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності 1987 р. На вимогу представниці від штату Гавайї Т. Габбард, в оборонному бюджеті США на 2020 р. було заборонено закупівлю і розгортання ракет середньої і меншої дальності наземного базування. Під тиском країн ЄС адміністрація Дж. Байдена ймовірно буде зацікавлена у відновленні переговорів щодо ракет середньої і меншої дальності в Європі.

Адміністрація Дж. Байдена буде поводитися більш обережно у питаннях розміщення озброєнь і проведення військових навчань поблизу російських кордонів. Так само від адміністрації Дж. Байдена навряд чи варто очікувати згоди на пряму участь США у переговорах з врегулювання конфлікту на Донбасі.

Дж. Байден намагатиметься зосередити увагу на пошуку врегулювання економічних суперечностей з КНР, вимагатиме від Пекіна врахування й дотримання економічних санкцій США і ЄС щодо Росії й відмови від штучного заниження курсу китайської валюти юаню.

2.3. Потехін О.В., Фесенко М.В. Особливості функціонування сухопутних кордонів США в умовах пандемії «COVID-19»

Пандемія коронавірусу «COVID-19», про початок якої Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) оголосила 11 березня 2020 р., суттєво впливає на всі сторони життя світової спільноти. Через загрозу поширення коронавірусу держави закривають кордони, вводять безпрецедентні заходи безпеки, скасовуються великі міжнародні події і спортивні змагання. Значної шкоди зазнали торговельно-економічні зв'язки, туризм, транспортна галузь.

Із березня 2020 р. США обмежили так звані несуттєві поїздки з Канади та Мексики до Сполучених Штатів, тобто такі подорожі, які не пов'язані з бізнесом, роботою або надзвичайними особистими подіями. У тому ж місяці адміністрація Д. Трампа також увела в дію Розділ 42 Федерального закону про охорону здоров'я. Політика уряду з контролю та попередження хвороб дозволяє митній та прикордонній службі США висилати мігрантів на тій підставі, що їх в'їзд до США може посилити пандемію коронавірусу. За винятком дітей і деяких сімей, мігранти, які прибувають на кордон без дозволу, стикаються із затриманням і висилкою або негайною висилкою.

Незважаючи на зміни на краще ситуації у сфері охорони здоров'я в Канаді та Мексиці, США не змінили обмеження на сухопутних кордонах. Зобов'язання США підтримувати єдиний перелік обмежень на своїх кордонах з обома державами, а також нестача прозорості у діях федеральних чиновників США, свідчать про відсутність чіткого плану дій для вирішення питання запобігання поширенню хвороби.

У вересні 2021 р. США обмежили перетин своїх сухопутних кордонів з Канадою і Мексикою на 18 місяців, щоб уповільнити поширення «COVID-19». Найтриваліша перерва у вільному перетині кордону в історії США розділила спільноти, сім'ї та змінила порядок міжнародної торгівлі, ділових поїздок і поїздок на відпочинок. В умовах продовження пандемії, сукупні економічні втрати та соціальні проблеми, що пов'язані з обмеженнями на кордонах у Північній Америці, є незчисленними і можуть набути постійного характеру.

Митно-прикордонна служба США (CBP) тісно співпрацює з Міністерством внутрішньої безпеки (DHS) та іншими федеральними, штатними та місцевими агенціями, щоб підтримати загальнодержавні зусилля щодо уповільнення поширення «COVID-19» і забезпечення безпеки громадян.

Обмеження на кордоні підлягають перевірці Міністерством внутрішньої безпеки США на щомісячній основі, але такі перевірки не призвели до яких-небудь змін у політиці кордонів. Замість того, щоб адаптувати існуючий режим проходження кордонів до різних економічних, соціальних і пандемічних ситуацій у Канаді і Мексиці, уряд США вирішив зберегти жорсткий набір обмежень, які забороняють відкриття кордонів.

Закриття кордону на державному рівні завдало шкоди туристичним компаніям і розчарувало політиків, які представляють прикордонні співтовариства. У 2019 р. понад 241 млн туристів в'їхали до Сполучених Штатів Америки через пункти в'їзду на кордонах між США і Канадою та США і Мексикою. Оскільки сухопутний перетин у даний час скорочено до менш ніж половини його звичайного обсягу, наслідки обмежень відчуються у прикордонних регіонах, що знайшло відображення у національній торговій статистиці.

9 серпня 2021 р. Канада знову відкрила сухопутний кордон для вакцинованих американців, що дозволило громадянам США в'їзд до країни для несуттєвих цілей вперше з моменту введення обмежень у березні 2020 р. Протягом усієї пандемії уряд Канади стверджував, що він координує свою прикордонну політику з Білим домом, що змусило багатьох повірити в те, що на відкриття кордону з Канадою відповідь дзеркальним чином Адміністрація Дж. Байдена. Однак незабаром після того, як прем'єр-міністр Канади Дж. Трюдо оголосив про плани свого уряду з послаблення прикордонних обмежень, Міністерство внутрішньої безпеки США оголосило, що буде проводити щомісячний огляд політики відповідно до графіка, і відмовилося призначити дату відкриття північного кордону країни. У липні 2021 р. під час виступу в Центрі Вудро Вільсона (м. Вашингтон) посол Канади в США К. Хілман, применшуючи значення політичної диспропорції, заявила, що координація не означає того, що Канада і США збираються вдаватися до дзеркальних заходів.

Рішення адміністрації Дж. Байдена продовжити обмеження було прийнято на тлі поліпшення ситуації з пандемією в Канаді. Кількість випадків «COVID-19» у Канаді досягла піку в квітні 2019 р., а рівень вакцинації в країні перевищив рівень вакцинації у США в середині липня 2021 р. і продовжує поліпшуватися. Станом на жовтень 2021 р. більше 65% всіх канадців повністю вакциновані, і майже 83% отри-

мали хоча б одну дозу вакцини. Рівень захворюваності знову почав зростати в міру того, як штам Дельти поширюється континентом, але загальний рівень вакцинації дозволяє сподіватися, що Канада без значних втрат подолає чергову хвилю пандемії.

Економічні наслідки пандемії «COVID-19» особливо позначаються на спільнотах, які проживають уздовж кордону США і Мексики. До пандемії близько 529 тис. осіб щодня в'їжджали у Сполучені Штати через цей кордон. Компанії у прикордонних співтовариствах, таких як Сан-Дієго і Тіхуана, покладаються, зокрема, на човників-мігрантів як своїх робітників і бажають, щоб кордони залишалися відкритими. Під час сьомої щорічної конференції Інституту Мексики зі створення конкурентоспроможного кордону між США та Мексикою мер Сан-Дієго Тодд Глорія заявив, що ці обмеження вкрай негативно вплинули на економіку Сан-Дієго. За оцінками Управління торгівлі, обмеження так званих несуттєвих транскордонних поїздок завдає збитків сектору роздрібної торгівлі Сан-Дієго у розмірі близько 7,5 млн дол. на тиждень. Прикордонні громади у прикордонних штатах, таких як Техас, зазнали великих втрат. За оцінками Інституту Бейкера, у 2020 р. прикордоння Техасу втратило близько 4,9 млрд дол. США. Загальні цифри не відображають проблем людей, зайнятих у неформальному секторі, які не можуть звернутися за федеральною допомогою для пом'якшення наслідків втрати джерел сімейного доходу.

Прагнучи оживити економіку обох країн, уряд Мексики публічно виступив за відкриття кордону між США і Мексикою. 4 червня 2021 р., після отримання понад мільйона доз вакцин «Johnson & Johnson» зі США, президент Мексики Лопес Обрадор оголосив про спеціальну стратегію вакцинації, щоб прискорити відкриття кордону. Фарід Ханнан, директор з економічних питань Секретаріату закордонних справ Мексики, заявив, що ці вакцини були не тільки символом міцної дружби між двома країнами, а й «доказом того, що ми є частиною одного регіону». Уряд Мексики зробив пріоритетною вакцинацію осіб у віці від 18 до 39 років у 38 муніципалітетах, що межують зі США. На початку серпня 2021 р. 85% мексиканців, які живуть вздовж кордону, були вакциновані. У деяких прикордонних громадах мексиканці мають вищий рівень вакцинації, ніж їх американські сусіди. Станом на 30 серпня 2021 р. Мексика отримала 97 801 885 доз вакцини проти «COVID-19». Більше 12 мільйонів доз були надані мешканцям прикордоння. Ці дані не включають невідому кількість мексиканців, яких вакциновано у США. Втім адміністрація США через катастрофічну ситуацію з захворюваністю в країні на відкриття кордонів не пішла.

У США діяла тимчасова відстрочка сплати мит, податків і зборів через «COVID-19». Міністерство фінансів США після консультацій з Міністерством внутрішньої безпеки має вносити поправки до правил Митно-прикордонної служби США з метою подовжити терміни виплат мит, податків і зборів для зареєстрованих імпортерів, які відчувають значні фінансові труднощі. Служба з проведення регуляторного аудиту та надання консультативних послуг (RAAAS) в умовах пандемії продовжує проводити аудити, дотримуючись рекомендації Центру з контролю та попередження хвороб (CDC) та Центру з охорони праці та техніки безпеки. З огляду на превентивні заходи щодо зниження ризику, як внутрішні, так і міжнародні – соціальне дистанціювання, уникнення групових зустрічей, обмеження на поїздки, наявність укриття і віддалена робота, у результаті пандемії аудити проводяться за допомогою віртуальних зустрічей, технологій і протоколів безпечної передачі файлів, які впроваджуються для вирішення проблем аудиту в умовах «COVID-19».

Тимчасові обмеження на несуттєві поїздки у наземні прикордонні пункти в'їзду до США з Канади і Мексики залишаються в силі. Важливі подорожі і торгівля тривають безперешкодно. Подорожі не обмежуються для: громадян США і законних постійних мешканців, що повертаються в Сполучені Штати; осіб, які подорожують з медичними цілями (наприклад, для лікування у США); осіб, які приїжджають в освітні установи; осіб, які подорожують для виконання основної роботи у США; осіб, які подорожують з метою реагування на надзвичайні ситуації та з метою суспільної охорони здоров'я; фізичних осіб, які займаються законною транскордонною торгівлею; осіб, які вчиняють офіційні державні або дипломатичні поїздки; військовослужбовців Збройних сил США та членів їх сімей.

За останній рік відбувається сплеск хвилі мігрантів, які прямують до США з країн Центральної Америки, в основному з Мексики, Гондурасу, Гватемали та Сальвадору. Причини цього явища складні, вони включають погіршення економічної ситуації через пандемію, насильство з боку злочинних угруповань, стихійні лиха та корупцію.

«COVID-19» поширився в імміграційних центрах утримання під вартою уздовж кордону на суходолі. Але мігранти не вважаються значним джерелом розповсюдження коронавірусу у США. Чинівники громадської охорони здоров'я відстежують чотири відомі штами коронавірусу у США, жоден з них не поширився спочатку у Центральній Америці. Кожен з них почав циркулювати у США раніше, ніж у таких країнах як Мексика. За даними Центру з контролю та попередження хвороб, штаму Дельта був вперше виявлений в Індії у грудні 2020 р, а поширився у США у березні 2021 р. Дослідження

показують, що цей штам потрапив до США з Індії та Великобританії у період з березня по квітень 2021 р. У травні 2021 р. американці привезли цей штам у Мексику, де вже були виявлені кілька випадків зараження з Індії.

9 вересня 2021 р. президент США Дж. Байден представив новий план по боротьбі з пандемією «COVID-19». План складається з шести пунктів, і основну хвилю критики викликав перший пункт – введення федерального посвідчення на вакцинацію. Загалом план Дж. Байдена передбачає досить просту стратегію, яка дійсно може допомогти взяти під контроль поширення вірусу. Він включає такі пункти: 1. Вакцинація не щеплених громадян; 2. Додатковий захист вже щеплених; 3. Забезпечення безпечного очного навчання у школах; 4. Розширення тестування і масковий режим; 5. Відновлення економіки; 6. Поліпшення якості лікування пацієнтів з «COVID-19».

Із січня 2021 р., коли у США почали циркулювати перші штами коронавірусу, прикордонний патруль США повідомив про більш ніж 625 тис. висланих з країни вздовж південно-західного кордону. За той же період імміграційна і митна служба США повідомила про тисячі випадків COVID-19 серед затриманих мігрантів. Однак незалежні організації спростували твердження, що вони є значним джерелом інфекцій у США.

Висновки та рекомендації.

Аналіз функціонування сухопутного кордону США в умовах пандемії показав, що незважаючи на зміну ситуації у сфері охорони здоров'я в Канаді та Мексиці, США не адаптували обмеження на сухопутних кордонах, що призвело до низки негативних соціально-економічних наслідків для всіх країн. Недостатня прозорість у діяльності федеральних чиновників США свідчить про відсутність чіткого плану дій для вирішення цієї нагальної проблеми. У США продовжує діяти жорсткий набір обмежень, які забороняють відкриття кордонів. Закриття кордонів на державному рівні завдало шкоди компаніям, які покладаються на туристів для отримання доходів, а також призвело до соціально-економічних втрат для прикордонних співтовариств.

Можна констатувати, що у США відсутній чіткий план для вирішення проблем прикордоння в умовах пандемії «COVID-19». Загалом федеральний підхід до відновлення роботи кордону США буде залежати від ситуації зі станом здоров'я населення, зокрема, таких показників як кількість активних випадків захворювання та рівень вакцинації. Хоча поява нових більш заразних штамів робить малоймовірним повернення функціонування кордону до нормального

стану у найближчому майбутньому. У цьому контексті збереження існуючих обмежень без публічного плану по їх ослабленню має політичну ціну. З огляду на те, що ближчим часом очікуються вибори у Мексиці та Канаді, помилки лідерів в усуненні економічних і соціальних втрат, викликаних політикою пандемії на кордоні, є політичним тягарем. Тому управління ризиками – це розумна стратегія як для політиків, так і для безпеки кордонів. Прозорий розгляд різних економічних, соціальних і медичних ситуацій має стати головним соціально-економічним пріоритетом.

2.4. Толстов С.В., Фесенко М.В. Цілі та пріоритети зовнішньополітичної стратегії адміністрації Дж. Байдена

Хоча з часу інаугурації президента США Дж. Байдена ще не минуло двох років, зовнішня політика його адміністрації зазнала низки суттєвих корекцій та змін. Початкові наміри керівництва Демократичної партії стосувалися перегляду спадщини Д. Трампа та відновлення більшості політичних імперативів часів президентства Б. Обами. Але такий підхід вдалося втілити лише частково, адже у таких питаннях, як загострення відносин з КНР, перерозподіл оборонних витрат у межах НАТО та обмеження обсягів прямої закордонної військової присутності курс попередньої адміністрації загалом продовжувався, хоча і з певними корективами.

Основні зміни стосувалися внутрішньої політики, включаючи ослаблення обмежень для незаконних іммігрантів, припинення будівництва захисної стіни на кордоні з Мексикою та заходів екологічної спрямованості, зокрема припинення будівництва нафтопроводу Keystone XL з Канади та обмеження видачі ліцензій на видобуток енергоносіїв.

Адміністрація Дж. Байдена активізувала стратегічний діалог з союзниками по НАТО і G7, відновила участь у Паризькій угоді щодо клімату, відмовилася від виходу зі Всесвітньої організації охорони здоров'я та висловила намір провести переговори про поновлення дії угоди щодо ядерної програми Ірану.

При цьому США зберегли введені за Д. Трампа мита в торгівлі з Пекіном, підвищили нормативні вимоги до біржових операцій китайських корпорацій і продовжили введені адміністрацією Д. Трампа перешкоди в їх допуску до нових технологій.

Звертаючись до країн Європи, Дж. Байден підтвердив гарантії безпеки союзників у рамках НАТО і припинив виведення амери-

канських військ з Німеччини. Характеризуючи позицію щодо Росії, Дж. Байден звинуватив Москву у спробах послабити НАТО і ЄС, однак висловив готовність продовжувати діалог з контролю над озброєннями. Поряд із цим, одним із перших рішень адміністрації Дж. Байдена стало продовження Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-3) на наступні п'ять років.

Йдучи на зустріч побажанням уряду А. Меркель, США відмовилися від запровадження санкцій проти європейських компаній, пов'язаних з добувальною російського газопроводу «Північний потік-2».

Дж. Байден виявляв готовність взаємодіяти з Москвою з питань клімату та розмежування військової присутності на Близькому Сході. Після зустрічі з В. Путіним у Женеві (16.06.2021 р.) Президент США зауважив про необхідність виконання Україною Мінських угод 2015 р., а під час розмови з В. Путіним 30.12.2021 р. підтвердив відсутність планів розміщення ударних наступальних озброєнь на українській території.

Ультиматум, який МЗС РФ висунуло США і НАТО 17.12.2021 р., спростував наміри американської сторони налагодити діалог з Москвою на засадах пом'якшення протиріч та «управління ризиками». Виступаючи зі зверненням з приводу російського нападу на Україну (24.02.2022 р.), Дж. Байден повідомив про введення нових санкцій проти РФ і пообіцяв, що США «захищатимуть кожен дюйм території НАТО з усією силою американської могутності». У відповідь на «агресивні дії Росії, включаючи присутність її військ у Білорусії та на Чорному морі», Дж. Байден «санкціонував розгортання сухопутних і військово-повітряних сил, які вже дислоковані в Європі, на східному фланзі НАТО – на територіях ... Естонії, Латвії, Литви, Польщі та Румунії». При цьому будь-які форми прямої участі США в конфлікті було категорично спростовано.

Війна в Україні прискорила узгодження зовнішньополітичних цілей та пріоритетів США, які набули жорсткішого конфронтаційного забарвлення. Аналіз базового доктринального документу адміністрації Дж. Байдена – Стратегія національної безпеки (СНБ) від 12 жовтня 2022 р., дає можливість окреслити основні риси позиціонування нинішньої владної команди.

Основними індикаторами СНБ-2022 стали:

- підтвердження тенденції до розмивання межі між «внутрішньою» та «зовнішньою» політикою. Це положення фігурувало і в Стратегії національної безпеки США 2017 р. Хоча ні нинішня, ні попередня редакція СНБ не визначають механізми узгодження конкуруючих імперативів, можна зробити припущення, що внутрішня політика все ж зберігатиме відносну пріоритетність;

- визнання конфронтації з авторитарними та ревізіоністськими державами в якості головної зовнішньої загрози;
- окреслення низки транснаціональних проблем, які потребують міжнародного співробітництва, хоча й без уточнення їхньої ієрархії за ступенем значимості;
- виділення «кліматичної геополітики» в якості окремого напрямку, який потенційно може набути ознак організуючого принципу стратегії зовнішніх дій.

Відтак усі перелічені напрями потребують роз'яснень у відомчих інструкціях, насамперед у контексті розстановки пріоритетних завдань і способів тактичного реагування на зміни на глобальному та регіональних рівнях.

Серед найважливіших аспектів СНБ–2022 слід зазначити мету «стримування щодо Росії» та забезпечення перемоги у конкуренції з Китаєм. В документі зазначено, що «КНР і РФ дедалі більше пов'язані одна з одною, хоча виклики, які вони уособлюють, істотно різняться. Ми зробимо пріоритетом збереження міцної конкурентної переваги над Пекіном, водночас обмежуючи все ще фундаментально небезпечну Росію».

Характеристика міжнародної ситуації.

У передмові Дж. Байдена до СНБ–2022 висловлено намір скористатися нинішнім «вирішальним десятиліттям, аби просувати життєво важливі інтереси Америки», «перевершити наших геополітичних конкурентів, вирішити спільні проблеми і твердо спрямувати наш світ на шлях до світлішого та обнадійливого майбутнього».

СНБ–2022 наголошує, що світ потребує **американського лідерства в «стратегічному змаганні за формування майбутнього міжнародного порядку»**. Втілення ролі США має забезпечуватися «розширенням глобальної співпраці та виконанням державами своїх обов'язків» у вирішенні спільних проблем, включаючи зміну клімату. США потребують тісної співпраці з союзниками і партнерами, «а також з усіма, хто поділяє наші інтереси». Серед важливих поточних проблем глобального характеру названо подолання наслідків пандемії, що затягнулися, і глобальну економічну нестабільність.

СНБ–2022 визначає нинішнє десятиліття як «вирішальну декаду» для Америки та всього світу, протягом якої «буде визначено умови геополітичного суперництва між провідними державами (major powers). ... Дії, які ми зробимо зараз, визначають, чи стане цей період епохою конфліктів та розбіжностей», або ж – прологом до більш надійного майбутнього.

Концепція національної безпеки адміністрації Дж. Байдена ґрунтується на наступних положеннях:

– епоха «після холодної війни» остаточно завершена. Світ стає більш розділеним та нестабільним. Зміст нинішнього етапу обумовлює конкуренція між провідними державами за визначення сценарію майбутнього розвитку. Зі свого боку США закликають країни світу дотримуватися «основоположних принципів самовизначення, територіальної цілісності та політичної незалежності», зміцнювати міжнародні інститути, свободу поширення інформації, поважати універсальні права людини та свободу у визначенні окремими країнами свого зовнішньополітичного вибору. «Глобальна економіка має працювати на рівних умовах та надавати можливості для всіх»;

– в переліку важливих глобальних транскордонних проблем названо зміну клімат, відсутність продовольчої безпеки, інфекційні захворювання, тероризм, дефіцит енергії та інфляцію. Ці спільні проблеми, тісно пов'язані з геополітикою, визначають основи національної та міжнародної безпеки. Зазначені проблеми потребують багатосторонньої співпраці на рівні урядів. Вирішувати їх доведеться «у міжнародному конкурентному середовищі, де загострення геополітичної конкуренції, націоналізму і популізму ще більше ускладнює цю співпрацю і вимагає від нас думати і діяти по-новому».

Запропонований у СНБ «план досягнення кращого майбутнього» заснований на реалізації національних інтересів США, які включають:

- захист безпеки американського народу;
- розширення його економічного процвітання;
- реалізацію та захист демократичних цінностей, що закладені в основі американського способу життя.

До важливих смислових акцентів цього документу слід віднести висновок про необхідність формування «найсильнішої та найширшої коаліції країн», які прагнуть співпрацювати одна з одною заради вільного, відкритого, процвітаючого та безпечного світу. США мають діяти не ізольовано, а на чолі широкої прогресивної коаліції. Таке об'єднання зможе конкурувати з опонентами, які нав'язують похмуře майбутнє й загрожують інтересам США, їхніх союзників і партнерів.

Міжнародні платформи, союзи та коаліції визначаються як унікальний інструмент американської дипломатії. З метою забезпечення заявлених цілей США використовуватимуть засоби дипломатії (активізують зв'язки як з країнами-партнерами, так і з країнами-суперниками заради вирішення глобальних проблем), удосконалюватимуть альянси та інші формати стратегічної співпраці з союзниками, збільшуватимуть витрати на безпеку, оборону та збройні сили відповідно до сучасних і потенційних загроз.

Декларуючи використання багатосторонніх підходів, адміністрація Дж. Байдена робить окремий наголос на зміцненні союзницьких відносин, включаючи НАТО (у євроатлантичному регіоні), використання механізмів G7, QUAD (Австралія, Індія, Японія, США), AUKUS (Австралія, Велика Британія, США), I2-U2 (Індія, Ізраїль, ОАЕ, США) та трансатлантичний зв'язок США – ЄС.

СНБ-2022 містить перелік основних факторів, які визначають зміст глобальних протиріч сучасної доби:

- в умовах зростання міжнародної напруженості США залишаються **провідною світовою державою**. Потенціал США продовжує зростати, часто випереджаючи зростання інших держав;

- Вашингтон повинен зберегти традицію, яка дозволяє перетворювати внутрішні та зовнішні виклики на можливості для стимулювання реформ та оновлення. Це пояснює безпідставність численних пророцтв про занепад Америки. США завжди досягали успіху, коли дотримувалися позитивного бачення світу, спрямованого на вирішення спільних проблем (у поєднанні з динамізмом американської демократії і рішучістю перевершити суперників);

- протистояння між авторитарними режимами та демократіями має фундаментальний характер. В осяжній перспективі США протистоятимуть дві ядерні держави (РФ і КНР), що актуалізує потребу в координації дій з союзниками та модернізацію всіх елементів ядерного комплексу;

- проблеми суперників США – серйозні й зростаючі. Ці проблеми **«пов'язані з патологіями, властивими високоперсоналізованим автократіям»**. Вирішувати їх важче, ніж проблеми у межах ліберальної демократії, що зберігає свою життєздатність.

Протидія зовнішнім загрозам.

За регіональними і галузевими критеріями пріоритет надається КНР та Індо-Тихоокеанському регіону, роз'яснюється позиція США по Тайваню (в сенсі чіткішої «стратегічної визначеності»), підкреслюються відмінності між урядом в Пекіні та китайським народом, сформульовано підхід до війни РФ проти України та кризи європейської безпеки. Особливо відзначена необхідність перегляду промислової політики як ключового інструменту національної безпеки.

Основну увагу адміністрація у Вашингтоні приділятиме організації відсічі загрозам, які надходять від суперників та опонентів – КНР, Росії, Ірану, КНДР та інших авторитарних режимів. Визнається, що концептуальні розбіжності між демократичними та автократичними режимами мають фундаментальний характер, що обумовлює їх принципову світоглядну несумісність.

Москва вбачається як **«безпосередня й постійна загроза»** для системи міжнародної безпеки, яку потрібно стримувати. Натомість Піднебесна розглядається як **єдина сила, яка «має намір і здатна змінити весь міжнародний порядок»**.

СНБ-2022 унікає термінології ліберального інтервенціонізму, включаючи зміну політичних режимів чи сприяння демократичним переворотам. При цьому не заперечується співпраця з неліберальними режимами з питань, що становлять спільний інтерес, якщо ці країни відкидають використання сили та агресію в своїй зовнішній політиці. На думку оглядачів, така позиція має запобігати політичній поляризації, яка стимулює зближення недемократичних режимів з Китаєм, Росією та Іраном.

Перелік зовнішніх загроз містить характеристику головних суперників та опонентів, включаючи претензії до їх політики. КНР вважається головним конкурентом в Індо-Тихоокеанському регіоні та економічно зростаючою державою з глобальними амбіціями. США традиційно звинувачують Пекін у маніпуляціях з фінансовими котируваннями, неконкурентному використанні економічних важелів для поширення політичного впливу на інші країни, а також в односторонньому отриманні вигод від участі в чинній ліберальній міжнародній економічній системі. Попри наявність гострих протиріч, зі свого боку США декларують намір будувати двосторонні відносини на засадах міжнародних правил, відкритої конкуренції та готовності до співпраці з глобальних проблем, включаючи протидію змінам клімату, пандеміям, продовольчу безпеку, нерозповсюдження ядерної зброї.

Росія розглядається як держава, яка проводить «імперіалістичну зовнішню політику з метою руйнування ключових елементів міжнародного порядку». Кульмінацією цієї політики стало повномасштабне вторгнення в Україну у спробі повалити її уряд та поставити цю країну під контроль Кремля. Цьому передували вторгнення Росії до України у 2014 р., військове втручання у Сирії, спроби дестабілізувати ситуацію та підірвати внутрішні демократичні процеси у країнах Європи, Центральної Азії та інших регіонів.

Спроби США при попередніх адміністраціях домовитися з РФ про обмеження суперництва і визначення практичних сфер співробітництва зазнали невдачі. Нинішня Росія становить «безпосередню й постійну загрозу міжнародному миру і стабільності». Проте «йдеться не про боротьбу між Заходом та Росією». Москва прямо порушує основні принципи Статуту ООН, такі як дотримання суверенітету, територіальної цілісності та заборона придбання території шляхом війни.

У зв'язку з цим США «згуртували світ, щоб підтримати український народ, який хоробро захищає свою країну». У рамках «широкої та міцної міжнародної коаліції, ми забезпечили майже рекордний рівень допомоги у сфері безпеки, щоб забезпечити Україні засоби для самозахисту. ... Ми продовжимо підтримувати народ України, який надаватиме відсіч неприхованій агресії Росії. І ми згуртуємо світ, аби змусити Кремль до відповіді за звірства, які він вчинив».

Цілі США в нинішній ситуації полягають у тому, щоб «разом із союзниками та партнерами допомогти перетворити війну Росії з Україною на її (РФ) стратегічну невдачу». У цьому плані пропонується перелік методів реагування, до яких належать:

- сприяння єдності позицій НАТО та ЄС у протистоянні Росії та захисті спільних цінностей;
- обмеження стратегічних секторів економіки РФ, включаючи оборонний та аерокосмічний;
- протидія спробам Росії послабити та дестабілізувати суверенні держави та підірвати багатосторонні інститути;
- зміцнення оборони союзників НАТО, забезпечення стримування, особливо на східному фланзі Альянсу;
- прийом Фінляндії та Швеції до НАТО;
- зміцнення колективної стійкості союзників до загроз з боку Росії, включаючи асиметричні загрози.

Зазначається, що війна Путіна проти України «стрімко погіршила статус Росії стосовно Китаю та інших азіатських держав, таких як Індія та Японія».

Сформульовано висновок про те, що «історична глобальна відповідь на війну РФ проти України посиляє гучний сигнал про те, що країни не можуть користуватися перевагами глобальної інтеграції, зневажаючи основні принципи Статуту ООН».

В СНБ-2022 окреслено основні форми реагування на війну Росії проти України та загрози з боку РФ у цілому:

- США продовжать підтримувати Україну в її боротьбі за свободу, надаватимуть допомогу в економічному відновленні та заохочуватимуть її регіональну інтеграцію з ЄС;
- США захищатимуть «кожний дюйм території НАТО і продовжуватимуть створювати та поглиблювати коаліцію з союзниками та партнерами, щоб запобігти заподіяння Росією подальшої шкоди європейській безпеці, демократії та інститутам»;
- США стримуватимуть і, за необхідності, реагуватимуть на дії Москви, які загрожують основним інтересам США, включаючи атаки Росії на нашу інфраструктуру та нашу демократію;

– конвенційні збройні сили РФ «будуть ослаблені, що, ймовірно, посилить залежність Москви від ядерної зброї в її військовому плануванні. ... США не дозволять Росії чи будь-якій іншій державі досягти своєї мети шляхом застосування чи загрози застосування ядерної зброї»;

– США, як і раніше, зацікавлені у збереженні стратегічної стабільності та розвитку більш широкої та прозорої інфраструктури контролю над озброєннями, яка піддається перевірці (на заміну нинішнього договору СНО-3);

– США зацікавлені у відновленні механізмів європейської безпеки, зруйнованих унаслідок дій РФ;

– США підтримуватимуть і розвиватимуть прагматичні способи взаємодії з РФ для вирішення питань, з яких така взаємодія може бути взаємовигідною.

Висновки та рекомендації.

Політичні дефініції та термінологія СНБ-2022 мають жорсткий і відвертий, незвичний для доктринальних документів характер.

В якості основного пріоритету зовнішньої політики США визначена довготривала стратегічна конкуренція з КНР, яка планується на засадах «інтегрованого стримування» за збереження мирного характеру двосторонніх відносин і бажаного невикористання прямих силових засобів.

Адміністрація Дж. Байдена суттєво уточнила позицію щодо Тайваню. Логіка «стратегічної невизначеності» замінена чіткішими формулюваннями, які передбачають неприпустимість порушення нинішнього статус-кво Тайваню, що має «вирішальне значення» для регіональної та глобальної безпеки. США заперечують будь-які односторонні зміни статус-кво будь-якою зі сторін і не підтримують незалежність Тайваню (виходячи з прихильності політиці «єдиного Китаю»). Водночас США дотримуватимуться вимог Закону про відносини з Тайванем (1979 р.), які передбачають підтримку самооборони Тайваню та надання відсічі будь-якому застосуванню сили або використанню примусу щодо Тайваню. Такий підхід обумовлює намір забезпечувати військову підтримку, достатню для надання відсічі спробам КНР встановити контроль над Тайванем за допомогою воєнної операції.

Водночас формулювання СНБ-2022 не дають Україні підстав розраховувати на пряму військову підтримку з боку США і НАТО. Йдеться про наміри політичного керівництва США досягти «ослаблення конвенційних збройних сил» РФ. Ця теза супроводжується прозорим натяком на посилення сподівань російського керівництва на вико-

ристання фактору ядерної зброї. Отож, оцінка ймовірних результатів завершення війни в Україні тією чи іншою мірою пов'язується з присутністю ядерного чинника у військовому плануванні РФ. Така логічна прив'язка обумовлює об'єктивну незацікавленість української сторони в публічному акцентуванні загрози використання ядерної зброї з боку РФ. Адже ця тема сприяє поширенню настроїв «ядерної паніки» в суспільствах країн-партнерів України, від допомоги яких залежить спроможність Збройних сил України надавати успішну відсіч російським військам і забезпечувати визволення національної території. При цьому українська сторона за допомогою дипломатичних каналів має вимагати від США і НАТО стійкої стратегічної визначеності в формі чіткого публічного підтвердження ядерного стримування РФ. Принаймні в тексті СНБ-2022 міститься декларація, що «США не дозволять Росії чи будь-якій іншій державі досягти своєї мети шляхом застосування чи загрози застосування ядерної зброї».

Хоча війна РФ проти України спричинила загострення відносин між Вашингтоном та Москвою, політичне керівництво США зберігає й продовжуватиме використовувати канали діалогу з російськими владними структурами. Адміністрація Дж. Байдена не має наміру переривати комунікацію з російськими владними інстанціями, зокрема й через розуміння загрози неконтрольованої поведінки російського керівництва. Це пояснює небажання адміністрації Дж. Байдена визнавати Росію країною, яка підтримує тероризм або країною, яка використовує терористичні методи.

Формулювання СНБ-2022 щодо України оминає питання про можливі результати та наслідки російсько-української війни, включаючи проблему повоєнного врегулювання. З цього приводу йдеться лише про наміри підтримувати Україну в її боротьбі за свободу, надавати допомогу в економічному відновленні та заохочувати інтеграцію України з ЄС. Можна зробити припущення, що позиція США стосовно РФ має скоріше вичікувальний характер і передбачає відслідковування внутрішніх процесів у російському суспільстві впродовж війни, тривалість якої значною мірою визначається темпами і обсягами військової допомоги Україні.

Політичне керівництво та військове командування України зацікавлені у збільшенні обсягів військової допомоги з боку США та країн-партнерів. Однак по факту слід усвідомлювати, що надання самої цієї допомоги залежить насамперед від позиції адміністрації Дж. Байдена та її зв'язків з країнами НАТО, ЄС і G7.

Принципово важливу роль відіграє створена з ініціативи США міжнародна контактна група з надання військової допомоги Україні (Ukraine Defence Contact Group), уперше скликана у форматі конфе-

ренції представників міністерств оборони країн-партнерів на військовій базі «Рамштайн» у ФРН 26 квітня 2022 р. В концептуальному відношенні цей механізм не варто сприймати як центр консолідації «антиросійської» чи «антипутінської» коаліції. За її функціями міжнародна контактна група призначена для виконання принципово важливих для України й суто функціональних завдань військового і військово-технічного, а не ідеологічного характеру. Робота «контактної групи» має декілька рівнів узгодження, включаючи наради директорів департаментів з озброєнь міністерств оборони країн-учасниць, окремі наради міністрів країн-членів НАТО та країн-членів ЄС. Спроби ідеологізації цього механізму скоріше заважатимуть, аніж сприятимуть виконанню головного завдання «контактної групи», яке полягає в координації номенклатури, обсягів і забезпеченні логістики поставок озброєнь для ЗСУ.

Враховуючи результати проміжних виборів до Конгресу США, які відбулися 8 листопада 2022 р., видається доцільним посилення уваги до налагодження зв'язків з лідерами і впливовими представниками обох основних політичних партій США, включаючи їх представників у профільних комітетах Сенату і Палати представників. У цьому сенсі видається корисним розпочати предметне обговорення можливих механізмів надання військової допомоги по ленд-лізу та знайти прийнятну форму роз'яснення нормативних вимог і порядку інформування Пентагону про облік наданих Україні озброєнь у Міністерстві оборони України.

У політичній полеміці представникам української дипломатії вкрай важливо уникати звинувачень представників урядів європейських країн у пособництві нацизму чи публічного використання закидів і порівнянь завідомо образливого характеру. Натомість цілі України у війні мають витримуватися в рамках гуманістичного дискурсу та базового комплексу європейських і євроатлантичних цінностей.

2.5. Толстов С.В., Фесенко М.В. Актуальні оцінки та підходи щодо світових процесів у контексті 59-ої Мюнхенської конференції з питань безпеки (17–19 лютого 2023 р.)

Щорічна Мюнхенська безпекова конференція вочевидь не є тим форумом, на якому приймаються довгострокові стратегічні або оперативні рішення. Її роль насамперед у тому, щоб забезпечити офіційним представникам держав-учасниць можливість оголошення статусних заяв, а також створити сприятливі умови для обміну дум-

ками та експертними оцінками щодо політичного клімату та динаміки світових процесів. Саме цю функцію Мюнхенська конференція успішно виконувала упродовж останніх 59 років.

Цього разу в якості основної теми організатори конференції запропонували обговорення проблеми світового порядку. Доповідь, підготовлена до Мюнхенської конференції 2023 р. під назвою «Re:vision» акцентувала увагу на протиставленні «ліберальних демократій» та «ревізіоністських автократій», які загрожують ліберальним принципам світоустрою. Тематика доповіді віддзеркалює перегляд сприйняття низки базових питань, які набувають іншого смислу в умовах зростаючого асиметричного суперництва. Поштовхом до цього стало російське вторгнення в Україну, яке «перетворило зіткнення конкуруючих поглядів на жорстоку й смертельну реальність». За цих обставин ліберальні демократії мають прийняти виклик, що походить від авторитарних ревізіоністів, переглянувши своє бачення бажаного міжнародного порядку й дати відповідну відсіч.

Теоретичне обґрунтування в рамках ціннісної матриці.

Оновлений ліберальний міжнародний порядок, який ґрунтується на правилах, подається як вагомий чинник, спроможний забезпечувати стійкість демократій в епоху жорсткої системної конкуренції з авторитарними режимами. Проте, аби зробити таке бачення більш привабливим для ширшої міжнародної спільноти, демократії мають взяти до уваги обґрунтовану критику з боку ширшої міжнародної спільноти – незахідних держав, які не хочуть миритися з практикою нерівності та подвійних стандартів.

При цьому спроба Росії як «авторитарної влади» ліквідувати демократію в іншій суверенній національній державі – це не єдина ознака наступу з боку авторитарного ревізіонізму. Як зазначають автори доповіді, «мовчазна підтримка Китаєм війни з Росією», наміри КНР створити власну сферу впливу в Східній Азії та її «всебічні зусилля щодо просування авторитарної альтернативи ліберальному, заснованому на правилах міжнародного порядку», також є ознаками ширшого автократичного виклику. До того ж слід враховувати небажання урядів багатьох країн Африки, Латинської Америки та Азії виступати з засудженням російської агресії. Така тенденція свідчить, що «потужні автократи» не самотні у своєму невдоволенні існуючими міжнародними нормами та інститутами. В умовах загострення протиріч на міжнародній арені урядові кола незахідних країн використовували війну Росії задля просування економічних інтересів своїх країн. Їхня недовіра до існуючого світового порядку показує, що розрахунок на збереження статус-кво вже недостатній для подолання загрози ліберальним принципам.

Зміст міжнародного порядку охоплює такі складові, як забезпечення прав людини, використання механізмів «глобальних інфраструктур», співробітництво з метою розвитку, світовий енергетичний порядок, режим ядерної безпеки та стратегічної стабільності. Лінія розлому в глобальній політиці, яка проходить між демократією та диктатурою, відображена у всіх перелічених аспектах. У зв'язку з цим відзначено, що Китай, який підтримує Росія, перебуває в авангарді ширшої авторитарної протидії правам людини та міжнародним механізмам, створеним для їх захисту. Західні коментатори стверджують, що Пекін будує світовий порядок, сприятливий для автократій і прагне, аби колективні права, що визначаються і підтримуються державою, мали пріоритет над індивідуальними громадянськими і політичними свободами. Проте розбіжності стосовно прав людини виявляються і «всередині демократичних держав світу та між ними». До того ж, під впливом досвіду західного колоніалізму та імперіалізму багато незахідних демократій безумовно виявляють більшу турботу про суверенітет і невтручання, ніж їхні західні колеги, й тому неохоче підтримують рішучі дії в ім'я прав людини.

Особливу роль відіграє проблематика «глобальних інфраструктур», які стали важливим полем геополітичної конкуренції. Глобальний простір розпадається на сегменти, сформовані різними інфраструктурами – торговими, фінансовими, технологічними, інформаційними. При цьому демократії та автократії «відкрито змагаються» за те, щоб наповнити своїм змістом фізичні та цифрові інфраструктури управління. Так, «у цифровій сфері Китай очолює групу автократичних держав, які прагнуть просувати своє технократичне авторитарне бачення», тоді як трансатлантичні партнери надто повільно просуваються до загального розуміння змісту «відкритої цифрової інфраструктури».

У сфері світової торгівлі як «глобальної торговельної інфраструктури» знайшли відображення останні тенденції, які розвіяли сподівання, що комплексна економічна взаємозалежність слугуватиме як фактор стримування насильства та військових конфліктів. Як зазначають автори доповіді, «багато урядів дедалі частіше розглядають взаємозалежності як уразливі місця та канали для примусу». Внаслідок цього відбувається «умовна мілітаризація» торгових зв'язків, великі держави все частіше вдаються до протекціонізму. В результаті «нове бачення глобальної торгової інфраструктури», яка могла б стати підґрунтям взаємного процвітання, обмежуючи при цьому вразливість, наразі не проглядається.

Системна конкуренція зачіпає і проблеми співпраці заради розвитку. Охорона здоров'я та продовольча безпека, а також фінансові

аспекти захисту клімату стали ключовими галузями політики, в яких протистоять конкуруючі концепції. КНР просуває свою власну модель співробітництва з метою розвитку, імовірно, вільну від додаткових умов у той час, коли американські та європейські моделі наголошують на важливості демократії, належного управління, вільних ринків, підзвітності та прозорості. Хоча зростаюча участь Китаю зустрічає позитивний відгук у багатьох країнах, що розвиваються, це часто обумовлено відсутністю альтернатив і глибоким невдоволенням існуючим порядком розвитку, який не приніс достатніх переваг.

«Енергетичний порядок» також впливає на геополітичний баланс сучасного світу. У ньому складно знайти чітке відображення розлому між демократією та автократією, проте «автократичний ревізіонізм Росії та використання нею експорту викопного палива як зброї зробили енергетичну залежність від авторитарних великих держав серйозною проблемою для західних ліберальних демократій». Західним демократіям потрібно пильно стежити за тим, щоб їхні спроби вийти з залежності від російської нафти та газу одночасно не збільшували їхню вразливість стосовно інших автократій, включаючи Китай (щодо критично важливої сировини) та Катар (щодо газу).

Режим контролю над ядерною зброєю має безпосереднє відношення до проблеми протидії ревізіоністським автократіям. У цьому переліку фігурують погрози РФ щодо можливості застосування ядерної зброї у війні проти України, розвиток додаткових ядерних можливостей КНР, військові програми Північної Кореї та Ірану. На тлі руйнування режиму контролю над озброєннями «демократичні ядерні держави підтвердили свою прихильність до ядерного стримування». Однак погіршення ситуації у сфері ядерної безпеки негативно впливає на настрої у країнах «Глобального Півдня», підштовхуючи їх до пошуку власних рішень для забезпечення стратегічної стабільності.

Підсумковий висновок доповіді зводиться до того, що зміст наступної декади у сфері міжнародних відносин визначатиме боротьба за майбутній міжнародний порядок. 2022 рік запам'ятається посиленням авторитарного ревізіонізму. З іншого боку, опір народу України російській агресії активізував міжнародну підтримку, надавши «нову цілеспрямованість демократичним країнам та формам управління». Ліберальні демократії мають можливість «використати цей імпульс» й переосмислити ліберальний порядок, заснований на правилах. У цьому сенсі йдеться про оновлення «ліберального порядку», який має краще виконувати свої функції й приносити більш рівномірну користь усім учасникам міжнародної системи, які при-

ймають його правила. Такий підхід має «розширити коаліцію зацікавлених сторін», зміцнивши глобальну стабільність.

Заяви та коментарі.

В політичній дискусії основне місце посідали питання, пов'язані з російсько-українською війною. Заклик В. Зеленського збільшити військову підтримку України, аби закінчити війну вже в цьому році, не викликав оптимізму. Лідери західних країн висловлювали готовність допомагати Україні, однак уникали коментарів щодо тривалості війни, її результатів та стану подальших відносин з Росією.

Канцлер ФРН О. Шольц пообіцяв підтримувати Україну стільки, скільки це буде потрібно, адже, за його словами, «мудрим рішенням є готовність до тривалої війни. І це не добра ідея, якщо на цій конференції ми будемо розмірковувати, коли і в якому місяці ця війна закінчиться». Він наголосив, що поставки зброї Києву не збільшують тривалість війни в Україні, а навпаки, збільшують шанс на її скоріше завершення: «Путін повинен зрозуміти, що він прорахувався, що ми припинимо підтримку, якщо він затягуватиме якнайдалі. Цього не станеться». О. Шольц нагадав, що торік Німеччина виділила на допомогу Україні понад 12 мільярдів євро і прийняла понад 1 млн українських біженців. Німеччина навчає українських військових і надає боєприпаси. В цьому контексті О. Шольц закликав союзників, які мають ресурси для поставки танків в Україну, «діяти швидко».

О. Шольц висловив переконання, що путінський ревізіонізм не переможе. Адже ЄС зберігає єдність у підтримці українського майбутнього членства в Союзі, а НАТО розширюється, приймаючи нових членів. Водночас О. Шольц застеріг, що конфлікт в Україні не має перерости у конфлікт між НАТО та РФ. Виходячи з цього Німеччина продовжуватиме знаходити баланс між максимально можливою підтримкою України та «недопущенням ненавмисної ескалації між НАТО та Росією».

Враховуючи зміни стану міжнародної безпеки, ФРН підтверджує намір збільшувати оборонні видатки в напрямі схваленої НАТО цілі у 2% від ВВП. Коментуючи позицію Німеччини, міністр закордонних справ ФРН А. Бербок висловила переконання, що припинення допомоги Києву з боку Заходу не забезпечить відновлення миру.

Президент Франції Е. Макрон, який на початку війни уникав гострих оцінок і виступав за діалог з В. Путіним, наголосив, що «зараз не час для діалогу» між Україною та Росією, бо «Росія обирає війну». Тому «російська агресія має зазнати поразки... Ми маємо нарощувати підтримку України, щоб Україна змогла розпочати контрнаступ, перемогти, і тоді вже розпочати процес переговорів на своїх умовах». На думку Е. Макрона, конфлікт в Україні «став результатом то-

го, що в Європі майже ніхто не прийняв до уваги підсумки холодної війни». Тому сталий мир у Європі можливий лише за участю РФ.

Закликаючи країни Європи до переозброєння та збільшення інвестицій в оборону, Франція ініціює проведення конференції з питань європейської протиповітряної оборони за участю підприємств ВПК.

Характеризуючи тенденції в міжнародних відносинах, Е. Макрон констатував, що через широке застосування подвійних стандартів країни «Глобального Півдня» стрімко втрачають довіру до Заходу, й такий стан справ потребує виправлення.

Під час відповідей на запитання Е. Макрон натякнув, що Росія, яка «скотилася» до становища середньої за впливовістю держави, може позбутися крісла постійного члена у реформованій Раді безпеки ООН. Утім у коментарях для газети Le Figaro (18.02.2023) Е. Макрон уточнив, що Франція не переслідує мету військового розчавлення Росії, адже в цій війні «ні Україна, ні Росія не можуть здобути однозначної переваги». Тому військовий спосіб розв'язання конфлікту не виглядає реалістичним. Посилення підтримки Україні можливість здійснити військовий наступ, який розірве російський фронт, що створить можливість для повернення Києва до «надійних переговорів».

Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг наголосив, що продовження військової підтримки України забезпечує винятково можливий шлях до «довготривалого і справедливого миру». За його словами, ризик ескалації конфлікту для Північноатлантичного альянсу не можна порівняти з небезпекою перемоги Росії: «Вільних від ризику варіантів немає. Але ризик перемоги Путіна набагато вищий».

За його оцінкою, війна в Україні визначила три важливих уроки для НАТО:

- продовжувати всебічну підтримку України, аби не допустити перемоги Росії;
- нарощувати виробництво озброєнь, модернізувати власні армії та зміцнювати відносини між європейськими країнами та США, готуючись до протистояння з Росією, яке за будь-якого розвитку подій «не закінчиться після конфлікту в Україні»;
- зміцнювати стійкість західних суспільств, включаючи захищеність інфраструктури, кібербезпеку та домінування в інформаційній сфері з метою протидії дезінформації.

Віце-президент США К. Харріс акцентувала увагу на військових злочинах російської армії, які відповідають ознакам злочинів проти людяності. «Як юрист я знаю про важливість збору фактів і перевірки законності. У випадку дій РФ в Україні ми досліджували докази. ...

І тут нема сумніву, що це злочини проти людяності». Всі, хто їх скоював і їхні командири, котрі є співучасниками, мають бути притягнуті до відповідальності. За словами К. Харріс, в широкому міжнародному контексті США занепокоєні зближенням між Китаєм і Росією, яке спостерігалось після повномасштабного російського вторгнення в Україну.

Британський прем'єр Р. Сунак також закликав притягнути Росію до відповідальності у Міжнародному кримінальному суді за її огидні військові злочини та масове руйнування цивільних об'єктів. Водночас Р. Сунак закликав подвоїти військову підтримку України. За його словами, Велика Британія стане першою країною, яка передасть Україні далекобійні озброєння, якими ЗСУ зможуть скористатися, аби змусити російські війська залишити окуповані території, включно з Кримом. За його словами, країни Заходу потребують «військової стратегії, щоб Україна отримала рішучі здобутки на полі бою для перемоги у війні, і політичної стратегії, щоб здобути мир».

Глава британського міністерства оборони Б. Уоллес висловив думку, що Велика Британія, США і Франція могли б об'єднати зусилля в рамках ядерного стримування – почати говорити з Москвою єдиним голосом, а також закликати РФ активізувати заходи з ядерного нерозповсюдження і виконання договору СНО-3.

Президент Європейської Комісії У. фон дер Ляйєн закликала потужно прискорити й збільшити військове виробництво, котре вкрай потрібне Україні, включаючи випуск боєприпасів. «Не може бути так, щоб вони чекали місяці й роки. Треба прискорювати наші темпи».

Прем'єр-міністр Польщі М. Моравецький закликав ЄС прискорити вступ України до цього об'єднання: «Зараз ми перебуваємо у поворотному моменті історії, коли нам необхідно змінити практично все в Європі. У тому числі – створивши новий процес для України, прискорений шлях до її членства».

Коментарі М. Моравецького з приводу постачання озброєнь Україні висвітлюють деякі кулуарні особливості переговорів у середині НАТО і групи «Рамштайн», які мали місце під час узгодження кількості танків для передачі ВСУ. За його словами, Польща готова передати Україні винищувачі МіГ-29 в рамках коаліції з іншими країнами НАТО, в рамках «Рамштайну» або навіть вужчої коаліції, якщо такі переговори відбудуться, однак не готова надавати власні літаки F-16, яких у самої Польщі обмаль.

Ініціатива КНР.

Під час виступу на конференції глава канцелярії Комісії з закордонних справ ЦК Компартії Китаю, член Політбюро ЦК КПК Ван І по-

відомив, що до річниці початку війни РФ проти України китайське керівництво готує документ щодо врегулювання кризи, адже навіть у найскладніших ситуаціях «необхідно дати шанс миру». В умовах складної міжнародної обстановки Ван І, звертаючись до урядів європейських країн, закликав зберігати спокій і витримку. Адже «дехто, можливо, не бажає реалізації мирних переговорів», оскільки «має власну стратегічну мету». Окрім серії двосторонніх зустрічей у Мюнхені, Ван І провів попередній зондаж позицій Франції, Італії, а також відвідав Москву.

Унікаючи конкретики щодо України, Ван І жорстко спростував претензії на окремих державний статус Тайваню, нагадавши, що цей острів ніколи не був самостійною державою і надалі не буде територією, незалежною від КНР. За його словами, Китай «не намагається змінити статус-кво» в Тайванській протоці. Це сепаратистські сили на Тайвані хочуть незалежності, відкидаючи принцип «одного Китаю». У зв'язку з цим Ван І закликав міжнародне співтовариство «не вдаватися до подвійних стандартів з тайванського питання».

24 лютого, у річницю початку повномасштабної війни РФ проти України, МЗС КНР оприлюднило рамковий документ під назвою «Позиція Китаю щодо політичного врегулювання української кризи».

Позиційний документ КНР, який уникає визначення винуватця війни (країни-агресора) та навіть змісту «української кризи», пропонує широкий перелік принципів міжнародної взаємодії на засадах рівності, неупередженості та недискримінації. Документ адресований насамперед країнам, що розвиваються, а також провідним країнам-членам ЄС, яких Китай бачить серед учасниць глобального проєкту «Пояс і шлях». Перший пункт документу наголошує на повазі до суверенітету, незалежності та територіальної цілісності всіх держав.

Схоже на те, що ця «мирна ініціатива» є суттєвим елементом нової міжнародної стратегії КНР. Вірогідно позиція керівництва КНР щодо врегулювання конфлікту має з'ясуватися за підсумками візиту Сі Цзіньпіна до Москви та анонсованої відео-конференції з В. Зеленським. Хоча китайський підхід вже збурих гостру критику, спричинену антиамериканською риторикою керівництва КНР й пов'язану з підозрами, що Пекін схилитиме Київ прийняти територіальні претензії Москви, робити остаточні висновки з цього приводу напевно ще передчасно. Виступаючи в ролі миротворця, керівництво КНР навряд чи наважиться відкрито постачати зброю і боєприпаси Росії. Така поведінка дезавувувала б власні запевнення в неупередженості та «антиблокові» заклики КНР. Таке лицемірство не тільки вщент дискредитувало б ініціативу Пекіна, але й загрожувало б

руйнуванням торговельних зв'язків зі США та ЄС, які забезпечують левову частку китайського ВВП. Водночас позиційний документ КНР не розрізняє ставлення до винуватця та жертви агресії, що є прийомом свідомого вихолощення принципів міжнародного права, до яких апелює зовнішня політика Китаю.

Висновки та рекомендації.

Поліфонія думок і пропозицій представників євроатлантичного співтовариства вкотре засвідчила відсутність спільного бачення безпеки навіть у європейському дискурсі, не кажучи вже про ширший, глобальний обшир, де все чіткіше вимальовуються контури американо-китайського суперництва.

Посадовці, схильні до сприйняття безпеки в термінах методології політичного реалізму, як то Е. Макрон чи Е. Блінкен, пропонують готуватися до довгої російсько-української війни на виснаження. Натомість прибічники ідеалістичного підходу, як то міністр закордонних справ ФРН А. Бербок, яка бачить себе основоположницею феміністичної зовнішньої політики, повторюють твердження, що «простий спосіб для закінчення цієї війни та відновлення миру – це припинення Росією обстрілів і виведення своїх військ». При цьому ніхто не наважується визначити, який смисл матимуть такі поняття, як поразка чи перемога однієї з сторін, або які контури може в перспективі мати мирне врегулювання за допоки важкопрогнозованих і непевних підсумків жорстокої та руйнівної, парадигмальної за своїм змістом війни, що триває.

Запропоновані організаторами 59-ї Мюнхенської конференції питання про наслідки війни Росії проти України для майбутнього міжнародного порядку, побудовані на суто ціннісній матриці боротьби ревізіоністських автократій проти співтовариства демократичних країн. Вони видаються надто далекими від реалій асиметричної континентальної війни, в якій вимальовуються цілком предметні загрози, спричинені неієвим ядерним стримуванням та дефіцитом озброєнь, неопостачання яких ставить Україну в завідомо невідгідне становище.

За цих обставин проблема закінчення війни та підведення її підсумків переходить у площину кулуарних дискусій і консультацій. У їх перебігу часом виникають вибагливі проекти, які відкладають визначення статусу і місця України в європейській архітектурі на період «після закінчення війни». Свідченням таких консультацій може слугувати поява в авторитетних західних виданнях сценаріїв і планів на випадок, якщо війна в Україні «зайде у глухий кут». Тобто, якщо жодна зі сторін прямого протиборства не матиме змоги досягнути

переконливих воєнних успіхів, які забезпечуватимуть прийняття її умов повоєнного врегулювання.

В цьому переліку впадає в око проєкт, за яким Україні, якщо ЗСУ не вдасться відновити контроль над усіма регіонами в кордонах 1991 р., Захід може запропонувати певні політичні та безпекові компенсації на кшталт оборонного пакту за участі Великої Британії, Франції та Німеччини (газета *The Wall Street Journal*, 24.02.2023). Після закінчення війни автори проєкту в редакції Р. Сунака, нібито пропонували надати Україні ширший доступ до сучасного військового обладнання, зброї та боєприпасів для самооборони. За версією видання, такий проєкт планувалося обговорити на наступному саміті НАТО у Вільнюсі. Утім, як стало відомо з роз'яснення представника німецького уряду (*Reuters*, 26.02.2023) в питанні про гарантії безпеки для України з боку НАТО вже декілька місяців не було жодних зрушень. Представник уряду ФРН спростував версію про можливість укладення «оборонного пакту» з Україною як засобу схилити Київ розпочати мирні переговори з Росією. За категоричним свідченням представника уряду ФРН, під час зустрічі канцлера ФРН О. Шольца і президента Франції Е. Макрона з В. Зеленським у Парижі (08.02.2023) це питання взагалі «не відігравало жодної ролі».

Війна, спрямована на захоплення чужих територій та насильницьку зміну влади, вочевидь суперечить принципам Статуту ООН. І з цього боку вона безумовно є подією світового, глобального рівня та значення. Як справедливо відзначали спікери на Мюнхенській конференції (Е. Макрон, Р. Сунак) – це не війна суто між європейськими державами, адже вона знаменує новий прецедент імперіалістичної політики. Тим більшу загрозу становить пряма й неспровокована агресія з боку постійного члена Ради безпеки ООН. Схоже, що саме усвідомлення цього фактору утримує адміністрацію США та їх європейських союзників від спроб замирення Росії, яке символізувало б не тільки критичну поразку колективного Заходу, а й остаточне руйнування ідеї справедливого ліберального міжнародного порядку, заснованого на правилах.

2.6. Перга Т.Ю. Розвиток відносин Угорщини із сусідніми країнами у XX – на початку XXI ст.: узгодження суперечностей зі Словаччиною та Україною

Протягом останніх десятиліть у відносинах Угорщини з низкою сусідніх країн, зокрема Словаччиною та Україною, спостерігалися спроби політизувати етнічну політику. У просуванні своїх інтересів

Угорщина неодноразово вдавалась до втручання у внутрішню політику цих держав та створювала перепони на шляху євроінтеграційного поступу України. Це руйнує взаємну довіру та співпрацю і створює загрози національній безпеці України, що є особливо небезпечним в умовах агресії Росії проти України.

Така політика зумовлена спробою реалізувати ідею «Великої Угорщини» – багатонаціональної держави, в якій домінував би угорський народ у кордонах, що існували до Першої світової війни, або принаймні повернути собі контроль над населеними пунктами у сусідніх країнах, де проживає угорська етнічна меншина, яка у результаті низки міжнародних угод XX ст. опинилась поза межами батьківщини. Це спричинило антагонізм, закладений унаслідок прийняття Версальської системи міжнародних договорів, в основі якого – неврахування етнічного принципу під час встановлення кордонів. Зокрема, підписання Угорщиною у 1920 р. Тріанонського договору привело до втрати двох третин території країни і третини населення, яке опинилися поза межами етнічної батьківщини. Подолання «травми Тріанону» перетворилось на визначальний фактор зовнішньої політики Угорщини не лише у XX ст., але й на початку XXI ст.

Спроби проведення ревізіоністської політики і вирішення територіальних суперечок у першій половині XX ст. з допомогою військової сили, що привели до окупації Чехословаччини й анексії частини словацької території у 1938–1939 рр. та участі Угорщини у Другій світовій війні, закінчились невдачею. У результаті міжнародних договорів 1945–1947 рр. Угорщина остаточно втратила третину території, а сотні тисяч етнічних угорців опинилися поза межами країни. Транскордонний обмін населенням, зокрема зі Словаччиною, що відбувся у післявоєнний період, не зміг кардинально змінити ситуацію. Формування соціалістичного блоку країн, до складу якого увійшли як Угорщина, так і країни, на території яких проживала найбільша угорська етнічна спільнота – СРСР, Словаччина, Румунія, а також Хорватія, Словенія, Сербія (на той час частини Югославії) унеможливило силовий сценарій розв'язання територіальних суперечок. Потенційний конфлікт з цими країнами був заморожений майже на півстоліття.

Розпад соціалістичного табору у 1990-х рр. змінив геополітичну ситуацію та відкрив нові перспективи для розвитку двосторонніх відносин вже незалежних і самостійних країн, зокрема Угорщини, Словаччини та України. Розуміючи неможливість зміни кордонів і повернення територій, втрачених у першій половині XX ст., силовими методами, Угорщина змінила тактику і перенесла вирішення суперечностей з сусідніми країнами у правове поле, на двосторонню основу.

Невелика чисельність етнічних угорців у світі й асиміляційні процеси в країнах, де вони проживають, зокрема в Словаччині та Україні, спонукали Угорщину до сприйняття цієї ситуації як загрози національному розвитку. Це обумовило ставку на культурологічне та мовне об'єднання нації, засноване на збереженні національних традицій. У результаті захист прав та інтересів чисельної (понад 3 млн осіб) автохтонної угорської спільноти, яка проживає у сусідніх з Угорщиною країнах, перетворився на один з пріоритетів міжнародної діяльності, започаткувавши політизацію її етнополітики. Відносини з країнами-сусідами, на теренах яких проживає угорська етнічна меншина, почали розглядатись через призму «регіонального контексту» – забезпечення прав етнічної угорської меншини, перетворившись на визначальний момент міждержавної співпраці Угорщини зі Словаччиною та Україною.

«Національна карта» досить активно використовувалася всіма угорськими урядами, починаючи з 1990-х рр. Після приходу до влади в Угорщині консервативного уряду В. Орбана вона перетворилась на важливий елемент внутрішніх і міжнародних відносин і спричинила напругу, зокрема в угорсько-словацьких та угорсько-українських відносинах.

Сучасна політична еліта країни сповідує концепцію лідерства Угорщини в Центральній Європі і має на меті об'єднати всі території, які раніше належали до Угорського королівства в Карпатському регіоні, поширивши на них, як особливу зону національних інтересів, угорський політичний і культурний вплив. У цьому контексті велика увага приділяється Словаччині та Україні. На території цих країн проживає різна кількість етнічних угорців (у Словаччині – близько 458 467 осіб, що становлять 8,5% населення країни, в Україні – близько 156 тис. осіб, що становлять 0,32% населення та мешкають переважно на території Закарпатської області (98,6%).

Для підтримки своєї етнічної меншини на території сусідніх країн Угорщиною були розроблені та реалізуються такі методи:

- сприяння забезпеченню статусу екстериторіальності;
- надання подвійного громадянства (Угорщини та країни проживання);
- підтримка утворення автономії, яка передбачає культурно-освітні й адміністративно-територіальні принципи, колективні та індивідуальні права спільноти;
- забезпечення фінансової допомоги для культурно-освітнього та соціально-економічного розвитку територій проживання угорської меншини.

Ідея автономії закордонних угорців базується на трьох фундаментах.

1. Державна підтримка розвитку національної культури та освіти закордонних угорців. Вона спрямована на вивчення і популяризацію угорської мови, зокрема стимулювання до безоплатного і масового навчання угорській мові місцевого населення переважачого етносу, функціонування угорськомовних шкіл, класів, факультетів та інститутів на території їх компактного проживання, організаційне об'єднання угорців у культурні товариства та громадські організації. Через такі проекти уряд Угорщини прагне досягти не тільки гуманітарних цілей, а й знайти, ментально підготувати і залучити нових кваліфікованих працівників до Угорщини.

Цей підхід призвів до виникнення мовного конфлікту зі Словаччиною та Україною. Угорсько-словацька суперечка з цього приводу розпочалась у 1995 р., а її пік припав на 2009 р., коли Закон про захист словацької мови зобов'язав її виключне вживання в державних установах, рекламі, під час громадських акцій, ввів усні та письмові іспити зі знання мови для державних службовців і надав право карати порушників високими грошовими штрафами (до 5000 євро). Напруження спало лише у 2010 р. після скасування суперечливої поправки щодо покарання за невиконання вимог Закону про державну мову 1995 р. Було дозволено використовувати мови національних меншин у роботі медичних та соціальних сервісів. Використання угорської мови в шкільній освіті Словаччини було врегульовано законом 1999 р., згідно з яким учням, що відвідують початкові та середні освітні заклади з угорською мовою навчання, почали видаватися двомовні свідоцтва. Було також запроваджено ведення документації обома мовами, тобто словацькою та угорською. Унаслідок вказаних рішень угорсько-словацький мовний конфлікт втратив свою гостроту.

В угорсько-українських відносинах мовне питання постало на порядок денний у 2017 р. після прийняття Україною Закону про освіту. Найбільший спротив Угорщини викликала стаття 7, яка констатує, що уроки мов меншин можна викладати лише в окремих класах і лише у системі дошкільної і початкової освіти. Водночас, заяви угорських посадовців щодо обмеження Україною права на освіту мовою етнічних меншин є безпідставними. За даними Міністерства освіти і науки України, у 2020–2021 рр. у Закарпатській області кількість дошкільних закладів освіти, в яких діють групи з вихованням угорською мовою, складає 110. Кількість дітей, які навчаються угорською мовою протягом цього періоду зросла з 5140 до 5195 чол. В області існує 101 заклад середньої освіти з класами (групами) нав-

чання угорською мовою. Проте угорська сторона ці факти до уваги не бере, звинувачуючи Україну при будь-якій нагоді у порушенні прав національних меншин. На даний час у двосторонніх відносинах мовний аспект є одним з найбільш чутливих.

2. Надання права на подвійне громадянство.

Законодавчі норми, прийняті в Угорщині у 2001 та 2011 рр., дають право кожному, хто має предків-угорців і може це довести, подавати заяву на отримання громадянства, зокрема за спрощеною процедурою. Їх мета – надати особливий статус угорцям, які живуть у сусідніх країнах, і переконати їх залишатися там, водночас будучи угорськими громадянами. З одного боку, це збільшує електорат правлячої партії Угорщини, з іншого – дає можливість впливати на сусідні країни через діаспори.

Тема подвійного громадянства залишається наріжним каменем у відносинах Угорщини з обома країнами. Однак, на відміну від України, яка не здійснила рішучих кроків для врегулювання цього питання, Словаччина у 2010 р. юридично закріпила не лише позбавлення словацького громадянства тих осіб, що мають паспорт іншої країни, а й передбачила штраф у розмірі понад 3000 євро. Не дивлячись на неодноразові заяви МВС України про втручання Угорщини у внутрішні справи України, вона продовжує цю політику, що привело до низки гучних публічних скандалів.

3. Захист інтересів закордонних угорців через їхніх представників у представницьких органах влади країн, де вони мешкають.

Угорщина розширює захист та представництво інтересів зарубіжних угорців через їх представників в органах місцевої та центральної влади країн їх проживання та підтримує перетворення громадських та культурно-освітніх організацій на політичні партії. Значна допомога надається «Товариству угорської культури» (КМКС) в Україні та організації «Most-Híd» у Словаччині. Їх робота координується і контролюється офіційними особами в Будапешті, їй надається ідеологічний супровід. У 2019 р. відбулась спроба прямого втручання Угорщини у виборчий процес в Україні, коли міністр закордонних справ Угорщини П. Сійярто проводив агітацію під час дострокових парламентських виборів на користь кандидата у народні депутати В. Брензовича, а у день місцевих виборів 25 жовтня 2020 р. – на користь «Партії угорців України».

Вказані ознаки політизації етнічної політики Угорщини варто розцінювати як неприйняття кордонів країни, закріплених після Другої світової війни і спроби за допомогою механізмів гібридної війни їх змінити. Одним із методів тиску на Україну був і залишається прямий шантаж через перешкоджання її європейській та єв-

роатлантичній інтеграції. В умовах російської воєнної агресії проти України «політизація етнічності» створює загрозу при певній геополітичній ситуації для від'єднання територій з компактно проживаючим угорським населенням.

Україна залишається вірною принципам розвитку добросусідських відносин та всебічного сприяння угорській громаді, оскільки це відповідає її національним інтересам та євроінтеграційним прагненням. Водночас, Україна має відстоювати свої інтереси на міжнародній арені та у двосторонніх відносинах й унеможливлувати втручання інших держав у її внутрішню політику. Втілення цього курсу у відносинах з Угорщиною потребує проведення зваженої державної політики.

Висновки і рекомендації.

У середньостроковій перспективі Україна має розвивати добросусідські відносини з Угорщиною на основі біфуркації рівнів співробітництва: національного і регіонального. Основні зусилля мають бути спрямовані на активізацію міждержавного діалогу та розширення двостороннього порядку денного й наповнення його новими ініціативами, що дозволить змістити фокус уваги з нинішніх проблемних питань культурного та гуманітарного співробітництва, нацменшин та політики їх підтримки.

Під патронатом Президентів України та Угорщини ініціювати створення українсько-угорського гуманітарно-економічного форуму, у рамках якого буде обговорюватися широкі коло питань розвитку двосторонніх відносин.

Верховній Раді України інтенсифікувати роботу депутатської групи Верховної Ради України з міжпарламентських зв'язків з Угорщиною з метою оперативного реагування на випадки маніпулювання конфліктними темами в обох країнах. Уповноважити депутатську групу Верховної Ради України з міжпарламентських зв'язків з Угорщиною розробити комплекс заходів щодо розширення міжпарламентського діалогу з гуманітарних, культурних, економічних, екологічних, наукових, технічних та інших питань, що сприятиме реакцентуванню уваги з конфронтаційних питань міждержавних відносин. Законодавчо врегулювати питання подвійного громадянства в Україні.

МЗС України розробити стратегію відносин з Угорщиною з чітким обмеженням меж експансії угорських інтересів у внутрішню політику України, з урахуванням загроз її національній безпеці та елементів гібридної війни, що ведеться проти неї іншими державами. Активізувати роботу з європейськими партнерами й інституціями щодо

знайдення підтримки та вироблення механізмів унеможливлення гальмування Угорщиною євроінтеграційного курсу України та курсу на вступ до НАТО. Розробити комплекс заходів з протидії провокаціям, що спрямовані на руйнування українсько-угорських відносин.

Міністерству освіти і науки України розробити комплекс заходів щодо вдосконалення процесу вивчення історії українсько-угорських відносин та історії Закарпаття у рамках шкільної та позашкільної освіти з акцентом на спільному культурно-історичному ядрі та європейських цінностях як консолідуючої основи жителів регіону. Вдосконалити систему підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів освітніх закладів Закарпаття з урахуванням вказаних засад. Започаткувати щорічну історико-педагогічну конференцію, яка стане платформою для обговорення питань освіти та культурного розвитку краю і сприятиме покращенню міждержавного розуміння і зменшенню напруги в регіоні, залучити до її діяльності представників угорської громади.

Місцевим органам влади Закарпатської області розробити та запровадити систему заходів, спрямованих на розширення сфер українсько-угорського прикордонного співробітництва за рахунок включення до них краєзнавства, туризму, екологічної політики тощо. Передбачити фінансове забезпечення для широкої низки наукових та культурно-інформаційних проєктів, наприклад, у царині захисту Карпат від неконтрольованих вирубок, захисту регіону від негативних наслідків зміни клімату та біорізноманіття, протидії забрудненню транскордонних річок, розвитку зеленого туризму тощо. Підсилити транскордонне і прикордонне співробітництво з Угорщиною, зокрема поставити питання перед українсько-угорською Змішаною Комісією з питань транскордонного та прикордонного співробітництва про ініціювання спільних проєктів з розвитку інфраструктури (наприклад, будівництво автобанів), зміцнення спроможності контролюно-пропускних пунктів, боротьби з контрабандою, розв'язання спільних екологічних проблем тощо.

2.7. Ветринський І.М. Значення регіональних безпекових союзів в умовах геополітичного суперництва США та КНР: на прикладі AUKUS

Протягом останнього десятиліття стратегічне суперництво між США та КНР трансформується, набуваючи нових форм та змісту. Замість конкуренції, що раніше носила переважно економічних характер, відносини двох держав впритул наблизились до геополітичного конфлікту.

літичного протистояння. Російська агресія проти України продемонструвала, що часи масштабних військових конфліктів це не минуле, а сьогодні: жодна країна не є застрахованою від зовнішньої агресії. Статус США як наддержави потребує постійного підтвердження в умовах зростання геополітичних амбіцій КНР, що відкрито протистоїть американському лідерству. Агресивна реваншистська політика РФ кидає виклик світовому порядку, який сформувався після Другої світової війни. Вище політичне керівництво Китаю толерує дії Кремля в Україні, фактично підтримуючи російську спробу переглянути ключові принципи міжнародного права та повернути до порядку денного право сили. Для Пекіну руйнування існуючої системи міжнародної безпеки значно полегшило б досягнення своїх геополітичних цілей в Індо-Тихоокеанському регіоні, зокрема стосовно захоплення Тайваню та утвердження контролю у Південно-Китайському морі.

За умов значної турбулентності у сфері міжнародної безпеки, військово-політичні союзи та системи колективної безпеки можуть слугувати дієвим інструментом забезпечення суверенітету та територіальної цілісності, особливо для середніх та малих держав, в умовах загрози з боку агресивних сусідів. Це однаково актуально як для України, що змушена воювати за свою свободу та незалежність, так і для Австралії, яка протягом останніх років зазнає політичного та економічного тиску з боку Китаю.

Протистояння США та КНР окрім військово-стратегічного контексту має багато інших вимірів – економічний, технологічний, культурний, ідеологічний тощо. Але можна чітко констатувати наявність насамперед ціннісних та світоглядних розбіжностей між двома геополітичними лідерами сучасності. Маючи авторитарну систему управління, особливо в умовах зосередження влади в руках Сі Цзіньпіна після його переобрання на третій строк, Пекін підтримує та активно розвиває відносини з іншими авторитарними режимами, зокрема РФ, Саудівською Аравією, Північною Кореєю, Іраном тощо. Відносини між КНР та іншими автократіями будуються, зокрема, на спільності антизахідних та антиамериканських позицій. Тож слід констатувати поступове повернення часів активного протистояння між авторитарним та демократичним блоками, яке було характерним для періоду Холодної війни. Наразі ці блоки лише формуються, але усвідомлення геополітичних реалій вже знаходить відображення на рівні засадничих документів, зокрема в американській Стратегії національної безпеки 2022 р., де визначено основних суперників США. Китай у цьому документі згадується як єдина держава, що має потенціал до змін міжнародного порядку, а РФ названа країною, що

є безпосередньою загрозою для вільної та відкритої міжнародної системи.

З огляду на реалії та перспективи глобального блокового протистояння, варто підкреслити важливу перевагу демократичних режимів, що полягає у здатності до створення ефективних та стійких військово-політичних союзів. Демократії можуть об'єднуватись на основі цінностей та взаємної вигоди, навіть за умов суттєвої асиметрії потенціалів: економічного, військового, демографічного тощо. Політика авторитарних держав є більш динамічною, з огляду на простіший механізм прийняття рішень, але водночас вона є менш сталою та важко передбачуваною, що заважає будувати конструктивні союзницькі відносини. За умов глобалізації світової економіки та постійного підвищення рівня взаємопов'язаності жодна держава не в змозі самостійно протистояти широким коаліціям провідних економічних гравців: втративши доступ до технологій та вільного руху капіталу, аутсайдер неминуче приречений на швидку деградацію.

Останніми роками можна відмітити нарощування агресивної риторики з боку КНР на адресу США та Заходу в цілому. Сформувався чіткий курс Пекіна на обмеження свободи судноплавства в регіоні Південно-Китайського моря, а також стали регулярними погрози щодо силового приєднання Тайваню. Крім того, у рамках своєї стратегії протистояння Заходу, Китай підтримує низку авторитарних режимів по всьому світу, виступаючи в якості альтернативного центру сили на міжнародній арені. Пекін як геополітичний лідер не розглядає ліберально-демократичні цінності як необхідний базис для співпраці чи фінансування партнерів і ця позиція робить його особливо привабливим для режимів, що не розділяють західні підходи та ідеали.

Розуміючи небезпеку китайської ревізіоністської стратегії для існуючого світопорядку, особливо на тлі зростання геополітичної та геоекономічної ваги КНР, лідери США відповідають, насамперед, поглибленням співпраці зі своїми стратегічними партнерами і союзниками. Крім цього ведеться активна робота щодо відродження існуючих та створення нових регіональних військово-політичних союзів на двосторонній та багатосторонній основі. Зокрема 15 вересня 2021 р. було утворено тристоронній пакт між США, Великою Британією і Австралією, що отримав назву AUKUS (*Australia-United Kingdom-United States*). Австралія, з огляду на специфіку історичного розвитку, є своєрідним форпостом Заходу в Індо-Тихоокеанському регіоні. Ця ситуація сформувалася у часи Холодної війни і очевидно не втратила свого значення й сьогодні.

Союз AUKUS є знаковим з кількох причин. По-перше, він створює передумови та підвищує потенціал Заходу щодо протистояння китайській військовій активності в регіоні; по-друге, створення союзу стало елементом відповіді на політику економічного тиску на Австралію з боку КНР, зокрема через критику систематичного порушення прав людини китайською владою; по-третє, всі учасники AUKUS є представниками англосаксонських країн, мають давню історію союзницьких відносин та поєднані спільними світоглядними та ціннісними орієнтирами.

З часів Холодної війни існує Тихоокеанський Безпековий Пакт між США, Австралією та Новою Зеландією (ANZUS). Згідно угоди, напад на будь-яку зі сторін визнається небезпекою для інших, тож кожна з них має діяти для відбиття спільної загрози. Проте договір не має зобов'язуючої сили та є скоріше рамковим для військово-стратегічного співробітництва. З середини 1980-х рр. Нова Зеландія фактично призупинила свою участь у вказаному договорі у зв'язку з запровадженням без'ядерної політики, яка передбачала заборону доступу до портів країни суднам з атомною силовою установкою або носіями ядерної зброї. Своєю чергою AUKUS спрямований на чіткі проекти військово-технічної співпраці між союзниками та охоплює низку сучасних технологічних галузей. Зокрема, у рамках угоди США надають доступ Австралії до технологій ядерних двигунів для побудови на її території атомних підводних човнів. Передбачено співпрацю трьох країн з метою прискорення розробки гіперзвукової ракетної зброї та засобів захисту від таких ракет. Також США, Велика Британія та Австралія зосередять зусилля на підвищенні можливостей кібербезпеки, штучному інтелекті, квантових технологіях та розвитку підводних засобів. Хоча в рамках угоди не згадується жодна інша держава, цілком зрозуміло, що її укладення є елементом стратегії стримування КНР, зокрема в Індо-Тихоокеанському регіоні.

Висновки та рекомендації.

Існуюча турбулентність у міжнародних відносинах поступово набуває логіки і форм нового глобального протистояння двох геополітичних центрів – КНР і США. Прагнення Пекіна до ревізії існуючого світопорядку та утвердження в ролі щонайменше регіонального гегемона, підкріплюється його військовим та економічним потенціалом. Все частіше на експертному рівні можна почути про перспективи Другої Холодної війни.

Повномасштабна агресія РФ проти України, зважаючи на її ідеологічний супровід, є одним з елементів глобального геополітичного протистояння автократій та демократій. Послідовна

підтримка Кремля з боку КНР напередодні та під час вторгнення в Україну дозволяє зробити висновок про певну координацію дій двох режимів щодо втілення реваншистських планів РФ. Тож Кремль за погодженням з Пекіном кинув виклик сучасній системі міжнародного права, що цілком вкладається в ревізіоністську стратегію Китаю.

Важливою перевагою демократичних держав є здатність до утворення дієвих та ефективних союзів, як економічних так і військово-політичних. Готовність поступатися амбіціями та навіть частиною національних інтересів заради спільних цінностей та досягнення спільних цілей дозволяє демократіям створювати альянси, що значно посилюють можливості спільного протистояння експансіонізму автократій.

Тристоронній безпековий пакт AUKUS є прикладом колективного реагування на провокативну військову активність КНР в Індо-Тихоокеанському регіоні, а також відповіддю на політику економічного тиску на Австралію з боку Пекіна. Метою угоди є підвищення військово-технічних можливостей союзників для ефективного стримування Китаю, забезпечення свободи судноплавства та підтримання стабільності в регіоні.

AUKUS об'єднав три англосаксонські держави – США, Велику Британію і Австралію, що мають давні традиції військового та політичного співробітництва. Ці країни відносяться до демократичних країн, мають спільне історичне коріння, а також схожі світоглядні та ціннісні орієнтири. Союзники є державами з розвинутою економікою, потужними збройними силами та великим технологічним потенціалом, тож AUKUS має всі перспективи суттєво зміцнити позиції демократичного блоку в Індо-Тихоокеанському регіоні.

В умовах продовження російської агресії та необхідності ефективної протидії окупантам, варто враховувати геополітичний контекст та перспективи цієї війни, як елементу нового глобального протистояння автократій та демократій.

Зовнішньополітична стратегія нашої держави має формуватись з урахуванням реалій нового глобального протистояння, відповідно основним пріоритетом має стати розбудова та поглиблення відносин з партнерами, які допомагають нашій державі у відбитті російської агресії, а саме з демократичними країнами Заходу.

Необхідно активізувати реалізацію комплексу політичних та соціально-економічних реформ, а також подальшу розбудову Збройних Сил нашої держави, з метою якнайшвидшої повноцінної інтеграції до європейських та євроатлантичних економічних і військово-політичних альянсів, зокрема ЄС і НАТО.

Враховуючи непростий політико-дипломатичний контекст приєднання до Північноатлантичного альянсу, на період до набуття членства в НАТО необхідно розглянути можливість та варіанти створення слухних паралельних дво- або багатосторонніх оборонних союзів з країнами Заходу.

Приклад AUKUS демонструє, що система військових союзів має стати основним засобом демократичних країн Заходу в контексті протистояння деструктивним експансіоністським та ревізійністським стратегіям автократій. Тож метою України має стати інтеграція до існуючих та/або створення нових регіональних чи міжрегіональних союзів, насамперед в сфері безпеки і оборони.

2.8. Аулін О.А. Нові орієнтири зовнішньої політики Туреччини

Внаслідок ситуації, що склалася в Турецькій Республіці (ТР) після парламентських і президентських виборів 2023 року через кризові явища в соціально-економічній сфері, в найближчій та середньостроковій перспективі значного впливу на політичний курс країни завдаватимуть спроби діючого президента Р.Т. Ердогана досягти «стратегічної автономії» у відносинах зі США та Євросоюзом.

Одним із важливих ідентифікаційних маркерів цього річного виборного процесу в ТР стало масове незадоволення пересічних громадян політикою керівництва республіки на чолі з Р. Ердоганом, у результаті чого теперішній президент переміг основного кандидата від опозиції з різницею лише у 5 відсотків голосів. Поміж іншого, це свідчить про наявність значного протестного потенціалу, здатного трансформуватися у масові виступи населення в разі поглиблення негативних тенденцій. Основні претензії стосуються нездатності влади подолати фінансово-економічну кризу, ефективно вирішити проблеми біженців й постраждалих від землетрусу в лютому 2023 р., а також посилення ісламізації країни, порушення демократичних прав і свобод турецьких громадян.

У таких умовах команда Р. Ердогана намагається сконцентрувати зусилля на трьох пріоритетних напрямках:

- поліпшення ситуації в соціально-економічній сфері за рахунок нормалізації відносин з США та Євросоюзом та переводом їх на рівень трансакційно-функціональної взаємодії;
- підсилення позицій Анкари на Близькому Сході, в Східному Середземномор'ї та в Центральній Азії;

– створення умов для пролонгації статусу Туреччини як головного посередника у врегулюванні російсько-українського та інших міжнародних конфліктів.

Галопуюча інфляція (в 2022 р. – 85%) негативно позначилася на загальному рівні життя населення ТР і ситуації в бізнесі. Так, у травні 2023 р., вперше за двадцятирічний термін правління Р. Ердогана, Центральний банк Туреччини повідомив про негативні чисті валютні резерви з мінусовим балансом у \$ 151,3 млн. Раніше Р. Ердогану вдавалося компенсувати власне втручання в грошово-кредитну політику країни (у вигляді штучної підтримки низьких відсоткових ставок) за рахунок валютних свопів і багатомільярдних вливань, що надходили з РФ і Катару. На сьогодні такі можливості майже повністю висчерпані. Необхідні гроші можна отримати на Заході, але одночасно з проведенням невдалої внутрішньої фінансової політики, турецький лідер в останні роки неодноразово конфліктував зі США та Євросоюзом. Тому західне інвестування є можливим для Туреччини лише за певних умов, які у своїй крайній точці фактично співпадають із вимогами місцевої опозиції. Згода на такі умови загрожує Р. Ердогану втратою свого електорату, який є прихильником консервативно-ісламістської та націоналістичної ідеології.

Задля реалізації компромісного варіанту Анкарою здійснюються заходи з втілення в життя «стратегічної автономії», яка формально нагадує відповідну еволюційну концепцію ЄС. Реалізація згаданого проєкту передбачає, що в найближчій перспективі турецька політика субстанціонально базуватиметься на наближених до попередніх, але ззовні модифікованих засадах. Зокрема, йдеться про акцентування важливої ролі Туреччини в НАТО на тлі нестабільного Близького Сходу, загроз з боку Талібану для Центральної Азії тощо, з одночасним переконанням західних партнерів в обоюдній вигоді, якщо обидві сторони (Захід і ТР) будуватимуть свої відносини, виходячи з примату функціональності. У такому випадку взаємодія Туреччини з західними партнерами здебільшого матиме трансакційний характер, з одночасною можливістю для Анкари підтримувати відносини з іншими центрами сили, – РФ і Китаєм, на принципах конгруентності. Кінцевою метою є забезпечення вільного маневру Анкари у сфері зовнішньої політики, стабільного розвитку національної обороноздатності, енергетичної безпеки та економічної незалежності ТР.

Першим сигналом Заходу про зацікавленість Туреччини у відновленні конструктивного діалогу є призначення на посаду міністра фінансів відомого за кордоном економіста М. Шимшека, який вже зробив заяви про свої наміри повернутися до класичних правил ведення економічної та фінансової політики. Крім того, новою

очільницею центрального банку країни стала Х. Г. Еркан, яка має багаторічний досвід роботи в США та численні зв'язки в американських фінансово-банківських колах. Однак експерти звертають увагу на те, що колишній президент центробанку Ш. Кавчіоглу отримав посаду голови Ради з питань банківської діяльності, регулювання та нагляду (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu). Такий крок Р. Ердогана оцінюється як готовність у разі проблем з отриманням західних грошей обрати альтернативний шлях для пошуку фінансових донорів серед монархій Перської затоки або в Китаї.

Суттєвий елемент «стратегічної автономії» Туреччини – акцентування уваги на власній ролі як надійного і незамінного члена НАТО, особливо на Близькому Сході, життєво важливого регіоні для забезпечення енергетичної та антитерористичної безпеки ЄС та США. Тому другим потужним сигналом щодо змін у сучасній турецькій політиці стало зняття Анкарою заперечення на вступ Швеції до Альянсу. Як важливий крок у відповідь на розв'язання «шведського питання» керівництвом ТР розглядається позитивне рішення Білого дому щодо передачі турецьким ВПС американських винищувачів «F-16». Наслідком такого розвитку подій може стати запуск механізму «пофайлової» нормалізації відносин між Туреччиною та США.

Втім значні труднощі може викликати «сирійське питання». По-перше, репатріація 3,6 мільйонів сирійських біженців, які зараз проживають у Туреччині, досягнення відповідних домовленостей з режимом Б. Асада, може бути пов'язано Анкарою зі зменшенням або зміною конфігурації турецької буферної зони на прикордонній території Сирії. По-друге, турецько-курдські відносини, зокрема, зниження активності на території Сирії загонів національної армії Сирійського Курдистану (YPG), традиційно викликать негативну реакцію з боку Сполучених Штатів, для яких YPG є головним союзником у регіоні.

Теперішнє поліпшення відносин з Королівством Саудівська Аравія та Арабською Республікою Єгипет Анкара розглядає як черговий етап для посилення власних позицій на Близькому Сході та у Північній Африці. Враховуючи невдалий досвід минулих років, Туреччина переорієнтувала свої відносини з Саудівською Аравією та Єгиптом з відвертого політичного суперництва і конфронтації на більш конструктивну основу прагматичного партнерства. У результаті ТР може розраховувати в перспективі на додаткове отримання коштів від саудитів та їх союзників – інших арабських монархій, а також підтримку з боку Єгипту у вирішенні делімітаційних та інших проблемних питань, що стосуються східного Середземномор'я.

З метою розширення поля для політичного маневру у відносинах з Євросоюзом і Китаєм, в контексті реалізації курсу «стратегічної автономії», Анкара продовжуватиме посилювати свій вплив у Центральній Азії. Задля цього використовуватиметься етнорелігійна близькість населення ТР і колишніх радянських мусульманських республік. За цих обставин спільні політико-економічні проекти реалізовуватимуться переважно через модернізовану у 2021 р. Організацію тюркських держав (ОТД). Турецька активність з подальшого підвищення рівня політичної і військової інтеграції у форматі ОТД може стати предметом подальшого політичного торгу Туреччини з ЄС і КНР, які намагаються перебрати на себе роль головних зовнішніх гравців у Центральній Азії.

У межах функціональної взаємодії Анкара також пропонуватиме Заходу розглядати турецькі намагання перетворити країну на потужний енергетично-транспортний хаб. Для споживачів у Євросоюзі ТР рекламуватиме фінансово-економічні вигоди від майбутнього зниження цін на енергоносії через диверсифікацію джерел постачання за рахунок ресурсної бази Азербайджану, Казахстану і Туркменістану. Водночас, можливість операцій з російським газом не буде афішуватися. Крім того, у рамках проєкту «серединного коридору» Туреччина пропонуватиме обхідний шлях для товарів з Китаю та інших азіатських країн до ЄС в обхід російської території. Цей проєкт може викликати певну зацікавленість у США в контексті посилення антиросійських санкцій.

Ще одним із важливих елементів турецької «стратегічної автономії» є збереження й підвищення статусу Анкари як впливового міжнародного посередника. В такий спосіб Туреччина, з одного боку, демонструватиме Заходу власну значимість для реалізації заходів із пошуку та супроводження компромісних варіантів на кшталт «зернової угоди» (у контексті локалізації наслідків міжнародних конфліктів). З іншого – продовжуватиме формування власних відносин із РФ у рамках політико-економічного прагматизму, позиціонуючи себе як потужного гравця, здатного пом'якшувати негативний вплив західних санкцій на російську економіку.

Висновки та рекомендації.

Відносно швидке подолання кризових явищ у фінансово-банківській сфері Турецької Республіки з метою недопущення масових протестних акцій, можливе лише за рахунок отримання макрофінансової допомоги зі США та ЄС, або аравійських монархій і Китаю. Високий рівень інтеграції Туреччини в структури НАТО робить західну допомогу більш актуальною. Водночас донорська активність з

боку Сполучених Штатів та Євросоюзу залежатиме від корекції політичного курсу, який протягом останніх 20 років формувався правлячою елітою ТР. У свою чергу кардинальна трансформація теперішніх політичних пріоритетів загрожує Р. Ердогану втратою підтримки власного електорату. Прийняття для себе вирішення цієї дилеми Анкара бачить у втіленні в життя концепції «стратегічної автономії», коли відносини із Заходом будуватимуться на транзакційно-функціональному, а з РФ і Китаєм – на конгруентному підґрунті. У разі реалізації цього проєкту кардинальних змін в українсько-турецьких відносинах не очікується. Наближення ТР до сприйняття західної позиції щодо російської агресії проти України носитиме переважно демонстраційний характер.

В той же час, не слід очікувати скорочення обсягів постачання зброї та товарів подвійного призначення з Туреччини до України. Анкара зацікавлена у продовженні «зернової угоди» в контексті демонстрації власного потенціалу як впливового та ефективного міжнародного посередника. Водночас, турецька політико-економічна активність на Кавказі і в Центральній Азії зачіпатиме російські інтереси в географічно близьких федеральних суб'єктах. Такий розвиток подій на тлі традиційно напружених відносин Анкари з союзним РФ режимом Б. Асада в Сирії, може призводити до певних ускладнень між Анкарою і Москвою, особливо під час чергових загострень конфлікту в Нагорному Карабасі.

Потенційно дестабілізуючим чинником для турецько-російських відносин може стати реалізація інтерконтинентального транспортно-логістичного проєкту «серединного коридору» в обхід російської території. Проте, враховуючи енергетичну залежність Туреччини від РФ, не варто очікувати активних дій з боку ТР на цьому напрямі, принаймні до середини 2026 р. (дати вводу в експлуатацію останнього четвертого енергоблоку АЕС в Аккую, що будується «Росатомом»).

Разом з цим, намагаючись представити свій новий політичний курс як наближений до «стратегічної автономії» Євросоюзу, для отримання грошей для виходу з фінансової кризи, Анкара, очевидно, з часом опиниться в ситуації, коли буде вимушена реагувати на умови Брюсселя щодо внесення певних коректив у свої відносини з іншими центрами сили, зокрема РФ. У таких умовах офіційний Київ, поглиблюючи свої відносини з ЄС, отримує можливість здійснення опосередкованого тиску на Туреччину через відповідні євроінституції, з якими вже сьогодні доцільно активувати двостороннє співробітництво.

2.9. Олійник О.М. Піднесення статусу Сі Цзіньпіна у керівництві Китаю та його вплив на впровадження зовнішньополітичного курсу Пекіну

З 15 по 22 жовтня 2022 р. у Пекіні відбувся 20-й з'їзд Комуністичної партії Китаю (КПК). Китайські керманичі вважають цей з'їзд надто важливим з огляду на ті рішення, які були прийняті, та ситуацію, що склалася всередині Китаю та у світі загалом. Найвагомішою подією з'їзду стало переобрання Сі Цзіньпіна на третій термін на посаду генерального секретаря ЦК КПК та Голови КНР. Таким чином була порушена традиція перебування на зазначених посадах не більше двох термінів, яку започаткував Ден Сяопін. На з'їзді відбулося затвердження тих рішень, які приймалися протягом всієї каденції переобраного лідера на посаді голови КНР. Варто зазначити, що китайське суспільство та світова спільнота очікували на переобрання Сі Цзіньпіна на третій термін, оскільки питання про продовження терміну керування країною діючим лідером було прийнято на 6-му пленумі ЦК КПК 19-го скликання, який проходив з 8 по 11 листопада 2021 р. у Пекіні. На цьому пленумі було прийнято низку інших важливих рішень, які також були схвалені делегатами з'їзду. Зокрема, це стосується посилення ролі партії в керівництві країною, подальшого розвитку концепції китаїзації марксизму та ідеї будівництва соціалізму з китайською специфікою.

Аналізуючи висновки світових інформаційних агентств та аналітичних центрів, таких як – Carnegie Endowment, Джапен Таймз, Дойче веле, The New York Times та інших, можна зробити висновок, що світова спільнота несхвально ставиться до прийнятих рішень та неоднозначно сприйняла закріплення за Сі Цзіньпіном і його прибічниками статусу ядра КПК, а також висловлює певне занепокоєння з приводу майбутнього Китаю. Таке ставлення зумовлено попереднім досвідом інших країн, коли концентрація влади в одних руках протягом тривалого періоду часто призводила до суспільного загострення та напруги, що зрештою негативно впливало на суспільний розвиток та міжнародну безпеку.

Для об'єктивної оцінки діяльності переобраного лідера Китаю варто в першу чергу розглянути результати його правління протягом двох каденцій на посаді голови КНР. Аналіз китайських та іноземних джерел щодо розвитку Китаю протягом останніх 10 років дозволяє зробити деякі висновки: рівень ВВП країни зріс в 2 рази; в Піднебесній було покінчено з бідністю; рівень ВВП на душу населення становить 12,6 тис. дол. США, що на 2,5% вище середньосвітового рівня; витрати на науково-дослідні роботи зросли на 30% і

становлять 2,4% ВВП, що вище середньосвітового рівня. Безумовним досягненням китайського лідера всередині країни вважають подолання бідності, що також було визнано світовою спільнотою як важлива подія, оскільки світова історія не знала випадків, коли за 10 років майже 100 млн населення країни звільнилися від бідності. Крім цього Сі Цзіньпін показав себе прихильником глобалізації та активним ініціатором глобальних проєктів, зокрема такого як «Один пояс, один шлях». Він також заявив про нове бачення щодо глобального управління. Нові ідеї стосовно цього питання китайський лідер оприлюднив у своїй промові на економічному форумі в Давосі у 2017 р. Зокрема Сі Цзіньпін запропонував: по-перше, дотримуватись інноваційної спрямованості, щоб створити динамічну модель розвитку; по-друге, спільно діяти, щоб формувати відкриту і безпрограшну модель співробітництва; по-третє, продовжувати просуватися вперед разом з часом, щоб створити модель справедливого і гармонійного глобального управління; по-четверте, дотримуватися справедливості й толерантності, щоб сформувати модель збалансованого та інклюзивного розвитку.

У XXI ст. Китай став активним гравцем на світовій арені. Його здобутки у модернізації країни були визнані світовою спільнотою. Після вступу КНР до Всесвітньої торгової організації (ВТО) у 2001 р. країна почала активно інтегруватись у світову економіку. До вступу у ВТО основними ринками збуту китайських товарів були країни, що розвиваються. Членство у ВТО надало доступ Китаю до ринків розвинутих країн, і в першу чергу Європейського Союзу (ЄС) та США, співпраця з якими дозволила Пекіну вийти на ринки цих країн.

Сьогодні у світі сформувалися три центру впливу на світову політику та безпеку: США, ЄС та Китай. Основним дестабілізатором світового порядку та міжнародної безпеки залишається рф, яка з часу розпаду СРСР так і не змогла віднайти ефективного шляху власного розвитку та мирного співіснування з іншими країнами світу. Значна кількість війн у світі протягом останніх більше як 30 років була розв'язана або безпосередньо рф, або за її активного сприяння та участі.

За роки правління Сі Цзіньпіна Китай став для ЄС та США найбільшим торговим партнером, із Брюсселем та Москвою були встановлені відносини стратегічного партнерства, а з Вашингтоном – укладено Економічну угоду, яка набрала чинності у лютому 2020 р. Однак відносини між Пекіном та цими країнами суттєво відрізняються. Якщо взаємини з рф характеризуються атмосферою порозуміння, то відносини зі США переросли у відкрите протистояння. Останнє зумовлено тим, що Китай значно посилив свою активність

в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, який традиційно вважався сферою впливу Сполучених Штатів. Крім того у Вашингтоні вважають, що сучасний рівень розвитку передових технологій, якого досягла КНР, кидає виклик лідерству США у цій сфері, а відтак ставить під питання збереження ними ролі найвпливовішої держави світу.

Це не означає, що відносини між Пекіном та Вашингтоном перейшли у стан «холодної війни». Попри всі існуючі протиріччя та розбіжності у поглядах, сторони зберігають «холодний розум» і демонструють прагнення віднайти спільні інтереси та збалансувати відносини. Підтвердженням цього стала зустріч між президентом США Джо Байденом та головою КНР Сі Цзіньпіном, яка відбулася напередодні саміту Великої 20 (G 20) на острові Балі в Індонезії. Це була перша зустріч Джо Байдена з китайським керівництвом після його обрання на посаду президента США. Протягом більше ніж 3 години лідери наймогутніших у світі держав обговорювали проблеми як глобального значення, так і двосторонніх відносин. Одним з центральних питань зустрічі стало питання, пов'язане із загрозою застосування ядерної зброї росією проти України. Обидва лідери були однаковими в цьому питанні, заявивши, що вони виступають проти застосування ядерної зброї та засуджують такі наміри. Сі Цзіньпін також повідомив, що Пекін не прагне світового лідерства і не має планів змінити існуючий світовий порядок, а виступає лише за його реформування. Зі свого боку Джо Байден підтвердив позицію Вашингтона щодо політики «одного Китаю» і запевнив, що США не розглядають можливість надання Тайваню статусу незалежної держави. Сторони домовилися продовжувати контакти на найвищому рівні та підтвердили прагнення побудувати відкриті та щирі відносини.

У результаті широкомасштабних санкцій проти росії та її керівництва з боку ЄС, фактично припинили свою діяльність два з шести транспортних коридорів глобальної ініціативи «Один пояс, один шлях», які проходили через територію рф. Це призвело до суттєвого зменшення обсягу вантажопотоків з Китаю до Європи та порушення логістичної інфраструктури. Обмежувальні санкції з боку Євросоюзу проти імпорту російських енергоносіїв призвели до подорожчання вартості енергоресурсів в ЄС, зростання цін та зменшення попиту на китайські товари в європейських країнах.

Китайський лідер вдався до пошуку нових можливостей щодо реалізації вказаного глобального проєкту. З метою пошуку альтернативних шляхів для ініціативи «Один пояс, один шлях» з 27 по 29 жовтня 2022 р. міністр закордонних справ КНР Ван І відвідав опорні європейські країни – Італію, Грецію, Албанію та Сербію. Під час

прес-конференції за результатами візиту головного китайського дипломата, було роз'яснено, що Греція, Сербія, Албанія та Італія є важливими партнерами Китаю в Європі. Міністр закордонних справ Піднебесної підкреслив, що цей візит до чотирьох країн Європи демонструє готовність Пекіна зміцнювати двосторонню дружбу, поглиблювати співпрацю його держави з країнами Центральної та Східної Європи.

Розвиток відносин з Китаєм є стратегічним напрямом зовнішньополітичного курсу ЄС. Підтвердженням цього став візит канцлера Німеччини Олафа Шольца до Пекіну на початку листопада 2022 р. За результатами переговорів сторони домовилися про поглиблення співпраці у сферах економіки, виробництва товарів, автомобілебудування, обміну технологіями, продовольчої безпеки та ін. Лідери країн також обговорили й українське питання. Вони засудили можливість застосування ядерної зброї та домовилися співпрацювати у питаннях, що викликають спільний інтерес та занепокоєння.

Варто відзначити, що західний світ проявив згуртованість у протистоянні агресивним діям РФ проти України. Якщо Брюссель та Вашингтон відкрито проявляють солідарність з політикою Києва в його протистоянні агресивним діям РФ, то Пекін займає більш стриману позицію щодо оцінки російської агресії проти України. Не можна сказати, що керівництво КНР байдуже до того, що відбувається в Україні, однак активності у підтримці українських інтересів, на кшталт ЄС та США, також не виявляє.

Китай був однією з перших країн, яка визнала незалежність України та встановив дипломатичні відносини з нею ще 4 січня 1992 р. Він добровільно приєднався до Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, який 5 грудня 1994 р. у Будапешті підписали Великобританія, РФ, США та Україна. Таким чином Пекін на рівні з іншими підписантами Меморандуму має гарантії перед Україною, визначені цим документом. Зокрема це стосується п. 4, в якому визначено, що сторони підтверджують їх зобов'язання домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй з метою надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, яка не володіє ядерною зброєю, в разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї.

Зазнавши важких військових втрат від Збройних Сил України на початку весни 2022 р., російська сторона звернулася до керівництва Китаю із запитом про надання військової допомоги. Однак 8 березня 2022 р. президент Франції Еммануель Макрон і канцлер Німеччи-

ни Олаф Шольц провели телефонну розмову з китайським лідером, яка стосувалася нападу РФ на Україну. Після розмови Сі Цзіньпін заявив, що необхідно поважати суверенітет і територіальну цілісність усіх країн і що його держава готова активно працювати з міжнародною спільнотою з метою посередництва, спрямованого на припинення війни. За ініціативи Брюсселя 1 квітня 2022 р. відбувся саміт ЄС – Китай, найважливішою метою якого був діалог з Пекіном щодо війни РФ проти України. Під час саміту Президент Європейської Ради Шарль Мішель закликав КНР допомогти завершити війну в Україні. Зі свого боку президентка Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн наголосила, що «продовження війни та розлади, які вона створює у світовій економіці, не відповідають нічим інтересам, і точно не китайським». За результатами саміту МЗС Піднебесної опублікувало прес-реліз, в якому було представлено позицію Пекіну щодо війни Росії проти України. У заяві китайська сторона наголосила, що вона завжди стоїть на боці миру та робить свої висновки незалежно, беручи до уваги особливості кожного питання.

Висновки та рекомендації.

Для України вкрай необхідно розвивати відносини з Китаєм як із важливим партнером та гарантом ядерної безпеки. Існуючий формат стосунків є недостатнім для того, щоб повною мірою використати потенціал співпраці між двома країнами. В умовах загрози з боку Росії щодо застосування ядерної зброї, офіційному Києву доцільно проводити більш активний політичний діалог з Пекіном, як гарантом ядерної безпеки, щодо його впливу на Москву задля припинення подальшої ескалації війни та недопущення ядерної катастрофи. Важливим кроком у цьому напрямі є призначення на постійній основі Надзвичайного та Повноважного посла України в КНР.

Контакти, які сьогодні підтримуються на рівні керівників зовнішньополітичних відомств України та Китаю, мають поширюватися на інші відомства та міністерства, з тим щоб перевести відповідні перемовини у площину ділового співробітництва у різних сферах та розширити спектр потенційної співпраці.

Враховуючи євроінтеграційний курс, Україні доцільно долучитись до політики ЄС щодо Китаю задля спільної участі у розвитку відносин між Європою та КНР. Сьогодні Брюссель активно розбудовує відносини з Пекіном, який є найбільшим торговельним партнером Європейського Союзу.

Розвиток співпраці з Китаєм значно зміцнить позиції України в Азії. КНР сьогодні залишається основним діловим партнером фактично для всіх азійських країн, а відповідно має значний вплив на

них. Слід зазначити, що азійський напрямок зовнішньої політики України є в силу низки чинників надзвичайно складним для української дипломатії. Відтак це вимагає ретельно продуманих заходів щодо значної активізації азійського курсу зовнішньої політики України. І розпочати доцільно саме з Китаю.

Відповідні інституції України мають займати більш активну та прагматичну позицію у відносинах з Піднебесною, зокрема це стосується участі України в глобальній ініціативі «Один пояс, один шлях», залучення китайських інвестицій в економіку країни, співпраці в енергетиці та галузі відновлюваних джерел енергії, створення спільних наукоємних підприємств, наукових та індустріальних парків, залучення України до транспортних коридорів у рамках цього глобального проєкту та ін. В умовах, що склались, потрібно вживати запобіжних та випереджальних заходів задля протидії рф у її намірах посварити Україну з Китаєм та іншими азійськими країнами.

Враховуючи потребу Києва в зовнішніх інвестиціях та фінансових ресурсах щодо відбудови зруйнованої інфраструктури внаслідок російської агресії, варто розглянути можливість залучення ресурсів Азійського банку інфраструктурних інвестицій, Фонду Шовкового шляху, а також інших фінансових пропозицій, які може запропонувати китайська сторона.

Україна має всі шанси стати діловим центром Євразії та основним мостом миру, реформ та цивілізаційного прогресу, що з'єднає Азію з Європою. Для цього потрібно займати більш активну та прагматичну позицію у відносинах з КНР. Про це також свідчить й історичний досвід. За часів Великого Шовкового шляху наша країна була зв'язуючою ланкою країн Північної Європи з державами-учасницями Великого Шовкового шляху, а відтак і всієї Азії.

2.10. Олійник О.М. Результати візиту голови КНР Сі Цзіньпіна до рф: висновки для України

Триденний візит голови КНР Сі Цзіньпіна до москви 20–22 березня 2023 р. слід розглядати у контексті реалізації Пекіном оприлюдненої в лютому 2023 р. Глобальної безпекової ініціативи, за допомогою якої керівництво Піднебесної закликає країни адаптуватися до глибоко мінливого міжнародного ландшафту в «дусі солідарності» й вирішувати складні та взаємопов'язані виклики безпеці на основі взаємної вигоди. До одного з таких викликів керівництво КНР відносить політику США щодо стримування Китаю, яку Вашингтон офіційно проголосив в Стратегії національної безпеки у жовтні 2022 р. 3

метою уникнення прямого протистояння з США, лідер Китаю намагається, в першу чергу, залучити до проголошеної ініціативи країни, проти яких США також проводять політику стримування внаслідок порушення останніми міжнародного права та Статуту ООН і проти яких були введені міжнародні санкції та обмеження, і для яких Пекін залишається чи не єдиним партнером, що дозволяє цим країнами утримуватись на плаву. Китай та його очільник розглядає нинішній путінський режим як необхідну складову своєї ініціативи. Враховуючи загрозу швидкої воєнної поразки росії у російсько-українській війні та нещодавнє рішення Міжнародного кримінального суду щодо ордеру на арешт путіна за обвинуваченням у незаконному вивозі дітей з України, голова КНР своєю поїздкою до Москви та переговорами з російським президентом хотів продемонструвати, що намагається зробити все, аби уникнути розгрому росії в Україні, та надати можливість очільнику кремля бодай якимось «зберегти обличчя».

Російська сторона дуже хотіла цього візиту і намагалася, щоб він відбувся якомога скоріше. Опинившись в тотальній ізоляції від розвинутого світу, РФ зазнає значних втрат. Ситуація в економіці настільки погіршилася, що російський оборонно-промисловий комплекс неспроможний забезпечити російську армію достатньою кількістю боєприпасів, не говорячи вже про виробництво літаків та військової техніки, оскільки левова частка мікроелектронних елементів та чипів надходила з розвинутих держав. Після відмови країн ЄС від імпорту російських вуглеводнів та суттєвого обмеження торгівлі з росією, економіка країни опинилася в кризовому стані. Доходи РФ від експорту вуглеводнів впали, за результатами двох місяців поточного року, на 46%, різко зріс дефіцит бюджету та прискорилося падіння ВВП країни – більше ніж на 6%. В той же самий час військові витрати зросли до небачуваного раніше рівня, фінансувати їх стає проблематичним. В умовах широкомасштабних санкцій ситуація в економіці країни погіршуватиметься далі. За оцінками міжнародних експертів, в таких умовах Путін буде неспроможний вести війну і вимушений буде шукати шляхи виходу з ситуації.

Путін покладав великі надії на візит китайського гостя, оскільки Китай сьогодні є єдиною країною, яка здатна надати Москві потужну економічну та військову підтримку. Сторони зв'язані низкою регіональних об'єднань, зокрема, ШОС, БРІКС, ОДКБ та іншими, та мають тісні економічні відносини. Завдяки безглуздім політиці інтервенціонізму, московський керівництво загнав країну в глухий кут, вихід з якого без зміни політичного керівництва сьогодні є досить малоімовірним.

Своєю чергою Пекін не квапився з цим візитом, оскільки ситуація, в якій сьогодні перебувають сторони, унеможливує реалізацію спільних планів і, тим більше, розробку планів на перспективу. Китай сьогодні досяг такого рівня розвитку, що йому особливо нічого не потрібно від РФ, оскільки завдяки вдалим економічним реформам та ефективній зовнішній політиці країна досягла рівня економічної самодостатності і перетворилася на двигун світового розвитку. За період реформ та політики відкритості КНР стала другою економікою у світі, в країні була проведена економічна модернізація, налагоджено сучасне промислове виробництво, запроваджено стратегію науково-інноваційного розвитку. В країні також було вирішено питання енергетичної та продовольчої безпеки. Сьогодні Китай залишається єдиною країною, яка спроможна виробляти всі види товарів, що зазначені в товарному класифікаторі ООН. Подальший розвиток країни значною мірою залежить від розширення зовнішніх зв'язків та налагодження дієвого співробітництва, в першу чергу, з розвинутими країнами, оскільки останні є джерелом інвестицій, сучасних високих технологій та інноваційних товарів.

Зі зміцненням економіки країни зростали зовнішньополітичні амбіції Пекіну. Протягом останніх 10 років переобраний на 3-й термін голова КНР став активним прихильником процесу глобалізації, посилення міжнародної присутності та ініціатором реформування системи глобального управління. Варто зазначити, що на цій ниві він досяг чималих успіхів. Запропонована ним у 2012 р. глобальна ініціатива «Один пояс, один шлях» (або новий Шовковий Шлях) була визнана ООН як проєкт глобального значення. Цей глобальний проєкт зв'язав транспортними шляхами та комунікаційними мережами різні континенти, зокрема – Азію, Африку, Америку та Європу. Станом на січень 2023 р. було зареєстровано 151 країну-учасницю проєкту. За ініціативи лідера Піднебесної було створено Азійській банк інфраструктурних інвестицій, учасниками якого є 105 країн. Статутний капітал банку становить 100 млрд дол. США. За сприяння китайського лідера було засновано Фонд шовкового шляху з акціонерним капіталом 40 млрд дол. США.

Однак військова агресія Росії проти України завдала чималої шкоди глобальній ініціативі Сі Цзіньпіна і навіть поставила під сумнів можливість реалізації глобальних устремлінь китайського лідера. Як результат, фактично припинили свою діяльність два з шести транспортних коридорів глобальної ініціативи «Один пояс, один шлях», які проходили через територію РФ. Це призвело до суттєвого зменшення обсягу вантажопотоків з Китаю до Європи та порушення логістичної інфраструктури транспортних маршрутів.

Опинившись в складних умовах, голова КНР вдався до пошуку альтернативних способів реалізації своїх глобальних амбіцій. Сі Цзіньпін усвідомив, що він більше не може покладатися на путіна, як «всезаконодавчого партнера» в питаннях безпеки та регіонального розвитку. Більше того, подальше усамітнення з сумнівним партнером в рамках регіональних об'єднань та форматів остаточно зруйнує будь-які його надії на зростання ролі Китаю у світі, а відтак зведе нанівець його багаторічні зусилля щодо реалізації глобальних ініціатив. В якості виходу з ситуації, що склалася, Сі Цзіньпін у лютому 2023 р. запропонував світові Ініціативу глобальної безпеки. У цій ініціативі Китай представлено у якості «голуба миру», який знає як досягти миру та добробуту для людей всього світу. В документі зазначається, що сьогодні світ, час та історія змінюються як ніколи раніше, а міжнародне співтовариство стикається з численними ризиками та викликами, які рідко зустрічались раніше. Регіональні гарячі точки безпеки продовжують спалахувати, локальні конфлікти та турбулентність виникають часто, пандемія COVID-19 продовжується, односторонність і протекціонізм значно зросли, а традиційні та нетрадиційні загрози безпеці переплітаються. Китайський лідер вважає, що дефіцит миру, розвитку, безпеки та управління зростає, і світ знову опинився на роздоріжжі історії. Попри всю складність ситуації в світі, на думку автора ініціативи, історичні тенденції миру, розвитку та взаємовигідної співпраці неможливо зупинити. В документі підкреслюється, що підтримка миру та безпеки у всьому світі, сприяння глобальному розвитку та процвітання мають бути спільним прагненням усіх країн. З документу видно, що китайський лідер намагається довести світу, що Китай здатний очолити рух на досягнення глобальної безпеки. У якості доказів цієї позиції в ініціативі наведено приклади інших успішних форматів з міжнародної безпеки, ініціатором яких був Пекін, зокрема таких: Китайсько-африканський форум миру та безпеки, Форум безпеки Близького Сходу, Пекінський форум Сяншань, Глобальний форум співробітництва громадської безпеки та інших міжнародних діалогових платформ для сприяння поглибленню обміну та співпраці у сфері безпеки. Підсумовуючи суть представленої ініціативи, можна зробити висновок, що китайський кормчий закликає до створення більшої кількості глобальних форумів безпеки, щоб забезпечити нові платформи для урядів, міжнародних організацій, аналітичних центрів і громадських організацій, використовувати свої переваги та брати участь у глобальному управлінні безпекою.

Оприлюднивши ініціативу, Сі Цзіньпін рішуче взявся за її втілення. І вже 10 березня 2023 р. світ облетіла новина, що Іран та Сау-

дівська Аравія домовилися відновити дипломатичні відносини після семирічної перерви. Угоду підписали 10 березня у Пекіні представники Ірану, Саудівської Аравії та КНР. Після цього Саудівська Аравія та Іран звернулися до Дамаску щодо відновлення відносин між Саудівською Аравією та Сирією. За повідомленням засобів масової інформації саудівський міністр закордонних справ заявив про плани відвідати сирійську столицю в квітні поточного 2023 року. Очікується, що під час цього візиту буде досягнута домовленість про відновлення дипломатичних відносин між Саудівською Аравією та Сирією. З цього приводу американське агентство U. S. News and World Report повідомило, що Пекін успішно доказав США цією несподіваною новиною, що Китай прагне до більш плідного, позитивного іміджу в глобальній дипломатії. На думку генерального секретаря ООН Антоніу Гутерріша, угода між Саудівською Аравією та Іраном про відновлення дипломатичних відносин за посередництва Китаю відкриває можливість для врегулювання конфлікту в Ємені. Газета «Нью-Йорк таймс» повідомляє, що американці, які були центральними дійовими особами на Близькому Сході протягом останніх трьох чвертей століття, опинилися осторонь у момент значних змін, проте китайці, які роками відігравали лише другорядну роль у регіоні, раптом перетворилися на нового владного гравця.

Отримавши дипломатичну перемогу на Близькому Сході, голова КНР відчув, що цю тріумфальну ходу він може продовжити і на російсько-українському фронті, заявивши про свій візит до рф. І навіть той факт, що Міжнародний кримінальний суд у Гаазі видав міжнародні ордери на арешт президента росії володимира путіна, а також уповноваженої з прав дитини Марії Львової-Бєлової, не зупинив плани Сі Цзіньпіна щодо його візиту до червонокам'яної столиці. Китайський лідер розраховував на те, що в умовах повної ізоляції від зовнішнього світу, кримінальний президент рф безумовно погодиться на резолюцію щодо відновлення миру в Україні. З такими надіями він відправився до москви.

Однак вже з самого початку візит розпочався не за стандартною процедурою. За усталеною практикою дипломатичного протоколу першу особу країни, що прибула з візитом, має зустрічати перша особа країни що приймає, або, за певних обставин, принаймні друга. Проте на цей раз голову КНР в аеропорту Внуково зустрів маловідомий міжнародній спільноті віце-прем'єр міністр рф Дмитро Чернишенко, який за табелем рангів офіційних посад навряд чи входить до 10 найвищих посадовців рф. Міжнародні засоби масової інформації помітили в цьому недобрий знак, оскільки порушення дипломатичного протоколу є проявом неповажного ставлення кра-

їни, що приймає, до високопоставленого гостя з іншої країни. Подальший хід візиту підтвердив справедливність цих висновків. Сам візит тривав менше двох діб (хоча попередньо планувався на 3 доби), а результативність його виявилася безпрецедентно низькою. За результатами візиту сторони підписали лише дві спільні заяви.

Вже після першої зустрічі Сі Цзіньпіна з путіним, яка тривала 4,5 години за закритими дверима, стало зрозуміло, що перемовини проходять складно і, очевидно, не за сценарієм, на який розраховували перемовники. Кожна наступна зустріч між двома лідерами була коротшою за попередню, а заяви, які вони робили, виглядали одноманітними. Сторони постійно наголошували, що всебічне практичне співробітництво між Китаєм і Росією зберігає міцну динаміку зростання в умовах складного зовнішнього середовища. Китай 13 років поспіль залишається найбільшим торговим партнером Росії. Енергетична співпраця між країнами постійно поглиблюється, досягнуто значного прогресу в стратегічних великих проєктах, а посилення міжлюдських, культурних і субнаціональних обмінів зробили їх країни ближчими. Товарообіг між країнами досяг найвищого рівня і становить 190 млрд дол. США. Співдоповідачі повідомили, що обидві сторони мають працювати разом, щоб нарощувати масштаби та покращувати якість двостороннього економічного та торговельного співробітництва, сприяти лібералізації та спрощенню торгівлі та інвестицій, а також підтримувати безпечність і стабільність промислових ланцюжків і ланцюжків поставок. Лідер КНР підкреслив, що Китай надає великого значення пошуку синергії між ініціативою «Один пояс, один шлях» і Євразійським економічним союзом (ЄАЕС) і готовий співпрацювати з Росією та іншими державами-членами ЄАЕС для повного виконання Угоди про економічне і торговельне співробітництво між Китаєм та ЄАЕС і поглиблення регіонального співробітництва на більш високому рівні. Сі Цзіньпін неодноразово піднімав тему щодо його ініціатив з врегулювання української, як він вважає, кризи, намагаючись залучити до цього російську сторону. При цьому він постійно наголошував, що процес примирення має здійснюватися на основі Статуту ООН, Хартії ООН, а також на принципах міжнародного права. Оприлюднюючи позицію рф щодо результатів обговорення китайської резолюції щодо «Позиції Китаю з політичного врегулювання української кризи», путін обмежився короткою реплікою. Зокрема він повідомив, що рф розуміє позицію Китаю і вважає, що цей документ матиме значення в майбутній перспективі. Питання військово-технічного співробітництва публічно сторони не обговорювали. Усі намагання авантюрного президента рф переконати китайського співрозмовника в необхідності будівництва газопроводу «Сила Сибіру 2» були не почуті. За ре-

зультатами візиту сторони підготували два документи – Спільну заяву КНР і Російської Федерації про поглиблення всебічного стратегічного партнерства з координації для нової ери та Спільну заяву двох президентів щодо Плану розвитку з реалізації пріоритетів китайсько-російського економічного співробітництва на перспективу до 2030 р.

Оцінюючи результати візиту голови КНР Сі Цзіньпіна до рф можна зробити декілька висновків, які українській стороні доцільно враховувати у своїй зовнішній політиці.

По-перше, візит не виправдав очікувань переговорників. Російська сторона не отримала очікуваної підтримки з боку Пекіна щодо постачання військової техніки та амуніції, а також згоди на будівництво нового газопроводу «Сила Сибіру 2». Своєю чергою Сі Цзіньпін не отримав безумовної згоди путіна щодо участі в його Глобальній безпековій ініціативі та резолюції по Україні, зокрема. Не дивно, що після зустрічі китайський лідер не передзвонив президенту України Володимирі Зеленському, оскільки первинний сценарій зустрічі не спрацював, а для опрацювання нового потрібен час.

По-друге, не отримавши згоду від путіна на участь в Глобальній безпековій ініціативі та резолюції по Україні, Сі Цзіньпін спробує шукати нові безпекові формати серед його найближчих сусідів. Звертає на себе увагу той факт, що відразу після повернення до Піднебесної він звернувся до лідерів країн Центральної Азії щодо проведення зустрічі, проте вже без участі рф. Не виключено, що за результатами цієї зустрічі центрально-азійські країни приєднаються до глобальної безпекової ініціативи очільника Пекіна і буде створена нова безпекова платформа в Центральній Азії.

По-третє, візит засвідчив, що лідер КНР не має намірів руйнувати відносини з заходом, в першу чергу, в економічній сфері. З загального обсягу зовнішньої торгівлі, який становить 3,6 трлн американських доларів, на США та ЄС припадає більше 50%, тоді як на рф лише 3%. Крім того, без взаємодії з заходом глобальні ініціативи лідера Пекіну, а відтак і плани Китаю досягти рівня розвинутих країн до 100-літнього ювілею утворення КНР у 2049 р, не матимуть перспективи розвитку.

По-четверте, запропонована головою КНР резолюція щодо «Позиції Китаю з політичного врегулювання української кризи» виглядає перспективною для України. Цей документ є свого роду представленням позиції Пекіну щодо напрямів припинення війни і досягнення миру в Україні. Ініційована Сі Цзіньпіном резолюція з 12 пунктів певною мірою перетинається з запропонованою Президентом України Володимиром Зеленським «формулою миру». Ці документи спроможні та мають стати основою для започаткування про-

цесу розроблення спільної позиції щодо припинення війни в Україні та відновлення її територіальної цілісності.

Висновки та рекомендації.

За наслідками візиту лідера КНР до рф офіційний Київ має зробити наступні кроки назустріч ініціативі Китаю задля встановлення миру в країні та відновлення територіальної цілісності:

- враховуючи запрошення президента України китайському лідеру здійснити візит до України та позитивну реакцію на це запрошення з боку МЗС КНР, важливо, на наш погляд, здійснити комплекс заходів, спрямованих на активізацію постійного діалогу та взаємовигідного партнерства між обома країнами;

- активізувати діяльність дипломатичного представництва України в Китаї задля наповнення реальним змістом існуючого формату стратегічного партнерства, який сьогодні існує між двома країнами. Також доцільно регулярно проводити політичні консультації на рівні заступників міністрів закордонних справ двох країн з актуальних питань двосторонніх відносин і, в першу чергу, щодо безпекової ініціативи Сі Цзіньпіна та «формули миру» Президента України Володимира Зеленського;

- створити спільну групу для розробки плану дій з реалізації «формули миру» для України за участі китайських та європейських партнерів. Пекін визнає важливість європейського напрямку своєї зовнішньої політики, частиною якої, безумовно, є Україна. Створення тристоронньої групи за участі України, ЄС та Китаю сприятиме розробці більш ефективного плану дій задля реалізації «формули миру» для України;

- активно й системно працювати із європейською дипломатією у напрямку забезпечення виходу лідера Китаю на безпосередній зв'язок та контакти з Президентом України і здійснення офіційного візиту до України;

- на регулярній основі (раз на рік) проводити засідання Комісії зі співробітництва між Урядом України та КНР. Під час проведення засідань необхідно провести аналіз стану торгово-економічного співробітництва, оцінити стан співпраці сторін в рамках ініціативи «Один пояс, один шлях», виявити слабкі місця у відносинах сторін та вживати ефективні заходи щодо їх виправлення, визначати перспективні напрями співробітництва та спільні проекти;

- опрацювати пропозиції щодо активного залучення китайської сторони до післявоєнного відновлення України та ролі нашої держави у поглибленні масштабного економічного співробітництва у форматі Китай – Європа;

– активізувати інформаційну співпрацю між Україною та Китаєм задля забезпечення громадян, державних органів, підприємств, установ і організацій інформацією про зовнішньополітичну діяльність обох країн, про події та явища в обох країнах, а також у цілеспрямованому поширенні за межами країн державними органами й об'єднаннями громадян, засобами масової інформації та громадянами всебічної інформації про Україну та Китай;

– разом з китайською стороною розробити та прийняти спільну декларацію України і Китайської Народної Республіки про подальше поглиблення відносин стратегічного партнерства в нових історичних умовах з урахуванням глобальних змін у світі, а також ситуації в Україні та Китаї.

Нинішня ситуація у китайсько-російських відносинах, що склалася після візиту китайського лідера до Москви, особливо після останнього ядерного шантажу з боку путінського режиму та негативної реакції на нього офіційного Пекіну, створює, на нашу думку, сприятливі умови для досягнення прориву в українсько-китайських відносинах і налагодження перспективного політичного діалогу і плідної співпраці між двома країнами.

2.11. Прип'як Є.О. Китайсько-в'єтнамські відносини: від суперечностей до партнерства

Китайська Народна Республіка (КНР) і Соціалістична Республіка В'єтнам (СРВ) є географічними сусідами, які мають спільний кордон та непросту історію взаємовідносин, що сягає кількох тисячоліть. Існуючі проблеми й прикордонні суперечки між Китаєм і В'єтнамом беруть свій початок ще з давніх часів існування перших в'єтнамських державних утворень, таких як Ванланг, Аулак та Намв'єт, які виникли на території сучасного Південного Китаю наприкінці I тисячоліття до н.е. і протягом двох наступних тисячоліть просувались на південь території сучасного В'єтнаму.

Зародження майбутніх міждержавних конфліктів та напруги у відносинах між Китаєм та В'єтнамом обумовлено тим, що у 111 р. до н.е. в'єтнамське королівство Намв'єт, яке існувало на території сучасного Південного Китаю та Північного В'єтнаму, було захоплено китайською династією Хань і понад тисячу років перебувало у складі різних китайських династій.

Проте, оскільки Китай прийшов у політичний простір, де вже існувала в'єтнамська державність, просто прийняти нову владу в'єтнамці не могли. У численних заколотах проти китайського панування

формувалась ідентичність майбутнього В'єтнаму, а керівники антикитайських повстань стали ототожнюватися з місцевою військовою славою. Нарешті у 939 р. н.е. в'єтнамському полководцю Нго Куєну вдалось завдати поразки китайським військам і проголосити незалежність країни. Протягом наступної тисячі років Китай ніколи не залишав спроб повернути контроль над В'єтнамом.

З початком колоніального періоду в історії В'єтнаму і напівколоніальної залежності Китаю відбулося зближення китайських і в'єтнамських патріотів, які разом протистояли французьким колонізаторам на півночі В'єтнаму. Китай також надавав в'єтнамським революціонерам бази на своїй території, де вони рятувались від переслідувань французької колоніальної влади та з яких здійснювали свої операції на окупованій французькими територіями В'єтнаму.

Серпнева революція 1945 р. поклала кінець пануванню французького колоніалізму у В'єтнамі, що тривало майже дев'яносто років, та скасувала монархію. Вона завдала тяжкого удару по колоніальній системі у світі, започаткувавши разом з іншими національно-визвольними рухами епоху краху колоніальних імперій. Після перемоги Серпневої революції 2 вересня 1945 р. у Ханой президент Хо Ши Мін оголосив Декларацію незалежності, що сповістила всьому світу про народження Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ).

Після перемоги у громадянській війні і приходу до влади у Китаї комуністів та заснування ними у 1949 р. Китайської Народної Республіки, відносини між двома країнами на деякий період стали дружніми та, як тоді заявляли обидві країни, братерськими. КНР допомагала Демократичній Республіці В'єтнам у боротьбі спочатку з французькими колонізаторами, а потім і з американськими агресорами. Китайці постачали ДРВ військову та цивільну техніку, продовольство, здійснювали будівництво військових і цивільних об'єктів, а також надавали значну дипломатичну підтримку, особливо під час військових дій. З 1949 по 1954 рр. близько 40 тис. в'єтнамських військових пройшли підготовку на території Китаю. За даними КНР, загальна сума допомоги, яку надав Китай для ДРВ у період з 1950 по 1978 рр. становила понад 20 млрд дол. США.

У березні 1973 р. згідно підписаної Паризької мирної угоди Сполучені Штати вивели свої війська з Південного В'єтнаму. У березні-квітні 1975 р. північно-в'єтнамська армія розгорнула масштабний наступ проти Республіки В'єтнам, в результаті якого 30 квітня була захоплена її столиця Сайгон, а на початку травня 1975 р. увесь південь країни був повністю звільнений від влади маріонеткового проамериканського режиму. Ця вирішальна перемога поклала кінець 30-річній війні проти французьких колонізаторів і американських

агресорів та 120-річному колоніальному пануванню у В'єтнамі. У квітні 1976 р. були проведені загальнодержавні вибори у Національні збори єдиного В'єтнаму, які у червні 1976 р. прийняли рішення затвердити нову назву об'єднаної країни – Соціалістична Республіка В'єнам.

Об'єднання В'єтнаму у 1976 р. означало появу на південних кордонах Китаю сильної у військовому відношенні держави, яка мала свої геополітичні інтереси у регіоні. У 1977 р. об'єднаний В'єнам був прийнятий до Організації Об'єднаних Націй, а в Ханой почали відкриватись посольства західних країн. Пекін поступово скорочував фінансову підтримку В'єтнаму, а після того як він у 1978 р. вступив до Ради економічної взаємодопомоги, Китай зовсім призупинив її. Коли Ханой і Москва у тому ж році підписали договір про дружбу і співробітництво, стало зрозумілим, що В'єнамці остаточно стали на сторону СРСР у його конфлікті з Китаєм.

Слід зазначити, що у період після виведення американських військ із Південного В'єтнаму у березні 1973 р. і до об'єднання країни у липні 1976 р., Китай у січні 1974 р. захопив Парасельські острови, що розташовані у західній частині Південно-Китайського моря (ПКМ) неподалік від узбережжя обох країн. Парасельські острови на той момент мали спірний статус, але більша їх частина контролювалась Південним В'єтнамом. Факт захоплення Китаєм Парасельських островів надовго затьмарив формально дружні й партнерські відносини між двома країнами, що були до того, й продовжує впливати негативним чином на весь комплекс двосторонніх відносин і нині.

Суттєвим фактором погіршення китайсько-в'єнамських відносин також послужили події в Камбоджі, де у 1975 р. до влади прийшли «червоні хмери» на чолі з Пол Потом, які обрали Китай своїм єдиним зовнішньополітичним союзником. Під керівництвом «червоних хмерів» Камбоджа отримала нову назву – Демократична Кампучія. Крім організації соціальних експериментів всередині держави, «червоні хмери» висували територіальні претензії до В'єтнаму і влаштовували прикордонні провокації. Від нападів полпотівців страждала як в'єнамська громада у Кампучії, так і в'єнамці, які жили у сусідніх з нею районах. Після низки обмежених військових операцій керівництво В'єтнаму прийшло до висновку про необхідність більш рішучих дій.

Паралельно з подіями на в'єнамсько-кампучійському кордоні черговому погіршенню двосторонніх відносин із КНР посприяла кампанія з ліквідації приватного підприємництва на півдні В'єтнаму, яку розпочав уряд СРВ після об'єднання країни у 1976 р. Це викликало значні заворушення серед місцевого населення, особливо у

Сайгоні, де налічувалось близько 300 тис. сімей дрібних та середніх торговців і промисловців, класифікованих новою владою як «капіталісти». Ця кампанія ускладнювалась тим, що більшість цих сайгонських торговців і промисловців становили хуацяо (в'єтнамці китайського походження). Загалом у В'єтнамі проживало близько 1 млн хуацяо. У Сайгоні ж вони жили окремою згуртованою колонією, яка нараховувала майже 700 тис. чоловік і зосереджувалась головним чином у китайському кварталі Шолон з його власною адміністрацією, школами та лікарнями. У відповідь на утиски хуацяо офіційний Пекін розгорнув потужну антив'єтнамську кампанію, відкликав своїх спеціалістів та припинив економічну допомогу В'єтнаму і почав зосереджувати свої війська на китайсько-в'єтнамському кордоні.

Опинившись перед загрозою агресії з боку Китаю та полпотівського режиму у Кампучії, В'єтнам почав зміцнювати свій союз з СР-СР та іншими соціалістичними країнами, вступивши у червні 1978 р. до Ради економічної взаємодопомоги та підписавши у листопаді 1978 р. довгостроковий договір про дружбу та всебічне співробітництво з СРСР та військову взаємодопомогу. Завдяки цій політичній, економічній і військовій підтримці в'єтнамське верховне командування було у змозі реалізувати наступальну стратегію проти «червоних кхмерів» на південно-західному кордоні з Кампучією та оборону проти китайських військ на північному кордоні.

Протягом 1979–1989 рр. між В'єтнамом і Китаєм продовжували точитись запеклі сутички на сухопутному кордоні, іноді переростаючи у справжні бойові дії з артилерійськими обстрілами і рейдами у тил ворога. Знову загострились територіальні суперечки у Південно-Китайському морі, які призвели у 1988 р. до морських сутичок навколо архіпелагу Спратлі. У результаті морського бою між бойовими кораблями та катерами ВМФ КНР та СРВ Китай захопив 6 рифів і атолів архіпелагу Спратлі, які В'єтнам продовжує вважати своїми.

У грудні 1986 р. VI з'їзд Комуністичної партії В'єтнаму проголосив нову політику партії – політику оновлення («дой мой»), яка передбачала необхідність радикальної реформи економічної структури та управління в країні, ліквідацію бюрократичного централізованого управління та поступовий перехід до ринкової економіки. На цьому з'їзді були також сформульовані принципи внутрішньої та зовнішньої політики В'єтнаму. Ханой, зокрема, заявив про готовність вести переговори щодо вирішення проблемних питань, які існують між двома країнами, «для відновлення дружби між В'єтнамом і Китаєм, за мир у Південно-Східній Азії і в усьому світі». У відповідь китайська сторона також висловила бажання узгодити питання, які стосуються сухопутного кордону і пом'якшити напруженість між двома краї-

нами. Виведення в'єтнамських військ із Кампучії у вересні 1989 р. і політика оновлення, проголошена В'єтнамом, дозволили поступово відновити відносини між КНР та СРВ, які були нормалізовані у 1991 р.

Але не вирішеним залишалось питання щодо суверенітету над Парасельськими островами та островами Спратлі у ПКМ. Наприкінці 1991 р. КНР та СРВ підписали комюніке, яке зобов'язувало обидві країни врегулювати прикордонні та інші територіальні питання мирно й шляхом переговорів. Були сформовані експертні групи з представників В'єтнаму і Китаю щодо розгляду зазначених питань, але представники обох країн усвідомлювали, що проблема вирішення територіальних суперечок щодо приналежності Парасельських островів та островів Спратлі вимагатиме від сторін тривалих перемовин.

З метою врегулювання територіальних питань та досягнення консенсусу у сфері міждержавних відносин обидві країни узгодили спільну стратегію «стабільності задля розвитку». У рамках цієї стратегії лідери В'єтнаму і Китаю у 1999 р. затвердили Директиву з «16 золотих ієрогліфів», яка, базуючись на спільній конфуціанській ідеології, передбачає добросусідство і дружбу, всебічне співробітництво, довгострокову стабільність, орієнтацію на майбутнє тощо. Також обидві країни зобов'язались будувати свої відносини на основі «чотирьох хороших ознак», а саме: «хороші сусіди, хороші друзі, хороші товариші і хороші партнери».

У 2009 р. Китай і В'єтнам завершили демаркацію сухопутного кордону, що означало повне вирішення питання щодо узгодження більш ніж 1300-кілометрового сухопутного кордону між двома державами. Як заявили представники обох країн, завершення демаркації сухопутного кордону є епохальною подією у відносинах між Китаєм та В'єтнамом, що сприятиме миру і стабільності у прикордонних районах, значному збільшенню обсягів прикордонної торгівлі, а також надасть нового імпульсу контактам між людьми двох сусідніх країн.

Співробітництву з СРВ Китай історично приділяє підвищену увагу. Офіційний Пекін, використовуючи як політичні, так і економічні важелі, наполегливо демонструє своє бажання бути прикладом для В'єтнаму. При цьому Китай поєднує заходи політичного характеру, насамперед, постійні обміни візитами на рівні офіційних осіб, з активним заохоченням своїх прихильників у В'єтнамі. Водночас, відносини між країнами, з огляду на існуючі територіальні суперечки, є доволі складними. У 2012 р. В'єтнам та Китай продовжили оспорювати приналежність островів у ПКМ після серії інцидентів у цьому

районі, включаючи перешкодження навігації в'єтнамських риболовних суден китайськими кораблями.

У 2014 р. відносини між двома країнами знову відчутно загострились. На початку травня 2014 р. КНР незаконно розпочала роботи щодо встановлення нафтової бурової платформи у виключній економічній зоні СРВ, на відстані 130 морських миль від узбережжя центрального В'єтнаму біля Парасельських островів. Зазначені дії КНР були визнані в'єтнамською стороною як порушення суверенного права та юрисдикції СРВ, а також всіх двосторонніх домовленостей між країнами. 7 травня того ж року в районі бурової платформи у зазначеному районі Південно-Китайського моря стався інцидент між китайськими ВМС та в'єтнамськими кораблями, які здійснювали превентивні заходи щодо недопущення введення у дію китайської бурової платформи.

У зв'язку з ситуацією, що склалася у Південно-Китайському морі, в'єтнамська делегація закликала країни-члени АСЕАН активізувати свої зусилля й працювати разом над розробкою юридичного зобов'язуючого документу між КНР та країнами-членами АСЕАН, а саме Кодексу поведінки у Південно-Китайському морі. В'єтнам, у рамках участі у міжнародних заходах та під час прийому іноземних делегацій у країні, завжди публічно закликає КНР припинити незаконну діяльність у Південно-Китайському морі та зазначає, що позиція країни щодо врегулювання ситуації у ПКМ завжди базується на уникненні будь-яких силових варіантів розв'язання проблеми та загострення ситуації і спрямована на знаходження мирних варіантів рішень у відповідності до принципів міжнародного права, положень Конвенції ООН з морського права 1982 р. та Декларації поведінки сторін, а також необхідності прискорити завершення розробки Кодексу поведінки сторін у Південно-Китайському морі.

Однак, незважаючи на публічні заяви щодо пошуку варіантів вирішення суперечки мирним шляхом, ситуація останнім часом суттєво загострилася у зв'язку із продовженням КНР забудови на спірних територіях, де триває будівництво злітної смуги та морського порту. Не виключено, що у випадку появи у КНР належно облаштованих земельних ділянок, він буде в змозі витіснити В'єтнам з архіпелагу та фактично приєднати його до Китаю.

З огляду на загострення в'єтнамсько-китайських відносин внаслідок територіальних суперечок між СРВ та КНР, триває поступове зближення В'єтнаму зі США. В'єтнам сприймає США як протизагрозу китайській експансії у регіоні. Водночас, США розглядають зближення з В'єтнамом у контексті стратегії перерозподілу балансу сил та нарощування американської присутності у Південно-Східній Азії та

Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Позиція США полягає у необхідності вирішення спірних питань на багатосторонньому рівні, а не виключно у двосторонньому форматі між країнами, інтереси яких перетинаються у ПКМ, як це пропонує Китай.

У військовому відношенні Китай може дозволити собі жорстку лінію поведінки у відносинах з В'єтнамом. За офіційними даними, військовий бюджет Китаю у 2020 р. склав 252 млрд дол. США, що більш ніж у 45 разів перевищує кошти (5,5 млрд дол. США), що виділяються на оборону у СРВ. Пекін також домінує на економічному фронті. Наразі він є найбільшим торговельним партнером В'єтнаму (у 2020 р. товарообіг між двома країнами досяг позначки у 133 млрд дол. США). На Китай припадає 32% всього в'єтнамського імпорту і 14% експорту. Особливо сильні позиції китайських постачальників у машинобудуванні, текстилі та електроніці. Причому китайська текстильна сировина життєво необхідна в'єтнамським виробникам, щоб задовольняти зростаючі замовлення на поставки в'єтнамського одягу до США. Водночас, в економіці існує значний торговельний дисбаланс на користь КНР, безперервно зростаючий в останнє десятиліття (у 2020 р. торговельний дефіцит В'єтнаму у торгівлі з КНР складав 35,3 млрд дол. США).

У цьому зв'язку фахівці припускають, що наступним етапом економічного тиску може стати введення КНР торговельних заборон по відношенню до В'єтнаму, як це сталося з експортом рідкоземельних металів до Японії у 2010 р. та заборонаю імпорту бананів з Філіппін у 2012 р. Слід зазначити, що така аналогія є доречною, оскільки у морські суперечки з Китаєм втягнуті також Японія та Філіппіни.

Така ситуація, безумовно, несе ризик нівелювання китайських дипломатичних зусиль щодо зміцнення довіри та економічних зв'язків з Південно-Східною Азією, які здійснювались Китаєм принаймні протягом двох останніх десятиліть. Намагаючись зберегти свої позиції в АСЕАН, Китай змушений на словах підтверджувати свою прихильність Декларації про Кодекс поведінки сторін у Південно-Китайському морі, продовжуючи в той же час за лаштунками офіційних переговорів спроби внести розкол в ряди членів АСЕАН. Китай як найбільша економіка та найбільша військова держава регіону намагається отримати політичний та економічний контроль над В'єтнамом та іншими слабшими країнами регіону, такими як Камбоджа, М'янма, Лаос, витіснити США і Японію з Південно-Східної Азії та створити для себе зону виключних інтересів.

В'єтнам, зі свого боку, все частіше апелює до положень міжнародного права, зокрема, Конвенції ООН 1982 р. з морського права, Декларації про Кодекс поведінки сторін у Південно-Китайському морі,

прийнятої Китаєм та АСЕАН, щоб відстоювати свою позицію. Повага до принципів міжнародного права, Статуту ООН та положень Конвенції ООН з морського права, врегулювання всіх спорів мирними засобами, виконання зобов'язань, що містяться у Декларації про поведінку сторін у ПКМ, просування у розробці Кодексу поведінки у Південно-Китайському морі і є, на думку в'єтнамської сторони, ключем до вирішення комплексу питань, пов'язаних із територіальними суперечками у цьому регіоні.

Висновки та рекомендації.

Попри наявність територіальних суперечок і конфліктів у Південно-Китайському морі, Китай та В'єтнам мають двосторонні відносини, які принаймні офіційно характеризуються «всеосяжним партнерством» та «стратегічною взаємодією». Безумовно, ключовим об'єднуючим фактором є подібність існуючих політичних режимів в обох країнах. Комуністичні партії КНР та СРВ мають тісні стосунки й значним чином впливають на найбільш важливі напрямки двосторонніх відносин. Міжпартійні та міждержавні відносини на найвищому рівні підкріплюються обміном численними делегаціями правлячих партій та провінційної влади, спільними семінарами з різних питань. Такий формат зв'язків дозволяє обом сторонам обмінюватись думками та приймати узгоджені рішення щодо широкого кола питань, а також тримати рівень можливого загострення відносин під постійним контролем.

Протистояння КНР та СРВ періодично призводить до ескалації напруженості у регіоні та може у майбутньому спровокувати збройний конфлікт. Водночас, у найближчій перспективі такий розвиток подій здається малоймовірним. На сьогодні і Китай, і В'єтнам зацікавлені в уникненні відкритого конфлікту у Південно-Китайському морі. Водночас, подальше в'єтнамсько-китайське протистояння обумовлює посилення гонки озброєнь і відповідно спонукає світових експортерів до більш активного просування озброєнь і військової техніки на ринки КНР та країн АСЕАН, особливо В'єтнаму.

В'єтнамсько-китайський конфлікт навколо Парасельських островів та островів Спратлі використовуватиметься США для посилення своєї присутності, у тому числі військової, у регіоні Південно-Китайського моря та Південно-Східній Азії загалом. Триваючий конфлікт із Китаєм у регіоні ПКМ є головним чинником, який підштовхує В'єтнам до подальшого зближення зі Сполученими Штатами Америки. В'єтнам та США пом'якшують серйозні ідеологічні розбіжності та концентруються на перевагах спільної стратегії: В'єтнам докладати зусиль для захисту свого суверенітету над островами у ПКМ, то-

ді як Сполучені Штати забезпечуватимуть свободу судноплавства у Південно-Китайському морі й у перспективі розглядають В'єтнам як оплот проти подальшої експансії Китаю у ПКМ та на півдні АТР, що загрожує стратегічним інтересам США у цьому регіоні.

Багатовимірний аспект китайсько-в'єтнамських відносин виходить далеко за межі проблеми юридичної приналежності Парасельських островів та архіпелагу Спратлі. Для Китаю В'єтнам – це ключовий елемент поясу безпеки. Якщо В'єтнам не перебуватиме у сфері впливу Китаю, або не буде принаймні дружньо налаштований до КНР, то у Пекіні це постійно викликатиме тривогу. У Ханой це прекрасно усвідомлюють і готові зближуватися з іншими великими гравцями – США, Японією, АСЕАН, ЄС, щоб зміцнити свої позиції у діалозі з КНР. В'єтнамське керівництво розуміє, що Китай, їх великий північний сусід, завжди залишатиметься поруч, але їм важливо відчувати, що за межами регіону Південно-Східної Азії є й інші гравці, для яких Китай є опонентом та суперником. Саме цей фактор і обумовлює інтерес В'єтнаму до багатосторонніх структур та організацій, що дозволяє йому зміцнювати власний суверенітет.

2.12. Швед В.О. Індійсько-пакистанське прикордоння: історичний розвиток та сучасні засади узгодження суперечностей

Майже три чверті століття індійсько-пакистанське прикордоння залишається ареною нескінченного конфлікту, який протягом зазначеного періоду історичного розвитку обох країн тричі переростав у прямі війни, не говорячи вже про численні збройні сутички. Така ситуація у відносинах між двома ядерними державами не лише створює пряму загрозу регіональній безпеці у Південній Азії, а й підриває стабільність у межах глобальної безпеки, створює серйозні перешкоди на шляху подальшого поглиблення інтеграційних процесів у південно-азійському регіоні. Україна при здійсненні своїх зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних завдань у зазначеному регіоні має враховувати існуючі серйозні індійсько-пакистанські прикордонні проблеми.

В епіцентрі всіх індійсько-пакистанських прикордонних суперечностей знаходиться кашмірський конфлікт. Науковці, які досліджують непросту історію індійсько-пакистанських відносин, сходяться на тому, що напруження у кашмірському конфлікті живиться всеохоплюючою недовірою, яка існує між двома країнами, а корені цього конфлікту ростуть з часів британської колонізації Індії. Британська

колоніальна імперія, намагаючись зберегти Індію у своєму складі, як найкоштовнішу перлину, здійснювала політику «розділяй та володарюй», нацьковуючи одну проти іншої дві найбільш чисельні громади – індусів і мусульман. Британський уряд запровадив з 1858 р. пряме управління на субконтиненті та контролював всі зовнішні та військові справи в регіоні. Під час цього прямого правління територія Індії була поділена на дев'ять провінцій та 584 князівства, серед яких було Джамму і Кашмір. Це князівство мало більшу автономію у порівнянні з іншими частинами Індії. Після Другої світової війни питання надання незалежності Індії постало безпосередньо на порядку денний. Однак, на перший план вийшов конфлікт між двома партіями – Індійським національним конгресом та Мусульманською лігою, які представляли інтереси найбільших релігійних груп індійського населення.

Конгрес намагався зберегти індійський субконтинент як єдине ціле, в той час, як Ліга, навпаки, прагнула до створення незалежної держави для мусульман і відстоювала дводержавну позицію розподілу території Індії. Наростаюче напруження та спалахи насильства між індусами та мусульманами, що розпочалися при сприянні британських колоніальних властей, призвели до того, що Британія взяла за основу план Мусульманської ліги. За цим планом територія індійського субконтиненту мала поділитися на території із переважно індійським населенням (Домініон Індії) та переважно мусульманським населенням (Домініон Пакистану). Щодо князівств було визначено, що вони мають три опції: приєднатися до Пакистану, стати частиною Індії або залишитися незалежними.

Внаслідок непослідовної позиції магараджі Х. Сінгха ситуація особливої складності виникла у князівстві Джамму і Кашмір. Спочатку він та Законодавча асамблея Джамму і Кашміру висловилися за незалежність князівства. Однак, буквально напередодні проголошення незалежності Індії та Пакистану, магараджа фактично втратив контроль над князівством. 21 жовтня 1947 р. пропакистанські збройні угруповання вторглися на територію Джамму і Кашмір. Х. Сінгх звернувся за допомогою до Індії, яка, відповідно, погодилась надати таку допомогу, якщо магараджа погодиться на приєднання до Індії, що він і зробив. Незабаром розпочалася перша індійсько-пакистанська війна, а Кашмір виявився розділеним між Індією та Пакистаном. На підконтрольній Індії території з'явився штат Джамму і Кашмір, який став джерелом постійних проблем для країни.

Доля Кашміру та питання про умови його входження до складу Індії стали сферою зіткнення позицій двох видатних діячів Індійського національного конгресу – Дж. Неру та В. Пателя, які посідали

посади прем'єр-міністра країни та очільника міністерства у справах князівств, яке в той час відіграло надзвичайну роль у створенні Індії. В. Патель, якого прозвали «індійським Бісмарком», перебував на позиціях праворадикального індуїзму, був рішуче налаштований на прискорене входження князівств до Індійського Союзу і здійснював у цьому напрямку жорстку політику. В. Патель вважав, що Д. Неру надто багато уваги приділяє мусульманам, які, на його думку, особливо після створення Пакистану, становлять загрозу для Індії. Смерть В. Пателя у 1950 р. відкрила зелений шлях для кроку, що був зроблений індійським урядом у 1956 р. – надання штату Джамму і Кашмір особливого статусу та його закріплення у статті 370-й Конституції Індії. Згідно нового статусу, будь-які закони і розпорядження федерального уряду Індії повинні отримувати схвалення місцевої законодавчої асамблеї, за виключенням питань оборони і зовнішніх зв'язків. Також індійська конституція містила статтю 35А, яка забороняла не кашмірцям переїздити до цього штату, купувати землю і працювати в органах місцевої влади. Згідно з цією статтею, кашмірці також отримували низку пільг щодо прийняття на державну службу і при вступі в учбові заклади штату.

Слід сказати, що надання штату Джамму і Кашмір особливого статусу не припинило терористичні атаки з боку низки мусульманських сепаратистських організацій і стало на заваді нормальному економічному розвитку цієї території. Лише після приходу до влади в Індії Бхаратії Джаната парті (Індійська народна партія) на чолі з її лідером Н. Моді у 2014 р., у країні почали формуватися умови для ліквідації особливого статусу штату Джамму і Кашмір. Правляча з того року й донині Бхаратія Джаната парті, яка базується на проіндуїстських позиціях, протягом тривалого часу закликала до зміни статусу штату Джамму і Кашмір і цей заклик був постійною платформою нинішнього прем'єр-міністра Індії Н. Моді ще з часів початку його першої каденції. Після повторної перемоги на загальнонаціональних виборах весною 2019 р., Н. Моді прийняв довгоочікуване рішення. На початку серпня 2019 р. індійський уряд ухвалив рішення про ліквідацію особливого статусу штату. 6 серпня 2019 р. парламент Індії ухвалив рішення про відміну статті Конституції Індії, яка наділяла штат Джамму і Кашмір особливим статусом. Також було прийнято рішення про перетворення штату на дві союзні території: на, власне, Джамму і Кашмір, та Ладакх, окрему історичну територію. Таким чином, Н. Моді, нарешті, відновив лінію В. Пателя у формуванні цілісної й інтегрованої Індійської держави.

З початку 2021 р. і по теперішній час ситуація щодо пошуку оновленого формату узгодження довготривалого конфлікту в індій-

сько-пакистанському прикордонні отримала достатньо відчутний поштовх до активізації дій у цьому напрямку. Головною рушійною силою цього зрушення стали ті зміни у геополітичному балансі сил, які відбулися за цей час в Індо-Тихоокеанському регіоні. Передусім, це пов'язано із загостренням американсько-китайського протиборства, коли адміністрація президента США стала розглядати Китай як свого головного суперника на глобальному рівні і намагається сформувати могутню антикитайську коаліцію як надійний засіб протистояння його натиску. Особливу роль у просторі Індо-Тихоокеанського регіону США відводять створеному у листопаді 2017 р. Чотиристоронньому діалогу з питань безпеки (Quadrilateral Society або Quad), до якого увійшли США, Австралія, Індія та Японія. 24 вересня 2021 р. у Вашингтоні відбувся саміт лідерів країн, які входять до Quad, що засвідчив подальше поглиблення співпраці країн, членів об'єднання. Разом з тим, нинішній президент США Дж. Байден та його команда ще під час своєї передвиборної кампанії піддавала доволі гострій критиці дії прем'єр-міністра Індії в індійсько-пакистанському прикордонні після серпня 2019 р., тобто після ліквідації особливого статусу Джамму і Кашміру, та утисків, як вважають у Вашингтоні, прав мусульман. Вбачаючи у розвиткові відносин з адміністрацією Дж. Байдена надійний засіб посилення своїх позицій у регіоні, прем'єр-міністр Індії змушений зважати на американську критику на свою адресу і шукати відповідні шляхи для врегулювання конфлікту. Разом з тим, і Пакистан, незважаючи на різку критику дій індійського уряду у Кашмірі, змушений зважати на низку проблем, які постали перед країною. Це, по-перше, кардинальні зміни у сусідньому Афганістані, у якому рух «Талібан» знову прийшов до влади. Мало того, що це загрожує зростанням впливу у самому Пакистані такого радикального ісламістського руху як «Пакистан Талібан», так це ще й посилює серйозну стурбованість у головного союзника Пакистану, – Китаю, який може зіткнутися із наростанням сепаратистських настроїв серед мусульманського населення у Сінцзян-Пакистанському економічному коридорі.

У березні 2021 р. прем'єр-міністр Індії Н. Моді і прем'єр-міністр Пакистану І. Хан обмінялися «меседжами доброї волі», у яких висловили бажання розвивати «дружні відносини» між собою, висловили сподівання на те, що «час поховати минуле та потурбуватись про майбутнє», відзначили, що кашмірський конфлікт є головним чинником двосторонньої напруги. 25 червня 2021 р. прем'єр-міністр Індії Н. Моді провів важливу зустріч із групою проіндійських політиків із Кашміру, що стало першим публічним заходом Нью-Делі після ліквідації кашмірської автономії та запровадження репресивних

заходів щодо низки місцевих політиків і громадських активістів, які виступали проти дій центральної влади у регіоні. Н. Моді охарактеризував зустріч як «важливий крок у напрямку збільшення зусиль щодо розвитку і прогресу території Дхамму і Кашмір». Однак, останні події навколо Афганістану призвели до певного гальмування зазначеного процесу. Вочевидь, відбувається складний процес опрацювання оновленого формату інтеграції Кашміру у політичне тіло Індійської держави та пом'якшення на цій основі індійсько-пакистанських суперечностей у регіоні.

Висновки та рекомендації.

Проблеми та конфлікти, що й донині існують в індійсько-пакистанському прикордонні, ведуть своє походження ще від часів перебування Індії у складі Британської колоніальної імперії. Саме завдяки, передусім, політиці британських колоніальних властей, відбувалось штучне нацьковування двох найбільших етнорелігійних груп, індусів і мусульман, одна проти однієї. Усе це в кінцевому підсумку призвело до розколу індійського національного руху і появи двох найбільших політичних партій – Індійського національного руху і Мусульманської ліги, кожна з яких висунула власне бачення майбутнього індійського субрегіону. Якщо Індійський національний конгрес виступав за збереження єдності Індії, то Мусульманська ліга вимагала створення окремої держави для мусульман. Фактично, при підтримці британської влади, перемогла позиція Мусульманської ліги і були створені дві окремі держави – Індія та Пакистан.

Каменем спотикання та напруги у відносинах між обома новоствореними державами стала, у першу чергу, прикордонна територія Кашмір, поділена між ними внаслідок першої індійсько-пакистанської війни, коли дві третини території відійшли до Індії, а одна третина – до Пакистану. Для максимального зниження напруги у створеному індійському штаті Дхамму і Кашмір, влада Індії ввела у 1956 р. 370-ту статтю у Конституцію Індії, згідно з якою штат отримав особливий статус і широку автономію. Однак, це не зняло суперечки між Індією та Пакистаном, який вважав, що територія Кашміру має належати йому. Все це призводило до періодичного загострення відносин і навіть виникнення декількох війн і збройних конфліктів між Індією і Пакистаном.

Врешті-решт, у серпні 2019 р. правляча в Індії Бхаратія Джаната парті та її лідер Н. Моді, що став прем'єр-міністром країни, які притримувалися платформи індійського націоналізму, вирішили ліквідувати особливий статус Дхамму і Кашмір, виходячи при цьому з

того, що у такий спосіб вдасться краще інтегрувати зазначену територію до державного організму Індії та звести нанівець сепаратистські настрої серед мусульманської частини мешканців регіону.

Серйозні проблеми у реалізації нового курсу щодо кашмірської проблеми і кардинальні зміни у геополітичному балансі сил Індо-Тихоокеанського регіону, які викликані, передусім, посиленням агресивної політики Китаю у регіоні, загостренням американсько-китайського суперництва, приходом до влади у сусідньому Афганістані радикального ісламістського руху «Талібан» тощо, змусили на початку 2021 р. як Індію, так і Пакистан зробити певні кроки у напрямку пом'якшення двосторонніх відносин та активізації спроб порозуміння в індійсько-пакистанському прикордонні. Прем'єр-міністр Індії Н. Моді наприкінці червня 2021 р. провів зустріч із групою кашмірських політиків, під час якої обговорювалися перші кроки до проведення парламентських виборів на території колишнього штату Джамму і Кашмір.

Повчальний індійський досвід забезпечення соціально-політичної стабілізації у Кашмірі та досягнення порозуміння в індійсько-пакистанському прикордонні через надання особливого статусу спірній території Джамму і Кашміру, має бути глибоко осмислений в Україні. Він переконливо свідчить, наскільки небезпечним для України буде реалізація нав'язаного ззовні та підтримуваного певними внутрішніми силами особливого статусу Донбасу, ще й закріпленого у Конституції України. Такі кроки здатні лише закласти міну уповільненої дії під соціально-політичну стабільність українського суспільства та територіальну цілісність держави.

2.13. Швед В.О. Угоди Авраама: висновки для України

Однією з найбільш значущих особливостей нинішньої геополітичної ситуації у Близькосхідному регіоні є процес нормалізації відносин низки арабських країн з Ізраїлем. Це знайшло своє логічне втілення у підписанні протягом вересня-грудня 2020 р. низки документів про взаємне визнання та нормалізацію відносин Ізраїлю з Об'єднаними Арабськими Еміратами, Бахрейном, Марокко і Суданом. Зазначені угоди було названо Угодами Авраама на честь спільного праотця трьох монотеїстичних релігій.

У декларації Угод Авраама зазначалося, що вони спрямовані на досягнення «довготривалого миру на Близькому Сході і у всьому світі». Угоди дійсно стали тим проривом у геополітичній та безпековій ситуації у регіоні, які дозволяють створювати підмурівок будови, а

саме «новий Близький Схід», про який мріяв більше чверті століття тому видатний ізраїльський політик Шимон Перес.

Угоди Авраама стали реальністю внаслідок дії декількох об'єктивних чинників. По-перше, зближення низки арабських країн з Ізраїлем, насамперед з числа аравійських монархій, яке відбулося на основі формування ними антиіранського альянсу внаслідок того, що, як і для Ізраїлю, так і для, в першу чергу, аравійських монархій, їхні протиріччя з Іраном стали значно гострішими ніж будь-які інші розходження, у тому числі і палестинсько-ізраїльський конфлікт. Ці арабські країни й Ізраїль відчували нагальну необхідність у створенні у регіоні нової системи колективної безпеки на додаток до існуючих угод і зобов'язань зі Сполученими Штатами Америки. Арабські країни Перської затоки дійшли висновку, що Ізраїль потенційно може стати їхнім союзником у протистоянні з Іраном. Вони сподівались, що таке зближення з Ізраїлем дозволить врешті-решт отримати можливість доступу до сучасних ізраїльських технологій, які здатні значно підвищити їхню обороноздатність. Араби також усвідомлювали, що їхнє позиціонування як партнерів Ізраїлю дозволить їм набагато успішніше реалізувати свої завдання у США, зокрема отримати доступ до новітньої американської зброї, що неможливо без дозволу Ізраїлю.

Крім того, у середині другого десятиліття XXI століття країни Аравійського півострову приступили до втілення глибоких трансформаційних реформ, однією з головних цілей яких має стати подолання надмірної залежності від енергоносіїв та ставка на швидкий розвиток новітньої індустрії та технологій. Зазначені країни усвідомлювали, що для успішного продовження цих перетворень їм особливо потрібно вийти на якісно новий рівень співпраці з Ізраїлем, який є прикладом найбільш високорозвиненої країни в регіоні і володіє унікальними технологіями.

Наступний важливий чинник зближення з Ізраїлем пов'язаний зі змінами у підходах аравійських монархій до палестинської проблеми. Тривалий час ці країни, як і весь арабський світ, дотримувалися єдиного імперативу, який у 2002 р. був сформульований в Арабській мирній ініціативі за формулою «мир в обмін на землю». Тобто, як тільки Ізраїль дозволить створити Палестинську державу, арабський світ визнає Ізраїль. Формат цієї ініціативи не дозволяв будь-якій арабській країні самочинно нормалізувати свої відносини з Ізраїлем, існувало беззаперечне верховенство палестинського питання над національними інтересами країн. Ситуація кардинально змінилася наприкінці 2-го десятиліття XXI ст. Лідери аравійських монархій, передусім ОАЕ, Саудівської Аравії, Бахрейн, були вкрай

розчаровані деструктивною і негнучкою позицією керівництва Палестинської автономії, натомість побачили у нормалізації відносин з Ізраїлем нові можливості для просування справи створення Палестинської держави.

Нова адміністрація президента Дж. Байдена позитивно оцінила Угоди Авраама та закладений у них потенціал для глибоких трансформацій Близького Сходу. Держсекретар Е. Блінкен під час тристоронньої американсько-ізраїльсько-еміратської конференції у Держдепартаменті США 17 вересня 2021 р. за результатами першого року з часу їх укладання наголосив, що «адміністрація продовжуватиме втілювати успішні зусилля попередньої адміністрації у напрямку поглиблення нормалізаційного поступу».

Подальше розповсюдження Угод Авраама на аравійські держави, які ще не приєдналися до них, залежить від низки об'єктивних чинників. Але провідною тенденцією залишається поступове наближення нормалізації відносин з Ізраїлем. В цих країнах неухильно змінюються настрої на користь нормалізації відносин з Ізраїлем. Переконливим доказом таких змін у громадській думці зазначених країн стала редакційна стаття у впливовому часописі Arab Times від 30 січня 2022 р., в якій зазначається, що всі арабські країни Перської затоки мають нормалізувати відносини з Ізраїлем, враховуючи той факт, що «мир з найбільш просунутою країною в регіоні є правильним».

Особливого значення Угоди Авраама набули з моменту початку російської агресії проти України, коли вони стали також й реальним чинником втягування Ізраїлю та низки важливих арабських країн, передусім аравійських монархій, до активної участі в антипутінській коаліції.

Візит Президента США Дж. Байдена до Близькосхідного регіону 13–16 липня 2022 р., його зустрічі, виступи з лідерами Ізраїлю та арабських країн переконливо засвідчили, що США усвідомили значення Близького Сходу в організації спротиву російським експансіоністським планам й зосереджують свої зусилля на подальшому зміцненні ізраїльсько-арабського альянсу як надійного інструмента реалізації цього завдання. У Єрусалимській спільній декларації американсько-ізраїльського стратегічного партнерства зазначається, що США й надалі надаватимуть екстенсивну підтримку у поглибленні та розширенні історичних Угод Авраама. Також підкреслюється, що ізраїльські угоди щодо миру і нормалізації з ОАЕ, Бахрейном та Марокко створюють важливий додаток до угод Ізраїлю з Єгиптом та Йорданією, і все це важливо для майбутнього Близькосхідного регіону і справи регіональної безпеки, процвітання і миру.

Висновки та рекомендації.

Нинішній стан відносин між, передусім, аравійськими монархіями та Ізраїлем, які відзначаються укладанням перших угод про нормалізацію відносин – Угод Авраама, став результатом впливу комплексу чинників геополітичного, гео економічного та безпекового характеру. Серед них найважливішим є зростаюче усвідомлення як арабськими країнами Перської затоки, так і Ізраїлем, небезпеки агресивного курсу іранського режиму, усвідомлення арабською стороною всебічного співробітництва з Ізраїлем у просуванні нинішніх широкомасштабних перетворень, переоцінка ролі палестинського чинника. Угоди Авраама, які були укладені у вересні 2020 р. між Ізраїлем, ОАЕ та Бахрейном, стали проривом у формуванні нового геополітичного дизайну Близькосхідного регіону.

Варто також зазначити, що процеси подальшого поширення нормалізації відносин провідних арабських країн з Ізраїлем, насамперед аравійських монархій, забезпечують зміцнення проамериканського альянсу близькосхідних країн і значною мірою блокують намагання Росії та Китаю забезпечити посилення свого впливу на Близькосхідний регіон та ефективно використовувати його для реалізації своїх геостратегічних цілей. Зазначена тенденція уявляється надзвичайно важливою саме сьогодні в розпал зусиль міжнародної антипутінської коаліції щодо надійної підтримки героїчної боротьби України з російським агресором. Адже йдеться про зусилля США та їх союзників не допустити використання путінським режимом потенціалу Близькосхідного регіону у своїх загарбницьких планах.

Нинішній перебіг подій на Близькому Сході, пов'язаний з поширенням процесу Угод Авраама, створює для Української держави більш сприятливі можливості для реалізації своїх стратегічних завдань у регіоні, в першу чергу, щодо перетворення Ізраїлю та аравійських монархій у своїх союзників у боротьбі проти російської агресії та повоєнного відновлення і розвитку нашої країни. Президент США Дж. Байден зосереджує свої зусилля на тому, щоб ізраїльсько-аравійський альянс, який зароджується, формувався і міцнів саме у контексті збільшення їх вагомості ролі у міжнародній антипутінській коаліції.

Необхідно зазначити, що на сьогодні в Ізраїлі і в арабських країнах склалася різна ситуація із настроями громадської думки щодо підтримки України. В ізраїльському суспільстві постійно міцніють проукраїнські симпатії і вимоги до свого уряду щодо надання Україні реальної допомоги. Відбитком цих настроїв може слугувати редакційна стаття на відомому російськомовному ізраїльському сайті

«Деталі» від 9 вересня 2022 р. під промовистою назвою «Якщо ми не оберемо сторону в цій війні – Путін змусить нас це зробити».

Редакційна стаття стверджує, що «прем'єр-міністр Лапід, Президент Герцог, міністри Ліberman, Шакад, Елькін і Ганц своєю готовністю схилитися перед російським диктатором завдають тяжкої шкоди не Україні, а самому Ізраїлю: у фінансовій, дипломатичній, політичній та інших сферах, наслідки якої для нашої країни стануть, на жаль, довготривалими».

Стаття закінчується відвертим і правдивим висновком: «...ніякого нейтралітету в цій війні немає і бути не може: ви або на боці України – або на боці Росії. Відмовчатися не вийде, Путін не дасть. Ізраїльські міністри, які перетворились в лобістів Кремля, нанесли Ізраїлю важку іміджеву шкоду, а виграшу не очікується жодного: російська влада не вміє бути вдячною. Недружна політика Росії по відношенню до єврейської держави буде продовжена, антисемітська риторика російських керівників й надалі міцнішатиме, і навіть "Сохнут" не виправить цю ситуацію. Країні, яка обрала стати Північною Кореєю, немає діла до людей в цілому, а до євреїв тим паче».

Останній перебіг подій, пов'язаний з відкритим приєднанням Ірану до участі у російській агресії проти України через надання путінському режиму бойових дронів-камікадзе та їх застосування на фронті, серйозно змінив ситуацію щодо вірогідних змін у позиції ізраїльської влади. В Ізраїлі усвідомили, що Україна стала полігоном випробування найсучаснішої іранської зброї, яка може бути використана й проти самого Ізраїлю. Тому Ізраїль оперативно відгукнувся на пропозицію української сторони щодо створення спеціального каналу обміну розвідувальними даними та надав певну військово-технічну допомогу ЗСУ з питань ефективної протидії іранським дронам. Така стурбованість ізраїльської сторони щодо появи на російсько-українському театрі бойових дій іранських дронів дозволяє українській дипломатії здійснити комплекс заходів, спрямованих на зближення позицій України та Ізраїлю з низки питань, які особливо турбують Ізраїль, і у цьому контексті досягати більшого взаєморозуміння з ізраїльською стороною, особливо щодо усвідомлення ізраїльською владою тісного взаємозв'язку між безпекою Ізраїлю і необхідністю для ізраїльської сторони приймати набагато більшу участь у створенні в Україні ефективної системи протиповітряної та протиракетної оборони.

У цьому плані варто й надалі тиснути на ізраїльську владу через активну співпрацю з ізраїльським громадянським суспільством та ізраїльськими ЗМІ. Особливої уваги потребує цілеспрямована робота з тією частиною ізраїльського суспільства, яка має українське

походження і складає понад 1 млн осіб. Важливу роль в організації цієї роботи мають відігравати українські єврейські громадські й релігійні організації. Необхідно поглиблювати співпрацю з найважливішими міжнародними єврейськими структурами, особливо з провідними єврейськими об'єднаннями США, Великої Британії, Франції та інших країн.

Перші наслідки таких змін у позиції Ізраїлю стають дедалі помітнішими. Так, 27 вересня 2022 р. МЗС Ізраїлю заявило, що Ізраїль визнає суверенітет і територіальну цілісність України, і не визнає результатів «референдумів», які Росія провела на окупованих територіях України. На ізраїльську владу, скоріш за все, вплинули різка критика позиції ізраїльського уряду з боку президента України В. Зеленського під час його інтерв'ю французьким журналістам 24 вересня 2022 р., а також повідомлення про те, що Росія намагалась завдати удару іранськими дронами по м. Умань, де в цей час відбувалось свято Рош ха – Шана, на яке прибули десятки тисяч єврейських паломників.

В той же час в арабській громадській думці надто ще сильні про-російські настрої. Багато в чому це пояснюється сильним впливом російської медійної пропаганди у просторі аравійських монархій. Саме під час своєї агресії Росія не шкодує зусиль для просування своїх наративів і кліше, щоб не допустити відкритого переходу означених країн на сторону антипутінської коаліції. Результати спеціального соціологічного опитування, проведеного Вашингтонським інститутом близькосхідної політики наприкінці липня-початку серпня 2022 р., продемонстрували, що, наприклад в ОАЕ, 56% еміратців вважають найбільш важливими, або важливими, відносини з Росією, в той час, як лише 44% такими вважають відносини зі США. В той же час, 75% саудитів та еміратців мають негативне ставлення до російської агресії в Україні.

Результати опитування у провідних арабських країнах Перської затоки ставлять перед Україною та її союзниками завдання значної активізації своїх зусиль в інформаційному полі цих країн, підвищення їхньої ефективності. Варто, на нашу думку, у системі державної інформаційної політики України створити відповідний підрозділ, який готував би інформаційні матеріали саме на арабську аудиторію, враховуючи всі її особливості. В першу чергу, слід приділити увагу арабській молоді, адже сьогодні вона становить у таких країнах як Саудівська Аравія та ОАЕ до 60% населення. На жаль, поки що не було жодного спеціального виступу Президента України перед арабською аудиторією, насамперед студентами, на відміну від ситуації з Ізраїлем. Також очільникам українських дипломатичних відомств у країнах-членах

Ради співробітництва арабських держав Перської затоки варто значно активізувати інформаційно-пропагандистську роботу в цих країнах, роботу з громадськістю, як це робить Надзвичайний і Повноважний Посол України в Державі Ізраїль Є. Корнійчук.

Одним з таких резервів у роботі щодо донесення до громадськості арабських країн правди щодо російської агресії і героїчний спротив українського народу, є мобілізація потенціалу колишніх випускників українських вишів, проведення з ними постійної роботи, опрацювання організаційних форматів такої діяльності. Доцільно також залучити до розбудови українських культурних центрів в арабських країнах Перської затоки бізнесові структури, особливо спільні українсько-арабські, та надавати їм необхідну допомогу. Останнім часом у провідних інформаційних агенціях і на каналах арабських монархій спостерігається помітне посилення симпатій до України. Зазначену тенденцію потрібно посилювати, надаючи їм саме український інформаційний продукт.

Враховуючи той факт, що сучасний стан переформатування світового порядку ще раз засвідчив зростання у цьому процесі ролі Близькосхідного регіону, зазначений чинник слід належним чином опрацювати у сфері визначення пріоритетних завдань зовнішньополітичного курсу України. Перші кроки в цьому напрямку вже зроблені. Так, 12 липня 2022 р. Указом Президента України було призначено Спеціального представника України з питань Близького Сходу та Африки. Ним став досвідчений дипломат М.А. Субх. Таке рішення дозволяє значно покращити координацію дій всіх державних структур та підрозділів у реалізації близькосхідного вектору зовнішньої політики України. У цілому нинішня ситуація вимагає від Української дипломатії на Близькому Сході багаторівневих ретельно продуманих кроків із врахування всієї багатоманітної палітри геополітичної, геоекономічної і безпекової ситуації у цьому регіоні. Важливим також, на наш погляд, є посилення науково-аналітичної складової зовнішньої політики України на Близькому Сході та в Африці з урахуванням першочергових завдань поточного моменту, активно залучивши до цієї роботи відповідні інститути Національної академії наук України. Так, наприклад Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України» доцільно доручити, з урахуванням потенціалу Інституту, розробку теми «Стратегічні вразливості та лінії розлому у реалізації Російською Федерацією своєї політики на Близькому Сході». Це дозволить глибше зрозуміти її слабкі, уразливі місця, стратегічну обмеженість та опрацювати комплекс заходів на коротко-, середньо- та довгострокову перспективу щодо нейтралізації її головних завдань.

Реалізація цього завдання сприятиме оновленню стратегії зовнішньої політики Української держави на Близькому Сході та в Африці у відповідності з першочерговими цілями щодо зміцнення міжнародної підтримки героїчної боротьби українського народу проти російської агресії та післявоєнної відбудови країни.

2.14. Швед В.О. Атака ХАМАС на Ізраїль: головні уроки та висновки для України

Варварська атака палестинського терористичного угруповання ХАМАС на Ізраїль 7 жовтня 2023 р. за своїми геополітичними, безпековими, гуманітарними та економічними наслідками матиме колосальний вплив як на регіональному, так і на глобальному рівнях. Вона серйозно вплинула на новий світовий порядок і баланс сил на міжнародній арені.

По-перше, своїм головним завданням на регіональному рівні керівництво ХАМАС та його безпосередні лаяководи – диктаторські режими Ірану та Росії, – поставили за мету зірвати вкрай важкий, але неухильний процес зближення Ізраїлю з арабським світом, який набував нового дихання після підписання історичних Угод Авраама між Ізраїлем, ОАЕ та Бахрейном у вересні 2020 року, а згодом – із Марокко й Суданом. У нинішньому 2023 році протягом всіх дев'яти місяців відбувається напружена дипломатична робота над тим, щоб завершити протягом найближчого часу процес нормалізації відносин Ізраїлю з головною арабською країною – Королівством Саудівська Аравія.

У своєму інтерв'ю відомому каналу Fox News 21 вересня 2023 р. Спадковий принц Саудівської Аравії Мухаммад бін Салман повідомив, що ця робота близька до завершення. Такий крок означав би, що за прикладом Королівства, як безумовного лідера арабського світу, інші арабські країни також значно прискорять нормалізацію своїх відносин з Ізраїлем. На Близькому Сході це дозволить сформувати принципово іншу геополітичну та безпекову ситуацію, яка сприятиме перетворенню регіону на зону стабільності, партнерства та взаємовигідного співробітництва. І все це відбувається під безпосереднім патронажем адміністрації Президента США Джо Байде-на. Це означає, що Близькосхідний регіон у більшості своїй знову гуртується навколо США, які успішно відновили свої позиції лідера у цьому регіоні, підриваючи вплив Росії та Ірану. Такий розвиток подій став смертельною загрозою для експансіоністських та гегемоністських планів Тегерану та Москви на Близькому Сході. Тому було

поставлено завдання будь-якою ціною унеможливити посилення ролі США та об'єднання країн регіону за допомогою розпалювання арабо-ізраїльської ворожнечі.

По-друге, для ХАМАС та його головного патрона – Ірану, було важливо остаточно дискредитувати та розвалити Палестинську національну автономію, довести, що лише ХАМАС, нібито є єдиною силою, що бореться за палестинців, досягти повного панування не лише в Секторі Газа, а й на Західному березі річки Йордан. Передбачалося, що одночасно із нападом ХАМАС з боку Сектора Гази мало відбутися повстання на Західному березі, що призвело б до того, що ситуація легко б вийшла з-під контролю.

По-третє, на глобальному рівні путінському режиму було вкрай важливо через організацію цієї авантюри відвернути світову увагу від агресії проти України, й насамперед, змусити Захід розпоросити всі свої ресурси, зменшивши увагу до надання допомоги Україні, а в ідеалі – припинити її. Для реалізації такої тактики одночасно із атакою на Ізраїль була розв'язана нечувана за розмахом пропагандистська кампанія, в рамках якої ставилося завдання довести, що через допомогу Україні Захід не приділяв належної уваги Близькому Сходу, зокрема палестинському питанню, концентруючись лише на Україні.

З кожним днем, який віддаляє нас від трагічних подій 7 жовтня 2023 р., стає все очевиднішим, що атаки ХАМАС готувалися під безпосереднім керівництвом і при допомозі Ірану та Росії. Ще раз було наочно продемонстровано, що вісь двох терористичних диктатур – Росії та Ірану, – становить велику небезпеку для світу, що продемонстровано в їхній спільній агресії проти України та в організації нападу ХАМАС на Ізраїль.

Головною мішенню варварського нападу на Ізраїль, який найвірогідніше організували Росія та Іран, використавши ХАМАС, та агресії проти України – була єдність цивілізованого світу, який дотримується правил поведінки. Відзначаючи цю особливість, Президент України В. Зеленський у своєму зверненні 9 жовтня 2023 р. зазначав, що «Росія зацікавлена у розпалюванні війни на Близькому Сході, щоб нове джерело болю та страждань послабило світову єдність, додало розколів та суперечностей і цим допомогло Росії знищити свободу в Європі».

Українська держава, її політичне керівництво й, насамперед Президент України, буквально з перших годин після нападу ХАМАС чітко і твердо заявили про повну підтримку Ізраїлю, висловили солідарність з ним у його протистоянні з терористами. Президент України звернувся до прем'єр-міністра Ізраїлю Бен'яміна Нетаньяху з ме-

тою відвідати Ізраїль із почуття солідарності з його народом. У своїх численних виступах на важливих міжнародних платформах український лідер розкрив цілі терористичної атаки, вказав хто стоїть за організацією цього злочину та наголосив на абсолютній тотожності почерку злодіянь як російських агресорів під час нападу на Україну, так і бойовиків ХАМАС.

Однак божевільні плани й мрії російського маніяка про те, що США будуть неспроможні надавати одночасно підтримку Україні та Ізраїлю, нашоухнулися на тверду рішучість адміністрації Президента США та керівництва НАТО та ЄС. Президент США, радник з національної безпеки і держсекретар, очільник Пентагону – всі вони рішуче й твердо підкреслили, що США і надалі надаватимуть всю необхідну допомогу як Ізраїлю, так і Україні. Та більше, Президент Байден виступив із далекоглядною ініціативою об'єднати таку допомогу в один пакет із допомогою Тайваню, найімовірніше, щоб пришвидшити схвалення його Конгресом. Команда Президента вже готує таку ініціативу.

Показовою в цьому плані є редакційна стаття у провідному американському часописі The Wall Street Journal за 12 жовтня 2023 р., у якій підкреслюється, що США та їхні союзники стикаються з двома регіональними війнами, спровокованими державами-вигнанцями, які все більше стають союзниками. «Ізраїль та Україна на передовій, але ризик розгортання конфлікту реальний. Іран використовує зброю для вторгнення Володимира Путіна в Україну. Пан Путін є молодшим партнером Комуністичної партії Китаю, яка може спробувати використати момент на Тихому океані», – пояснюють автори статті. Тому вони наполягають, що президент Байден «...має припинити гру з бюджетом і співпрацювати з республіканцями, щоб відновити військову міць США». Вони вважають, що президент «зобов'язаний збільшити військовий бюджет, а Конгрес має допомогти йому в цілому». «Цей пакет включатиме допомогу Ізраїлю, Україні та Тайваню», – пишуть автори статті.

Напад ХАМАС на Ізраїль завдав серйозного удару по процесу нормалізації ізраїльсько-арабських відносин. Саудівська Аравія заявила, що заморожує процес нормалізації відносин з Ізраїлем. Більшість арабських країн, за винятком Об'єднаних Арабських Еміратів, виступили з обвинуваченнями Ізраїлю, стверджуючи, що в тому, що трапилося, винен сам Ізраїль з його «агресивною політикою стосовно палестинського народу». Водночас вдалося не допустити масових виступів ізраїльських арабів, тим паче спровокувати їх на збройне протистояння з ізраїльським урядом. Рішуче засудив дії ХАМАС очільник арабської партії РААМ Мансур Аббас. Він назвав дії ХАМАС

«варварськими і такими, що суперечать ісламському віровченню». Свою позитивну роль відіграли також і випереджаючі дії американської дипломатії. Одразу після нападу ХАМАС на Ізраїль до регіону прибув Держсекретар США Ентоні Блінкен, який здійснив турне по країнам регіону: Ізраїлю, Йорданії, Саудівській Аравії, Бахрейну, Катару, Єгипту, ОАЕ, зустрівся з лідерами країн. У центрі перемовин був комплекс питань, пов'язаних із зусиллями щодо нормалізації ситуації в Секторі Гази. Президент США Байден провів телефонні переговори з президентом Палестинської автономії Аббасом. Показово, що після розмови з американським президентом, очільник автономії заявив, що «терористична група ХАМАС не представляє весь палестинський народ», а Організація визволення Палестини (ФАТХ) «є єдиним законним представником палестинського народу».

Висновки та рекомендації.

Трагічні події 7 жовтня 2023 р. стали переконливим доказом тієї непримиренної боротьби, яка точиться зараз між двома коаліціями країн. Одна з них базується на демократичних принципах та законі, інша – прихисток диктатур, головними рисами яких є агресивність, фундаменталізм, експансіонізм. Центром цієї «осі зла» нині є військово-політичний альянс двох тираній – російської та іранської. Зазначений альянс вже встиг показати свою звирячу сутність в агресії проти України, а починаючи з 7 жовтня 2023 р. й організацію безпрецедентної атаки на Ізраїль їхнього посіпаки – радикального терористичного угруповання ХАМАС. Це означає, що боротьба між двома таборами набула нового глобального рівня, що як ніколи потребує максимальної мобілізації всіх сил, ресурсів і узгодженості дій.

Саме виходячи з цих нових реалій, доцільно, на наш погляд, зосередитися на ключових напрямках дій Української держави, її керівництва, з тим, щоб не допустити реалізації головної мети атаки на Ізраїль – відволікти увагу Заходу від України, зменшити або взагалі припинити допомогу Україні.

Виходячи з вище зазначеного, вважаємо, що українська дипломатія сьогодні має концентрувати зусилля на сприянні забезпеченню пошуків президентом США, його адміністрацією оптимальних шляхів і форматів надання Україні необхідної допомоги, виходячи з реалій, які сьогодні присутні на політичній арені США в умовах загострення міжпартійної боротьби й майбутніх президентських виборів. Нині Білий Дім активно працює в Конгресі щодо єдиного пакету допомоги Україні та Ізраїлю на суму понад 2 млрд \$. За таких умов українська сторона має активізувати роботу саме з американськими конгресменами з обох партій, і насамперед, наголошувати на робо-

ті саме з республіканцями. Враховуючи, що Республіканська партія більш налаштована на підтримку Ізраїлю, варто знайти переконливі аргументи того, що Україна та Ізраїль сьогодні тримають єдиний фронт проти «вісі зла», тому зменшення допомоги одному призведе до погіршення ситуації іншого. Також українській дипломатії варто прагнути і навчитися конструктивно працювати з будь-яким спікером Палати представників.

Нові, набагато кращі можливості складаються нині у поглибленні українсько-ізраїльських відносин, особливо на тлі широкої дискредитації путінської Росії в контексті недавніх подій. У правлячих колах Ізраїлю відбувалася дискусія стосовно доцільності візиту солідарності В. Зеленського до Ізраїлю. За повідомленням російськомовного ізраїльського електронного порталу «Деталі» на зазначену пропозицію офіційний Єрусалим відповів: «Зараз невідповідний час». Це говорить про те, що прем'єр Нетаньяху й досі не вважає доцільним повністю розірвати свої відносини з Путіним і сподівається на ту чи ту його підтримку.

З'являється необхідність пошуку нових додаткових форматів роботи України з ізраїльським суспільством. Однією із таких форм може стати **«Український єврейський антитерористичний комітет»**. Саме він буде спроможний об'єднати у своїх лавах найбільш відомих громадських діячів, представників мистецтва, ЗМІ єврейського походження. Головним завданням цієї структури має стати широкомасштабна інформаційно-пропагандистська робота серед громадськості Ізраїлю, а також США, Великої Британії та деяких інших західних країн, де євреї посідають важливі позиції в політиці, бізнесі, мистецтві та ЗМІ. Така робота дозволить краще розповсюджувати інформацію про необхідність об'єднання зусиль Заходу для одночасної підтримки України та Ізраїлю, формування з представників єврейських кіл західних країн сталих симпатиків нашої країни.

Підсумки та практика атаки ХАМАС на Ізраїль ще раз підтвердили надзвичайну актуальність для української держави власної моделі національної безпеки і стратегії розвитку. Ще раз було доведено, що не можна сліпо копіювати будь-яку модель, а необхідно опрацьовувати ту, яка оптимально враховуватиме цілий комплекс внутрішніх та зовнішніх чинників, історичний досвід, менталітет українців та сучасні тенденції формування нового світового порядку.

2.15. Швед В.О., Гуцало С.Є. Останній спалах відкритої конфронтації між ХАМАСом та Ізраїлем: наслідки для Близького Сходу та висновки для України

Протягом 11 діб з 10 до 21 травня 2021 р. відбулося найбільше з 2014 р. пряме зіткнення між ісламським проіранським радикальним угрупованням ХАМАС, який контролює Сектор Гази з 2006 р., та Ізраїлем.

Безпосереднім приводом небувалого за інтенсивністю запеклого протистояння став розгляд Верховним Судом Ізраїлю рішення про виселення шести родин палестинців з району Шейх-Джаррах у Східному Єрусалимі, а також марш єврейської молоді 9 травня, присвячений річниці переходу священного міста під контроль Ізраїлю після Шестиденної війни 1967 р. Цей марш співпав із останніми днями священного для мусульман місяця Рамадан. За декілька днів до організації цього маршу ізраїльська поліція заблокувала для палестинців вхід до Храмової гори, де розміщені святині трьох релігій: іудейської – Стіна Плачу, християнської – Храм Гробу Господнього і мусульманської – мечеть Аль-Акса. Все це призвело до масових сутичок. 7–8 травня ізраїльська поліція діяла жорстко з використанням світлошумових гранат та гумових куль.

Скориставшись цим приводом, ХАМАС 10 травня розпочав нечуваний за інтенсивністю ракетний обстріл території Ізраїлю, відповідь на який не забарилася.

Чому ХАМАС вирішив прямо атакувати Ізраїль саме зараз та ще із такою запеклістю? Такі дії пояснюються декількома взаємопов'язаними обставинами.

Як відомо, 22 травня 2021 р. мав розпочатися повний цикл виборів у провідні владні палестинські структури: до парламенту та на посаду президента. Однак, нинішній президент Палестини Махмуд Аббас фактично скасував ці вибори, оприлюднивши декрет про їх перенесення. Таке рішення М. Аббас прийняв під тиском властей Ізраїлю, адміністрації Дж. Байдена та із власних міркувань. Справа в тому, що згідно соціологічних досліджень, перемогу на цих виборах впевнено здобув би саме ХАМАС, а не помірковане палестинське угруповання ФАТХ, лідером якого є М. Аббас. Ізраїль у жодному разі не міг собі дозволити такий перебіг подій. Це означало б, що до керівництва Палестини прийшла сила, яка не лише категорично відмовляє Ізраїлю у праві на існування, але й прямо намагається його знищити.

Це рішення М. Аббаса призвело до того, що неминуча перемога фактично вислизала з рук ХАМАСу і він почав би втрачати свою по-

пулярність, особливо на тлі тенденції до нормалізації відносин арабського світу з Ізраїлем, відомої як процес Угод Авраама. За таких умов патрон ХАМАСу – іранський режим аятолл, вирішив помститися Ізраїлю за цей дошкульний удар й одночасно підняти рейтинг ХАМАСу в арабському та в усьому ісламському світі. Відтак, 10 травня військове крило ХАМАСу розпочало проти Ізраїлю операцію під назвою «Меч Аль-Кудсу» (Єрусалимський меч). У відповідь Ізраїль розпочав зустрічну операцію «Вартові стіни». Для Ірану розпалювання палестинсько-ізраїльського протистояння, передусім, пов'язане із президентськими виборами у країні, які відбудуться у червні 2021 р. За допомогою цієї атаки на Ізраїль, руками свого клієнта ХАМАСу, Тегеран намагається натиснути на адміністрацію Дж. Байдена, змусивши її піти на поступки у переговорному процесі щодо іранської атомної програми і долі американських санкцій проти Ірану. До того ж, сьогодні в Ірані повним ходом відбувається процес, який можна назвати «бонапартизацією» політичної сфери країни, коли іранські військовики, представники силових структур, насамперед, Корпусу вартових ісламської революції, рвуться до влади.

На думку цієї частини іранської воєнно-політичної верхівки, таке різке загострення протистояння з Ізраїлем за допомогою іранських проксі сил, яких випестували іранські силовіки, є ефективним засобом підвищити свій імідж в іранському суспільстві й досягти успіху на майбутніх президентських виборах. Також у зазначеному зіткненні зацікавлений і Кремль. По-перше, ця атака проти Ізраїлю неминуче відволіче Іран від Сирії, і у Росії з'являється можливість послабити вплив Ірану на сирійського президента Б. Асада і посилити свій вплив. По-друге, що вкрай важливо, на думку Москви, конфлікт такої гостроти навколо Ізраїлю призведе до того, що на майбутній зустрічі американського і російського президентів українська тема втратить свою актуальність, поступиться ізраїльській.

Як це не парадоксально, але нинішня військова напруженість вигідна й нинішньому, допоки ще прем'єр-міністру Ізраїлю Б. Нетаньягу, який вже, фактично, прощався із майже 11-річним терміном перебування при владі. Останні події дозволили Б. Нетаньягу, як майстру політичної гри, ефективно розігрувати карту цієї військової напруженості з тим, щоб предстати перед ізраїльським суспільством в образі «рятівника країни» і на тлі конфлікту спромогтися посилити позицію своєї партії «Лікуд», а також праворадикального блоку, з тим, щоб дотягнути на посаді прем'єр-міністра Ізраїлю до наступних парламентських виборів восени цього року і досягти на них перемоги.

Провідну роль у припиненні вогню та досягненні перемир'я відіграв безпосередньо президент США Дж. Байден та його адміністрація.

Американський президент за час прямого протистояння шість разів спілкувався із прем'єр-міністром Ізраїлю Б.Нетаньягу, провів переговори із президентом Єгипту Абдель Фаттахом ель Сіссі, який виступив у ролі посередника між Ізраїлем та ХАМАСом. Дж. Байден домігся того, що Ізраїль не розпочав наземну операцію і діяв щодо вирішення палестинсько-ізраїльського конфлікту на основі дводержавного формату його розв'язання. «Ми години за годинами вели інтенсивні переговори на високому рівні», – зазначав американський президент. Психологічно вкрай важливі такі слова Дж. Байдена: «Ті бої призвели до трагічних смертей багатьох цивільних, включно з дітьми, я передав щірі співчуття всім родинам ізраїльтян і палестинців, які втратили близьких, а також висловив надію на зцілення поранених».

Загалом, у позиції президента США щодо цього конфлікту можна виокремити такі найважливіші підходи:

- право Ізраїлю на оборону та безумовна його підтримка з боку США;

- обіцянка поповнити постачання відповідних ракет для Армії оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ) для зміцнення системи «Залізний купол», а також допомогти відновити Сектор Газа.

Вкрай важлива ініціатива, висловлена Дж. Байденом, щодо готовності США до співпраці з іншими країнами у формуванні плану відновлення Сектора Гази. При цьому Дж. Байден підкреслив, що потрібно відновити мирну інфраструктуру, а не об'єкти, які використовує ХАМАС. Всі ці дії мають бути скоординовані з палестинською адміністрацією, а не з ХАМАСом. Таким чином, ініціатива Дж. Байдена спрямована, фактично, на значне послаблення й поступове видавлювання ХАМАСу із Сектору Гази. Президент США ще раз підкреслив, що неодмінною умовою реалізації такої ініціативи є визнання палестинською стороною права Ізраїлю на безпечне існування: «Давайте дещо прояснимо, поки регіон не заявить однозначно, що він визнає право Ізраїлю на існування в якості незалежної єврейської держави, миру не буде».

Україна привітала досягнуте перемир'я. У Заяві МЗС України відзначається: «Вітаємо новину про припинення вогню, що має покласти край ескалації в Ізраїлі та Газі. Високо цінуємо зусилля посередників, які сприяли досягненню цього важливого процесу. Україна сподівається на встановлення тривалого миру на Близькому Сході».

Висновки та рекомендації.

Які ж наслідки на розвиток безпекової ситуації у Близькосхідному регіоні мали останні події навколо прямого зіткнення ХАМАСу з Ізраїлем?

Ізраїль ще раз переконливо довів, що він залишається беззаперечною військовою потугою із великим технологічним і науково-технічним потенціалом, а його військова організація є найдосконалішою у регіоні.

Останні події ще раз засвідчили незворотність процесу нормалізації відносин арабського світу з Ізраїлем. Про це свідчить поведінка і позиція арабських країн під час зіткнення. Арабські лідери виявили неприховану стриманість, а такі країни як Єгипет, Об'єднані Арабські Емірати навіть допомогли заблокувати Сектор Газа.

На Близькому Сході відбувається помітне послаблення впливу та позицій радикального сунітського політичного ісламу, представником якого є ХАМАС. Примітно, що провідні арабські країни, насамперед, Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Єгипет, Марокко та низка інших виступили єдиним фронтом проти ХАМАСу. Створилася сприятлива ситуація для формування механізму поступового послаблення позицій ХАМАСу у Секторі Гази.

Позиція адміністрації США й безпосередньо американського президента виявила великий позитивний потенціал і сприяла посиленню лідерських позицій США у регіоні. США довели, що спроможні здійснювати таку регіональну політику, яка дозволяє їм зберегти баланс у відносинах як з Ізраїлем, так і з арабськими країнами. Під час свого близькосхідного візиту держсекретар США Е. Блінкен оприлюднив рішення про відновлення роботи американського консульства в Єрусалимі для організації допомоги палестинцям та про запрошення у Конгресі США допомоги для палестинців у Секторі Гази у розмірі 75 млн дол. Також він підтвердив, що адміністрація Дж. Байдена виходить із того, що саме «дводержавне рішення» є єдиним шляхом для забезпечення майбутнього Ізраїлю як єврейської та демократичної держави.

Українська держава, її керівництво та провідні безпекові структури мають ретельно проаналізувати уроки прямого воєнного зіткнення між ХАМАСом та Ізраїлем у контексті тих першочергових завдань та викликів, що постали перед Україною.

По-перше, уявляється життєво важливим докорінно змінити ставлення української влади до науки, взяти стратегічний курс на якнайшвидше відновлення втраченого наукового й технологічного потенціалу як необхідної умови досягнення надійного рівня обороноздатності та конкурентоспроможності країни.

По-друге, необхідно прискорити реформування сектору безпеки та оборони України, використовуючи при цьому досвід Ізраїлю, який вже понад 70 років постійно протистоїть набагато більш численному противнику.

По-третє, особливу увагу слід звернути на створення надійної системи протиракетної та протиповітряної оборони, створити могутній вітчизняний протиракетний та протиповітряний «ракетний щит».

По-четверте, нинішня геополітична ситуація на Близькому Сході, пов'язана насамперед із процесом нормалізації відносин Ізраїлю з арабським світом, дозволяє Україні якісно поглибити рівень військово-технічної та технологічної співпраці з Ізраїлем, просувати спільні проекти формування у Чорноморсько-Близькосхідному ареалі зони стабільності і миру.

2.16. Зелінський А.Л. Перспективи подальшого зміцнення українських позицій в Лівані

Не зважаючи на те, що Ліванська Республіка протягом майже 50-ти років не відіграє ролі політичного суб'єкта на регіональному (близькосхідному) чи навіть на субрегіональному (levantійському) рівні, проблема посилення чи принаймні збереження українських позицій у цій країні зберігає свою актуальність. У цьому зв'язку слід мати на увазі, що відсутність політичної суб'єктності не заважає Лівану незмінно виступати важливим об'єктом регіональної, а почасти й світової політики. Зокрема, на сьогоднішній день за вплив у зазначеній країні опосередковано борються два немонолітні, проте доволі згуртовані міжнародні блоки. До першого з них, насамперед, входять Сполучені Штати Америки, Франція, Королівство Саудівська Аравія й Емірат Катар. До другого – Ісламська Республіка Іран, Сирійська Арабська Республіка і Російська Федерація. Окрім цього спорадичний інтерес до внутрішніх справ Лівану виявляють Італія, Єгипет, Туреччина, Йорданія, Об'єднані Арабські Емірати, Кувейт, Бахрейн тощо. Нарешті, не можна забувати про перманентне жевріюче протистояння, що існує між Ліваном (у першу чергу уособленим місцевою воєнізованою шиїтською радикальною організацією Хезболла) та державою Ізраїль.

Як яскравий приклад перебування Лівану у контексті світових політичних та економічних процесів можна навести ситуацію, яка у січні 2023 р. виникла навколо родовищ природного газу, віднайдених у ліванських територіальних водах. До недавнього часу геологічною розвідкою зазначених родовищ займався міжнародний консорціум, до складу якого одночасно з представниками Франції та Італії входила російська компанія «Новатек». Проте у серпні минулого року росіяни, незважаючи на суттєву зацікавленість в участі у розвідці, а в перспективі – й розробці природних запасів Лівану, змушені були

відмовитися від участі у консорціумі. Причиною цієї відмови стала неможливість фінансування зобов'язань «Новатек» з огляду на економічні санкції, запроваджені Заходом проти Російської Федерації внаслідок повномасштабної війни останньої в Україні. Натомість 29 січня 2023 р. місце росіян у розвідувальному консорціумі офіційно зайняла катарська компанія «Qatar Energy». Варто підкреслити, що ця заміна виглядає не випадковою, враховуючи досить прохолодне ставлення Дохи до Росії, у порівнянні з певними проросійськими симпатіями, що мають місце у Саудівській Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратах. Таким чином ми маємо справу з випадком свідомого послаблення російських газових амбіцій, що мають для Москви не лише економічне, а й військово-політичне значення, і не менш свідомої заміни кремлівського гравця на Катар, який симпатизує Сполученим Штатам.

Навіть на підставі цього єдиного прикладу можна зробити висновок про неабияку значущість Ліванської Республіки як поля можливого економічного та політичного протистояння Російській Федерації. Такий стан речей не може залишати ліванські справи поза увагою України. Наша держава має прагнути до використання найменшої можливості у будь-якій точці земної кулі задля послаблення все ще небезпечного й потужного кремлівського ворога.

Цікаві перспективи для посилення українських позицій у Ліванській Республіці з'явилися у контексті виборів президента країни, котра після закінчення терміну перебування при владі М. Ауна (31 жовтня 2022 р.) поринула у черговий президентський вакуум. Щоб зрозуміти сутність проблеми, перед якою опинились ліванські політичні еліти та громадянське суспільство, варто згадати кілька сучасних аспектів ліванського політичного життя. По-перше, згідно з негласною, проте непорушною, ліванською політичною традицією президентом країни може бути лише християнин-мароніт. По-друге, згідно з ліванською конституцією президента обирає парламент. По-третє, нинішній парламент, обраний у 2022 р., умовно є поділений приблизно навпіл між антисирійськими, антиіранськими та прозахідними депутатами, з одного боку (до них слід віднести представників і фракційних прибічників Ліванських сил С. Джааджаа, Прогресивно-соціалістичної партії В. Джумблата, партії Катаїб С. Жмайєля, незалежних депутатів від так званого Громадянського суспільства, а також колишніх членів фактично самоліквідованого на початку 2022 р. сунітського руху Мустакбаль), та орієнтованою на Іран і Сирію міжпартійною коаліцією, з іншого боку (до її числа входять фракції проіранського руху Хезболла, просирійської партії Амаль, Вільного патріотичного руху, низка незалежних депутатів, а також представники деяких дрібних сунітських та

християнських партій, серед яких слід виокремити партію Марада С. Франж'є-молодшого).

По-четверте, обидві вищезазначені групи не є монолітними. Більшість незалежних депутатів від Громадянського суспільства принципово відмовляються офіційно приєднатися до прозахідного блоку з огляду на обіцянку боротьби зі спадковим корумпованим ліванським політикумом, що складало основу їхніх передвиборчих програм. Ця обставина стоїть на заваді формуванню умовними західниками офіційної абсолютної парламентської більшості. Натомість В. Джумблат ніколи не відмовляється використати «золоту акцію» депутатів від своєї партії, що, незважаючи на особисту ненависть до династії сирійських диктаторів аль-Асадів (у 1977 р. Х. аль-Асад інспірував вбивство його батька, К. Джумблата), робить його дуже ненадійним союзником. Своєю чергою в антизахідному блоці на чолі з Хезболлою існують кардинальні розбіжності між останньою та Вільним патріотичним рухом щодо кандидатури майбутнього президента. По-п'яте, Хезболла та її союзники, не маючи можливості протиснути свого кандидата, активно використовують незафіксовану ліванською конституцією, проте охоче підтримувану незмінним спікером парламенту – лідером партії Амаль Н. Беррі, – практику позбавлення парламентських засідань кворуму (86 з 128 депутатів), буцімто необхідного для обрання президента країни. По-шосте, за вищезазначеного стану речей, обрання легітимного президента може відбутися лише на компромісних засадах.

Список політиків, котрі сьогодні реально чи потенційно можуть претендувати на президентську посаду, містить порівняно небагато персоналій. Серед них: офіційний кандидат від прозахідної групи М. Муавад, лідер Вільного патріотичного руху Дж. Басіль, поки що негласний кандидат від дуету Хезболла – Амаль С. Франж'є-молодший, голова Ліванських сил С. Джааджаа та командуючий ліванською армією генерал Ж. Аун. Також останнім часом як позаблокові, зручні для всіх, кандидати все частіше згадуються спадковий політик, колишній депутат С. Ханін і экс-міністр фінансів, нинішній директор філії МВФ на Близькому Сході й у Центральній Азії Дж. Азур. Однак їх можна характеризувати як своєрідних політичних статистів.

Кандидатура М. Муавада виявилась непрохідною та імовірно найближчим часом буде знята з порядку денного. Цей політик – син президента Р. Муавада, загинлого у 1989 р. через 17 днів після обрання, не має ані достатньої харизми, ані підтримки депутатів від громадянського суспільства. Водночас досить відверті ліберальні й прозахідні погляди М. Муавада роблять його неприйнятним для Хезболли.

Дж. Басіль також не має шансів на перемогу. Він є найбільш токсичним представником ліванського політикуму як з точки зору громадянського суспільства (зокрема сунітів і більшості християн), так і з точки зору переважної більшості зовнішніх акторів. Навіть свою посаду голови Вільного патріотичного руху він, попри тотальну політичну нездарність і брутальне ставлення до колег по партії, отримав винятково завдяки наполяганню власного тестя М. Ауна – засновника зазначеної політичної сили. До того ж, його непомірні й невинуваті політичні амбіції призвели до відвертої конфронтації з шиїтськими союзниками, зокрема з Хезболлою. У цій ситуації Дж. Басілю навряд чи допоможуть вищезгадані родинні зв'язки з екс-президентом М. Ауном і відверті вияви сервілізму по відношенню до Кремля (зокрема, у березні 2022 р. за його ініціативи Вільний патріотичний рух офіційно побратався з путінською Єдиною Росією).

Особистий друг сирійського диктатора Б. аль-Асада С. Франж'є-молодший і активний фігурант ліванської громадянської війни 1976-1990 рр. С. Джааджаа є відвертими особистими антагоністами, що робить їхні потенційні кандидатури категорично неприйнятними у протилежних таборах. Між цими політиками існує кровна помста: у 1978 р. С. Джааджаа особисто очолив бойову акцію, в ході якої було знищено батьків і сестру С. Франж'є. Відповідно, навряд чи у Лівані існують політичні сили, які реально зацікавлені у винесенні цієї кровної ворожнечі на державний рівень. Окрім цього нинішній неофіційний ставленик Хезболли майже не має підтримки серед ліванських християн. Тоді як принципи антисирійські й антиіранські переконання С. Джааджаа роблять його ворогом номер один для шиїтського сегменту ліванського політикуму.

Як було зазначено вище, С. Ханін і Дж. Азур не мають достатньої політичної ваги для ведення повноцінної боротьби за президентське крісло. Проте, якщо протягом кількох років ліванському парламенту не вдасться подолати існуючі протиріччя, хтось з них, або подібні до них особи, мають ефемерні шанси отримати президентську посаду. Однак таке президентство скоріше за все носитиме номінальний характер.

Найбільш реальним переможцем на цих президентських виборах може стати генерал Ж. Аун (однофамілець М. Ауна), котрий подібно до С. Франж'є та С. Джааджаа ще офіційно не висунув свою кандидатуру. Його перемога на виборах означувала би продовження безперервної 25-річної традиції обрання президентами країни діючих або колишніх командуючих ліванською армією (Е. Лахуда, М. Сулеймана і М. Ауна). На користь Ж. Ауна свідчать наступні чинники: загальноліванська повага до армії як до надконфесійної

інституції, позитивна роль генерала у здобутті зовнішнього фінансування для ліванської армії в умовах системної кризи 2019–2023 рр., непричетність до вкрай дискредитованого ліванського політикуму, неагресивна проте жорстка позиція по відношенню до Ізраїлю, уважена позиція щодо Хезболли (поєднання негласної підтримки діяльності цієї воєнізованої організації із заборобою проникнення її структур до ліванської армії), наявність широкого спектру чинних особистих зовнішніх контактів, які, зокрема, охоплюють Сполучені Штати, Францію, Катар, Саудівську Аравію, Сирію тощо. По суті, єдине безапеляційне заперечення проти кандидатури Ж. Ауна на сьогоднішній день очікувано висловив Дж. Басіль, що з огляду на одіозність останнього лише сприятиме збільшенню шансів генерала на перемогу.

Висновки та рекомендації.

Цінність Ліванської Республіки як важливого об'єкту близькосхідної політики України робить доцільним посилення інтересу нашої держави до цієї країни.

Лінія розлому у політичному протистоянні США, Франції, Саудівської Аравії та Катару, з одного боку, та Ірану, Сирії й РФ, з іншого, що спостерігається у Лівані, спонукає Україну до пошуків природних союзників у антисирійських та антиіранських колах місцевого політикуму. З цієї точки зору Ліван можна розглядати як додатковий дипломатичний та економічний фронт у нашій боротьбі з російською агресією та поле протидії союзникам Кремля.

Задля посилення українських позицій у Лівані доречно скористатися ситуацією, що склалася у межах президентського вакууму, в стані якого опинилася зазначена країна після закінчення президентського терміну М. Ауна. У цьому контексті буде корисним встановити або посилити контакти з імовірним переможцем нинішніх президентських перегонів – командуючим ліванською армією генералом Ж. Ауном. З одного боку такий крок призведе до посилення бодай моральних позицій зазначеного кандидата, з іншого ж – у разі перемоги останнього сприятиме встановленню міцних відносин України з новим президентом Ліванської Республіки.

Обрання Ж. Ауна президентом Лівану стане неприємною новиною як для Дамаска, так і для Москви, оскільки воно означатиме політичну поразку особисто відданого Б. аль-Асаду С. Франж'є і кремлівського клеврета Дж. Басіля. В ідеалі ж відмова Хезболли від підтримки дамаської креатури у перспективі може додати неприємного присмаку сирійсько-іранським відносинам. Натомість, президентство нинішнього командуючого ліванською армією, з огляду на

його антитерористичні погляди та послідовну боротьбу з місцевим наркобізнесом, має бути прихильно сприйняте Сполученими Штатами. Отже, причетність до його перемоги об'єктивно зашкодить нашим противникам і сприятиме підвищенню цінності України в очах США.

Окрім цього варто враховувати інтерес, який на початку лютого 2023 р. виявив до особи Ж. Ауна посол Саудівської Аравії у Лівані В. аль-Бухарі. Схоже, що він означає потенційну підтримку кандидатури генерала, що забезпечує останньому голоси значної частини депутатів-сунітів. За такого стану речей жести України на користь Ж. Ауна можуть почасті змістити у наш бік симпатії Ер-Ріяду у контексті ставлення до російсько-української війни, а також імовірно сприятимуть поширенню проукраїнських симпатій у сунітському сегменті ліванського суспільства.

Нарешті, в разі оптимізації українських позицій у Лівані, виникнуть передумови для посилення інтересу до нашої держави з боку Ізраїлю. Наявність приязних стосунків з діючим президентом Ліванської Республіки поставила б Україну у ряд бажаних посередників у відносинах Ізраїлю з північним сусідом. Це б своєю чергою могло б стимулювати Тель-Авів до надання більш активної допомоги нашій країні у її протистоянні повномасштабній російській агресії.

Таким чином посилення українських позицій у Ліванській Республіці шляхом надання підтримки Ж. Аунові у президентських перегонах може сприяти дипломатичному й економічному послабленню Російської Федерації, а також зашкодити позиціям її союзників по авторитарному блоку – Ірану та Сирії. Зрештою, зростання українських можливостей у Лівані сприятиме підвищенню об'єктивної цінності нашої держави з точки зору Вашингтону, а також спонукатимуть офіційний Тель-Авів до більш активної підтримки нашої боротьби з російською агресією.

2.17. Мхитарян Н.І. Азербайджансько-турецькі відносини. Висновки для України

Після розпаду Радянського Союзу Турецька Республіка (ТР) стала доволі активно розбудовувати двосторонні та багатосторонні відносини з пострадянськими країнами. Особливу увагу Туреччини привертала тюркомовні країни, серед яких Азербайджанській Республіці (АР) належить провідне місце.

Туреччина була першою країною, яка визнала незалежність Азербайджану 9 листопада 1991 р. У тому ж році ТР відкрила своє по-

сольство в Азербайджані. Посольство Азербайджанської Республіки в Туреччині було відкрито у серпні 1992 р. Дипломатичні відносини між двома країнами були встановлені/відновлені на новому рівні 14 січня 1992 р.

Азербайджан та Туреччину пов'язують тюркська етнічна та релігійна спорідненість (хоча більшість турків є мусульманами-сунітами, а більшість азербайджанців – мусульманами-шиїтами), вигідне геополітичне та гео економічне розташування та можливість розбудови й функціонування торговельних та транспортних шляхів між Центральною Азією (ЦА) й чорноморськими країнами через територію Південного Кавказу. Азербайджан може транспортувати свої вуглеводні через Туреччину до Європи, що дозволяє ТР набувати ще більшої ваги в якості хабу, який акумулює нафтові та газові потоки Росії, країн ЦА та Азербайджану. Також важливим для обох країн є забезпечення безпеки регіону, що стосується і безпеки транспортування вуглеводнів. Завдяки зазначеним факторам турецько-азербайджанські взаємовідносини набувають статусу одного з ключових питань геополітики та економіки євразійського простору. Пов'язує дві країни і так зване вірменське питання. Для Азербайджану це Нагірно-Карабаський конфлікт, а для Туреччини – геноцид вірмен 1915 р. Туреччина виступає на боці Азербайджану у конфлікті з Вірменією щодо Нагірного Карабаху, а Азербайджан підтримує позицію Туреччини щодо питання вірменського геноциду.

Як зазначають експерти, на момент отримання країнами пострадянського простору незалежності Туреччина була економічно готовою до проникнення на пострадянський простір, але не готовою до політичних трансформацій, які проходили тут. Її намагання набути роль регіонального лідера на просторах Південного Кавказу та у Центральній Азії у 1990-ті рр. наштовхнулось на небажання незалежних країн отримати нового «старшого брата», а також протидію Росії щодо посилення позицій Туреччини у цьому регіоні. І хоча турецькі економічні інвестиції та проекти сприймалися позитивно, вона програвала західним державам у обсягах, які могла надавати країнам цих регіонів.

Відносини Турецької Республіки з Азербайджаном можна розділити на кілька етапів:

1. 1991–1992 рр.: період відновлення дипломатичних відносин між Азербайджаном та Туреччиною, визначення пріоритетних сфер взаємодії та напрацювання бази документів, які забезпечили подальший розвиток співробітництва.

2. 1992–1993 рр.: період правління другого президента АР А. Ельчибея. Туреччина, в умовах проведення курсу на тюркізацію,

була проголошена єдиним союзником та еталонним зразком державного будівництва, розвивалось стратегічне партнерство з ТР, а також діяв режим найбільшого сприяння турецькому бізнесу в Азербайджані. Турецькі радники були залучені до всіх міністерств та відомств АР.

3. 1993–2003 рр.: період правління Г. Алієва, який відмовився від переважаючої орієнтації на Туреччину і перейшов до багатовекторної зовнішньої політики, диверсифікував пріоритети у зовнішній політиці країни. Двосторонні відносини Азербайджану та Туреччини починають будуватись за принципом «Один народ – дві держави», при цьому Баку проводиться лінія на рівноправні відносини без поділу на старшого та молодшого братів, посилюється орієнтація держав на свої національні інтереси, підходи до розбудови відносин стають більш прагматичними.

4. 2003 р. – до цього часу: період приходу до влади в ТР Партії справедливості та розвитку, що дало поштовх до виходу відносин Азербайджану та Туреччини на новий рівень, та президентства І. Алієва, який окрім посилення взаємодії з Туреччиною у пріоритетних для обох країн сферах співробітництва, відзначився тиском на ТР, спровокованим намаганням Туреччини налагодити відносини з Вірменією, у той час, коли Азербайджан мав з нею конфлікт щодо Нагірного Карабаху. Цей період також характерний підтримкою Туреччиною Азербайджану у другій Нагірно-Карабаській війні, що дозволило останньому наприкінці 2020 р. відвоювати частину окупованих Вірменією територій. На сьогодні, у результаті багаторічної наполегливої роботи, між Азербайджаном та Туреччиною склалися відносини повноцінного стратегічного партнерства, що надає їм можливості на більш високому рівні взаємодіяти як вагомим регіональним гравцям на Південному Кавказі та налагоджувати взаємодію з позарегіональними гравцями.

Туреччина надавала допомогу Азербайджану в адаптації та входженні до міжнародних організацій та структур. Країни співробітничали та підтримують одна одну в рамках Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), Ради співробітництва тюркомовних країн, Організації тюркських держав, Організації об'єднаних націй (ООН), Організації ісламського співробітництва (ОІС), Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Ради Європи, Військового союзу Туреччини, Азербайджану і Грузії та ін.

Основними сферами взаємодії Азербайджану та Туреччини є продаж та транспортування енергоносіїв, економічне та міжнародне співробітництво, військове співробітництво, забезпечення безпеки як всередині своїх країн, так і в регіональному контексті (безпека

шляхів транспортування енергоносіїв, боротьба з наркоторгівлею, розповсюдження незаконної зброї, торгівля людьми, ініціювання та впровадження безпекових проєктів тощо), інвестиційна діяльність, ініціювання та розбудова регіональних проєктів в енергетичній, транспортній, безпековій та інших сферах.

Продаж Азербайджаном енергоносіїв та проєкти їх транспортування у взаємодії з Туреччиною та іншими країнами регіону та позарегіональними країнами є одними з головних у взаємодії АР та ТР. Туреччина виступає у цій взаємодії транспортно-логістичним хабом та імпортером енергоносіїв. Азербайджан послідовно формує імідж експортера та транспортера вуглеводнів і намагається стати частиною низки світових транспортно-логістичних проєктів, а саме: міжнародний транспортний коридор «Північ – Південь» (Росія, Індія, Іран, Оман, Азербайджан, Україна, Білорусія, Казахстан, Європа...), сухопутний глобальний транспортний коридор «Схід – Захід» (Японія, Росія, Європа), «Один пояс – один шлях» та інші.

Однак, експерти вказують на ряд проблем, які існують в енергетичному секторі Азербайджану. Основним є виснаження наявних енергоресурсів країни, а також складність розвідки їх у прикордонних шельфових зонах. Так, у 2015–2018 рр. розпочалося зниження газовидобутку, а у 2018–2019 рр. – нафтовидобутку. Крім того Азербайджан перетворюється в імпортера газу (у 2017 р. обсяг імпорту газу становив 1,7 млрд куб. м). Малоімовірним є відкриття нових великих і високорентабельних нафтових та газових родовищ на кшталт блоку Азері-Чираг-Гюнешлі і Шах-Деніз. При цьому, видобуток нафти вже досяг свого максимуму у цьому столітті і до 2030 р. видобуток рідкого палива може зменшитися у 2,5–3 рази. У подальшому прогнозується зростання залежності Азербайджану від імпорту рідкого палива, що призведе до нестабільної ситуації з доходами від продажу вуглеводнів. А це, своєю чергою, призведе до скорочення фінансування інших секторів економіки.

Азербайджансько-турецьке партнерство у сфері енергетики має важливу особливість. Азербайджанська компанія SOCAR є інвестором в турецьку економіку, і насамперед в енергетичну сферу. На сьогодні дочірня компанія SOCAR Aviation забезпечує 60% потреб Туреччини в авіаційному керосині. Нафтопереробний завод Star, який діє на території Туреччини на 60 % належить компанії Refinery Holding (100% власність SOCAR Turkey Energy), а на 40% напряду SOCAR. На цей завод поставляється нафта з Азербайджану, Іракського Курдистану та Росії. Завод переробляє за рік 10 млн т сирової нафти, з якої виробляється 1,6 млн т нафти, 5 млн т дизельного палива з низьким вмістом сірки, 1,6 млн т авіаційного керосину, 700

тис. т зріджених вуглеводневих газів. Тож Азербайджан має вагомий інструмент впливу на Туреччину, як на її зовнішню політику (наприклад, зведення нанівець спроб Туреччини налагодити відносини з Вірменією до моменту звільнення окупованих азербайджанських територій), так і частково на внутрішню.

Важливою сферою відносин Азербайджану і Туреччини є сфера економіки і торгівлі. Виходу на новий рівень двосторонніх відносин сприяло підписання 16 серпня 2010 р. Договору про стратегічне партнерство та взаємодопомогу між АР і ТР та у вересні того ж року Спільної декларації про створення Ради стратегічного співробітництва на вищому рівні. Метою створення цієї Ради є інтеграція існуючих двосторонніх зв'язків, серед яких і посилення економічних відносин, спільна реалізація двосторонніх проєктів у сфері енергетики, транспорту та торгівлі. На сучасному етапі обсяг зовнішньої торгівлі між країнами становить більше 2 млрд дол. Туреччина до Азербайджану експортує хімічну, оборонну та авіаційну продукцію, електроніку, меблі, папір, лісоматеріали та ін. Азербайджан у Туреччину експортує нафту, газ, пластмасові вироби, необроблений алюміній, органічні хімікати та ін.

За період 2002–2019 рр. турецькі інвестиції в Азербайджан склали 11 млрд дол. США, а азербайджанські в Туреччину – 19,5 млрд дол. США.

Інвестиції Туреччини в азербайджанську економіку зосереджені переважно у сфері енергетики, телекомунікацій, банківської та страхової справи, транспорту, торгівлі, освіти, виробництва меблів. Крім того, Туреччина надала Азербайджану офіційну допомогу з метою розвитку на загальну суму 320 млн дол. Інвестиції Азербайджану в турецьку економіку надходять в енергетичну сферу, торгівлю, будівництво, нерухомість, банківську діяльність, транспорт, логістику, обробна промисловість, готельний та ресторанний бізнес, охорону здоров'я.

З перших днів встановлення/відновлення азербайджансько-турецьких двосторонніх відносин велика увага приділялась військовому співробітництву. Це обумовлювалось наявністю Нагірно-Карабахського конфлікту в Азербайджані. Документальною базою цього співробітництва є Угода про співробітництво у сфері військової підготовки (03.11.1992 р.), яка сприяло створенню збройних сил Азербайджану та підготовці азербайджанської армії за допомогою Туреччини. 10 червня 1996 р. була підписана Угода про навчання, технічне та наукове співробітництво у військовій сфері. Все це сприяло підготовці професійної азербайджанської армії. Туреччина надає Азербайджану як військово-технічну, так і велику політичну

підтримку. Так, військові навчання 17 липня 2020 р. Туреччини та Азербайджану на протигагу військовим навчанням Вірменії та Росії продемонстрували готовність Туреччини підтримувати свого союзника на Кавказі. Протягом усього періоду військових дій у Нагорно-Карабасі новини про перебіг подій на фронті були новинами першої важливості у Туреччині. Завдяки цьому інформаційному фону кожен житель цієї країни відчував свою причетність до зазначеної війни.

Як зазначають аналітики, без безпілотників «Байрактар» зламати ешелоновану оборону вірменської армії, яка створювалась багато років і особливо посилилась після зіткнень з азербайджанським військом у квітні 2016 р., було практично неможливо. Не менш важливу роль у війні відіграли бойові підрозділи, які були підготовані турецькими військовими спеціалістами. І хоча Азербайджан купував переважно російське озброєння, підготовкою особового складу армії та інших силових структур займався турецька сторона.

Перемога Азербайджану у другій Нагірно-Карабаській війні дозволила йому повернути частину своїх окупованих територій, а Туреччині вкотре заявити про себе як про регіонального лідера. Так, війна у Сирії змусила Туреччину втрутитись у перебіг подій, у тому числі й військовими засобами. У Лівії втручання Туреччини було зумовлене загрозою турецьким економічним інтересам. Захист інтересів ТР спричинив і появу турецьких військових баз на території Сомалі та Судану, і що особливо важливо, у Катарі. А з перемогою Азербайджану Туреччина офіційно закріплює свою присутність на Південному Кавказі. У зв'язку з цим Р. Ердоган презентував доповнення до плану 2008 р. платформи «Миру та злагоди на Кавказі». Зазначений план передбачає спільну відповідальність Туреччини та Росії за збереження миру та стабільності в регіоні, розблокування всіх транспортних комунікацій та кордонів. Це надало можливість Туреччині забезпечити безпеку своїх регіональних проєктів, таких як Баку–Тбілісі–Джейхан, Баку–Тбілісі–Карс, Південно-Кавказький газовий коридор завдяки військовому контролю, закріпити за собою статус енергетичного та логістичного хабу для найбільшого енергетичного ринку – ринку Євросоюзу.

Крім цього, перемога у війні за Нагірний Карабах за участі Туреччини збільшила популярність турецького уряду на фоні внутрішніх проблем і жорсткого протистояння з опозицією всередині країни.

Висновки та рекомендації.

Азербайджансько-турецькі відносини мають статус стратегічного партнерства. Цей статус базується на етнічній і релігійній близькості,

економічній та політичній зацікавленості, співпраці в енергетичній та військовій сферах, спробах створити інтегровану економіку двох країн, підтримці одна одної на міжнародній арені. За соціологічними опитуваннями, близько 80% населення Туреччини довіряють і відносяться з симпатією до Азербайджану, а близько 90% населення Азербайджану вважають Туреччину найбільш дружньою країною, що також сприяє розбудові взаємовигідних партнерських відносин.

Однією з найбільш важливих сфер взаємовідносин є енергетика. Співробітництво у зазначеній сфері надає Азербайджану та Туреччині можливість диверсифікувати постачальників та транспортні мережі постачання енергоносіїв. На сучасному етапі назріває проблема наповнення транспортно-логістичних маршрутів азербайджанською нафтою через зменшення її видобутку та падіння цін на нафту (і вимоги ОПЕК+ скоротити її видобуток) та вичерпаність ресурсної бази у найближчий період. Водночас, Туреччина намагається збільшити і власну енергетичну ресурсну базу, співпрацюючи разом з російською стороною у розробці Байтуганського родовища в Росії, та в розробці азербайджанського родовища Шах-Деніз.

Туреччина, надавши допомогу Азербайджану у вирішенні карабахської проблеми, отримала можливість й надалі розвивати продуктивні взаємовигідні відносини з Азербайджаном й підтримувати позитивний імідж своєї країни в азербайджанському суспільстві. Підставою для розширення економічного співробітництва, що має на меті інтеграцію економік двох країн, є наявність значних капіталів Азербайджану на турецькому ринку і Туреччини на азербайджанському та їх залученість до спільних проєктів. У турецькому суспільстві стає популярним новий лозунг – «Одна нація – одна держава».

Взаємовідносини України з Азербайджаном і Туреччиною є важливими як у двосторонньому, так і у багатосторонньому форматах. Для нашої держави є актуальним співробітництво у політичній, економічній, енергетичній та енерготранспортній, військовій та оборонній сферах, розвитку спільних підприємств у різних галузях, забезпеченні підтримки нашої країни при вирішенні спірних питань у міжнародних організаціях, поверненні окупованих територій, боротьбі з організованою злочинністю. Запропонована Президентом України на лютий 2022 р. зустріч президентів України, Туреччини та Азербайджану сприятиме поглибленню взаємовідносин та зміцненню безпеки у чорноморському регіоні.

РОЗДІЛ 3.

СВІТОВИЙ ДОСВІД ВИРІШЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

3.1. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Проблеми політичної моделі та альтернатива для Німеччини

Політична модель у сучасній ФРН, головні її складові та чинники стикаються з новими проблемами та викликами, пов'язаними не лише із внутрішніми процесами, але й з великими впливами інтеграції та глобалізації. Тож державні та політичні структури проходять значні випробовування за умов утвердження політичної єдності нації, відчутного поглиблення і розширення європейської інтеграції до практично континентальних вимірів та наростаючої глобалізації світового поступу.

За підсумками перебігу подій сучасного періоду (з 1990), з відновленням єдності Німеччини в основному було збережено західнонімецьку партійну систему і засади демократії, що панували у Федеративній республіці, які поширилися на терени колишньої НДР. Тим самим політична модель ФРН довела свою привабливість та життєздатність. Водночас з досягненням державної єдності у ФРН було тимчасово змінено виборче право, щоб надати відповідні можливості партіям східних земель. Відтак Партія демократичного соціалізму/Лівий список та правозахисники «Союз-90» змогли потрапити до складу першого загальнонімецького Бундестагу. Пізніше у виборче законодавство вносилися також корективи.

З часом, як на Заході, так і на Сході країни після піднесення та ейфорії возз'єднання відбувається помітне наростання невдоволення провідними партіями. В цьому контексті застереження щодо стабільності політичної моделі й цих партій у ФРН, їх успішного функціонування в умовах турбулентних змін, не видаються необґрунтованими.

Аналіз свідчить, що перші загальнонімецькі вибори у грудні 1990 р., по суті справи, підтвердили міцність старої партійної системи й принесли успіх правлячим партіям. Тим самим була забезпечена більшість голосів для третього Федерального уряду на чолі з кан-

цлером Гельмутом Колем – канцлером німецької єдності. Водночас німецький партійний ландшафт прийшов у рух і почалося заперечення пануючого становища тих партій, які іменували себе «опорами держави» – християнські демократи (ХДС/ХСС), соціал-демократи (СДПН) і ліберали (ВДП). Це було пов'язано з процесами динамічних суспільних та політичних змін, диференціацією уподобань виборців.

Партія демократичного соціалізму – спадкоємниця правлячої в НДР СЕПН, в перші роки здебільшого виступала виключно представником інтересів східнонімецьких громадян. Її значення і вплив серед західнонімецьких земель й нині залишається ще вельми незначним. Однак парламентська діяльність та успіхи ПДС наприкінці ХХ–початку ХХІ ст. на виборах різного рівня, поряд з іншими чинниками, сприяли тому, що і ця партія стала суттєвим компонентом загальнонімецької політичної системи, а в останні роки – особливо у східнонімецьких землях. Відповідні світоглядні зміни ПДС, кадрове оновлення сприяли певній модифікації партії та успіхам її послідовниці з 2007 р. – Лівої партії, у східних землях.

У 2012 р. проведено реформу виборчої системи, якою було запроваджено низку особливостей щодо розподілу місць у Бундестазі та відмінено 5% бар'єр поданих голосів для проходження партій до земельних ландтагів та виборів до Європейського парламенту. Вже на виборах до Європарламенту у травні 2014 р. діяв 3% бар'єр, який уможливив депутатам від семи малих партій проходження до цього органу. Відповідно зросли можливості малих партій потрапити до ландтагів на всіх наступних земельних виборах.

На політичний перебіг подій відчутний вплив почали справляти виклики глобалізації, суттєві імпульси світової фінансово-економічної кризи 2008 р. та міграційні потоки із кризових регіонів. Так, лише 2015 р. ФРН вимушено прийняла біля 1,0 млн біженців із зони воєнних конфліктів країн Азії і Африки. Дане становище і пов'язані з цим нові соціально-економічні проблеми вельми гостро відбивалися на політичних уподобаннях відповідних електоральних зрізів. На цьому тлі більш відчутними стали втрати як християнських демократів, так і соціал-демократів, а ліберали у 2013 р. навіть вперше за свою історію не потрапили до парламенту. Натомість значною електоральною підтримкою відзначилися політичні сили іншого спрямування.

Зокрема, це стосується партії «зелених», яка вперше успішно вийшла на політичну арену досягнувши представництва у Європарламенті в 1979 р., потім на земельному рівні, а з 1983 р. – у Бундестазі. Відтоді дана політична сила сприяла відчутним зрушенням на федеральному рівні до того стабільної німецької партійної системи. У 1993 р. західнонімецькі «зелені» об'єдналися зі східнонімецькими у

«Союз 90/зелені». У жовтні 1994 р. ця партія отримала 7,3% голосів та стала третьою за чисельністю фракцією Бундестагу.

«Зелені» постійно зосереджують свою діяльність на екологічних та соціальних проблемах і забезпеченні прав людини. Наступні конструктивні підходи та ідейні настанови «Союзу 90/зелені» зробили партію спроможною до успішного співробітництва з соціал-демократами на федеральному рівні. «Зелені» у 1998–2005 рр. на чолі з одним із своїх лідерів Йошкою Фішером були дієвим партнером в урядовій коаліції із СДПН на чолі з Герхардом Шредером.

«Союз 90/зелені», перебуваючи при владі у «червоно-зеленій» коаліції, домоглися прийняття відповідного рішення щодо закриття всіх атомних електростанцій та повної відмови від використання ядерної енергії, але не спромоглися декларувати самообмеження у владно-політичній сфері чи належної «суспільної кооперації поза межами національних держав». Проте тогочасне керівництво партії відчутно змінило ідентичність, за якою в попередні роки ідентифікували «зелених». У партії з'явилися нові лідери, у тому числі і з мігрантським корінням, та було обрано курс на «політичну середину». Проривом для партії став прихід до влади на земельному рівні – у землі Баден-Вюртемберг, – «зеленого» католика Вінфріда Кречманна (очолює земельний уряд з 2011 р.). Традиційно партія приділяє підвищену увагу правам людини, боротьбі з дискримінацією і підтримці біженців.

Для партійно-політичної системи ФРН вибори 2005 р. стали новою межею в історії парламентаризму. Вперше жодна із «народних» партій не спромоглася створити правлячу коаліцію з меншим партнером, оскільки разом вони не набирали 50%+1 місце. Тобто, втрата «народних» партій своєї підтримки та успіхи партій так би мовити «другого ешелону» в парламенті значно розширили політичний спектр сил у Бундестазі. У експертному середовищі почали стверджувати про теоретичну можливість створення широкої коаліції у трьох- чи навіть чотирьохпартійному складі.

Помітним явищем стало утворення Лівой партії 2007 р., що засвідчило фактичне злиття «Лівой партії/ПДС» із західнонімецькою Виборчою альтернативою «Праця і соціальна справедливість». Членство і електоральну підтримку нової Лівой партії поповнили як ліве крило СДПН, так і значна частина Німецької комуністичної партії (створеної 1968 р.). Підтримка з боку не лише східних, а й західнонімецьких виборців уможливила отримання 2009 р. 11,9%, у 2013 р. – 8,6% та у 2017 р. – 9,2% голосів виборців і посісти помітне місце у національному партійному спектрі Німеччини. Важливо, що подібне полівіння партійного ландшафту та «децентралізм» не були характерними ні для Німецької імперії, ні для Веймарської республіки.

Водночас Ліва партія жодного разу не входила в правлячу коаліцію в Бундестазі, але на рівні федеральних земель вона входить у кілька правлячих коаліцій. Нині ця партія представлена у десяти земельних ландтагах, має 160 депутатів різного рівня, а у Тюрінгії – з 2015 р. земельний уряд очолює представник Лівої партії – Бодо Рамелов.

Новим феноменом постала і партія «Альтернатива для Німеччини» (АдН), утворена 2013 р. АдН увібрала противників політики уряду Ангели Меркель і стала відповідно новим випробовуванням, але на правому фланзі політичного спектру й здебільшого у східній частині ФРН. Протестні рухи у особі євроскептиків, об'єдналися у квітні 2013 р. у партію «АдН», яка на федеральних виборах у вересні того ж року отримала 4,7% голосів та ледве не пройшла до Бундестагу. Проте на виборах до Європарламенту 2014 р. партія набрала вже 7,0% та на тогорічних земельних виборах у Саксонії, Тюрінгії і Бранденбурзі прихильники «АдН» отримали відповідно 9,7%, 10,6% та 12,2% голосів. Партія динамічно зростала і на січень 2017 р. мала в кожній із 16 федеральних земель свої організації. Проявляючи всеїдність «АдН», як відзначають експерти, рекрутує до своїх лав членів та виборців із лівого та правого спектрів політичних уподобань, підтверджуючи відсутність цілісної програми, прихильність до популізму і збирання протестних настроїв громадян.. На федеральних парламентських виборах 24 вересня 2017 р. «Альтернатива для Німеччини» отримала 12,6% підтримки виборців і посіла після християнської та соціал-демократичної партій третє місце, тобто за «АдН» проголосували біля 5,9 млн виборців.

Вельми показово, що «АдН» не є противником Європейського Союзу, вважаючи це об'єднання корисним для країни, але беззастережна участь ФРН у євронзоні для неї є неприйнятною. Об'єднуючи розчарованих прихильників традиційних партій, «Альтернатива для Німеччини» водночас стоїть на євроскептичних позиціях, особливо у питанні функціонування євро як єдиної валюти. Партії притаманна прихильність до економічного лібералізму, вимоги впорядкувати притік до країни іноземців та прийняття канадської моделі імміграції, тобто приїзду лише кваліфікованих кадрів, а не потенційних одержувачів соціальної допомоги. Яскравим прикладом заперечення офіційного курсу Берліна і одночасної підтримки гасел АдН стали земельні вибори у Тюрінгії восени 2019 р. та формування уряду у цій землі на початку 2020 р. Залучення при виборах Прем'єр-міністра «вільної держави Тюрінгія» депутатів від АдН, кількість яких збільшилась, стало шокуючим для респектабельних партій та німецького суспільства. З іншого боку, це вказує на розчарування значної

кількості виборців нинішнім становищем у Німеччині (зокрема, величезним напливом біженців), а також підтверджує кризу, яку переживають великі партії: ХДС та СДПН.

Звертає увагу активізація на політичному ландшафті партій радикального спрямування. **Партія республіканців** – праворадикальна, з популістським ухилом організація, заснована ще у 1983 р. колишніми депутатами від ХСС. Досить активно ПР виступає на земельному рівні, має свої організації у всіх федеральних землях та осередки у багатьох містах. На відміну від неонацистів та інших ультраправих, республіканці постійно підкреслюють свою лояльність по відношенню до Основного закону ФРН, але відкидають ліберально-демократичні цінності, нігілістично налаштовані по відношенню до правової держави та орієнтуються на авторитарну модель держави. Республіканці обстоюють захист «етнічної цілісності» німецького народу, вимагають поставити заслін масовому припливу іноземців. Красномовним доказом реваншистських устремлінь партії є її наступні вимоги: включення до складу ФРН так званої «Східної Німеччини», тобто територій, що входять нині до складу Польщі та Росії; відновлення Німеччини у кордонах 1937 р. та її особливої ролі як «великої держави», як «мосту» між Заходом і Сходом. Республіканська партія негативно ставиться до європейської інтеграції, має антиатлантичні упередження.

Помітною партією правого спектру є **Німецький народний союз**, що виник 1971 р. напередодні святкування 100-річчя утворення Німецької імперії. У 1987 р. організація, пройшовши до ландтагу землі Бремен, отримала статус політичної партії. Згодом партія мала успіхи у східних землях: 1998 р. – на виборах в Саксонії-Ангальт, у 1999 і 2004 рр. – у землі Бранденбург. У січні 2011 р. ННС об'єднався із Націонал-демократичною партією Німеччини (НДПН) та розширив своє представництво у східних землях. Тобто, із обранням правих екстремістів до земельних ландтагів партійна система цих земель зазнала помітної поляризації.

Показовим проявом невдоволення виборців політикою «народних партій» став короткотерміновий успіх у західнонімецьких землях Партії «Піратів», що позиціонувала себе в якості представниці інтересів постіндустріального суспільства. Виступаючи, перш за все, проти цензури в Інтернетмережі, «Пірати» досягли неабияких успіхів на земельному рівні. Зокрема, в Берліні 2011 р. вони мали 8,9% голосів; у 2012 р. у Саарланді, Шлезвіг-Гольштейні та Північному Рейні-Вестфалії відповідно – 7,4%; 8,2% і 7,9% підтримки виборців. З другої половини 2012 р. цей суспільний рух, не отримавши підтримки на Сході країни, спав нанівець і на парламентських виборах 2017 р. набрав лише 0,4% голосів.

Враховуючи практику партії «Піратів» та значну активізацію протестних рухів в умовах пандемії, не слід виключати можливість мережевих соціальних об'єднань та появу нових політичних проєктів на федеральних виборах у 2021 р. Дані політичні проєкти можуть виникнути і на наступних земельних виборах, скажімо, у м. Берлін чи будь-якій іншій землі на Сході чи Заході Німеччини.

Підводячи підсумки аналізу розвитку партійно-політичної системи ФРН слід наголосити наступне. Сформована на конституційних засадах Основного закону ФРН партійно-політична система була і залишається однією із ключових опор демократії німецької держави. Ця система ввібрала демократичні цінності, виведені історичні та політичні уроки із системи врядування Веймарської доби, а з часом і набуті демократичну політичну практику та політичну культуру, які прислужилися задачам успішної трансформації суспільного розвитку. Партійно-політична система була і залишається нині важливою складовою всього державного та політичного устрою ФРН.

Провідні політичні партії виборювали силу, вплив та притягальність електорату завдяки великому впливу своїх лідерів, їх фаховому реагуванню та пошукам відповідних рішень щодо розв'язання не лише поточних, але й перспективних, державницьких задач. Партійно-політична система ФРН, яка спирається на відповідну конституційно-правову унормованість, притаманну політичну культуру, переконливо довела свій демократизм і життєздатність протягом кількох десятиліть повоєнного періоду. Дієвість цієї системи забезпечувалася наявністю двох великих партій – християнських демократів та соціал-демократів, які у пік свого розвитку отримали назву «народних партій» не лише за кількістю членів, але й за своїми ідейно-політичними засадами. Привабливість програмних настанов ХДС/ХСС та СДПН, широка політична робота, державницькі підходи уможливили не лише витіснення інших, маловпливових партій, але й дозволили «народним партіям» співпрацювати, конкурувати та очолювати урядові коаліції як за участі з іншими молодшими партнерами, так і між собою.

Дієвість і життєздатність партійно-політичної системи ФРН доводить і перебіг процесу відновлення державної єдності Німеччини. Проте відтоді партійна система, політичні партії ФРН перебувають у помітно наростаючому турбулентному становищі, започаткованому появою партії «зелених» ще у 1980-х рр. Збільшившись до п'ятипартійної парламентської системи, політичний ландшафт країни помітно відчув можливе розгортання процесів подальших змін. Особливо вони стали проявлятися з 2005 р. – з тогочасних виборів до Бундестагу. В ці роки глибоку кризу переживали провідні партії

більшої частини історії ФРН та мала партія, – ВДП. Результатом того-часних виборів стало вперше вимушене формування коаліції великих партій: ХДС/ХСС та СДПН. У іншому випадку ні одна із цих партій не змогла б утворити більшість у Бундестазі разом із меншою партією. Натомість потрібним було би блокування (що мало досягнє) з двома малими партіями. А це вельми непроста справа. Саме практика Бундестагу після проведених у 2017 р. виборів є тому красномовним підтвердженням, коли протягом майже півроку ХДС/ХСС не зміг вийти на укладення коаліційної угоди з «зеленими» та вільними демократами.

Останні зміни складу урядових коаліцій ФРН, зокрема Великі коаліції християнських демократів та соціал-демократів, як і в період їх першої практики (1966–1969 рр.), відображають еволюційні явища та передують можливим вагомим змінам суспільно-політичного буття. Започаткована у 2005–2009 рр. та відновлена з 2013 р. Велика коаліція підтверджує початок перехідного періоду для всієї партійно-політичної системи ФРН.

Висновки та рекомендації.

Стосовно перспективи альтернатив для політичної моделі ФРН нині можна стверджувати, щонайменше, про наступні із них.

Практика формування та діяльності урядової коаліції засвідчує, що кабінет Великої коаліції у відомому сенсі є більшою мірою технократичним, технічним урядом. І з часом такий підхід може цілком взяти гору і ідейно-політичні засади та партійні настанови відійдуть на другий план.

Напрям можливих змін врядування показали довготривалі коаліційні переговори після парламентських виборів 2017 р. Наявна нинішня семипартійна політична система уможлиблює (поки що гіпотетично) формування урядової коаліції із числа однієї найбільш впливової партійної фракції та двох (і більше) мало чисельних фракцій Бундестагу.

Розширення політичного ландшафту на федеральному і земельному рівнях вже нині уможлиблює посилення більшої партійної строкатості на земельному рівні та доводить можливість виходу на провідні позиції у тих чи тих федеральних землях партій так би мовити другого ешелону: «зелених» (у Баден-Вюртемберзі), Лівої партії (Тюрінгія). Цілком можливо, це може стати ширшою практикою та за участі й інших партій.

За умови формування неодмінно коаліційного кабінету не слід виключати можливості коаліційної меншості, що складатиметься із таких комбінацій, які до цього німецькі партії ще не утворювали.

Нині про це можна говорити здебільшого гіпотетично, але з часом це може бути цілком вірогідною стверджувальною практикою. Водночас нині ще недостатньо паростків нового, щоб спрогнозувати однозначно до чого нинішні та майбутні зміни призведуть.

Для поточного періоду характерними є системні кризові явища, яких не уникнули й великі партії ФРН. Таке становище стає можливим і в силу того, що стійкі раніше партії перетворюються з часом певною мірою на своєрідні інституції політтехнологічного ґатунку. Для них на першому плані стоїть короткостроковий успіх, який вираховується кількістю поданих голосів, а не орієнтацією на міцні засади і бачення перспектив майбутнього. Дане становище можна розглядати у контексті феномена «досади на партії» або «відчуження від партій». З даними явищами стикаються і країни молодшої демократії, зокрема й Україна.

Проте справедливим може бути твердження того, що демократичні засади, увесь попередній досвід засвідчує креативність партійно-політичної системи повоєнної Німеччини, що з сучасними проблемами і викликами нинішня ФРН спроможна буде впоратися. Час і нові підходи, пошуком яких переймаються політики, експерти і науковці, а також попередня практика досягнення компромісів та суспільної злагоди в ім'я національних інтересів є і будуть тому запорукою.

3.2. Стельмах С.П. Подолання нацизму та боротьба з «тінями минулого»: повоєнний досвід ФРН

Понятійний апарат. В німецькому науковому дискурсі, який працює з проблемами «минулого» і його репрезентації в сучасному, використовується декілька понять, які відрізняються як своїм змістовним наповненням, так і хронологічною констатацією. Першим із них є *Vergangenheitsbewältigung* («подолання минулого»), другий – *Vergangenheitspolitik* («політика пам'яті»), третій – *Erinnerungskultur* («культура пам'яті»). Зрідка зустрічається також термін *Vergangenheitsaufarbeitung* («опрацювання минулого»). Термін *Geschichtspolitik* («історична політика») має негативну конотацію, оскільки означає втручання держави у сферу історичних досліджень, а тому використовується у критичному значенні.

Щоб уникнути плутанини зазначу, що перший термін був поширений у ФРН до 1985 р. і змістовно відносився саме до «примирення з минулим» через опрацювання негативного досвіду націонал-соціалістичного спаду, судових процесів проти нацистських злочин-

ців тощо. «Політика пам'яті» загалом – комплексний і всеосяжний процес, який є важливим елементом внутрішньої політики в пост-тоталітарних та постдиктаторських суспільствах, спрямований на ретроспективну і тотожну інтерпретацію пам'яті. Крім законодавчих і судових заходів для покарання військових злочинців та відшкодування матеріальних збитків потерпілим, вона передбачає також численні комеморативні практики, які створюють своєрідні «місця пам'яті» і громадські й наукові інституції для вивчення недавнього трагічного минулого.

Змістовно різниця між «політикою пам'яті» і «культурою пам'яті» полягає в тому, що перший термін передбачає комплекс державно-регульованих заходів із збереження пам'яті і спроб встановити своєрідний суспільний консенсус щодо минулого (у даному випадку трагічного націонал-соціалістичного і, після 1990 р., також диктатури СЕПН), а другий – є ширшим і орієнтується, у першу чергу, на залучення до обговорення проблем «пам'яті» громадських установ і суспільства загалом.

Інституції. У 2017 р. в Німеччині існувало 118 меморіалів пам'яті нацистського минулого і 85 відповідних меморіалів, присвячених диктатурі СЕПН (Соціалістичної єдиної партії Німеччини, НДР). На сьогодні Німеччина має численну мережу установ для збереження пам'яті про трагічне для її історії ХХ століття, наприклад: «Берлінський фонд топографії терору», «Фонд пам'яті загиблих євреїв Європи», «Федеральний фонд дослідження диктатури СЕПН», Фонд «Пам'ять, відповідальність, майбутнє», фонд «Меморіал німецького опору», меморіал «Будинок конференції Ванзее», меморіал «В'язниця Баутцен», музей Штазі тощо. Сюди ж можна додати солідні наукові інституції – Інститут сучасної історії в Мюнхені, Інститут дослідження тоталітаризму імені Ганни Арендт у Дрездені, Центр дослідження історії сучасності «Комунізм та суспільство» у Потсдамі, дослідники, які видали тисячі книжок на відповідну тематику. Гамбурзький інститут соціальних досліджень створив пересувну виставку «Злочинний вермахт. Виміри винищувальної війни», якою порушив «табу» німецького суспільства щодо замовчування злочинів німецьких солдатів на території колишнього СРСР під час Другої світової війни.

Методологія. В дослідженнях проблем «пам'яті» використовують концепції «національної ідентичності» і «постнаціональної ідентичності», створюючи дві її конкуруючі форми. Перша базується на понятті «негативна пам'ять», яку запропонував Р. Козеллек для позначення зосередженості суспільної пам'яті на державних і суспільних злочинах двох диктатур (націонал-соціалізму і СЕПН), яка, за його визначенням, зберігає в пам'яті відразливе і небажане, на-

віть якщо останнє виступає проти цього. На його думку, пам'ять про злочини націонал-соціалізму також можна назвати «негативною», оскільки сукупність цих злочинів не може бути відтворена заднім числом через створення сенсу: жахливий первинний досвід жертв, не може бути «перенесений у пам'ять тих, хто не постраждав». Ця концепція відображала ті зміни, які відбулися в німецькому суспільстві у 1980-х роках і мала подолати культивовану союзниками-переможцями «колективну провину» та породжувала амбівалентне ставлення до злочинного минулого, створювала психологічний бар'єр, перекладала провину за злочини на «фюрера» та «поганих нацистів», а також почуття жертви (союзницьких бомбардувань німецьких міст, вигнанців із східних земель та ін.).

Однак, у наступні десятиліття ця емпатія та співчуття переросли у бажання ідентифікувати себе з жертвами, і не лише на індивідуальному, а й на соціальному рівні, з чого виросла своєрідна запозичена ідентичність – бажання відчувати себе близьким до жертв війни, експлуатації та несправедливості, тоді як винуватці та їхні діяння анонімізуються та засуджуються повсюдно. Спільнота пам'яті, що передається від покоління до покоління, простежується аж до 1990-х років і далі, яка знову повертається до формування власного образу «співпереживаючої жертви» (Gefühlten Opfers).

Концепція «постнаціональної ідентичності» є другою формою «культури пам'яті», яка намагається дистанціюватися від «страждань» і «жертв», будуючи безперервний ланцюг національної історії «успіху» і «гордості». Більшість первинних і сучасних свідків, які розповідали про націонал-соціалізм, Голокост і війну, вже померли, а покоління тих, хто народився під час і після війни, поступово відходить від політичних, економічних, культурних і соціальних функцій. Їхня ретрансляція пам'яті наштовхується на опір молодшого покоління, яке не вважає себе пов'язаним із злочинами націонал-соціалізму. Глобалізація, культурний трансфер і міграція лише посилює конфлікти у національно-орієнтованій «політиці пам'яті». Німеччина є імміграційною країною. Відповідно, історична пам'ять все менше і менше звертається до національних чи етнічних історичних основ, оскільки невпинно зростаюча частка населення має інше сімейне походження і тому стикається з минулим, яке лежить за межами їхніх етнічних вірувань.

Етапи реалізації. У повоєнні роки «примирення з минулим», як самокритичне осмислення нацистського минулого, що згодом стало основою політичної культури ФРН, розпочалося не з 1949 р., а з середини 50-х років ХХ ст. Спочатку на порядку денному стояли кримінальні переслідування воєнних злочинців, спостерігалась тенденція до масового відсторонення від злочинів націонал-соціалізму, ам-

ністія засуджених за військові злочини (особливо після того у 1951 р. судові процеси були передані союзниками у відомство німецького судочинства), бажання припинити політичні переслідування і дистанціюватися від трагічного минулого з метою руху суспільства вперед. Фактично процеси денацифікації були пригальмовані. На цьому етапі у ФРН щороку виносилося від одного до двох десятків обвинувальних вироків за нацистські злочини. Тим часом багато суддів і прокурорів, які були звинувачені в нацистських злочинах, повернулися на свої посади, а німецька громадськість вимагала «закриття справ» і звільнення ув'язнених. Перший закон про амністію все ж таки був прийнятий у 1949 р., другий – у 1954 р. і, за найскромнішими підрахунками, звільнив від юридичної відповідальності десятки тисяч підозрюваних у скоєнні злочинів.

У формуванні німецької «політики пам'яті» важливу роль відігравали категорії «вини» і «відповідальності». У першому випадку було прийнято фундаментальне положення філософа К. Ясперса, який переконував у тому, що «не може існувати (крім політичної відповідальності) колективної вини народу, або групи всередині народів, ні як карної, ні як моральної, ні як метафізичної вини». Судові процеси і карне переслідування військових злочинців ставало достатнім аргументом для «примирення» з минулим. А «відповідальність» (або ж «етика відповідальності» за М. Вебером), як категорія практичних дій, віднині означала відшкодування матеріальних збитків СРСР за шкоду, заподіяну під час Другої світової війни, у тому числі через розширення торгівлі з ним.

За останніми підрахунками, західнонімецькі федеральні та земельні прокуратури провели майже 37000 кримінальних проваджень з нацистським походженням з 1945 до 2005 рр. Близько 17 тис., тобто майже половина всіх проваджень, відбулась у перші шість років після закінчення війни. Пікові значення з більш ніж 4 тис. нещодавно розпочатих проваджень на рік були досягнуті в 1947 і 1948 рр. На території радянської окупаційної зони (РОЗ) і НДР, для яких, однак, емпірично точних досліджень поки немає, тільки за перші п'ять післявоєнних років було розпочато від 35 тис. до 40 тис. проваджень. Розбіжності в інтенсивності переслідувань пояснюються не тільки різними правовими стартовими умовами – в РОЗ положення про денацифікацію Ради контролю союзників були частково застосовані як кримінальні закони, – але вирішальним фактором було й те, що радянська окупаційна влада навмисно використовувала нацистське переслідування з 1947 р. час від часу як засіб соціально-економічних перетворень і для цього створила спеціальні структури в німецькій поліції та судову систему.

Відтак більшість проваджень, розпочатих після 1945 р., зосереджені на відносно невеликій кількості кримінальних комплексів. Під час окупації союзників основна увага приділялася провадженням проти інформаторів (38%), за якими йшли злочини проти політичних опонентів під час захоплення влади (16%) та проти німецьких євреїв під час погромної ночі листопада 1938 р. (15%). Лише в 1960-ті роки, коли різні політичні та культурні події призвели до другої хвилі розслідувань, західнонімецька судова система все частіше займалася масовими злочинами винищення проти європейських євреїв, а також злочинами вермахту та концтаборів. До серпня 1951 р., коли закон фактично скасували Верховні комісари через тиск Німеччини, західнонімецькі кримінальні палати винесли близько 2600 вироків. Якщо додати 2000 вироків, винесених виключно на основі старого Кримінального кодексу Рейху, це становить понад 70% усіх вироків проти нацистів, винесених у західних зонах і ФРН. В основному вони закінчувалися легшими термінами ув'язнення від шести місяців до двох років. Лише після критики реінтеграції військових злочинців в державні структури ФРН знову почалася самокритична рефлексія над нацистським минулим.

Загальна ж картина із покараннями військових злочинців у ФРН, на думку сучасних німецьких дослідників, виглядає наступним чином: «Баланс цифр щодо кримінального переслідування нацистських злочинів у Західній Німеччині залишається неоднозначним, а результати є більш ніж незадовільними, особливо щодо мети справедливості для жертв. З одного боку, вражаючи кількість з понад 36 000 розслідувань проти понад 170 000 підозрюваних є яскравим вираженням зусиль судової влади щодо кримінального переслідування. З іншого боку, враховуючи масштаби націонал-соціалістичних злочинів і особливо в порівнянні з великою кількістю розслідувань, існує досить мізерна кількість 6656 вироків, у тому числі 1147 за вбивство і 172 за вбивство, що призвело до смерті або довічного ув'язнення».

З 1985 р. в німецькій політиці пам'яті відбулися зміни, які мали подолати культивовану союзниками-переможцями «колективну провину» та породжене цим амбівалентне ставлення до злочинного минулого, створюючи психологічний бар'єр, що перекладав колективну провину за злочини на «фюрера» та «поганих нацистів», а також почуття жертви (союзницьких бомбардувань німецьких міст, вигнанців із східних земель та ін.). Символічним підсумком цих процесів стала відома промова президента Р. фон Вайтцеккера 8 травня 1985 р., де цей день вперше в історії ФРН оголошувався як визволення від націонал-соціалізму, а не як день поразки і німець-

кої катастрофи. В історичній науці ці процеси були зафіксовані після відомої «суперечки істориків» (*Historikerstreit*) у 1986 р. під слоганом «Минуле, яке не минає». З цього моменту можна говорити про формування «культури пам'яті», або «перехід від комунікативної до культурної пам'яті», яка базувалася на чітко зрозумілому теоретичному положенні: «Національна пам'ять – ефективний запобіжник від відмирання та забуття. Історія присутня в тій мірі, в якій вона обробляється для самоуявлення нації та залишається предметом турботи суспільства в цілому».

За даними опитування фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє», проведеному у 2018 р., 69 % респондентів відповіли, що серед їхніх предків не було учасників Другої світової війни. При цьому майже 95% учасників опитування підтвердили, що уроки історії в школі є дуже важливими для запобігання поверненню націонал-соціалізму. Дані соціологічного опитування, проведеного на початку 2020 р. на замовлення «Die Zeit», у ході якого було опитано 1044 респондентів, виявили, що 53% німців вважають за потрібне «підвести ризик під нацистським минулим», 77% переконані в тому, що не можна забувати про диктатуру і Голокост, 66% хотіли б знати більше про націонал-соціалізм, 59% вважають перебільшеним те, що їм на цю тему «чи не щодня докоряють ЗМІ». Згідно з поточним опитуванням «Welt am Sonntag», 42% німців не відчують «особливої відповідальності за єврейський народ» на тлі нацистської історії.

Висновки та рекомендації.

На сучасні дебати про політику пам'яті у ФРН впливають два чинники:

- глобалізація, культурний трансфер і міграція, які посилюють конфлікти у національно-орієнтованій політиці пам'яті. Як і більшість країн Західної Європи, Німеччина є імміграційною країною, яка включає населення, яке все менше може бути диференційоване за націями та етнічними групами. Відповідно, історична пам'ять все менше і менше звертається до національних чи етнічних історичних основ, оскільки невпинно зростаюча частка населення має інше сімейне походження і тому стикається з минулим, яке лежить за межами їхніх етнічних вірувань;

- російсько-українська війна змусила звернутися до злочинів націонал-соціалізму періоду Другої світової війни (1939-1945) на території Східної Європи і України зокрема. У першому випадку це призводить до опрацювання колоніальної історії Німеччини, європейської експансії і тиранії в неєвропейському світі; а у другому – до зміни курсу з Росії на країни Центральної і Східної Європи, що за-

значено в проєкті змін Програми СДПН 2023 р.: «У XX столітті значна частина Центральної та Східної Європи стала ареною великих страждань і злочинів проти людства, скоєних тоталітаризмом та імперіалізмом, що походили, насамперед, з Німеччини та Росії. Тому ми ще більше вдячні за внесок народів Центральної та Східної Європи у відновлення миру і свободи в усій Європі...».

Пройдений Німеччиною повоєнний шлях вбирає і широкомасштабну діяльність інтелектуалів, влади і суспільства з так званого опрацювання нацистського і тоталітарного минулого. Ця діяльність мала кілька різних за протяжністю та інтенсивністю етапів, що у кінцевому підсумку принесла відповідні позитивні результати, які характеризує визначення сучасна культура пам'яті. Формування останньої, як і глибина опрацювання обтяжливого минулого, сприяли змінам у самосвідомості німецького суспільства та зростанню позитивного іміджу країни у сприйнятті її світовим співтовариством. Тож дана практика і досвід поводження з минулим є, певною мірою, слушним і повчальним для більшості демократичних країн Європи, в тому числі й для України.

Надто важливо враховувати слушну німецьку практику ґрунтовного опрацювання історичного минулого, всіх складнощів боротьби з «тінями минулого» і пам'яті про Другу світову війну, прийняття свого неоднозначного минулого. Саме завдяки цьому з 1985 р. у ФРН 8 травня відзначається як свято звільнення країни від нацизму, що характеризує кардинальну зміну національної історичної пам'яті про Другу світову війну.

Історичні воєнні поразки та невдачі є промовистим «тестом на міцність» для кожної нації, а здатність реагувати на них адекватно – відповідною ознакою її зрілості. Будучи демократичною країною, Федеративна Республіка Німеччина зуміла піднятися до серйозного і відповідального переосмислення власної історії періоду Другої світової війни та Голокосту. Саме формування політики історичної пам'яті ФРН про ці трагічні події на континенті з численною мережею місць пам'яті та відповідних меморіалів і комплексів є унікальним, вивчення цього процесу та його складових має як науково-історичну, так і суспільну користь для всієї європейської і світової спільноти.

На сучасному етапі для України імперативно постає необхідність утвердження на міжнародній арені і зміцнення власного позитивного іміджу. Досягненню цієї мети може також стати в нагоді ефективна політика пам'яті. Адже реалії нинішньої доби протиборства з російськими загарбниками гостро актуалізують завдання щодо залучення до національного наративу багатого історичного досвіду включно з інтерпретаціями неоднозначних і суперечливих подій та

явищ. Німецький досвід і повоєнна практика у цьому контексті слугують спонукальним чинником.

Для України нині, а тим більше у повоєнний відбудовчий період, широко затребуваними стають багатоаспектне й повноцінне відродження, опрацювання і поширення історичної пам'яті про власне минуле та героїчне сьогодення. Тож у формуванні узагальненого історичного наративу в нагоді мають стати раціональні узагальнення та використання накопиченого країнами Європи і світу досвіду опрацювання минулого, боротьби з «тінями минулого», а також ефективні шляхи формування культури пам'яті.

3.3. Шморгун О.О.

Крах традиційної партійної системи у Франції та політичне протистояння на початку XXI століття

За спостереженнями дослідників у розвинених західних країнах, народи та еліти яких свого часу стали творцями якісно нового капіталістичного способу життя та відповідної йому системи політичної демократії, спостерігається все більш глибока криза партійно-ідеологічного представництва. Крім всього іншого це проявляється у зростанні феномену абсентеїзму, тобто униканні персональної активної участі у виборчому процесі, а також суттєвому зменшенні реального впливу партій на політичний процес.

Одночасно спостерігається збільшення впливу правих і лівих ультрарадикальних, або навіть екстремістських партій та рухів, які є різко опозиційними до базових цінностей і норм, що панують у сучасному західному суспільстві та політикумі. Причому саме Франція, в якій спочатку було запроваджено надзвичайний стан через низку терактів ще у 2015 р., а потім після його зняття у 2017 р. знову відновлено Е. Макроном, як завжди задає тон в усіх цих процесах, що яскраво свідчить саме про крах традиційної політичної системи у цій країні.

Ліберально налаштовані французькі дослідники покладають велику частину провини за ці негативні явища на Шарля де Голля. Справді, один з основних творців нового Основного закону та перший президент П'ятої французької республіки, ніколи не приховував свого максимально негативного ставлення до будь-якої партійної системи і особливо партійної системи Франції, яку він називав «партійним феодалізмом». Цей відомий прибічник «сильної» одноосібної президентської влади справді зробив все, щоб мінімізувати роль партій у політичному житті Франції, звести нанівець традицій-

ну французьку багатопартійність. Адже згідно з Основним законом П'ятої республіки і Уряд, і Сенат, і тим більше глава держави отримали додаткові повноваження за рахунок законодавчої влади, яка є максимально представницькою, позаяк обирається на загальнонародних виборах, формує правове поле і завдяки цьому повинна виступати головним оплотом будь-якої правової держави. Не випадково, Національні законодавчі збори часів Ш. де Голля у правознавчій та політологічній літературі отримали визначення «парламент з гранично обмеженою відповідальністю».

Але проблема полягає у тому, що насправді, попри постійні звинувачення запровадженого де Голлем так званого напівпрезидентства у перманентній нездоланій нестабільності, реальну безпрецедентну управлінську чехарду та управлінську неефективність якраз продемонстрували перша в історії західної демократії парламентська Третя французька республіка та її типологічна спадкоємиця Четверта республіка. Зокрема, за роки існування Третьої республіки виконавчу владу очолювали 95 кабінетів (лише з 1895 по 1914 рр. у Франції працювало 48 урядів, тобто середня тривалість перебування при владі міністерського кабінету не перевищувала 10 місяців. А, наприклад, з березня 1911 по червень 1914 рр., пішли у небуття аж 8 урядів).

Не випадково проти цього «асамблейного парламентаризму», «республіки депутатів» ще до Другої світової війни категорично виступав де Голль, який вже у ті часи все більше залучався до державної політики. А після Другої світової війни французи на загальнонаціональному референдумі проголосували проти відновлення цієї форми політичного правління. Утім, попри відчайдушну протидію з боку де Голля, було утворено Четверту французьку республіку, що стала типовим віддзеркаленням попередньої Третьої «депутатської республіки».

Із вищезазначеного стає зрозуміло, що парламентаризм як такий зовсім не є гарантією справжньої демократичності представництва і тим більше ефективності оперативного державного управління, що вкрай важливо врахувати на тлі безупинних закликів не тільки промосковських, а й багатьох патріотичних політиків про корисність ліквідації в Україні інституту президентства.

Після відставки і смерті де Голля практично всі наступні президенти Франції як правого, так і лівого спрямування прагнули будь що нівелювати, а то й повністю усунути елементи так званого авторитаризму запроваджені у деголлівській Конституції. Так, у 2000 р. за правління Ж. Ширака, було скорочено терміни перебування президента при владі з семи до п'яти років, зрівнявши його часом з ви-

конанням своїх обов'язків парламентом (приблизно в цей же період було скорочено час перебування при владі сенаторів з 9 до 6 років).

У 2014 р. після 12 літнього обговорення Сенатом було прийнято новий закон про імпічмент, який спростив механізм відкликання глави держави. Тепер воно має відбуватись не за «державну зраду», а за «ухиляння або невиконання президентом своїх обов'язків, що явно несумісні з його мандатом». Цікаво, що найбільша кількість правок до Основного закону була зроблена за президентства формально голліста Н. Саркозі у 2008 р., за що ці нововведення навіть отримали назву конституційної реформи. Зокрема, йдеться про обмеження двома термінами раніше не регламентованого перебування при владі глави держави. Крім того, парламент отримав право накладати вето на президентські призначення посадових осіб і навіть скорочувати термін оголошеного главою держави надзвичайного стану.

Президент більше не головує у Вищій раді магістратури (хоча може призначати омбудсмена). Його зобов'язали щорічно звітувати перед парламентом про пророблену роботу, а Рахункова палата тепер прискіпливо контролює фінансові витрати Єлисейського палацу. Фактично парламент отримав право погодження питання про прийняття нових членів ЄС без референдуму, лише утворивши обома палатами так званий конгрес). Також тепер парламент має більше можливостей для власної законодавчої ініціативи тощо.

Нарешті, не можна не згадати такого важливого нововведення, як запровадження у Франції 1991 р. процедури праймериз – висування партіями кандидата на президентську посаду шляхом голосування за претендентів від своєї політичної сили.

Зрозуміло, що всі ці заходи, насамперед, були покликані збільшити авторитет партій і привернути увагу широких верств громадян до їх діяльності. Але, як і слід було очікувати, поставлених цілей французькі борці з наслідками авторитаризму так і не досягли. Уже на початку 1990-х рр. фахівці почали бити на сполох, констатуючи, що жодна із застосованих політологічних практик з метою згуртування електорату навколо принципів ліберальної демократії та його партійного структурування, спрямовані на підвищення кількості учасників виборчого процесу, не дали сподіваних результатів.

Більше того, нестабільність політичної системи та радикалізація соціальних рухів як справа, так і зліва, лише посилюється, все частіше виходячи за межі правового поля. І сьогодні ця політична криза досягла безпрецедентної гостроти: замість традиційних політиків та партій з'являються політики несистемні, до яких прийнято (хоча і не зовсім справедливо) відносити й лідера ультраправого Національ-

ного Фронту М. Ле Пен та навіть колишнього міністра економіки і нинішнього президента Е. Макрона.

Взагалі, перемога Е. Макрона на останніх президентських та парламентських перегонах стала можливою саме завдяки тому, що, декларуючи радикальне оновлення у своїй передвиборчій книзі «Революція», він закликав покінчити з усією попередньою традицією. А зі своєю нашвидкуруч набраною партією-рухом «Вперед республіка» він отримав абсолютну більшість у парламенті (308 місць із 577 у нижній палаті), що на думку французьких оглядачів дає главі держави «абсолютну владу». Причому, такого результату нинішній глава держави досяг завдяки тому, що вдавався до тактики граничного популізму, яка навіть отримала назву «операція зі спокуси французів», а також різкому зниженню популярності традиційних республіканської та соціалістичної партій, що втратили виборчу підтримку.

Дуже небезпечним є той факт, що у медіа з'являється інформація про зв'язок «жовтих жилетів» із підривною діяльністю російських спецслужб та фінансування Національного Фронту «Першим чесько-російським банком». Заперечуючи ці факти, його лідерка М. Ле Пен одночасно відверто заявляла, що є великою противницею санкцій ЄС проти Росії та відверто «захоплюється Путіним».

Якщо додати до цього, що кандидат у президенти від лівого руху «Нескорена Франція» Ж.-Л. Меланшон у відповідь на передвиборчу статтю Е. Макрона, звернену до лідерів країн ЄС «За ренесанс Європи», в якій були висловлені пропозиції реформ Євросоюзу, відгукнувся листом «Виходьте з угод, нерозумні», закликаючи країни ЄС виходити з НАТО та звинувачуючи Е. Макрона у тому що він «став небезпечним» через свою «антиросійську фобію», оскільки «страх перед росіянами є абсурдним», картина політичного життя нинішньої Франції виглядає зовсім неоковирною. Тим більше, що називаючи Росію партнером Ж.-М. Меланшон проголошує, що головною умовою успішного взаємного співробітництва країн Європи є вихід з усіх натівських угод.

Водночас, сам Е. Макрон нещодавно заявив: «ми переживаємо смерть мозку НАТО» і черговий раз закликав створити самостійні європейські збройні сили (деголлівська ідея, реалізувати яку сьогодні нереально). А невдовзі, під час свого візиту до Латвії та Литви він взагалі заявив про можливість виходу Франції з Альянсу і закликав ці країни до більш тісного співробітництва з Росією!

Отже, незважаючи на низку заходів, спрямованих на демократизацію політичного процесу, в тому числі і на конституційному рівні, у Франції стрімко зростає, з одного боку, небезпека хаосу через втрату керованості суспільними процесами та неефективність правля-

чої вже нової еліти, а з іншого, збільшується загроза встановлення правоекстремістської диктатури. Причому все це відбувається на тлі наростання євроскептицизму, незадоволеності нездатністю жодної партії вирішити мігрантську проблему.

Французи, як і багато громадян розвинених західних країн, також вкрай незадоволені неефективністю і фактично фіктивністю партійних програм, відмінністю яких, особливо у правлячих партій, є мінімальною, невиконанням популістських обіцянок, інтелектуальною та моральною деградацією еліт, що погрузли у корупційних скандалах, антинародним неоліберальним курсом на згортання попередніх соціальних завоювань, а головне – повною нездатністю подолати стрімко наростаючу глобальну економічну кризу у її європейських та національних проявах.

За даними Центру з вивчення французького політичного життя (CEVIPOF), у грудні 2016 р. у французькому суспільстві домінували стомленість (29%), похмурість (25%), недовіра (31%). Переважна більшість французів не вірять політичним партіям (91%), депутатам парламенту (74%), сенаторам (70%). Саме внаслідок цього, попри всі зусилля політиків, падає інтерес рядових громадян до своєї влади, якій все менше довіряють і в яку все менше вірять.

Найнебезпечніше те, що подібне збайдужіння притаманне передусім молоді, яка потенційно повинна бути локомотивом будь-яких масштабних реформ. Достатньо зазначити, що згідно досліджень серед зареєстрованих виборців у віці від 18 до 34 років у двох турах президентських виборів 2017 р., до яких прив'язана і діяльність провідних партій, брали участь лише троє осіб з десяти. При цьому питома вага тих, хто голосував лише у одному турі серед молодих виборців (від 18 до 29 років) була найбільш високою: 8% голосувало лише у першому турі, 5% – лише у другому (у віковій категорії 55 років і вище ці показники складали лише 3% і 2% відповідно).

На парламентських виборах 2017 р. від голосування відмовилось 56,6% виборців. У першому турі на ділянки не з'явилось 63% молоді у віці 18–24 роки, у другому відповідно – 74%. У підсумку в обох турах взяли участь менш як 20% представників цієї соціологічної вибірки.

Причина цього вкрай негативного явища полягає у принциповій хибності обраного після відходу де Голля від влади загального тренду на демократизацію політичного життя шляхом зменшення компетенцій та оперативності виконавчої влади за рахунок збільшення її залежності від влади законодавчої, а значить і масового партійного представництва, що насправді не має жодного стосунку до знаменитого висловлювання А. Лінкольна про демократію як «владу народу, волю народу та для народу». Адже уже більше сто-

ліття загострюється протистояння виродженого капіталізму, який давно вичерпав свій креативний потенціал та став головною причиною двох світових війн і нинішньої безпрецедентної глобальної системної кризи.

Висновки та пропозиції.

Запроваджена система парламентсько-президентського типу під назвою П'ята французька республіка, попри всі кульбіти, що відбувались у французькій політиці останніми десятиліттями, продовжує зберігати великий потенціал модернізації вдосконалення (про що, наприклад, свідчить сучасна польська форма президенталізму, типологічно явно споріднена із французькою).

Заслуговує на увагу і французька виборча система двотурового мажоритарного голосування, завдяки якій вирішується проблема прохідного бар'єру, зокрема відсікаються дрібні партії і заохочується створення потужних міжпартійних коаліцій, що наближає її до двопартійності як у США та Британії. Не випадково після невдалої спроби відмінити цю виборчу процедуру 1986 р., вона знову була відновлена як найбільш доцільна й ефективна.

Водночас, досвід партійного будівництва та побудови ефективної владної конфігурації у трикутнику Національні збори – Сенат – Інститут президентства явно недостатньо врахований в Україні.

3.4. Фесенко М.В., Ветринський І.М. Протидія радикалізації суспільних настроїв: досвід Нідерландів

Друге десятиріччя XXI ст. характеризується постійним підвищенням турбулентності міжнародно-політичних процесів, і європейський регіон не став винятком. Відлуння численних конфліктів на Близькому сході, російська агресія проти України, міграційна криза, вихід Великої Британії з ЄС та інші події зумовили появу кризових тенденцій всередині об'єднаної Європи, що проявилися у посиленні євроскептичних настроїв у багатьох країнах ЄС та, відповідно, зростаючій популярності праворадикальних політичних проєктів.

Радикалізація суспільних настроїв у Нідерландах проходить на тлі певної кризи ліберальної демократії в ЄС, яка включає загальний економічний спад, проблему міграції, переважно з країн Африки та Близького Сходу, загрозу тероризму і, звичайно, глобальну пандемію коронавірусу «COVID-19». Європейські країни виявилися значно надто ліберальними, нерішучими та не змогли поки що ефективно протистояти радикалізації суспільства на тлі поширення націоналіс-

тичних настроїв та правого популізму. Радикальні політичні проекти використовують дану ситуацію, збільшуючи свою популярність. Це підтверджують результати виборів у багатьох європейських країнах. Такі держави як Нідерланди, Польща, Угорщина, Німеччина, Франція, Італія, Австрія тощо стали свідками справжнього «розквіту» право-популістських партій, які на хвилі електоральних симпатій подекуди починають складати реальну конкуренцію традиційним ліберально-демократичним політичним силам.

Аналіз процесів радикалізації суспільних настроїв показує, що, незважаючи на оптимістичні прогнози, рівень ксенофобії у Нідерландах, як і в інших країнах Західної Європи поки що залишається доволі високим. Навіть падіння рівня мігрантофобії не привело до корінної зміни ситуації. Поліпшення ставлення до мігрантів відбулося на тлі укладеної у 2016 р. угоди ЄС із Туреччиною, яка дозволила суттєво скоротити міграційні потоки в Європу, а також на тлі реалізації комплексу інших заходів по скороченню біженців. Певну роль зіграли і спільні просвітницькі програми уряду Нідерландів і Управління Верховного комісара у справах біженців ООН, які були спрямовані на допомогу біженцям інтегруватися у соціум Нідерландів. На сьогодні можна констатувати, що в основі ксенофобії лежать відомі об'єктивні і суб'єктивні причини: історичні традиції, страх зміни соціально-культурного середовища проживання, політика уряду і пропаганда ЗМІ.

Значний імміграційний потік мусульманського населення став однією з нагальних проблем Нідерландів, одночасно з усвідомленням нового явища – ісламського радикалізму, який заявив про себе на рубежі XX–XXI ст. Тоді у західному суспільстві з'явилося розуміння того, що іммігранти-мусульмани, в основній своїй масі, вважають за краще з власної волі або під впливом певних зовнішніх причин, не асимілюватися. Навпаки, вони привносять власні підвалини і традиції до культури тих країн, в яких осідають, і, одночасно, вимагають розширення власних прав з метою консервації цієї самобутності.

Досвід Нідерландів у вирішенні нагальних проблем, що пов'язані з радикалізацією суспільних настроїв, є надзвичайно корисним та має практичну значущість для України. Україна досліджує і враховує при розробці власних стратегій боротьби з радикалізмом в суспільстві форми, методи та заходи, що були запроваджені урядовими структурами Нідерландів, а також законодавчі ініціативи парламенту Нідерландів, що були спрямовані на зменшення радикальних суспільних настроїв. Послідовна та цілеспрямована політика усіх владних інституцій може сприяти вирішенню проблем. Однак, на сьогодні не існує універсального засобу їх вирішення, і уряди європейських країн адаптуються до особливої національної специфіки,

враховуючи політичні, соціально-економічні, етноконфесійні тощо чинники і шукають свій власний шлях у цьому напрямі.

Одним з важливих чинників радикалізації українського суспільства стала російська агресія проти нашої держави, внаслідок якої традиційні точки напруги всередині суспільства (пов'язані з ксенофобією, гомофобією, сексизмом тощо), які здебільшого залишилися у спадок від СРСР, доповнилися питаннями, що пов'язані зі сприйняттям подій у Криму та на Донбасі, а також місця і ролі у них Російської Федерації. Як наслідок, сьогодні поза сумнівом існують глибинні суперечності у сприйнятті різними суспільними групами «всього російського», починаючи від мови та релігії і закінчуючи освітніми чи культурними продуктами. Така ситуація у свою чергу зумовлює ще одну суттєву відмінність українських ультранаціоналістів та праворадикалів від їхніх європейських однодумців – відсутність проросійських настроїв та симпатій.

Порівнюючи причини радикалізації суспільних настроїв і відповідно зростання підтримки право-радикальних політичних проєктів у Нідерландах та Україні, робимо висновок про те, що на відміну від нідерландського суспільства, у нашій державі проблема мігрантів стоїть не так гостро, проте існує інший тренд, а саме – політизація суспільно важливих питань, які є для нас більш ніж актуальними. Так, структурні особливості української політичної системи, зумовлюють жорстку боротьбу між різними групами впливу, що, зокрема, відображається у непримиренній риториці на рівні публічних дискусій чи дебатів. Зважаючи, що це відбувається в умовах не до кінця сформованої традиції державництва маємо ситуацію коли на рівні політичної еліти замість усвідомлення національних інтересів, превалюють вузькогрупові або кланові інтереси.

Одночасно, зважаючи на переважно вкрай низький рівень політичної грамотності серед широких верств населення, подібна «війна» пропагандистських кліше та популістських гасел сприяє зростанню радикальних настроїв у суспільстві. Разом з тим, загальна радикалізація суспільства в Україні майже не відображається на електоральних вподобаннях – ультраправі політичні сили не знаходять значної підтримки виборців, а кількість подібних політичних проєктів є незначною. Тож цілком можливо, що за аналогією з Нідерландами, саме вагоме представництво правих сил (партій) у політичному полі вестиме до зниження рівня радикалізму у суспільстві. Одночасно, для запобігання та протидії зростанню радикалізації суспільства необхідні спеціалізовані державні програми, які мають обов'язково включати, насамперед, просвітницькі та культурні проєкти, з мінімальним рівнем політизації.

Висновки та рекомендації.

Проблема радикалізації суспільних настроїв не є новою, з нею, у тій чи тій мірі, зіштовхуються більшість країн Європи, і у кожній державі ця проблема має свої історичні, економічні та соціально-політичні передумови.

У Нідерландах зростання радикальних настроїв у суспільстві пов'язане, насамперед, із міграційним чинником і має щонайменше два виміри: з одного боку, збільшення кількості мігрантів посилює ксенофобські та праворадикальні настрої серед корінного населення, з іншого, саме маргіналізовані та соціально незахищені спільноти вихідців з інших країн (зокрема близькосхідних) продукують виникнення різного штибу радикальних осередків (ісламістських, терористичних тощо).

Радикалізація суспільних настроїв у Нідерландах відображається на електоральній ситуації: рейтинг правопопулістських політичних проєктів зростає, відповідно їх представництво в органах центральної влади постійно збільшується.

Одним із чинників зростання рейтингу праворадикальних політичних партій є політичні спекуляції на соціально чутливих темах, зокрема проблемах пов'язаних з мігрантами.

Стратегія уряду Нідерландів щодо протидії радикальним настроям ґрунтується на комплексі превентивних заходів, зокрема спрямованих на створення відповідних умов для культурної та соціальної інтеграції мігрантів, а також широкий роз'яснювальній роботі з метою зниження рівня ксенофобії у суспільстві.

Радикалізація суспільних настроїв в Україні є однією з актуальних проблем сьогодення, проте вона має принципово інші передумови, порівняно з Нідерландами, і пов'язана, насамперед, зі слабкістю державних інститутів, економічними негараздами та російсько-українською війною на Сході України.

Суттєвою відмінністю української ситуації є те, що праворадикальні політичні проєкти у нашій державі фактично не мають електоральної підтримки і не мають представництва в органах влади.

Зважаючи на те, що одним з головних суспільних запитів у нашій країні є вимога справедливості, важливим чинником зниження соціальної напруги стане ефективна реформа судової системи, що забезпечить рівність громадян перед законом та невідворотність покарання.

Для зниження рівня ксенофобських настроїв у суспільстві, які є наслідком тривалої ізоляції країни від зовнішнього світу необхідна просвітницька робота, соціальні проєкти, спрямовані на ознайомлення населення України з культурою та традиціями інших держав, а також на подолання існуючих упереджень.

Також просвітницька діяльність має бути спрямована на підвищення загального рівня толерантності у суспільстві, з метою поступового відходу від історично та соціально обумовлених стереотипів які толерують сексистські, гомофобні, антисимітські та інші архаїчні ідеологічні штампи.

Радикалізації суспільних настроїв сприяє політизація соціально чутливих питань (на кшталт мови, релігії чи історії), тож протидія спекуляціям на цих темах має бути одним з пріоритетів керівництва держави.

Зважаючи на складну соціально-психологічну ситуацію, зумовлену російською агресією проти нашої держави, яка продовжується вже не перший рік, необхідна максимально чітка артикуляція національних інтересів України та зовнішньополітичних цілей й пріоритетів, а також їх відображення у внутрішньополітичній риторичі.

Згідно соціологічних досліджень європейський та євроатлантичний вектори розвитку нашої держави є одними із суттєвих об'єднавчих чинників у суспільстві. Відповідно, продовження реалізації стратегії європейської та євроатлантичної інтеграції, включно з поступовою адаптацією в Україні європейських цінностей та підходів до побудови відносин між громадянами та державою, сприятиме зниженню рівня радикалізації суспільства.

Доцільним та актуальним для нашої держави є вивчення та аналіз досвіду Нідерландів щодо протидії екстремізму та радикалізації суспільства, зокрема принципи попередження (аналіз ситуації) та залучення (інтеграції, соціальної адаптації) потенційних учасників радикальних спільнот, а також заохочення політичного представництва партій, які відображають погляди усіх верств суспільства.

3.5. Толстов С.В., Годлюк А.М. Криза традиційного політичного істеблішменту в США та феномен Дональда Трампа

1. Загострення міжелітного конфлікту наприкінці 2010-х рр.

Поляризація позицій Республіканської і Демократичної партій та посилення «внутрішнього» плюралізму в їх середовищі загострили політичне протистояння у таких сферах як соціальна політика, оподаткування, охорона здоров'я, режим зовнішньої торгівлі та взаємодія з традиційними союзниками. Сучасна політична практика США свідчить про фактичне зникнення такого специфічного явища як відносний двопартійний консенсус, який протягом тривалого часу забезпечував стійкість влади і баланс інтересів домінуючих груп впли-

ву при зміні адміністрацій конкуруючих мегапартій. Розхитування політичної системи США спричинило втрату керівництвом республіканців і демократів здатності до досягнення взаємоприйнятних компромісів. На тлі критичного збурення суспільних протиріч вибори президента та Конгресу США 3 листопада 2020 р. засвідчили неспроможність забезпечити розв'язання міжлітнього конфлікту, який суттєво загострився за президентства Д. Трампа. Глибокі розбіжності всередині політичного та фінансового істеблішменту США позначилися й на порушенні традиційних процедурних правил і винесенні конфлікту у публічну площину.

Поляризація позицій республіканців і демократів та посилення впливу крайніх політичних течій в обох партіях дають підстави характеризувати ці процеси як прояв системної кризи традиційної політичної еліти США. Серед важливих тенденцій, які характеризують політичні процеси у США, доцільно відзначити зростання відмінностей між політико-ідеологічними позиціями республіканців і демократів, що супроводжувалося руйнуванням практики центрризму у сенсі бажання і здатності шукати й знаходити компроміси між двома мегапартіями.

Суспільно-політичні процеси після фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. змінили розстановку сил та сприяли посиленню впливу правого крила у республіканців та лівих популістів у демократів. Республіканська партія абсорбувала правопопулістські гасла, нав'язані правоконсервативною і загалом позасистемною течією «Чайної партії». За таких обставин саме Д. Трамп продемонстрував спроможність привабити електорат республіканців т. зв. промислового «іржавого поясу» у штатах Середнього Заходу та Півдня, зберігаючи налаштованість на втілення економічної політики в інтересах бізнесу. Впродовж президентства Д. Трампа його головним завданням у сфері економічної політики було впровадження податкової реформи. 22 грудня 2017 р. Д. Трамп підписав закон «Про скорочення податків і робочі місця» («Tax Cuts and Jobs Act»), який передбачав зменшення ставки єдиного податку на прибуток корпорацій (із 35% до 21%) та спрощення адміністрування податку з фізичних осіб.

Зростання майнової нерівності та посилення стратифікації суспільства у США супроводжувалися ерозією демократичних принципів суспільного життя. Серед причин розбалансування політичної системи США провідну роль відіграли зміни у соціальній структурі, загострення соціальної нерівності та скорочення доходів значної частини населення. Оскільки лібералізація міжнародної торгівлі була позначена прискоренням перерозподілу зайнятості між секторами економіки та прогресуючою деіндустріалізацією, не дивно, що

наслідки глобалізації стали одним із головних джерел невдоволення для значної частини американців.

Прагнучи відсторонення від влади президента Д. Трампа за будь-яку ціну, лідери Демократичної партії США намагалися поєднати всі елементи суспільного невдоволення й використати їх для активізації опозиційних настроїв у суспільстві.

Перший напрям політичної мобілізації, який використали демократи, стосувався радикалізації настроїв соціального протесту. Він подавався у формі протиставлення інтересів «американського робітничого класу» політиці Республіканської партії на чолі з адміністрацією Д. Трампа, котра закликала місцеву владу «перезапустити» економіку й повернути людей з тимчасових відпусток до роботи у приватному і державному секторах.

Другий напрям передбачав організацію та підтримку кампанії проти необґрунтованого застосування зброї та жорстокості поліції, що мала переважно антирасистське спрямування.

Третій напрям агітації, використаний керівництвом демократів, був спрямований на загострення суперечностей у середовищі прибічників Республіканської партії та перетягування на свій бік частини політиків-республіканців.

Спроба демократів організувати кампанію бойкоту Д. Трампа на виборах 2020 р. сприяла ескалації напруженості у суспільстві, однак виявилася неспроможною деморалізувати Республіканську партію. Високий рівень підтримки Д. Трампа з боку основної маси республіканських виборців та відсутність серед активних політиків-республіканців впливових альтернативних лідерів загальнонаціонального масштабу змусила переважну більшість партійних функціонерів відкинути спроби викорінення «трампізму». Водночас, розстановка сил у Демократичній партії лише підживлювала занепокоєння діючих політиків-республіканців з приводу надмірного впливу лівих на адміністрацію демократів у разі перемоги Дж. Байдена.

Втім, для впливових кіл державного апарату США, які у своїй сукупності представляють так звану «глибинну державу», Дж. Байден видавався більш прийнятною фігурою, ніж непередбачуваний і самовдоволений Д. Трамп.

За попередніми даними, на виборах 3 листопада 2020 р. Дж. Байден отримав понад 79 млн голосів (51%), а Д. Трамп – понад 73 млн голосів (47,3%), що у сукупності становить понад 153 млн голосів виборців, не враховуючи порівняно незначну частку голосів, відданих за інших кандидатів.

Ситуація, що складалася після виборів, вказує на прагнення Д. Трампа залишитися в активній політиці. Не виключено, що він знову бало-

туватиметься на посаду президента у 2024 р. Судові позови, подані виборчим штабом республіканців про перерахунок голосів у ряді штатів та графств, засвідчили прагнення максимально делегітимізувати мандат Дж. Байдена, який, здобувши перевагу у багатьох «спірних» штатах, забезпечив переконливу перевагу у колегії виборців. Натомість, заяви Д. Трампа про численні махінації під час голосування по пошті та при підрахунку голосів і тиск на членів його адміністрації з метою продовження спротиву перемозі Дж. Байдена ускладнюють організовану передачу влади адміністрації демократів. Показово, що вже після офіційної дати президентських виборів Д. Трамп ухвалив низку рішень, які суттєво неминуче впливатимуть на формування курсу команди Дж. Байдена у сфері зовнішньої та внутрішньої політики.

Навіть, якщо Д. Трамп не буде балотуватися на посаду президента 2024 р., він зможе істотно впливати на розстановку сил у керівництві Республіканської партії та настрої її виборців. У цьому сенсі «трампізм» як втілення сучасного американського популізму правого спрямування залишатиметься реальним фактором політичного життя країни. Залишається принципово важливим і те, що лояльність Д. Трампа зберегла більшість функціонерів його адміністрації. Дії Д. Трампа не означають, що він відмовиться піти у відставку чи спробує зірвати передачу владних повноважень. Однак, гальмування процедури поступової легітимної передачі влади свідчить про безпрецедентно глибокий міжелітний конфлікт й послаблює можливості команди Дж. Байдена швидко включитися у процеси політичного управління. Своєю чергою, це підриватиме ефективність нової адміністрації Демократичної партії та зробить її зручним об'єктом критики з боку опозиції та ЗМІ. При цьому, республіканці ймовірно збережуть більшість у Сенаті, що дозволить їм контролювати призначення кандидатів на провідні урядові посади.

2. Вузлові суперечності у середовищі політичної еліти США.

Зміст конфлікту стосується широкого спектру проблем, включаючи:

- протиріччя між різними сегментами та укладами економіки, враховуючи транснаціональні фінансові групи і корпорації IT-сектору, яких влаштовує ліберальний зовнішньоекономічний режим, – з одного боку, та підприємствами «фізичного» сектору виробництва, зацікавленими у посиленні протекціонізму та сприянні реіндустріалізації, – з іншого;

- розбіжності між різними типами політичних інтересів і формами політичної культури, що знаходить прояв у протиріччі між глобалізмом і націоналізмом, ліберальним інтернаціоналізмом та поміркованим ізоляціонізмом;

– принципові відмінності у сфері зовнішньої політики, які втілюються у формі протиріччя між односторонньо-егоїстичним підходом у міжнародних справах (унілатералізмом) і визнанням необхідності більш тісної багатосторонньої співпраці з союзниками у формі мультilaterалізму. Цей аспект здебільшого позначається у формі протиставлення неліберального гегемонізму (Д. Трамп) ліберальним формам домінування США як головного суб'єкта західного світу, лідера трансатлантичної спільноти, гаранта «ліберального міжнародного порядку» та глобальної стабільності (Дж. Байден).

Особливістю політичної боротьби між республіканцями і демократами у ході виборчої кампанії 2020 р. стало охоплення ледве не всіх сфер державно-суспільних відносин. При чому, роль Д. Трампа в якості лідера Республіканської партії лише сприяла ускладненню й поглибленню міжелітних і міжпартійних протиріч.

У ході виборчої кампанії визначилася низка проблемних питань, які найбільш виразно ілюструють позиції керівництва демократів і республіканців:

– протиставлення націоналізму і протекціоністської спрямованості політики адміністрації Д. Трампа глобалістським уподобанням ліберальних кіл;

– розкол між республіканцями і демократами з приводу податкової політики, соціального забезпечення та медичного страхування;

– взаємні звинувачення лідерів демократів і республіканців у розколі суспільства та країни, що загрожує суттєвою ревізією політичних стереотипів аристократичної республіки, покладених в основу американського месіанства та концепції винятковості;

– конфлікт довкола форм і методів зовнішньої політики, включаючи перегляд гіпертрофованих обсягів зовнішньої військової присутності, способів співпраці та форм солідарності з союзниками. При цьому, Д. Трамп виступає за збільшення військових витрат і розвиток ВПК за одночасного скорочення участі у війнах за кордоном, а демократи обіцяють зменшення військового бюджету та відновлення тісніших зв'язків з основними союзниками;

– звинувачення адміністрації Д. Трампа у співпраці з авторитарними лідерами;

– звинувачення президента Д. Трампа у тиску на владні структури України з метою організації переслідування і дискредитації Дж. Байдена як лідера політичної опозиції та суперника на президентських виборах.

Відносини між адміністрацією Д. Трампа та керівництвом Демократичної партії набули ознак непримиренного конфлікту («холодної» громадської війни), який свідчить про нездатність сторін до-

сягати мінімальних меж компромісу та утримувати суперечності у конституційно-правових рамках. З цієї точки зору стан відносин між керівництвом двох основних партій напередодні та під час президентської виборчої кампанії 2020 р. можна розглядати як ознаку глибокої кризи політичного істеблішменту в США та політичної системи країни загалом. Наявні тенденції свідчать, що перемога Дж. Байдена на президентських виборах 2020 р. не призведе до розв'язання чи навіть суттєвого послаблення політичного конфлікту, попри розуміння керівництвом демократів потреби у створенні широкої політичної коаліції всередині країни та відновлення статусних атрибутів політичного лідерства США за кордоном.

3. Програмні гасла та наміри політичної команди Дж. Байдена:

- поліпшення відносин з ЄС і союзниками по НАТО;
- аналіз торговельних суперечностей та можливостей перегляду митних обмежень у відносинах з Китаєм;
- продовження Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь з Росією (СНО-3), який закінчується у лютому 2021 р., на наступні 5 років;
- покарання Росії через отруєння опозиціонера Олексія Навального;
- запровадження обмежень проти РФ за втручання у внутрішні справи США;
- відновлення участі США у Паризькій угоді щодо попередження кліматичних змін;
- вивчення можливостей укладення реформованої угоди про Транстихоокеанське партнерство;
- активізація оборонної співпраці з союзниками і партнерами в Індо-Тихоокеанському регіоні з пріоритетним акцентом на відносинах з Австралією, Японією, Південною Кореєю і Тайванем;
- повернення США до міжнародної угоди щодо ядерної програми Ірану (Спільного всеохоплюючого плану дій 2015 р.);
- відмова від застосування військових сил для розв'язання спірних питань;
- збільшення оподаткування домогосподарств з річним доходом понад 400 тис. дол. на рік. Запровадження нових податків для корпорацій;
- встановлення мінімальної зарплати у розмірі 15 доларів на годину;
- асигнування 1,5 трлн доларів на оновлення інфраструктури;
- повернення робочих місць;
- посилення впливу профспілок;
- збільшення витрат на тестування та лікування COVID-19;

- створення служби моніторингу захворювань;
- впровадження обмежень на буріння нових нафтових і газових свердловин на землях і в акваторіях, що перебувають під юрисдикцією федерального уряду США.

4. Проблемні питання, які постануть перед адміністрацією Дж. Байдена.

Очікується, що серед своїх перших виконавчих указів Дж. Байден схвалить повернення США до Паризької кліматичної угоди, скасує плани виходу США зі Всесвітньої організації охорони здоров'я й дозволить залишатися у США іммігрантам, які потрапили до країни у дитячому віці.

Стратегія Дж. Байдена щодо Китаю та Росії досі нечітко сформульована. На політику його адміністрації інерційно впливатимуть як проголошена Д. Трапом «холодна війна» з Китаєм, так і політика стримування РФ, започаткована у 2014 р. й суттєво посилена за Д. Трампа (у 2017–2020 рр. санкції проти РФ запроваджувалися 46 разів під різними приводами, включаючи конфлікти на Донбасі, у Сирії, порушення конвенції щодо заборони хімічної зброї, відносини з Іраном, кібернетичні загрози, «казус Скрипаля» та будівництво «Північного потоку-2»).

Дж. Байден, ймовірно, буде змушений шукати можливості пом'якшення конфронтації з Росією у питаннях обмеження та контролю над ядерними озброєннями. Водночас, США можуть оперувати погрозами запровадження проти Росії нових санкцій, пов'язаних з обслуговуванням суверенного боргу та тиском на державні банки та фінансові установи.

Адміністрація Дж. Байдена намагатиметься ув'язувати санкції із врегулюванням конкретних проблем, що має мотивувати російський уряд йти на поступки з певних питань. Якщо у рамках Держдепартаменту США буде відновлено управління з питань санкцій, воно ймовірно відіграватиме провідну роль, яку зараз виконує міністерство фінансів.

Відносини з Китаєм залишатимуться пріоритетною проблемою зовнішньої політики США. Відповідно адміністрація Дж. Байдена тяжітиме до диференційованого підходу до Китаю та Росії. Це означатиме, що перед новою адміністрацією США стоятиме вибір, яку з цих двох країн слід вважати найбільшою загрозою американським інтересам, а з якою варто шукати шляхів до певного порозуміння.

Попри гучні заяви Дж. Байдена щодо політичної вмотивованості проєкту «Північний потік-2», потреба в оздоровленні відносин з ФРН може призвести до пом'якшення чи навіть усунення вимог щодо припинення будівництва цього трубопроводу. Це питання за-

лишається одним із проблемних, оскільки поліпшення відносин між США та ЄС вимагає врегулювання взаємних торговельно-тарифних претензій, які були висунуті обома сторонами у ході торговельної війни, розпочатої Д. Трампом у 2019 р.

Адміністрація Дж. Байдена напевно не захоче йти на впровадження вторинних санкцій проти кампаній країн ЄС, які беруть участь або сприяють будівництву «Північного потоку-2», однак це залежатиме від формулювань Закону про оборонний бюджет на 2021 р., який має бути схвалений у грудні 2020 р.

3.6. Деменко О.Ф.

Тріумф лівого популізму в Греції: причини і наслідки

Особливістю розвитку політичних процесів у багатьох країнах світу на сучасному етапі стало стрімке поширення популізму, який у багатьох випадках став загрозою світовій політичній та економічній стабільності. Головними причинами поширення популізму, у першу чергу, є проблеми соціально-економічної незахищеності громадян, зростання нерівності у доходах, міграційні проблеми, втрата довіри до діючих політиків, які неспроможні адекватно реагувати на потреби суспільства. Так формується політичний запит на несистемних політиків, відкриваючи дорогу популізму.

У цьому контексті для України надзвичайно важливим і показовим є досвід Греції. У цій країні політики, що прийшли до влади на ліворадикальних популістських гаслах, були вимушені послідовно впроваджувати непопулярні реформи, критика яких свого часу забезпечила їм перемогу на виборах. Алексіс Ципрас, колишній прем'єр-міністр Греції 2015–2019 рр. та лідер Коаліції радикальних лівих СИРІЗА, пройшов складний шлях від популіста-революціонера, який погрожував докорінно змінити статус-кво не лише у Греції, а й у всьому Європейському Союзі, до респектабельного політика, який всупереч власній ідеології запровадив найжорсткіші заходи бюджетної економії та спромігся вивести країну із принизливої залежності від кредиторів. Під кінець свого перебування при владі він здійснив неймовірний зовнішньополітичний крок, немислимий для пересічного грецького політика, який завжди переймається власними рейтингами: успішно вирішив суперечку із Північною Македонією щодо назви останньої.

Слід зазначити, що традиції популізму завжди були поширеними серед більшості провідних політичних сил Греції. Коаліція радикальних лівих СИРІЗА була далеко не першою серед тих, хто взяв

на озброєння гасла популізму. Щоб сподобатися електорату, грецькі політики різного ідеологічного спрямування незмінно обіцяли суспільству поліпшення соціальних благ, проте досягали реалізації власних обіцянок не за рахунок зваженої соціально-економічної політики, а за рахунок залучення кредитів.

Фундамент сучасного грецького боргу був закладений ще у 1980-х рр. за правління уряду соціалістів на чолі з Андреасом Папандреу, який у 1974 р. заснував партію ПАСОК (Всегрецький соціалістичний рух) і вже через сім років переміг на виборах із приголомшливим результатом – 48% голосів. Таку підтримку політик здобув завдяки обіцянкам здійснити низку соціальних реформ, які перетворили б Грецію на державу загального добробуту європейського зразка. Значною мірою А. Папандреу зумів реалізувати свою соціальну програму. Зарплати й пенсії зростали, діяли субсидії для малозабезпечених сімей, було впроваджено загальнодержавну систему охорони здоров'я. Індексація зарплат дала змогу значно зменшити соціальну нерівність у країні. Утім, вже у 1988 р., після семи років урядування А. Папандреу, зовнішній борг Греції зріс удвічі і становив 50% ВВП.

За час другого прем'єрства А. Папандреу Греція збільшила свій зовнішній борг до позначки 100% ВВП. Рівень боргу вдавалося тримати на такому рівні аж до світової економічної кризи 2008 р., після якої економіка країни виявилась у стагнації, із якої остаточно не може вийти і досі. На кінець 2014 р. співвідношення державного боргу до ВВП у Греції досягло позначки 174,5%. Це був третій найгірший показник у світі після Японії (227,7%) та Зімбабве (181%).

У 2001 р. Греція вступила у зону євро. Цей крок розглядався як засіб здатний ініціювати давно назрілі структурні реформи у національній економіці та забезпечити її сталий розвиток. Однак, цим сподіванням не судилося збутися. Сукупність структурних макроекономічних дисбалансів та значний державний борг, який, незважаючи на стійке економічне зростання, продовжував неухильно збільшуватися, зробили положення країни вкрай нестійким. Світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. з усією гостротою продемонструвала соціально-економічну вразливість країни, яка з тих пір залишається у пастці боргової кризи.

У січні 2010 р. Міністерство фінансів Греції підготувало доповідь, в якій були детально викладені причини виникнення кризи і визначені шляхи її подолання. Зазначалося, що непогані показники зростання ВВП після переходу країни на євро виявилися недостатніми для приведення у порядок національних фінансів. Влада Греції так і не спромоглася вийти на формування збалансованого державного бюджету. Протягом 2004–2009 рр. обсяг виробництва в країні

збільшився на 40%, водночас за цей період доходи бюджету зросли на 31%, тоді як обсяги витрат центрального уряду збільшилися на 87%.

Важливою характеристикою такої ситуації була невідповідність прийнятих бюджетів і реальних державних витрат.

Інша проблема була пов'язана із низькою достовірністю статистичних даних. У своїх доповідях про дефіцит державного бюджету і державний борг Греції Європейська комісія відзначала, що дані, отримані з 2005 по 2009 рр., згодом занадто часто коригувалися у бік зниження. Недостатньо коректна статистика не дозволяла достовірно прогнозувати зростання ВВП, дефіцит державного бюджету і рівень державного боргу: у кінці року ці показники могли виявитися значно гірше очікуваних.

У 2009 р. дефіцит держбюджету досяг рівня 15,6% ВВП, а вже у 2010 р. стало зрозуміло, що Греція не здатна самостійно обслуговувати свої борги і єдиний вихід – звернутися за зовнішньою фінансовою допомогою. З метою уникнення дефолту у травні 2010 р. грецький уряд домовився з Європейською комісією (ЄК), Європейським центральним банком (ЄЦБ) та Міжнародним валютним фондом (МВФ) про поетапне виділення країні протягом трьох років кредиту у розмірі 110 млрд євро. В обмін на допомогу уряд Греції погодився провести наступні реформи: запровадити заходи суворої економії з метою відновлення і оздоровлення державних фінансів; здійснити приватизацію державних активів на суму 50 млрд дол.; реалізувати ряд структурних реформ з метою поліпшення конкурентоспроможності країни.

Отримання першого пакету допомоги стабілізувало ситуацію, проте не призвело до її негайного поліпшення. Зусилля щодо зниження витрат держбюджету обернулися падінням його доходів. У 2011 р. Греція була змушена знову звернутися до трійки міжнародних кредиторів (ЄЦБ, ЄК, МВФ) за другим пакетом фінансової допомоги у розмірі 130 млрд євро.

Надання цієї допомоги обумовлювалося рядом умов. Зокрема, передбачалася реструктуризація боргу перед приватними власниками грецьких боргових облігацій (банками, страховими компаніями та інвестиційними фондами). Приватні власники грецьких облігацій були вимушені «добровільно» погодитися на списання 53,5% їх вартості. Списання боргів у розмірі 107 млрд євро забезпечило у березні 2012 р. зниження державного боргу із 350 до 240 млрд євро. До кінця 2014 р. після кількох років рецесії, коли Греція втратила близько 25% ВВП, країна зуміла повернутися на траєкторію економічного зростання. Складалося сподівання, що вже найближчим

часом Греція, слідом за Ірландією та Португалією, зможе успішно завершити програму фінансової допомоги.

Проте кардинально змінилася політична ситуація. У результаті дострокових парламентських виборів на початку 2015 р. до влади у Греції прийшла Коаліція радикальних лівих СИРІЗА, яка заявила, що не дотримуватиметься досягнутих раніше домовленостей з міжнародними кредиторами.

У відповідь міжнародні кредитори призупинили надання фінансової допомоги, а ЄЦБ відмовився кредитувати грецькі банки. Масове виведення із банків вкладниками своїх грошей, різке падіння довіри інвесторів не лише повернули Грецію до стану рецесії, з якого вона із такими зусилля вийшла у 2014 р, але й поставили її до середини 2015 р. на межу колапсу.

Підготовлений у 2014 р. план завершення програми фінансової допомоги виявився абсолютно нереальним у нових обставинах. Зіткнувшись з реальною перспективою виходу країни із зони євро, чого не бажало більшість громадян Греції (69%), уряд прийняв рішення не давати негайної згоди на запропонований міжнародними кредиторами план порятунку. Замість цього був проведений референдум, на який винесли питання про прийняття плану фінансової допомоги і пов'язаних із нею заходів суворої економії. Хоча винесення на референдум фінансових питань безпосередньо суперечить конституції країни, 5 липня 2015 р. він все ж таки був проведений. За відмову від угоди з кредиторами проголосувало 61,31% громадян Греції, і лише 38,69% підтримали угоду.

Незважаючи на такий результат голосування, уряд незабаром погодився навіть на більш жорсткі умови отримання фінансової підтримки, ніж передбачалося спочатку. Сподівання використати референдум як засіб тиску на кредиторів з метою спонукання їх не запроваджувати настільки суворі заходи економії не виправдалися. Погоджений план мав на меті поступове виділення Греції протягом трьох років 86 млрд євро, з них 25 млрд – банківському сектору.

Щоб забезпечити виділення фінансової допомоги та з метою оздоровлення державних фінансів, починаючи з 2010 р., Греція прийняла комплекс заходів зі скорочення державних видатків. Був прийнятий ряд заходів для створення більшої конкуренції в сферах охорони здоров'я, туризму та нерухомості.

Найбільш глибока і послідовна реформа була проведена у системі пенсійного забезпечення, на фінансування якої у докризові часи витрачалось близько 2/3 всіх соціальних витрат держави. Крім скорочення на 20% звичайних пенсій і на 40% – дострокових та відмови від практики виплати 13-ї й 14-ї (різдвяної та великодньої) пенсій,

були змінені самі підходи до їх нарахування. Величина пенсії стала залежати від заробітку працівника протягом всієї його кар'єри, а не тільки останніх 5–10 років. Заборонялося збільшувати пенсії на суму, яка перевищує зміну індексу споживчих цін. Були суттєво обмежені можливості для дострокового виходу на пенсію, а трудовий стаж, необхідний для її отримання, зріс із 35 до 40 років. Пенсійний вік також був збільшений до 67 років.

Вихід із кризи дався дорогою ціною для Греції. Рецесія закінчилася у кінці 2016 р. і країна повернулася до повільного економічного зростання. У липні 2017 р. відбулося успішне розміщення державних довгострокових облігацій і лише 20 серпня 2018 р. була завершена програма фінансової допомоги. Порівнюючи нинішній і передкризовий дохід за поточними цінами, можна побачити, що із 2008 р. середній грек втратив 3413 євро. Оскільки економіка Греції характеризувалася серйозними дисбалансами, її оздоровлення вимагало досить жорстких антикризових заходів. Такою була розплата за безвідповідальну бюджетно-податкову політику, яку Греція проводила напередодні кризи, коли, не зважаючи на зростання ВВП, рівень державного боргу продовжував збільшуватися.

Складна соціально-економічна ситуація, міграційна криза, яка серед країн-членів ЄС найбільш відчутно проявилася саме в Греції, посилюють у грецькому суспільстві євроскептичні настрої. Багато представників політичної еліти та значна кількість пересічних громадян покладають відповідальність за грецькі проблеми не на уряд країни, а на інститути Європейського Союзу, Німеччину як країну-лідера ЄС, міжнародні фінансові структури. При цьому все ж таки переважна більшість греків вважає, що країні слід залишатися і в єврозоні, і в складі Європейського Союзу, за умови реформування останнього.

Коаліція радикальних лівих СИРІЗА займає особливе місце на лівому фланзі грецької політики як антикапіталістична сила, що виражає інтереси трудящих класів та веде класову боротьбу. Під своїми прапорами СИРІЗА зібрала грецьких «нових лівих» – єврокомуністів, неомарксистів, демократичних соціалістів, троцькістів, маоїстів, феміністів, радикальних екологів. З одного боку, така неоднорідність часто породжує різні підходи та заяви, та з іншого боку, плюралізм, незашореність і відкритість відрізняють Коаліцію радикальних лівих СИРІЗА від багатьох лівих партій і в самій Греції, і в інших країнах.

Власне на батьківщині античної демократії ліві ідеї були завжди популярними. Перша з активних донині політичних партій Греції – Комуністична з'явилася у 1918 р. під назвою Соціалістична робітничача партія. Свою нинішню назву вона прийняла у 1924 р. Тривалий

час після війни Комуністична партія Греції залишалась забороненою і її активісти, як і представники інших лівих сил, могли проводити легальну політичну діяльність винятково у рамках Єдиної демократичної лівої партії, яка була школою політичного діалогу та плюралізму.

Особливо важливу роль ліворадикальні сили та студентство відігравали у боротьбі із ультраправою диктатурою «чорних полковників», після повалення якої діяльність Компартії Греції та інших опозиційних груп була відновлена. Однак, після падіння правої диктатури грецьких комуністів за популярністю випередили соціал-демократи, об'єднані у новоутворений Всегрецький соціалістичний рух (ПАСОК).

Розрізнені сили грецьких лівих дійшли висновку про необхідність координації зусиль у тих напрямках, де вони вбачали спільний інтерес: протидія приватизації, неоліберальній пенсійній реформі та «антитерористичному законодавству», заперечення війн в Югославії та Іраку. З оформленого ними у 2001 р. «Простору для діалогу щодо об'єднання та спільних дій лівих» у січні 2004 р. і постала Коаліція радикальних лівих (СІРІЗА). Традиційною соціальною базою СІРІЗА є переважно наймані працівники із вищою освітою, а її електорат найбільшого сконцентрований у великих містах з промисловими підприємствами та університетами. Популярність СІРІЗА швидко зростала і вже на виборах 17 червня 2012 р. СІРІЗА набрала 27% голосів виборців. Однак, партії істеблішменту «Нова демократія» та ПАСОК все ж змогли створити коаліцію, а Коаліція радикальних лівих стала опозиційною силою. Справжнього тріумфу ліві досягли на дострокових виборах 2015 р., за підсумками яких Коаліція радикальних лівих СІРІЗА завоювала 36,34% голосів виборців і 149 місць у парламенті, тоді як правляча консервативна «Нова демократія» – лише 27,81% і 76 місць.

Після виборів лідери Коаліції радикальних лівих СІРІЗА та право-консервативної партії «Незалежні греки» уклали коаліційну угоду, що стало певним розчаруванням для прихильників СІРІЗА, адже ледь не по всіх положеннях своїх програм ці партії є прямими опонентами. Єдине у чому зійшлись їх вимоги – так це у неприйнятті чергового пакету антикризових заходів порятунку економіки, на якому наполягали ЄС та МВФ.

Лідер СІРІЗА А. Ципрас та його політична сила позиціонували себе як нові обличчя, які протиставлялися кланово-сімейному грецькому політичному мейнстриму із провальною політикою, підтасованою статистикою та готовністю виконати кожне побажання зовнішніх кредиторів.

Як ліворадикальна партія СІРІЗА невтомно критикувала хижацький неолібералізм, здирницький капіталізм та нестримну глобалі-

зацію. Її політична програма у редакції 2014 р. повністю відкидала політику суворої ощадності та обіцяла повернути і навіть збільшити доходи та соціальні привілеї, втрачені за роки реформ. Партія А. Ципраса обіцяла зменшити чи навіть скасувати деякі податки, повернути бонуси та доплати, відновити мінімальну зарплату на рівні 751 євро, збільшити допомогу з безробіття, створити 300 тисяч нових робочих місць, зупинити приватизацію, надати безкоштовну електрику та доступну медичну допомогу найбіднішим.

Популістська програма партії, стрімке зростання її популярності серед пересічних грецьких виборців і, врешті-решт, перемога на виборах шокували європейський істеблішмент та створили апокаліптичні очікування, аж до ймовірності виходу Греції із зони євро та ЄС.

Утім, затиснутий між вимогами кредиторів і реальним станом економіки, незважаючи на те, що 61,31% греків на референдумі 2015 р. проголосували за відмову від співпраці із кредиторами, А. Ципрас підписав запропонований кредиторами документ і забезпечив його ратифікацію.

Чи міг би А. Ципрас вчинити інакше і домогтися суттєвих поступок від міжнародних фінансових інституцій щодо списання більшої частини грецького боргу і пом'якшення заходів суворої бюджетної економії? Більшість дослідників вважають, що міжнародні кредитори не могли піти на поступки, адже це створило б небезпечний для них прецедент, який вплинув би на майбутні відносини не тільки із Грецією, а й з іншими країнами-боржниками, такими як Португалія, Італія, Іспанія. Тож грецький уряд був приречений посилити режим економії і тісно співпрацювати із європейськими інституціями задля досягнення найменш болісних для грецького населення умов повернення кредитів.

Систематична нездатність створити елементи сучасної європейської держави, як-от сформувати незалежну статистичну службу й земельний кадастр, реформувати держзакупівлі, лібералізувати ринки праці й товарів породжує суміш обурення та нерозуміння у країнах, які доклали зусиль, щоб менш ніж за 10 років відійти від посткомуністичних руїн і створити власну історію успіху.

Крім цього варто зауважити, що у Греції залишається досить значний дисбаланс за показником продуктивності праці, порівняно із Францією, Німеччиною та іншими країнами. За окремими секторами економіки відставання у продуктивності праці складає більше 50%. Такий стан справ став наслідком тривалого правління соціалістів, які нехтували законами вільної економіки, підтримуючи високі соціальні стандарти і не піклуючись про надходження іноземних інвестицій до країни та збільшення продуктивності праці в економіці.

Тому після невдалого шантажу кредиторів номінально ліворадикальна СИРІЗА почала рухатися до центру. І хоча вона намагалася точково підтримувати найбільш знедолені верстви населення, від більшості соціальних заходів довелося відмовитися. За умовами третього меморандуму із кредиторами уряд Греції додатково обмежив пенсії, підняв ПДВ до рекордних 24%, наклав нові податки на фермерів та суднобудування, погодився на приватизацію ключових об'єктів на кшталт Афінського аеропорту та Салонікського порту.

Розплата за невиконання передвиборних обіцянок наступила на дострокових парламентських виборах у липні 2019 р., на яких перемогла опозиційна консервативна партія «Нова Демократія» Кіріакоса Міцотакіса. За грецьких демократів проголосували майже 40% грецьких виборців і вони отримали 158 із 300 місць у парламенті. Політична сила СИРІЗА А. Ципраса, зазнала поразки і втратила 89 місць у парламенті. Невтішний результат партії А. Ципраса у Греції, який став обличчям європейського соціалізму XXI ст., певною мірою відображає занепад лівого популізму в Європі загалом. Поразка СИРІЗА зайвий раз підтверджує прояв закономірної тенденції зниження впливу ультралівих партій в європейських країнах. Судячи з результатів останніх виборів до Європарламенту, прихильники лівих поглядів віддають перевагу радше традиційним соціал-демократичним партіям, ніж єврокомуністам.

Кабінет А. Ципраса проводив неоліберальну економічну політику, далеку від соціалістичної передвиборної програми Коаліції радикальних лівих СИРІЗА, яка мало чим відрізнялася від діяльності уряду правоцентристської партії «Нова Демократія» та лівоцентристського «Всегрецького соціалістичного руху» ПАСОК.

З іншого боку, хоча Коаліція радикальних лівих СИРІЗА і втратила владу, проте в абсолютних цифрах її підтримка на виборах 2019 р. зменшилася лише на 4%, з 36% у 2015 р. до 31% у 2019 р. Поступившись радикально лівою риторикою, партія зайняла центристське місце у політичній системі Греції.

Таким чином, відмовившись від ліворадикального популізму, А. Ципрас зміг розв'язати кілька болючих внутрішніх і зовнішніх проблем, на вирішення яких не наважувалися інші лідери.

Соціально-економічні негаразди загострили демографічну проблему у Греції. Так кількість жителів Еллади зменшилася з 2009 по 2017 рр. майже на 356 тис. і станом на 1 січня 2018 р. становила близько 10 млн 739 тис. осіб. На тлі зростаючого відтоку корінного населення, зумовленого у першу чергу економічними причинами, Греція має один з найвищих темпів натуралізації іноземців у ЄС. Також Греція опинилася в епіцентрі міграційної кризи, пік якої

прийшовся на 2015 р. Значна частина нелегальних мігрантів саме через Грецію намагалися потрапити до більш заможних країн Європейського Союзу. Ця ситуація призвела до того, що значна кількість греків почала вважати нелегальних мігрантів однією з головних загроз національній безпеці країни.

Певні елементи популізму можемо прослідкувати і у суперечці Греції із Північною Македонією щодо назви останньої, яка тривала майже три десятиліття. Утім, особливістю цієї ситуації став той факт, що саме Коаліція радикальних лівих СІРІЗА на чолі із А. Ципрасом змогла відкинути популістські націоналістичні упередження, притаманні багатьом політичним силам та грецькому суспільству загалом, запропонувавши компромісний варіант розв'язання існуючого конфлікту.

Після тривалих суперечок і переговорів 17 червня 2018 р. керівники грецького і македонського міністерств закордонних справ підписали історичну угоду про нову державну назву Македонії. Підсумковий варіант угоди є компромісом між вихідними позиціями двох сторін та містить наступні положення: по-перше, Македонія отримує назву «Республіка Північна Македонія» або скорочено «Північна Македонія»; по-друге, нова назва буде використовуватися не тільки у взаєминах Північної Македонії на міжнародній арені, а й усередині держави; по-третє, громадяни колишньої югославської республіки, як і раніше будуть називатися македонцями, офіційна мова збереже назву македонської. Водночас, у документі підкреслюється, що македонська мова належить до південнослов'янської мовної спільноти, яка не має відношення ні до древньої грецької цивілізації, ні до історії, культури та спадщини Македонського регіону в складі Греції; по-четверте, обидві країни підтвердили непорушність міждержавного кордону.

Українсько-грецькі відносини не є надто інтенсивними. Слід зазначити, що Греція послідовно підтримує суверенітет й територіальну цілісність України та антиросійські санкції, надавала допомогу у лікуванні українських військових, які зазнали поранень внаслідок російської агресії проти України. Не зважаючи на те, що із вуст лівих популістів періодично звучали ідеї щодо виходу Греції з єврозони, Європейського Союзу, НАТО, залучення кредитів із Росії та відміни антиросійських санкцій, практичного втілення ці заклики не знаходили. Фактором, який впливає на характер відносин Греції з Україною, є грецька діаспора. Налагоджені зв'язки між українськими греками та представниками політичної еліти Греції можуть стати основою для інтенсифікації співробітництва між нашими країнами.

Висновки та рекомендації.

В результаті аналізу причин і наслідків поширення ідеології лівого популізму у Греції встановлено, що успіху Коаліції радикальних лівих СИРІЗА, яка перебувала при владі протягом 2015–2019 рр., сприяв цілий ряд чинників. Найважливішими серед них були: популярність лівих ідей у суспільно-політичному просторі Греції; традиції популізму, які є притаманними для більшості політичних сил країни; незбалансована бюджетно-фінансова політика, низька достовірність статистичних даних та, як наслідок, значний державний борг, який досяг показника близько 180% від ВВП країни; світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр., яка із усією гостротою продемонструвала соціально-економічну вразливість Греції; погіршення соціальних стандартів та демографічних показників, поширення безробіття, особливо серед молоді; негативний вплив міграційної кризи, в епіцентрі якої Греція опинилася у 2015 р.; жорстка позиція кредиторів Греції, на яких суспільна думка перекладала відповідальність за соціально-економічні проблеми країни.

Феноменом лівого популізму у Греції став той факт, що відразу після перемоги на виборах Коаліція радикальних лівих СИРІЗА, затиснута між вимогами кредиторів і реальним станом економіки, відмовилась від ліворадикальних популістських ідей та передвиборних обіцянок і була вимушена проводити неоліберальну економічну політику. Проте через невиконання власних передвиборних обіцянок СИРІЗА втратила владу на виборах 2019 р. і, поступившись радикально лівою риторикою, зайняла центристське місце у політичній системі Греції. Вагомою заслугою Коаліції ліворадикальних сил СИРІЗА та її лідера А. Ципраса стало успішне вирішення майже тридцятирічної суперечки із Північною Македонією щодо назви останньої.

Головний висновок для України із аналізу грецьких подій початку XXI ст. полягає в усвідомленні того факту, що складні проблеми політичного та соціально-економічного характеру, які постали перед нашої країною, не мають простого і швидкого вирішення. Щоб досягти успіху, Україна повинна послідовно захищати власні національні інтереси, зміцнювати суверенітет і незалежність, проводити збалансовану бюджетну та фінансово-економічну політику. Збільшення соціальних стандартів та інших витрат бюджету має відбуватися на основі економічного зростання, а не шляхом постійного нарощування державного боргу, оскільки збільшення співвідношення між державним боргом та ВВП суттєво збільшує навантаження на державні фінанси і призводить державу до боргової кабали.

3.7. Чекаленко Л.Д. Польська націоналістична партія «Корона» (Історія створення і діяльність)

Із посиленням військових дій на українському фронті, триваючою економічною і енергетичною кризою Європейського Союзу, наближенням президентських виборів тощо, в Польщі все гучніше заявляють про себе ультраправі партії, серед яких партійна коаліція «Конфедерація» під керівництвом партії «Корона». У своїй агітаційній роботі вони широко експлуатують антиукраїнську риторику, організують антиукраїнські кампанії під спільним слоганом: «Стоп українізації Польщі». При цьому слід зазначити, що деякі заходи ультраправих, як у місті Санок Підкарпатського воєводства 25 вересня, фактично провалились. На мітингу були присутніми лише організатори, які виступали на порожній площі (див.: Ілюстрації). В інших, переважно великих містах – Варшаві, Щецині – збирали не більше двох сотень учасників.

20 липня ц. р. у Вроцлаві партія провела молодіжну конференцію Конфедерації, під час якої молоді представники протестували проти розміщення українських прапорів на вулицях міста і транспортних засобах (автобусах і трамваях). Організатори говорили про загрози, що постали перед польською державою: про відкритий кордон Польщі з Україною, приплив маси мігрантів з української території тощо.

У 2022 р. лідери партії опублікували з промовистою назвою брошуру: «Зупинити українізацію Польщі», в якій даються поради, як протистояти українським біженцям. Активізувалася діяльність «Корони» (*скорочена назва партії*) з приходом осені і наближенням президентських виборів, розширилась географія антиукраїнських виступів. Маніфестація „Stop ukrainizacji Polski” проходила 7 жовтня на площі Adamowicza в Щецині. Демонстранти стверджували: під приводом війни в Україні відбувається масове переселення українського населення до Польщі, що загрожує виникненням між-національних конфліктів, зростанням злочинності, погіршенням умов у школах для польських дітей або розвалом системи охорони здоров'я в Польщі. Вони вважають, що у разі скасування заборони на виїзд з України чоловікам призовного віку Польща має закрити кордон. На думку Конфедерації Корони Польської (ККП), «має бути забезпечений законодавчий захист від поширення антипольської, шовіністичної ідеології ОУН-УПА та культу злочинців, таких як Бандера, Шухевич, Донцов».

Польські націоналісти роками намагаються розпалювати ненависть до чисельної української громади у Польщі, до якої сьогодні

додалися ще й біженці. Польські інформаційні джерела повідомляють, що хештег #StopUkrainizacjiPolski («Зупинити українізацію Польщі»), який просуває лідер партії проросійський депутат Сейму Гжегож Браун, останнім часом був доволі популярним у Twitter. Інтернеткористувачі – а серед них і боти – закликають не пускати в країну біженців війни, а також не працевлаштовувати українців у польських фірмах. Водночас аналіз, проведений Лабораторією цифрових криміналістичних досліджень Атлантичної ради, виявив, що «великому рейтингу» подібній інформації сприяла «недостовірна» активність «облікових записів, які виявляють ознаки ботоподібної поведінки». Тобто продемонстрована у кілька тисяч осіб популярність виявилася примітивною підробкою неіснуючої кількості підписантів. Необхідно зазначити також, що риторика Конфедерації щодо українців є відверто проросійською.

Гасло «Зупинити українізацію Польщі» у Twitter запровадив і пропагував Гжегож Браун – саме він у середині липня зібрав до партії групу осіб, що причетні до міжнародних зв'язків Польщі. Під час зустрічей звучать вимоги припинити військову допомогу Києву, а також заклик до союзу з Москвою. Цю інформацію використала білоруська пропаганда в режимних ЗМІ. Яким чином поширювався хештег #StopUkrainizacjiPolski у Twitter до 26 серпня, перевірів один із IT-фахівців, який зробив наступні висновки. «Десять найзавзятіших спамерів опублікували під хештегом 2634 твіти, тобто більше чверті всіх твітів. На 100 найактивніших припадає 5893 твіти, тобто майже 60% від загальної кількості», — пише автор, який проводив аналіз. Таким чином, була підтверджена схема організаційного замовлення зазначеної акції.

Нагадаємо, спроби протистояння поляків і українців у російських пропагандистських осередках сусідньої країни розгорталися з початку війни. При цьому згадується або неонацистський «бандеризм» в Україні, який поширюватиметься далі на Захід, або про нібито плани Польщі поглинути Україну, щойно хтось із польського уряду оголосить про тіснішу співпрацю з Києвом. Кілька коментарів з польських публікацій, які є більш-менш толерантними, подано у посиланнях.

Історія появи Корони. Коаліція «Конфедерація свободи і незалежності» свого часу була утворена внаслідок об'єднання політичних партій KORWiN, Національного руху Польщі, Конфедерації польської корони та організації Союз християнських родин. Конфедерація останнім часом втрачає підтримку: сьогодні вона має 12 представників у парламенті. Згідно інформації Центру дослідження суспільної думки / CBOS, «конфедерати» можуть не потрапити до Сейму: лише

4,1 відсотки опитаних віддали би за них свій голос. За даними дослідження IBRiS для Radio ZET за Конфедерацію голосувало би 4,2 відсотки респондентів.

Поступово змінюється і ставлення поляків до українських біженців. Дослідження CBOS свідчать, що у березні 3 відсотки опитаних поляків висловлювались проти прийняття українських біженців. У липні ця частка зросла до 11%. Водночас, липневі дослідження показали, що 77% поляків у той чи інший спосіб допомагали біженцям з України.

Що являє собою партійне об'єднання польських націоналістів? Конфедерація Корони Польської, або скорочено «Корона», – політична партія, про створення якої 28 червня 2019 р. оголосив нинішній Депутат Сейму Республіки Польща згаданий вище Гжегож Браун. Партія була зареєстрована 24 січня 2020 р. Корона є співорганізатором партії Конфедерація свободи і незалежності, яка в Сеймі Республіки Польща входить у спільну депутатську групу. Керівництво партії складають: президент *Гжегож Браун*, віце-президент і генеральний секретар *Влодзімеж Скалік*, віце-президент *Роман Фріц* та політичний комітет з шести членів: Марта Чех, Рафал Фориш, Пьотр Гесен, Каміла Єзерська, Славомір Сала, Войцех Сінські. Гасло партії – «Віра, сім'я і власність», бренд – «Ad Maiorem Dei Gloriam» (*йти до більшого – це Божа слава*). Керівники заявляють, що члени партії є прихильниками традиційних ієрархій і цінностей. За словами лідера Гжегожа Брауна: «Ми б із задоволенням грали в інші політичні ігри, як зараз грають у демократію. Ось чому нам потрібна «вечірка!» (*тобто проявити себе через антиукраїнську платформу, «погратися з виборцями»*).

Партійна програма містить такі основні положення: Ми захищаємо гідність, безпеку та багатство поляків. Організуємо пікети, парламентські виступи, конференції, прес-релізи, надсилаємо листи владі. Наші учасники беруть активну участь у проєкті Нюрнберг 2.0, основна мета якого збирати інформацію про тих, хто закликає до агресії і війни. Вони також беруть участь у проєкті скорочення ланцюга поставки від фермера до споживача. У Католицькій Церкві, як заявляється у програмі, «ми особливо цінуємо Традицію».

«Ми поширюємо культуру зброї, організовуючи пікніки стрільнини. Ми намагаємося отримати сильну польську армію. Ми робимо ставку на співпрацю з науковцями. Пропагуємо класичну освіту. Ми прагнемо створити економіку з перевагою Польських компаній, заснованих на валюті, випущеній Центральним польським банком. Ми вимагаємо від уряду лідерства в зовнішній політиці відповідно до польського *raison d'état* (сенсу існування)». Приєднуй-

тєсь до нас як прихильник або член Корони – через веб-сайт www.konfederacjakoronypolskiej.pl або зробіть пожертвування на наш бізнес шляхом переказу з особового рахунку на рахунок 08 1020 1026 0000 1502 0519 5765, розмістивши в назві переказу: «пожертва на статутні цілі». Корона – знатна вечірка.

Лідер Конфедерації польської корони відомий своїми проросійськими поглядами: його часто цитують російські ЗМІ, він виявився єдиним депутатом, який у січні не проголосував у Сеймі за резолюцію зі зверненням до ЄС і НАТО допомогти Україні у війні з РФ. Гжегож Браун намагається популяризувати себе, влаштовуючи різноманітні публічні скандали, зокрема, антивакцинаційні кампанії. Як наслідок, Спеціальний комітет польського Сейму підтримав рішення позбавити імунітету депутата крайньої правої партії «Конфедерація польської корони» Гжегожа Брауна за порушення COVID-правил. Браун звинувачують у десяти випадках порушення коронавірусних обмежень з травня по грудень 2021 р. Так, депутат раніше публічно заявляв, що коронавірусу не існує та виступав проти вакцинації загалом. Навіть з нинішнім депутатським імунітетом Брауну все одно загрожує суд після того, як на початку березня він увірвався в Національний інститут кардіології Польщі й влаштував бійку зі співробітниками, зокрема екс-главою польського МОЗ Лукашем Шумовським. Тепер рішення про позбавлення імунітету Гжегожа Брауна має ухвалити Сейм.

За моніторингом коментарів учасників мережі щодо активних дій партії Корона можна дійти наступних висновків. По-перше, партія має як прихильників, так і противників. Однак саме кількість прихильників у рази переважає. Серед прихильників є люди різних вікових груп. Молоде покоління доволі жорстко реагує на присутність українців, керуючись фейками, нав'язуваними московією. Називають їх бандерівцями, вимагають всіх вивезти на український фронт. Представники старшого покоління вважають, що українці є загрозою для безпеки, стану здоров'я польського суспільства, для освіти і культури. Напротивагу цьому, критики партії вважають, що «Конфедерація сіє ненависть, а її лідер – російський слуга».

Висновки та рекомендації.

Силовим безпековим структурам та МЗС України слід звернути увагу на сам факт появи і доволі швидкого зміцнення націоналістичної організації «Корона». Також на те, що одним із провідних пунктів її програми є оволодіння зброєю, яку роздають учасникам і якою вчать володіти на стрільбищах. Це доволі дивне завдання, як для цивільної гуманітарної організації.

У складній ситуації сьогодення розгортання подібних «Короні» рухів живиться далеко не завжди толератним поведженням українців в Польщі. Подібним проявам можна було б запобігти, якби наші громадяни були обізнані з уживаними правилами ставлення до іноземців в Польщі та і інших державах. За нашим баченням, необхідно звернути увагу на контингент українців, що виїжджають за кордон, і особливо на тих, хто вперше. Не всі вони ознайомлені з правилами поведження в іншій країні, часто вимагають у своїх рятівників значно більшої допомоги (грошима, житлом, одягом, продуктами харчування тощо). Зростаюче незадоволення існуючим станом часто супроводжується і зіткненнями між поляками та українцями, про що все частіше повідомляють польські ЗМІ.

Дійсно, що відповідна слушна інформація для українців, що приїжджають, розміщена на сайті Посольства України в Республіці Польща і консульствах. Однак, на жаль, не всі приїжджі завчасно встигають ознайомитись з нею. Польські сайти, зокрема і волонтерів подають інформацію переважно польською мовою, якою більшість українських громадян не володіє. Тому було б корисним через наші дипломатичні представництва та гуманітарні організації звернутися до польської сторони на предмет підготувати невеличкі інформаційні листки-нотатки або брошуру про правила перебування в Польщі, вимоги польської адміністрації до прибулих, правила пошуку і влаштування на роботу тощо і роздавати їх всім подорожуючим. Доцільним постає і налагодження друкування також інформаційного листка про часті зміни в польському законодавстві стосовно українських біженців.

Доречним було б з відповідною інформацією знайомити людей в залізничному і авто- транспорті. Така увага до українських громадян зняла б цілу низку питань щодо можливих ускладнень подорожуючих. Вона сприяла би припиненню залякувальних інсинуацій, які розповсюджує росія через свій інформаційний ресурс «раша тудей».

3.8. Вітер І.І. Особливості соціального розвитку Австралії у середині XX ст.

Сьогодні в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, спостерігається підвищений інтерес до соціальної проблематики, до аналізу форм і методів соціальної політики з метою вироблення конкретно-історичних моделей соціальної держави, їх збереження та подальшого розвитку. Пройшовши етапи злетів і падінь, концепт соціальної держави не втратив своєї ціннісної складової і продовжує

залишатися практично єдиною зрозумілою і прийнятою всіма метою суспільно-державного життя.

Історичний досвід Австралії, яка ось уже понад століття характеризується соціально-політичною стабільністю, високим рівнем економічного розвитку, соціального добробуту, надійністю і комфортністю для життя, надзвичайно затребуваний у сучасному глобалізованому світі з його викликами та загрозами. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує аналіз зародження та розвитку в Австралійському Союзі (АС) моделі соціальної держави та держави добробуту як її форми. Розбудова останньої значною мірою відбувалася у середині ХХ ст. Тому вивчення соціального розвитку Австралії у цей період викликає певний інтерес.

Сьогодні в Австралії існує найбільш розвинена у сучасному світі система соціального забезпечення, основи якої були закладені ще на початку ХХ ст., а передумови – створені ще раніше, за колоніальних часів. Основними особливостями соціально-економічного розвитку країни напередодні утворення АС були значна роль держави в управлінні соціальними та економічними процесами та прогресивне соціальне законодавство. Австралія по суті виступала однією з країн – «соціальних лабораторій» для Старого Світу, де втілювалася в життя широка програма соціальних реформ. Активне втручання державного апарату в практично всі найважливіші галузі регулювання соціального та економічного життя країни стало приводом для більшості європейських спостерігачів назвати Австралію країною, де на практиці був введений «соціалізм без доктрин».

Після утворення федерації курс на соціальні реформи був продовжений урядом АС, соціальна політика якого охоплювала всі сторони соціального життя населення – освіту, охорону здоров'я, пенсійне забезпечення тощо. Саме в перші роки федерації закладалися основи сучасної соціальної держави, яка сьогодні вважається однією з найуспішніших у світі. У період ліберально-лейбористської співпраці 1904–1912 рр. були прийняті закони, що заклали основи державності в АС, у тому числі: протекціонізм як захист внутрішнього ринку; політика «білої Австралії», що регулювала імміграцію і захищала ринок праці від низькооплачуваної робочої сили; державний арбітраж для вирішення трудових конфліктів; державний патерналізм, що поширювався на всі верстви населення, включаючи аборигенів (хоча, зауважимо, до останніх у ті часи це носило досить формальний характер).

У результаті Австралія стала однією з найбільш передових у сфері соціальної захищеності країн того періоду: зокрема, у 1907 р. в країні було встановлено мінімум заробітної плати у розмірі 42 шилінгів

на тиждень для сім'ї з п'яти осіб, який забезпечував «нормальні потреби середнього робітника як людської істоти, що живе в цивілізованому суспільстві». У 1908 р. був прийнятий Закон про пенсії за віком та інвалідністю, які стали виплачуватися з 1908 і 1910 рр. відповідно. З 1912 р. виплачується допомога з материнства, яка покривала витрати на народження дитини. До кінця 1920-х рр. тривалість робочого дня складала 44 години на тиждень у більшості галузей промисловості.

Таким чином, послідовне проведення успішної соціальної політики привело до побудови в Австралії соціальної держави, тобто правової демократичної держави, найвищою цінністю якої є людина; держави, яка створює і гарантує необхідні умови для гідного життя і вільного розвитку особистості, всебічної самореалізації творчого потенціалу кожного свого громадянина.

Побудова соціальної держави в країні була затримана подальшими історичними подіями. Важко позначилася на Австралії світова економічна криза 1929–1933 рр.: третина працездатного населення опинилась без роботи, знизилася народжуваність, зменшився приплив іммігрантів, експорт знизився вдвічі. Федеральний уряд був змушений провести непопулярні заходи: знизити заробітну плату в бюджетній сфері, зменшити пенсії та виплату відсотків по облігаціях. Арбітражний суд постановив зменшити на 10% реальні заробітні плати. До 1934 р. гострота кризи стала знижуватися, але зростання економіки було незначним. На тлі падіння експортного тваринництва повільно відроджувалася промисловість, збільшувалася кількість підприємств обробної промисловості (до 1936 р. їх налічувалося близько 25 тис.) та кількість зайнятих на них працівників. Поступово відновлювалася зовнішня торгівля, головними експортними товарами залишалися м'ясо, масло, вовна та зерно. Із зростанням економіки поверталися й соціальні виплати.

За часів Другої світової війни економіка країни була переорієнтована на військові потреби. Були створені нові підприємства, інші – переобладнувалися і модернізувалися з урахуванням цих потреб. Збільшилась кількість робітників, зайнятих на військовому виробництві, зростали темпи виробництва у верстатобудуванні, літакобудуванні, суднобудуванні, збільшилася виплавка сталі і чавуну. Все це приводило до значних змін у соціально-економічному розвитку Австралії. Водночас, соціальна спрямованість австралійської держави значною мірою зберігалася і в цей період. У 1940-х рр. була проведена перша велика реформа системи соціального забезпечення, у результаті якої було введено значну кількість нових видів соціальної допомоги. У 1941 р. прийнято нову національну програму дитя-

чої обдарованості. У 1942 р. були засновані три різновиди пенсій для вдів: клас А – для вдів, які мають дітей віком до 16 років; клас Б – для вдів старше 50 років, які не мають неповнолітніх дітей; і клас В – для бездітних вдів молодше 50 років. У 1943 р. було введено допомогу для непрацюючих дружин, чоловіки яких були непрацездатними пенсіонерами; додаткові допомоги дітям пенсіонерів; у 1945 р. – допомоги по хворобі і безробіттю, а також інші допомоги. Ветеранам надали безкоштовне лікування, освіту і професійну перепідготовку.

У післявоєнній Австралії запанував дух оптимізму і впевненості. Лейбористський уряд на чолі з прем'єр-міністром Джоозефом Бенджаміном Чіфлі висунув нові плани економічного розвитку країни. У період 1946–1949 рр. було розроблено законодавство, орієнтоване на підвищення добробуту, розвиток системи охорони здоров'я, турботу про осіб похилого віку, допомогу безробітним і непрацездатним. Все це свідчило про розбудову в Австралії держави загального добробуту.

Взагалі держава загального (суспільного) добробуту (англ. welfare state) – це термін, яким узагальнено характеризують політику держави, що має на меті забезпечити надання низки таких основних послуг, як охорона здоров'я і належний рівень освіти (зазвичай безкоштовної) завдяки державному фінансуванню. Це одна з багатьох концепцій правової держави та один із специфічних різновидів соціальної держави, який розглядається у своїх виокремлених аспектах. Водночас, зміст держави добробуту значно ширший. Останнім поняттям охоплюється вся система заходів, спрямованих на подолання різноманітних «вузьких місць» у суспільному розвитку, в тому числі в економіці, тоді як діяльність соціальної держави прямо не зачіпає функціонування економічного фундаменту суспільного життя.

Піку свого розвитку соціальна держава як явище досягла у 1950–1960-х рр. у рамках «суспільства загального добробуту» на Заході та в соціалістичних країнах в рамках «загальнонародної держави». В Австралії вона мала свої особливості. У 1950–1960-х рр. в країні почався період зростання економіки. Розробка родовищ нових корисних копалин (нікелю, урану, нафти і газу) дозволила країні забезпечувати до 65% її потреб в енергосировині за рахунок внутрішніх ресурсів. Це стало базою для економічного ривка 1950–1960-х рр.: у 2 рази зросла кількість промислових підприємств, у 3 рази – вартість виробленої на них продукції, у 4 рази підвищився рівень енергопостачання. Національний дохід зріс у 3 рази, частка приватних інвестицій – у 5 разів. При низькому рівні інфляції, стабільних цінах і практично повній зайнятості населення економічна система Австралії стала однією з найбільш збалансованих у світі. Хоча в країні зберігалися осеред-

ки бідності і соціальної напруженості, середній клас досяг високого рівня добробуту в умовах зростання промислового виробництва. Придбання окремого будинку стало реальністю для всіх категорій трудящих, передмістя столичних міст стрімко зростали, і нові хмарочоси капіталістичних корпорацій змінили центральні ділові квартали. Системи середньої та вищої освіти в Австралії швидко удосконалювалися за підтримки уряду. Розширювалися програми допомоги малозабезпеченим, включаючи аборигенів.

Після закінчення війни уряд зробив все можливе, щоб забезпечити якнайшвидше повернення до мирного життя. Поступово були скасовані всі побутові обмеження військового часу, економіка плавно переходила на мирні рейки. Паралельно з післявоєнного реконструкцією в Австралії закладалися основи того громадського порядку, який прийнято називати державою загального добробуту. Суттю його стало створення максимально зручного і комфортного життєвого рівня для більшості громадян країни в рамках доктрини «демократичного соціалізму», яка була прийнята Австралійською лейбористською партією (АЛП) Дж. Б. Чіфлі у 1940-х рр. За словами міністра праці Е. Д. Холлоуея, Національна Схема добробуту, прийнята відразу після війни, була «сегментом мосту, спорудженого, щоб перевести людей через прірви, що виникають час від часу».

Новий глава уряду Дж. Б. Чіфлі сам по собі був «втіленням австралійської мрії»: простий робітник, машиніст, що доріс до прем'єр-міністра, проживав у номері готелю «Куррайонг» без зручностей, харчувався в місцевому кафе або на робочому місці. Будучи на диво скромним і невибагливим у побуті, він став свого роду символом цілої епохи в історії політичного життя Австралії. За словами Ч. М. Кларка, «його життя, особистість і смаки, здавалося, увібрали до себе історію і надії радикалізму в Австралії». Дж. Б. Чіфлі «надав капіталізму людське обличчя і створив матеріальне благополуччя для всіх, будучи відданим лейбористській вірі в те, що створення комфорту – це неодмінна умова людського благополуччя і щастя».

Поряд з ним батьком австралійської держави загального добробуту по праву вважають одного з найбільш яскравих державних діячів Австралії Герберта Кумбса. Уродженець Перта, він закінчив Лондонську школу економіки, і перший досвід його практичної діяльності припав на період Великої депресії. Ідеї Дж. М. Кейнса справили на нього вирішальний вплив, а досвід роботи у банківській системі АС і федеральному казначействі у 1930-х рр. висунув його в перші ряди урядових експертів. Блискуча кар'єра Г. Кумбса завершилася на початку 1970-х рр., підсумувавши його майже 50-річне служіння Австралії при 7 прем'єр-міністрах – від Дж. Лайонса до Г.

Уїтлема. Саме він втілював у життя обіцянки військового часу про краще життя для австралійців.

На референдумі 1946 р. була схвалена поправка до конституції, згідно з якою федеральний уряд повинен не тільки взяти на себе турботу про непрацездатних і літніх людей, а й забезпечити виплату допомоги молодим матерям, вдовам, дітям, безробітним, студентам і багатодітним сім'ям, а також – брати участь у придбанні ліків та в оплаті гонорарів медичному персоналу. Це змусило істотно розширити соціальні програми уряду Австралії. Здійснювалася широка програма соціальної підтримки: у рамках курсу на побудову держави загального добробуту федеральний уряд надавав допомогу малозабезпеченим, створювалися нові робочі місця, розширювалася система вищої освіти, була введена система стипендій для її здобуття. У Канберрі – на базі заснованої ще в 1930-х рр. Вищої школи – відкрився Австралійський національний університет (АНУ), що став одним з головних центрів отримання високоякісної освіти.

Влада розгорнула широку діяльність по наданню допомоги демобілізованим солдатам: їм надавалася безкоштовна освіта, забезпечувалися лікування хворих та інвалідів, постачання ліків і професійна перепідготовка. Кошти на проведення цієї та інших соціальних програм надходили із введеного ще у 1942 р. високого єдиного прибуткового податку, збір якого здійснювався центральним урядом. Штати, що залишилися без основного джерела доходів, з 1946 р. почали отримувати компенсаційні виплати з федерального бюджету у вигляді грантів, що дозволяло їм урядам активно брати участь у реалізації планів центрального керівництва країни. Ця система фінансування суб'єктів федерації була остаточно закріплена рішенням Високого суду у 1957 р., і спроби деяких штатів повернутися до довоєнної системи фінансування виявилися безуспішними.

У цей період були зроблені перші кроки в організації національної системи охорони здоров'я: введення допомоги у разі хвороби; завдяки розгорнутій у 1940-х рр. кампанії боротьби з туберкульозом це захворювання практично було зведено нанівець. Розвивалися програми по забезпеченню нужденних громадян недорогими квартирами, федеральний уряд надавав штатам пільгові позики на житлове будівництво. Відроджувалася промисловість, розвивалося точне приладобудування, випускалися різні типи автомобілів і літаків. У 1948 р. був встановлений 48-годинний робочий тиждень. Зроставав рівень продуктивності сільського господарства, АС постачав продукти харчування до послабленої війною Великої Британії та інших держав. Встановлювалося авіасполучення з усіма найбільшими країнами світу. Уряд субсидював будівництво і функціонування всіх

підприємств національного значення у низькоприбуткових галузях: транспорт, зв'язок, енергопостачання, наукові розробки тощо. Австралійські вчені і винахідники зробили чималий внесок у світову скарбницю видатних відкриттів. Вони продовжували досліджувати Антарктиду, успішно займалися астрономією, стали авторами багатьох винаходів, таких як «чорний ящик» (1950 р.), який є сьогодні на кожному літаку, або пеніцилін, який врятував багато тисяч життів.

У 1949 р. розпочалося будівництво одного з найграндіозніших технічних проєктів сучасності – знаменитого гідроенергетичного комплексу в Сніжних горах, включеного до списку найбільших інженерних споруд світу (побудований у 1974 р.). Саме це широкомасштабне будівництво певною мірою переконало уряд лейбористів у необхідності перегляду імміграційної політики Австралії, який почався в ті ж роки. Звичайно, головну роль у цьому процесі зіграла Друга світова війна, яка продемонструвала нагальну необхідність збільшення чисельності населення країни. Гасло «Заселяй або загинеш» знову набуло популярності. Саме реалії повоєнного часу змусили австралійських політиків поступово змінити жорсткі критерії відбору бажаних іммігрантів. Економіці, що розвивалася, були потрібні кваліфіковані робочі руки, а Австралія навіть у роки «бебі-буму» 1950–1960-х рр. не могла забезпечити всі свої потреби в робочій силі. У наступні десятиліття країна все частіше стикалася з такими демографічними проблемами, як зниження народжуваності і старіння населення. Перші післявоєнні кабінети лейбористів відкрили двері до Австралії для небританців. З ініціативи Артура Огастеса Колуелла, що зайняв у 1947 р. пост міністра у справах імміграції, проводилася широкомасштабна програма залучення в якості нових громадян АС біженців з країн Південної та Східної Європи. Метою уряду було якомога швидше довести чисельність населення країни до 20 млн осіб.

У 1947 р. А. О. Колуелл підписав відповідну угоду з Організацією у справах біженців ООН, у рамках якої здійснювався прийом переміщених осіб з таборів для біженців в Європі. За перші два роки його дії 85 тис. нових жителів прибули в АС, до 1951 р. ця цифра зросла до 167 тис. У містах зазвучала мова італійців, греків та інших вихідців із розореної Європи. Прибуття до Австралії нових громадян значно зросло, і з 1945 по 1966 рр. населення Зеленого континенту збільшилося з 7,5 млн до 11 млн осіб.

Уряд не залишився осторонь від підтримки культури і науки: у 1945 р. під патронажем федерального уряду була створена Австралійська національна рада з кінематографії, а з 1949 р. колишня Федеральна рада з наукових і промислових досліджень була перетворена на Федеральну організацію з наукових і промислових до-

сліджень, що надало великі можливості для розвитку відповідних сфер. Все це свідчило про швидку нормалізацію життя в Австралії. У подальші роки соціальна спрямованість австралійської держави зберігалась. Але саме на середину XX ст. припали основні події зародження та розвитку держави загального добробуту.

Висновки та рекомендації.

Головною особливістю соціального розвитку Австралії у середині XX ст. була трансформація соціальної держави у свою якісно нову форму – державу загального добробуту, що характеризується розширенням та поглибленням соціальної допомоги громадянам та зростанням ролі держави не тільки у реалізації своїх соціальних зобов'язань та ефективному управлінні соціальною сферою, а й у подальшому розвитку соціально-економічної системи як основи формування комфортності життя населення. Згідно з найбільш поширеною класифікацією таких держав, Австралію можна віднести до ліберальної моделі держави загального добробуту. На відміну від України, де в період планової економіки застосовувалося тільки пряме втручання держави в економічну і соціальну сфери, в Австралії діють різні ефективні інструменти регулювання добробуту життя населення, що застосовуються, перш за все, в регіональній політиці управління.

В Україні ще не побудована повноцінна соціальна держава в її класичному розумінні. За сучасних умов розбудова соціальної держави в Україні залишається складною політичною, економічною та соціальною проблемою. Для її вирішення необхідно значно підняти рівень життя населення, обмежити, а потім і ліквідувати поширення бідності, зменшити надмірну диференціацію доходів населення, привести у відповідність до міжнародних стандартів і гарантій соціальний захист населення, досягти більшої згуртованості суспільства.

Наразі потрібна активна цілеспрямована соціальна політика, що ґрунтується на економічних та фінансових можливостях держави, спрямована на поєднання відновлення і зростання зайнятості та створення умов для гідної праці з ефективною підтримкою найуразливіших верств населення. Сьогодні видатки на соціальний захист населення із Державного бюджету не можуть повною мірою забезпечити рівень життя сім'ям з низькими статками на мінімальному рівні, тому вирішення цієї проблеми є однією з найактуальніших завдань держави.

Побудові соціальної держави в Україні сприятимуть: високий економічний потенціал і темпи зростання ВВП; високий рівень доходів; стабільні ціни, низькі темпи інфляції; стабільність національної ва-

люти; високий рівень добробуту населення; гарантований соціальний захист населення; дотримання принципу соціальної справедливості у розподілі соціальних благ; наявність високоорганізованої соціальної інфраструктури тощо.

Без успішного розвитку економіки, підвищення її конкурентоспроможності, розширення зайнятості, реалізації концепції гідної праці, постійного зростання продуктивності праці, підвищення доходів на душу населення, зростання ролі держави у регулюванні соціально-економічними процесами неможливо побудувати соціальну державу. Серед конкурентних переваг України варто виділити такі: висока ємність ринку; якість вищої, середньої та професійної освіти; ефективна реалізація людського капіталу, тобто знань та навичок людей, що дають їм змогу створювати цінність у світовій економічній системі.

Характерними рисами австралійської соціальної політики у середині ХХ ст. було запровадження допомоги нужденним та мало-забезпеченим, вразливим верствам населення (навіть у важкі для держави часи Другої світової війни допомога не зменшувалась через об'єктивні складнощі, а навіть збільшувалася, виникали нові її напрями). Україні варто переймати цей досвід. У період пандемії COVID-19, від якої фінансово постраждала значна частина українських громадян, слід прикласти всіх зусиль для підтримки не тільки пільгових категорій населення, але й – малого та середнього національного виробника. Цей комплекс заходів допоможе наблизити Україну до побудови справжньої соціальної держави – держави загального добробуту.

3.9. Ветринський І.М. Досвід Австралії у протистоянні регіональним геополітичним викликам: уроки для України

Австралійський Союз є одним із потужних гравців Азійсько-Тихоокеанського регіону, насамперед завдяки високому рівню економічного розвитку, ефективній політичній системі, науковому та технологічному потенціалу. Австралія не прагне до нав'язування своєї волі іншим державам, але у той же час має достатньо засобів, аби захистити себе від подібних зазіхань. Австралійський Союз є регіональною державою з глобальними інтересами, тож країна сприяє зміцненню й розвитку численних багатосторонніх міжнародних проєктів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТЕС, АСЕАН, ВРЕП та ін.). Австралія є лідером в Океанії та надає особливого значен-

ня розвитку двосторонніх відносин з такими країнами як США, Японія, Індонезія, Індія, КНР, Сінгапур, Республіка Корея тощо. Безпеку і оборону Австралійського Союзу забезпечують Австралійські сили оборони, що складаються з Королівського австралійського флоту, австралійської армії, Королівських австралійських військово-повітряних сил. Крім того, держава має статус Основного союзника США поза НАТО, а також з 1951 р. входить до Тихоокеанського пакту безпеки (АНЗЮС) – спільного з Новою Зеландією та США військово-політичного союзу.

Головним геополітичним викликом для Австралії на сьогодні є посилення ролі КНР в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та ескалація напруги між Китаєм і США. Зважаючи, що КНР є основним торгівельним партнером Австралійського Союзу, а США, у свою чергу, є головним стратегічним партнером та військовим союзником, закономерно, що часом країна стає заручницею геополітичного протистояння двох великих гравців. Культурна та цивілізаційна спорідненість зі США та Європою зумовлює спільну з ними позицію Австралії щодо низки міжнародних питань, наприклад заклику до розслідування причин виникнення та поширення вірусу COVID-19 або засудження численних порушень прав уйгурів у КНР. Також Австралія, слідом за США, Великою Британією та іншими європейськими країнами, висловлюють побоювання щодо загрози національній безпеці в разі більш тісної співпраці з Пекіном в технологічній сфері, прикладом чого є не допуск китайської компанії Huawei до установки мережі 5G. Подібна позиція викликає невдоволення китайського уряду, яке він демонструє шляхом розв'язання торгівельних воєн з Австралійським Союзом. Так, зокрема, з листопада 2020 р. КНР припинила закупівлю в Австралії щонайменше семи товарних категорій, включаючи вугілля, мідь, пиломатеріали, ячмінь, цукор, вино і лобстери. Для австралійської економіки подібні обмеження є досить відчутними, оскільки Китай є найбільшим ринком експорту Австралійського Союзу, розмір якого за рік до обмежень сягнув \$ 104 млрд., таким чином бюджет Австралії недорахується десятків мільярдів доларів.

Економічний тиск не єдиний виклик для Австралії з боку КНР. Відносна географічна близькість та численні зв'язки двох держав у галузі економіки, фінансів, науки, культури тощо відкрили широкі можливості неформального впливу китайських владних структур на внутрішньополітичну ситуацію в Австралійському Союзі. Китай намагається впливати на австралійську політичну систему, зокрема китайські донори шляхом надання фінансової допомоги, фактично купують доступ та вплив на австралійські університети, просуваючи пропагандистські наративи та заохочуючи спільні наукові проекти,

які потім використовуються в інтересах китайських збройних сил. В Австралійському Союзі оцінюють й коментують ситуацію вже не в термінах китайського впливу і м'якої сили, а починають висловлювати конкретні побоювання відносно таємного втручання з боку комуністичної партії Китаю у внутрішні справи країни. Пекін просуває свої інтереси в Австралійському Союзі щонайменше у трьох напрямках: насаджуючи в австралійському суспільстві ідею щодо єдності китайської держави, комуністичної партії КНР та китайського народу, що дає змогу будь-яку критику на адресу правлячої партії характеризувати як сінофобію; переслідуючи критиків правлячого режиму, насамперед опозиційних ЗМІ та австралійських журналістів китайського походження, яких на території КНР ув'язнюють та піддають тортурам; роздаючи щедрі пожертви на адресу австралійських політичних партій, університетів, окремих політиків тощо, які потім фактично ретранслюють позицію офіційного Пекіна з тих чи тих міжнародних питань (наприклад стосовно спірних територій у Південно-Китайському морі).

Велике занепокоєння Канберри викликає стрімке нарощення військової активності КНР у регіоні. Постійно збільшуючи свій військовий бюджет, який у 2021 р. має скласти понад \$ 200 млрд., Пекін приділяє особливу увагу саме наступальному потенціалу. Претензії Китаю на контроль Південно-Китайського моря на тлі остаточного позбавлення самоврядування Гонконгу та постійних погроз на адресу Тайваню, це лише частина епізодів, які викликають цілком закономірне занепокоєння Канберри, особливо у контексті стратегічного протистояння КНР зі США. Фактично, можна відзначити поступове оформлення двох протиборчих полюсів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні на чолі з Пекіном та Вашингтоном, кожен з яких прагне перетягнути на свій бік якомога більше країн регіону. Австралійський Союз, який є одним з основних військових союзників США, автоматично стає ворогом Китаю у разі загострення конфлікту, відповідно загроза його національній безпеці з боку Пекіна є цілком реальною, тож австралійський уряд готує на неї адекватну відповідь.

В австралійському уряді усвідомлюють, що кількість викликів та загроз з боку КНР зростатиме через посилення геополітичних амбіцій Пекіна, тож Канберра реалізує низку кроків для захисту своїх інтересів як у сфері внутрішньої політики, так і стосовно зовнішньої торгівлі чи національної безпеки і оборони. Так, після проведення розслідування щодо втручання іноземних держав у внутрішньополітичні процеси, в Австралії було ініційовано зміни до законодавства, зокрема про обмеження чи, навіть, заборону пожертв на політичні цілі із закор-

дону. Федеральний уряд отримує повноваження для оцінки угод, які австралійські громадські організації та ВНЗ укладають з іноземними партнерами (насамперед з КНР). Відповіддю на економічний тиск та торговельні війни з боку Пекіна, стало звернення Австралії зі скаргою до Світової організації торгівлі, а також обмеження щодо китайських інвестицій. Зокрема, згідно прийнятого наприкінці 2020 р. «Australia's Foreign Relations Bill», міністр закордонних справ отримав повноваження щодо призупинення дії нових чи підписаних раніше угод між штатами й територіями Австралії та іноземними державами. Також Австралійський Союз на тлі посилення геополітичного протистояння у регіоні почав масштабну програму щодо підвищення власного військового потенціалу. Згідно оновленої оборонної стратегії (2020 Defence Strategic Update) сумарний військовий бюджет до 2030 р. складе понад \$ 400 млрд., з яких на технічне переозброєння буде витрачено понад \$ 180 млрд. У кінці 2020 р. Австралія оголосила про укладення угоди зі США щодо спільної роботи над створенням надзвуквої ракети, а на початку 2021 р. з'явилася інформація, що Австралія випускатиме власні керовані ракети.

Аналіз реагування Австралійського Союзу на виклики з боку КНР може бути більш ніж актуальним для України у контексті протистояння гібридній російській агресії, особливо враховуючи, що обидва авторитарні режими використовують схожий інструментарій. Головним засобом просування власних геополітичних інтересів РФ та КНР є інформаційно-пропагандистські кампанії поєднані із щедрим фінансуванням лояльних політичних, громадських чи освітніх проєктів. Подібний підхід є дуже дієвим з точки зору впливу на внутрішньополітичні процеси, особливо у демократичних країнах зі слабкими державними інститутами. У разі недостатньої ефективності зазначеного підходу, він доповнюється зовнішнім економічним (санкції, торговельні війни тощо), а також військовим (спецоперації, демонстрація сили, пряма агресія тощо) тиском.

Висновки та рекомендації.

Австралійський Союз знаходиться у непростій ситуації, оскільки з культурно-цивілізаційної точки зору держава фактичною є частиною євроатлантичного простору, проте географічне положення зумовлює її тісну інтеграцію і економічну взаємозалежність з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, цінності яких можуть суттєво відрізнятися від австралійських.

Торгівельно-економічні зв'язки між Австралією та КНР, які динамічно розвивалися протягом кількох десятиліть, сьогодні швидко погіршуються, насамперед, через розбіжності на рівні ціннісних

орієнтирів, які зумовлюють особливості внутрішньої та зовнішньої політики держав.

Тривале економічне зростання у КНР, на тлі консервації існуючої в країні авторитарної політичної системи, зумовило посилення її геополітичних амбіцій на регіональному та глобальному рівнях, які Пекін все частіше демонструє за допомогою економічних та військових інструментів.

Австралійський Союз, що є важливим гравцем в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, стає об'єктом значного економічного тиску з боку КНР, насамперед у відповідь на незалежну зовнішньополітичну позицію Австралії, яка по багатьох позиціях є солідарною з євроатлантичним співтовариством.

Активно використовуючи економічні інструменти, КНР прагне посилити свій вплив як на внутрішньополітичні процеси в Австралії (шляхом фінансування австралійських освітніх і наукових проєктів, політичних партій і конкретних суспільних діячів), так і на її зовнішньополітичну позицію, що часто не співпадає з китайськими пріоритетами (за допомогою торговельних воєн, офіційних та неформальних ембарго на цілі категорії австралійського експорту).

Пекін швидко нарощує військовий потенціал, зокрема, свої наступальні можливості, демонструючи амбіції на геостратегічне домінування в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та не приховуючи, що подібна політика є прямим викликом і потенційною загрозою для США та їх союзників, зокрема й Австралії.

У відповідь на посилення тиску з боку КНР, Австралійський Союз реалізує низку заходів для захисту своїх інтересів, зокрема, впроваджує зміни до законодавства з метою жорсткішого регулювання іноземних фінансових надходжень, насамперед, стосовно університетів та політичних партій, активно використовує інструменти Світової організації торгівлі для протидії економічному тиску Пекіна.

В умовах наростання геополітичної напруги у регіоні, Канберра готує потужну програму модернізації збройних сил, на яку планує витратити понад \$ 400 млрд. протягом найближчих десяти років.

У своєму протистоянні з КНР, Австралійський Союз незмінно демонструє солідарність з євроатлантичним співтовариством та спирається на його підтримку, зокрема поглиблюючи оборонну співпрацю зі США як ключовим союзником у галузі безпеки.

Досвід Австралії демонструє, що головною опорою держави у протистоянні гібридній агресії є її інституціональна стійкість та потужний економічний потенціал, тож посилення динаміки та ефективності ключових реформ (у судовій, правоохоронній, військовій сферах, «деолігархізації» тощо) залишається життєво необхідним для України.

Одним із ключових інструментів деструктивного впливу з боку авторитарних режимів, актуальним і для України, є пряме чи опосередковане фінансування громадських, освітніх, політичних та інших проєктів або, навіть, конкретних політичних діячів чи посадовців в інших країнах, з метою просування власних інтересів. Основою захисту від подібних дій є ефективна та професійна антикорупційна діяльність, покликана мінімізувати вразливість державних структур він зовнішньої фінансової експансії.

Надважливою задачею вітчизняних спецслужб є протидія іноземній агентурі – боротьба з так званою «п'ятою колоною», оскільки на відміну від Австралії, велику роль у гідридній агресії РФ проти нашої держави грає ідеологічний чинник: внаслідок пропагандистської діяльності Кремля значна кількість громадян України симпатизує агресорові, а дехто готовий, навіть, до здійснення підривної діяльності під керівництвом російських спецслужб.

Важливим елементом захисту національних інтересів України, особливо у контексті протидії впливу та агресії РФ, є робота зі збереження міжнародної підтримки з боку наших партнерів з євроатлантичної спільноти, поглиблення співпраці та розвиток союзницьких відносин, що є дієвим інструментом протидії сильнішому ворогові.

Необхідно продовжувати та прискорювати зміцнення вітчизняних збройних сил шляхом їх реформування і відходу від застарілої радянської моделі, переозброєння, розвитку сучасної військової освіти, створення системи територіальної оборони, підвищення престижу військової професії тощо.

3.10. Романенко О.В. Австралійська міграційна політика: досвід для України

У 1788 р. в Австралії була створена перша британська колонія. Експансія вглиб материка та відкриття нових територій супроводжувалися нищенням корінного населення, що докорінно змінювало демографічну ситуацію на континенті. Одним з міфів британської офіційної пропаганди аж до Другої світової війни була інформація про нібито однорідність расового складу населення Австралії. Насправді, з самого початку свого існування Австралія була мультикультурним континентом, побудованим на інтелектуальній та фізичній силі іммігрантів, хоча, щоб визнати це, необхідно було майже два століття соціального, політичного та економічного розвитку, перетворень та боротьби.

1 січня 1901 р. набрав чинності акт британського парламенту про створення Австралійського Союзу і колонія перетворилась на нову

країну. У цьому ж році було прийнято Закон про обмеження імміграції (*The Immigration Restriction Act*), що стримував імміграцію з неєвропейських країн. Згідно з цим законом, виключалося прийняття «не білих іммігрантів» до континенту. Велика Британія, з огляду на права британських підданих в Індії, чинила тиск на уряд Австралії, щоб у Законі про обмеження імміграції ці обмеження не були окреслені в категоріях рас. Тож, офіційно заборонявся в'їзд тим, хто хворів або був судимий за кримінальні злочини.

Також було встановлено іншу, дуже дієву «фільтрацію». Кожен бажаючий жити в Австралії мусив здати диктант будь-якою, визначеною в конкретному випадку представником уряду, європейською мовою. У 1905 р. було впроваджено можливість проходження диктанту неєвропейською мовою, чого, однак, на практиці не відбувалося.

З 1926 р. всіма питаннями щодо імміграції займалася спеціально створена Комісія у справах розвитку та міграції. Найбільш динамічно міграційне законодавство Австралії починає розвиватися після Другої світової війни. До цього призвела ціла низка причин: дуже низький природний приріст населення, різкий спад кількості людей репродуктивного віку внаслідок війни, динамічний розвиток економіки Австралії, а отже – потреба робочої сили. Виділяють три етапи міграційної політики Австралії після Другої світової війни: 1) політика асиміляції; 2) політика інтеграції; 3) політика культурної різноманітності або мультикультуралізму.

У 1945 р. було створено Міністерство імміграції (*The Department of Immigration*). Основне завдання відомства полягало у регулюванні міграційних потоків до країни. Зазначимо, що дане міністерство неодноразово змінювало назву, що відображало головну мету її діяльності у той чи той момент часу аж до сьогодні.

На першому етапі політика Австралії щодо іммігрантів продовжувала заохочення британських підданих до постійного проживання на території Австралійського континенту. Їм надавалися пільги та переваги у порівнянні з іншими іммігрантами з континентальної Європи. Тих, хто не був народжений у англосаксонсько-кельтських культурах, намагалися асимілювати, навмисно не помічаючи, що іммігранти приносили із собою й свій власний культурний досвід. Саме досвід давав їм змогу об'єднатися в окремі спільноти, адаптуватися до австралійських реалій, але у той же час він заважав пристосуватися до австралійських умов існування.

На другому етапі, коли стало зрозуміло, що політика асиміляції себе не виправдала, було прийнято рішення інтегрувати нових громадян в австралійське суспільство.

Уряд Австралії розробив нове законодавство. У 1958 р. у Законі про Міграцію (*Migration Act*) було ліквідовано диктант і впроваджено систему дозволів, що перебувала у компетенції міністра імміграції. У 1966 р. були введені зміни до закону, що значно понижували обмеження щодо «небілих іммігрантів». Уряд почав виділяти кошти на навчальні програми для дітей іммігрантів. Ці програми також передбачали матеріальну допомогу іммігрантам, які мали труднощі з адаптацією у новій країні протягом перших років перебування. Від політики «Білої Австралії» остаточно відмовилися у 1973 р.

У 1975 р. в Австралії був прийнятий Закон про расову дискримінацію (*Racial Discrimination Act*), що забороняв етнічну і расову дискримінацію. У законі була прописана неможливість дискримінації щодо умов праці, дистрибуції товарів та послуг, місця проживання, доступу до публічних місць. Заборонялася дискримінація по відношенню до іммігрантів.

Суттєвою зміною у міграційному законодавстві Австралії стало впровадження у 1979 р. системи пунктів (балів оцінки кандидата). Це дало можливість обирати іммігрантів з кращою освітою або тих професій, які були необхідні для економіки Австралії. Почастішали випадки «возз'єднання сімей», тобто дозвіл іммігрувати частіше отримували ті, хто вже мав у Австралії родичів.

У цей самий час з'являється проблема нелегальних мігрантів. Сотні тисяч людей, що втікали від комуністичного В'єтнаму (їх називали «люди на човнах», «човникові люди»), хотіли оселитися у демократичній Австралії. Відповідні підрозділи Австралійських воєнно-морських сил не допускали їх до берегової лінії. Пізніше – направляли їх до переповнених таборів у Таїланді, Сінгапурі, Малайзії, Індонезії.

Проте, Австралія все ж таки систематично приймала біженців чи людей, які формально не відповідали визначенню біженця у Конвенції ООН (1951 р.), але фактично перебували у положенні біженців. На практиці це означало, що країна мала адаптувати людей, які не володіли взагалі (або достатньою мірою) англійською мовою. Підтримка уряду, яка надавалася даним групам осіб, передбачала курси вивчення англійської мови і перекладацькі послуги. У деяких випадках держава надавала допомогу в отриманні житла і медичних послуг.

На третьому етапі, що триває з кінця ХХ ст., було вирішено не уніфікувати, а зберегти унікальність кожного народу за умови прийняття ним спільних для всіх австралійців цінностей. Мається на увазі – повага до закону та людини.

У цей час було прийнято ряд документів, які регулювали життя іммігрантів на континенті, та гарантували дотримання політики

культурної різноманітності. У 1977 р. була розроблена доповідь «Австралія як мультикультурне суспільство», у 1982 р. – документ під назвою «Мультикультуралізм для всіх австралійців». У 1989 р. для підтримки гармонійного розвитку суспільства з урахуванням інтересів «старих» та «нових» громадян, була запропонована Національна програма мультикультурної Австралії. Вона базувалася на трьох основних принципах: культурній ідентичності, соціальній справедливості та економічній ефективності. У березні 1996 р. офіційним гаслом Міністерство імміграції та мультикультурних справ (право-наступника Міністерства імміграції) стало «Збагатимо Австралію шляхом міграції».

На початку ХХІ ст. в австралійському законодавстві більш чітко було встановлено умови отримання громадянства та врегулювання конфліктних ситуацій, наприклад, під час спроб нелегальної імміграції. Існують наступні причини, через які громадяни іншої держави можуть іммігрувати до Австралії:

- кваліфікована імміграція (враховується професійний досвід, навички або кваліфікація, яких потребує чи не потребує на момент запиту економіка Австралії);

- возз'єднання сімей (при наявності родичів, які проживають в Австралії);

- особливі обставини (повернення громадян в Австралію, які раніше залишили країну, гуманітарна імміграція тощо).

Особі, що претендує на отримання громадянства Австралії, необхідно спочатку отримати дозвіл на короткочасне перебування у країні відповідно до однієї з вищезазначених причин. Відповідним представництвом держави Австралії видається віза певного типу і тривалості у залежності від мети перебування особи на континенті. Після того, як людина прожила у країні 4 роки поспіль (причому за ці роки за кордоном дозволяється перебувати не більше 12 місяців, а за останній рік до подачі заявки на постійне проживання – не більше трьох місяців), можна подавати заяву на отримання громадянства Австралії. Для цього заявник повинен не мати судимостей. Також для отримання громадянства необхідно добре знати австралійську культуру і англійську мову.

Заява на отримання громадянства подається онлайн. Можна зібрати всі документи і подати заяву на візу власноруч або скористатися послугами спеціальних агентів. Всі агенти зареєстровані у Реєстраційній палаті агентів з міграції (*Migration Agents Registration Authority, MARA*). Вони допомагають у виборі відповідного типу візи. Агенти мають право спілкуватися з австралійською владою від імені клієнта. Тест на громадянство відбувається після сплати організацій-

ного внеску, подачі заяви та проходження інтерв'ю. Отримання громадянства супроводжується урочистою церемонією.

Висновки та рекомендації.

Австралійська міграційна політика, відображена в основних законах, програмах та рамкових документах країни, пройшла шлях від так званої «білої міграції» до концепції мультикультуралізму. Існує три етапи міграційної політики Австралії: політика асиміляції, політика інтеграції та політика культурної різноманітності або мультикультуралізму, яка активно впроваджується і розвивається до сьогодні.

Склад населення Австралії постійно змінюється. Цей процес триває і досі. За даними останніх переписів населення, кожен четвертий австралієць має іноземне походження. Держава законодавчо сприяє збереженню унікальності кожної національної спільноти. Кожен, хто постійно проживає у країні не менше чотирьох років, може стати громадянином Австралії за умови, проходження відповідної процедури та прийняття спільних для всіх цінностей, поваги до закону та людської гідності.

Сьогодні Україна не має ані потреби, ані можливості використати досвід міграційної політики чи імплементувати положення міграційного законодавства Австралії. Геополітичне положення та історичні передумови цих двох країн суттєво відрізняються. Відтак, створення мультикультурного суспільства в Україні варто розглядати в теоретичному контексті, як один з можливих напрямів майбутнього розвитку нашої держави.

Разом з тим, досвід Австралії може бути корисним для України окремими своїми елементами. Зокрема, практичним досвідом щодо взаємодії з потенційними громадянами (це і адаптація та інтеграція їх в українське суспільство, вивчення ними української мови, навчальні програми для дітей іммігрантів тощо).

3.11. Перга Т.Ю. Еволюція екологічної політики Австралії щодо моніторингу довкілля: досвід для України

В Україні гостро стоїть проблема забруднення довкілля шкідливими речовинами. Згідно з Індексом екологічної ефективності (EPI), що оцінює екологічну політику держав, у 2020 р. Україна посіла 80-те місце серед 160 країн світу, набравши 49,6 балів. Протягом останніх десяти років вона підвищила свій рейтинг у цьому індексі лише на 0,7 балів, що вказує на невисоку дієвість урядових заходів. Для покращення

щення державної екологічної політики корисним є вивчення досвіду країн світу, які досягли у боротьбі із забрудненням навколишнього середовища помітних успіхів. Значні здобутки у цій царині має Австралія, яка за результатами ЕРІ займає 13-тє місце (74,9 балів).

Досвід Австралії. Формування екологічної політики Австралійського Союзу розпочалось ще у 1970-х рр., коли на рівні штатів і співдружності були прийняті перші законодавчі акти, які безпосередньо або опосередковано регулювали діяльність з контролю за забрудненням повітря. У наступні роки була створена розлога законодавча база та багатоступенева система управління впливом на довкілля, важливою складовою якої став моніторинг.

У 1994 р. для покращення боротьби із забрудненням навколишнього середовища і координації дій федерального уряду і урядів штатів Австралія впровадила інноваційний управлінський механізм під назвою «Національні заходи із захисту навколишнього середовища» (National Environment Protection Measures – NEPM). Він представляє собою набір узгоджених національних цілей, орієнтирів і стандартів, що створюють законодавчі рамки для такої діяльності і фактично спрямовує її. Його імплементація відбувається під керівництвом Національної ради з охорони навколишнього середовища (National Environment Protection Council – NEPC). Уряди штатів і територій несуть відповідальність за виконання прописаних у механізмі заходів і мають зобов'язання щодо моніторингу та звітності стосовно їх дотримання.

У 1998 р. у рамках цього механізму був створений Національний кадастр забруднюючих речовин (National Pollution Inventory – NPI), до якого включено 93 речовини, що було визнані небезпечними (або потенційно небезпечними) через можливий негативний вплив на здоров'я людей та навколишнє середовище. Його завданнями є:

- сприяння комплексному моніторингу забруднення повітря, земель і водного простору;
- підвищення розуміння громадськістю та окремими галузями промисловості важливості контролю за рівнем забруднення довкілля, зокрема токсичними речовинами;
- заохочення промисловості до використання технологій більш чистого виробництва для зменшення викидів та утворення відходів;
- виконання зобов'язання держави щодо надання доступу громадам до екологічної інформації;
- допомога уряду у визначенні пріоритетів для прийняття екологічних рішень;
- відстеження прогресу екологічної політики у боротьбі із забрудненням довкілля.

Підготовкою кадастру займалась консультативна група, до якої увійшли представники бізнесу, профспілок і екологічних організацій, що ґрунтовно дослідили вплив промисловості на навколишнє середовище і життя місцевих громад. Методологію оцінки речовин, що включили до NPI, та шляхи звітності розробила незалежна група фахівців – Технічна консультативна група. До цієї діяльності були залучені не лише широкі кола фахівців, а і громадськість країни, адже шкідливий вплив небезпечних відходів стосується, перш за все, пересічних громадян і впливає на розвиток місцевих громад.

Особливістю кадастру є коло об'єктів, які мають звітувати стосовно викидів, що забруднюють довкілля. Це не лише стаціонарні, а і пересувні джерела забруднення: шахти, електростанції, заводи, домогосподарства, транспорт. Кількість таких об'єктів становить 4 тис.

Об'єкти, які здійснюють викиди речовин, включених до NPI, здійснюють самостійну оцінку цього процесу, а дифузні викиди від домогосподарств та інших джерел, таких як автомобільні транспортні засоби, оцінюють державні установи.

Звітний період триває з початку червня до 30 вересня кожного року. Звітність здійснюється в онлайн-режимі за допомогою спеціальної системи і містить зручний набір інструментів, які дозволяють уповноваженим особам підприємств (операторам) самостійно формувати звіти. У випадку помилок стандартизоване повідомлення сповіщає про проблеми зі звітністю, що дозволяє їх швидко виправити. На державному рівні існує система навчання операторів щодо підготовки звітів.

На сайті Міністерства сільського господарства, води та довкілля існує онлайн карта, яка дозволяє усім бажаючим ознайомитися в онлайн режимі з розташуванням об'єктів, що здійснюють викиди забруднюючих речовин і звітують перед NPI. Пошук можна здійснювати за такими критеріями: тип джерела забруднення; географічний регіон; речовина-забрудник, включена до кадастру; джерело/галузь забруднення; дифузне джерело забруднення.

Україна. Хоча відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 20, 22) в Україні створено державну систему моніторингу довкілля (ДСМД) та проводяться спостереження за станом навколишнього природного середовища та рівнем його забруднення, можна констатувати її недостатню ефективність.

Функціонування ДСМД здійснюється на трьох рівнях, що розподіляються за територіальним принципом:

- загальнодержавний рівень, який охоплює пріоритетні напрямки та завдання моніторингу в масштабах всієї країни;

- регіональний рівень, що охоплює пріоритетні напрямки та завдання в масштабах територіального регіону;

- локальний рівень, що охоплює пріоритетні напрямки та завдання моніторингу в масштабах окремих територій з підвищеним антропогенним навантаженням.

На даний час система державного моніторингу довкілля в Україні налічує 10 суб'єктів верхнього рівня, включаючи Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерство аграрної політики та продовольства України, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Державну службу України з надзвичайних ситуацій (ДСНС), Управління гідрометеорології ДСНС, Державне агентство України з управління зоною відчуження, Державне агентство водних ресурсів України, Державне агентство лісових ресурсів України, Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державну службу геології та надр України. Кожний із суб'єктів ДСМД здійснює моніторинг тих об'єктів довкілля, що визначаються Положенням про державну систему моніторингу довкілля та порядками і положеннями про державний моніторинг окремих складових довкілля.

Суб'єкти системи моніторингу забезпечують проведення спостереження за якістю атмосферного повітря, станом вод суші, прибережних вод, земель і ґрунтів, показниками біологічного різноманіття, розповсюдженням ендемічних та екзогенних геологічних процесів, фізичними факторами навантаження. Отримані дані передаються до Інформаційно-аналітичного центру Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України та накопичуються у банках екологічних даних.

Згідно до усталеної практики, моніторинг за станом довкілля та факторами впливу на нього відбувається одночасно в декількох відомчих мережах спостережень, що ставить завдання своєчасного, комплексного і якісного обміну інформацією. Для упорядкування цього процесу Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України та суб'єкти ДСМД уклали двосторонні угоди про співробітництво, однак до цього часу відомчі мережі моніторингу довкілля практично не узгоджені між собою, що часто призводить до дублювання діяльності. Крім того, відсутній єдиний кадастр забруднюючих речовин, що призводить до фрагментації отриманої інформації і не відображає комплексну ситуацію із забрудненням навколишнього середовища України. Більшість спостережень і визначень показників забруднення проводяться із застосуванням застарілих методик, а обладнання не відповідає сучасним технічним умовам і стандартам багатьох передових країн світу. Громадськість не має повного

доступу до інформації щодо джерел і рівня забруднення довкілля, особливо на локальному рівні і не може вчасно реагувати на техногенні аварії, понаднормові або неконтрольовані викиди шкідливих речовин, що здійснює багато підприємств України.

Певні зрушення спостерігається лише в царині забруднення атмосфери. Так, з 2019 р. розпочалось оснащення пунктів спостереження новітньою технікою. У 2020 р. стартував автоматизований процес передачі даних про якість атмосферного повітря із серверів Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України в систему індексу якості повітря Європейського екологічного агентства. Водночас, в Україні обмежена кількість пунктів, що здійснюють моніторинг довкілля, що не відповідає потребам сьогодення та масштабам забруднення навколишнього середовища України.

Висновки та рекомендації.

Враховуючи нагальну необхідність удосконалення державної екологічної політики у частині створення ефективної системи моніторингу забруднення довкілля, вважаємо доцільним:

На законодавчому рівні здійснити запровадження єдиних підходів до формування уніфікованої онлайн системи моніторингу забруднення в Україні, до якої доцільно включити такі елементи:

- єдиний реєстр (кадастр) забруднюючих речовин, до якого увійдуть токсичні речовини, що викидаються у вигляді відходів у повітря, водний простір і ґрунти;

- онлайн мапу забруднення з усіх стаціонарних джерел з перспективою нанесення на неї пересувних джерел забруднення;

- єдину електронну базу даних щодо головних підприємств-забруднювачів довкілля України, включаючи інформацію про стан небезпечних (і потенційно небезпечних) природних і техногенних об'єктів;

- систему онлайн звітності підприємств щодо викидів у навколишнє середовище з перспективою розміщення цих даних на онлайн мапі і надання доступу до цих даних громадськості.

Залучити до співпраці у технічному забезпеченні і обладнанні додаткових пунктів спостереження представників приватного сектору, екологічних НУО і різних громадських організацій.

Розширити кількість пунктів спостереження за забрудненням та у стислі строки обладнати (або переобладнати) їх сучасною технікою.

Розширити перелік речовин, за викидами яких здійснюється моніторинг; синхронізувати його з аналогічними кадастрами передових країн світу, на кшталт Австралії, ЄС.

Розробити сучасні уніфіковані методики моніторингу стаціонарних джерел забруднення повітря, водного шару і ґрунтів; приверну-

ти до цієї діяльності широке коло науковців, експертів, представників громадськості.

Розширити співробітництво і обмін інформацією з країнами, що мають значні здобутки у царині формування якісної системи моніторингу довкілля, зокрема з Австралією.

3.12. Мирончук О.А. Трансформація сфери освіти і науки Австралії під впливом викликів глобалізації наприкінці XX ст.: можливості для України

Наприкінці XX ст. в Австралії був накопичений чималий досвід модернізації вищої освіти, який враховував як загальносвітові тенденції, так і специфічні особливості національного соціально-економічного розвитку. Розбудову вищої освіти в Австралії у цей час можна охарактеризувати як період серйозних системних змін, пов'язаних з необхідністю підвищення якості та ефективності в умовах соціально-економічного реформування, а згодом – і в умовах глобалізації та інтернаціоналізації вищої освіти.

Політика уряду Австралії у сфері вищої освіти, науки та технологій наприкінці XX ст. визначалася необхідністю підвищення конкурентоспроможності країни на світових ринках. Відтак нарощування науково-технологічного потенціалу країни завдяки вдосконаленню системи вищої освіти, як основи розвитку національної промисловості, стає пріоритетним завданням австралійського уряду.

Прикметно, що з питання ролі вищої освіти і наукової сфери в економічному зростанні країни існувала обопільна згода між двома основними політичними партіями Австралії – лейбористською та ліберальною.

Наприкінці 1980-х рр. реформи міністра освіти Д. Докінза змінили ландшафт вищої освіти в Австралії. Підготовка реформи зайняла два роки (1987–1989), проведення – три (1989–1992).

Метою реформи було підвищення якості освіти та науки, зростання конкурентоспроможності австралійських вишів на міжнародному ринку та протидія відтоку кадрів. Завдання вирішувалися за рахунок злиття коледжів та університетів, що скасовувало колишню бінарну систему вищої освіти, а також значно скорочувало кількість ВНЗ у країні. Заходи реформи були спрямовані на вирішення проблеми фрагментації національної системи вищої освіти, а також проблеми нежиттєздатності невеликих вишів.

Основний аргумент, висунутий на користь реформи вищої освіти, був пов'язаний з імперативами економічної реструктуризації.

Серед основних нововведень реформи – повторне запровадження плати за навчання через Схему внесків у вищу освіту як основного джерела фінансування; централізація дослідницьких фондів шляхом створення Австралійської дослідницької ради; впровадження низки ефективних заходів для вивільнення наявних ресурсів; посилення заходів відповідальності закладів вищої освіти.

Реформи Д. Докінза привели до реорганізації вищої освіти в Австралії, яка полягала у ліквідації бінарної системи та заміні її Єдиною національною системою вищої освіти, при якій скоротилася кількість дрібних вишів та зросла кількість освітніх установ більших розмірів.

У результаті введення Єдиної національної системи у 1989 р. – об'єднання університетів з коледжами вищої освіти, зменшилась кількість закладів вищої освіти. Станом на 1996 р. замість 19 університетів і 69 коледжів утворилося 36 університетів.

Однак найбільш радикальним кроком реформи стала зміна фінансових відносин у галузі. До середини 1980-х рр. обидві основні політичні партії дійшли одностайної думки, що концепція безкоштовної вищої освіти в Австралії є неспроможною через все більш зростаючу кількість студентів.

Тож наприкінці 1980-х рр. Австралія почала використовувати стратегію із залучення нових механізмів фінансування вищої освіти. У відносно новаторському підході метод, за допомогою якого було повторно запроваджено плату за навчання, виявився прийнятним для обох федеральних політичних партій і все ще чинним до сьогоднішнього дня. Схема внесків у вищу освіту (Higher Education Contribution Scheme, HECS) дозволила студентам відстрочити оплату за навчання до тих пір, поки вони не приступлять до професійної діяльності, і після того як їхній дохід перевищить встановлений пороговий рівень – у цей момент збори автоматично вираховуються з податку на прибуток.

Після запровадження Схеми внесків у вищу освіту в 1989 р. кількість студентів вищої школи за десятиліття з 1989 по 1999 рр. зросла на 40%. Частка іноземних студентів на курсах вищої освіти збільшилася з 5% у 1989 р. до 12% у 1999 р. Дохід від запровадження системи оплати за навчання становив у 1995–1996 навчальному році 392 млн австрал. дол.

Нові виклики часу, спричинені глобалізаційними процесами, вимагали переосмислення форм і методів роботи в науковій сфері – вона стає пріоритетним напрямком розвитку країни.

Все більшу роль в структурі науково-технічного потенціалу держави відіграє Австралійська академія наук, яка ефективно сприяє

розвитку та поширенню нових знань, демонструє готовність вирішувати проблеми соціально-економічного розвитку, спираючись на наукові знання, оперативно реагує на глобальні виклики.

Наукова інфраструктура Австралії, що створена та розвивається за участі Академії наук, дозволила досягти видатних наукових результатів. Шість членів Австралійської академії наук відзначені Нобелівськими преміями в галузі природничих наук.

У 1990-х рр. у національному дослідницькому профілі Австралії відбулися значні зрушення, спрямовані на вдосконалення та розвиток прикладних досліджень. Федеральний уряд Хоука/Кітінга запровадив національну програму спільних дослідницьких центрів (Cooperative Research Centres, CRC), діяльність яких була зосереджена на вузькому діапазоні дослідницьких тем і мала на меті сприяти співпраці між університетами та промисловістю.

Програма спільних дослідницьких центрів передбачала прискорення промислового та економічного зростання Австралії за рахунок розвитку орієнтованих на користувачів державно-приватних дослідницьких центрів, які досягають високих результатів у сфері впровадження технологій та комерціалізації розробок.

Від початку 1990-х рр. в австралійських закладах вищої освіти впроваджується схема навчання на основі компетенцій (competencebased training, CBT), яка згодом трансформувалась в Австралійські стандарти кваліфікацій (Australian Qualifications Framework, AQF) – узгоджену політику федерального уряду та уряду штатів і територій щодо регульованих кваліфікацій в національній системі освіти та навчання. За два десятиліття (1990–2000) навчання на основі компетенцій міцно утвердилося в професійній освіті та стало найбільш значущою та впливовою характеристикою австралійської системи освіти.

У 1989 р. парламент ухвалив стратегію науково-технологічного розвитку Австралії, яка передбачала ключову роль уряду у посередництві між дослідниками та кінцевими споживачами результатів наукових досліджень. Стратегія включала наукові дослідження, які фінансувались державою і передбачала щорічну державну підтримку у розмірі 1,9 млрд австрал. дол. для їх реалізації.

Нова схема фінансування наукових досліджень, розроблена в рамках стратегії розвитку науки та технологій, передбачала, що частина коштів виділялася університетам, а частина коштів надходила у розпорядження Державного об'єднання наукових та прикладних досліджень (CSIRO) – провідної науково-дослідної організації країни. Обсяг фінансування CSIRO у перший рік складав 5 млн австрал. дол., а в наступні п'ять років – 90 млн австрал. дол.

В історії науково-технологічного розвитку Австралії 1989 р. відзначений також як рік, коли державна політика у сфері науки і технологій починає реалізовуватися в рамках щорічного проекту «Бюджет з науки та техніки».

Протягом останніх десятиліть XX ст. на тлі посилення глобалізаційних процесів заклади вищої освіти Австралії зіткнулися з поняттям інтернаціоналізації – одним з ключових явищ в сфері вищої освіти. Інтернаціоналізація вищої освіти стає чи не найважливішим фактором розвитку австралійської національної системи освіти.

Розширення глобалізаційної компоненти в процесі міжнародного науково-технічного співробітництва призвело до прискореного розвитку міжнародного наукового обміну, який стає важливим зовнішньополітичним інструментом країни.

Зростаючі процеси глобалізації та регіоналізації у поєднанні з вимогами економіки знань створили контекст для більш стратегічних підходів до інтернаціоналізації у сфері вищої освіти Австралії – від випадкових і фрагментарних до всеосяжних та комплексних. Інтернаціоналізація стала ключовим фактором змін та реформ австралійської системи вищої освіти, а також важливим стратегічним напрямком зовнішньої та внутрішньої політики країни.

Збалансована та виважена національна політика в сфері інтернаціоналізації вищої освіти дозволила Австралії досягти значних успіхів у розширенні експорту освіти, які призвели до позитивних наслідків у різних галузях соціально-економічного життя.

З 1985 р. до початку 1990-х рр. австралійська освітня політика була зосереджена на комерційному експорті послуг вищої освіти. У 1992 р. уряд продемонстрував ширше бачення міжнародної освіти – вона стає все більш важливою частиною зовнішньої політики Австралії.

На кінець XX ст. 30 із 36 австралійських університетів розробили свої стратегії інтернаціоналізації форм та змісту навчальних програм, а 21 університет принаймні задекларував такі наміри.

Австралія стала третім за величиною після США та Великої Британії експортером послуг вищої освіти на міжнародному рівні. У 2002 р. в австралійських державних закладах вищої освіти навчалося 185 000 іноземних студентів, або понад 21% від загальної кількості усіх студентів. Для порівняння, у 1990 р. в австралійських університетах навчалося лише 29 000 іноземців. Різке зростання кількості іноземних студентів в останнє десятиліття XX ст., які повністю компенсували витрати на навчання, стало значним джерелом доходу для більшості університетів та суттєвим внеском у платіжний баланс Австралії.

Трансформація австралійської національної системи вищої освіти, активна робота з її оновлення та подальшого розвитку супроводжувались появою нових навчальних закладів приватної освіти.

Приватні університети почали з'являтися в Австралії наприкінці 1980-х рр. і поступово склали гідну конкуренцію для державних вишів завдяки впровадженню інноваційних підходів до навчання, що повністю адаптовані до вимог ринку праці. Перший приватний австралійський університет – університет Бонда, був заснований у 1987 р. законодавчим актом парламенту штату Квінсленд. У 1989 р. законом парламенту Західної Австралії був заснований університет Нотр-Дам Австралія – приватний римо-католицький університет.

Основна мета діяльності приватних університетів Австралії була спрямована на підвищення якості освіти та на практичну підготовку фахівців, здатних вирішувати інтегровані завдання розвитку ринкової економіки. На кінець XX ст. ринок австралійської приватної вищої освіти загальною сформувався.

Отже розвиток системи вищої освіти та наукової сфери Австралії на зламі століть відбувався в ході постійного переформатування механізмів і форм організації освітнього процесу і базувався на принципах системного та процесного підходів із необхідним акцентом на потреби соціально-економічного розвитку країни.

Наприкінці XX ст. сфера вищої освіти та наукових досліджень Австралії заявила про себе як про одного із світових лідерів, сформувавши власну національну систему, що продовжує активно розвиватися і вдосконалюватися.

Висновки та рекомендації.

Досвід організації і модернізації вищої освіти в Австралії, з'ясування етапів розвитку системи вищої освіти, її напрямків, методів здійснення і результатів реформування видається надзвичайно важливим для визначення шляхів і перспектив розвитку вищої освіти та наукової сфери в Україні.

Австралійська практика реформування освіти і науки, стратегічні засади та складові напрями цього процесу є прикладом формування ефективних стратегій реагування на виклики глобалізованого світу та може стати в нагоді державам, які здійснюють глибокі трансформаційні перетворення, зокрема і сучасній Україні.

Трансформаційні процеси розвитку вищої освіти Австралії в 1980–1990 рр. були обумовлені усвідомленням необхідності нарощування науково-освітнього потенціалу та залучення його до вирішення соціально-економічних проблем країни і заклали підвалини для її успішного і поступального розвитку у майбутньому.

Високі досягнення Австралії в галузі вищої освіти та науки стали можливими завдяки цілеспрямованій та послідовній державній політиці. Освітня реформа Д. Докінза стала невід'ємною частиною стратегії науково-технологічного розвитку Австралії та відіграла важливу роль у становленні національної системи вищої освіти і зміцненні економіки країни.

Досвід реформування вищої освіти Австралії дає підстави говорити про достатню ефективність гнучких фінансових механізмів оплати за навчання. Така система освітнього кредитування зарекомендувала себе як ефективна соціальна технологія інвестицій у людину, що сприяє формуванню людського капіталу, який в перспективі буде конвертований у фінансовий і працюватиме як на молодого фахівця, так і на систему вищої освіти загалом.

Аналіз австралійського підходу до поняття інтернаціоналізації вищої освіти переконує у тому, що його сутність змінюється залежно від соціального та історичного змісту процесу освіти у глобальному вимірі. Наприкінці XX ст. в умовах глобалізації вища освіта трансформується в одну з найбільших і прибуткових галузей австралійської торгівлі послугами, сформувавши окремий наднаціональний інститут – міжнародний ринок освітніх послуг.

Глобалізаційні процеси значно змінили національний ландшафт вищої освіти Австралії та посилили процес інституційної інтернаціоналізації університетів. Міжнародний обмін та інтернаціоналізація в галузі вищої освіти стають невід'ємною частиною стратегії розвитку Австралії і відіграють важливу роль як у становленні національної системи освіти, так і в зміцненні економіки країни.

Нові тренди інтернаціоналізації освіти, що диктували нові правила в цій галузі, змушували максимально швидко адаптуватися до мінливих умов та реалій. Зростаюча в глобалізованому світовому просторі конкуренція за таланти призвела до перегляду державної політики Австралії у сфері вищої освіти та стимулювання академічної мобільності.

Австралійський досвід реформування національної системи освіти в умовах глобалізації переконує, що активна робота з її оновлення та подальшого розвитку передбачає виникнення та зміцнення навчальних закладів приватної освіти.

Високий рівень розвитку університетської освіти та наукової сфери Австралії був обумовлений як запитами суспільства, станом економіки, так і необхідністю забезпечення конкурентоспроможності країни. Не менш важливим чинником є спадковість у розвитку університетської освіти. Австралія зуміла знайти і утримати певний баланс – інтегруватися в світовий освітній простір, з одного боку, а з

іншого – зберегти безперечні переваги національної системи вищої освіти.

3.13. Перга Т.Ю. Результати 26-ї сесії Конференції Сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату та перспективи виконання зобов'язань Україною

З 1 по 12 листопада 2021 р. у Глазго пройшла 26-а сесія Конференції Сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату (КС-26 РКЗК ООН), в якій взяла участь Україна.

Результати зустрічі – міжнародні угоди, що стосуються скорочення викидів метану, зменшення вирубки лісів, поетапної відмови від викопного палива, підвищення рівня Марракешського партнерства, включаючи «Рух до нуля» (Race to Zero) і «Рух до стійкості» (Race to Resilience), зобов'язання Індії досягти вуглецевої нейтральності, кліматична угода між США та Китаєм, заключний документ саміту – узгоджений майже 200 країнами Кліматичний Пакт Глазго (Glasgow Climate Pact) – хоча й не налаштували людство на режим надзвичайної ситуації, однак містять низку положень, які дозволяють констатувати певні зрушення у світовій кліматичній політиці. До них можна віднести і початок реалізації другого етапу Паризької угоди, на що вказує формування міжнародною спільнотою бачення багаторівневих і спільних дій і погодження неузгоджених питань «Книги правил Паризької угоди».

Результати КС-26 демонструють формування низки тенденцій, які матимуть вплив на Україну як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі. Це різношвидкісний рух держав до скорочення обсягів використання вугілля як найбільш руйнівного для довкілля викопного палива (до 2030 – 2060 рр.) і світових викидів метану в атмосферу на 30% до 2030 р. порівняно з 2020 р. Попри різне бачення країнами механізмів і термінів досягнення цих цілей, можна констатувати формування глобального мегатренду у кліматичній політиці – поступового руху держав і представників бізнесу до кліматичної нейтральності, який вже має незворотній характер.

Не менш важливим фактором є і різновекторний вплив викликів світового розвитку на досягнення державами поставлених цілей. На даному етапі ними є пандемія коронавірусу Covid-19, що розпочалась у 2019 р., й енергетична криза 2021 р. З однієї сторони, вони акцентують увагу урядів на нагальному розв'язанні соціальних й економічних завдань, а з другої – відкривають широкі можливості для кардинальних зрушень в енергетичній політиці, зокрема що-

до впровадження передових технологій вироблення і збереження енергії і зменшення використання викопних видів палива. Це закладає підвалини для формування базису нового технологічного укладу декарбонізованого розвитку, який є інструментом досягнення цілі Паризької угоди зафіксувати глобальну середню температуру Землі на рівні 1,5°C.

Одним із додаткових стимулів руху у цьому напрямі є впровадження низкою держав вуглецевого податку. Зокрема ЄС заявив про імплементацію механізму транскордонного вуглецевого регулювання (Carbon Border Adjustment Mechanism, CBAM), який передбачає продаж спеціально створеним уповноваженим органом сертифікатів на імпортовані в ЄС товари вуглецевого виробництва за встановленим переліком. З 2023 р. виробникам потрібно буде звітувати про розмір вуглецевого сліду своєї продукції, а з 2026 р. – платити відповідний податок.

Вказані тенденції доцільно враховувати у процесі формування кліматичної політики України і виконання взятих на зустрічі в Глазго міжнародних зобов'язань. Україна приєдналась до таких важливих ініціатив та декларацій, серед яких:

- Глобальна ініціатива щодо скорочення викидів метану;
- Альянс щодо припинення використання вугілля при виробництві електричної енергії;
- Декларація лідерів Глазго про стале лісо- та землекористування;
- Заява щодо галузевих проривів у Глазго.

Поряд з низкою країн Україна оголосила мету – досягти кліматичної нейтральності до 2060 р. і зобов'язалась до 2030 р. скоротити викиди парникових газів на 65% від рівня 1990 р. – замість 60%, як було погоджено в 2015 р. на Паризькій конференції.

У рамках Саміту світових лідерів під час секції «Ukraine 2030 – journey to green transition» представники влади та бізнесу України обговорили кліматичні цілі країни, фінансування енергетичного переходу та можливості декарбонізації економіки. Також на КС-26 Україна представила «Дорожню карту НВБ2 України – шлях декарбонізації економіки та підвищення її кліматичної стійкості».

Найбільш значущим міжнародним зобов'язанням України є приєднання до обіцянки припинити використовувати вугілля до 2035 р. Це амбітне завдання може бути реалізоване лише в комплексі з іншими заходами енергетичної трансформації держави і вимагає системних реформ на рівні економіки, актуалізації державних пріоритетів та підходів представників великого бізнесу.

У 2020 р. була прийнята Концепція «зеленого» енергетичного переходу України до 2050 року, в якій викладено основні напрями

декарбонізації вітчизняної економіки. Серед них: енергоефективність та енергозбереження, розвиток відновлюваних джерел енергії, енерго-орієнтоване поводження з відходами, впровадження інноваційних методів ведення сільського і лісового господарства, діджиталізація енергетичних процесів. Втілення завдань цього документу, зокрема в контексті виконання міжнародних зобов'язань України, потребує проведення наступних заходів, рекомендованих для України:

Уряду України (Міністерству економіки України за участю Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України та Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України):

- розробити стратегію фінансування «зеленого переходу» України.

Закцентувати увагу на пошуку внутрішніх джерел фінансування, зокрема в царині зміни податкової політики та залучення коштів недержавних партнерів;

- пришвидшити створення Фонду декарбонізації для фінансування енергоефективних заходів.

Доречно розглянути такі можливі напрями інвестування фонду, як декарбонізація місцевого транспорту, енергомодернізація житлового фонду, модернізація інфраструктури теплових мереж та системи управління відходами (зокрема використання біогазу для опалення), розвиток досліджень та інновацій в царині збереження енергії; джерелом наповнення фонду може стати спеціальний податок (податок «енергетичного переходу») для підприємств - найбільших емітентів парникових газів або спрямування більшої частини податку на викиди CO₂ на потреби декарбонізації економіки України.

Уряду України (Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів України):

- визначити ключові сектори для «зеленого переходу» України, зокрема зосередити увагу на таких галузях, як транспорт, сільське господарство, лісове господарство, управління відходами;

- залучити до обговорення кола акторів та партнерів цього процесу представників громадянського суспільства та профільних недержавних організацій.

Уряду України (Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів України за участю Міністерства інфраструктури України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства аграрної політики і продовольства України, Державного агентства лісових ресурсів України):

- розробити секторальні стратегії розвитку у рамках «зеленого переходу» України та комплекс заходів з їхнього впровадження;
- створити механізм міжвідомчої взаємодії та впровадження викладених в цих документах цілей;
- створити механізм комплексного моніторингу виконання цілей вказаних стратегій із залученням представників недержавного сектору.

Уряду України (Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів України за участю Міністерства економіки України, Міністерства інфраструктури України, Міністерства культури України, Міністерства соціальної політики України):

- розробити стратегію перспективного соціально-економічного розвитку шахтарських міст і поселень з урахуванням майбутнього поетапного скорочення видобування вугілля та закриття шахт;
- залучити до її обговорення шахтарів, профспілки, представників бізнесу, місцеві громади, громадянське суспільство, молодь та інших зацікавлених акторів;
- розглянути можливість розвитку на цих територіях технопарків, IT-хабів, креативних індустрій, локацій індустріального туризму, різних сервісних підприємств.

Уряду України (Міністерству соціальної політики України):

- розробити стратегію надання допомоги працівникам вугільної галузі для адаптації до нових реалій ринку праці у зв'язку з плановим закриттям шахт протягом наступних десятиліть;
- створити механізми допомоги шахтарям у пошуках роботи та їхньої соціальної інтеграції;
- розробити комплекс заходів з фінансування навчання та перепідготовки робітників та осіб, що знаходяться і знаходитимуться у пошуках роботи з огляду на закриття шахт і нові перспективи розвитку місцевої економіки та зайнятості населення.

3.14. Пророченко Н.О. Президентські вибори в Ірані 2021 р. та їхній вплив на внутрішню політику і корекцію зовнішньополітичного курсу країни

У контексті процесів зміцнення національного суверенітету України, урізноманітнення зовнішньополітичних векторів економічної співпраці, формування чіткої державної позиції щодо питань регіональної та глобальної безпеки вагомий інтерес представляють політичні процеси в Ісламській Республіці Іран (ІРІ) та динаміка її внутрішньої і зовнішньої політики.

Протягом останніх 40 років в Ірані функціонує і доводить свою життєздатність та високий ступінь суверенітету специфічна політична модель «ісламської демократії», яка забезпечує узгодження сучасних моделей розвитку з історико-цивілізаційними особливостями власного суспільства.

Іран залишається впливовим регіональним і навіть континентальним гравцем, вага якого у нинішніх умовах продовжує зростати, попри перманентний санкційний тиск зовнішніх акторів. Фізичні розміри Ірану (у 75 разів більше Ізраїлю, у 4 рази більше Німеччини, у 2,7 рази більше України), геостратегічне положення, великі природні ресурси, ефективна ідеологічна мобілізація населення, володіння сучасними ядерними технологіями обумовлюють його причетність до вирішення ряду глобальних проблем, питань енергетичної та кібер безпеки, нерозповсюдження ядерної зброї. У регіоні Близького Сходу Іран суттєво посилив свій вплив (особливо у Сирії, Іраку, Лівані, Ємені) і без його участі жодне регіональне питання не може бути врегульоване.

Іранський вплив на регіональні і глобальні процеси вважаємо необхідним брати до уваги при формуванні близькосхідного і південно-азійського векторів української зовнішньої політики.

18 червня 2021 р. в Ірані відбулися президентські вибори. Перемогу на них здобув Ебрагім Раїсі. Він є релігійним діячем, представником консерваторів, прибічником зміцнення пуританських ісламських норм, посилення контролю над ЗМІ та соціальними мережами, колишнім генеральним прокурором та головою Верховного суду Ірану.

За новообраного президента проголосували майже 18 млн виборців (62%). Але у виборах взяли участь тільки 48% громадян і це найнижча явка за всю історію Ірану. Причому, 14% бюлетенів (більше 4 млн) виявилися недійсними (у бюлетенях відсутня графа «проти всіх» тому незгодні з кандидатурами таким чином висловлювали свій протест). Кандидатура Е. Раїсі була підтримана духовним лідером А. Хаменеї, а частина істеблішменту та експертів розглядають його як наступного духовного лідера країни.

Політична система Ірану базується на принципі «релігійного народовладдя», яке здійснюється через систему дуального управління країною: державний устрій побудовано на основі поєднання теократичних принципів та норм західної демократії.

Домінуючою у системі влади є релігійна складова, що забезпечується принципом «велайят-е факіх», згідно якого вищим керівником держави оголошується релігійна особа – Духовний лідер (рахбар, з 1989 р. – Алі Хаменеї). У його компетенції – визначення головних

напрямів розвитку країни, особливо питань релігії та ідеології, контроль діяльності усіх гілок влади. За конституцією рахбар також є головнокомандувачем збройних сил, він призначає на ряд вищих державних посад, має широкі можливості для управління і політичної мобілізації населення через видання розпоряджень, які мають перевагу перед рішеннями будь-яких інших органів влади.

Водночас, Конституція Ірану проголошує принцип розділення влади. У державі діють республіканські органи влади – президент і парламент (меджліс). Президент – друга особа у державі після рахбара, голова виконавчої влади і керівник уряду. Фактично президент уособлює світську владу, керує економічним, політичним і культурним життям, забезпечує зв'язки з іноземними державами та громадський порядок. Ваги цій посаді додає факт всенародного обрання (на відміну від рахбара, який обирається спеціальним органом – Радою експертів на невизначений термін). Але першою особою в державній ієрархії є рахбар, за ним залишається «останнє слово» з усіх державних питань. Таким чином, шиїтські ісламські цінності визначають внутрішню і зовнішню політику держави. Рівновага у цій дуалістичній політичній системі підтримується за рахунок регульованої політичної конкуренції та відкритої електоральної процедури разом з багаторівневим відбором кандидатів на ключові державні посади (попередній відбір кандидатів на виборні посади здійснюється спеціальним органом – Наглядовою радою).

Розвиток Ісламської республіки Іран відбувається у складних зовнішньополітичних обставинах санкційного тиску, що набув справді міжнародного масштабу у 2006–2012 рр. у зв'язку з розробкою іранської ядерної програми. У результаті країна опинилася у глибокій соціально-економічній кризі.

На фоні економічної скрути та зниження рівня життя населення в Ірані відбувається періодичне посилення протестного руху. Особливого загострення такі процеси набули у 2009 р. під час президентських виборів, коли на вулиці вийшли переважно представники середніх верств населення, незадоволені згортанням демократичних свобод та результатами виборів (перемогу тоді здобув консерватор-радикал М. Ахмадінежад). Влада оцінювала тодішні події як найнебезпечніші в історії Ісламської республіки. Вони суттєво актуалізували питання про подальший шлях розвитку країни. Духовний лідер IPI А. Хаменеї заявив про намір поступового коригування політичної системи.

Друга потужна хвиля протестів охопила країну на початку 2018 р. і була спричинена переважно соціально-економічними труднощами. Основну масу протестувальників складали представники соціально

вразливих категорій населення. Вперше відкрито пролунали гасла проти керівної ролі духовенства (хоча такі настрої властиві меншості – 9%). Ряд зарубіжних оглядачів очікував радикальних змін режиму. Проте, іранська політична система зберігає певний запас міцності та високу здатність до адаптації у відповідь на зміни.

На фоні накопичення кризових явищ всередині ісламського політичного дискурсу існує два ідеологічні табори: консерваторів (підтримують максимальну участь в управлінні країною духовенства, виступають прибічниками державного контролю над економікою, але з урахуванням інтересів приватного сектору, підтримують збереження всіх зовнішніх релігійних атрибутів та заборону на іншокультурні запозичення) і реформаторів (виступають за демократизацію суспільства, надання ЗМІ більшої свободи, пом'якшення вимог щодо ісламських атрибутів у повсякденному житті, економічну лібералізацію).

Представники цих двох течій до сьогодні діють на політичній арені і поперемінно очолюють органи виконавчої та законодавчої влади, намагаючись реалізувати свої ідеї. З одного боку, це надає системі певної рівноваги, а з іншого – час від часу призводить до загострення суперництва, коли відновлення балансу здійснюється через втручання духовного лідера.

На даний час після 8-літнього періоду домінування у виконавчій владі представників реформаторського крила (2013–2021 рр.) контроль над основними важелями влади опинився у руках ультраконсервативної частини духовенства, що виступає за збереження домінуючої ролі релігійної компоненти у суспільному устрої (уряд президента-консерватора Е. Раїсі повністю підтримує Корпус вартових ісламської революції (КВІР), консерватори домінують в парламенті – за результатами парламентських виборів 2020 р. їм дісталось 90% місць, контролюють судову владу).

Водночас, осторонь від політичного процесу опинилася найбільш молода частина населення, що саботувала вибори. А президент при низькій активності виборців буде потребувати додаткових джерел легітимності. Найбільш вагоме з них – зростання добробуту громадян. У передвиборчій кампанії Е. Раїсі зробив наголос на боротьбі з корупцією та нерівністю, пообіцяв зменшити безробіття, створюючи 1 млн робочих місць на рік, та домогтися скасування економічних санкцій. На сьогодні це найгостріше питання для Ірану. Сам президент Е. Раїсі знаходиться під персональними санкціями, накладеними США у 2019 р. Наразі політична еліта Ірану має консолідовану позицію щодо необхідності швидкого покращення рівня життя населення для збереження існуючого суспільного ладу через реалізацію ряду завдань:

- продовження модернізації країни з урахуванням як технологічного прогресу, так і соціокультурних і релігійних особливостей Ірану;
- зменшення санкційного тиску через відновлення дії «Спільного комплексного плану дій» (СКПД) з врегулювання питання щодо іранської ядерної програми, укладеного у 2015 р. між Ісламською республікою Іран і «шісткою» міжнародних посередників (США, Росія, Китай, Велика Британія, Франція, Німеччина) і фактично заблокованого після виходу з угоди США за рішенням адміністрації президента Д. Трампа;

- посилення геополітичних позицій через інтенсифікацію зближення і співробітництва з Китаєм та Росією, основними геополітичними опонентами Заходу, що має зміцнити переговорні позиції Ірану та зробити його менш поступливим у діалозі щодо СКПД;

- зміцнення безпеки країни в умовах міжнародного тиску. Засобами цього вважають ракетну та ядерну програми, розширення впливу у регіоні Близького Сходу через зміцнення відносин із союзниками (Ірак, Ліван, Сирія, Ємен) та врегулювання конфліктів з опонентами (Саудівська Аравія).

Для забезпечення поступального розвитку влада керується прагматичним підходом і обирає найбільш ефективні засоби: лібералізація економіки у поєднанні з ефективною системою соціального захисту вразливих верств населення, ідейно-політична мобілізація населення перед обличчям зовнішніх загроз та підтримка політичної рівноваги через забезпечення конкуренції громадянсько-електоральних та релігійно-бюрократичних інститутів.

Не дивлячись на релігійний характер політичної еліти, напружений в цілому політичний процес в Ірані та перманентний зовнішній тиск, країна демонструє не тільки здатність виживати, але й розвиватися. А переважна більшість еліти усвідомлює необхідність кардинальних перетворень заради розвитку країни.

Зокрема, Іран робить наголос на науково-технічному розвитку. Протягом 2013–2016 рр. кількість науково-дослідних лабораторій тут зросла утричі. На 2016 р. у країні діяли 39 технопарків. У 2018 р. іранська економіка увійшла до Топ-50 іноваційних економік світу. Попередній президент Ірану Х. Роухані (2013–2021 рр.) та духовний лідер А. Хаменеї у 2018 р. увійшли до ТОП 10 світових політиків що ефективно використовують Instagram. За кількістю взаємодії з постами у соцмережах А. Хаменеї у 2018 р. зайняв третє місце у світі після президента США Д. Трампа та лідера Індонезії Дж. Відодо.

Розвивається космічна галузь, у 2009 р. був запущений супутник іранського виробництва «Омід», у 2011 р. – супутник «Рассад 1», у 2020 р. – перший військовий супутник «Нур».

Відповідно до рейтингу Power Index від Global Fire power за 2018 р. збройні сили Ірану зайняли 13 місце (позаду Ірану опинилися, зокрема, Ізраїль (16 місце), Пакистан (17), Україна (29)).

З приходом до влади в Ірані президента-консерватора очікується консолідація виконавчої влади та духовенства на радикально-консервативних позиціях. Водночас, це не має призвести до радикалізації зовнішньої політики.

Новообране іранське керівництво заявило про готовність до переговорів про відновлення дії домовленостей щодо іранської ядерної програми. Відповідно цих домовленостей, передбачено скасування міжнародних і національних санкцій, запроваджених проти Ірану в обмін на суттєве скорочення виробництва і збагачення урану та забезпечення повного контролю МАГАТЕ за цим процесом, але при збереженні права IPI на мирне використання атомної енергії. У 2018 р. США вийшли з угоди, поновили санкції (наразі їх нараховується більше 1500), а Іран частково відновив ядерну програму.

Новообраний президент Ірану Е. Раїсі заявив, що Іран готовий виконувати умови ядерної угоди якщо інші учасники будуть виконувати свою частину. Адміністрація президента США Д. Байдена також висловила за врегулювання іранського питання.

Очевидно, що переговорний процес, який на рівні консультацій вже розпочато у Відні, буде повільним через відмінності у позиціях сторін. На даний час сторони заявили наступні позиції: Іран готовий повернутися до угоди після зняття санкцій, що були запроваджені після виходу США з угоди, і коли іранська сторона впевниться що механізм зняття санкцій працює. А США вимагають від Ірану спочатку поновити дотримання зобов'язань щодо ядерних обмежень і тільки після цього готові поступово зняти санкції. Американська сторона також намагається включити в переговорний процес питання іранської ракетної програми, дотримання прав людини та підтримки військово-політичних рухів на Близькому Сході. Можливість цього категорично заперечується Тегераном. Обидві сторони наполягають щоб перший крок був зроблений опонентом.

Новим фактором у ситуації навколо Ірану стало підписання у 2021 р. Угоди про співробітництво на 25 років між Іраном та Китаєм (так званий «Ірансько-китайський стратегічний пакт»), що за домовленнями ЗМІ та офіційних осіб (текст угоди не оприлюднений) передбачає китайські інвестиції в іранські інфраструктурні, промислові, нафтохімічні галузі економіки та соціальні об'єкти в обсязі 400 млрд дол. в обмін на постачання іранської нафти з суттєвим дисконтом (за попередніми оцінками до 32%). Передбачено також зміцнення воєнного, розвідувального та антитерористичного спів-

робітництва. Ця угода суттєво змінює архітектуру регіонального і глобального ландшафту. Базою ірансько-китайського зближення є взаємна зацікавленість у протидії США. Водночас, ця угода зміцнює позиції Ірану в переговорах по ядерній угоді, оскільки компенсує санкційний тиск і фактично виводить Іран з ізоляції адже надає можливість постійних поставок нафти, хоча й з суттєвою знижкою. Китай перетворюється на економічну і стратегічну опору Ірану у протистоянні зі США. Без сумніву, це має свою ціну, оскільки угода втягує Іран у фарватер китайської політики, відкриває ринок для китайських товарів і навіть трактується частиною іранців як «продаж країни».

Теперішня ситуація на Близькому Сході визначається тим, що Іран не тільки зміцнив свої регіональні позиції, а й розширив сфери своєї присутності і залученості у регіональні процеси. Іран прагне посилити свій військово-політичний й ідеологічний вплив, передусім у країнах з шиїтським населенням. Іранський фактор присутній у американсько-арабських, американсько-ізраїльських, ізраїльсько-палестинських відносинах, впливає на ситуацію у Сирії, Іраку, Лівані, Ємені, Афганістані, в районах проживання курдів, у Перській затоці. І це відбувається на фоні скорочення присутності США у регіоні.

Також слід звернути увагу на неоднорідну динаміку відносин Ірану з арабськими державами Перської затоки. З одного боку, бачимо, що гіперболізація іранської загрози залишається лейтмотивом близькосхідної політики арабських монархій й Ізраїлю на сучасному етапі. Іранська політика на Близькому Сході трактується рядом арабських близькосхідних держав як консолідація шиїтських сил навколо Ірану. Наявним є конфлікт з Саудівською Аравією і Бахрейном (дипломатичні відносини Ірану з цими країнами розірвані з 2016 р. після страти за рішенням суду Саудівської Аравії відомого і популярного серед віруючих шиїтського проповідника аятоли Німра Бакіра ан-Німра). З іншого боку, у відносинах з сунітськими державами Іран робить акцент на ісламську спільність, демонструє намір до зближення з країнами регіону, в тому числі з Саудівською Аравією, оскільки саме у цьому вбачає перспективу досягнення регіональної стабільності. Позитивно розвиваються відносини Ірану з Оманом, Кувейтом, Катаром, ОАЕ. Важлива роль тут відводиться культурній співпраці. Культурні представництва ІРІ є в усіх (крім Саудівської Аравії та Бахрейну) країнах Затоки, тут проживає численна іранська діаспора, працюють іранські школи (з 2007 р. в Ірані працює державна програма навчання іранської молоді, що проживає за кордоном «для збереження її зв'язку з культурою рідної землі»).

На динаміку процесів на Близькому Сході зберігають вагомий вплив відносини Ірану з Ізраїлем. Іран – єдина країна, що не визнає права Ізраїлю на існування, цілеспрямовано бореться з ним (зміцнення своїх позицій у Сирії, що розглядається як стратегічний плацдарм проти Ізраїлю, допомога проіранським силам в Іраку, Лівані, на палестинських територіях, інтенсифікація ядерної програми). Відповідно, в Ізраїлі Іран сприймається як екзистенційна загроза, протидія якій виступає одним з пріоритетів ізраїльської політики. Основними завданнями наразі є витискання іранських і послаблення проіранських збройних формувань у Сирії, позбавлення Ірану можливості створення ядерної зброї, для чого ізраїльською стороною використовується широкий спектр засобів (ліквідація іранських фізиків-ядерників, диверсії проти ядерних об'єктів, протидія угрупованню Хезболла у Сирії та Лівані, тощо). Ізраїль критично ставиться до СКПД та контролю МАГАТЕ як засобів недопущення створення іранської ядерної зброї. В Ізраїлі здійснюють власний контроль над іранськими ядерними розробками і поєднують його з активними діями проти них. Позиція Ізраїлю була озвучена під час візиту (серпень 2021 р.) прем'єр-міністра Ізраїлю Н. Беннета у США. Ізраїльська сторона вважає повернення до ядерної угоди недоцільним і водночас пропонує власну стратегію боротьби з іранським впливом в регіоні в разі її відновлення. В ході ізраїльсько-американської зустрічі президент США Дж. Байден уточнив, що у питанні іранської ядерної програми США ставлять на перше місце дипломатію, але в разі відсутності результатів, розглядатимуть й «інші варіанти».

Категоричною залишається позиція Ірану по балістичним ракетам. У країні існує чіткий консенсус еліт щодо безпеки, де військова потужність розглядається як головний важіль стримування регіональних супротивників (Ізраїль, Саудівська Аравія). За останні 30 років Іран побудував потужну ракетобудівну інфраструктуру, що об'єднує 7 великих науково-виробничих центрів та близько 20 виробництв. Створено цілу лінійку ракет різних типів, у тому числі балістичних ракет середнього радіусу дії.

Висновки та рекомендації.

На теперішній час Іран займає важливе місце у процесах вирішення близькосхідних проблем, без його участі неможливо створити дієздатну систему регіональної безпеки. У країні існує чітке усвідомлення своїх можливостей і потенціалу. У Перспективному плані розвитку Ірану до 2025 р. сформульована цільова установка на досягнення статусу регіонального лідера. При цьому, підходи іранського керівництва відзначаються прагматичністю та спрямовані на

захист національних інтересів, що обумовлює готовність до діалогу і з тими країнами, які сприймаються як суперники або супротивники. Водночас, регіональні амбіції Саудівської Аравії та Ірану неминуче призводитимуть до періодичних сутичок, у які будуть залучатися й інші країни.

Зберігається високий рівень напруженості у відносинах Ірану з Ізраїлем. Прискорений розвиток іранської ядерної програми в умовах призупинення дії СКПД посилює заходи Ізраїлю проти ядерної інфраструктури Ірану. Безпека на Близькому Сході у найближчій перспективі буде суттєво залежати від долі СКПД. Реанімація цього плану може стати ефективним механізмом стримування ядерної програми Ірану та його регіонального впливу.

Вірогідно, жорстка лінія Ірану у збереженні своїх позицій в Іраку, Ємені, Сирії, Лівані зберігатиметься. Водночас, іранське керівництво максимально намагатиметься залишитися у рамках укладених домовленостей щодо ядерної програми, оскільки зацікавлене у більш глибокій інтеграції у світову економіку, виході на світові енергетичні ринки та залученні іноземних інвестицій і технологій.

Можна очікувати продовження спроб іранської сторони диверсифікувати коло своїх торговельно-економічних партнерів. Іран залишається перспективним партнером і для України. Основні сфери українсько-іранського співробітництва – сільське господарство, електроенергетика, авіаційна галузь. Необхідно здійснювати ретельний моніторинг санкційних заходів для кореляції діяльності українських підприємств, що співпрацюють або планують налагодити співпрацю з Ісламською республікою Іран.

Також слід звернути увагу на необхідність постійного моніторингу потреб іранського продовольчого сектору і ступеня конкуренції на ньому. В Ірані існує ефективний державний контроль над економічними процесами, здійснюється досить ретельне планування закупівель. Тому обізнаність із поточною ситуацією на ринку буде корисною.

Українсько-іранські відносини можна доповнити розширенням громадських зв'язків, формуванням симпатії, довіри й взаєморозуміння між народами наших країн. Цьому може сприяти поглиблення культурного діалогу, активне ознайомлення з історією, культурними досягненнями і особливостями традицій України і Ірану.

Українсько-іранські відносини потенційно мають широкі перспективи. Проте, гальмом для їхнього розвитку є неврегульованість питання щодо інциденту 8 січня 2020 р., коли іранськими силами ППО було збито український пасажирський літак компанії МАУ. Жертвами катастрофи стали 176 осіб із 6 країн.

3.15. Швед В.О. Трансформація саудівської моделі історичного розвитку та уроки для України

Королівство Саудівська Аравія (КСА) сьогодні є провідною державою не лише у регіоні Перської затоки, а й у масштабах усього арабського світу. Рік тому впливовий американський часопис «Business Insider» визначив Саудівську Аравію як 9-ту країну у світі за показниками політичного та фінансового впливу.

Вирішальною мірою нинішні позиції Королівства у світовій економіці та політиці обумовлені тим, що правляча династія Саудів своєчасно відреагувала на ті виклики та ризики, що постали перед країною у середині другого десятиліття ХХІ ст., й не тільки розробила програму широкомасштабної трансформації існуючої моделі історичного розвитку, а й почала її послідовну реалізацію.

Упродовж декількох десятиліть у Саудівській Аравії панувала рентна модель економіки, яка базувалась на прибутках від продажу нафти. Довгий час лідери Саудівської Аравії фактично використовували високі ціни на нафту та колосальні запаси нафтодоларів для того, щоб купувати стабільність вдома, підтримувати необхідні уряди і лідерів за кордоном та поширювати пуританську версію ісламу.

Однак, на рубежі 2015–2016 рр. низка чинників змусила керівництво Саудівської Аравії форсованими темпами розпочати процес глибокої трансформації моделі свого розвитку. Це було обумовлено наступними чинниками. По-перше, відбулось різке падіння ціни на нафту на світовому ринку. Саудити своєчасно зрозуміли, що зазначена тенденція обумовлена тим, що у подальшому відбуватиметься невпинне падіння ролі і значення нафти як важливого важеля світової політики й економіки. Після своєї сланцевої революції, Сполучені Штати стали витіснити Саудівську Аравію як головного постачальника нафти на світових ринках. По-друге, розпочався новий виток у загостренні протистояння між Саудівською Аравією та Іраном за гегемонію на Близькому Сході, що змусило Королівство опрацювати швидкими темпами власну мобілізаційну модель свого потенціалу, яка була б спроможною успішно протистояти іранській. По-третє, війна у Ємені та початок воєнної інтервенції у цю країну з боку Об'єднаної арабської коаліції вимагали великих витрат, які вже була не спроможна задовольнити стара модель розвитку Королівства. Така ситуація диктувала необхідність переходу до принципово нової економічної моделі, яка б дозволила покінчити із надмірною залежністю від продажу вуглеводнів і стала б базою всеохоплюючої трансформації всього саудівського суспільства.

Процес опрацювання, ухвалення й початку реалізації нової моделі історичного розвитку Саудівської Аравії очолив спадковий принц Мохаммед бін Салман, син нинішнього короля Салмана Абдулазіза. Новий курс, який нині реалізується в Саудівській Аравії командою «младоаравійців» на чолі із спадковим принцом, став результатом консенсусу правлячих еліт Королівства. Вони зрозуміли необхідність глибоких соціально-політичних та політико-ідеологічних реформ у застиглому аравійському суспільстві, яке практично вичерпало увесь попередній економічний потенціал. Невпинне зростання проблем і конфліктів у країні наближало небезпеку нової хвилі «арабської весни». Звідси й намагання «младоаравійців» перехопити ініціативу й запропонувати «білий переворот», як назвали новий курс експерти, альтернативний «арабській весні».

Головною програмою стратегічного розвитку Королівства Саудівська Аравія, яка визначає основні контури нової моделі історичного розвитку країни, стало «Саудівське бачення 2030», яке було ухвалене 25 квітня 2016 р. на засіданні Кабінету міністрів Королівства. Головна ідеологема нового «Саудівського бачення» сформульована таким чином: «Наш погляд на майбутнє Саудівської Аравії – це країна у центрі арабського та ісламського світів, інвестиційна супердержава і країна-посередник, яка зв'язує три континенти один з одним». Програма передбачала зменшення нафтозалежності Саудівської Аравії, диверсифікацію її економіки і розвиток державної системи охорони здоров'я, освіти інфраструктури, рекреаційної та туристичну галузі.

Суверенний фонд Саудівської Аравії має бути конвертований в обсязі 2,5 трлн дол. США, що зробить його найбільшим фондом світу і допоможе контролювати більше ніж 10% світових фінансових можливостей і 3% світової власності. Таким чином, модель історичного розвитку Королівства базуватиметься на тому, що Саудівська Аравія перетвориться на найбільший фінансовий та інвестиційний хаб у світі.

Поставлено завдання щодо переміщення місця Королівства серед найбільших економік світу з 19-го до 15-го. Найбільша у країні нафтовидобувна і нафтопереробна компанія Saudi Aramco має перетворитися на холдингову багатопрофільну структуру, яка знаходитиметься під управлінням Суверенного фонду Королівства Саудівська Аравія Public Investment Fund і стане найбільшою у світі інвестиційною компанією. Не нафтова складова експорту має збільшитись до 2030 р. з нинішніх 15% до 50% ВВП.

Програма передбачає збільшення до 2030 р. частки малого і середнього бізнесу з нинішніх 20% до 35%, збільшення обсягу прямих закордонних інвестицій з 3,8% ВВП до 5,7% ВВП. Не нафтова промис-

ловість має зрости із 40% до 75%, частка приватного сектору зросте з 40% до 65%. Передбачається значне збільшення зайнятості жінок із нинішніх 22% до 30%, що забезпечить новий приплив робочої сили у народне господарство. У контексті цього завдання у країні здійснюється цілий комплекс заходів, спрямованих на широке збільшення прав жінок у всіх сферах суспільного життя. Доля безробітних серед саудівської молоді має знизитись з 11% до 6%.

Серед комплексу заходів, спрямованих на формування нової моделі розвитку, особливе місце посідає проєкт інноваційного транснаціонального міста NEOM, запущений у жовтні 2016 р., на реалізацію якого виділено 500 млрд дол. США. За своєю сутністю, завданням та цілями проєкт є найбільш концентрованим виявленням стратегії перетворення Саудівської Аравії на найбільш передову державу і суспільство XXI ст. Тому зазначений проєкт містить не лише колосальну геоекономічну, а й геостратегічну, геополітичну, інноваційну й цивілізаційну складові. Він являє собою мегапроєкт, покликаний об'єднати в один унікальний комплекс найбільш перспективні райони Саудівської Аравії, Йорданії та Єгипту і, тим самим, створити якісно новий формат інтеграції декількох ключових країн арабського світу. Разом з тим, цей проєкт повинен економічно зв'язати арабські країни, Азію, Африку, Європу та Америку. Як відзначалося під час презентації проєкту, «Саудівська Аравія в рамках стратегії розвитку до 2030 р. створить глобальне місто нової генерації NEOM, інноваційний хаб, який стане глобальним центром зустрічі цивілізацій». NEOM розташований на узбережжі Червоного моря у північно-західній частині Саудівської Аравії, поруч із кордонами Йорданії та Єгипту. Його площа складає 26 тис. кв. км, розташований він у районі найбільш важливої економічної артерії, через яку проходить десята частина світової торгівлі. Це дозволить створити глобальний хаб, який з'єднає Азію, Європу та Африку і який дозволить об'єднати потенціал кращих регіонів у сфері технологій, досліджень, навчання, життя і роботи.

NEOM сфокусується на дев'яти спеціалізованих інвестиційних секторах, які сьогодні просувають майбутнє людської цивілізації – енергетика і вода, мобільність, біотехнологія, їжа, технологічні і цифрові науки, розвиток медичного устаткування, медіа і індустрія розваг на основі відповідальності і розвитку. Таким чином, NEOM є одним із головних стовпів економічної трансформації Королівства і оновлення моделі його розвитку.

Комплексність та взаємопов'язаність сучасних трансформаційних змін у моделі історичного розвитку Саудівської Аравії полягають у тому, що глибокі зміни в економічній та фінансово-інвестиційній

сферах супроводжуються не менш масштабним оновленням світоглядного фундаменту суспільства. Формується нова ідентичність – ідентичність саудівського громадянина. Перший серйозний крок у зазначеному напрямі було зроблено у «Саудівському баченні 2030», де було зафіксовано принципово нові зміни у трактуванні такого поняття як «батьківщина». Так, «батьківщина» більше не ототожнювалася з «країною Двох Шляхетних Святинь», а стала «Королівством Саудівська Аравія» з «національними завданнями соціально-економічного розвитку». Геополітичний простір, який оточує країну, було оголошено лише саудівським «стратегічним тилом». У цьому просторі Саудівська Аравія займає особливе становище не лише тому, що на її території знаходяться святині ісламу – наголос робиться на тому, що там, «де нині розташоване Королівство, завжди проходили торговельні шляхи, що об'єднували цивілізації всього світу». «Благословенна Батьківщина» нині стала називатися «центром, який зв'язує три континенти».

Наступним кроком стала відмова від ідеології вкрай ортодоксальної, фундаменталістської версії ісламу – ваххабізму та взяття на озброєння поміркованого ісламу. На думку спадкового принца Мохаммеда бін Салмана, зазначений розворот означатиме глобальну підтримку суспільством трансформації вкрай консервативного королівства до відкритого суспільства, яке визначає роль громадян та заохочує інвесторів. Третім кроком є активне просування націоналізму, який трансформує всю внутрішню і зовнішню політику країни, радикально зменшує роль релігійних установ і кліриків та змінює наголос у політиці історичної пам'яті з релігійного на державницькі аспекти становлення сучасної саудівської нації.

Висновки та рекомендації.

У Королівстві Саудівська Аравія відбувається широкомасштабний процес глибокої трансформації моделі історичного розвитку країни, який комплексно та системно охоплює всі сфери суспільного життя, від економіки до ідеології. Зазначене реформування здійснюється на основі ретельно розробленого довгострокового стратегічного плану «Саудівське бачення 2030», у якому чітко визначені головні стратегічні завдання, сконцентровані навколо декількох найбільш важливих цілей.

Трансформація моделі історичного розвитку дозволила Саудівській Аравії створити надійний механізм її просування у топ 15 найсильніших економік світу, зміцнила її мобілізаційний потенціал, що дозволяє Королівству не лише протистояти Ірану, а й успішно протидіяти Російській Федерації на світовому нафтовому ринку, та

значно підвищила міжнародний рейтинг країни. Свідченням цього є нинішнє головування Саудівської Аравії у групі країн «Великої двадцятки» (листопад 2019–листопад 2020 рр.).

Досвід Саудівської Аравії у нинішній трансформації моделі свого розвитку дозволяє зробити певні глибокі висновки для сучасної України, її політичного керівництва при опрацюванні подальшого розвитку нашої держави, визначення її місця і ролі у світовій економіці й політиці, геополітичному балансі на сучасному етапі глобальних потрясінь і змін. Успішне реформування країни, її вписування у сучасну світову економіку і політику можливе лише за наявності ретельно розробленої стратегічної, довгострокової, всеосяжної програми розвитку на кшталт «Саудівського бачення 2030». Така програма має визначити ті вузлові, опорні, ключові сфери економіки, науки і технологій, де Україна може, спираючись на них вийти на передові економічні, соціально-політичні й гуманітарні параметри розвитку.

Українській владі у розробці зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного курсу щодо Саудівської Аравії слід максимально врахувати основні тенденції та сучасні трансформації у Королівстві. Особливу увагу слід звернути на опрацювання питань належного підключення української сторони до реалізації довгострокової програми «Саудівське бачення 2030», проєкту NEOM тощо. Це дозволить Україні значною мірою переорієнтувати структуру свого експорту товарів та послуг у напрямку збільшення питомої ваги товарів з високою доданою вартістю, високотехнологічної продукції, реалізації масштабних спільних проєктів у різних сферах економіки. Доцільно провести ретельну експертизу можливостей і перспектив залучення українського економічного, науково-технічного і технологічного потенціалу до зазначених саудівських програм і проєктів, які б дозволили Українській державі надати відчутний поштовх відновленню та розвитку свого потенціалу, передових галузей промисловості, технологій, опрацювати найбільш оптимальні формати співпраці української і саудівської сторін у реалізації «Саудівського бачення 2030».

Першочерговою є проблема якісних зрушень у сфері інвестиційного співробітництва. Протягом останніх двох десятиліть спроби привести в Україну великі арабські банки, або створити в Україні українсько-арабський банк натикались на неврегульованість багатьох законодавчо-правових норм, непрозорість, відсутність чітких, послідовних і зрозумілих правил і норм роботи іноземних банків, у тому числі і у такому сегменті як ісламський банкінг. Саудівська Аравія, яка планує до 2030 р. перетворитися на найбільший у світі ін-

вестиційний хаб, має стати одним з найбільш впливових партнерів України у сфері інвестиційного співробітництва.

Необхідно надати нового дихання плідному українсько-саудівському співробітництву у галузі сільського господарства. Нинішня саудівська стратегія забезпечення власної продовольчої безпеки базується на тому, що у силу декількох важливих обставин, пов'язаних, насамперед, із гострим дефіцитом водних ресурсів, Королівство переходить на стовідсоткове задоволення власних потреб у продуктах харчування за рахунок імпорту. Україна вже сьогодні займає провідне місце у постачанні для Саудівської Аравії продуктів харчування. Так, більше 20% поставок ячменю надходить з України. У цьому контексті уявляється надзвичайно перспективним для України у розвитку її аграрного сектору економіки та збільшення його експортних можливостей опрацювати формат взаємовигідного довгострокового співробітництва в аграрній сфері за формулою «український чорнозем – саудівські інвестиції» на основі досвіду агрохолдингу «Мрія». Також великі можливості має нарощування постачання до Саудівської Аравії продуктів м'ясо-молочного сектору, особливо м'яса птиці, виготовленого на основі спеціальної технології халяль для ісламських країн.

Важливою складовою українсько-саудівського співробітництва є ефективне використання ісламського чинника. У Саудівській Аравії дуже поважають лідера кримських татар М. Джемільова, добре знають про проблеми кримських татар після анексії Росією українського Криму. Готовність Української держави до створення у своєму складі кримсько-татарської національної автономії є надзвичайно позитивним сигналом для керівництва Саудівської Аравії щодо розвитку всебічних відносин з Україною.

Таким чином, Саудівська Аравія є для України своєрідними двома не лише арабського світу, а з урахуванням її позиції в Організації ісламська співпраця – і до всього ісламського світу. І перший візит Президента України на Близький Схід має розпочатися саме із Саудівської Аравії. Доцільно, щоб у ході такого візиту були ухвалені угоди щодо активної участі української сторони у реалізації програми «Саудівське бачення 2030» і проєкту NEOM та досягнення у перспективі стратегічного партнерства між Україною і Саудівською Аравією.

РОЗДІЛ 4.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА ПРОБЛЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

4.1. Мітрофанова О.О. Зовнішньополітичні пріоритети країн ЄС на різних етапах європейської інтеграції

Після Другої світової війни європейські країни опинилися у скрутному економічному становищі, потребували допомоги для покращення стану їх економік. У світі поступово сформувався біполярний міжнародний порядок, розпочалася «холодна війна». Історична ретроспектива показує, що зовнішньополітичні позиції провідних держав Західної Європи розвивалися не за однією моделлю, а мали специфічні особливості, притаманні кожній країні. У цьому контексті можна виокремити Францію, відносини якої з НАТО мали суттєву специфіку, а концепції атлантизму та європеїзму спричиняли жваві дискусії й розглядалися як протилежні, тоді як в Італії ці концепції розглядалися як взаємодоповнюючі.

Італія. Після закінчення Другої світової війни зовнішня політика Італійської Республіки орієнтувалася на участь у НАТО та Європейському об'єднанні вугілля і сталі (ЄОВС). Італійська зовнішньополітична стратегія була скерована на участь у міжнародних організаціях та розвиток взаємин з регіонами, які мали першорядне значення для стратегічних інтересів країни, насамперед з Північною Африкою (через роль географічного чинника) та Близьким Сходом (фактор енергетичних інтересів). Відмовившись від амбіцій одноосібного домінування, Італія шукала можливості для гарантування безпеки через систему союзів, насамперед зі США.

Партнерство Італії зі США не мало такого історичного підґрунтя для співробітництва, як, наприклад, культурна та мовна близькість США з Великою Британією або давній військовий союз США з Францією. У Другій світовій війні США та Італія були супротивниками. Після цього відбулися докорінні зміни. Завдяки участі у плані Маршалла Італія досягла значного економічного успіху та стала однією з найпотужніших економік Західної Європи.

Зовнішня політика Італії з середини XX ст. характеризувалася двома концептуальними підходами. Першим був атлантизм, що полягав у пріоритетності взаємин зі США та участі у НАТО (з 1949 р). Іншим був європеїзм – розбудова та зміцнення європейської інтеграції із заснуванням у 1957 р. Європейського Економічного Співтовариства, а пізніше Європейського Союзу. Обидва ці зовнішньополітичні пріоритети розглядалися як взаємодоповнюючі.

Італія є державою середнього рівня. Зазнавши поразки у Другій світовій війні, вона не отримала постійного місця у Раді Безпеки ООН й не стала ядерною державою. Утім вона залишилася потужною в економічному вимірі державою та увійшла до «Великої сімки».

Після кризи 2008 р. економічне становище Італії залишалось нестабільним. Головні проблеми обумовлені надмірним зовнішнім боргом (\$3,24 трлн або 156% ВВП) і нелегальною імміграцією. ВВП Італії й досі не досяг докризових показників 2007 р. За період 2008–2016 рр. ВВП Італії скоротився на 7% – до рівня 1999 р. Внаслідок масового притоку іммігрантів з країн Африки, Румунії, Албанії та Латинської Америки населення Італії збільшилося на 4 млн. осіб, що спричинило суттєве скорочення середнього доходу на одну особу та загальних показників рівня життя населення.

Успіх євроскептиків на парламентських виборах в Італії 4 березня 2018 р. пояснювався складною ситуацією в економіці. Урядові кола країни висловлювали невдоволення недостатньою підтримкою країн ЄС у врегулюванні міграційної кризи та вдавалися до погроз, аби змусити уряди інших країн Союзу до спільного вирішення міграційної кризи – пропорційного розміщення та утримання іммігрантів. Водночас євроскептичні партії декларували наміри скасувати санкції проти Росії.

В умовах пандемії коронавірусу (з березня 2020 р.) уряд Італії висловив невдоволення з приводу відсутності допомоги з боку європейських структур та більш успішних країн ЄС. Прем'єр-міністр Італії Дж. Конте вимагав скасувати обмеження, встановлені бюджетними правилами ЄС і скаржився на суворі ліміти запозичень. Відповідаючи на ці закиди, президент Європейського центрального банку К. Лагард посилювалася на те, що ЄЦБ неспроможний зменшити різницю в дохідності між німецькими та італійськими державними борговими облігаціями.

У 2020 р. низка країн Євросоюзу з великими труднощами зуміла переконати Європейську Комісію у необхідності випуску колективних євробондів, які накладають відповідальність за обслуговування боргу на економіки всіх країн-членів ЄС. Цю ініціативу підтримували Італія, Франція, Іспанія, Португалія, Ірландія, Люксембург, Словенія,

Бельгія та Греція. Найбільш заможні та успішні країни (Німеччина, Австрія, Нідерланди, Данія, Швеція та Фінляндія) виступали проти солідарного розподілу боргових зобов'язань.

Кінцеве рішення було знайдено під час брюссельського саміту ЄС 18–21 липня 2020 р. Схвалений на саміті пакет антикризових заходів під назвою «Фонд відновлення» (Recovery Fund) оцінюється у 1,8 трлн євро, з яких 1074 млрд євро передбачені у семирічному бюджетному плані та 750 млрд євро заплановані в програмі економічного відновлення. Згідно цього плану, Єврокомісія має запозичити на світових фінансових ринках 750 млрд євро під гарантії ЄС. Це означає, що погашення спільного боргу має здійснюватися спільними зусиллями всіх країн-членів. Запозичені кошти надаватимуться країнам ЄС у формі грантів (390 млрд євро) і кредитів (360 млрд євро). Для отримання фінансування уряди країн-членів мають подати свої проекти на затвердження Єврокомісії та Ради ЄС.

Впродовж 2021–2023 рр. кошти з «Фонду відновлення» надаватимуться країнам, які найбільше постраждали від пандемії. Його основними реципієнтами стануть Італія та Іспанія. Лише Італія має отримати близько 209 млрд євро (127,6 млрд у формі запозичень з терміном погашення у 2027–2058 рр., та 81,4 млрд – у якості безоплатних грантів).

Франція. Політичні кола Франції ініціювали започаткування процесів європейської інтеграції. 9 травня 1950 р. міністр закордонних справ Франції Р. Шуман висунув ідею створення спільного ринку вугільної та металургійної продукції Франції, ФРН та інших західноєвропейських країн. Дана ініціатива започаткувала процес європейської інтеграції. Підтекст цієї ініціативи полягав у нейтралізації економічних факторів, які спричиняли війни між Німеччиною та Францією. Декларація Р. Шумана містила ідеї об'єднання країн Європи на засадах федералізму заради міцного миру, створення спільної основи для економічного розвитку та зміцнення демократичних інститутів.

Із приходом до влади Ш. де Голля в якості президента П'ятої республіки (1959–1969 рр.) уряд Франції акцентував увагу на посиленні національного суверенітету у сферах зовнішньої політики, національної безпеки і оборони. Концепція голлізму передбачала певне дистанціювання від суперечностей між США та СРСР. Де Голль вважав Францію великою державою, що володіє третім за обсягом ядерним арсеналом.

Через суперечності зі США 1 жовтня 1966 р. Франція відкликала свого представника з Військового комітету та Комітету оборонного планування НАТО. Повернення Франції у військові структури НАТО

відбулося лише 2009 р. При цьому Париж й досі не входить до Групи ядерного планування НАТО, яка приймає рішення з питань ядерної політики Альянсу. Попри епізодичні перегляди військової доктрини, ядерна складова французьких збройних сил залишається постійним пріоритетом.

Ш. де Голль вважав, що об'єднана Європа потенційно здатна стати третім полюсом сили у тогочасному біполярному світі, хоча до початку 1990-х рр. більшість країн Західної Європи обережно ставилися до подібних проєктів.

Сучасне французьке керівництво висуває ідеї суттєвого оновлення Європейського Союзу. 26 вересня 2017 р. президент Республіки Е. Макрон висунув низку пропозицій у сфері зовнішньої політики, безпеки та контролю міграцій, зокрема:

Створення спільної європейської військової оперативної групи, єдиного оборонного бюджету ЄС та Європейської розвідувальної академії. Можливість приймати в європейські армії добровольців з європейських країн.

Забезпечення суверенітету Євросоюзу шляхом посилення контролю кордонів. Для врегулювання проблеми імміграції слід приймати й інтегрувати тих, хто має право на притулок та швидко депортувати тих, хто не має цього права.

Посилення партнерства з Африкою (розробка інвестиційного пакету з метою покращення рівня освіти, охорони здоров'я та енергозабезпечення).

У французькій політичній думці залишаються актуальними ідеї стратегічного діалогу з Росією, зокрема сучасна концепція «стратегічного діалогу з Росією» Е. Макрона.

Після Брекзиту Франція залишилася єдиною країною ЄС, яка володіє ядерною зброєю. Однак така роль є символічною. Хоча президент Франції має одноосібні повноваження розпоряджатися ядерною зброєю, теперішній міністр закордонних справ і міжнародного співробітництва Франції Жан-Ів Ле Дріан підтвердив тезу колишнього президента Франції Ф. Олланда, який у лютому 2015 р. стверджував, що «визначення життєвих інтересів» Франції «не повинно обмежуватися національним рівнем». Президент Франції Е. Макрон пропонує всім зацікавленим країнам Євросоюзу, включно з ФРН, брати участь у «стратегічному діалозі» щодо можливостей застосування французького ядерного арсеналу.

На думку Е. Макрона, ЄС має розвинути спільну культуру безпеки й визначити свої «життєво важливі інтереси». При цьому, посилення ролі Євросоюзу не має створювати конкуренцію з НАТО. З цього приводу очільник Франції Е. Макрон наголошує, що Франція завжди

була вірним союзником у межах НАТО, однак надає перевагу конкретизації безпекової стратегії в діалозі з партнерами по ЄС.

Німеччина. У 1945–1949 рр. країна була розділена на окупаційні зони США, СРСР, Великої Британії та Франції. 23 травня 1949 р. була створена Федеративна Республіка Німеччина, а 7 жовтня 1949 р. – Німецька Демократична Республіка.

Допомога згідно з планом Маршалла сприяла відбудові промисловості в західних німецьких землях. До 1955 р. зовнішня політика ФРН мала обмежені функції. У 1955 р. ФРН стала членом НАТО, що відкрило шлях до формування армії, однак викликало неабияке занепокоєння Франції.

Значному покращенню відносин ФРН із західноєвропейськими сусідами сприяла її активна участь у євроінтеграції. Особливого значення у цьому контексті набуло стратегічне партнерство з Францією, започатковане Єлисейським договором про німецько-французьку співпрацю (1963 р.). Договір передбачав проведення щопівроку регулярних двосторонніх міжурядових та міжвідомчих консультацій з усіх важливих питань зовнішньої політики, безпеки, оборони, освіти, культурних відносин з метою взаємного узгодження державної політики у цих сферах.

3 жовтня 1990 р. відбулося об'єднання Німеччини, яка стала лідером Євросоюзу у сфері економіки. У 1990–2000 рр. ФРН підтримувала залучення країн Центральної Європи, Балтії та Балкан до НАТО і ЄС, оточивши себе державами, які входять до спільних з нею регіональних об'єднань і військових союзів. У результаті ФРН отримала гарантований ринок збуту для своєї продукції. Понад 60% експорту ФРН припадає на країни ЄС. Вільне переміщення робочої сили у рамках об'єднаної Європи сприяло суттєвому зменшенню безробіття у сусідніх з Німеччиною «нових» членах ЄС (приміром у Польщі рівень безробіття скоротився з 20% у 2003 р. до 8,2% у 2017 р.).

У другій половині 2010-х рр. лідери Соціал-демократичної партії Німеччини висували ідеї, спрямовані на поглиблення інтеграції аж до створення політичного союзу. Вони передбачали розробку «європейської» конституційної угоди федеративного типу, виключення з ЄС країн, які відмовляться від її ратифікації та зміцнення повноважень наддержавних органів управління.

У другій половині 2020 р. ФРН головує в Раді ЄС, обстоюючи наступні пріоритети:

1. Збільшення можливостей цивільних місій у рамках Спільної політики безпеки та оборони Євросоюзу, підтвердження трансатлантичного безпекового партнерства, узгодження і взаємодоповнюваність безпекових ініціатив ЄС і НАТО, зміцнення взаємозв'язку

та розширення можливостей спільних дій цих об'єднань, включаючи військову мобільність і кібербезпеку.

2. Обмеження поширення коронавірусу, забезпечення лікарень медичним обладнанням, сприяння науковим дослідженням, подолання соціально-економічних наслідків кризи та допомога громадянам ЄС, які опинилися за межами Союзу через пандемію коронавірусу.

3. Досягнення до 2050 р. кліматичної нейтральності Європи (забезпечення нульових викидів парникових газів у промисловості) згідно з цілями Паризької кліматичної угоди, реалізація Європейської зеленої угоди та Інвестиційного плану для сталої Європи.

4. Повне виконання Мінських угод з урегулювання конфлікту на Донбасі, що ув'язується з корекцією санкційного режиму проти РФ. Тісніші відносини з державами пострадянського простору. Вибіркова співпраця з Росією (співпраця з питань Близького Сходу, боротьба з тероризмом та зміною клімату).

Висновки та рекомендації.

Зовнішньополітичні пріоритети провідних країн ЄС мають прикметні особливості: в Італії та Німеччині концепції атлантизму та європеїзму розглядаються як взаємодоповнюючі, тоді як у Франції значна увага приділяється концепції європейської стратегічної автономності та намірам створити європейську армію. При цьому, ядерна стратегія Франції не підпорядковується НАТО.

Ідея розбудови великої Європи за участю Росії й досі присутня у французькій зовнішньополітичній думці й виступає у різних формах: у вигляді концепцій «Європи від Атлантики до Уралу», «європейської конфедерації» та «стратегічного діалогу з Росією».

Е. Макрон продовжує просувати ідеї реформування ЄС та посилення незалежної безпекової складової у діяльності Союзу. Утім, його проєкти знаходять лише часткову підтримку й узгоджуються з імперативом співпраці європейських збройних сил у рамках НАТО як основної організації трансатлантичного безпекового співробітництва.

Становлення ролі ЄС як консолідованого суб'єкта міжнародних відносин послаблюється через неспроможність розробити ефективну політику протидії пандемії коронавірусу, міграційній кризі, посиленню впливу партій та рухів «євроскептиків», послабленню функцій політичного лідерства у політичних системах європейських країн, зростанню соціального невдоволення, зростанню ролі субрегіональних угруповань всередині Євросоюзу, які висловлюють окреме ставлення до низки принципових проблем внутрішньої та міжнародної політики.

Суттєве вдосконалення інституційно-управлінських аспектів функціонування ЄС є проблематичним і через посилення євроскептичних настроїв в Італії, Нідерландах, Польщі, Угорщині та інших країнах.

На поточному етапі немає позитивних сигналів щодо перспективи євроінтеграції України з боку провідних країн ЄС. З огляду на це доцільно провести ґрунтовний аналіз Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом щодо визначення факторів переконливо позитивного і негативного впливу її положень на українську економіку, а також визначення секторів, в яких існують реальні можливості поглиблення двосторонніх відносин з окремими державами ЄС.

Важливе значення для розвитку економічних відносин з країнами об'єднаної Європи могло б мати врегулювання конфлікту на Донбасі, насамперед, у сенсі припинення бойових дій.

У співробітництві з Францією (та Швецією) видається корисним залучення сучасних технологій з очищення води у водопровідних системах на терені усієї України. Такий підхід сприятиме виконанню програми президента В. Зеленського з покращення здоров'я громадян, яка набуває особливої значущості на тлі інформації про скорочення середньої тривалості життя мешканців країни. Французькі технології з очищення води є одними з провідних у світі. Багато французів п'ють воду з крану, яку безкоштовно подають клієнтам у всіх французьких ресторанах та кав'ярнях. Корисним для вивчення та запозичення є досвід Франції у розбудові швидкісних потягів TGV та автомагістралей.

На сучасному етапі намітилося «вікно можливостей» для активізації французько-українських економічних відносин, що засвідчив візит французького міністра економіки та фінансів Брюно ле Мера до Києва (12 травня 2021 р.) та делегації MEDEF (делегація об'єднання французьких компаній та підприємств MEDEF перебувала у Києві 24–25 червня 2021 р.; це був перший візит президента MEDEF Жофруа Ру де Безью до України).

У політичному вимірі потрібно враховувати прагнення французького керівництва до діалогу з Росією. «Встановлення більш довірчих відносин між Європейським Союзом та Росією» є домінантою французької східноєвропейської стратегії. Втім, даний факт не повинен заважати провадити реформи в Україні, зокрема, реформувати судову систему. Незалежність, прозорість судової системи, подолання хабарництва змінять сприйняття сутності політичної системи України та сприятимуть розвитку французько-українських відносин.

Врахування участі Німеччини у двох світових війнах та переоцінка німцями своєї політики не є сприятливими чинниками для

звернення по допомогу до ФРН з приводу постачання зброї (більш перспективними партнерами для цього є Велика Британія, Канада та країни Центральної Європи). Утім, ФРН має розглядатися як потужна в економічній сфері країна, здатна сприяти модернізації української промисловості своїми інвестиціями та технологіями. Досвід ФРН у відбудові власної зруйнованої індустрії у післявоєнний період є цікавим для вивчення та запозичення з врахуванням української специфіки.

Для України Італія є складним партнером через низку чинників. Зберігається важливість посилення інформаційної політики України в Італії та інших країнах ЄС. Потрібно активізувати дослідження перспективних напрямів розширення економічних відносин, маючи на увазі, що цьому сприятимуть подолання хабарництва і прозора судова реформа, яка забезпечуватиме захист інвесторів та демократичні права громадян.

4.2. Фомін С.С. Внутрішні проблеми Європейського Союзу як фактор відносин з пострадянськими країнами

Найбільш серйозні проблеми в Євросоюзі – це проблеми економічні. Переміщення значної частини виробництва до країн з дешевою робочою силою, втеча капіталів із західних країн до різних офшорів призвели до скорочення податків, які сплачує бізнес, що, в свою чергу, зменшило ресурсну базу для проведення соціально-орієнтованої політики. В країнах ЄС зростає рівень безробіття і різниця у доходах між багатими та бідними.

Крім того, слід вказати на такі зовнішні фактори погіршення економічного становища в країнах ЄС як торгові конфлікти з його головним торговим партнером США, що є наслідком протекціоністської політики уряду США, яка має ціллю стимулювати власне промислове виробництво в США. До інших причин погіршення економічного стану країн-членів Євросоюзу слід віднести також ембарго, яке запровадила Росія на продовольчий імпорт із країн Євросоюзу у відповідь на ті санкції, які ці країни запровадили відносно Росії. До введення цього ембарго Росія була найважливішим ринком збуту для сільськогосподарської і продовольчої продукції багатьох країн ЄС і тому втрата цього ринку призвела до багатомільярдних збитків в низці країн-членів Євросоюзу. Особливо негативно вплинула на сучасне економічне становище в країнах ЄС пандемія коронавірусу.

Перехід більшості країн ЄС на спільну валюту – євро – тобто відмова від національних валют і національного суверенітету в монетар-

ній галузі призвела до неможливості використання ними валютно-фінансових заходів запобігання кризам та мінімізації їхніх наслідків на національному рівні. Зокрема, країни-члени Євросони не можуть використовувати заходи, спрямовані на самостійне регулювання валютного курсу з метою підвищення експорту та скорочення дефіциту торговельного і платіжного балансів. Періодично той чи той член Євросони порушує умови перебування в ній, допускаючи більш високий дефіцит платіжного балансу, ніж це передбачено відповідними нормативами. Це негативно впливає як на функціонування всієї Євросони, так і на курс євро. Нині ціла низка країн ЄС не є членами Євросони і не виказують наміру туди вступати: Данія, Швеція, Польща, Чехія, Угорщина, Румунія, Болгарія, Хорватія.

Ряд західних економістів вважають, що саме членство в Євросоюзі не дозволяє менш розвиненим країнам з числа його нових членів створити самостійну високотехнологічну, інноваційну економіку. На їхню думку, для більш розвинених країн Західної Європи, країни-нові члени ЄС є, перш за все, ринками збуту і резервуаром дешевої робочої сили. По суті, ці країни перебувають у так званій «пастці середнього доходу». Завдяки прямим іноземним інвестиціям та фінансовій допомозі з бюджету ЄС вони досягли суттєвого підвищення рівня життя, сягнули «середнього доходу», забезпечили зростання ВВП, проте водночас потрапили до «економічної пастки», виявившись не в змозі рухатися далі, до більш високого рівня економічного і науково-технічного розвитку і доходу, притаманних найбільш розвиненим країнам ЄС, оскільки не мають свого власного розвинутого науково-технічного та інноваційного потенціалу.

Як відомо, розвинені країни Заходу, Китай, нові індустріальні країни створили високотехнологічні економіки, перш за все, завдяки активному державному регулюванню економічних процесів, державній підтримці національних товаровиробників, політиці торгового протекціонізму, валютного і фінансового контролю, спрямованого на запобігання відтоку капіталів за кордон. Нові, менш розвинені члени ЄС вже не мають права вдаватися до таких кроків, оскільки в Євросоюзі діє принцип повної свободи для пересування товарів, капіталів і робочої сили, а також багато правових актів, спрямованих на підпорядкування національного економічного і валютно-фінансового законодавства наднаціональному законодавству ЄС, на уніфікацію економічних, технічних, екологічних, санітарних і фіто-санітарних стандартів, які не завжди враховують специфічні, місцеві особливості різних країн. Це нерідко призводить до того, що правила ЄС перетворюються на перешкоду соціально-економічному розвитку окремих країн-членів.

Іншими важливим проблемами залишаються проблеми пов'язані з виходом Великобританії із ЄС. Як відомо, ця країна та ЄС склали і ратифікували угоду, яка встановлює порядок виходу Великобританії із ЄС. Проте, у вересні 2020 р. уряд Великобританії прийняв і провів через парламент закон про внутрішній ринок, в якому передбачено, що, якщо до кінця 2020 р. не буде укладено угоду про вільну торгівлю між Великобританією та ЄС (яка буде діяти, починаючи з 2021 р., тобто після остаточного виходу Великобританії з ЄС), то, починаючи з 2021 р., уряд Великобританії буде, по суті, самостійно вирішувати питання товарообміну між Північною Ірландією (Ольстером) і рештою Великобританії. Все це викликало обурення в Єврокомісії, яка звинуватила британський уряд в порушенні договору між ЄС і Великобританією, який передбачає, що Північна Ірландія (хоча і частина Великобританії), буде, однак, залишатися в єдиному економічному просторі з ЄС і на її території діятиме митне законодавство Євросоюзу протягом якогось невизначеного періоду, доки населення цієї частини Великобританії не вирішить остаточно це питання (шляхом виборів або референдуму). Крім того, ЄС вимагає вільного риболовства для країн ЄС в британських територіальних водах. Британський уряд виступає категорично проти цього. Таким чином, між Великобританією і ЄС залишається чимало невирішених проблем і тому переговори продовжуються.

Проблеми, пов'язані з масовою міграцією «економічних мігрантів» та біженців з країн «третього світу», також є одними з найбільш актуальних для ЄС. На фоні вкрай низької народжуваності серед корінного європейського населення в багатьох країнах Західної Європи спостерігається неухильне зростання частки легальних і нелегальних мігрантів, і, зокрема, особливо швидке зростання частки африканців і азіатів у загальній чисельності населення цих країн. У багатьох країнах Західної Європи вже виникли замкнені анклавні, де проживають іммігранти з країн «третього світу», і де місцева влада фактично не контролює ситуацію. Населення цих анклавів практично не змішується з місцевим населенням, не сприймає ані європейські цивілізаційні норми, ані правила поведінки. У рамках однієї держави наявність таких громад є чинником, який сприяє процесам дестабілізації, породжуючи міжнаціональні, міжрасові, міжрелігійні конфлікти, створюючи благодатні умови для розвитку злочинності та актуалізації терористичної загрози.

Економічні і демографічні проблеми в Євросоюзі призвели до зростання впливу «евроскептичних» партій в країнах-членах. «Евроскептики» вимагають відмови від ліберальної міграційної політики Західної Європи, закриття кордонів для мігрантів, передусім, з

країн «третього світу», і, особливо, – з ісламських країн, які, на їхню думку, несуть із собою загрозу «ісламізації Європи». Вони вказують на те, що імміграція з країн «третього світу» до ЄС зумовлює значні додаткові соціальні витрати, які можуть бути покриті лише за рахунок збільшення податків. Від такої міграції страждають, перш за все, малозабезпечені верстви корінного населення країн ЄС.

Представники «евроскептицизму» звинувачують керівні органи й інститути ЄС у тому, що ті діють всупереч національним інтересам корінних європейських народів. Вони виступають або за вихід їхніх країн з Євросоюзу шляхом проведення загальнонаціональних референдумів, або за глибоке реформування ЄС з метою повернення країнам-членам національного суверенітету з низки питань економічної, валютно-фінансової і міграційної політики. Майбутні стосунки між європейськими країнами «евроскептики» розглядають як союз дружніх, суверенних країн.

Посилення євроскептичних поглядів серед населення країн-членів ЄС сприяло тому, що євроскептичні партії почали отримувати суттєву електоральну підтримку. Так, 2017 р. за підсумками виборів до бундестагу і ландтагів низки земель ФРН «права» радикальна партія «Альтернатива для Німеччини» вперше пройшла до бундестагу, отримавши найкращий для себе результат (13% голосів). «АдН» нині представлена у всіх без винятку ландтагах. У Франції лідер Національного фронту М. Ле Пен у другому турі президентських виборів отримала майже 34% голосів. У Польщі до влади прийшла право-консервативна партія «Право і справедливість» під керівництвом Я. Качинського. В Угорщині на виборах 2018 р. втретє перемогла партія «Угорський громадський союз (Фідеш)», лідер якої В. Орбан обіймає посаду голови національного уряду з 2010 р. Усі згадані політичні сили й сформовані на їх основі уряди виступають за реформування ЄС з метою повернення країнам-членам низки повноважень, зокрема, в галузі економічної і міграційної політики, які були раніше передано наднаціональним установам ЄС. До того ж, представники партій, які знаходяться при владі в Польщі і Угорщині, виступають за збереження традиційних християнських цінностей, зокрема, негативно ставляться до ліберальної політики західноєвропейських країн щодо руху ЛГБТ.

Польща, Угорщина, Словаччина і Чехія прийняли мінімальну кількість мігрантів і всупереч тиску з боку Єврокомісії, категорично відмовляються приймати нових мігрантів з країн «третього світу», розглядаючи їх як загрозу для християнської і культурної ідентичності, а також національної безпеки своїх країн. Угорщина і Польща рішуче виступають проти пропозиції Європейської комісії

скласти договір, який би регулював спільну політику Євросоюзу в галузі міграції і надання притулку.

Закиди Брюсселю на адресу Польщі стосуються не тільки польської позиції з проблеми мігрантів, а й прийняття законів, які обмежують права конституційного і верховного судів. Йдеться про пакет законів, які посилюють повноваження парламенту і уряду у формуванні, функціонуванні й управлінні судовою системою. Їх було ухвалено голосами депутатів від партії «Право і справедливість» впродовж 2016–2017 рр. і підписано президентом А.Дудою. В Єврокомісії побачили у нових законах порушення принципу незалежності судів, через що проти Польщі було розпочато процедуру запровадження санкцій. Крім того, Єврокомісія пропонує розпочати таку процедуру проти Угорщини, звинувачуючи її в тиску на незалежні ЗМІ, звільненнях із посад незалежних суддів, створенні перешкод для діяльності неурядових організацій, які надають допомогу мігрантам та біженцям, збагачення членів уряду за рахунок європейських фондів. Однак уряди Польщі і Чехії заявили, що будуть блокувати будь-які намагання ввести санкції проти Угорщини.

4 квітня 2019 р. Європейський парламент підтримав пропозицію Єврокомісії позбавляти фінансових дотацій з бюджету ЄС ті країни-члени ЄС, які порушують фундаментальні цінності і закони Євросоюзу (так звані «Rule of law»), які включають, серед іншого, необхідність легалізації одностатевих шлюбів.

Єврокомісія пропонує, щоб питання про введення санкцій уряди країн-членів ЄС приймали кваліфікованою більшістю (мінімум 55% країн і 65% населення Євросоюзу). Проте, практична реалізація пропозицій Єврокомісії потребує радикальної зміни процедури прийняття рішень в Євросоюзі, оскільки зараз введення санкцій проти країн-членів ЄС, а також прийняття бюджету ЄС потребують згоди урядів всіх країн-членів. Це робить неможливим застосування будь-яких санкцій, якщо хоч одна країна-член ЄС проголосує проти.

Влітку 2020 р. був погоджений попередній бюджет ЄС на 2021–2027 рр. у розмірі 1 074,3 млрд євро і позабюджетний фонд для відбудови економіки 750 млрд євро, створений, зокрема, для подолання наслідків пандемії коронавірусу. Як вважає Єврокомісія і ряд західноєвропейських країн-членів ЄС, вирішальним фактором для отримання країнами-членами коштів з бюджету і з цього фонду повинно бути дотримання країнами-членами ЄС принципів верховенства права ЄС над правом національним. Польща та Угорщина, які, на думку Єврокомісії, не дотримуються норм верховенства права ЄС, демократії і політкоректності, не повинні отримувати з цього позабюджетного фонду відповідно 23 млрд євро і 6 млрд євро, а також

дотації з бюджету ЄС. Проте, для остаточного рішення з цього питання потрібен консенсус всіх країн-членів ЄС, внаслідок чого Польща та Угорщина можуть блокувати всі рішення з цього питання.

Висновки та рекомендації.

Виділимо внутрішні проблеми Євросоюзу, які, на наш погляд, є найбільш актуальними. Це, насамперед, фінансово-економічні проблеми, кризові явища в економіці багатьох країн-членів Євросоюзу, а також проблеми, пов'язані з міграцією з країн «третього світу» до країн Західної Європи, які призвели до загострення протиріч з міграційного питання між членами Євросоюзу.

Вже зараз можна зробити висновок: якщо корінне населення західноєвропейських країн, де вже оселилися і отримали місце-ве громадянство мільйони іммігрантів з країн «третього світу», не збільшить народжуваність і водночас не буде вжито більш суворих заходів контролю і регулювання імміграції, то вже в недалекому майбутньому більшість населення в цих країнах складатимуть нащадки іммігрантів з країн «третього світу», оскільки народжуваність серед них набагато перевищує народжуваність у корінного європейського населення. Враховуючи той факт, що більшість іммігрантів не бажає інтегруватися в європейські суспільні та культурні норми, можна зробити висновок про реальну перспективу «деєвропеїзації» західноєвропейських країн, тобто, про якісну зміну їх цивілізаційної сутності. Перспектива поступової ісламізації західноєвропейських країн може призвести до того, що ЄС стане менш привабливим для громадян пострадянських країн.

Іншим важливим чинником є проблеми, пов'язані із зростанням впливу правих націоналістичних партій в країнах ЄС. Вони можуть призвести до послаблення повноважень наднаціональних органів Євросоюзу, сприяти зростанню ролі національних держав, та, водночас, посиленню суперечностей серед країн-членів ЄС. У разі посилення таких тенденцій політика ЄС може стати менш консолідованою, менш скоординованою, менш ефективною, що, в свою чергу, послабить активність політики ЄС на пострадянському просторі, ще більше зменшить можливості надання будь-якої суттєвої фінансово-економічної допомоги пострадянським країнам, інвестування в їх економіку.

Сучасні внутрішні проблеми Євросоюзу роблять нереальним прийом до ЄС нових членів, принаймні, в середньостроковій перспективі. Небажання лідерів провідних країн Євросоюзу форсувати вступ до ЄС навіть таких країн, які вже мають статус кандидатів в члени ЄС (як, наприклад, деякі балканські країни), можна пояснити

не тільки тим, що ці країни не відповідають критеріям ЄС, але й тим, що внутрішні проблеми Євросоюзу є головною перешкодою для його подальшого розширення. Багато хто із західноєвропейських політиків вважає, що подальше розширення ЄС може призвести до ще більшого зниження його ефективності як організації, до зростання міграційних потоків з нових членів ЄС в Західну Європу. Крім того, в разі прийняття в члени Євросоюзу нових, менш розвинених країн, вони мають право на отримання фінансової допомоги з бюджету ЄС. Основні платники в бюджет ЄС, переживаючи економічні труднощі, не готові нести додатковий фінансовий тягар, особливо з урахуванням того, що такий важливий донор, як Великобританія, починаючи з 2021 р., остаточно залишить ЄС і припинить сплачувати внески в бюджет і фонди ЄС. Відповіддю на це може стати повернення до політики багатовекторності тих країн, які орієнтуються на Євросоюз і ще сподіваються бути прийнятими до ЄС в якомусь невизначеному майбутньому.

У зв'язках із Заходом правлячу еліту авторитарних пострадянських країн цікавлять головним чином питання розвитку торгово-економічного співробітництва, отримання західних інвестицій, кредитів та технологій. В той же час добре відомо, що країни Заходу намагаються поставити створення ЗВТ з іншими країнами, надання кредитів, інвестицій та фінансової допомоги залежність від того, як країна-отримувач втілює в життя ліберальні програми «відкритої економіки», а також принципи демократії і сучасні західні гуманітарні цінності, які часто вступають в конфлікт з традиційними цінностями. Таку політику авторитарні пострадянські режими трактують як втручання у внутрішні справи.

Економічна активність Євросоюзу і, взагалі, країн Заходу, на пострадянському просторі є значно слабшою ніж активність Росії і Китаю, які для Білорусі, Вірменії та пострадянських країн Центральної Азії є головними економічними партнерами. Китай нарощує свою інвестиційну і торгово-економічну присутність в пострадянських країнах, особливо в країнах Центральної Азії, в той час, як Росія залишається для пострадянських країн важливим інвестором, одним з головних ринків праці і збуту товарів.

Сучасні внутрішні проблеми Євросоюзу впливають на його зовнішню політику, зокрема, на відносини з пострадянськими країнами. Серед таких проблем слід виділити кризові явища в економіці більшості країн-членів Євросоюзу, труднощі, які виникли в зв'язку з масовою міграцією до країн Євросоюзу з країн «третього світу», зростання суперечностей між «старими» і новими членами ЄС, поширення ідей «євроскептицизму» (тобто, критичного ставлення до

ЄС). Особливе місце у цьому переліку посідає вихід із складу ЄС Великобританії. Наслідки цього кроку навряд чи внесуть до європейського проекту додатковий позитив. Все це негативно впливає на зовнішню політику Євросоюзу, зокрема, щодо його більш активної ролі на пострадянському просторі, можливостей надання будь-якої суттєвої фінансово-економічної допомоги пострадянським країнам, інвестування в їх економіку, а також подальшого розширення ЄС, роблячи нереальним прийом нових членів, принаймні, в найближчій перспективі.

4.3. Кириченко О.В. Вплив європейської інтеграції країн Балтії на їх суспільно-політичну трансформацію

Використання політичними елітами країн Балтії адміністративних і законодавчих інструментів задля утвердження прийнятих «версій минулого», а також активна політична робота на міждержавному рівні, спрямована на включення балтійських «історичних версій» до загальноєвропейської політики пам'яті, позиціонує балтійські держави як жертви «двох тоталітарних систем» («нацистської та радянської окупації»). Останнє активно використовується в якості внутрішньополітичного та міжнародного чинника. На сьогодні політизація «антитоталітарної» тематики є затребуваним зовнішньополітичним інструментом, який слугує інтересам не лише балтійських і східноєвропейських політиків, але й знаходить ідейних прибічників як у Західній Європі, так і в США.

Тому тлумачення історії є невід'ємним елементом державного будівництва, визначаючи зміст ідеологічного забарвлення даного процесу. У Східній Європі після розпаду СРСР політичний вимір історії набув особливо яскравого характеру. Історична політика, втілювана елітами країн Балтії, презентує даний процес у концентрованому вигляді та заслуговує на уважний розгляд. Вона стала трактуватися не стільки як політизація історії, скільки як збереження пам'яті про минуле, необхідне для політичної консолідації нації. Термін отримав широке застосування у Східній Європі в ході національного будівництва і напрацювання ідеологічної бази нових режимів після розпаду СРСР.

Активну історичну політику впроваджують усі країни пострадянського простору, однак моделі істотно різняться. Зокрема, у Східній Європі простір для академічних і громадських дискусій є ширшим, тому еліти використовують різноманітний набір інструментів. З розпадом СРСР історична політика в цьому регіоні виявилась доволі

затребуваним ресурсом для досягнення внутрішньо- та зовнішньополітичних цілей. Серед них – легітимація влади, боротьба з опозицією, відвернення уваги від значущого порядку денного, посилення позицій держави в міжнародній діяльності тощо. Попри розбіжність цілей, наявною є низка загальних рис, що надають історичній політиці практичного звучання. На переконання низки науковців, історична політика здатна впроваджуватися здебільшого з позиції жертви, оскільки вона потребує використання минулих страждань не лише як мобілізуючої сили, а й задля «експорту провини».

Незалежні держави Литву, Латвію та Естонію часто відносять до так званого «лімітрофного простору» як культурного терену, який має слабо виражені історичні ознаки сучасної державності. Тобто, виниклий «дефіцит історії» веде до самоідентифікації країн Балтії на нинішньому етапі як «Європа, але не зовсім Європа» і зумовлює необхідність всеохоплюючої роботи з написання нової історії своєї державності. Наприклад, в литовському випадку це проявляється в безоглядному культивуванні спадщини Великого князівства литовського, дозволяючи стверджувати представникам владних кіл, що «говорячи про тисячоліття Литви, ми говоримо про тисячоліття нашого перебування в Європі» (з промови Президента Литви В. Адамкуса 06.07.2009). Проте ця точка зору не є загальноприйнятною. Як пише Е. Хобсбаум про ситуацію першої чверті XX ст., «німці створили три малі балтійські національні держави, які не мали під собою історичного прецеденту і, принаймні, у випадку Естонії та Латвії – помітного національного запиту. Вони підтримувались в якості «санітарного кордону» проти більшовицької Росії».

Не може бути проігнорованим і той факт, що країни Балтії після розпаду СРСР перетворилися на передовий рубіж у застосовуваній Сполученими Штатами на пострадянському просторі так званої «стратегії перемелювання» для послаблення потенційних сил протидії американським інтересам, яка визначається як «лінія» на формування і підтримку мережі не особливо сильних і не надто стійких держав, що цінують підтримку США, роблячи їх піддатливими до американських рекомендацій. Це також накладає відбиток на політику балтійських еліт та обумовлює інструментальний підхід до історії, робить затребуваною її політичну «адаптацію».

В розвитку історичної політики в країнах Балтії можна виокремити три основних етапи. Перший етап охоплює період від початку 1990-х до початку 2000-х років. Це час формування нових політичних режимів балтійських держав і зміцнення вектору на інтеграцію в євроатлантичний простір. На хвилі «співаючих революцій» до влади прийшли так звані «політики моралі» – представники наукової і

творчої інтелігенції. Їхні дії були спрямовані, в першу чергу, на символічне оформлення нових політичних режимів, де факто винахідництво та одержавлення націоналізму. Адже етнічний фактор активно використовувався як ресурс політичної мобілізації в Прибалтиці ще до виходу зі складу СРСР у 1991 році при створенні паралельних органів влади.

На зазначеному історичному етапі відбулося оформлення доктрин «повернення на Захід» та «радянської окупації», які слугували засобом консолідації електорату та легітимації балтійських еліт, які прийшли на заміну комуністичного керівництва. Одним з яскравих збірних образів, що втілюють вказану тенденцію, може вважатися В.Ландсбергіс, який посідав провідні державні пости в Литві у 1990-х рр. та вважав себе наступником литовського диктатора А. Сметони, що прийшов до влади у 1926 р. та виїхав до Німеччини у 1940 р.

За умов, що склалися, запит на історичну політику виник, в основному, в нового політичного керівництва, яке гостро потребувало ресурсів, доступних з точки зору витрат та ефективних у сенсі масовості результатів і необхідних для ідеологічного обґрунтування свого перебування при владі та нового політичного курсу. В Прибалтиці була проголошена доктрина континуїтету, затверджуючи зв'язок нових політичних режимів з урядами періоду незалежності до Другої світової війни. Центральне місце посіли ідеологеми «повернення на Захід» та «радянської окупації».

До середини 1990-х років позиції «політиків моралі» послабились. Нові керівники, що прийшли до влади, більшість з яких ще донедавна була частиною партійної номенклатури, зіткнулась з необхідністю зміцнення влади в умовах політичної та економічної трансформації, яка супроводжувалась нестабільністю. Обраний елітами Латвії та Естонії шлях виключення національних меншин з політичного процесу втілювався в інститут «негромадян» – жителів республік, позбавлених політичних, економічних і соціальних прав, якими стали практично всі мешканці, що не були нащадками довоєнних латвійських і естонських громадян. Вони отримали статус «радянських емігрантів, чисельність яких, за деякими оцінками, сягала до 40% від загального населення Латвії початку 1990-х років і до 30% в Естонії.

У зазначений період історична політика здобуває стрімке інституціональне оформлення. Під патронатом держави створюються спеціалізовані інститути, музеї, комісії, покликані просувати і твердо охороняти конкретну історичну інтерпретацію, яка з часом набувала все більшого сакрального статусу. Найбільш відомими такими закладами стали Центр досліджень геноциду та спротиву жителів

Литви, Комісія з історії при Президенті Латвії, Естонський інститут історичної пам'яті, Музеї «нацистської і радянської окупації» в Литві, Латвії та Естонії, відвідання яких з незмінною постійністю вноситься до програм візитів західних політиків.

Балтійські національні парламенти ініціюють створення комісій з підрахунку завданої шкоди від «радянської окупації». В Естонії відповідний обрахунок розпочався ще у 1992 р. У 2000 р. Сейм Литви ухвалив закон «Про відшкодування шкоди від радянської окупації». У 2005 р. відповідно до декларації Сейму Латвії започаткувала роботу комісія з підрахунку шкоди від окупації Латвії.

Таким чином, «спадщина комунізму» стає універсальною внутрішньополітичною відповіддю балтійських еліт на поточні проблеми в економіці та інституціональному розвитку. Водночас, це перетворилося й на спосіб примирення демократичної ідеології, необхідної елітам для інтеграції на Захід, з державним етнонаціоналізмом, що виключив національні меншини з політичного процесу (інститут «негромадян в Латвії та Естонії, проблема польської меншини в Литві). На тлі європейської і євроатлантичної інтеграції балтійських країн активізувалася критика з боку впливових міжнародних організацій стосовно численних порушень прав людини. З відповідними доповідями і заявами виступали профільні органи ООН, ОБСЄ, Ради Європи, ПАРЕ, Європейської Комісії, а також громадські правозахисні міжнародні структури.

Точкою відліку другого етапу в розвитку історичної політики в Прибалтиці став вступ Литви, Латвії та Естонії до ЄС та НАТО у 2004 р. Всупереч поширеним очікуванням, це не призвело до зниження конфронтаційності історичної політики в згаданих державах. Альтернативу втілювали дискусії про «балтійську ідентичність» трьох країн на основі «історичного регіону Балтії», проте вони залишились на периферії уваги регіональних політиків.

Як зазначає дослідниця британського університету Кентербері М. Малксоо, «екзистенціальна політика становлення європейцями» представників балтійських держав після інтеграції в європейські та євроатлантичні структури не послабилась. «Постійні апеляції до історії роблять за можливе позиціонування себе як жертви Росії та байдужості Європи, поставити ЄС у позицію боржника Прибалтики. Це дозволяє не лише наполягати на отриманні необхідної політичної та економічної підтримки, але й претендувати на включення інтересів балтійських держав у зовнішню політику Євросоюзу», – наголошує М. Малксоо.

У свою чергу, латвійські вчені Б. Зепа та І. Супуле дійшли висновку, що політичні еліти «так само використовують етнічність задля

залучення прихильників на виборах, і в такий спосіб саме політики стають основним каталізатором посилення етнічної напруженості». Зі свого боку, литовський дослідник В. Сафроновас відзначає, що впроваджена євроатлантична інтеграція Литви зробила необхідною доволі широку програму з «переробки пам'яті» та «формування прозахідних настроїв населення». При цьому, на постійній основі проводилася робота з перетворення «спротиву окупаціям» у середині ХХ століття на найвищу цінність. Досягнення «історичної справедливості» здійснювалось через заперечення попереднього режиму, в тому числі й шляхом криміналізації альтернативних оцінок, із введенням процедури люстрації тощо.

Відчуття невизначеності після вступу в ЄС і НАТО, яке започаткувало низку внутрішньополітичних криз, мало наслідком посилення «антитоталітарної» риторики політичних еліт. Ці процеси співпали в часі з демократичними «кольоровими революціями» на пострадянському просторі, які спонукали до нової хвилі політизації історії у Східній Європі.

Продемонструвати готовність Латвії, а також її сусідів по Балтійському регіону – Естонії та Литві – до співробітництва у військово-політичній сфері були покликані відповідні спільні проекти трьох балтійських держав. Так, ще наприкінці 1994 р. започатковано формування БАЛТБАТу – миротворчого батальйону, службу в якому несли представники всіх трьох країн Балтії, у тому числі в місії з підтримання миру в Боснії і Герцеговині. На думку Р. Сапронаса, створення батальйону не лише продемонструвало спроможність балтійських держав до взаємного співробітництва, але й зробило значний внесок у створення збройних сил в цих країнах, враховуючи, що після розпаду СРСР і виводу радянських військ з території Латвії, Литви та Естонії останнім довелося формувати свої армії фактично «з нуля».

Разом з тим, у 1996 р. було запущено проєкт БАЛТНЕТ, що передбачав створення спільної системи моніторингу повітряного простору трьох балтійських країн. У 1997 р. започатковано реалізацію проєкту БАЛТРОН, який дозволив скоординувати зусилля представників збройних сил держав Балтії у рятувальних операціях на Балтійському морі. Зрештою, у 1998 р. було засновано Балтійський оборонний коледж, метою якого стала підготовка офіцерських кадрів для Латвії, Литви та Естонії. Коледж розмістився на території Естонії, координаційний центр БАЛТНЕТу – в Литві, а база БАЛТБАТу і координаційний центр БАЛТРОНу – в Латвії.

В якості меж започаткування третього етапу в розвитку історичної політики країн Балтії може розглядатися рубіж 2010-х років. Головною тенденцією стає просування балтійськими елітами своїх

«версій» минулого на загальноєвропейський рівень. До цієї діяльності залучаються міжнародні майданчики ОБСЄ, Європейського парламенту, ПАРЕ, Європейського суду з прав людини, Парламентської асамблеї НАТО тощо. Зокрема, показовою стала реакція загальноєвропейських інституцій на масштабне святкування в Москві 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Так, Європейський парламент 12 травня 2005 р. схвалив резолюцію щодо підсумків Другої світової війни, вказуючи на «масштабні страждання, несправедливість, тривалу соціальну, політичну та економічну деградацію, пережиті націями-полоненими, що опинилися по східний бік залізної завіси». Зі свого боку, ПАРЕ 22 червня 2005 року прийняла резолюцію із закликом до Росії сплатити компенсації «особам, депортованим з окупованих країн Балтії, та їхнім нащадкам».

Слід відзначити, що процеси європейської інтеграції впродовж останніх десятиліть сприяли замиренню і активному діалогу «національних версій» минулого в Західній Європі. Відбувалося формування так званої «постнаціональної культури пам'яті» що передбачала плюралізм тлумачень минулого на основі визнання здебільшого спільної провини європейських держав за Голокост. Вступ країн Східної Європи в ЄС спричинив до поступової трансформації усталеної моделі. Відбулося загострення полеміки довкола історичних тем на тлі просування східноєвропейськими державами «національних» історій, в яких зазначені країни виступають жертвами «двох тоталітаризмів» – «нацистського» та переважно «радянського».

Доволі влучну характеристику вказаному процесу в країнах Балтії надав німецький вчений К. Фольк: «Націоналізація пам'яті про «радянську окупацію» спрямована на формування культурної пам'яті жертви та ігнорує темні сторони національної історії, включно зі співробітництвом із сталінською Росією і нацистським режимом та особливо давньою традицією антисемітизму». Ці історичні суперечності співпали з прагненням балтійських еліт підвищити свій статус, розширити ресурсні можливості в межах Євросоюзу, що призвело до активізації історичної політики на загальноєвропейському рівні.

Зусилля представників балтійських держав на цьому напрямі концентрувались як на рівні інституцій ЄС, так і на міждержавному рівні країн Східної Європи. Більш широкі можливості для просування власної «історичної програми» перед балтійськими елітами відкрились у зв'язку з Революцією Гідності в Україні, подальшою російською анексією Криму і війною на Донбасі, що спричинило зростання недовіри та скорочення наукових і дипломатичних зв'язків між Євросоюзом і Росією.

Проте не можна стверджувати, що історична політика в Прибалтиці цілковито перенесена з національного на наднаціональний рівень. Останній, скоріше, постав новим майданчиком для реалізації апробованих попередніх підходів до історичної політики, які розвиваються на національному рівні.

Відбуваються й більш фундаментальні зсуви: заполітизоване тлумачення минулого закріплюється на законодавчому рівні, набуваючи нормативного, загальнообов'язкового характеру. Так, парламенти Литви і Латвії у 2010 та 2014 роках відповідно ухвалили закони, що запроваджують кримінальну відповідальність і покарання у вигляді позбавлення волі за заперечення радянської окупації. А влітку 2015 р. в Литві започатковано судовий процес проти причетних громадян Росії як держави- правонаступниці СРСР, що в січні 1991 р. брали участь в придушенні антирадянських заворушень у Вільнюсі. На основі тези обвинувачення про те, що СРСР здійснив агресію проти Литви як вже «незалежної держави», вільнюський суд на початку 2019 р. виніс низку обвинувальних вироків.

Загалом, основною тенденцією третього історичного етапу стало піднесення теми прирівнювання комунізму до нацизму на загальноєвропейський рівень. Політики балтійських країн у цьому процесі відіграють провідну роль, використовуючи політичну карту «жертв тоталітарних режимів». Головним адресатом у даному випадку виступає саме Захід, тоді як образ «російської агресії і тоталітаризму» слугує засобом для політичного розкручування проблеми.

Висновки та рекомендації.

Підбиваючи підсумки, можна відзначити, що основними тенденціями в розвитку історичної політики у країнах Балтії є реалізація їхніми елітами політичного розрахунку на комбінування «комплексу провини» та «зовнішньої загрози» з метою підтримання підвищеної уваги на Заході до долі балтійських держав і отримання додаткових ресурсів.

Активна історична політика, що виправдовує системне обмеження в правах нацменшин у Прибалтиці, слугуючи зовнішньополітичним важелем, призвела до формування інституціональної пастки. Відмова від ролі «форпосту» («прифронтових держав») у боротьбі зі «східною загрозою» та історичним минулим «тоталітаризмів» черевата глибокою політичною кризою в країнах Балтії. Активна історична політика закладена в основу легітимності не лише політичного режиму, але й політичної системи балтійських держав у цілому.

На поточному етапі спостерігається тенденція до збільшення конфронтаційності історичної політики країн Балтії та Східної Євро-

пи. На даний час одна з головних цілей історичної політики балтійських еліт – вплив на громадську думку країн Євросоюзу з тим, аби вкоренити уяву про рівність між нацизмом і комунізмом.

Є підстави вважати, що по мірі продовження конфронтаційної історичної політики простір маневру для коректування поточного курсу балтійських еліт поступово скорочуватиметься. Зіткнення геополітичних інтересів великих світових держав в Європі слугуватиме подальшому пожорсткішанню історичної політики, впроваджуваної владними групами країн Балтії, та дедалі більш рішучим спробам закріплення її ідеологем на загальноєвропейському рівні.

Однак рівень співпраці Латвії як з іншими країнами в межах названих міжнародних інституцій, так і з останніми залишає бажати кращого. Наприклад, рівень співпраці Латвії з сусідніми Естонією та Литвою навіть знизився після вступу всіх трьох цих країн у НАТО.

ОБСЄ вже давно не висуває Латвії, Литви та Естонії серйозних претензій з питань пов'язаних з рівною участю вихідців з колишнього СРСР у цих країнах у демократичному суспільному політичному процесі, а окремі спроби ОБСЄ оцінити ситуацію в балтійських країнах у даній галузі наражаються на негативні оцінки місцевих еліт. Державний суверенітет залишається для переважної більшості громадян держав Балтії найбільш значущою цінністю, а ідеї щодо відмови від його частини на користь інституцій Європейського Союзу задля збереження миру на європейському континенті не сприймаються більшою суспільства.

Ця ситуація може свідчити про те, що Латвія, Литва та Естонія залишаються порівняно «молодими» учасницями територіальної системи європейської безпеки. Хоча три країни й постали повноправними членами ОБСЄ ще у 1991 р., а до НАТО і Євросоюзу вступили у 2004 р., їхнім елітам і населенню ще належить пройти значний шлях до повної інтеграції в колективну систему європейської безпеки, в першу чергу, в соціально-культурному плані. Однак, така ситуація може свідчити і про те, що сама система європейської безпеки переживає на сьогодні болісний процес трансформації, зумовлений, в числі іншого, і фактором участі в ній країн Балтії. Коли цей період трансформації завершиться, територіальна система європейської безпеки вже не буде такою, як раніше.

Ситуацію в Балтійському регіоні після розпаду Радянського Союзу можна охарактеризувати як частину чергового етапу позиційної гри на світовій «шахівниці», де станом на сьогодні виграшна ситуація для англосаксонської стратегії очевидна. При цьому, серед іншого, геополітичні інтереси Росії на балтійському напрямі залишилися практично незмінними. Західний вектор розвитку трьох республік,

які відновили свою незалежність, лише посилив увагу Москви шляхом більш глибокого і перманентного моніторингу та аналізу ситуації у її західних сусідів з метою запобігти остаточному і незворотному виходу балтійських країн зі сфери російського впливу.

Осмислення і вивчення Україною унікального досвіду переходу певної пострадянської держави з одного політичного стану в інший потрібно не стільки для історії, скільки з метою опрацювання сучасних політико-дипломатичних методів співробітництва з керівництвом Латвії, Литви та Естонії, а також практичного застосування їхнього досвіду в своїй діяльності на шляху європейської і євроатлантичної інтеграції.

4.4. Метельова Т.О. Політико-правова позиція Європейського Союзу у зв'язку з проявами сепаратизму та збройними конфліктами на пострадянському просторі

За понад шість років військового конфлікту на Сході України ставлення європейських безпекових структур до нього зазнало певної трансформації. Водночас, пропоновані європейською спільнотою заходи з його розв'язання мають виразні паралелі у минулому й тією чи іншою мірою були апробовані на збройних конфліктах на пострадянському просторі. Виявлення ставлення європейських безпекових структур до найбільш чітких конфліктів у пострадянських країнах через призму пропонованих ними схем та алгоритмів дій, здійснення яких, на їх погляд, є компромісом, здатним забезпечити суверенітет і територіальну цілісність постраждалих від сепаратизму країн, дає можливість прогнозувати напрями його подальшої трансформації та окреслити межі варіативності на майбутнє.

Молдова. Незалежність Придністров'я, що є частиною Молдови з 1940 р., була проголошена Декларацією, ухваленою 25.08.1991 р. Верховною Радою Придністровської Молдавської РСР на підставі рішення про створення ПМРСР у складі СРСР, ухваленого на II Надзвичайному З'їзді депутатів усіх рівнів Придністров'я 02.09.1990 р. Це, зрештою, призвело до збройного конфлікту між Молдовою та сепаратистами, який тривав з березня по липень 1992 р. і завершився фактичною перемогою сепаратистів, підтриманих російською армією. За сприяння ОБСЄ 21.07.1992 р. було укладено угоду «Про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту в Придністровському регіоні Республіки Молдова» і підписано Меморандум між Молдовою, ПМР, Україною та Росією, в яких визначалися статус

Придністров'я, розподіл повноважень між державою й цим регіоном та зафіксовано рішення про початок миротворчої операції на лінії розмежування.

Місія НБСЄ з урегулювання конфлікту розпочала свою діяльність у Молдові 25.04.1993 р., а 07.05.1993 р. було підписано меморандум про порозуміння з урядом РМ. Листопадом 1993 р. датовано доповідь місії № 13, в якій пропозиції з урегулювання конфлікту передбачали: створення Особливого регіону Придністров'я з власною регіональною владою, виборчою асамблеєю та судом; цей статус мав бути визначений законодавчо та гарантуватись положеннями нової конституції Молдови; Особливий регіон мав користуватись значним самоврядуванням, а також бути пропорційно представленим у парламенті Молдови. За пропозиціями місії, повноваження мали розподілятися так: виняткові повноваження Молдови – громадянство, зовнішня політика, оборона, служба безпеки, грошовий обіг; виняткові повноваження Придністров'я – адміністративні структури, регіональні органи влади, регіональне законодавство, регіональний бюджет, освіта, культура; змішані повноваження – мова, фінанси, економіка, поліція, суди. При тому, якщо Молдова вирішить об'єднатися з іншою державою, Особливий регіон матиме гарантоване право «зовнішнього самоуправління», тобто має право не підкорятися такому рішенням.

З 2002 р. придністровський конфлікт без особливих успіхів та новацій обговорюється у форматі «5+2», де «сторонами» є Молдова та ПМР, посередниками – Росія, Україна та ОБСЄ і спостерігачами – ЄС та США. Крім місії ОБСЄ, на території Молдови з 2005 р. у рамках врегулювання конфлікту працює й місія ЄС з прикордонної допомоги Молдові та Україні. А отже, практичне надання автономії регіону й гарантування його впливу на внутрішню й зовнішню політику держави – таким є бачення відновлення територіальної цілісності Молдови з боку не лише ОБСЄ як окремої безпекової структури, а й Євросоюзу та «колективного Заходу» у цілому. І воно фактично не відрізняється від пропозицій Україні щодо окупованих територій Донбасу, що підтримуються європейським політикумом.

Ще один варіант врегулювання конфлікту був запропонований і ледь не підписаний 2003 р. – так званий Меморандум Козака (за іменем його розробника, на той момент заступника керівника адміністрації президента РФ). Він передбачав федералізацію Молдови. І цей варіант також був цілком прийнятний для «колективного Заходу».

З іншого боку, вимога Молдови щодо виведення російських військ з її придністровської території знайшла в Європі однозначну підтримку. Це питання обговорювалось на спеціальній зустрічі кра-

їн-членів ОБСЄ у Відні у серпні 1999 р. Відповідно до нового адаптованого Договору про Звичайні Збройні Сили в Європі (ДЗЗСЄ), підписаного на Стамбульському саміті 1999 р., який унеможливив перебування іноземних військ на території іншої держави без відповідної угоди, Росія зобов'язалася вивести свої війська з Молдови. На засіданні постійного комітету ОБСЄ у липні 2000 р. графік виводу російських військ та озброєнь продовжено до 2002 р. У подальшому остаточний термін виводу військ та озброєнь з регіону неодноразово продовжувався, останньою затвердженою датою був 2006 р. Однак і 14 років після того, як сплив останній термін, ситуація залишається незмінною.

Остання Резолюція Генасамблеї ООН від 22.06.2018 р. знову закликала РФ виконати свої зобов'язання 1999 р. і вивести війська. Однак 24.06.2018 р. придністровське керівництво оприлюднило заяву, в якій наголошувалося, що виведення військ не відбудеться до остаточного врегулювання взаємовідносин між Придністров'ям і Молдовою.

Грузія. Грузинсько-осетинський конфлікт, спровокований рішенням Південноосетинської обласної ради про перетворення її на автономну республіку у складі Грузії, розпочався у листопаді 1989 р. Грузинський парламент скасував це рішення. У січні 1992 р. у Південній Осетії відбувся нелегітимний референдум, що проводився всупереч норм міжнародного права й зі значними фальсифікаціями. За його результатами більшість населення висловилося за незалежність. Конфлікт між Грузією й Південною Осетією переріс у збройне протистояння. Його фактичне заморожування відбулося після підписання 14.06.1992 р. Дагомиських угод, що передбачали припинення бойових дій, виведення з Південної Осетії підрозділів російської армії, створення Змішаної контрольної комісії з представників Грузії, Росії, Південної Осетії та Північної Осетії та введення в зону конфлікту змішаних російсько-грузинсько-осетинських миротворчих сил.

У липні 1992 р. автономна республіка Абхазія в складі Грузії проголосила суверенітет, після чого між Грузією і Абхазією почалися військові дії, які переросли в справжню війну із застосуванням усіх видів зброї. Активна фаза війни тривала впродовж 1992–1993 рр. Сочинські домовленості про перемир'я та відвід сепаратистських і урядових військ на рівну дистанцію були підписані Грузією та Абхазією при посередництві Росії у липні 1993 р. На їх виконання Грузія відвела свою артилерію і бронетехніку і дозволила російським «гуманітарним» конвоям пересуватися безперешкодно.

Переговори щодо Абхазії у 1993–1994 рр. відбувались у Женеві під егідою ООН за посередництва Росії та за участі спостерігачів ОБ-

СЄ. У «Доповіді Генерального секретаря ООН про ситуацію в Абхазії» від 03.05.1994 р. і додатку II до нього стверджувалося, що Абхазія буде суб'єктом, володітиме суверенними правами у складі союзної держави, створеної у результаті переговорів після врегулювання спірних питань. Пригасити гостроту військового протистояння вдалося лише у травні 1994 р. коли між сторонами було підписано Угоду про припинення вогню і роз'єднання сил. На основі цього документа з червня 1994 р. у зоні конфлікту було розміщено Колективні сили СНД з підтримки миру. Конфлікт перейшов у заморожену фазу. Водночас, прийнята парламентом Абхазії 26.11.1994 р. конституція проголосила республіку суверенною державою і суб'єктом міжнародного права.

У 1997 р. у рамках Женевського переговорного процесу створено Координаційну Раду грузинської і абхазької сторін за участі спостерігачів від Росії та ООН. Однак міжнародні місії не захистили Грузію від російського вторгнення у 2008 р. І хоча ще Стамбульський саміт ОБСЄ 1999 р. зобов'язав Росію вивести свої війська не лише з Придністров'я, а й з Грузії, і в Південній Осетії, і в Абхазі – де-юре частинах Грузії – вони залишаються досі, спочатку у вигляді залишених на території окупаційних військових частин, далі – у складі «миротворчих сил», а згодом (з 2009 р.) й у вигляді військових баз, присутність яких погоджена з керівництвом самопроголошених держав, однак не з Грузією.

Європейський Союз долучився до процесів на південно-кавказькому напрямку із 2003 р. Тоді у підготовленому проєкті стратегії «Безпека Європи у благополучнішому світі» до європейських сусідів було віднесено Вірменію, Азербайджан та Грузію, запропоновано створення поруч з ЄС зони безпеки та стабільності. У липні того ж року Рада міністрів ЄС призначила свого спеціального представника на Кавказі, одним із завдань якого було сприяння відновлення миру в Азербайджані, Вірменії, Грузії та повернення біженців. Тим самим ЄС безпосередньо долучився до процесу врегулювання конфліктів у цих країнах. Проте мандат спецпредставника поширювався лише на підтримку дій ООН та ОБСЄ у регіоні.

У 2008 р. після заявленого РФ рішення встановити двосторонні юридичні зв'язки з Абхазією й Південною Осетією 17.04.2008 р. частина парламентарів ПАРЕ (25 осіб) поширила декларацію з пропозицією вивести російських миротворців із зон грузино-абхазького і грузинсько-осетинського конфліктів, оскільки російські миротворці «не нейтральні, а є стороною конфлікту», розширити мандат і можливості Місії ООН зі спостереження у Грузії та поступово замінити сили СНД з підтримки миру в Абхазії. Декларація не була підтримана ПАРЕ та залишилася такою, що виражає думки лише її підписантів.

7–8 серпня 2008 р. інспіроване Росією загострення конфлікту між Грузією і Південною Осетією призвело до російсько-грузинської війни, внаслідок якої частину Грузії було окуповано регулярними російськими військами. 10.08.2008 р. військові дії поширилися й на Абхазію, де сепаратисти за підтримки російської авіації розгорнули широкомасштабний наступ на грузинські сили. 12.08.2008 р. на зустрічі тодішніх президентів Росії і Франції – Д. Медведєва і Н. Саркозі було погоджено план врегулювання військового конфлікту у Грузії (відомий також як план Євросоюзу), який включав шість пунктів: не вдаватися до використання сили; остаточно припинити всі військові дії; забезпечити вільний доступ до гуманітарної допомоги; збройні сили Грузії повертаються у місця їх постійної дислокації; збройні сили РФ виводяться на лінію, що передувала початку бойових дій; створення міжнародних гарантій із забезпечення стабільності та безпеки в Абхазії і Південній Осетії. Згідно з домовленостями, вивід російських військ з грузинської території мав бути здійснений до 01.10.2008 р., а в так званих буферних зонах, що прилягають до Південної Осетії та Абхазії, введено моніторингову місію ЄС. Однак російські війська і після того продовжували просуватися вглиб грузинської території, де перебувають і донині. З усього плану ЄС виконано лише пункт про припинення військових дій.

У червні 2009 р. свою роботу у Грузії припинили спостережні міжнародні місії через відмову Росії продовжувати їхній мандат – Спостережна місія ОБСЄ, що працювала з 1992 р. і Місія ООН зі спостереження в Грузії (МООНСГ), що працювала з 1993 р. Мандат МООНСГ передбачав спостереження за дотриманням угод між Грузією та абхазькою стороною. Мандат ОБСЄ передбачав допомогу у врегулюванні конфлікту, демократизації та захисті прав людини. Результати діяльності обох, здебільшого, обмежувалися ситуативною гуманітарною допомогою населенню.

Після російсько-грузинської війни Женевський формат урегулювання конфлікту трансформувався у переговори зі стабільності та безпеки на Кавказі за участю Грузії, Росії, Абхазії, Південної Осетії, ООН, ЄС, ОБСЄ та США. Проведено близько 40 зустрічей. Жодних результатів вони не принесли. Використання всіх ресурсів (проведення політичних консультацій, направлення у зони конфліктів місій спостерігачів тощо), як і у випадку Придністровського конфлікту, не привело до його розв'язання.

Ще у 2006 р. Абхазія і Південна Осетія визнали незалежність одна одної; їх незалежність також була визнана такими ж невизнаними Придністровською Молдавською Республікою і Нагірно-Карабаською Республікою (Арцах). Після російсько-грузинської війни 2008 р.

незалежність обох самопроголошених республік визнана Росією. Крім того, Абхазію з того часу визнали Нікарагуа, Венесуела, Науру та Сирія, Південну Осетію – Сирія.

На сьогодні у Грузії залишається Місія спостерігачів ЄС (з 2008 р.), що патрулює прилеглі території до адміністративних кордонів з Абхазією та Південною Осетією. Її мандат поширюється на всю територію Грузії, однак доступу на непідконтрольні Тбілісі території її представники не мають, а їхня присутність не перешкоджає провокаційним діям сепаратистів із пересування адміністративної межі вглиб Грузії, викраданням та вбивствам громадян Грузії.

А отже, і висловлення підтримки, і резолютивні та договірні документи з цього приводу не мають практичних наслідків на тлі визнання головної «вимоги регіонів» – повної незалежності або, принаймні, особливого статусу, прийнятного для Європи і практично не прийнятного для країни, постраждалої від інспірованого сепаратизму. Не прийнятного не через заперечення нею європейських цінностей, а через те, що його прийняття означатиме не відновлення суверенітету, а його істотне обмеження й підконтрольність зовнішнім аж ніяк не дружнім, не європейським силам. Усі висловлення занепокоєння, визнання суверенітету та територіальної цілісності, численні вимоги про виведення військ тощо, попри їхню очевидну безрезультатність, не спонукали міжнародні структури з Європейським Союзом включно до застосування операцій з підтримки миру. І не лише тому, що Росія є економічно привабливим партнером і небезпечним ворогом, а й тому, що задоволення вимог регіонів є систематичною практикою Євросоюзу у цілому і його країн-членів, зокрема, практикою, заснованою на європейських цінностях і підкріпленою численними документами ЄС. Хоча згідно з тими ж нормативними документами ЄС, здійснення миротворчих місій із запобігання конфліктів і відновлення миру, у тому числі й військових місій з урегулювання криз за межами ЄС, передбачено Маастрихтським договором (у Лісабонській редакції), зокрема, п. 1 ст. 42, ст. 43. Однак прийняття та виконання країною вимог «досягнутого компромісу» у ситуації інспірованого сепаратизму та його зовнішньої збройної підтримки конфлікт не розв'язує.

Конституцією Молдови 1994 р. гарантовано можливість надання населеним пунктам Придніпров'я «особливих форм та умов автономії у відповідності до особливого статусу». У квітні того ж року президент Молдови та керівник так званої ПМР в аналогічному статусі підписали спільну Заяву про визначення державно-правового статусу Придністров'я. Коли після провалу «Плану Козака» 2003 р. переговори з урегулювання конфлікту припинилися й 2005 р. знову від-

новилися у форматі «5+2», Молдова запропонувала Придністров'ю широку автономію і єдиною вимогою з її боку була демілітаризація та демократизація регіону. Однак, регіон за диригування з Москви і тоді, і сьогодні вимагає протилежного: спочатку врегулювання відносин, а потім – демілітаризація. Така ж «схема врегулювання» пропонується у Мінських угодах і для українського Донбасу: спочатку – автономія й вибори, а потім – відновлення зовнішніх кордонів України.

З того часу у відносинах між Молдовою та невизнаною республікою сталися численні зміни: відновлено телефонний зв'язок і залізничне сполучення між Кишиневом і Тирасполем, Кишинів почав визнавати дипломи Придністровського державного університету, молдовські фермери знову працюють на спірних землях під Дубоссарами, на Придністров'я поширилася зона вільної торгівлі з ЄС, тому що ПМР стала частиною молдовської угоди про асоціацію та вільну торгівлю з Євросоюзом. Однак, суверенітет держави не відновлено. Російські війська перебувають на території Молдови без її дозволу і є загрозою самому існуванню цієї суверенної країни. У серпні 2018 р. у Придністров'ї пройшли несанкціоновані масштабні військові навчання дислокованої там російської 14-ї армії. ОБСЄ не допустили до виконання своїх моніторингових функцій. Оскільки цей факт практично залишився без уваги європейських і міжнародних безпекових структур, навчання поволі перетворюються на регулярні – наступні було показово проведено і в березні, і в серпні 2019 р.

Водночас активізувалася на міжнародній арені й сама невизнана ПМР: у січні 2019 р. у Москві відкрито її представництво; у той самий час у ході обговорення питання придністровського врегулювання на майданчику ПАРЕ туди вперше з моменту виникнення конфлікту запрошено представників Тирасполя. На тому ж заході невизнана ПМР запропонувала надати їй статус спостерігача у ПАРЕ, щоб безпосередньо висловлювати там свою позицію з питань, пов'язаних із врегулюванням. Негативної реакції Європи не відбулося. 11.02.2019 р. «Міністерство закордонних справ ПМР» оголосило про намір відкрити два офіційні представництва – у Києві та Брюсселі. Київ відмовив. Брюссель промовчав.

Аналогічною є ситуація зі згодою на автономію регіонів та виведенням з них російських військ і в Грузії. Резолюцією ПАРЕ № 1633 від 02.10.2008 р. Росію закликало вивести свої війська з Грузії, а також дозволити ЄС і спостерігачам ОБСЄ доступ у Південну Осетію та Абхазію. Водночас, відповідальність за виникнення військового конфлікту покладено на обидві сторони. 28.01.2009 р. ПАРЕ створила

комітет для подолання наслідків російсько-грузинської війни і забезпечення стабільності у регіоні та наступного дня ухвалила Резолюцію № 164, якою закликала обидві сторони конфлікту співробітничати з нею. Підтверджуючи свою відданість територіальній цілісності і суверенітету Грузії, ПАРЕ ще раз закликала Росію відкликати своє рішення про визнання незалежності цих двох регіонів. Водночас, Асамблея висловила за те, аби у переговорах між Росією та Грузією брали участь представники «фактичної влади» сепаратистських регіонів. Висловлено також думку, що Грузія зі свого боку виконала багато положень резолюції 2008 р., водночас закликано її забезпечити виконання вимог, що залишилися.

20.01.2011 р. Європарламент затвердив стратегію щодо країн Чорноморського басейну. У документі Абхазія і Південна Осетія наразі визнані окупованими територіями, на яких систематично порушуються права людини. У подальшому і ПАРЕ, і Європарламент ухвалили ще низку документів, які не вирізнялися істотними новаціями від своїх попередниць. Щоправда, після 10 років окупації грузинських територій, лише у світлі російської агресії проти України у червні 2018 р. Європарламент нарешті прийняв резолюцію, якою закликав Росію залишити окуповані території та наголосив, що, продовжуючи окупацію, РФ порушує міжнародне право і принципи. Європарламент також визнав, що «російський наступ 2008 року був першою серйозною відкритою атакою на європейський лад», враховуючи, що пізніше відбулися наступні, в тому числі анексія Криму та воєнні дії на Сході України. За рік по тому, 07.07.2019 р. чергову резолюцію із засудженням дій Росії та закликом звільнити окуповані території Грузії ухвалив і Комітет з політичних питань та безпеки ПА ОБСЄ. З тим самим результатом.

Розглядаючи Південну Осетію та Абхазію як частини країни, Тбілісі, як і Молдова Придністров'ю, пропонує їм широку автономію у складі Грузії. За цей час задля розв'язання конфлікту міжнародними структурами та конкретними політичними особами було запропоновано кілька можливих варіантів: щодо Абхазії: 2001 р. – план спецпредставника Генсека ООН Д. Бодена, базований на принципах повернення всіх біженців та створення спільної держави з Грузією на правах федеративного складника єдиної держави у кордонах 1991 р.; план міністра закордонних справ ФРН Ф. В. Штайнмаєра, представлений напередодні війни – у липні 2008 р., що передбачав три етапи: на першому планувалося підписання угоди про незастосування сили і повернення в регіон грузинських біженців та відновлення довіри між сторонами конфлікту, на другому – проведення економічної реабілітації регіону за допомогою ЄС, на третьому – ви-

значення статусу Абхазії. План не передбачав заміни російських миротворців міжнародним контингентом, у ньому також не згадувався й принцип територіальної цілісності Грузії – Абхазія розглядалася як окрема сторона конфлікту. Обидва плани, у цілому, хоч і з застереженнями, все ж визнані Грузією прийнятними. Щодо Південної Осетії план урегулювання 2005 р. був запропонований Європарламенту М. Саакашвілі та підтриманий США. Він передбачав широку автономію регіону та припинення бойових дій. Жоден з планів не був хоча б частково прийнятий сепаратистськими регіонами.

Україна. Спеціальна моніторингова місія (СММ) ОБСЄ в Україні почала свою роботу 21 березня 2014 р. на підставі запиту від уряду України до ОБСЄ і консенсусного рішення всіх 57 країн-учасниць організації. З того часу мандат СММ постійно продовжується. Упродовж усього часу тривалості військового конфлікту на окупованій території – частині Донецької та Луганської областей України діяльність СММ ОБСЄ є істотно обмежена. 17.04.2014 р. у Женеві представниками США, Росії, ЄС і України було підписано першу угоду щодо врегулювання конфлікту в Україні, яка передбачала роззброєння незаконних озброєних формувань, звільнення захоплених адміністративних будівель і амністію всіх учасників протестних акцій. 06.06.2014 р. у Нормандії (Франція) відбулася низка зустрічей за участю лідерів Росії, Франції, Німеччини та України, після чого за цим міжнародним форматом закріпилася назва «нормандський». 08.06.2014 р. у Києві відбулося перше засідання Тристоронньої контактної групи (ТКГ) ОБСЄ за участю Президента України П. Порошенка, П. Клімкіна – на той час посла України у Німеччині, посла Росії в Україні М. Зурабова та призначеної у той день спецпредставника голови ОБСЄ у контактній групі по Україні Хайді Тальявіні, яка раніше очолювала комісію з розслідування причин збройного конфлікту у Південній Осетії.

Введення регулярних російських військ на територію України у серпні 2014 р. примусило Україну до підписання Мінських домовленостей 05.09.2014 р. та комплексу заходів щодо виконання Мінських угод 12.02.2015 р., які передбачали сценарій, раніше апробований в інших конфліктах – надання особливого статусу сепаратистським регіонам до того, як буде відновлено контроль України над державним кордоном, а отже – до відновлення її суверенітету на всій території держави. Такий сценарій, підтриманий європейськими членами норманської четвірки – Німеччиною та Францією, а також іншими лідерами країн-членів ЄС, як засвідчив досвід інших конфліктів, веде до їх заморожування і збереження контролю Росії над окупованими територіями. Резолюцією Ради Безпеки ООН № 2202 від 17.02.2015

р. було схвалено Комплекс заходів та «Декларацію Президента Російської Федерації, Президента України, Президента Французької Республіки та Канцлера Федеративної Республіки Німеччина на підтримку Комплексу заходів щодо виконання Мінських угод, прийняті 12 лютого 2015 року».

Російська агресія на Сході України та анексія нею Криму стали для всієї світової спільноти випробуванням відданості принципам міжнародного права, задекларованим у багатьох міжнародних документах. Позиції міжнародних організацій з цих питань відображено у цілій низці документів – рішеннях, резолюціях, деклараціях та конкретних кроках, здійснюваних з метою розв'язання проблем, що виникли внаслідок агресії Росії щодо нашої держави. Зокрема, з цього приводу було прийнято низку резолюцій Ради Європи, її інституційних органів та ООН. У рішеннях Комітету міністрів Ради Європи (КМРЕ), Резолюціях ПАРЕ, документах Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи (КМРВ РЕ) чітко підтримано територіальну цілісність, суверенітет і незалежність України, проведення референдуму в АР Крим і Севастополі визнано незаконним та закликано Росію вивести війська з території України й припинити будь-яке військове втручання. Усі документи європейських інституцій, ухвалені з приводу російської агресії в Україні, на відміну від документів, ухвалюваних щодо інших конфліктів на пострадянському просторі, вирізняються термінологічною однозначністю (агресія названа агресією без застосування дипломатичних евфемізмів тощо). Крім того, ситуація в Україні призвела й до перегляду оцінок інших, уже заморожених конфліктів.

Дію санкцій, накладених у квітні 2014 р. на державу-агресора до 2015 р., подовжили наступні Резолюції ПАРЕ з цієї проблеми. Востаннє однозначна й фактично безкомпромісна підтримка України з боку європейських структур була продемонстрована 27.11.2018 р. на засіданні КМРЕ, де було обговорено російську агресію щодо українських військових у Керченській протоці. Участь в обговоренні взяла безпрецедентно велика кількість делегацій і жодна з них не підтримала позицію Росії. Та вже за сім місяців ситуація змінилася. ПАРЕ 25.06.2019 р. ухвалила резолюцію про принципову зміну санкційного механізму, за яким Росія безперешкодно повернулася до роботи в ПАРЕ без обмежень права голосу.

Такі зміни виглядають симптоматично, особливо у світлі загальної активізації невизнаних республік на зовнішньополітичному напрямі. Прикметною є й активізація ними закордонних візитів («міністра зовнішніх справ» Абхазії у Нікарагуа у липні 2019 р., Італію, Сирію – у 2017 р.), низки зустрічей керівників та міністрів зовніш-

ньополітичних відомств невизнаних держав із представниками ЄС та ООН, делегаціями та послами європейських країн упродовж 2019 р. (Швеції, Великої Британії, Чехії, Нідерландів, Австрії, Угорщини, Німеччини, Франції, Італії, Румунії, Литви, Ірландії, Польщі, США та ін.), взаємне визнання та укладання договорів про співробітництво між невизнаними утвореннями (між Арцахом (Нагірним Карабахом) та Країною Басків від 12.09.2014 р., Південною Осетією та ЛНР від 19.12.2018 р., нею ж і ДНР від 30.05.2017 р.), з окремими іншими країнами, відкриття представництв та консульств, щоправда, в статусі громадських організацій, які, проте, позиціонуються на сайтах «урядів» як власне представництва (Арцах має свої офіційні представництва у Вірменії та РФ, «громадські» – у США, Канаді, Франції, Німеччині, Австралії; Абхазія – у Росії (офіційне), Венесуелі, Китаї, Великій Британії, Болгарії, Німеччині, Туреччині, Сирії, Греції, Австрії, Йорданії, Ізраїлі; ПМР – у Росії, Південній Осетії, Абхазії – всі громадські; ДНР – у РФ (у Москві, Санкт-Петербурзі і Ростові на Дону), Італії (у Турині та Вероні), Греції, Чехії, Франції, Фінляндії. Цікаво, що незаконні утворення на території України – ЛНР та ДНР не мають власних представництв одна в одній і не укладали між собою договорів про визнання.

Висновки та рекомендації.

Незаконні квазідержавні утворення на територіях держав пострадянського простору, що виникли за участі Росії й підтримуються нею у різний спосіб, на сьогодні створили особливий «паралельний світ», який існує і певним чином розвивається поруч з реальним. Цей світ – своєрідна «буферна зона» РФ та її «знаряддя» із розхитування сучасного світового устрою, привчання європейської спільноти до системної дискредитації загальновизнаних принципів міжнародного співжиття.

Цей світ спільно та окремі його складники одноосібно останніми роками почали реалізовувати стратегію поступової легалізації нелегітимного статусу «явочним порядком». Водночас, така стратегія, хоч і приносить свої плоди, однак не матиме успіху у сенсі досягнення мети, яку переслідують штучні квазі-держави: ані Євросоюз у цілому, ані його країни-члени, ані міжнародні безпекові структури де-юре не можуть визнати і не визнаватимуть їх як «нові суверенні держави». Адже їх сателітний характер очевидний навіть для їхніх прибічників. Однак, у згоді із засадничими європейськими цінностями та спираючись на стійку тенденцію регіоналізації Європи, забезпечену потужною низкою відповідних нормативних актів, вбачатиметься і надалі найефективнішим і найприйнятнішим способом

розв'язання проблем «пошук компромісу» – надання квазідержавам автономного чи федеративного статусу у складі постраждалих держав.

Як доводить досвід, такий пропонований шлях на практиці невідворотно веде до заморожування конфліктів на невизначений час. Своєю чергою, існування незаконних утворень навіть у замороженому стані з правового погляду становить перешкоди для вступу постраждалих від сепаратизму країн до Європейського Союзу та НАТО й проблематизує його.

4.5. Мітрофанова О.О. Досвід та особливості узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією

ФРН та Франція як провідні держави Європейського Союзу відіграють роль локомотиву європейської інтеграції. Узгодження їх позицій визначає стратегію розвитку ЄС, тоді як франко-німецькі розбіжності гіпотетично здатні загальмувати подальший розвиток об'єднання. Населення ФРН та Франції становить біля третини населення ЄС, а їх економіки створюють близько половини сукупного ВВП Єврозони та 40% сумарного ВВП ЄС.

Європейська інтеграція: від примирення до розбудови спільної Європи. На початку європейської інтеграції перемовини французьких та німецьких політиків не були легкими: німці, усвідомлюючи посилення протистояння Заходу зі Сходом та необхідність залучення ФРН до західного табору, намагалися мінімізувати обмеження для західнонімецької промисловості, тоді як французи, зі свого боку, висловлювали недовіру до німецьких амбіцій.

Політичні кола Франції ініціювали започаткування процесів європейської інтеграції. 9 травня 1950 р. міністр закордонних справ Франції Робер Шуман оприлюднив ідею створення спільного ринку вугільної та металургійної продукції Франції, ФРН та інших західноєвропейських країн. Ця ініціатива започаткувала процес європейської інтеграції. Підтекст цієї ініціативи полягав у нейтралізації економічних факторів, які спричиняли війни між Німеччиною та Францією. Декларація Р. Шумана містила ідеї об'єднання країн Європи на засадах федералізму заради міцного миру, створення спільної основи для економічного розвитку та зміцнення демократичних інститутів.

18 квітня 1951 р. було підписано Паризький договір про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі між Францією, Італією, ФРН, Бельгією, Нідерландами і Люксембургом. Цей договір, разом з декларацією Р. Шумана, започаткував процес узгодження

позицій Франції та ФРН на державному рівні заради спільної мети – розбудови об'єднаної Європи. 25 березня 1957 р. у Римі було підписано Договори про заснування Європейського економічного співтовариства та про утворення Європейського співтовариства з атомної енергії.

Канцлер ФРН К. Аденауер висловлював занепокоєння, що прихід до влади прибічника націоналістичних поглядів генерала Ш. де Голля (1958 р.) загальмує розбудову об'єднаної Європи. Однак під час офіційного візиту до ФРН (4-9.09.1962 р.) де Голль закликав «великий німецький народ» розбудовувати франко-німецьку дружбу заради спільного європейського майбутнього, а 9 вересня 1962 р. у Людвігсбургу Ш. де Голль закликав німецьку молодь докорінно змінити відносини Франції та Німеччини. Згодом були започатковані програми з обміну молоді, які стали важливою складовою франко-німецького примирення. Утім, у відносинах Франції та ФРН спостерігалися суттєві розбіжності, обумовлені протиставленням міжурядового підходу з боку Франції наднаціональній концепції європейської інтеграції, яку підтримував канцлер ФРН Л. Ерхард.

Після 1969 р. франко-німецьке партнерство похвалилося завдяки схильності до взаємодії президента Франції Жоржа Помпиду та канцлера ФРН Віллі Брандта. У подальшому за правління президента Франції В. Жискара д'Естена (1974–1981 рр.) та канцлера ФРН Г. Шмідта (1974–1982 рр.) франко-німецьке партнерство сприяло узгодженню валютно-фінансових аспектів європейської інтеграції, які заклали основу для запровадження євро. Створена за їхньої каденції у 1978 р. Європейська валютна система (набула чинності у квітні 1979 р.) сприяла стабілізації європейських валютно-фінансових відносин.

Впродовж 1980-х рр. розбудова Європи на базі міцних франко-німецьких відносин була пріоритетом політики президента Франції Ф. Міттерана (1981–1995 рр.). Прогрес у двосторонніх відносинах був ознаменований відзначенням 20-ї річниці Єлисейського договору, коли Ф. Міттеран і канцлер ФРН Г. Коль вшанували пам'ять загиблих у Вердені під час Першої світової війни.

Єлисейський договір та його реалізація. Тісне стратегічне партнерство між Німеччиною та Францією було започатковано Єлисейським договором про німецько-французьку співпрацю (1963 р.). Договір передбачав проведення щопівроку регулярних двосторонніх міжурядових та міжвідомчих консультацій з усіх важливих питань зовнішньої політики, безпеки, оборони, освіти, культурних відносин з метою взаємного узгодження державної політики у цих сферах. Договір підписали французький президент Ш. де Голль та канцлер Західної Німеччини К. Аденауер. Декларація, додана до до-

говору, закликала молодь відігравати визначальну роль у зміцненні франко-німецької дружби. Мета полягала у тому, щоб молоді покоління, не обтяжені досвідом трьох війн, започаткували нові відносини між Німеччиною та Францією.

У 1986 р. президент Франції оголосив про намір консультуватися з канцлером ФРН у випадку застосування ядерної зброї при гіпотетичному конфлікті на терені Німеччини. Згодом, у 2003 р. Франція та ФРН виступили проти війни в Іраку. Хоча сторони й дотримувалися різних підходів до ролі НАТО в Європі, президент Ф. Міттеран та канцлер Г. Коль свого часу запропонували включити до Маастрихтської угоди положення про створення Спільної зовнішньої політики та оборони.

На думку професора Сорбонни Елен Міард-Делакруа, «франко-німецький метод» порозуміння має три складові: аналіз проблемних моментів, від яких не може відмовитись ані Франція, ні Німеччина; визначення інтересів та підходів кожної з них; опрацювання практичних можливостей вирішення питань, які влаштовують обидві країни.

До суттєвих розбіжностей, які зберігаються у двосторонніх відносинах, належать атомна енергетика, використання структурних фондів ЄС і коштів Європейського центрального банку. Утім, правлячі кола Франції та ФРН вимушені вести перемовини, часом відступати від своєї логіки та приймати підходи партнера.

Президент Франції Е. Макрон вважає, що протягом багатьох років Німеччина очікувала від Франції прискорення внутрішніх реформ, які нарешті були запроваджені саме за його правління. Проте між урядами Франції та ФРН спостерігаються гострі суперечності щодо реалізації антикризової політики ЄС та солідарного обслуговування боргових зобов'язань країн-членів.

Проблема історичної пам'яті та узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією. Досвід узгодження суперечностей між Німеччиною та Францією містить особливий історичний компонент, а саме: «роботу з пам'яттю». Її метою є переосмислення болісних національних наративів, включаючи подолання образ і ненависті. Один з найбільш яскравих прикладів у цьому відношенні стосується трансформації пам'яті щодо битви при Вердені – однієї з найбільш кровопролитних під час Першої світової війни. Сучасне тлумачення подій минулого подається в меморіальному контексті – як данина пам'яті учасників бойових дій і загиблих з обох сторін, без націоналістичного забарвлення при описанні тогочасних подій.

Труднощі виникають у зв'язку з інтеграцією спогадів учасників подій з метою формування інтегрованого, або однорідного підходу.

Йдеться про опрацювання умов співіснування різних досвідів. Адже, як зазначав колишній канцлер ФРН Герхард Шредер, «пам'ять Франції про 6 червня 1944 р. відрізняється від пам'яті Німеччини. Для Франції цей історичний день ознаменувався кінцем окупації, яку вона так довго чекала. Для багатьох німців 6 червня символізувало остаточний військовий провал».

Висновки та рекомендації.

Примирення відбувалося між умовно рівними за потенціалом державами. Ядерний потенціал Франції до певної міри «врівноважував» роль німецької марки як найбільш стабільної європейської валюти. Відносини формувалися як симетричні. Обидві держави сприймалися як європейські лідери, хоча й мали відмінності у підходах до розбудови об'єднаної Європи.

Було закладено юридичну базу примирення – Єлисейський договір: ФРН та Франція десятиріччями дотримувалися його засад та нещодавно поглибили його у новому договорі про дружбу від 2019 р.

Зустрічі та консультації лідерів та політиків, започатковані Єлисейським договором, постійно інтенсифікуються.

За задумом генерала Ш. де Голля саме роль молоді мала бути пріоритетною у процесі примирення Франції та Німеччини. Дві країни зуміли розробити та втілити у життя проекти з розвитку соціальних контактів громадян. Державна політика сприяла обмінам молоддю та побратимству між містами. Ймовірно, дана складова французько-німецького примирення має бути врахована при опрацюванні проєктів примирення в інших країнах. Подолання історичних суперечностей тільки на політичному рівні без розвитку активних соціальних контактів може не надати бажаного результату.

Процес подолання суперечностей між ФРН та Французькою Республікою поступово виробив певну традицію перемовин та пошуку компромісу між двома потужними європейськими країнами, які часом мають різні підходи до вирішення «викликів». Дипломати двох держав підкреслюють, що пошук та опрацювання спільних підходів французів і німців є пріоритетним.

Французько-німецький досвід може бути корисним для застосування у польсько-українських відносинах. Доцільним є опрацювання українсько-польського Договору на кшталт Єлисейського договору. Дотримання його засад має бути безумовним, незважаючи на поточні проблеми в польсько-українських відносинах.

Перенесення на польсько-українські відносини механізму регулярних консультацій представників державних інститутів, за зразком ФРН та Французької республіки, є цілком доцільним, включаю-

чи проведення спільних засідань урядів та організацію міжвідомчих контактів.

Максимальне опрацювання всіх конфліктних моментів між Україною та Польщею має відбуватися на двосторонньому рівні. Підготовка та винесення на міжнародний рівень спільної польсько-української позиції з поточних міжнародних проблем також є бажаною.

Актуальним питанням залишається сприяння розвитку соціальних контактів між громадянами двох держав, зокрема на рівні парламентів, політичних партій і громадських організацій. Актуальним є висвітлення у засобах масової інформації таких моментів, як, наприклад, допомога польських установ і громадян українцям, пораненим під час бойових дій на сході України, при їхньому лікуванні у Польщі.

За умов успіху польсько-українського партнерства та стабілізації внутрішнього становища в Україні польсько-український тандем міг би стати важливим чинником у європейських міжнародних відносинах. Прикладом для польсько-українського партнерства залишається франко-німецька практика узгодження компромісів, яка є суттєвою складовою розвитку європейської інтеграції та інституційної спроможності ЄС.

4.6. Романюк В.О. Суперечності між США і країнами ЄС щодо основних проблем міжнародної безпеки

На початку 1950-х рр. США підтримали європейські об'єднавчі процеси, виходячи із прагнення упередження нової масштабної війни у Європі шляхом сприяння економічній інтеграції провідних країн регіону. Однак, на етапі підготовки Маастрихтської угоди про створення Європейського Союзу (грудень 1991 р.) на тлі дружнього характеру двосторонніх відносин у США почали лунаєти голоси щодо «невчасності» й «нереалістичності» поглиблення європейської інтеграції, а також про можливі негативні наслідки цього процесу для американської економічної присутності у Європі. Нові ознаки занепокоєння тим, чи не стане ЄС у майбутньому суперником США, з'явилися у Вашингтоні після введення спільної євровалюти та консолідації низки провідних європейських компаній у потужні багатонаціональні фінансові та виробничі структури. Трансатлантична конкуренція поступово набирала нових обертів і на початку XXI ст. між США та ЄС уже відверто встановилися взаємини змагальності, а з часом в окремих сферах – відкритого і жорсткого суперництва.

Конкуренція між США та ЄС створює для України низку проблем у контексті її євроінтеграційної політики. США є стратегічним партне-

ром для нашої держави, насамперед, у сфері національної безпеки та оборони. Європейський Союз є стратегічним економічним партнером України, правовим та соціальним орієнтиром, зокрема з огляду на конституційне положення про прагнення набуття членства у ЄС. Обидві сторони визначають Україну як партнера, що відіграє важливу роль у системі європейської безпеки, особливо з огляду на відверті агресивні дії з боку Росії. Протиріччя між США та ЄС уже на цьому етапі негативно позначаються (а в процесі європейської та євроатлантичної інтеграції позначатимуться ще більш помітно) на реалізації стратегії зовнішньої політики України. Аналіз суперечностей, котрі існують між Вашингтоном і Брюсселем, можливого розвитку їх подальших стосунків та впливу на Україну, покликаний допомогти у виробленні на державному рівні виважених рішень щодо збереження вигідних відносин із обома світовими потугами.

Основні сфери конкуренції. На початку XXI ст. кількість сфер, у яких спостерігається конкуренція між США та ЄС, поступово зростає. На цьому етапі вирізняються такі сфери конкуренції як торгівля, енергетика, екологія, право і конкуренція юрисдикцій, оборонно-технічна та безпекова сфера, а також проблематика глобальних викликів (тероризм, роззброєння і контроль над озброєннями, глобальні міграційні процеси тощо). Усі згадані сфери конкуренції з характерними суперечностями створюють певну політичну напругу. Неврегульовані суперечності призводять до посилення конфліктності у відносинах США та ЄС на тлі глобальних процесів суперництва за участю КНР, РФ, окремих регіональних держав на Близькому Сході і в Південній Азії.

Окремі суперечності щодо проблем міжнародної безпеки. Трансатлантична взаємодія у сфері безпеки побудована на основі Вашингтонського договору про створення НАТО (1949 р.), партнерстві між США і ЄС та між ЄС і НАТО. Безпекові відносини між США та ЄС зазнали певних ускладнень на межі XXI ст. з огляду на силові заходи США на Близькому Сході. Хоча країни НАТО підтримали операцію США в Афганістані, ряд європейських країн, включаючи Францію і ФРН, розійшлися з Вашингтоном щодо доцільності воєнної операції проти Іраку (2003 р). При цьому, європейські країни-члени НАТО взяли на себе зобов'язання переслідувати злочинні ісламістські терористичні організації.

Інший важливий прояв розбіжностей був позначений ставленням до перспективи подальшого розширення НАТО у зв'язку з намірами Грузії та України вступити до Альянсу. У 2008 р. тандем двох провідних європейських країн – ФРН і Франції, які враховували інтереси Російської Федерації, заблокував ініціативу президента США

Д. Буша-молодшого щодо початку передвступних процедур у формі надання Плану дій щодо членства в НАТО. Напад РФ на Грузію у 2008 р. та Україну у 2014 р. дав підстави США звинувачувати європейців у відсутності стратегічного мислення та вимагати більшої узгодженості.

Послідовно з року в рік загострювалися протиріччя щодо ситуації на Близькому Сході, де США безальтернативно підтримували Ізраїль; у Перській Затоці, де США протистояли Ірану; у Сирії, де США одноосібно ввели війська на частину її території та неофіційно домовилися про розподіл зон контролю з Росією.

Додаткову напругу спричиняли гостро критиковані у ЄС рішення адміністрації Д. Трампа припинити дію угод з обмеження стратегічних ядерних озброєнь – договори про РСМД і СНО III.

Поступово посилювалися тертя між партнерами при вирішенні безпекових питань у міжнародних організаціях, насамперед в ООН, де США нерідко залишалися наодинці під час голосування у Раді Безпеки. В умовах продовження агресії РФ проти України та активізації військово-повітряного патрулювання РФ у Північній Атлантиці, гостру критику з боку європейських країн викликали ухильні вислови президента США Д. Трампа щодо імперативності статті 5 Вашингтонського договору 1949 р., ув'язування безпекових гарантій з підвищенням внесків європейських членів НАТО на військові потреби. Відмова президента США від компромісної міжнародної угоди про ядерну програму Ірану (Спільний всеохоплюючий план дій, СВПД), яка ухвалювалася за безпосередньої участі ЄС та його провідних країн, врешті підштовхнула керівництво Євросоюзу до офіційного проголошення наміру мати власні безпекові можливості й розширити ступінь автономії від США.

У лексиконі європейських експертних груп, політичних партій та інституцій все частіше використовуються такі поняття, як «європейська стратегічна автономність», «європейська армія», «спільна європейська стратегічна культура». У 2016 р. у Глобальній стратегії ЄС було визначено мету досягнення «стратегічної автономності». Президент Франції Е. Макрон визначив своє бачення стану такої автономності у 2017 р. як ситуацію, коли ЄС матиме «автономні оперативні можливості» в сфері оборони та безпеки.

Аналітична служба Конгресу США, яка формує фактологічну базу для членів вищого американського законодавчого органу, констатувала, що подібні «заклики французького президента Е. Макрона до створення «європейської армії» мають на меті підкреслити необхідність посилити європейські оборонні можливості на тлі зростаючої невпевненості у майбутній ролі США в світі.

Дебати щодо посилення Європейських сил швидкого реагування активізувалися після виборів до Європарламенту 2019 р. Новий склад Європейської Комісії на чолі з колишнім міністром оборони ФРН Урсулою фон дер Ляйєн посилив увагу до проблем Європейської політики безпеки і оборони. Закликаючи до «більш стратегічної, більш рішучої і більш єдиної Європи», У. фон дер Ляйєн оголосила, що під її керівництвом Європейська Комісія має стати «геополітичною комісією». Свою позицію вона конкретизувала під час Всесвітнього економічного форуму у Давосі (22.01.2020 р.), зазначивши, що ЄС має приділяти більше уваги існуючим конфліктам у світі. «Протягом останнього десятиріччя європейці усвідомили важливість стабільного сусідства. Від України – до берегів Середземномор'я, від Західних Балкан – до Сахеля. Ми вивчили важливість інвестувати більше у довгострокову стабільність і запобігати кризам... Жорстка сила завжди поєднується з дипломатією, а запобігання конфліктів – з примиренням і відновленням». Такий підхід пов'язаний з усвідомленням потреби у нарощуванні можливості ЄС мати власні військові можливості для забезпечення геополітичної ролі у сучасному світі. При цьому, майбутній «європейський оборонний союз» розглядається як окрема структура, що доповнює НАТО.

Варто зазначити, що закріплені у документах ЄС наміри у таких форматах як ЄС – НАТО і США – НАТО в середньостроковій перспективі не передбачають дійсного стратегічного відокремлення ЄС від США в оборонній і безпековій сферах. Більш того, в експертному середовищі відзначають, що якщо можливість мати власні автономні сили для реалізації європейських інтересів і поділяється більшістю країн ЄС, то ідея мати такі сили для глобальних викликів відкидається. НАТО й надалі має залишатись єдиним і спільним інструментом забезпечення європейської безпеки.

На сучасному етапі розвитку стосунків між США та ЄС з питань європейської безпеки йдеться, насамперед, про максимальне політичне та військово-промислове посилення європейського крила НАТО з метою досягнення паритету у прийнятті рішень. Це завдання, яке вимагало складних управлінських та законодавчих дій, тривалий час залишалося на рівні внутрішнього обговорення. Однак, із часом розбіжності між США та ЄС у питаннях ролі чинних міжнародних безпекових інституцій (ООН, ОБСЄ), у практиці прийняття рішень в НАТО, розумінні безпекових угод та механізмів таки позначилися на розвитку оборонної індустрії. Це призвело до посилення уваги і надання підтримки проектам європейської оборонної індустрії, які ставлять за мету виробництво європейських зразків новітніх озброєнь.

Певні суперечності між військово-промисловими комплексами провідних країни ЄС (Франції, ФРН, Швеції, Італії, Іспанії, Бельгії, а в останні роки – також Польщі і Чехії) та США існували багато десятиліть і стосувалися умов тендерів щодо великих контрактів на озброєння й технічне забезпечення збройних сил країн НАТО і держав-партнерів (Австралія, окремі країни Азії, Африки та Латинської Америки). Потужності ВПК США набагато перевищували можливості окремих європейських країн. Тому для зміцнення позицій ВПК країн ЄС Єврокомісія ще у 2008 р. запровадила Спільну позицію щодо узгоджених правил експортного контролю – попри те, що відповідно до статті 346 Лісабонського договору ЄС, експортний контроль над озброєнням є національною прерогативою країн-членів. Країнам ЄС, де оборонний комплекс залишається переважно національним, важко конкурувати у цій сфері зі США, які за будь-яких обставин намагаються зберегти гегемонію власної оборонної промисловості.

Перипетії американо-європейського політичного діалогу, зокрема неодноразові погрози колишньої адміністрації Д. Трампа «допомогтися справедливості» у відносинах із ЄС та неквапливе ставлення до вирішення цього нагального питання новою адміністрацією Дж. Байдена, дають підстави очікувати, що конкуренція на ринках озброєнь та суперечки щодо оновлення озброєнь армій держав-членів ЄС лише посилюватиметься.

Зазначимо також, що ризики, породжені трансатлантичною конкуренцією і суперечностями між США та ЄС щодо проблем міжнародної безпеки, помітно зростають унаслідок одночасного посилення позицій КНР, другого за потужністю світового гравця, та агресивного самоствердження РФ, яка намагається відтворити зону впливу на пострадянському просторі, у Східній Європі та на Балканах і здійснюватиме тиск на ЄС засобами воєнної загрози та енергетичного диктату.

Український контекст. Українська проблематика посідає важливе місце у трансатлантичному діалозі між США та ЄС. Внаслідок російської агресії Україна перетворилася на ключову країну, яка опосередковано визначає можливості та майбутню роль РФ у європейській політиці. Роль Росії у Європі опосередковано позначається на перспективах відносин РФ – КНР, а отже, і впливатиме на позиціонування ЄС і США стосовно цих двох держав.

Російська агресія проти України поставила екзистенціальну дилему перед європейцями у цілому та перед ЄС як організацією зокрема. Провідна роль у формуванні позиції ЄС з українського питання належить тандему ФРН та Франції, а за певних обставин, також Польщі і опосередковано – Великій Британії. Суть цієї дилеми по-

лягає у тому, що відновити статус-кво у формі територіальної цілісності України за допомогою санкцій США і ЄС не можуть. Надавати військову допомогу для відновлення контролю над ОРДЛО і Кримом – не ризикують, адже це призведе до масованого застосування Росією військової сили і загрожуватиме повномасштабною війною. Отож конфлікт на Донбасі виконує певну «службову» роль, відволікаючи Росію від більш активної політики стосовно інших країн, однак містить очевидну небезпеку, адже загрожує подальшою ескалацією. Для ЄС українське питання стало поштовхом для втягування у нову «холодну війну» з Росією, стан якої був нарешті визнаний і з боку Москви. За таких обставин ЄС, який пропагує свою глобальну місію стратегічного гравця як адепта ліберального міжнародного порядку і захисника прав людини, має вочевидь обмежений потенціал для припинення російсько-українського конфлікту, навіть у такій обмеженій сфері, як політичне врегулювання конфлікту на Донбасі, не кажучи вже про проблему Криму, яка перетворилася на довгостроковий, однак не пріоритетний чинник європейської політики. У підсумку, Україна опинилася у ролі об'єкта суперництва між Заходом та РФ, в якому США відіграють роль силового протектора, а ЄС – роль модератора у реалізації реформ. Утім, запропонований Заходом трафаретний пакет реформ для України виявився неефективним у сенсі стабілізації економіки та відновлення зростання ВВП. Однак, попри очевидні невдачі в економічній сфері та окремі сигнали з боку західних експертів, керівництво США та ЄС не наважується на суттєвий перегляд запропонованої Києву матриці, що загрожує подальшим погіршенням загального стану країни. У цьому сенсі органам державної влади України було б доцільно запропонувати західним партнерам власну концепцію розвитку країни, здатну забезпечити позитивні результати.

Висновки та рекомендації.

На сучасному етапі розвиток відносин між США та ЄС залишається принципово важливим для України у сенсі забезпечення стабільності влади і підтвердження перспектив європейської та євроатлантичної інтеграції. Для України пом'якшення суперечностей між США та ЄС з питань міжнародної безпеки сприятиме зменшенню ризиків, спричинених трансатлантичною конкуренцією. В інтересах України нагальними залишаються завдання сприяти пом'якшенню суперечностей у трансатлантичному партнерстві, зміцнення на правовій конституційній основі власних державних інститутів, дотримання принципів верховенства права, викорінення корупції, здійснення якісної стратегічної комунікації як назовні, так і у діалозі з суспільством.

Ситуація всередині НАТО та комплексі західних інституцій свідчить як про загострення внутрішніх проблем і протиріч у США та переважній більшості країн ЄС, так і у відносинах між США та ЄС і його провідними країнами-членами. Посилення міжнародної економічної конкуренції, гострі внутрішні кризові процеси всередині ЄС, виснажливі переговори довкола Брекзиту та суперечки всередині НАТО визначають негативний контур для українських прагнень здобути рівноправний статус в євроатлантичних структурах безпеки.

Ретельний аналіз суперечностей між США та ЄС у безпековій сфері покликаний забезпечувати своєчасне й раціональне реагування органів виконавчої влади України на поточні ускладнення у стосунках між трансатлантичними партнерами й сприяти виробленню на державному рівні виважених підходів для збереження збалансованих партнерських відносин зі США, ЄС та НАТО. При цьому, виглядає доцільним посилення аналітичних спроможностей МЗС України, РНБО України та Національного інституту стратегічних досліджень з метою моделювання сценаріїв, розробки тактичних підходів, відстеження тенденцій і природи суперечностей всередині євроатлантичної спільноти.

У сфері зовнішньополітичної діяльності українська сторона на всіх рівнях має відзначати зацікавленість у розбудові зв'язків як з ЄС, так і зі США, й наголошувати через дипломатичні канали на тому, що не зацікавлена в посиленні конкуренції та поглибленні суперечностей між США і ЄС у безпековій та оборонній сферах.

4.7. Мітрофанова О.О.

Боротьба з пандемією: європейський досвід

Пандемія коронавірусу у 2020 р. стала одним із найбільших викликів для країн-членів ЄС. Перед урядами національних держав та керівними структурами ЄС постала нагальна потреба у розробці стратегії подолання пандемії та розповсюдження коронавірусу.

18 березня 2020 р. лідерами країн ЄС було ухвалено рішення про закриття зовнішніх кордонів Союзу як мінімум на 30 днів. Утім, з боку окремих посадовців, зокрема, заступника міністра охорони здоров'я Чехії Романа Примули лунали заяви про ймовірність закриття кордонів на 2 роки.

Показово, що навесні 2020 р. проблема перетину кордону між Францією та Великою Британією суттєво загострилася не через Брекзйт, а через слабкі норми санітарного контролю з боку британського уряду. Президент Франції Е. Макрон розцінив британські за-

ходи для стримування пандемії як недостатні та попередив про можливість закриття кордонів з Великою Британією. Згідно з джерелом в адміністрації президента Франції, французам довелося погрожувати прем'єр-міністру Великої Британії Б. Джонсону, аби той активізував заходи з протидії пандемії, включаючи закриття місць громадського харчування, пабів та розважальних закладів.

Рада ЄС уперше погодилася на призупинення дії базового документу єврозони – «Пакту стабільності та зростання», який обмежує можливий рівень дефіциту бюджету країн єврозони до 3% ВВП і встановлює граничний рівень держборгу у 60% ВВП. Це дозволило залучити додаткове фінансування й надало можливість реалізувати різні стимулюючі та карантинні заходи у сферах оборони, економіки та охорони здоров'я. Термін призупинення пакту залишається невідзначеним.

Європейські країни також сконцентрувалися на спробах зупинити пандемію на національному рівні. Враховуючи неготовність керівних установ ЄС опанувати координаційні функції, науковий співробітник американського лібертаріанського інституту Катона Д. Бандоу зробив припущення, що коронавірус може вбити ЄС, а президент Європейського центрального банку К. Лагард, реагуючи на падіння фондового ринку, заявила, що не у компетенції її структури зменшувати різницю у дохідності між німецькими та італійськими державними облігаціями. В Італії навіть почати лунали заклики про вихід з ЄС під приводом того, що європейські структури не надають належної допомоги у боротьбі з коронавірусом. На думку прем'єр-міністра Італії Дж. Конте, якщо ЄС не знайде відповідь на кризу через пандемію коронавірусу, він виявить невідповідність своєму покликанню. Дж. Конте вимагав послаблення жорстких лімітів запозичень у ЄС, аби дати більше свободи для фінансового маневру.

30 квітня 2020 р. Рада ЄС ухвалила рішення про надання країнам ЄС доступу до 37 млрд. євро у рамках інвестиційної ініціативи для протидії пандемії. Передбачалося фінансування на підтримку національних систем охорони здоров'я, дрібних і середніх підприємств і короткотермінових схем зайнятості. З цієї суми 8 млрд. євро становили кошти, не витрачені у 2019 р., а 29 млрд. – кошти з регулярного бюджету ЄС на 2020 р.

Стратегії боротьби окремих європейських країн з пандемією суттєво відрізнялися: Франція запровадила тотальну ізоляцію, Польща потурбувалася закрити власний кордон раніше дати, ухваленої керівними інституціями ЄС, Швеція відмовилася від суттєвих обмежень та застосувала тактику особистої відповідальності громадян за дотримання соціальної дистанції та гігієнічних норм. Німеччина

виявилася краще підготовленою до боротьби з пандемією через наявність значної кількості місць у реанімаціях, обладнаних належним чином. Німеччина надавала допомогу й громадянам Франції та Італії, коли їх медичні заклади були переповнені. Пацієнтів з інших країн приймали лікарні у Бонні, Дрездені, Лейпцигу, Гамбурзі, Берліні та ін.

Франція. Відповіддю на пандемію COVID-19 у Франції стала політика тотальної ізоляції, яку вперше було запроваджено з 17 березня до 11 травня 2020 р. (на 55 днів), та вдруге – з 30 жовтня 2020 р. Після низки закликів до соціального дистанціювання, 16 березня 2020 р. президент Франції Е. Макрон звернувся до нації з оголошенням тотальної ізоляції. Ця методика запроваджувалася з метою запобігання розповсюдження коронавірусу та колапсу медичної системи Франції й мала максимально обмежити подорожі та пересування поза власним помешканням. Причини виходу з оселі були суворо регламентові: робота, якщо неможливо було її виконувати дистанційно, купівля продуктів харчування, медичні консультації, догляд за дитиною, індивідуальне заняття спортом біля свого будинку, вигул тварини. Було перенесено другий тур муніципальних виборів.

Люди за межами їхнього помешкання повинні були на запит поліції пред'явити спеціальне посвідчення або сертифікат про пересування, який обґрунтовував необхідність пересування. Якщо людина не виконувала цю норму, була передбачена сплата штрафу, спочатку у розмірі 38 євро, потім 135, а у випадку повторного правопорушення протягом 15 днів – 1500 євро. Посвідчення, яке надавало дозвіл на пересування, могло бути роздрукованим або написаним від руки.

Під час другої тотальної ізоляції (з 30 жовтня 2020 р.) у Франції не було зачинено школи. Навчання продовжується за умов носіння масок, провітрювання, регулярного миття рук та збереження дистанції. У закладах громадського харчування продажі відбуваються лише на виніс. Зачинено магазини, крім тих, що продають товари першої необхідності. Релігійні заклади відчинені, але без служб. У Франції дозволені короткі прогулянки у межах однієї години на день у радіусі не більше одного кілометра від місця помешкання. Дозволені індивідуальні фізичні вправи, за винятком будь-яких колективних тренувань. Дозволені прогулянки з власною родиною або вигул тварини. При собі, як і навесні, треба мати сертифікат з поясненням причини виходу з помешкання. Втім, у Франції знову розраховують на допомогу Німеччини у лікуванні хворих. На початку листопада голова Федерації лікарень Франції Ф. Валету оголосив, що через

брак місць у лікарнях країни влада Франції планує відправляти хворих на коронавірус на лікування до Німеччини.

Суттєвим чинником неготовності Франції до боротьби з пандемією було скорочення державного запасу медичних масок (з 1,4 млрд шт. у 2011 р. до 150 млн у 2013 р.). Таким чином, бюджетні обмеження призвели до дефіциту масок на початку пандемії.

Спочатку через побоювання підхопити коронавірус значна частина французів побоювалася отримувати медичні консультації та проходити огляди. Протягом перших двох місяців тотальної ізоляції (з середини березня по середину травня 2020 р.) третина французів відмовлялася звертатися до лікарів або медичних закладів. Наповнину зменшилася кількість операцій з приводу пухлин. Голова Федерації приватної госпіталізації Ламін Гарбі наголосив, що то були термінові операції, які не можна відкладати. На його думку, за цей час хвороби розвивалися та прогресували, хоча їх треба було негайно лікувати. Внаслідок цього неможливо порахувати кількість осіб померлих від хвороб серцево-судинної системи, які не викликали лікарів. Частина французів і досі остерігається звертатися до лікарів через побоювання захворіти на коронавірус.

З огляду на ці аспекти французького досвіду, МОЗ України має розробити й довести до громадян чіткі рекомендації про умови отримання медичної допомоги у випадку неінфекційних захворювань. Це видається важливим, оскільки від серцево-судинних захворювань і злоякісних пухлин українців помирає більше, ніж від COVID-19.

Доцільно відзначити, що в європейських країнах пасажирів метро та приміських електричок сумлінно їздять у масках, і ніхто не прагне спустити їх нижче носа, як це робить значна кількість пасажирів в Україні. Це свідчить про серйозність урядових вимог і доступність роз'яснень попри те, що французи не відрізняються дисциплінованістю і часто чинять спротив усіляким обмеженням.

Німеччина. На початку пандемії ФРН мала очевидну перевагу над Францією щодо кількості та оснащення реанімаційних відділень – 28 тис. реанімаційних ліжок, 25 тис. з яких були обладнані апаратами з підтримки дихання. Франція мала показник вдвічі менший. У 2018 р. витрати на охорону здоров'я на душу населення складали 5 200 євро у Німеччині та 4300 євро – у Франції.

Більш того, Німеччині вдалось збільшити число місць у відділеннях реанімації та інтенсивної терапії з 28 тисяч до майже 40 тисяч. 2 квітня 2020 р. про це заявив Геральд Гасс – керівник Німецького товариства лікарень, яке об'єднує близько 1900 медичних закладів по всій країні.

Польща. Польська влада дуже швидко відреагувала й запровадила карантинні обмеження. План підготовки країни до пандемії розроблявся урядом ще до появи першого хворого 2 березня 2020 р. Вже 11 березня 2020 р. уряд Польщі вирішив закрити школи та університети, культурні заклади та торгові центри й заборонив зібрання понад 50 осіб, у тому числі у церквах. З 25 березня було запроваджено загальний карантин. Громадяни могли вийти з дому для купівлі продуктів, на прогулянку, на роботу. Хоча уряд рекомендував дистанційний режим, більшість підприємств продовжувала працювати у штатному режимі.

Закриття кордонів стало важливим заходом для стримування епідемії. Польща стала однією з перших європейських країн, яка 15 березня закрила кордони для іноземних громадян попри протести Європейської Комісії. До Польщі могли в'їхати лише поляки та іноземці, які мали дозвіл на проживання. Вони мали пройти двотижневу самоізоляцію. При порушенні карантину накладалося покарання – штраф у 30 000 злотих (6600 євро) або один рік ув'язнення. На початку пандемії Польща мала 4,85 ліжок інтенсивної терапії на 1000 жителів, що перевищувало показник Франції (3,09 на 1000 жителів), але було меншим, ніж у Бельгії (4,98) та Німеччині (6,02).

З 9 листопада 2020 р. під час другого загальнодержавного карантину Польща відправила на дистанційне навчання всіх школярів. До цього тільки студенти та старша школа навчалися дистанційно. Носіння маски є обов'язковим усюди, крім лісів і парків. Зачинено заклади культури, а для людей старшого віку для покупок виділено час з 10 до 12 годин ранку.

Швеція. Боротьба з пандемією у Швеції була і є відмінною від практики інших європейських країн. Ця держава уникала суворих карантинних обмежень, які ввела більшість країн світу, уражених коронавірусом. Наголос було зроблено на особистій відповідальності людей – дотриманні соціальної дистанції та правил особистої гігієни. У Швеції продовжують працювати бари та ресторани (за умов дотримання соціальної дистанції). Не було зачинено перукарні, спортзали тощо. Носіння маски не є обов'язковим.

На відміну від локдауну, який запроваджують інші країни, Швеція апелює до власної відповідальності громадян за дотримання соціальної дистанції та правил гігієни. Рекомендується дистанційна робота, уникнення поїздок на громадському транспорті без необхідності та зайві відвідування магазинів.

Оцінюючи ефективність стратегії Швеції, можна порівняти статистику хворих і померлих у Швеції та сусідніх країнах. До 4 листопада у Швеції було зареєстровано 134 532 випадків зараження

коронавірусом та 5969 померлих (за даними Університету Джонса Хопкінса). У Норвегії було 21 956 випадків зараження та 282 померлих, у Данії 50 106 інфікованих і 728 померлих, а в Фінляндії – 16 637 випадків зараження і 359 померлих.

Висновки та рекомендації.

Досвід боротьби з пандемією коронавірусу показав неготовність керівних інституцій ЄС запровадити загальний підхід, виробити рекомендації щодо протидії епідемії та запропонувати солідарну допомогу країнам зі слабкими системами охорони здоров'я. Основні рішення ухвалювалися урядами національних держав, включаючи закриття кордонів. Спроби Європейської Комісії тиснути на уряди окремих країн виявилися безрезультатними.

Заходи щодо бюджетної економії витрат на охорону здоров'я та створення державних резервів медичних препаратів і засобів гігієни мали відчутні негативні наслідки, зокрема у Франції та Італії. Значні інвестиції Німеччини у медицину виявилися ефективними не тільки на національному рівні а й становлять суттєвий позитивний приклад для інших країн.

Вивчення досвіду боротьби з пандемією країн ЄС спонукає до розробки виваженої інформаційної політики з роз'яснення населенню необхідності заходів запобігання розповсюдженню хвороби та відвернення панічних настроїв. Принципово важливе значення має розподіл медичних закладів на інфекційні та загальні (неінфекційні), що має забезпечити громадянам можливість доступу до «вузьких» спеціалістів, виклик лікаря для допомоги при серцевих нападах та інших гострих захворюваннях.

РОЗДІЛ 5.

КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ

5.1. Метельова Т.О.

Тоталітарний спадок пострадянських країн як виклик демократизації суспільств: ціннісний вимір

Одним з визначальних складників сучасних модернізаційних процесів і водночас їх якісним мірилом є демократизація – перехід від недемократичних (авторитарних, тоталітарних, вертикально організованих) процедур і механізмів здійснення суспільного життя до демократичних або ж зростання потужності вже наявної форми демократії, дедалі більша активна участь усіх рівноправних за законом громадян держави та їх об'єднань у суспільному житті та контроль над державою з боку громадянського суспільства. Відтак будь-які модернізаційні процеси корелюють з процесами демократизації.

Розбудова державності країн, що постали на пострадянському просторі після руйнації СРСР, відбувалась у типових для посттоталітарних країн умовах тривалого панування стереотипів тоталітарного мислення, що мають велику інерційну силу. Водночас реальність, в якій опинилися нові незалежні держави, являла собою скоріше середовище деструкції минулого й не сприяла продукуванню новацій. Якщо оксамитовим революціям у більшості східноєвропейських країн соціалістичного табору – Угорщині, Польщі, Югославії, Чехословаччині, Болгарії, Румунії передувало повільне «проростання» комунікативних – ринкових, ідейних, організаційних тощо – засад демократії (як-от, скажімо, тривале існування дрібного підприємництва в Угорщині й Югославії в епоху «розвиненого соціалізму»), що поступово формували зародки громадянського суспільства ще за панування в цілому соціалістичного ладу, то пострадянські країни поставали на місці руйнації політичного ладу і майже цілковитої відсутності подібних паростків.

Такі специфічні умови в азійській частині СРСР призвели до швидкого відродження притаманної їм до входження в СРСР та при-

ховано збереженої за радянського ладу архаїчної системи цінностей у державотворенні, що спричинило виникнення державних утворів на кшталт Туркменістану, де в середині 90-х років тодішній президент Сапармурат Ниязов цілком серйозно проголосив метою державотворення побудову розвиненого феодалізму й цілеспрямовано почав трансформувати державні структури й засади державності у згоді з проголошеною метою: перейменувавши збережену Комуністичну партію в Демократичну й очоливши її, запровадив десятину – обов'язкове відрахування десятої частки всіх доходів фізичних і юридичних осіб у партійну скарбницю. Прикладів таких «новацій» у дусі повернення до прадавнього минулого у країнах азійської частини СРСР можна назвати безліч, і Туркменістан тут – лише особливо яскравий і граничний випадок. У цілому ж падіння тоталітарного ладу в більшості азійських республік СРСР призвело до архаїзації соціально-політичних структур, здійснюваної на ґрунті переформатування тоталітарної системи цінностей у відповідний – теж архаїчний бік.

По-іншому формувалася логіка державотворення в європейській частині колишнього Радянського Союзу. Територіальна наближеність до Європи й невикорінюваність закарбованих у культурну пам'ять, у мистецьки витвори ціннісних засад етнонаціонального буття, суголосних європейським, справляли свій уплив. Вивільнені від імперського пресингу етнонаціональні джерела ставали щодалі більше доступні для широкого споживача культурного продукту і перетворювалися на відчутний чинник державотворення.

Водночас тривале панування далекої від європейськості системи цінностей, десятиліттями тоталітарно насадженої та ідеологічно підживлюваної, зберігало за собою ментальні форпости: ціннісні засади радянського соціуму не зникли разом з руйнацією СРСР. Таким чином, формування найновішої державності в Україні, Молдові, Грузії відбувалося в умовах протистояння й протиборства двох ціннісних систем, що, як виявилось, дуже швидко і не без вправного цілеспрямованого впливу північного сусіда отримали в кожній з держав свою територіальну й соціально-політичну локалізацію. Ціннісний розкол країн, робота над подоланням якого державами практично не проводилася, зрештою призвів (у Молдові раніше за інші, в Україні – пізніше) до втрати ними державного суверенітету над частиною своїх територій. Водночас наявність загрозливого ціннісного розколу, принаймні в Україні, з очевидністю доводили соціологічні дослідження, що з 1994 р. і до моменту окупації Росією частини її території у 2014 р. проводилися щорічно: 20 років поспіль частина України (Захід) виразно ідентифікувала себе в національних катего-

ріях і маркером самоідентифікації особистості мала переважно культурні чинники, провідні ж категорії і маркери самоідентифікації на Сході України виразно тяжіли до соціального характеру.

Інший, соціально-політичний вимір розподілу ціннісних систем знайшов своє відображення у політичному структуруванні та, опосередковано, у правовому полі пострадянських країн Європи. Отримання ними незалежності «зверху» без формування необхідних передумов у вигляді визрівання зародків громадянського суспільства призвели до довгого переважання в її залучених до державотворення політичних формуваннях носіїв тоталітарних стереотипів мислення й управлінських рішень. Майже в недоторканному вигляді тривалий час – десятиліття зберігався кадровий склад «реалізаторів рішень» – представників вищої, а особливо середньої й нижчої ланки виконавців-чиновників, очевидно цілком байдужих до політичних маркерів, але таких, чий світогляд сформовано на ґрунті тоталітарних цінностей. Відтак у той час, коли більшість населення опинилася між двох систем цінностей, його «елітарна» й особливо владно-виконавча частина все ще подеколи явно, інколи ж приховано й навіть не усвідомлювано протягувала до всіх сфер суспільного життя все ті ж тоталітарні цінності, незрідка – й до законодавчих актів і цілком систематично – до управлінської практики.

Треба сказати й про відмінність ціннісних систем, що лягли в основу державотворення пострадянських країн. Концепція ціннісних систем, розроблена В. Лефевром ще в 70-ті роки минулого століття, виявила свою евристичність і плідно використовується НАТО з прогностичною метою та в плануванні розвитку подій у різних регіонах світу. Згідно з нею, існує дві базові ціннісні системи. Перша морально-етична система, поширена серед представників суспільств відкритого типу (країн Західного світу – Європи й Північної Америки), головною цінністю має одиничну особистість, від якої її спільнота (будь-яка – не залежно від того, чи це держава, чи громада, чи нація або етнос, чи якийсь інший утвір на будь-яких засадах) є похідною. Цей основоположний принцип, це переживання одиничного як цінності, що прокинулося ще за часів античності зберігається й у християнському світі Середньовіччя.

Одиничне як цінність отримує на європейських обширах остаточно легітимність й легальність у добу Модерну, де воно формує «прикладні» або поведінкові вияви Першої морально-етичної системи – неможливість поєднання доброї мети з поганими засобами її досягнення та психологічну орієнтацію її носія на пошук компромісу й порозуміння. За великим рахунком, культивована в європейському суспільстві Перша морально-етична система не сумісна

з політичним і культурним месіанізмом, поширеним, наприклад, у пострадянській Росії. За цим ціннісним виміром країна-агресор демонструє свою несумісність з колективним Заходом і є його принциповим антагоністом, базуючи свої державотворчі процеси на цінностях Другої морально-етичної системи.

Друга моральна етична система притаманна суспільствам замкненого типу, до яких належать Давньосхідні цивілізації, багато в чому – суспільства середньовіччя, навіть європейські, і значною мірою – сучасні азійські (за деякими винятками, хоч і ці винятки зберігають певні риси своїх історичних попередників) та цілковито належать держави тоталітарні. Тут одиничне переживається як неналежне – як антицінність, що відбулося в культурних артефактах Давнього Сходу та його релігійних і філософських системах, і таке негативне ставлення до одиничного за всіх його історичних модифікацій залишилося більшою або меншою мірою чинним до сьогодні. За такої системи верхівку ціннісної піраміди посідає спільнота, щодо якої кожен її представник – лише похідний і вторинний. Спільнота – понад усе. А отже заради блага спільноти можна й треба жертвувати всім іншим. Принесення одиничного в жертву заради збереження спільноти в недоторканному вигляді – аж до фізичної самопожертви й, що значно страшніше, до жертвування іншими особистостями – обов'язок кожного її представника.

Основу сучасного тоталітарного буття становить така ціннісна ієрархія, за якої на верхівці цієї піраміди перебуває спільне, загальне, яке на практиці, імперативно підпорядковує собі будь-яке одиничне й потребує його уніфікації та «підгонки під зразок». Тоталітарні системи дають якнайяскравіші приклади дії такої ціннісної настанови.

У діалозі представників полярних ціннісних систем уважне ставлення представника Першої до співрозмовника сприйматиметься тим за підступ і нещирість, а аргументи на користь своєї принципової позиції – за конфронтацію. Натомість представник Першої системи буде дуже здивований і обурений тим, що на мирних переговорах опоненти нібито погоджувалися на пропозиції й були налаштовані конструктивно, однак після їх закінчення знехтували домовленостями. З погляду Другої морально-етичної системи задля досягнення мети (збереження надцінності спільноти) цілком схвалюваним є нехтування частковостями і застосування будь-яких засобів для досягнення своїх незадекларованих цілей: адже мета виправдовує засоби. Що, однак, є цілковито неприпустимим і засуджуваним з позицій Першої системи.

Властива суспільствам з домінуванням Першої морально-етичної системи (вони ж – ринкові, вони ж – демократичні) апіорна сві-

тогледна настанова на визнання розмаїття як цінності, визнання за Іншим його права бути таким і є, за великим рахунком, вихідною ціннісною засадою існування громадянського суспільства як запоруки демократизації. У загальному виразі Перша (ринкова й демократична) система зростає з легітимності Іншого й іншості, легітимності різноманітності. Для Другої – різноманітність, як і феномен Іншого, є негативною цінністю, що має долатися.

Специфікою дійсності пострадянських країн Європи тривалий час було й якоюсь мірою залишається досі співіснування, переплетення і протистояння двох ціннісних ядер, двох морально-етичних систем, репрезентоване як по горизонталі – у територіальному їх розподілі, так і по вертикалі – у владних взаєминах. Це з жорсткою очевидністю довела повномасштабна агресія РФ проти України. З іншого боку, ціною неймовірних жертв і втрат війна стала ефективним засобом одужання українського суспільства він за давних залишків тоталітарних цінностей і потужним поштовхом до його демократизації й модернізації.

А проте, хоча болісність проблем трансформації від тоталітаризму до демократії полягає в зміні системи цінностей, однак не лише не вичерпується нею, а й потребує зовсім інших, ніж пропагандистсько-виховні і нормативні підходів. Комунікативні зміни, що й зумовлюють можливість і громадянського суспільства, і правової держави, як необхідних складників демократизації, і відповідної їм системи цінностей, є змінами, відповідальність за які може й повинна нести держава у вигляді забезпечення правових засад визнання за особою та об'єднаннями осіб права на самочинність та законодавче окреслення максимально широких рамок поля, на якому унеможливлено її ж, держави, втручання у волевиявлення цих суб'єктів. Отже наполегливе законодавче забезпечення полісуб'єктного характеру комунікації – не лише в політичній царині через підтримання багатопартійності, не лише в економічній царині у вигляді усунення перешкод існування вільного ринку, а й в царині соціальній – як забезпечення широкого простору самочинності суб'єктів становитиме об'єктивну умову одночасного визрівання громадянського суспільства і – системи цінностей, на яких воно ґрунтується.

Висновки й рекомендації.

У прогнозуванні розвитку соціально-політичних процесів у країнах і регіонах світу та взаємовідносин України з ними у довго- та середньостроковій перспективі необхідно брати до уваги поширення певної морально-етичної системи в них та її сумісність/несумісність з системою цінностей нашої країни.

Урахування наявності двох типів морально-етичних систем і того, що дії кожного суб'єкта міждержавних відносин зумовлені не лише зовнішньо- і внутрішньополітичними інтересами, а й пануванням певної ціннісної системи, є евристично плідним і в оцінці перспектив дипломатичних зусиль України на тому чи тому конкретному напрямі та в конкретній ситуації.

В умовах військової агресії проти нашої держави, вкрай важливо знаходити баланс між потребами воєнного стану і уже наявним високим рівнем демократизації нашої країни з огляду на післявоєнне майбутнє: не допустити перетворення на щоденну практику обмежень у свободі слова й доступі до інформації, утисків демократичних ЗМІ, політичних опонентів, чия діяльність перебуває в площині, відповідній інтересам України та ціннісним вимірам Першої морально-етичної системи.

5.2. Рудяков П.М. Пострадянські протодемократії: європейські моделі та практики на просторі колишнього СРСР

Під протодемократіями (термін Д. Нельсона) пропонується розуміти сформовані, але не до кінця налагоджені, недостатньо підтверджені практичним досвідом суспільно-політичні моделі з правлячими режимами перехідного (транзитного) типу, в рамках яких за демократичним фасадом приховується автократія, олігархія або комбінації цих устроїв.

Європа, від якої пострадянські країни беруть демократичні зразки, йшла до демократичного устрою природним шляхом, формування, становлення, зміцнення відповідних інститутів, впровадження відповідних практик відбувалося разом з розвитком економічних відносин. На теренах колишнього СРСР ситуація інша: нові незалежні держави змушені торувати шлях до демократії, на ходу кардинально модифікуючи економічну систему, соціально-економічні відносини й інші сфери життя. Вхідження до кола демократичних країн відбувалося в ході «прилучення» до капіталістичного економічного ладу, глобальної економіки й торгівлі, усталених моделей розподілу компетенцій і функцій різних національних, транснаціональних суб'єктів господарювання, наявних у них. Історично західна демократія виросла на основі саме економічних відносин певного типу й є залежною від них. Роль економіки є визначальною для демократії.

Погляд у дусі Й. Шумпетера, відповідно до якого у демократичній державі та суспільстві все зводиться до виборів, обмежений і до

певної міри архаїчний. Відтак, якщо є факт проведення виборів, то є й демократія. Тоді й як у періоди від виборів до виборів демократія може «відпочивати». Саме так відбувається у більшості пострадянських країн. А демократія, демократичні правила й практики мають бути присутніми й працювати не лише в день голосування, а щодня. Демократія дає можливість мати належний рівень життя, працюючи й одержуючи достойну винагороду за свою роботу. Це й гарантовані соціальні й політичні права. Це й багато іншого, що мала б забезпечувати громадянам і суспільству демократична влада, аби не лише формально йменуватися, а бути демократичною в сучасному трактуванні.

Коли брати в якості критерію наявність демократичних інститутів та факт регулярного проведення виборів, то пострадянські демократії мало чим відрізняються від освячених тривалою традицією демократій «старої» Європи. Особливо там, де за підсумками виборів відбувалася ротація влади. Коли ж брати ширше й глибше, включаючи до кола критеріїв ще й такі фундаментальні риси демократичного устрою, як права та свободи, принцип верховенства права, недоторканість майна, власності й ін., то доведеться констатувати, що пострадянські країни ще лише рухаються у напрямку демократії, перебуваючи досить далеко від мети.

Зайвим підтвердженням такої оцінки слід вважати тезу про бідність як явище, слабо сумісне з демократією. «Демократія починається з 15 доларів на годину» (мається на увазі рівень оплати праці). Це формулювання, яке приписують Г.Форду, піднімає планку справжньої демократії та її соціальної бази надто високо для всіх без винятку країн-республік колишнього СРСР. Такого рівня оплати праці немає в жодній з них. Концепція «третьої хвилі демократизації» стосовно пострадянського простору нині вже не виглядає настільки беззастережно дієвою, як це було ще років десять тому, проте від її застосування не відмовляються. Виходячи з неї, слід зазначити, що головного ворога пострадянської демократії – бідність значної частини населення не подолано, відтак сама ця демократія залишається половинчатою. На рівні субстанційному в пострадянських демократіях є практично все, що треба. На рівні функціональному натомість є чимало проблем, які не розв'язуються. На пострадянському просторі прихід до влади відбувається крізь демократичні процедури. Нехай помітно деформовані, але за формою демократичні. А ось здійснення владних повноважень відстає. Між виборами демократії замало.

У суспільно-політичних практиках пострадянських країн присутнє явище, яке можна назвати «парадоксом пострадянської демо-

кратії» або «демократією зверху». Йдеться про ситуацію, в рамках якої як громадяни цих країн, так і міжнародні інституції чекають від урядів та політичних сил неухильного слідування демократичним нормам, по-справжньому демократичного функціонування створених і запущених в діло демократичних інститутів тоді, коли підстав для дійсного, а не уявного втілення в життя таких практик обмаль. Головними ознаками «парадоксу пострадянської демократії» є вузька соціальна база демократії, зумовлена критичним рівнем бідності значної частини населення; недостатньою мірою сформовані й активні інститути громадянського суспільства, чимало з яких створила або влада («зверху»), або зарубіжні донори («збоку»); незрілість, обмежена дієздатність партійної системи; недостатність часу для реального вкорінення нових демократичних інституцій у суспільстві.

Важливу роль у процесах демократизації відіграють інтереси національних еліт, а також їхні орієнтації, настрої, уподобання. Відколи демократичний транзит перетворився у нових незалежних державах з гасла на операційну реальність, національні еліти у масовому порядку змінили свої політичні «шати», проте їх істинна сутність часто лишалася при цьому незмінною. Поєднання демократичної риторики, яка є правильною з точки зору ідеологічних домінант історичного моменту, з діями, продиктованими меркантильними інтересами, що часто спостерігається у колах нових еліт пострадянських країн, негативно позначаються на перебігу та практичних наслідках демократичних перетворень у них.

Трансформаційні процеси на пострадянському просторі, у межах яких розгорталася й демократизація, по-перше, надто затягнулися в часі, по-друге, дали наслідки, далекі від тих, які очікувалися з огляду на декларовані на початку цілі й завдання. Дехто схильний пояснювати такий перебіг подій тим, що процеси трансформації та демократизації тривають, відтак їхні актуальні наслідки є проміжними. Системні виклики й загрози виявилися чи не найяскравіше й найгостріше у царині демократії. Станом на сьогодні загальну модель демократичних устоїв на пострадянському просторі доцільно кваліфікувати як «протодемократичну» – частково демократичну, – а демократії у нових незалежних державах визначати як «протодемократії».

Демократія у пострадянських країнах має свою специфіку, насамперед тому, що є «ною» демократією, яка має відмінності від національних зразків демократичного устрою у країнах «старої» демократії, насамперед, Західної Європи і США. Одна з її фундаментальних особливостей полягає в тому, що вона виявляється переважно не напряду, а через протиставлення авторитаризму радянського ча-

су. Без такого протиставлення пострадянська демократія набуває аморфного вигляду. Спроби ж порівнювати «нову» демократію зі «старою» мають незначну практичну цінність. Окрім усього іншого, тому, що пострадянська демократія є демократією «бідною» і її параметри помітно інші, ніж ті, що мають місце в демократіях «багатих».

Відмінності у цьому плані починаються вже з такого параметру, як соціальна база демократії: у країнах «старої» Європи та США вона є на порядок ширшою, ніж у нових незалежних державах, де значна частина громадян або бере участь у громадсько-політичних процесах формально, або не бере взагалі, не маючи, по суті справи, дієвих інструментів впливу на ці процеси, крім участі у голосуванні під час виборів. Окрім недостатньої розвиненості власної національної демократичної традиції, дається взнаки якісно нижчий рівень життєвого стандарту основної маси населення, який помітно звужує коло політичних інтересів. Політичні партії мають тимчасовий характер, як правило, не охоплюють широкі кола членів, конкуренція між ними у більшості випадків є більшою мірою формальною. Якщо, користуючись методикою Т. Ванхенена оцінювати рівень демократії за рівнем політичної конкуренції та рівнем участі у політичному процесі, то нові незалежні держави навряд чи зможуть конкурувати з країнами «старої» Європи та США. Інституціональний вигляд демократії, на перший погляд, однаковий, проте режим функціонування демократичних інституцій різний.

Коли метою оновлених на руїнах Союзу РСР національних еліт і частини населення був відхід від авторитаризму і забезпечення руху до демократії, то з нею, як концептуальним спільний вибором й ідеалом не виникало особливих проблем, принаймні на символічному рівні. Демократією вважалося те добре, яке має замінити погане, й яке чекає пострадянські держави і суспільства у ближчому майбутньому. Втім коли початкові суспільно-політичні трансформації було формально завершено проголошенням встановлення демократичного ладу і його формальним закріпленням у відповідних державних актах, справа ускладнилася, адже трактування й розуміння поняття демократії у пострадянських країнах почали суттєво розходитись. Й однією з ключових причин цього явища була різна культурно-цивілізаційна традиція новопосталих держав.

Однією з характерних особливостей демократизації у нових державах на пострадянських теренах є стадіальний характер процесу, в якому кожна наступна стадія не обов'язково посилює й поглиблює демократичні елементи у суспільно-політичному житті. Реальний пострадянський демократичний транзит має інший вигляд: у його рамках спостерігаються періоди, з одного боку, активізації процесу,

з іншого, його гальмування або й призупинення, свого роду «припливи» та «відпливи». Під час останніх справа іноді доходить до ревізії демократичних здобутків, щоправда, не відвертої, тим більше – не демонстративної, а здебільшого прихованої, «повзучої». Ці паузи пояснюються просто: частини національних еліт, яким вдалося прийти до влади, намагаються штучно убезпечити себе від її втрати шляхом обмеження демократичних практик. Незважаючи на міру інтенсивності, яка може бути значною, антидемократичні новації, як правило, мають не всеохоплюючий, а локальний характер і практично не зачіпають формальних демократичних інститутів, хоча, ясно річ, й позначаються на їхній діяльності.

Спільним для більшості пострадянських держав лишається проблемний характер пострадянської демократії, зокрема, збереження низки негативних тенденцій і трендів, які визначають її подальший розвиток: низький рівень матеріального бази демократії; недостатній контроль суспільства над владою; недостатній розвиток середнього класу, його мала чисельність, низька соціальна активність та суспільний авторитет (окрім випадків успішних кольорових революцій в Грузії, Україні та Киргизстані); неготовність державно-політичної еліти діяти у межах демократичного дискурсу; не належний рівень забезпечення свобод і прав людини; не реалізований повною мірою у практичному житті принцип верховенства права.

Перенесення на пострадянський простір демократичних інститутів і практик (конкурентні вибори, парламентаризм, багатопартійність та ін.), запозичених з європейського досвіду, у багатьох випадках носило механічний характер, не зачіпаючи сутності явища. Внаслідок цього під європейськими демократичними «вивісками» виявилися законсервованими недемократичні форми організації суспільно-політичного життя.

Фундаментальна проблема пострадянської демократії полягає в тому, що демократичну ідею у країнах-республіках колишнього СР-СР було зведено до політичної функції, перетворити її на повноцінній і усталеній демократичній практиці у більшості пострадянських країн не вдалося. Однією з ключових причин неуспішності демократичного дискурсу на пострадянському просторі є те, що тут демократія виявилася майже повністю відірваною від ліберальної ідеї й традиції з яких вона виросла в Європі.

Негативний вплив на перебіг процесу демократизації зіграла наявність суперечності між консервативною (недемократичною) більшістю та ліберальною (демократичною) меншістю, між відносно нечисленними активними групами (молодь, креативний клас) та чисельними інертними групами або й групами, які тяжіють до контр-

продуктивності й архаїки. Через це демократія у нових незалежних державах виявилася «розколотою» (дехто з дослідників уже приміряє до неї визначення – «зіпсована») або, іншими словами, фрагментарною: демократичні правила, норми, процедури поширилися на окремі сегменти державно-політичного, суспільного, індивідуального життя, в той час як інші сегменти лишилися поза їх впливом.

Пострадянська демократія є, з одного боку, метою, тобто концептуальним форматом побудови якісно нового порівняно з радянським суспільства, з іншого, – засобом, який дозволить збудувати соціально орієнтований лад на основі ринкової економіки, вільної конкуренції, для виведення на новий якісний рівень трансформаційних та модернізаційних процесів, розпочатих за незалежності. Додаткові серйозні загрози і виклики для пострадянських країн, для дальшого просування вперед процесу демократизації створює підвищення динаміки загальносвітового розвитку в умовах, коли звичний ліберальний устрій піддається ревізії й відступає, а устрій, який іде йому на зміну, ще тільки починає вимальовуватися.

У німецькому науковому й експертному середовищі останнім часом все більш активно й впевнено лунають констатації, згідно з якими Німеччина нині живе в ситуації, коли вона неспроможна повністю забезпечити собі сприятливі умови існування самотужки. Для нових незалежних держав пострадянського простору, чий сукупний економічний потенціал не дотягує до німецького, ситуація виглядає ще більш складною. Адже вони, тим більше не можуть забезпечити собі сприятливі умови існування самотужки, через що вимушені шукати підтримку й допомогу поза власними межами. Для сфери демократії така залежність від умов і обставин та від зовнішніх впливів виявляється надто вагомою, адже глобальні й регіональні зміни, які відбуваються чи бодай намічаються останнім часом не сприяють поступальному руху процесу демократизації ані на пострадянському просторі, ані навколо нього.

Висновки і рекомендації.

Дія зовнішнього фактору, яка спонукала пострадянські еліти до виходу на траєкторію демократизації, виявилася нині помітно ослабленою. У світлі так званої «третьої хвилі демократії» демократія є цікавою для глобальних і регіональних центрів сили й впливу виключно з прагматичної точки зору: як необхідний у контексті пропонування правил гри «додаток» до ринку, лібералізації торгівлі, фінансової сфери, приватизації. Інтерес Заходу до пострадянського простору і до характеру процесів, які там відбуваються, зокрема, до демократичних перетворень, функціональний. Він діє лише в тих

рамках, в яких це потрібно для здійснення поставлених цілей і завдань.

Після формування у пострадянських країнах демократичних інститутів європейського типу інтерес до забезпечення системного функціонування демократичних практик і процедур помітно впав, цій проблемі перестали приділяти належну увагу, вона відійшла на другий план. Для політичних режимів у пострадянських країнах достатньою вважається інституційна відповідність національних демократичних систем правилам і нормам в їх декларативному вираженні без належної уваги до того, як декларації та риторика співносяться з реальними практиками.

5.3. Добровольська А.Б. Зовнішні чинники структуризації пострадянського простору в умовах глобальних трансформацій

В умовах загальної тенденції формування з все більш взаємопов'язаних і взаємозалежних національних економік єдиного господарчого механізму, які набувають в окремих сферах і секторах глобальних масштабів, процеси міжнародної інтеграції стали об'єктивною реакцією на ослаблення національного суверенітету. Структуризація гео економічного простору виступає інструментом прискореного розвитку регіональних економік та підвищення конкурентоспроможності країн-членів інтеграційних угруповань, а відповідно і зміцнення їх позицій у міжнародному співтоваристві. Історичний досвід підтвердив тезу про те, що значимість і вага окремого регіону зростає в міру поглиблення у ньому інтеграційних тенденцій шляхом участі у міжнародних структурах, що дозволяло використовувати переваги глобалізації та скорочувати її негативний вплив.

Після краху Радянського Союзу регіональна інтеграція стала для нових незалежних країн, які визначали свою стратегічну ідентичність та місце в сучасній Європі, вагомим чинником зовнішньополітичної стабілізації розвитку. Пострадянські держави постали перед вибором – почати процес формування інтеграційного простору на нових умовах, у межах колишнього СРСР, або включитися в уже існуючий (ЄС) на основі участі у створених міжнародних структурах. Згодом поступове наповнення суверенітету держав, що утворилися на пострадянському просторі, реальним змістом проявило себе їхнім політичним вибором.

Визначальним фактором пошуку конструктивних наднаціональних інституційних рамок новими незалежними країнами стало те,

що він здійснювався в обстановці яскраво виражених геополітичних протиріч. Трансформаційні процеси в Євразії та їх інституційне наповнення відбувалося в умовах незавершеного після закінчення «холодної війни» геополітичного поділу континенту. У цих умовах взаємодія з сформованими наприкінці періоду біполярності центрами сили, насамперед ЄС та НАТО, набула для колишніх радянських республік характеру усвідомленої необхідності.

Інтеграційні об'єднання все більше визначають розвиток трансформаційних процесів на пострадянському просторі, вони сприяють знаходженню нового балансу сил у регіоні на основі урахування інтересів широкого кола як державних так і недержавних суб'єктів світової політики. На території сучасної Євразії виникла складна конфігурація різнорівневих геополітичних утворень, яка впливає на сучасну систему міжнародних відносин, а держави пострадянського простору постали перед вибором між системи НАТО/ЄС, з одного боку, і Росією – з іншого.

Освоєння «східноєвропейського ресурсу» інтеграційними структурами Заходу мало на меті зміцнити конкурентоспроможність Європейського союзу і НАТО щодо інших центрів сили сучасного світу. Обмежена в територіях і сировинних ресурсах Європа для посилення конкурентоспроможності окремих економік, і в цілому позицій континенту, потребувала об'єднання фінансово-економічних ресурсів, що вимагало впровадження інституційних рамок, найбільш придатних для вирішення цих проблем. У межах розподілу пріоритетів між трьома напрямками політики щодо пострадянського простору Європейський союз займається економічними проблемами, але в цілому ігнорує їх значення для безпеки пострадянських країн; НАТО контролює проблеми безпеки, але, не заперечуючи економічний фактор, приділяє йому мало уваги; уряди окремих країн – США, Німеччини, Великобританії і Франції, які теоретично цілком могли б об'єднати обидва аспекти, цього не роблять.

Інституціоналізація механізмів забезпечення доступу до фінансово-економічних, інтелектуальних, людських, енергосировинних, просторових та інших ресурсів колишніх «закритих» країн значною мірою вплинула на процеси регіоналізації євразійського простору. Нові незалежні держави, які довго знаходилися в позиції об'єкта, а не суб'єкта європейської політики, по-різному реагували на перспективи включення в організаційні рамки її головних трендів, що у свою чергу визначило різноманітність їх підходів щодо можливої приналежності до усталених міжнародних структур. Пошуки власної ідентичності підсилили інституційну диференціацію між пострадянськими країнами: з одного боку

вони підпадали під дедалі більший вплив політики Європейського Співтовариства, а з іншого боку – з самого початку суверенного існування, були об'єктом об'єднавчих ініціатив Росії і основним адресатом впровадження інтеграційних проєктів у межах колишнього СРСР.

З початку дезінтеграційних процесів на пострадянському просторі Євросоюз виступав за ЄС-центричну модель Великої Європи і Євразії. У рамках такої конструкції усі європейські країни, за винятком Росії, у тій чи іншій мірі асоціюються з ЄС, приймають (повністю або частково) його нормативну і регулятивну базу і стають, по суті, частиною багатонаціональної спільноти Євросоюзу. Однак в умовах формування багатополярного світу (зокрема, перетворення АТР на центр світового економічного і політичного тяжіння і розвороту до Азії), ЄС-центрична модель євразійського простору все менше відповідає сучасним реаліям.

Водночас інтеграційні ініціативи Росії на пострадянському просторі інтерпретуються Заходом як спроба нав'язати своє домінування економічно та інфраструктурно залежним від неї країнам та закріпити тут своє лідерство. Підтримуючи традиційні зв'язки, які склалися на просторі колишнього СРСР, Москва ініціює формування на цій основі нових економічних і політичних об'єднань у складі країн, що залишилися поза сферою євроінтеграційних процесів.

Позиції країн пострадянського простору, з точки зору основних геополітичних і геоekonomічних чинників, схожі, тому потенційно мають подібну зовнішньополітичну реакцію щодо ініціатив стосовно даного регіону і тяжіють до трансатлантичних структур. Лінія цивілізаційного розлому, яка після розпаду СРСР утворила потенційний кордон «атлантистської Європи» пролягає по території Білорусі та України. Їх території мають суперечливий геополітичний характер – географічно та історично вони належать до Центрально-Східної Європи, а в культурному і конфесійному відношенні – до Євразії, і відповідно підпадають під вплив стратегій агресивного лідерства з боку Росії.

У своїх інтеграційних стратегіях нові незалежні держави, як правило, орієнтуються на поточну кон'юнктуру. Розглядаючи ставлення пострадянських країн до взаємодії у межах тих чи інших інтеграційних структур, слід зазначити, що нерідко регіональні і субрегіональні ініціативи здійснювалися національними політичними елітами як засіб зміцнення власних позицій у середині країни. Прихильність провладних еліт пострадянського простору принципам «багатовекторної дипломатії», та практика змінювати зовнішньополітичну орієнтацію в залежності від поточної політичної кон'юнктури уне-

можливила процес консолідації євразійського простору у межах колишнього СРСР.

Сучасний стан пострадянського простору демонструє складну сукупність ключових чинників, які зумовлюють багатовекторний характер інтеграції, що викликано, з одного боку, внутрішнім різноманіттям національних інтересів нових незалежних держав, а з іншого боку, аспектами зовнішнього характеру і пов'язаними з ними обставинами. З ослабленням позицій Росії, а також взаємного тяжіння між колишніми радянськими республіками, континентальні та позаконтинентальні центри світової політики активно включилися у змагання за вплив на євразійському континенті.

Висновки та рекомендації.

У процесі трансформації європейської політики у період 1990–2000-х років було упущено шанс на створення структурної бази єдиного об'єднавчого центру для усіх країн Євразійського континенту, у результаті чого на початок другого десятиліття XXI ст. склалась ситуація, коли декілька альтернативних об'єднань (ЄС і ЄАЕС) претендують на одні й ті ж географічні простори і ті самі сфери наднаціональної взаємодії.

Зважаючи на виражену конкуренцію на просторі Євразії ряду політичних центрів, перш за все Росії та Євросоюзу, сучасний процес інтеграції тут важко назвати збалансованим. Суперництво регіональних лідерів, на пострадянському просторі, підсилює позиції зовнішніх (неєвропейських) гравців та веде до трансформації усталеної системи міжнародних відносин на континенті.

Ідея спільного економічного, людського та безпекового простору на території Євразії, поступово втрачає політичну релевантність і з кожним днем стає все менше придатною до практичної реалізації. Вироблення спільного бачення стосовно перспектив Великої Європи сьогодні ускладнено, у тому числі, і неясністю подальших перспектив розвитку самого Євросоюзу.

Політико-економічна ситуація штовхає ЄС на формування більш тісної співпраці зі Сполученими Штатами. Водночас зближення ЄС із США поглиблює розкол на території Євразії, оскільки системна конфронтація Росії і США навряд чи може бути переборною у найближчому майбутньому.

Оскільки між Москвою і Брюсселем немає принципової згоди щодо загальних норм та єдиних організаційних рамок для загальноєвропейського інтеграційного процесу, проєкти, пропонувані Заходом і Росією країнам спільного сусідства носять конкурентний характер і ставлять дані держави перед жорсткою альтернативою.

Різновекторні моделі інтеграції, пропоновані провідними політичними силами (Євросоюз, Росія), не тільки конкурують між собою, але й у зіткненні різних концепцій і доктрин породжують серйозні протиріччя, що відбивається на розвитку як самих інтеграційних процесів, так і регіональних систем безпеки на всьому євразійському континенті.

Спроби національних лідерів нових незалежних держав маневрувати між центрами сили в умовах, коли простір для маневру, під впливом глобального характеру зовнішньополітичної конкуренції звужується, ведуть до подальшої дестабілізації міжнародних відносин.

Логіка розвитку інтеграційних процесів на території Євразії вимагає, конструктивної взаємодії Москви та Брюсселя на двосторонній основі, з метою по-перше вибудовування прагматичного партнерства двох полюсів Великої Європи – ЄС і ЄАЕС, а по-друге – залучення до співпраці «спільних сусідів», з метою пошуку консенсусної структурної бази підтримки політико-економічної стабільності у регіоні.

Зважаючи на динамічне зростання значення і впливу неєвропейських гравців, а також посилення ряду кризових явищ усередині країн регіону, зміцнення позиції кожної з держав ЦЄ окремо і континенту в цілому безпосередньо потребує втілення можливості ефективної і вигідної кооперації на основі як регіональних так міжрегіональних інтеграційних проєктів.

З огляду на складні геополітичні реалії трансформації пострадянського простору, для Києва підвищилася актуальність виявлення потенційних можливостей участі України у різнорівневих форматах інтеграційних домовленостей щодо досягнення стабільності у регіоні.

Виходячи з чинників національної безпеки України, важливим є пошук інтеграційних стратегій присутності держави у регіонах, багатих на паливно-енергетичні ресурси, з метою забезпечення альтернативних джерел критичного імпорту, а також їх диверсифікації.

Оскільки інтеграція у рамках ЄС залишається як цивілізаційним, так і зовнішньополітичним пріоритетом для України, важливо широко вивчати і застосовувати на практиці ефективний адаптивний досвід країн Євросоюзу щодо подолання наслідків кризових явищ політико-економічного характеру та створення умов стійкого економічного зростання (зокрема, у межах виконання програм стратегії «Європа 2020»), з метою виявлення можливостей модернізаційного та інноваційного розвитку української держави.

У рамках європейського інтеграційного вектора одним з напрямів економічної дипломатії України має стати підтримка створення консорціумів і альянсів українських підприємств з потужними ком-

паніями країн ЄС, а також поширення інформації про інвестиційні потреби та можливості в українському виробництві, зокрема, підприємствах високотехнологічної сфери, у секторах імпортозаміщення та сільському господарстві.

5.4. Деменко О.Ф. Сутність, особливості та основні етапи євразійської інтеграції

Переважає більшість науковців називає однією із закономірностей міжнародних відносин другої половини XX – початку XXI ст. динамічний розвиток міжнародної інтеграції у різних регіонах світу. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі мають свої особливості, найважливішою з яких слід вважати різновекторність. Деякі країни визначили ключовим пріоритетом зовнішньої політики курс на європейську інтеграцію та вступ до НАТО. Туркменістан послідовно сповідує політику нейтралітету. Декілька пострадянських країн тією чи тією мірою задіяні у процесах євразійської інтеграції, головним ідеологом і провідною рушійною силою якої виступає Російська Федерація.

Просування вперед проекту євразійської інтеграції багато в чому залежить від Росії, від її політичного та соціально-економічного розвитку. Будь-яка інтеграція зазвичай відбувається за двома алгоритмами: або за згодою всіх потенційних учасників об'єднання, як у випадку з ЄС, або ж шляхом насаджування інтеграційної моделі з боку сильнішого суб'єкта, який є потенційним ядром інтеграційних процесів, як у випадку з РФ. Росія послідовно намагається реінтегрувати пострадянський простір, ініціюючи різноманітні інтеграційні проекти й позиціонуючи себе в ролі безальтернативного центру євразійської інтеграції.

Певною мірою, початком євразійської інтеграції можна вважати створення 1991 р. на уламках СРСР Співдружності Незалежних Держав. З перших кроків існування цієї організації в її рамках здійснювалися спроби активізації інтеграційних процесів на пострадянському просторі, які здебільшого ініціювалися РФ. У вересні 1993 р. у Москві глави дев'яти країн (Росії, Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Таджикистану, Узбекистану) підписали договір про утворення Економічного союзу. Україна і Туркменістан, хоч і були на той момент учасницями СНД, від підписання документу ухилилися. Низку документів інтеграційного характеру було прийнято у 1994 р. Однак, наприкінці 1994 р. стало зрозуміло, що про реальне створення Економічного союзу в рам-

ках СНД годі й думати, а підписані «інтеграційні» угоди залишаться «деклараціями про наміри».

Головними причинами такого перебігу подій виявилися, з одного боку, слабкість Російської Федерації як головного рушія інтеграційних процесів на пострадянському просторі, з іншого, – системна економічна криза, що охопила всі країни СНД, розпад рубльової зони. Стримуючу антиінтеграційну роль зіграли неготовність більшості нових незалежних країн втрачати бодай частину щойно здобутого суверенітету та різне спрямування їх геополітичних пріоритетів.

Відтак, ідея євразійської інтеграції продовжила існування поза рамками СНД. Одним з її послідовних прихильників був перший президент Казахстану Н. Назарбаєв. 1994 р., виступаючи у Московському державному університеті, він висунув ініціативу тіснішої економічної співпраці на пострадянському просторі. У тому ж році було розроблено перший інтеграційний проєкт «Про формування Євразійського Союзу Держав». Йшлося про інтеграцію країн пострадянського простору на взаємовигідній економічній основі поза рамками СНД.

Першим реальним кроком на шляху євразійської інтеграції стало підписання 1995 р. «Угоди про Митний союз» між Росією та Білоруссю, до якої приєднався Казахстан. У 1996 р. було підписано «Договір про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сферах» за участі Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Таджикистану. 1999 р. ці ж п'ять країн уклали «Договір про Митний союз та Єдиний економічний простір», який визначив цілі, принципи, механізм функціонування Митного союзу, етапи його формування. Утім, реальні інтеграційні процеси у цих форматах у 1990-х рр. так і не розпочалися.

2000 р. Митний союз, започаткований у 1995 р., трансформувався в Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС). Договір про заснування ЄврАзЕС підписали ті самі ж п'ять країн. У 2006 р. до них приєднався шостий учасник – Узбекистан. Утворення ЄврАзЕС обґрунтовувалося близькістю культур, спільністю історичних доль, тривалими добросусідськими відносинами, єдиним географічним простором, схожістю геополітичних інтересів учасників. Проте цього виявилось замало: значних успіхів новостворений союз не продемонстрував.

Тим часом Москва не полишала намірів стимулювати інтеграцію на пострадянському просторі. Процес прискорився після обрання 2000 р. президентом РФ В. Путіна, виявившись, зокрема, у намірі створити Єдиний економічний простір. Одним з його учасників, за задумом ініціаторів, мала стати й Україна. Новий інтеграційний про-

ект було започатковано 23 лютого 2003 р. у Москві, коли президенти України, Білорусі, Росії та Казахстану домовилися підготувати до вересня 2003 р. угоду про формування ЄЄП.

Проте від самого початку процесу сторони мали різне стратегічне бачення майбутнього об'єднання. Якщо для України, яка на той момент проголосила пріоритетом зовнішньої політики європейську інтеграцію, найважливішим елементом ЄЄП було запровадження зони вільної торгівлі без вилучень і обмежень, то Російська Федерація ставила за мету досягнення повної економічної інтеграції аж до запровадження єдиної валюти. Зрештою, після вступу України до Світової організації торгівлі у травні 2008 р., тема Єдиного економічного простору в публічному просторі України втратила актуальність.

Після фактичної відмови Києва брати участь в інтеграційних проєктах під орудою Москви ці процеси на пострадянському просторі продовжувалися без України. 6 жовтня 2007 р. було підписано Договір про створення єдиної митної території та формування Митного союзу між Росією, Білоруссю та Казахстаном й Договір про Комісію Митного союзу. Порядок формування Комісії та її повноваження вже носили наднаціональний характер. Згодом було підписано ще кілька міжнародних договорів, що сформували міжнародно-правові підвалини Митного союзу.

Наступною формою інтеграції учасників Митного союзу стало формування Єдиного економічного простору. До спільної митної території додавалися: вільний рух капіталів, послуг та робочої сили, узгоджена макроекономічна політика, гармонізація та уніфікація національних законодавств. У грудні 2010 р. було підписано одразу сімнадцять базових міжнародних договорів, що створили основу для початку функціонування Єдиного економічного простору. Пакет документів набув чинності з 1 січня 2012 р. У правовому сенсі це означало початок переходу від традиційного міждержавного співробітництва до формування наднаціонального об'єднання, якому держави-члени передають частину свого суверенітету.

18 листопада 2011 р. президенти країн-учасниць Митного союзу та Єдиного економічного простору підписали Договір про Євразійську економічну комісію, створену як єдиний постійно діючий регулюючий орган із наднаціональними повноваженнями. Того ж дня було підписано Декларацію про євразійську економічну інтеграцію, що ставила за мету завершення до 1 січня 2015 р. кодифікації міжнародних договорів, які утворювали нормативно-правову базу Митного союзу та Єдиного економічного простору. На цій основі планувалось утворити Євразійський економічний союз (ЕАЕС).

Утім, практична реалізація інтеграційних прагнень зіштовхнулася із серйозними проблемами та суперечностями між учасниками процесу. Казахстан та Білорусь у поглибленні інтеграційних процесів керувалися суто економічною логікою й мотивами, сподіваючись на зростання товарообігу між країнами, розширення ринків збуту, збільшення виробництва продукції. Казахстан, окрім усього іншого, розраховував транспортувати свою експортну продукцію через територію Росії за внутрішніми російськими тарифами, а Білорусь прагнула отримувати російські енергоносії без сплати мит.

Для Росії, крім суто економічних питань, важливе значення мали геополітичні й геоекономічні інтереси, зокрема, прагнення взяти під свій контроль ключові економічні активи в пострадянських країнах та залучення до об'єднання слабких та неготових до інтеграції країн: Вірменії, Киргизстану, Таджикистану. Москва нав'язувала вигідні лише їй рішення та повною мірою контролювала наднаціональні структури. Митний кодекс у межах Митного союзу на 92% копіював російський митний кодекс, 84% працівників Євразійської економічної комісії були громадянами Російської Федерації.

Незважаючи на труднощі й проблеми, після тривалих переговорів Росія, Казахстан та Білорусь 29 травня 2014 р. підписали Договір про Євразійський економічний союз. Юридично ЄАЕС за участі Білорусі, Казахстану та Російської Федерації розпочав своє функціонування з 1 січня 2015 р. З 2 січня 2015 р. до союзу приєдналася Вірменія, з 12 серпня 2015 р. – Киргизстан.

ЄАЕС стратегічно запланований як перший етап формування Євразійського союзу (ЕАС). Саме ЄАС має стати багатофункціональною (в ідеалі – універсальною) організацією – наднаціональним, побудованим на формально рівноправних засадах об'єднанням пострадянських країн. Відповідно до планів Кремля, ЄАС має бути створений до 2025 р. До його складу, крім наявних учасників, мають бути залучені інші країни пострадянського простору, зокрема Таджикистан, Узбекистан, Молдова, Україна. Враховуючи небажання більшості пострадянських країн повертатися під контроль РФ на шкоду власним національним інтересам, російське керівництво реалізує комплексну програму примусового залучення вказаних країн до процесів євразійської інтеграції.

Оцінюючи п'ятирічний період діяльності ЄАЕС, важко побачити позитивну динаміку в розвитку об'єднання. Навіть експерти із Російської ради з міжнародних справ вказують на наявність багатьох суперечностей всередині ЄАЕС та зазначають, що швидкі результати інтеграції вже вичерпано, а кожне нове досягнення буде вимагати значних зусиль у міждержавній кооперації. При цьому, найважливі-

шим не вирішеним завданням Росії щодо пострадянського простору залишається створення моделі соціально-економічного та політичного розвитку, привабливої для сусідів РФ і спроможної стримувати їхні прагнення інтегруватися в інші геоекономічні або геополітичні конструкції.

Видаючи бажане за дійсне, Росія намагається штучно підвищувати популярність та міжнародний авторитет ЄАЕС. Як велике досягнення подається факт підписання угод про вільну торгівлю між ЄАЕС та В'єтнамом, Іраном, Сінгапуром, Сербією. В інформаційному просторі постійно поширюються ідеї про багатообіцяючі перспективи співпраці ЄАЕС з Китаєм, Туреччиною, Індією, Індонезією, Таїландом, Камбоджею, охопленою війною Сирією, країнами АСЕАН тощо. Водночас, нинішні учасники об'єднання, зокрема Білорусь та Казахстан, періодично висловлюють невдоволення економічною політикою РФ через те, що білоруським та казахським товарам дедалі важче конкурувати з дешевшою російською продукцією. Євразійська економічна комісія ледве встигає вирішувати конфліктні ситуації, що виникають одна за одною. Стримують євразійську інтеграцію і санкції Заходу проти Росії та російські економічні контрзаходи у відповідь, які Москва вводить, не порадившись із країнами-партнерами по ЄАЕС.

Координація монетарної політики здійснюється на низькому рівні. Тільки у двосторонній торгівлі з Росією переважає використання російського рубля, у решті випадків країни торгують з використанням американської валюти. І найголовніша проблема – відсутність спільних цінностей, які могли б служити основою для об'єднання. ЄАЕС тримається на військовій силі або на російських грошах чи енергоресурсах.

Складність, суперечливість, заплутаність, які присутні в євразійській інтеграції, нагромадження великої кількості різноманітних угод та інших правових документів, існування багатьох міжнародних організацій, які мають уособлювати інтеграційні процеси, зумовили різні підходи до періодизації інтеграційних процесів на пострадянському просторі. На нашу думку, в історії євразійської інтеграції доцільно виділити наступні етапи:

1995–2006 рр. Період зближення політичних позицій, пошук узгоджених моделей інтеграції, початок формування правової бази, а також створення ЄврАзЕС – міжнародної організації, що ставила за мету сприяння інтеграційним процесам, проте не володіла наднаціональними повноваженнями.

2007–2009 рр. Передінтеграційний період, під час якого було прийнято рішення про створення єдиної митної території, визначені

терміни її формування, удосконалювалась договірно-правова база Митного союзу і створено Комісію Митного союзу – перший орган з наднаціональними повноваженнями.

2010–2011 рр. Початок функціонування Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану, формування єдиної митної території, початок практичної діяльності органу з наднаціональними повноваженнями – Комісії Митного союзу.

2012–2014 рр. Період, коли учасники Митного союзу сформували Єдиний економічний простір, і розпочала свою діяльність Євразійська економічна комісія як орган наднаціонального регулювання.

З 1 січня 2015 р. до цього часу. Початок функціонування Євразійського економічного союзу як повноцінної міжнародної наднаціональної організації.

Євразійська інтеграція в процесі свого розвитку виявляє деякі особливості, які є притаманними не всім інтеграційним проектам, а саме їй. Перша з них полягає в тому, що створення ЄАЕС є пріоритетом зовнішньої політики РФ. Це об'єднання необхідне Росії для подальшого закріплення впливу на пострадянському просторі за умов жорсткої геополітичної, геоекономічної, безпекової й навіть цивілізаційної конкуренції зі США, ЄС, Китаєм, яку Росія фактично має мало реальних шансів витримати.

При цьому, необхідно враховувати, що, демонструючи амбіції стати окремим центром сили у системі міжнародних відносин, Росія перебуває фактично в міжнародній ізоляції та має низькі показники соціально-економічного й технологічного розвитку. Серйозною перешкодою для розвитку російських інтеграційних проектів стала маргіналізація Росії після приєднання Криму, вторгнення до України та погіршення відносин із Заходом. Тому й не дивно, що, хоча за формою організації інтеграційних процесів ЄАЕС намагається копіювати ЄС, за змістом євразійська інтеграція нагадує скоріше Раду економічної взаємодопомоги, яка в роки «холодної війни» об'єднувала соціалістичні країни.

Слід відзначити відсталість, слабкість, сировинний характер та структурні відмінності економік, нерівномірність соціально-економічного розвитку, асиметричність економічного потенціалу та масштабу країн, які входять до ЄАЕС, різний рівень державного регулювання та соціального патерналізму. За деякими оцінками на долю РФ припадає близько 87% ВВП та 83% населення ЄАЕС. Для порівняння – економіка Німеччини складає 15,8% ВВП та лише 6% населення ЄС.

ЄАЕС є забюрократизованою інституцією, яка вимагає від учасників довготермінового погодження позицій з будь-якого питання.

Його конкурентоспроможність обмежена низьким ступенем диверсифікації економік членів, а також незначною часткою внутрішнього товарообігу. Так, за даними Євразійської економічної комісії, за час існування об'єднання внутрішній товарообіг фактично не зріс і становить близько 13%.

За умов, коли політична складова ЄАЕС превалює над економічною, Росія має достатньо як економічних, так і політичних важелів впливу для тотального контролю над організацією. Кремль мало зважає на інтереси інших учасників. Підтвердженням цього є той факт, що Росія не враховувала інтереси членів ЄАЕС, коли з 2014 р. неодноразово в односторонньому порядку запроваджувала санкції проти України, ЄС, США та інших країн, зупинила з 1 січня 2016 р. транзит українських товарів до країн Центральної Азії, не кажучи вже про анексію Криму та інші зовнішньополітичні авантюри Кремля. Інші учасники ЄАЕС мають значну залежність від РФ у багатьох сферах.

Так, умовами існування збиткової білоруської економіки та утримання соціальної сфери є російські дотації, адже найбільшими джерелами поповнення бюджету Білорусі є переробка російської нафти й продаж за кордон нафтопродуктів.

Казахстан зацікавлений у забезпеченні надійного транзиту через російську територію енергоносіїв та іншої експортної продукції. Крім цього, Казахстан через участь в ЄАЕС намагається балансувати між Росією та Китаєм, вплив якого у центральноазійському регіоні дедалі посилюється.

Для Вірменії Росія є гарантом суверенітету та фактично єдиним союзником у врегулюванні нагірно-карабаського конфлікту з Азербайджаном, який нещодавно спалахнув із новою силою. Ключові сектори вірменської економіки перебувають під контролем або у власності російського бізнесу. На Росію припадає 96,5% торгівлі Вірменії з країнами ЄАЕС. Залежність від Москви змусила Єреван восени 2013 р. відмовитися від підписання Угоди про асоціацію з ЄС та вступити до ЄАЕС. Під час підготовки до цього кроку керівництво Вірменії акцентувало увагу не так на вигодах від членства в євразійському проєкті, як на негативних наслідках (зокрема, й військово-політичних), які могла б зазнати держава у разі відмови від приєднання до цього об'єднання.

Найбідніший учасник ЄАЕС – Киргизстан – через участь в об'єднанні розраховує отримувати від РФ фінансово-економічну допомогу та намагається захиститися від економічного тиску з боку Китаю.

Слід зазначити, що на сучасному етапі процеси євразійської інтеграції вступають у пряму суперечність з ініціативою Китайської Народної Республіки «Один пояс, один шлях» (ОПОШ), зокрема що-

до впливу на регіон Центральної Азії. Існують великі сумніви щодо можливості повноцінного узгодження ЄАЕС із китайською ініціативою ОПОШ. Скоріше ці проекти будуть конкурувати між собою. При цьому, можна впевнено констатувати, що можливості РФ виглядають досить обмеженими порівняно з тим, що вже пропонує й готовий запропонувати Пекін.

На відміну від Росії, яка намагається залучити країни Центральної Азії до власних інтеграційних процесів в економічній та військово-політичній сферах, Китай робить ставку на двосторонню економічну співпрацю за широким спектром напрямів. Китай є найважливішим економічним партнером країн Центральної Азії, а також головним імпортером енергоносіїв з регіону.

Європейський досвід доводить, що лише після досягнення певного рівня економічної інтеграції доцільно приступати до об'єднання зусиль у реалізації наступних, більш складних етапів. Натомість, в ЄАЕС спостерігаємо форсований темп інтеграції. При цьому, навіть перший етап економічної інтеграції у вигляді зони вільної торгівлі так і не реалізовано повною мірою. Вільний ринок нафти й газу, приміром, планується створити тільки 2025 р.

На відміну від процесів європейської інтеграції, коли кожен етап розвитку мав широкий суспільний резонанс і підтримку громадськості, євразійська інтеграція в розумінні більшості громадян країн-членів є нагромадженням великої кількості угод та документів, які не мають прикладного значення і практичної реалізації з погляду забезпечення стійкого розвитку країн ЄАЕС. Наявність великої кількості правових документів свідчить, з одного боку, про намагання максимально уніфікувати правову базу діяльності структур євразійської інтеграції, з іншого, – про відсутність цілісної концепції та послідовності цього процесу. При цьому, жодна угода так і не стала реальним внеском у формування єдиної торговельної політики і забезпечення конкурентних позицій як всього євразійського блоку, так і його окремих учасників.

На відміну від ЄС, де ініціатива в розвитку інтеграційних процесів йшла від підприємницького середовища та бізнесу, угоди в рамках євразійської інтеграції відображають здебільшого інтереси авторитарної політичної еліти без урахування потреб ринкового середовища. При цьому, чітко простежується тенденція, яка полягає у прагненні країн використовувати у повній мірі вигідні для себе регламенти ЄАЕС і максимально ухилятися від виконання невиконаних для них інтеграційних правил.

Ще однією особливістю євразійської інтеграції є специфіка політичного контексту: у ній беруть участь країни з авторитарними по-

літичними режимами, які характеризуються високим рівнем корупції, відсутністю вільних засобів масової інформації та верховенства права. Рішення щодо розвитку інтеграційних проєктів ухвалюються здебільшого кулуарно, як правило на рівні президентів країн, без широкого суспільного обговорення та залучення інших гілок влади, переговори проводяться у закритому для громадськості режимі. Відсутність реальних демократичних перетворень, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства лише посилюють ці перекоси.

Насамкінець слід відзначити той факт, що станом на осінь 2020 р. більша частина учасників ЄАЕС зіткнулася із серйозними внутрішніми і зовнішніми кризами. Білорусь та Киргизстан охопили масові довготривалі протести, які були викликані фальсифікацією виборчих процесів. Вірменія опинилася в епіцентрі конфлікту із Азербайджаном за Нагорний Карабах. Та й у РФ із Казахстаном внутрішньополітична ситуація далека від стабільної і рівень протестного потенціалу в обох країнах постійно зростає. Не викликає сумніву, що ця ситуація негативно впливатиме на динаміку євразійських інтеграційних процесів.

Висновки та рекомендації.

Ефективність становлення і розвитку інтеграційних процесів між народами і країнами залежить від багатьох факторів. Найголовнішими серед них є: наявність демократичного суспільного устрою, ефективно функціонуюча ринкова економіка, високий рівень соціально-економічного розвитку, поетапність, зваженість, відповідальність під час реалізації тактики і стратегії об'єднання, добровільність і рівноправність, взаємна вигода і взаємоповага між учасниками об'єднання. Найбільш динамічно інтеграція розвивається на регіональній основі, оскільки цьому сприяють спільні історичні, політичні, економічні, соціальні та культурно-цивілізаційні традиції. Намагання передчасно прискорювати інтеграційні процеси в політичній сфері, як правило, закінчуються провалом.

Євразійська інтеграція під егідою Російської Федерації мало відповідає вищезазначеним критеріям. Аналіз політики РФ на пострадянському просторі як у рамках ЄАЕС, так і щодо інших країн, дозволяє зробити висновок про те, що під прикриттям інтеграційної риторики Москва намагається реалізувати послідовну і комплексну стратегію, спрямовану на взяття пострадянського простору під повний контроль. На сьогоднішній день потенціал РФ дозволяє втримувати існуючі формати євразійської інтеграції під своїм впливом. Незважаючи на міжнародну ізоляцію та санкційний тиск, Росія поки що володіє необхідною військовою силою та економічними спро-

можностями для того, щоб налаштовувати учасників ЄАЕС рухатися у фарватері її інтеграційної політики.

Але проблема інтеграційних процесів на євразійському просторі стає дедалі актуальнішою по мірі загострення геополітичної конкуренції між США, ЄС, Китаєм та Росією. Формування нового світового порядку впливатиме на долю пострадянських країн, задіяних в інтеграційних об'єднаннях під егідою РФ. З одного боку, маємо довготривалу агресію проти України та Грузії, намагання за будь-яку ціну втримати під власним контролем пострадянський простір, з іншого, – прагнення загорнути у красиву обкладинку власний інтеграційний проєкт, яким є ЄАЕС. Через це перспективи до кінця так ще і не створеного Євразійського союзу виглядають не дуже оптимістично, а фінал євразійської інтеграції ризикує виявитися таким самим, як і в її попередниці – соціалістичної інтеграції у вигляді Ради економічної взаємодопомоги та Організації Варшавського договору.

Аналіз процесів євразійської інтеграції чітко підтверджує безальтернативність головного пріоритету зовнішньої політики України, яким визначена стратегія європейської та євроатлантичної інтеграції. Україні недоцільно формалізувати свої стосунки із ЄАЕС. При цьому, слід розвивати взаємовигідне двохстороннє співробітництво із такими країнами-членами цієї організації як Республіка Білорусь та Республіка Казахстан.

5.5. Бульвінський А.Г., Кордун О.О. Український чинник трансформації пострадянського простору

На нашу думку одним із недооцінених українською політичною елітою чинників зміцнення міжнародних позицій України у сучасному світі є природній вплив подій в Україні на країни т.зв. пострадянського простору та його трансформацію.

Впродовж майже 30 років існування новопосталих незалежних держав на теренах СРСР події в Україні та українська політика здійснювали суттєвий вплив на країни пострадянського простору, виступаючи своєрідним спонукальним чинником трансформації на пострадянському просторі.

По-перше, саме безпрецедентно одностайні і багатьма неочікувані результати українського референдуму 1 грудня 1991 р. про незалежність, на якому 90,32% громадян підтвердили Акт проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р., стали дієвим чинником, який вплинув на фрагментацію СРСР. До нього прихильники Союзу вірили, що зможуть зберегти цілісним простір Радянського Союзу.

Але без України і в Москві, і в інших союзних республіках остаточно зрозуміли, що СРСР не можливо відновити, а ідея нового союзного договору втратила актуальність. Про це прямо заявляв тогочасний російський президент Б. Єльцин.

По-друге, відмовившись підписувати у 1993 р. Статут СНД і, таким чином, формально не ставши його членом, Україна стала тією силою, яка стримувала ініційовані Росією процеси і тенденції реінтеграції. Натомість Україна виступала неформальним центром спротиву багатьом інтеграційним планам Росії в СНД. Починаючи з 1993 р., Україна надавала військово-технічну допомогу Грузії та Азербайджану в боротьбі з сепаратистами, що політично орієнтувалися на Москву.

По-третє, у 1997 р. Україна стала ініціатором створення альтернативного Москві та СНД притягального центру на пострадянському просторі, запропонувавши створення структури за участі країн, орієнтованих на поглиблену співпрацю із Заходом. Цією альтернативою став ГУАМ у складі Грузії, України, Азербайджану та Молдови й тимчасово Узбекистану (1999–2005).

Незважаючи на те, що у фактичному доробку ГУАМ немає великих успішних проєктів (запуск ЗВТ ініційованої Україною у 2007 р. зони вільної торгівлі у межах ГУАМ до сьогодні не здійснено), однак саме його існування та діяльність унаочнює геополітичну фрагментацію пострадянського простору.

По-четверте, Помаранчева революція в Україні 2004 р. доповнила геополітичні зміни на пострадянському просторі процесами його більш чіткої цивілізаційної сегментації та формування більш стійких неопатримоніальних режимів у Росії, Білорусі, Казахстані, Азербайджані й деяких інших країнах.

«Кольорові» революції в Грузії, Україні, Киргизстані у 2003–2005 рр. були спробою оновлення політичних інститутів і якісно нового обґрунтування політичної влади в суспільстві за допомогою неформальної мобілізації мас й означали початок процесу розпаду неопатриманіальної системи, яка до того нероздільно панувала у всіх пострадянських державах за винятком країн Балтії. Ці події започаткували новий етап у розвитку країн пострадянського простору.

Українська влада після Помаранчевої революції запропонувала новий порядок денний для пострадянського простору, альтернативний до російського. Його основними складниками стали поширення принципів демократії, зміцнення національної ідентичності та врегулювання низки «заморожених» конфліктів.

Суттєвим геополітичним наслідком цих подій для пострадянського простору став і його очевидний розкол на дві частини, в одній з

яких – більшій, євразійській – тривало зміцнення авторитарних режимів, тоді як в іншій – меншій, європоорієнтованій – розпочинався складний процес переходу до інституціоналізованих демократичних режимів. Такий перебіг подій став помітним унаочненням послаблення впливу Росії на пострадянському просторі, де громадяни низки країн перестали вважати російський шлях розвитку привабливим для себе.

Саме після цих подій «холодний мир» між Росією та Заходом, який настав по «холодній війні», став надзвичайно крихким через те, що в Москві вирішили, що рівновага її інтересів із Заходом на пострадянському просторі порушена. Становище Кремля погіршив вступ у 2004 р. країн Балтії та низки колишніх соціалістичних країн Центрально-Східної Європи до ЄС та НАТО.

У відповідь на ці процеси владні еліти низки пострадянських країн почали вживати заходи для унеможливлення перемоги подібних рухів у своїх країнах. Зміст цих заходів зводився здебільшого до посилення ролі держави в економіці, обмеження чи взяття під контроль процесів політичної конкуренції. Перспектива масових політичних протестів проти дій влади, тобто «майдани», стала вкрай загрозливою для пострадянських країн з авторитарною політичною системою, бо спрямовані на руйнування її засад і делегітимізацію влади. Так, громадяни пробували виступати проти влади в Азербайджані (2005), Узбекистані (2005), Білорусі (2006), Вірменії (2008), Молдові (2009). Хоча ці антивладні акції протесту були невдалими і режими встояли, однак українська практика впливу на владний режим виступає у якості прикладу, який наслідують.

Новим трендом у політиці Росії щодо країна пострадянського простору після 2004 р. стало активне використання заходів економічного тиску та примусу проти пострадянських країн. Найбільш яскравим її проявом стала серія економічних протистоянь Росії з Україною (газові 2005/2006 та 2008/2009 рр., сирні 2006 та 2012 рр. тощо), Молдовою (винні 2006 і 2013 рр.), Грузією (винна та міграційна 2006 р.), Білоруссю (енергетичні 2006–2007 та 2010 р., молочна 2009, м'ясна 2014 р.). Зворотнім боком такої політики стала втрата довіри з боку пострадянських партнерів Москви, сприйняття Росії як загрози.

Важливим геополітичним наслідком Помаранчевої революції стало відчутне звуження домінування Росії на пострадянському просторі, обмеження її інтеграційних можливостей виключно євразійським вектором. Окрім того, події Помаранчевої революції в Україні 2004 р. вперше поставили Росію в умови відкритої конкуренції з Європейським Союзом на пострадянському просторі.

По-п'яте, обравши стратегічний курс на євроінтеграцію, Україна першою з пострадянських країн 5 березня 2007 р. розпочала переговори з ЄС щодо укладення Угоди про асоціацію, включаючи зону вільної торгівлі. У січні 2010 р. аналогічні переговори розпочала Молдова, влітку 2010 р. – Грузія, Азербайджан та Вірменія. Будучи локомотивом цього процесу на пострадянському просторі, Україна своїм прикладом демонструвала іншим пострадянським країнам можливість іншої, непроросійської, парадигми розвитку. Ключовим моментом цього курсу є переорієнтація внутрішніх законодавчих норм та стандартів на єсівські, що у свою чергу означає нормативно-правове відокремлення цих країн від радянської спадщини, серйозне реформування правил внутрішнього життя й адаптацію до правил ЄС. І хоча під тиском Росії Азербайджан та Вірменія відступили від цього курсу, однак Грузія і Молдова слідом за Україною парафували у 2013 р. угоди про асоціацію з ЄС.

По-шосте, український Майдан зразка 2013–2014 рр. та Революцію Гідності нинішня влада Кремля сприйняла у якості загрози для здійснюваного Москвою авторитарного сценарію розвитку Росії. Тим самим, владу Росії бере острах, що Україна може стати для громадян пострадянських країн прикладом слушної реалізації євроінтеграційного курсу на засадах демократичного розвитку. У такій якості Україна складатиме серйозну загрозу планам Москви зміцнити вплив та зберегти лідерство на пострадянському просторі, бо уособлюватиме альтернативний до російського вектор розвитку на пострадянському просторі.

У 2014–2015 рр. з'явилася і зміцнилася унікальна для пострадянського простору тенденція. Громадяни Росії, які завжди вважали свою державу ідеологічним, смислоутворювальним центром для всього пострадянського простору, на події в якій традиційно мають орієнтуватись народи країн-сателітів, почали стабільно проявляти підвищений інтерес до перебігу подій в Україні. Причиною цього стало усвідомлення того становища, що саме тут відбуваються процеси, від успішності перебігу яких залежить доля не лише України, а й інших пострадянських країн включно з Росією. Колишнє кліше 1990-х – початку 2000-х рр., про те, що перебіг політичних процесів в Україні повторює російський із запізненням на кілька років, перестало діяти.

Гібридне протистояння України з Росією у 2014–2019 рр. також стало додатковим чинником у кристалізації геополітичних орієнтацій низки країн пострадянського простору. Українські події 2014 р. та наступна російська збройна агресія значно пришвидшили процеси сегментації пострадянського простору, зруйнувавши чинний

status quo в регіоні. Головний їхній наслідок полягав у зменшенні можливостей для пострадянських країн здійснювати зовнішньополітичні маневри та реалізовувати політику багатовекторності.

Сьоме. Показовим є перебіг подій, які розгорнулись після президентських виборів у Білорусі 9 серпня 2020 р. Він демонструє величезний страх владного режиму перед перспективою використання українського досвіду зміни влади через механізм народного протесту проти фальсифікації результатів виборів. Президент Білорусі О. Лукашенко неодноразово заявляв, що не допустить реалізації сценарію «Майдану» у Білорусі. Очевидно, що в незалежності від того, чим закінчаться події з народними протестами проти фальсифікації білоруських виборів, вони фактично є наслідування подій «майданних» революцій в Україні. І це не перша спроба на пострадянському просторі використовувати приклад України та Грузії проти власних неопатримоніальних режимів.

Відтак Україна протягом останніх тридцяти років виступала лідером у процесах демонтажу радянського спадку на теренах колишнього Радянського Союзу, розглядаючись як орієнтир (або подразник) для низки інших країн регіону. Однак потенціал України стати альтернативним центом інтеграції на пострадянському просторі поки що не був реалізований належним чином.

Окрім існування альтернативних інтеграційних центрів (ЄС та РФ), на заваді інтеграційним крокам України в рамках ГУАМ стоїть різність моделей пострадянського розвитку, які зумовлюють і різне розуміння зовнішньо-політичних пріоритетів та ставлення до демократичних цінностей: системи демократичного правління, прав людини, свободи слова тощо. Перспективи участі країн пострадянського простору у будь-яких інтеграційних об'єднаннях за участі України у більшості випадків є можливими лише у разі зміни правлячих еліт в цих країнах, що матиме своїм наслідком демократичні трансформації політичного режиму та визначення нових геополітичних орієнтирів. Окрім того, заважає роками вибудовуваний силами Росії в світовому інформаційному просторі негативний імідж політично нестабільної України, де вона постає ще корумпованою та корумпована країна з низьким рівнем соціально-економічного розвитку.

Подальша трансформація геополітичних розкладів на пострадянському просторі значною мірою залежить від самої України: її спроможності стійко протистояти російській гібридній агресії; досягти подолання загрозливих масштабів корупції; консолідації суспільства та еліт у розумінні спільного проєкту майбутнього; позитивної динаміки у соціально-економічному розвитку; підвищення ефектив-

ності врядування; посилення військово-політичного впливу України в регіоні, а також темпів європейської та євроатлантичної інтеграції – її та інших пострадянських країн.

Висновки та рекомендації.

З метою посилення лідерських позицій України у колі західноорієнтованих вкрай важливо підвищити рівень взаємодії інститутів влади у посиленні заходів євроінтеграції, подолання корупції та зміцнення соціально-економічного поступу. Слушною є необхідність активізувати політичний та дипломатичний діалог з питань створення ЗВТ у рамках ГУАМ.

Успішність реалізації інтеграційних стратегій України дає зацікавленість низки країн пострадянського простору у пошуку ефективних міжнародно-правових механізмів відновлення територіальної цілісності та суверенітету над тимчасово окупованими територіями. Щодо Молдови та Грузії додатковими інтеграційними чинниками можуть виступати взаємна підтримка та координація дій у реалізації європейських та євроатлантичних прагнень цих країн.

Ключове значення для посилення потенціалу України на трансформацію пострадянського простору є нарощування української «м'якої сили» (soft power), тобто здатності впливати на інші країни, не застосовуючи ні силу, ні винагороду. Одним з виявів такої сили є позитивний зовнішньополітичний імідж країни, який допомагає просувати свої інтереси на міжнародному рівні під час переговорів, розвивати торгово-економічні відносини, залучати вкрай необхідні в сучасних умовах кредити чи інвестиції та розширювати ринки збуту. З іншого боку, позитивний міжнародний імідж держави в очах її громадян здатний консолідувати державоутворюючу націю до протистояння зовнішніх впливів, об'єднати їх для забезпечення постійного цілеспрямованого суспільного розвитку.

Актуальними завданнями для України в цій сфері виступають:

- усвідомлення значущості позитивного іміджування держави у світі, необхідності впровадження чітко сформульованої та послідовної іміджевої політики країни;
- збереження, розвиток та популяризація унікальної української культурної та мовної ідентичності шляхом просування власних культурних надбань, формування мережі культурних центрів, розширення присутності у європейському і світовому інформаційному просторі;
- проактивне та вчасне спростування російських негативних наративів щодо України у ЗМІ країн пострадянського простору; написання та редагування статей про Україну на Wikipedia та інших

загальнодоступних інтернет-ресурсах національними мовами країн пострадянського простору;

- відновлення зарубіжного мовлення, розширення мережі корпунктів та мов Всесвітньої служби «Радіо Україна»;

- покращення позицій України у світових рейтингах («Freedom House» за індексами політичних прав і цивільних свобод; «Transparency International» щодо ставлення до корупції; «Репортери без кордонів» – індексу свободи преси; Інституту Катона (Cato Institute) – індексу економічної свободи; Програми розвитку ООН (ПРООН) – індексу людського розвитку та ін.);

- розвиток туристичної привабливості України для жителів країн пострадянського простору;

- заохочення навчання студентів з країн пострадянського простору в українських ВНЗ;

- сприяння просуванню українських брендів серед споживачів країн пострадянського простору як невід'ємних складових вітчизняного іміджу.

5.6. Кордун О.О. Складові трансформації політичного режиму в Україні: від тоталітаризму до демократії

Процес трансформації політичного режиму в Україні, що триває вже понад три десятиліття, хоча і не є лінійним, але може бути описаний як такий, що має в цілому прогресивний вектор переходу від тоталітаризму до демократії. Водночас при даних змінах зберігаються певні ознаки гібридного політичного режиму.

Гібридним вважається політичний режим, що поєднує в собі ознаки різних типів політичних режимів. Найчастіше йдеться про такі політичні режими, які поєднують ознаки демократії та авторитаризму. Базовий критерій для розрізнення демократій від автократій – наявність реальних (конкурентних) виборів.

Більшість вітчизняних дослідників описують цей політичний режим в Україні у термінах «демократії (чи авторитаризму) з прикметниками» – «деформована», «дефектна», «делегативна», «неліберальна», та ін., які при цьому не виключають одне одного, або позначають різні стадії трансформації такого режиму. З цієї ж низки постає і ще один з можливих термінів на позначення політичного режиму, який склався в Україні, – «олігархічна демократія».

Трансформацію гібридного політичного режиму в Україні на основі підходів, запропонованих К. Лавреновою, можна представити так:

- в перші роки перебудови режим характеризувався авторитаризмом;
- від часу проголошення незалежності Україна за президентства Л. Кравчука мала ознаки дефектного підтипу гібридного режиму, якому були властиві мінімальна та фасадна демократичність;
- при Л. Кучмі вітчизняний режим набуває ознак в цілому конкурентного авторитаризму;
- після Помаранчевої революції – демократичний субтип гібридного режиму різного виду дефектності, близького за показниками до неконсолідованої демократії;
- в часи правління В. Януковича в країні панували методи та засоби «м'якого» авторитарного режиму, який за своїми показниками був близький до конкурентного авторитаризму;
- отримавши потужний демократичний імпульс після Революції Гідності, Україна перейшла до гібридного політичного режиму дефектно-демократичного підтипу;
- сучасний етап, який за своїми ознаками близький до попереднього періоду, водночас тяжіючи за окремими елементами до авторитаризму зразка Януковича (спроби монополізації політичного та інформаційного простору, концентрації влади, позасудових рішень щодо політичних опонентів тощо).

Враховуючи вплив президентів на політичні процеси, їх особистих якостей та вподобань на визначення і ступінь демократичності політичної системи України, то каденції президентів можуть стати слушною основою для хронологічних рамок періодизації її трансформацій.

Аналіз особливостей українського політичного режиму й етапів його еволюції свідчить про нестабільний характер його функціонування на різних етапах переходу від тоталітаризму до демократії. Ознаками політичного життя в періоди 1994–2004 і 2010 – початку 2014 рр. були: тиск на ЗМІ, численні виборчі махінації та шахрайство, обмеження політичного плюралізму, перешкоди для опозиційної діяльності, контроль судів з боку виконавчої влади та вибірковість правосуддя, політичні арешти тощо. В Україну при президентстві В. Януковича повернулися такі явища як політичні ув'язнення, кримінальні покарання за участь у антивладних виступах, залежність судової та законодавчої гілки влади від виконавчої, зокрема від президента. Судова гілка влади також перебувала під повним політичним контролем президента, а самі суди стали зброєю проти політичних опонентів. Реакцією на таку політичну атмосферу були Помаранчева революція та Революція Гідності, зокрема різка активізація громадянського суспільства.

Якщо про наслідки другої ще говорити зарано, то в цілому результатом «кольорової революції» була демократизація гібридного режиму в Україні за більшістю показників, про що свідчили міжнародні рейтинги.

Ключовими досягненнями і наслідками періоду президентства Л. Кравчука (1991–1994) стали: демонтаж радянської політичної системи; закладення певних традицій політичної відповідальності та зміни влади; забезпечення територіальної цілісності; сприяння появі багатопартійності, розвитку свободи слова. До якісно інших прикметних ознак політичного режиму в перші роки української незалежності варто віднести наступне: зростаюча неповага до верховенства закону, правовий нігілізм; стійке закріплення у свідомості політиків розуміння категорії права як незаперечної волі держави; відсутність постійного контролю громадськістю за діяльністю органів політичної влади; поступове перманентне розширення законодавчих повноважень виконавчих структур влади; посилення протистояння між інститутами державної влади; безвідповідальність політиків за наслідки своєї діяльності; некомпетентність, непрофесіоналізм, корумпованість і дилетантизм тих, хто претендував на роль української політичної еліти; мінімальна підкріпленість прав і свобод переважної частини населення країни економічними, організаційними й іншими засобами.

Пік формування «олігархічної демократії» припав на часи президентства Л. Кучми (1994–2005). Це складний і суперечливий період української історії. З одного боку, були сформовані основи державності України, основні політичні інститути, традиції, символи, ухвалена нова Конституція України тощо. Прийшовши до влади на проросійських гаслах, зокрема, обіцяючи запровадити в Україні двомовність, Л. Кучма досить швидко перейшов на «державницькі», як казали тоді, позиції та почав шукати союзників у націонал-демократичному політичному таборі. Він був єдиним поки що з українських президентів, хто був переобраний на другий строк. З іншого, – саме у цей час сформувалися ключові особливості гібридного політичного режиму пострадянської України. Саме при Л. Кучмі було сформовано умови для появи на українському ринку фінансово-промислових груп, на базі яких згодом сформувалися бізнес-структури вітчизняних олігархів, та остаточно сформувався неопатримоніальний політичний режим.

Наслідком розвитку такої системи стає:

– слабкість і/чи корумпованість інститутів, що забезпечують верховенство права: судової системи, прокуратури, органів внутрішніх справ. Названі структури перебувають у глибокій залежності від

патримоніальних «пірамід» («кланів» тощо), що контролюють виконавчу владу;

- слабкий розвиток суспільних «противаг» влади – незалежних ЗМІ й неурядових організацій. Найбільші мас-медіа зосереджені в руках представників верхівки неопатримоніальних «пірамід», що використовують їх для створення перекрученої картини політичної дійсності. Неурядові організації ще недостатньо сильні, щоб налагодити ефективну комунікацію по лінії «влада-суспільство» й системно впливати на владу. Ситуація у ЗМІ характеризується як «упереджений плюралізм» – коли є багато медіа, але кожне окремо не прагне до об'єктивності, а має власний упереджений порядок денний;

- політизація силових структур, їх слабка підконтрольність цивільному контролю та громадянському суспільству. Силкові структури беруть участь у політичному процесі, забезпечуючи прихід до влади «нових» політичних сил або утримання влади в руках «старих». Силкові структури підпорядковуються і жорстко контролюються провладною групою та використовуються як знаряддя й інструмент насильства, каральний орган для боротьби з політичними опонентами, для тиску на працівників засобів масової інформації та залякування громадських активістів і населення.

В. Ющенко став першим Президентом України (2005–2010), який у своїй діяльності приділяв гуманітарній сфері принаймні стільки ж уваги, як зовнішній політиці чи економіці. Третій Президент України постійно акцентував увагу на темі формування спільної ідентичності українських громадян. За п'ять років президентської каденції В. Ющенка відбулися дві парламентські виборчі кампанії, визнані міжнародними організаціями чесними та відкритими. Також відзначався високий рівень свободи слова в Україні. Водночас, спостерігалася відсутність системних економічних реформ; спірні підходи до кадрової політики та нездатність виконати свої передвиборні обіцянки (не завершено розслідування справи Г. Гон'гадзе, не покарані фальсифікатори президентської кампанії 2004 р. тощо).

Період 2004–2010 рр. характеризувався, передусім, закінченням моноцентричного впливу на політичні процеси в країні з боку президента і початком жорсткої політичної конкуренції всередині правлячого класу за визначення політичного курсу розвитку країни.

Чотирьохрічне правління президента В. Януковича (2010–2014) призвело як до трансформації моделі державного управління, так і до зміни характеру функціонування політичного режиму, який ознаменувався відходом не просто від дефектної демократії до конкурентного авторитаризму, але й від демократичних цінностей загалом. Передусім це стосувалося взаємовідносин правлячого класу та

громадянського суспільства. Нехтування суспільними інтересами призвели, в підсумку, до революційних подій зими 2013–2014 рр. і до його втечі з країни.

Злам існуючої моделі, значною мірою під тиском громадянського суспільства і західних партнерів, відбувся після Революції Гідності 2014 р. Фактична неоголошена війна РФ щодо України у лютому 2014 р. лише посилила і закріпила антиолігархічні тенденції масових політичних виступів проти режиму Януковича, консолідувавши здорові політичні сили навколо ідей європейської і євроатлантичної інтеграції.

Протягом 2014–2019 рр. було здійснено цілий комплекс антиолігархічних реформ. Розпочалась масштабна судова реформа: 2016 р. Верховна Рада схвалила президентські зміни до Конституції й новий закон про статус суддів та судоустрій; була запущена переатестація суддів, суттєво збільшилися зарплати, посилилася незалежність судової системи. Ключовим етапом реформи став повний перезапуск Верховного суду, судді до якого обирали на прозорому конкурсі за участі громадської ради доброчесності. Україна створила та започаткувала роботу низки нових антикорупційних органів. Запрацювало Національне антикорупційне бюро (НАБУ), яке займається розслідуванням корупції на найвищому рівні. У межах ГПУ було створено автономну Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру, а для контролю способу життя чиновників та моніторингу електронних декларацій – Національне агентство запобігання корупції. У фіналі президентства П. Порошенка (2014–2019) було започатковано діяльність вищого спеціалізованого антикорупційного суду (ВАКС), для розгляду справ, які розслідує НАБУ. Для боротьби з корупцією у сфері державних закупівель з 2015 р. почала роботу система електронних торгів Prozorro. Прогрес у боротьбі з корупцією був чітко зафіксований міжнародними організаціями. Якщо за результатами 2013 р. в міжнародному індексі сприйняття корупції від Transparency International Україна посідала аж 144 місце, то за п'ять років держава покращила свій результат й піднялась на 120 місце.

Переконалива перемога на найбільш демократичних в новітній історії України виборах 2019 р. позасистемного кандидата В. Зеленського, який також ішов під антиолігархічними гаслами, засвідчила стійкий запит суспільства на зміни в політичній системі. Було започатковано роботу Бюро економічної безпеки (БЕБ) – ще один правоохоронний орган, що має розслідувати кримінальні порушення в економіці. Також у вересні 2021 р. парламентом був ухвалений доволі контраверсійний Закон України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним з надмірним впливом осіб, які ма-

ють значну економічну або політичну вагу в суспільному житті (олігархів)».

Водночас, діяльність нової політичної команди у період до повномасштабного вторгнення Росії в Україну знову засвідчили живучість неопатрімоніальних практик, переважання неформальних правил, стремління до монополізації політичного та інформаційного простору. Як зазначається у резолюції Європарламенту від лютого 2021 р., олігархи все ще мають сильний вплив на українську економіку і політику, зокрема, на ЗМІ, судову і правоохоронну системи. Попри декларації, оголошена деолігархізація відбувається несистемно, з орієнтацією, радше, на піар-складову, аніж на реальне вирішення існуючих проблем.

Після остаточної перемоги над ворогом українському суспільству ще доведеться докладати зусиль для подолання цих проявів української олігархічної демократії.

Висновки та рекомендації.

Доводиться констатувати, що ні Помаранчева революція, ні, за великим рахунком, Революція Гідності і війна не змінили логіку функціонування політичного режиму в Україні, який і на сучасному етапі продовжує зберігати ознаки «олігархічної» демократії.

Водночас, конкурентна олігополія чи, радше, олігархічна поліархія, притаманна Україні, з її переважанням неформальних правил та інституцій виявилася ефективною в екстремальних умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Соціолог М. Винницький називає соціальну структуру України «вуликом» і вважає, що такі «гнучкі правила» можуть стати ключем до досягнення успіху і в постіндустріальному світі. «Вона (структура) не є абсолютно горизонтальною; тут присутнє лідерство, але воно обмежене в ієрархії, гнучке у своїх правилах, а персоналізовані команди взаємодіють одна з одною». То ж одним зі стратегічних напрямів подолання олігархічних тенденцій в Україні могла б стати підтримка і розвиток мережових соціальних структур, діяльність яких спрямовувалась би на прогрес суспільства і держави.

Перспективи позитивних змін політичної системи неможливі у відриві від загальних позитивних змін в країні. Адже олігархічний вплив на державні інституції є наслідком системних проблем, породжених особливостями політичного режиму в Україні.

В умовах війни одним з «полів битви» за демократичну Україну стає українська політична ідентичність та її конкретне наповнення. Тому важливим напрямом трансформації політичного режиму в Україні має стати культурна деколонізація: реконструкція/створен-

ня власного суцільного історичного наративу; повернення до актуального обігу символічних постатей, ключових текстів, мистецьких традицій та навіть побутових звичок; зміна топонімічного середовища населених пунктів, остаточне позбавлення від радянських/імперських маркерів. Необхідне переосмислення всього культурного та історичного спадку, умонтування його у загальноєвропейські рамки.

Надії щодо можливостей відходу від «олігархічної демократії» в цілому пов'язуються з потенційними можливостями поступового усвідомлення елітами необхідності домінування єдиних формальних правил гри, зокрема такими чинниками:

- у цілому конкурентним характером політичних процесів в Україні, що, принаймні до останнього часу, унеможливлювало встановлення надовго якихось форм авторитарної влади в країні;

- циклічному характеру криз режиму, що проявляються у періодичних змінах правлячих еліт. Такі кризи відкривають вікно можливостей для приходу до влади нових еліт та встановлення єдиних, прийнятних для більшості правил політичної/економічної гри, як шляху до можливої стабілізації ситуації;

- приходу до влади політичних сил, які представляють інтереси тих прошарків населення, які носять умовну назву «середнього класу» (дрібні та середні підприємці, фермери, менеджери, вчені, лікарі, юристи, високооплачувана частина інженерно-технічних працівників та висококваліфікованих робітників, люди вільних та «нових» професій тощо) – неоднорідної, розрізненої, наразі відносно нечисельної, але соціально та економічно активної верстви, яка має спільну зацікавленість у стабільних і рівних правилах гри для вільної реалізації своїх можливостей та захисту набутої своєю працею приватної власності.

Відповідно чинниками для цього стануть: покращення умов для ведення бізнесу: фіскальні, податкові, адміністративні реформи, дерегуляція, зниження ставок за кредитами; збільшення фінансування науки до 3–5% ВВП; соціальна стабільність: державні освітні програми, програми з працевлаштування молоді, житлові програми.

Ще одним «вікном можливостей» для встановлення єдиних правил може стати фактичне завершення накопичення первісного капіталу в Україні, що ставить на порядок денний питання щодо створення умов стабільного збереження та законного передання у спадок своєї власності представниками олігархічних груп.

Доцільно замість прийняття доволі декларативного і популістського «закону про олігархів» зосередити зусилля на:

- налагодженні ефективної і незалежної роботи НАБУ, САП, БЕБ, ВАКС та інших новостворених антикорупційних органів;
- ефективній і незалежній роботі судів, які покликані безсторонньо й об'єктивно вершити правосуддя, на ліквідації одіозного ОАСКу, реформуванні ВРП;
- забезпеченні ефективної й самостійної від впливів олігархів та політичних сил роботі органів виконавчої гілки влади, зокрема НАЗК та Антимонопольного комітету (АМКУ);
- посиленні інституційної спроможності АМКУ в обмеженні впливу монополістів на ринку;
- внесенні відповідних змін до законів України «Про медіа» та «Про протидію дезінформації», які мали врегулювати питання політичного впливу на аудіовізуальні ЗМІ та прозорості їхньої структури власності.

Позитивним змінам у країні могла б сприяти і продумана випереджаюча конституційна реформа в інтересах більшості громадян, в результаті якої до чинної Конституції України були б внесені зміни, які відображатимуть не лише нові реалії, що склалися за останні 30 років, але й спільне бачення майбутнього українського народу.

З цією метою варто повернутися до ідеї Конституційної асамблеї за участі широкого кола вчених, експертів, лідерів місцевого самоврядування, громадських активістів, представників суспільних інститутів, які користуються найбільшою довірою громадян. Серед першочергових завдань реформ – подальше посилення спроможності місцевого самоврядування, уточнення меж компетенції Президента України, повноважень допоміжних органів інституту Президента (Офісу/Адміністрації Президента України, Державного управління справами та ін.) – передусім у законах «Про Президента України», «Про Кабінет Міністрів України», «Про консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби, що забезпечують здійснення повноважень Президента України» та ін.

Всі ці та інші заходи трансформаційних перетворень покликані значно зміцнити демократичні засади подальшого успішного розвитку України.

5.7. Кириченко О.В.

Економічний вимір відновленої латвійської державності: внутрішня та зовнішня парадигми

Перехід країн Східної Європи та республік колишнього СРСР до нової якості економічного розвитку був обумовлений сукупністю зовнішніх та внутрішніх чинників. Дискусія виникала лише з пи-

тання про темпи розвитку, пріоритети, стратегічні цілі. Основною економічною метою трансформації проголошувалося підвищення рівня та якості життя населення на основі сталого економічного зростання.

Реалізація поставленої мети була пов'язана з такими завданнями:

- подолання кризових явищ, що поглибилися після потрапляння суспільства в умови перехідної економіки;
- формування ринкових відносин та ринкової інфраструктури, включаючи фондову, валютну, товарні біржі, дерегулювання;
- фінансово-економічна стабілізація у вигляді проведення, зазвичай, жорсткої грошово-кредитної політики з метою обмеження інфляції;
- використання держави як механізму захисту ринкової економіки, що формується;
- реформування відносин власності як основи економічної системи, у тому числі реституція власності та земельна реформа.

Трансформаційна, або перехідна, економіка є особливим станом економічної системи, коли вона функціонує в період переходу суспільства від однієї сформованої системної економічної моделі до іншої. Стан національних економік балтійських країн із розпадом колишнього СРСР дозволяє стверджувати про процеси їхньої радикальної трансформації, при тому, що трансформація політичної системи відбувалася значно випереджаючими темпами.

У цьому питанні принципово важливо чітко розуміти співвідношення процесів трансформації та модернізації. Будь-яка модернізація – це трансформація, але протилежного стверджувати не можна. Трансформація може бути успішною, сприяти соціальному та економічному прогресу, і тоді це модернізація. Але трансформація може призвести і до деградації економічної системи. Такі приклади на пострадянському просторі також є.

Економічні системи країн Балтії спочатку формувалися не просто під гаслами трансформації та модернізації, ключовим компонентом їх зміни стала вестернізація, тобто системний перехід держави і суспільства до системи цінностей західної цивілізації. Цей підхід, який запанував у Латвії, Литві та Естонії на межі 1980–1990-х рр., передбачав відкидання власного радянського історико-економічного досвіду й переконаність у тому, що без повноцінної вестернізації процвітання ще ніхто не досягав.

Версії модернізаційних теорій, застосовані в Балтійському регіоні, передбачали швидкий та ефективний прорив до євроатлантичної економічної системи, що ґрунтується на концепції постмодерну

та неолібералізму. Однак ані постмодерністська, ані неомодерністська (включаючи неомодернізм на етнооснові) теорії не пояснили складнощів та особливостей завдань, що постали перед балтійськими країнами, не охарактеризували перспектив їхнього розвитку з достатнім урахуванням національної специфіки і не дозволили достатньо ефективно керувати процесами економічних змін у цих країнах.

Початок реальних реформ у Латвії, Литві та Естонії відбувся у 1991–1992 рр., проте вже у 1989–1990 рр. розуміння необхідності та неминучості реформування стало чинником, що консолідує суспільство. Загальний характер реформування був очевидний – роздержавлення економіки. Балтійські держави оперативного провели низку ключових реформ: грошову, ЖКГ, медичну, місцевого самоврядування.

В ході трансформаційної кризи економічне падіння в країнах Балтії було абсолютно закономірним і виявилось дуже глибоким: – 35% в Естонії, – 49% у Литві та – 52%, у Латвії.

Варто відзначити, що в Російській імперії Рига була одним із найбільших промислових центрів, рівним Варшаві, Києву та Харкову. Промисловість Риги характеризувалась високотехнологічними виробництвами та великою часткою підприємств з іноземним капіталом, поступаючись цим показником тільки столиці імперії. Державна самостійність країни (1918–1940) сприяла розвитку промисловості, транспорту та енергетики. Зокрема, у міжвоєнній Латвії динамічно розвивалося машинобудування.

СРСР, своєю чергою, створював сучасну промисловість у Прибалтиці з економічних міркувань, враховуючи комплекс чинників регіональної економіки. Проте у 1990-х рр., після фактичного розриву коопераційних зв'язків з Росією та іншими країнами СНД, колишні промислові гіганти Латвійської РСР, такі як ризькі заводи РАФ, ВЕФ, «Радіотехніка», «Альфа», Даугавпілський завод хімічного волокна, були приватизовані та збанкрутіли. Низка великих підприємств змогли краще вписатись у нові економічні реалії, але й вони з часом прийшли до банкрутства: Ризький вагонобудівний завод неплатоспроможний з 2017 р., Лієпайський металургійний – з 2016 р., Даугавпілський локомотиворемонтний можливо буде закритий у 2022 р.

Варто підкреслити, що Балтійські республіки першими в колишньому Радянському Союзі продемонстрували наполегливе прагнення не лише до національної незалежності, а й до соціально-економічної трансформації. Створювати самостійну національну економіку вони почали ще до проголошення незалежності, з 1989 р., коли Вер-

ховна Рада СРСР 27 листопада 1989 р. прийняла закон про економічну самостійність Литви, Латвії та Естонії

Відтак ці країни й результати перетворень отримали відповідно раніше. Так, за даними Світового банку у 2021 р. за ВВП на душу населення Естонія займала 32 місце у світі, Литва – 37, Латвія – 40, і це найкращі показники серед усіх пострадянських держав та показники вище середньосвітових. Однак поряд із позитивною динамікою певних (не всіх) показників економічного розвитку Балтійських країн на тлі інших республік колишнього СРСР мала місце і стійка негативна тенденція. Вона пов'язана, насамперед, зі скороченням чисельності населення, основною складовою якого стала економічна еміграція. Так, у 2022 р. чисельність населення Латвії склала 1 млн 875 тис. осіб, тобто, послідовно зменшуючись з 1991 р., вона повернулось на рівень 1948 р. (1 млн 886 тис.) чи навіть 1922 р. (1 млн 883 тис.).

Варто відзначити, що на момент відновлення латвійської державності існувало декілька можливих сценаріїв економічної трансформації. Всі вони активно обговорювались у суспільстві та політикумі, а деякі з них були частково реалізовані.

Сценарій 1. Міст між Заходом та Сходом. Проте економічні індикатори показують, що Латвія не стала таким мостом. На думку колишнього радника першого президента відновленої Латвійської Республіки Г. Улманіса А. Пієбалгса насправді такий міст не функціонує і ніколи не функціонуватиме: «Якийсь ринок і транзит на Схід, звичайно, буде, але це не те, на чому ми могли б засновувати свою економіку». Проте міст – це зручне географічне та геополітичне положення Латвії, і те, що в 1990–2000 рр. ним не зуміли належним чином скористатися, не означає, що так буде й у майбутньому.

Сценарій 2. Латвія як північна Швейцарія. Вже на початку 1990-х рр. Латвія сподівалася створити банківський сектор, який зможе конкурувати зі швейцарським. Так, у 1990-ті рр. в Латвії з'явилися банки, в яких вклади нерезидентів сягали 90% усіх депозитів, і загалом у цій галузі частка вкладів нерезидентів почала перевищувати 50%. Однак, латвійську банківську систему лихоманило. Чутливим для реалізації цього сценарію стало банкрутство лідера латвійської фінансової сфери того часу банку «Балтія» вже у 1995 р.

Загалом, концепт «Другої Швейцарії» мав різні виміри і був найбільш популярним сценарієм розвитку у ході відновлення незалежності Латвії. Так, промоутер Meallions Show для підприємців, які займаються харчовою промисловістю, щоб розробити свій продукт для світового ринку І. Сидорок наголошував, що «Латвія – друга Швейцарія. Прекрасна екологія та якісні продукти, а також майс-

терність місцевих кухарів дозволяють нам думати, що ця країна має великий потенціал і може у майбутньому стати гастрономічною столицею Північної Європи».

Сценарій 3. Заміна спеціалізації виробництва колишніх соціалістичних республік інтеграцією в західноєвропейську економіку. Тут можна говорити про численні наочні успіхи на початковому етапі інтеграції країни в західноєвропейську економіку – кількість товарів і послуг, що надаються населенню, кількість магазинів, ательє, бюро та офісів стала на порядки вища, ніж це було в соціалістичному минулому.

Сценарій 4. Побудова повного економічного циклу. Матеріальну основу реалізації цього сценарію для Латвії становлять певні енергетичні ресурси країни і відповідний технологічний спосіб виробництва, що формується завдяки впровадженню кластера інновацій. На жаль, усталеного зростання ключових галузей латвійської економіки, що засвідчило б про досягнення стабільності в побудові повного економічного циклу, ще не досягнуто, однією з найбільш яскравих ілюстрацій чого стала банківська криза в країні 2018 р.

Сценарій 5. Іноземні інвестиції як основа економіки. Вони виступають як один з найважливіших акторів розвитку економіки Латвії. У сучасних умовах залучення іноземних інвестицій є одним з основних кроків щодо забезпечення умов економічного піднесення, зростання фінансово-економічних показників, залучення новітніх технологій та забезпечення структурних зрушень в народному господарстві. На цьому шляху виникають певні проблеми, зокрема у сфері законодавства, що не дозволяють у повній мірі забезпечити ефективні умови для здійснення зовнішньоекономічної інвестиційної діяльності. Станом на 2021 р., загальні обсяги накопичених прямих іноземних інвестицій в економіку Латвії склали 16,4 млрд євро. Проте їхня лівова частка припала саме на мінливий фінансово-банківський сектор.

Сценарій 6. «БалтоСкандія» як єдиний регіон Балтійського моря, що включає Латвію, Литву, Естонію, Швецію, Фінляндію, Данію та Норвегію. Для реалізації цього сценарію в Латвії є певні як історичні, так й економічні передумови: найбільші підприємства-платники податків країни належать шведам, фінам та норвежцям, серед яких відомі всьому світу корпорації, такі як Bucher Municipal (раніше Bucher Schoerling), Schneider Electric, Tieto, Solvay (раніше Cytec), JELDWEN, Circle-K (раніше Statoil), Cemex, Brabantia, SEB, TELE2; більшість великих землевласників – скандинавські компанії; значну роль відіграють шведські банки та скандинавський капітал у латвійських ЗМІ, поміж яких ABLV Bank, Parex Bank, BTA bank, тиражні видання Re: Baltica та Delf.

Висновки та рекомендації.

Аналіз описаних сценаріїв економічної трансформації Латвії виявив такі необхідні умови і перешкоди для їхньої реалізації. Так, найбільш важливими передумовами задля успішного втілення описаних сценаріїв у незалежній Латвії постали: економічно орієнтована політика; рівнозначні партнерські відносини з усіма сторонами співробітництва; високий рівень розвитку інформаційних технологій; безпечна соціальна політика; стабільне політичне становище; реформування системи податків; фінансові інвестиції; високоякісна система освіти та професійного навчання. Найбільшими перешкодами для реалізації описаних сценаріїв є: примат політичних устремлінь над економічними інтересами; недостатня активність громадянського суспільства; санкційні війни; бюрократичне свавілля.

За фактичного прагнення латвійської еліти одночасно реалізувати перелічені вище сценарії економічного становлення відновленої державності, найбільш успішними виявились: Латвія як міст між Заходом та Сходом (стосується сучасного просунутого етапу латвійської євроінтеграції на відміну процесу становлення нової державності), Латвія як північна Швейцарія (у 2021 р. сукупний ВВП Латвії сягнув 38,87 млрд дол. США за загальної кількості жителів лише 1,883 млн осіб – 16406 дол. США на душу населення) та заміна спеціалізації виробництва Латвійської Республіки інтеграцією в західноєвропейську економіку (стала членом міжнародної структури західних країн з найбільш розвинутими економіками – Організації економічного співробітництва і розвитку та валютного союзу ЄС – Єврозони, перейшовши у 2014 р. на євро). Водночас, з низкою проблем стикнулися прагнення побудови в Латвії повного економічного циклу, залучення іноземних інвестицій як основи латвійської економіки та усталеного формування «БалтоСкандії» як єдиного регіону Балтійського моря.

Сформовані в процесі відновлення сучасної латвійської державності умови вбачаються недостатніми для повноцінного розвитку національної моделі економіки. Саме тому необхідне продовження активних політичних зусиль державної еліти країни щодо більш ефективного використання успадкованого Латвією економічного потенціалу задля досягнення сталого та системного економічного зростання. Але при цьому всьому історичний досвід економічного розвитку на етапі досягнення незалежності Латвійської держави вартий ретельного вивчення та врахування українською стороною на історичну перспективу.

5.8. Богданович І.І. Білорусь: національний шлях розвитку та його здобутки

Республіка Білорусь стала незалежною країною у 1991 р. Процес здобуття державної незалежності розпочався 27 липня 1990 р. після прийняття Декларації про державний суверенітет Республіки Білорусь. 25 серпня 1991 р. даний документ набув статусу конституційного акту. Вже з 19 вересня 1991 р. держава набула своєї сучасної назви (до цього використовувалась назва «Білоруська РСР»). Остаточно процес легітимізації та визнання нової країни завершився наприкінці 1991 р. після оформлення всіх необхідних документів, що припиняли існування СРСР.

Упродовж 28 років країна пройшла шлях від складової частини іншої держави до самостійної суверенної країни, яка здобула визнання на міжнародній арені, стала активним учасником світових політичних процесів, міжнародних економічних відносин, гуманітарних, культурних та інших подій і явищ. За даний час у Білорусі вдалося створити всі необхідні передумови для розвитку національної економіки та суспільства.

У 1994 р. було прийнято Конституцію Республіки Білорусь, яка зі змінами та доповненнями діє по сьогоднішній день. Із 1996 р. країна є республікою з двопалатним парламентом (Палата представників стала нижньою палатою парламенту, Рада Республіки – верхньою) та Президентом як главою виконавчої влади.

Розрив економічних зв'язків після розпаду СРСР, неминуучий при переході до ринку спад виробництва й інфляція, призвів народне господарство Білорусі до глибокої економічної кризи. З 1992 р. розпочалося обвальне падіння виробництва. За 1990–1995 рр. валовий внутрішній продукт скоротився на 38%, виробництво промислової продукції – на 41%, виробництво продукції сільського господарства – на 27%, обсяг капітальних вкладень – на 60%. Економічний стан Білорусі в умовах вільного ціноутворення ускладнила проблема постачань паливно-енергетичних ресурсів, металу та сировини з Росії, України, країн Центральної Азії. Ціни на них безперервно зростали, викликаючи багаторазове підвищення вартості товарів і послуг.

У скрутному становищі опинилося сільське господарство. Відбувалося скорочення поголів'я великої рогатої худоби, погіршувалася матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів. Водночас, закупівельні ціни на сільгосппродукцію контролювалися державою, залишаючись вкрай низькими і не покриваючи витрат на її виробництво.

Ринкові відносини на селі почали зароджуватися ще у 1991 р., коли були ухвалені закони «Про селянське (фермерське) господарство», «Про право власності на землю». Ними передбачалася можливість приватної власності на присадибні ділянки, особисте підсобне господарство, дачне будівництво, а також можливість довгострокової оренди землі за договірною ціною. У 1993 р. площа виділених земель для фермерських господарств складала 51 959 га або 0,5% усіх сільгоспугідь республіки. При цьому питома вага продукції фермерських господарств у загальному обсязі продукції агропромислового комплексу складала менше 1%, а в товарній продукції – 0,3%. Багато фермерських господарств збанкрутували.

Враховуючи ситуацію, що склалася, у 1995 р. була прийнята Програма виходу з кризи, розрахована на п'ять років. Курс на соціально орієнтовану ринкову економіку, здійснення ефективної соціальної політики стали основою внутрішньополітичної діяльності керівництва країни. У 1996–1997 рр. вдалося знизити інфляцію і сповільнити темпи економічного спаду виробництва, оживити його в окремих галузях промисловості, стримати падіння життєвого рівня населення, зменшити рівень безробіття.

Проте валютна криза в республіці у березні і серпневих фінансова криза 1998 р. у Росії негативно позначилися на економіці Білорусі. З метою подолання кризи були проведені уніфікація валютного курсу білоруського рубля і часткова лібералізація цін, посилена бюджетна дисципліна, значною мірою здійснено перехід у розрахунках на грошову основу. У результаті цих заходів інфляція знизилася з 251% у 1999 р. до 108% у 2000 р. Обсяг ВВП збільшився на 3,8%, а в 2001 р. більш ніж на 4%. Виробництво промислової продукції зросло на 5,5% і склало 106% від рівня 1990 р. У 2001 р. реальні грошові доходи населення збільшилися на 25%, а реальна заробітна плата – більш ніж на 30%. Разом з тим продовжував зростати обсяг нереалізованої продукції, залишався низьким рівень інвестицій, третина підприємств на той час стали збитковими.

Для подолання кризи керівництвом республіки був взятий курс на проведення модернізації економіки і соціальної сфери. Реформи проводилися відповідно до Національної стратегії стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2020 р. За результатами завершення першого етапу реформування в 2010 р. енергоємність ВВП була знижена на 23,3%. У цілому вдалося також завершити модернізацію великих і середніх підприємств. Проте вже у березні 2011 р. на Білорусь вплинула світова валютно-фінансова криза, наслідки якої повністю не подолані в країні і до цього часу.

Можна констатувати, що за 28 років державної незалежності є позитивні зміни в усіх сферах функціонування Республіки Білорусь.

За ці роки населення країни дещо зменшилось: так, станом на 31 грудня 1990 р. воно складало 10 190 тис. чол.; станом на 31 грудня 2017 р. його чисельність дорівнювала 9 492 тис. чол. Попри скорочення кількості мешканців країни майже на 700 тис. чол., слід відзначити, що в останні роки вдалося досягти певного зростання населення (найнижче значення даного показника було зафіксоване у 2012 р. і складало 9 464 тис. чол.). Головними причинами такої демографічної ситуації стали проблеми соціально-економічного розвитку 1990-х рр. та кризові процеси на початку XXI ст.

Необхідно звернути увагу ще на один факт: у віковому розрізі найбільшого скорочення зазнала група осіб молодшого працездатного віку (з 2 495 тис. осіб у 1990 р. до 1 683 тис. осіб у 2017 р.), при тому, що кількість працездатного населення скоротилась незначно (з 5 665 до 5 432 тис. осіб за аналогічний період), а вікова група «старшого працездатного віку» взагалі зазнала зростання (з 2 030 до 2 377 тис. осіб за аналогічний період).

Якщо з позицій сучасного розвитку економіки така ситуація не виглядає проблемною, то в довгостроковій перспективі є всі підстави стверджувати про загрозу наростаючої демографічної кризи для Республіки Білорусь. Про це ж свідчить негативне значення показника природного приросту населення (-16,7 тис. чол. за підсумками 2017 р.). Тобто в перспективі необхідною є активізація державних заходів з підтримки народжуваності з метою виправлення існуючих в даній сфері диспропорцій.

Разом з тим, за індексом людського розвитку Білорусь істотно покращила свої результати. У 2017 р. вона займала 53 місце в даному рейтингу (зауважимо, що на 51–52 місцях розташувались країни ЄС Болгарія та Румунія; а сама Білорусь ще в 2005 р. була на 64 місці). За даним показником Білорусь випередила всі країни СНД, крім Росії.

Як вже зазначалось, економічний розвиток держави був позбавлений стабільного тренду на зростання. Головним свідченням цього є валовий внутрішній продукт (ВВП), який дозволяє оцінити економічний розвиток країни, а також порівняти його з досягненнями інших держав. У 1992 р. за даними Комісії ООН з торгівлі та розвитку UNCTAD обсяг ВВП Республіки Білорусь складав 18,3 млрд дол. Упродовж наступних років він неухильно скорочувався і в 2000 р. продемонстрував найнижче значення за роки білоруської незалежності – 10,4 млрд дол. У подальшому ситуацію вдалось виправити і динаміка річних значень ВВП набула позитивних зрушень: за наступні роки ВВП було подвоєно (у 2004 р. показник склав уже

23,9 млрд дол.). Динаміка цього показника мала різнонаправлений характер: внаслідок світової кризи 2008–2009 рр., а потім геополітичної кризи 2014 р., які позначились у тому числі і на економіці Білорусі, ВВП скорочувався, але вже наступного року повертався до зростаючого тренду. За підсумками 2017 р. ВВП Білорусії сягнув 54,4 млрд дол., а, за деякими оцінками, у 2018 р. він склав 59,7 млрд дол.

У розрахунку на душу населення обсяг ВВП за паритетом купівельної спроможності відносно 2000 р. зріс майже в 4 рази (з 4,7 тис. дол. до 18,2 тис. дол. у 2015 р.; за підсумками 2018 р. за даними МВФ ця цифра складає 20,0 тис. дол.).

За своєю структурою ВВП Білорусі включає різні види економічної діяльності. У 2018 р. 37,9% ВВП країни було створено у сфері виробництва (у т.ч. 26,1% – у промисловості, 6,4% – у сільському господарстві, 5,4% – у будівництві), ще 47,7% – у сфері послуг, серед яких основними були торгівля (10,0%), транспортна діяльність (5,8%), інформація та зв'язок (5,5%).

Крім показників, що безпосередньо свідчать про кількісну сторону економічних процесів, є ще данні, які дозволяють підтвердити (або навпаки спростувати) позитивну динаміку економічного розвитку країни. До таких можна віднести, наприклад, обсяги вантажних перевезень. Так, якщо вантажообіг транспорту по Республіці Білорусь складав у 2000 р. 89,1 млрд т км, у 2010 р. – 128,1 млрд т км, то у 2018 р. – 138 млрд т км. Сумарна вага перевезених вантажів складала у 2000 р. 285,4 млн т, у 2010 р. – 456,0 млн т, а в 2018 р. – 455,5 млн т.

Республіка Білорусь стала першою з держав на пострадянському просторі, якій вдалося перевищити рівень промислового виробництва 1991 р. – моменту розпаду СРСР.

Згідно даних ЮНКТАД, Республіка Білорусь займає достатньо скромні позиції в світовій товарній торгівлі. Так, зовнішня торгівля Білорусії впродовж 2000–2018 рр. розвивалась нерівномірно: якщо з 2000 р. до 2012 р. обсяги її зовнішнього торговельного обороту демонстрували динаміку зростання, то у 2013–2016 рр. спостерігається певне зниження темпів, яке в 2017 р. нарешті змінилось зростанням. Проте стверджувати, що негативна тенденція була подолана, ще зарано.

Загальна структура зовнішньої торгівлі товарами Республіки Білорусь наведена в табл. 1.

Таблиця 1

**Зовнішня торгівля товарами Республіки Білорусь
(млн дол. США)**

	2000	2005	2010	2013	2015	2016	2017	2018
Зовнішньо-торговий оборот	15 972	32 687	60 168	80 226	56 952	51 147	63 475	72 135
Експорт	7 326	15 979	25 284	37 203	26 660	23 537	29 240	33 726
Імпорт	8 646	16 708	34 884	43 023	30 292	27 610	34 235	38 409
Сальдо	-1 320	-729	-9 600	-5 820	-3 631	-4 073	-4 995	-4 683

Аналіз даних таблиці 1 дозволяє зробити низку проміжних висновків:

По-перше, впродовж вказаного періоду спостерігається різний вплив експорту та імпорту на обсяги зовнішньоторговельного обороту, про що свідчать темпи приросту (зменшення) експорту та імпорту у порівнянні з темпами росту загального зовнішньоторговельного обороту.

По-друге, характерним для зовнішньої торгівлі Білорусі є негативне зовнішньоторговельне сальдо (обсяги коливаються від 344 млн дол. у 2012 р. до 9 600 млн дол. у 2010 р. та 4 964 млн дол. у 2017 р.).

Не слід забувати також і про той факт, що ВВП Білорусі є достатньо залежним від експорту, а рівень частки експорту Білорусі у світовому експорті та імпорті є порівняно незначним і коливається по експорту від 0,11% до 0,25%, а імпорту – від 0,13% до 0,25%.

Найбільш вагомими за номенклатурою експортними товарами Республіки Білорусь є нафтопродукти та нафта, калійні та азотні добрива, металопродукція, вантажні автомобілі та трактори, хімічні волокна та нитки, шини, молочно-м'ясна продукція, цукор. Основні статті імпорту припадають на енергоресурси (головним чином, на нафту та природний газ), сировину, матеріали та комплектуючі (сюди включаються метали та вироби з них, сировина для хімічного виробництва), технологічне обладнання.

Найбільші обсяги експорту з Республіки Білорусь у 2018 р. припадали на Російську Федерацію (38,4%), Україну (12,0%), Великобританію (9,1%), Німеччину (4,3%), Нідерланди (4,2%), Польщу (4,0%), Литву (3,4%), Казахстан (2,3%), Бразилію (1,7%), Китай (1,4%); частка інших країн склала 19,2%. За розмірами товарного імпорту в Білорусь лідерами за підсумками 2018 р. стали: Росія (58,9%), Китай (8,2%), Німеччина (4,8%), Україна (3,7%), Польща (3,1%), Туреччина (2,1%), Італія (2,1%), США (1,1%), Литва (0,9%), Франція (0,9%), Нідерланди (0,8%), на решту країн світу припадало 13,4%. Як бачимо, основним партнером Білорусі по зовнішній торгівлі із значним відривом від другого місця є Росія.

Більш успішною складовою зовнішньоекономічної діяльності Білорусії виступає зовнішня торгівля послугами, яка стабільно зростає, має позитивне сальдо та значною мірою дозволяє компенсувати негативне сальдо в торгівлі товарами. Так, у 2018 р. експорт послуг Білорусією склав 8,7 млрд дол., імпорт – 5,4 млрд дол., позитивне сальдо – 3,3 млрд дол.

Позитивної динаміки досягнуто і в залученні прямих іноземних інвестицій. Зокрема, станом на кінець 2018 р. у білоруську економіку було залучено 10,8 млрд дол. Порівняння результатів у даній сфері із іншими країнами пострадянського простору дає підстави для висновку, що Білорусь змогла налагодити достатньо ефективне співробітництво із зарубіжними партнерами.

Було досягнуто позитивних результатів у розвитку співпраці із провідними фінансовими установами (Група Світового Банку, Міжнародний Валютний Фонд) та регіональними організаціями (Рада Європи, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Європейський Союз, Співдружність Незалежних Держав, Євразійський економічний союз), створено амбіційний проєкт під назвою Союзна держава Білорусі та Росії.

Висновки та рекомендації.

Стан розвитку Республіки Білорусь дозволяє вести мову про наявність проблемних питань. До таких можна віднести:

- відносно низький рівень зарплат та соціальних виплат у порівнянні із сусідніми державами;
- посилення демографічної проблеми в країні: частина молоді прагне працевлаштуватись за кордоном (як правило, мова йде про сусідні Росію та Польщу);
- сучасний стан політичного розвитку держави викликає політичний та економічний тиск з боку Західних країн;
- участь в інтеграційному проєкті Союзна держава Білорусі та Росії при порушенні білоруських національних інтересів може

призвести до зниження рівня реальної незалежності Республіки Білорусь.

Незважаючи на це, можна стверджувати, що Республіка Білорусь у ХХІ ст. змогла скористатися своєю незалежністю, ствердити себе як активна учасниця міжнародних політичних та економічних відносин, що прагне стабільного розвитку з метою забезпечення гідного рівня життя своїм громадянам.

5.9. Богданович І.І., Мудрієвська І.І. Білоруський досвід модернізації: ціна стабільності

У 2021 р. виповнилося 30 років з моменту, коли з політичної карти світу зник Союз Радянських Соціалістичних Республік, а на його уламках утворилося 15 нових незалежних держав. Однією з них стала Республіка Білорусь. Пройдений за даний час шлях є відносно невеликим у масштабах світової історії. Разом з тим, тридцять років є достатнім інтервалом для того, щоб оцінити ефективність обраного курсу держави та успішність її модернізації відповідно до потенціалу, цілей та завдань.

На межі 1980–1990-х рр. ХХ ст. практично у всіх республіках колишнього СРСР загострилася економічна ситуація: зменшився національний дохід, скоротилося виробництво, з'явилося реальне безробіття та погіршилось соціально-економічне становище громадян. Вихід з кризи тодішнє керівництво вбачало в переході до ринкових відносин. У жовтні 1990 р. Верховна Рада БРСР схвалила розроблену Радою Міністрів БРСР програму переходу до ринкової економіки. Вона передбачала створення ринкових інститутів, приватизацію, демонополізацію, зміну системи державного регулювання економіки. Розрив економічних зв'язків після розпаду СРСР, неминучий при переході до ринку спад виробництва й інфляція, прорахунки попереднього етапу перебудови привели народне господарство Білорусі до глибокої економічної кризи. З 1992 р. розпочалося обвальне падіння виробництва. Впродовж 1990–1995 рр. ВВП скоротився на 38%, виробництво промислової продукції – на 41%, виробництво продукції сільського господарства – на 27%, обсяг капіталовкладень – на 60%. Економічний стан Білорусі в умовах вільного ціноутворення ускладнила проблема постачань паливно-енергетичних ресурсів, металу та сировини з Росії, України, республік Середньої Азії. Ціни на них безперервно зростали, викликаючи багаторазове підвищення вартості товарів і послуг.

У скрутному становищі опинилося сільське господарство. Відбувалося скорочення поголів'я великої рогатої худоби, погіршувалася

матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів. Водночас закупівельні ціни на сільгосппродукцію контролювалися державою, залишаючись вкрай низькими і не покривали витрат на її виробництво. Ринкові відносини на селі почали зароджуватися ще у 1991 р., коли були ухвалені закони «Про селянське (фермерське) господарство», «Про право власності на землю». Ними передбачалася можливість приватної власності на присадибні ділянки, особисте підсобне господарство, дачне будівництво, а також можливість довгострокової оренди землі за договірною ціною. У 1993 р. площа виділених земель для фермерських господарств складала 51 959 га або 0,5% усіх сільгоспугідь Республіки. При цьому питома вага продукції фермерських господарств в загальному обсязі продукції агропромислового комплексу складала менше 1%, а в товарній продукції – 0,3%. Багато фермерських господарств збанкрутували.

Враховуючи ситуацію що склалася, у 1995 р. була прийнята Програма виходу з кризи, розрахована на п'ять років. Курс на соціально орієнтовану ринкову економіку, проведення ефективної соціальної політики стали основою внутрішньополітичної діяльності керівництва країни. У 1996–1997 рр. вдалося знизити інфляцію і сповільнити темпи економічного спаду виробництва, оживити виробництво в окремих галузях промисловості, стримати падіння життєвого рівня населення, зменшити рівень безробіття.

Проте валютна криза в Республіці у березні і серпневих фінансова криза 1998 р. в Росії негативно позначилися і на економіці Білорусі. В цілях подолання кризи були проведені уніфікація валютного курсу відносно білоруського рубля і часткова лібералізація цін, посилена бюджетна дисципліна, значною мірою здійснено переведення розрахунків на грошову форму. У результаті цих заходів, інфляція знизилася з 251% в 1999 р. до 108% в 2000 р. Обсяг ВВП зріс на 3,8%, а в 2001 р. більш ніж на 4%. Виробництво промислової продукції зросло на 5,5% і склало 106% до рівня 1990 р. В 2001 р. реальні грошові прибутки населення збільшилися на 25%, а реальна заробітна плата – більш ніж на 30%. Водночас продовжував рости обсяг нереалізованої продукції, залишався низьким рівень інвестицій, третина підприємств на цей час стали збитковими.

Для подолання цих негативних процесів, керівництвом Білорусі був взятий курс на проведення модернізації економіки і соціальної сфери. Реформи проводилися відповідно до Національної стратегії стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2020 р. За результатами завершення першого етапу реформування в 2010 р. енергоємність ВВП була знижена на 23,3%. Була здійснена модернізація великих і середніх підприємств. На

відміну від України, де падіння індексів ВВП відносно попереднього року склало біля 17%, у Білорусі спостерігалася позитивна динаміка. Проте, у березні 2011 р. Білорусь відчула негативний вплив світової валютно-фінансової кризи, наслідки якої в країні повністю не подолані і до цього часу.

На сучасному етапі формування економічної політики держави та модернізація соціальної сфери відбувається відповідно до Національної стратегії стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2030 р. Даний документ визначає програмні засади для функціонування білоруської моделі економіки. Вихідними її умовами визначено такі положення: сильна і ефективна державна влада, що забезпечує політичну стабільність, безпеку, соціальну справедливість та суспільний порядок; рівність різноманітних форм власності; співробітництво держави та бізнесу, в основі якого лежить головний критерій – підвищення конкурентоспроможності білоруської економіки; високоефективна постіндустріальна економіка, заснована на знаннях та інноваціях, з високою часткою у ВВП наукоємних виробництв та послуг, з належним рівнем конкурентоспроможності в усіх видах економічної та іншої діяльності; рівні правові умови для всіх громадян у їх самореалізації, забезпечення власною працею гідного існування та матеріального добробуту; ефективна державна та суспільна підтримка соціально незахищених груп населення, їх інтеграція в суспільство та залучення до економічної діяльності; багатовекторність зовнішньоекономічної політики як принцип стійкого розвитку держави; курс на активізацію інтеграційних процесів з країнами Євразійського економічного союзу, перш за все з Росією та іншими державами; екологічно обґрунтована політика держави; активна роль громадянського суспільства у вирішенні проблем стійкого розвитку.

Головними чинниками стійкого розвитку визначено людський, науково-виробничий та інноваційний потенціали, природні ресурси, вигідне географічне розташування.

Національною стратегією стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2030 р. важлива роль відводиться питанням зовнішньоекономічних відносин та ефективного залучення країни в систему міжнародних економічних відносин. При цьому акцент робиться на підпорядкуванні зазначених питань інтересам зростання добробуту та задоволення зростаючих матеріальних та духовно-культурних потреб населення в умовах появи нових глобальних та регіональних викликів стійкому розвитку національної економіки.

Основними зовнішньоекономічними партнерами Білорусі є Росія і країни ЄС. Найбільші обсяги експорту з Республіки Білорусь в 2020 р. припадали на Російську Федерацію (45,1%), Україну (10,8%), Польщу (4,3%), Литву (3,6%), Німеччину (3,2%), Великобританію (2,8%), Китай (2,6%), Казахстан (2,5%), Нідерланди (2,4%), Бразилію (1,9%), частка інших країн склала 21,0%.

По обсягах товарного імпорту в Білорусь за підсумками 2020 р. лідерами стали: Росія (50,4%), Китай (8,2%), Німеччина (5,1%), Україна (4,3%), Польща (3,8%), Італія (2,1%), Туреччина (1,9%), США (1,6%), Нідерланди (1,2%), Литва (1,0%), на решту країн світу припало 20,4%. Найбільш вагомими за номенклатурою експортними товарами Республіки Білорусь є нафтопродукти та нафта, калійні та азотні добрива, металопродукція, вантажні автомобілі та трактори, хімічні волокна та нитки, шини, молочна, м'ясна продукція, цукор. Основні статті імпорту припадають на енергоресурси (головним чином, на нафту та природний газ), сировину, матеріали та комплектуючі (сюди включаються метали та вироби з них, сировина для хімічного виробництва, частини машин), технологічне обладнання. При цьому торгівля послугами з іншими країнами все ще залишається на відносно незначному рівні, хоча тривалий час мала яскраво виражену тенденцію до зростання (в 2020 р. вперше за багато років мало місце зниження даного показника). Основна частка зовнішньої торгівлі послугами припадає на сегмент транспортних послуг.

В кінцевому підсумку, будь-яка соціально-економічна активність в соціально-орієнтованій країні має своєю метою забезпечення потреб населення. Причому якість виконання даної послуги державою можна оцінити за доволі об'єктивними показниками: чисельністю населення та низкою ключових демографічних параметрів. Проте в Республіці Білорусь не все так очевидно. Так, впродовж років незалежності загальна чисельність населення країни скоротилась з 10,3 млн чол. у 1991 р. до 9,4 млн чол. станом на початок 2021 р., причому якщо чисельність міського населення за даний час навіть зросла (з 6,9 до 7,3 млн чол.), то кількість жителів села впала з майже 3,4 до 2,1 млн чол. Доволі проблемною виглядає динаміка ще одного показника. Буквально за декілька років (з 2015 по 2020 р.) число укладених шлюбів в Республіці Білорусь впало з 82030 до 50384. Скорочення даної цифри на більш ніж 40% може свідчити про: кризу інституту сім'ї в білоруському суспільстві; певне небажання білоруських громадян створювати нові сім'ї; вплив так званої «демографічної ями», яка мала місце в більшості республік колишнього СРСР у 1990-ті рр. XX ст.

Значною мірою на розвиток Республіки Білорусь упродовж років її незалежності впливає непросте становище країни в системі міжнародних відносин. Більшу частину цього періоду офіційний Мінськ перебуває під різного роду санкціями та обмеженнями з боку інших країн. Особливо даний процес загострився в другій половині 2020 р. і триває до нині. Зважаючи на це, в кінцевому підсумку інтерпретація результатів соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь буде залежати від політичних поглядів та бачення майбутнього цієї країни.

Висновки та рекомендації.

Білорусь утвердилася як незалежна держава, яка змогла зайняти власне місце в низці ключових міжнародних організацій (наприклад, ООН), в системі міжнародного поділу праці.

Країна змогла подолати негативні наслідки після розпаду СРСР, максимально пом'якшивши для власних громадян ефекти від зміни моделі економічного розвитку, розриву зв'язків із іншими республіками колишнього Союзу, створивши необхідні передумови для поступового еволюційного розвитку як країни в цілому, так і окремих її мешканців.

У XXI ст. було закладено потенціал для поступового розвитку економіки країни, забезпечуючи при цьому її соціальний характер.

Разом з тим, неможливо обійти стороною і низку негативних особливостей Республіки Білорусь, які гальмують її розвиток.

Сюди можна віднести специфічну модель розвитку політичної системи Білорусі, яка побудована на фактичній агресивній однопартійності, тобто будь-які прояви опозиційності негайно блокуються владою Президента О. Лукашенка, незалежно від того, конструктивний характер ці прояви мають чи деструктивний.

Загострення у відносинах Білорусі із країнами Заходу після виборів президента в 2020 р. та епізоду, пов'язаного із примусовою посадкою іноземного пасажирського літака в Мінську та арештом одного із опозиційних білоруських активістів Романа Протасевича. Очевидно, що запроваджені після цього економічні санкції доволі негативно позначаються на розвитку соціально-економічної сфери країни. Крім того, така «напівізоляція» може мати наслідком поглиблення інтеграції Республіки Білорусь із Російською Федерацією. Таким чином, офіційний Мінськ практично неминуче опиняється перед дилемою, коли будь-який вибір означатиме де-факто втрату незалежності: у разі поступок Заходу і проведення перевиборів президента країни це буде сприйнято всередині Білорусі як майже капітуляцію, у випадку ж зближення з Росією, незрівнянність потен-

ціалів країн матиме наслідком поглинання слабшого партнера та трансформацію проекту Союзної держави Білорусі та Росії із міжнародної організації на єдину державу конфедеративного устрою.

В будь-якому разі, кінцевий вибір політичного курсу країни та перспективи її розвитку залежатимуть, в першу чергу, від самого білоруського народу та його вибору на наступних парламентських та президентських виборах.

5.10. Богданович І.І. «Радянський заповідник» Білорусь: переформатування режиму Лукашенко від м'якого авторитаризму у класичну диктатуру

Досліджуючи питання практики подолання тоталітарного спадку у країнах пострадянського простору впродовж 1991–2021 рр., можна констатувати той факт, що далеко не всі із 15 новостворених незалежних держав обрали для себе модель демократичного політичного устрою. Деякі із даних країн попри всі заяви, декларації, а подекуди і законодавче закріплення народовладдя на засадах демократії насправді почали рух до авторитаризму або навіть тоталітарного формату влади. При цьому, якщо для країн Середньої Азії така організація політичного устрою була більш характерною в силу національного менталітету та історичних традицій на тлі відсутності реальної еволюції політичного світогляду їх мешканців, то в Європі кінця XX – початку XXI століття така ситуація виглядала, як мінімум, незрозумілою. Між тим, Республіка Білорусь якраз і є прикладом подібної ситуації. Зважаючи на те, що дана держава є безпосереднім географічним сусідом України, зазначене питання потребує окремого вивчення та аналізу з боку вітчизняної науки.

Після розпаду СРСР Білорусія стала парламентською республікою, де законодавча влада була представлена Верховною Радою Республіки Білорусь (першим її головою було обрано Станіслава Шушкевича).

15 квітня 1994 р. Верховною Радою країни було прийнято Конституцію Білорусії. Згідно до неї Білорусь оголошувалась унітарною, демократичною, соціальною, правовою державою, яка є президентською республікою.

Звернемось до статті 79 Конституції Республіки Білорусь, де визначено, що Президент Республіки Білорусь є Главою держави, гарантом Конституції Республіки Білорусь, прав і свобод людини і громадянина. Президент уособлює єдність народу, гарантує реалізацію основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики, представляє

свою країну у відносинах з іншими державами і міжнародними організаціями. Президент вживає заходів з охорони суверенітету Республіки Білорусь, її національної безпеки і територіальної цілісності, забезпечує політичну та економічну стабільність, спадкоємність і взаємодію органів державної влади, здійснює посередництво між органами державної влади. Як видно із зазначених положень, з точки зору законодавства, Білорусія є демократичною державою, яка відкинула «спадщину» Радянського Союзу. Проте, подальші події в цій країні яскраво ілюструють, що теорія нерідко з практикою може розходитись, причому хронологія подій дає можливість чітко виокремити низку етапів, які пройшла Білорусія на шляху від потенційно демократичної країни до своєрідного «радянського заповідника» антидемократичного характеру.

Так, з 1991 р. по 1994 р. Республіка Білорусь в ході фази первинного державотворення намагалась стати активним членом міжнародного співтовариства, використовуючи при цьому модель багатовекторних відносин на світовій арені. Відтак у білоруську практику впроваджувались інструменти формування демократичного суспільства: створювались політичні партії, гарантувалась гласність та дотримання базових прав і свобод людини, відбувалось розділення інститутів влади із забезпеченням рівноваги між ними тощо.

На цьому тлі країни-члени Європейського Союзу, відразу після підписання декларації про державний суверенітет Республіки Білорусь у 1991 р., почали співпрацювати з РБ, як незалежною державою, ще до моменту набрання чинності Маастрихтської угоди, згідно до якої було створено сучасний ЄС. В той час офіційний Мінськ уклав договори про дружбу та встановлення відносин із багатьма державами. При цьому ті країни ЄС, які відігравали важливу роль у формуванні політики щодо Білорусії, самі тоді переживали фазу змін і не були готові запропонувати будь-які масштабні ініціативи відносно поглиблення партнерства. Зокрема, Німеччина була зайнята інтеграцією східної та західної частин країни, а також опікувалася питаннями виведення радянських військ зі своєї території; Польща проводила постсоціалістичні перетворення в економіці, політиці та суспільному житті, а прибалтійські республіки при цьому ще й вирішували завдання державотворчого характеру. Через численні внутрішні проблеми в Росії в зазначений час питання Білорусії також не перебувало на порядку денному.

Давати оцінку успішності демократичних перетворень у Республіці Білорусь впродовж 1991–1994 рр. є вкрай важко, оскільки зазначений часовий інтервал в історичній перспективі є занадто

коротким. При цьому ситуація в країні дуже швидко почала змінюватись у принципово іншому напрямку. Відправною точкою цього стали перші в історії держави вибори президента Республіки Білорусь, які відбулись у два тури в червні та липні 1994 р. Вони стали знаковими не тільки тому, що це був єдиний раз у білоруській практиці, коли виникла потреба у другому турі, але і тому, що вибори-94 стали першими і, поки що, останніми, які отримали схвалення з боку більшості країн світу та провідних міжнародних організацій. Їх результатом став прихід до влади Олександра Лукашенка.

Поступовий відхід від демократії в напрямі авторитаризму відбувався не одразу. Так, в низці пострадянських країн 1990-ті роки, серед іншого, відзначались протистоянням між різними гілками влади. У кожній з них це питання вирішувалося по-своєму. Не була винятком і Білорусія. Станом на першу половину 1995 р. в країні накопичилася низка важливих питань, для розв'язання яких було вирішено використати всенародний референдум. Важливе для майбутнього демократичної країни засадниче положення крилося у останньому запитанні, згідно до якого передбачалося внесення у чинну Конституцію змін, що дозволяли б достроково припиняти повноваження парламенту президентом у разі систематичного або грубого порушення Конституції. Поправка, яка на перший погляд повинна була посилити демократичність системи влади в Білорусії, насправді стала підставою змін протилежного характеру і, як наслідок їх у подальшому, внутрішньополітичної кризи та значних зовнішньополітичних проблем.

Серед білоруських фахівців до сьогодення немає єдності у тому, чи були при проведенні даного референдуму витримані всі необхідні демократичні процедури і чи він відповідав нормам білоруського законодавства. В кінцевому підсумку слід виходити з результатів зазначеного плебісциту. Згідно них 77,7% з тих хто проголосував із 50,3% від загального числа осіб, що мали право голосу на даному референдумі, підтримали вищезазначену зміну до законодавства. Виходячи з того, що всі, хто мав бажання проголосувати – зробили це, при цьому істотних порушень в частині фальсифікацій результатів не було виявлено, то думку громадян Білорусії слід було б врахувати і поважати, незважаючи на низку організаційних недоліків. Думку критиків даного референдуму можна зрозуміти, а в низці випадків і підтримати, але справжня демократія тим і цінна, що рішення приймається виходячи із рішення більшості. В даному ж разі більшість підтримала зміни, при тому, що використання адміністративного тиску та інших інструментів, які режим О. Лукашенка

вживав в ході подальших голосувань із різних питань, під час референдуму 1995 р. ще практично не було.

Інша справа, що розпливчатість та нечіткість поставлених запитань зазначених голосувань уможливили створення передумов для того, щоб змінити напрям формування демократичного політичного устрою країни на протилежний і поступово почали посилюватися та зміцнюватися риси авторитаризму. Після свого обрання Президентом РБ, Лукашенко фактично взяв курс на його побудову. Попри те, що Конституція Республіки Білорусь і далі містить положення про те, що дана держава є демократичною, по своїй суті вона набула якскаро вираженого авторитарного характеру, початки якого були закладені саме в середині 90-х рр. XX ст.

Водночас не зовсім коректно підтримувати точку зору, яка подекуди висловлюється у публіцистичній, а іноді й науковій літературі, що Білорусія повернулася у тоталітаризм. Так, в Республіці Білорусь збереглися обмежені форми соціального та економічного плюралізму при зменшенні політичної альтернативи, а влада зосереджена в руках домінуючої партії при наявному одноосібному харизматичному лідері країни. Згідно до класифікації, яка набула поширення серед фахівців ще в 90-х рр. XX ст. (авторами її є Хуан Лінц та Альфред Степан), названі риси є типовими для авторитарних, а не тоталітарних країн. Використовуючи теоретичні засади і твердження із робіт Х.Лінца та А.Степана, «Білорусь тоталітарна» повинна була б мати повністю подавлений плюралізм абсолютно у всіх сферах життя, а концентрація влади в руках правлячої верхівки не була б прив'язана до однієї персони (в нашому випадку О. Лукашенка). Очевидно, що в реальності в країні дані критерії не витримуються. В першу чергу вибудована вертикаль влади є «зав'язаною» особисто на персону чинного Президента країни. Крім того, як неодноразово звертали увагу аналітики нині в Білорусії, доволі чітко простежується артикулювання О. Лукашенком одного із своїх синів як потенційного «спадкоємця» (якщо цей термін взагалі доречний відносно поста глави держави в країні, яка заявлена як демократична). Тому найбільш слушною і об'єктивною оцінкою становища політичного устрою Республіки Білорусь є віднесення її до країн авторитарного типу.

На користь даного твердження свідчить і те, що після переобрання на виборах 2001 р., які самі по собі отримали достатньо негативні оцінки з боку світового співтовариства за їх організацію, О. Лукашенко взявся за зміцнення своєї одноосібної влади. Згідно до діючої на той момент Конституції Республіки Білорусь одна і та ж особа могла обиратись на пост Глави держави не більше двох термінів. Тобто чинний Президент повинен би був передати пост своєму наступни-

ку не пізніше 2006 р. Проте, 7 вересня 2004 р. в країні одночасно із парламентськими виборами було проведено черговий республіканський референдум. На нього виносилось питання: «Чи дозволяєте Ви першому Президенту Республіки Білорусь О.Г. Лукашенку участь у ролі кандидата в Президенти Республіки Білорусь у виборах Президента і чи приймаєте частину першу статті 81 Конституції Республіки Білорусь у такій редакції: «Президент обирається на п'ять років безпосередньо народом Республіки Білорусь на основі загального, вільного, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні?». Майже 88% виборців відповіли ствердно і обмеження щодо двох термінів на посаді для О.Г. Лукашенка було усунуте.

Тобто знову ж, як і в 1995 р. на основі використання механізмів прямої демократії, в законодавство країни було внесено зміни, які усували обмеження від узурпації влади, що є однією із безпосередніх ознак саме авторитарного режиму.

Після цього О. Лукашенко переобирається Президентом Республіки Білорусь ще чотири рази (в 2006, 2010, 2015 та 2020 рр.). За підсумками деяких із них в країні мали місце протестні виступи більшої або меншої інтенсивності, втім істотного впливу на внутрішньополітичне життя Білорусії вони не спричинили.

Тут необхідно окремо звернути увагу на білоруську опозицію, точніше на її слабкість. Специфіка полягає у тому, що жодним законом сформувати її неможливо. Для цього необхідними є кілька важливих передумов, до яких слід віднести наступні. По-перше, наявність соціального запиту на опозицію в суспільстві, який би йшов від населення країни, а не з боку інших держав або міжнародних організацій. По-друге, підтримка альтернативних ідей достатньо широкими верствами населення, а не окремими маргіналізованими групами. І, зрештою третє, наявність харизматичних лідерів, які могли б консолідувати навколо себе певні політичні сили і при цьому запропонувати суспільству конкурентоздатну програму розвитку країни, яка б відрізнялась від провладного аналогу. Без всього зазначеного будь-які дії по створенню опозиції будуть приречені на невдачу, або ж така формація буде відверто не конкурентоздатною в політичному середовищі держави.

Таким чином, Республіка Білорусь поступово зазнала трансформації із демократичної країни в державу, що з точки зору політичної типології може бути класифікована як одноосібна диктатура авторитарного типу. Як відзначається у профільних дослідженнях даного питання, в низці випадків диктатура може мати окремі позитивні аспекти, до яких належать: єдність та міцність системи влади; очільник країни не має необхідності очолювати певну політичну силу,

перетворюючись у «персону над партіями», будучи при цьому відносно неупередженим; є можливість реалізовувати довгострокові перетворення, особливо такі, що можуть забезпечити значний позитивний ефект у тривалій перспективі, але будуть непопулярними у короткостроковому періоді. Крім того, сама особа, яка здобуває диктаторські повноваження, як правило, повинна володіти значними організаторськими здібностями, знаннями, політичною волею та харизмою.

В той же час, не слід випускати з уваги той факт, що за наведеними привабливими на перший погляд проявами, можуть критись чималі негативні ефекти. Їх прояв в повній мірі можна спостерігати в сучасній Республіці Білорусь. Маємо на увазі наступні:

- поступова втрата О. Лукашенком впевненості у міцності своєї влади, а звідси і доволі жорстка «зачистка» передвиборчого поля перед останніми президентськими виборами в 2020 р. (під кримінальне переслідування потрапив навіть один із політиків, який позиціонувався як «проросійський опозиціонер», що викликало досить негативну реакцію Москви та відсутність спостерігачів від РФ);

- надмірна централізація влади призводить до перетворення держави на заручника постаті «верховного правителя», що в разі раптової недієздатності або смерті останнього практично завжди детермінує жорстку кризу в країні;

- негативні репутаційні наслідки для держави із такою формою правління, що спостерігаємо у Республіці Білорусь, проявляється в ізоляції у відносинах з низкою навіть найближчих географічних сусідів.

Висновки та рекомендації можна розділити на дві частини: для Республіки Білорусь та для України й інших країн.

З точки зору Республіки Білорусь.

У разі залишення при владі діючого Президента О. Лукашенка, очевидно є необхідність внесення змін у законодавство Республіки Білорусь, включаючи Конституцію, спрямованих на перерозподіл владних повноважень. Відсутність такої нормативно-правової модернізації призведе до поглиблення невдоволення в суспільстві та сприятиме наростанню протестних настроїв, що неминуче проявиться під час наступних виборів.

Політикуму в Білорусі доречно було б врахувати положення про те, що відсутність демократичної опозиції значною мірою сприяє радикалізації політичного життя та появі опозиції не налаштованої на конструктивний діалог та модернізацію суспільства. Логічним і слушним висновком буде почати діяти не шляхом тотальної забо-

рони альтернативних політичних сил, а взаємодії з ними, при одночасному недопущенні появи сил радикально-деструктивної спрямованості.

У випадку приходу до влади опонентів О. Лукашенка, головним їх завданням вбачається консолідація суспільства та недопущення репресивних дій відносно своїх опонентів, оскільки такий сценарій сприятиме тільки загостренню внутрішньополітичної атмосфери та створить умови для виникнення підстав для зовнішнього втручання з боку сусідніх країн (Польща, Литва, Росія), де впродовж кризи з виборами-2020 неодноразово звучали заклики про доцільність «захисту інтересів місцевого населення». Це вже передбачає пряму інтервенцію з встановленням подальшого контролю за частиною або всією територією РБ з боку тих чи інших держав. Причому зазначені заклики знаходять підтримку серед населення згаданих країн у формі ідей про «возз'єднання із Східними красами». Така концепція поширена у Польщі, де основна увага зосереджена на можливості повернення до польської держави тих територій Західної Білорусії, які перейшли до неї внаслідок Другої світової війни, та «єдиної Великої та Білої Русі» (просувається в Росії для можливого обґрунтування трансформації Білорусії у відповідний федеральний округ РФ).

З точки зору України.

З метою уникнення передумов, які дозволили О. Лукашенку в Білорусії вибудувати авторитарну форму правління, слід вкрай обережно використовувати у вітчизняній практиці такий інструмент як заборона діяльності певних політичних партій. У разі ж, якщо дії якоїсь політичної сили порушують державні інтереси, процес обмеження або припинення її діяльності повинен бути прозорим та здійснюватись винятково на основі рішень судової влади.

Попри те, що в нинішніх умовах відносини України та Білорусії зведені практично до мінімуму, в майбутньому неминуче постане питання відновлення відносин між державами та народами. При цьому, у випадку збереження на той момент при владі режиму О. Лукашенка, необхідно врахувати відносну прагматичність останнього, яка дещо нагадує інший авторитарний режим – Р.Т. Ердогана у Туреччині: при наявності економічної вигоди він здатний ігнорувати політичні аспекти такої взаємодії та вимоги з боку інших країн-партнерів. При раціональному підході та врахуванні зазначених обставин, Україна могла б розраховувати на отримання додаткових економічних та геоекономічних вигід для себе.

5.11. Добровольська А.Б. Придністровське протистояння: ситуація напередодні президентських виборів у Молдові

У контексті відцентрових процесів, які відбувалися на пострадянському просторі на початку 1990-х років, підхід ООН до дотримання територіальної цілісності та непорушності кордонів держав піддавався перегляду.

Зокрема, проголошення Молдовою суверенітету на тлі самоідентифікаційної невизначеності деяких регіонів обернулося територіальним розколом країни. Накопичений з радянського періоду конфліктний потенціал у Придністров'ї перейшов у військове протистояння, яке вдалося зупинити лише завдяки втручання міжнародних посередників. У результаті на політичній карті виникла самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка (ПМР), на яку припадало: 1/8 території і чверть промислового потенціалу колишньої Молдавської РСР (у тому числі Молдавський металургійний завод і Молдавська ГРЕС). Відцентрові тенденції призвели до того, що в Республіці Молдова (РМ) поза контролем влади опинилося 405 км з 1202 км українсько-молдовського кордону.

Через особливості територіального розташування (можливість виходу на Балкани) регіон Придністров'я стає фактором перерозподілу сфер впливу. Вагому роль тут відіграє Росія, яка використовує ПМР як інструмент протидії просуванню НАТО у південно-східному напрямку. Створення «санітарного кордону» між РФ і Європою розцінювалося як пріоритетне завдання для російської зовнішньої політики, а придністровське питання служило чинником реалізації власних інтересів. Завдяки придністровському протистоянню та 14-й армії, Москві вдавалося підтримувати традиційні геополітичні позиції у досить важливому регіоні Південно-Східної Європи.

Використані РФ у ході Придністровського конфлікту 1990–1992 рр. методи, засоби, ідеологічні прийоми, а також його підсумок – створення непідконтрольного легітимним державним органам анклаву, дозволив Росії відпрацювати необхідні для проведення подібних операцій навички, що згодом проявило себе спробою створення відповідних сепаратистських утворень на території України у 2014 р.

Оскільки конфліктний потенціал у регіоні далеко не вичерпаний, мирний перебіг придністровського протистояння й надалі вимагає міжнародного втручання. Сьогодні на території ПМР, згідно зі статтями 2 і 4, підписаної у 1992 р. Угоди про принципи мирного врегулювання Молдово-Придністровського конфлікту, знаходяться російські миротворці. Відповідно до статті 8 цієї Угоди, її дія може бути

припинена або «за згодою сторін», або «у разі виходу з неї однієї з договірних сторін». Крім того, у Придністров'ї розміщена Оперативна група російських військ, яка була створена 1 липня 1995 р. на основі 14-ї гвардійської армії. Згідно з домовленостями 1997 р., Росія має право збільшити військову присутність до 2 тисяч чоловік. На збільшенні чисельності російської військової присутності наполягає Тирасполь, на противагу Кишиневу, який ратує за виведення зарученого військового контингенту.

Процес врегулювання Придністровського конфлікту не є стабільним: після його «заморозки» були етапи значного просування у переговорному процесі, які змінювалися періодами стагнації, а потім «заморожуванням» самого процесу врегулювання. Ця обставина стала наслідком ряду причин – різницею підходів сторін до процесу врегулювання, непримиренністю позицій правлячих еліт Молдови і Придністров'я, впливом зовнішніх факторів, у тому числі сил, зацікавлених у збереженні «статус-кво» у регіоні.

У 2003 р., у межах заходів по врегулюванню Придністровського конфлікту, РФ було запропоновано Меморандум «Про основні принципи державного устрою об'єднаної держави» («Меморандум Козака»). Цей документ передбачав реінтеграцію Придністров'я з РМ як федеративної одиниці з особливим статусом на умовах широкої автономії («асиметрична федерація»). Чинний на той час президент Молдови В. Воронін не підтримав російську ініціативу, мотивуючи свою відмову тим, що прийняття документу без узгодження його положень з міжнародними організаціями є невчасним.

Прагнення трансатлантичного блоку зміцнити свій вплив у Центральній-Східній Європі проявилось у посиленні контролю з його боку над миротворчою місією у Придністров'ї. На сьогодні ЄС має статус спостерігача у переговорному форматі «5+2» (Молдова, Придністров'я – сторони конфлікту; Росія, Україна – гаранті і посередники; ОБСЄ – посередник; Євросоюз і США – спостерігачі).

У підписаній у Москві 18 березня 2009 р. спільній заяві президентів Молдови, Придністров'я та Росії відзначалася доцільність трансформації діючої у регіоні російської миротворчої місії у мирогарантійну операцію під егідою ОБСЄ. Враховуючи, що Росія на цей час вже втратила військово-політичну перевагу в регіоні, скоріше слабкість, ніж сила підштовхує її як до партнерських відносин із західно-європейськими країнами та їхніми організаціями (НАТО і ЄС), так і до політики взаємоприйнятних компромісів.

Політика України щодо Придністров'я підтримує трансформування миротворчих сил у міжнародний механізм та розширення військової і політичної присутності у регіоні США і ЄС як її стратегічних

партнерів. Український план, запропонований у квітні 2005 р. («план Ющенка»), передбачав створення групи моніторингу в складі ОБСЄ та інших міжнародних організацій, а також більш широке залучення США і ЄС у процес мирного врегулювання. Однак, ця ініціатива, як і пропозиції України, зроблені у 2013 р., під час її головування в ОБСЄ, не були реалізовані, через відсутність консенсусу щодо статусу Придністров'я – у першу чергу, внаслідок позиції Росії, яка зберігає вагомий вплив у переговорному процесі та має важелі впливу на ПМР.

Україна виступає проти федералізації Молдови, та будь-якої «широкої автономії», а також проти присутності російських військ на території регіону (загалом, проти просування моделі гегемонії Росії на пострадянському просторі шляхом втручання у внутрішні справи сусідніх країн). Згідно з оновленою у 2015 р. Воєнною доктриною України, російський військовий контингент на території Придністров'я відноситься до числа актуальних військових загроз. Відповідно виведення російських військ і озброєнь із ПМР розглядається як головна передумова вирішення Придністровського конфлікту.

Румунія також закликає Європейський Союз вживати активніші дії, спрямовані на виведення російських військ із Придністров'я. Вона акцентує увагу на тому, що російські війська у Придністров'ї «заважають прогресу по ключовим напрямкам європейської політики сусідства» і спонукає ЄС проводити більш сміливу і амбітну політику щодо тих, хто вирішив слідувати європейським шляхом. Водночас, участь Румунії у переговорному процесі ускладнена відсутністю відповідного формального статусу (вона не увійшла ні в один із форматів Молдово-Придністровського врегулювання), однак як член ЄС, активно висловлює свою точку зору на перебіг переговорного процесу і відіграє помітну роль у процесі перерозподілу сил у регіоні. Сьогодні і Румунія, і Україна зацікавлені як у збереженні європейського курсу Молдови, так і у протидії російським сценаріям врегулювання придністровської проблеми.

На даний момент усі моделі врегулювання конфлікту, запропоновані сторонами і посередниками, виходять з принципу збереження територіальної цілісності Молдови, однак мають різні погляди на вирішення питання про територіально-правовий статус Придністров'я. У 2016–2017 рр. Рада міністрів закордонних справ ОБСЄ виступила із низкою заяв, які передбачали «особливий статус» ПМР у складі РМ. Ці ініціативи підтримав чинний президент Молдови І. Додон, проте вони також не отримали свого втілення – формально через те, що до процесу їх розробки не були залучені представники ПМР.

Перерозподіл впливу на користь нових центрів політичного тяжіння на пострадянському просторі актуалізував проблему Придні-

стровського конфлікту. Подальше зближення Молдови (як і України) з Євросоюзом, підтверджене підписаними Угодами про асоціацію з ЄС, зачіпає геополітичні інтереси Росії, а отже призводить до зміни статус-кво у регіоні. Посилення позицій Північноатлантичного альянсу у регіоні, який завжди був зоною «життєвих інтересів РФ», проявило себе рішеннями: США щодо визнання Молдови та України в якості союзників; НАТО щодо готовності надавати «всебічну підтримку» у зміцненні національної безпеки Молдови; України щодо денонсації угод з Росією про направлення російських миротворців у Придністров'я. Відповідною реакцією Москви були заяви її зовнішньополітичного відомства та Міноборони про ускладнення виконання місії із забезпечення миру і спокою на Дністрі та можливої ескалації конфлікту у регіоні.

Придністров'я історично знаходиться у сфері політико-економічного та гуманітарного впливу Росії. У Москві є договірні зобов'язання перед Тирасполем, з яким підписана серія міжвідомчих угод. Однак, не зважаючи на це, зовнішньополітичне відомство Росії демонструє досить суперечливу щодо ПМР позицію. Керівник зовнішньополітичного відомства Росії С. Лавров, який неодноразово стверджував, що Москва може визнати незалежність Придністров'я, у серпні 2019 р. на форумі «Територія сенсів» підкреслив, що «РФ не визнавала Придністров'я і продовжує вважати його складовою частиною РМ, нехай і на певних умовах».

Вирішення питання про правовий статус Придністров'я вимагає пошуку розумних компромісів ПМР з РМ, що значною мірою залежить від зовнішньополітичного курсу, обраного новим урядом у Кишиневі. Проблемою є те, що Молдова і досі не представила офіційне бачення того, як і у якій формі буде здійснена реінтеграція. У ході передвиборчої президентської кампанії 2016 р. нинішній президент РМ І. Додон заявляв, що федералізація є єдиним вирішенням Молдово-Придністровського конфлікту. Однак, після свого обрання президентом, озвучуючи офіційну позицію Кишинева, змінив формулювання на «особливий статус» для ПМР. У вересні 2019 р. І. Додон заявив про готовність надати Придністров'ю «широку автономію», проте його ініціативи викликали значну критику з боку чинного на той час голови уряду і його партнера по коаліції М. Санду, яка підтримує ідею унітарної держави.

За роки свого перебування на посаді президента І. Додон неодноразово зустрічався з президентом Придністров'я В. Красносельським, однак, незважаючи на реалізацію ряду проєктів з підвищення заходів довіри, спільне бачення шляхів вирішення проблеми так і не було знайдено. Тираспольський лідер підкреслював, що про

об'єднання з Молдовою говорити не має наміру і підтверджував курс Придністров'я на незалежність. Напередодні нових президентських виборів у Молдові немає ніякої визначеності щодо того, яка зовнішньополітична лінія у підсумку візьме гору, тому питання про статус ПМР залишається відкритим.

Розв'язання придністровської проблеми тісно пов'язане з позицією Молдови щодо відмови від позаблокового статусу та приєднання до НАТО. Не виключено, що Молдова надасть широку автономію Придністров'ю, в обмін на гарантії проведення нею нейтрального курсу. Президент РМ запропонував розглядати «стратегію з просування міжнародного визнання статусу постійного нейтралітету Молдови» у якості одного з «ключових позитивних чинників» процесу розвитку діалогу з придністровської проблематики (відповідне бачення ситуації було озвучене І. Додоном з трибуни ПАРЄ 29 січня 2020 р.).

На даний момент переговорний процес ще далекий від свого завершення. Процес врегулювання придністровської проблеми обумовлює характер відносин між Росією, Молдовою, Україною та низкою інших країн, для яких регіон Придністров'я має непряме, але від цього не менш важливе значення. У цих умовах для України, яка солідаризувалася зі спільною позицією Вашингтона, Брюсселя і Бухареста, актуалізується необхідність впровадження власних ініціатив щодо посилення свого впливу у контексті врегулювання як Придністровського конфлікту, так і конфлікту на Донбасі, на основі принципів міжнародного права і багатостороннього консенсусу.

Висновки та рекомендації.

Вирішення питання про правовий статус Придністров'я вимагає пошуку розумних компромісів ПМР з РМ, що значною мірою залежить від зовнішньополітичного курсу, обраного новим урядом у Кишиневі, та позиції РФ.

Напередодні нових президентських виборів у Молдові немає жодної визначеності щодо того, яка зовнішньополітична лінія у підсумку візьме гору і питання про статус ПМР залишається відкритим.

Розв'язання придністровської проблеми тісно пов'язане з позицією Молдови щодо відмови від позаблокового статусу та приєднання до НАТО.

Геополітичний статус протистояння затягує вирішення Придністровського конфлікту, оскільки збільшення зацікавлених у перерозподілі сфер впливу як регіональних, так і позарегіональних лідерів значно ускладнило процес визначення правового статусу ПМР.

Виходячи з відсутності гарантій подальшої політичної стабільності у регіоні, РФ наразі не готова продовжувати вкладати у невідому республіку як політичний, так і фінансовий капітал, про що свідчить досить суперечлива щодо ПМР позиція зовнішньополітичного відомства Росії.

Необхідність мінімізації числа актуальних військових загроз у регіоні Центрально-Східної Європи потребує посилення заходів протидії просуванню моделі гегемонії Росії на пострадянському просторі, а відповідно, і подальшої консолідації міжнародних зусиль щодо зменшення російської військової присутності на територіях сусідніх країн.

Невирішеність проблем заморожених конфліктів на пострадянському просторі приховує в собі потенційні загрози щодо національної безпеки України та актуалізує для неї завдання стати на заваді загострення конфліктного потенціалу в регіоні на основі чітко сформульованих посередницьких ініціатив, на основі принципу збереження територіальної цілісності і багатостороннього консенсусу.

5.12. Держалюк М.С. Переосмислення ідеї національної держави у Республіці Молдова

Формування державності Молдови триває вже кілька десятиліть, його було започатковано ще в умовах перебудови і розпаду СРСР. Тоді даний процес супроводжувався різким наростанням політичної і соціальної активності широких народних мас, в яких лідируючі позиції посіли радикальні, національно-визвольні організації молдовської нації. Об'єднані в Народний фронт Молдови патріотичні сили, починаючи з 1988 р., розгорнули боротьбу за надання молдовській мові державного статусу та об'єднання з Румунією. Під їх натиском ВР МРСР 31 серпня 1989 р. ухвалила Закон «Про функціонування мов на території Молдавської РСР», відповідно до якого єдиною державною мовою на території Молдови проголошувалася молдовська мова, правопис якої з 1 вересня 1989 р. переводився з кирилиці на латиницю. Статтями 3–4 цього закону «руському языку» забезпечувався статус мови міжнаціонального спілкування.

Декларація про суверенітет МРСР 23 червня 1990 р. та Декларація про незалежність від СРСР 27 серпня 1991 р. проголосили Молдову незалежною державою. РМ стала суб'єктом міжнародного права, була визнана на міжнародній арені, встановила дипломатичні відносини з іншими державами, почала набувати членства у провідних міжнародних організаціях. Започаткувалися процеси зміни тоталі-

тарної моделі на демократичну. Незалежна Молдова постала як багатонаціональна держава, в якій станом на 1989 р. серед 4,34 млн. населення молдовани становили 63%, а інші народи – біля 35,5%. Якщо у Молдові без Придністров'я молдовани складали понад 75% населення, то у Придністров'ї питома вага українців та росіян досягала 70% населення, а молдован відповідно – третини.

Упродовж 1991 р. етнічні молдовани зайняли майже 90% посад у вищих та середніх органах державної влади. Володіння молдовською мовою стало обов'язковою умовою обрання на керівні посади. Формування Молдови на принципах етнократизму, молдовонізму, тимчасово переважаючої ідеї про об'єднання з Румунією спровокували різке загострення міжнаціональних суперечностей, породило з боку російськомовного населення рішучий спротив, особливо засуджувалася політика уніонізму. Наслідком цього стало проголошення автономної Гагаузької республіки 19 серпня 1990 р., а 2 вересня 1990 р. – автономної ПМР у складі СРСР, що започаткувало розкол між Кишиневом, Комратом і Тирасполем. 25 серпня 1991 р. ПМР проголосила свою незалежність від Молдови. З тих пір вимоги ПМР та РФ від Молдови залишаються незмінними: федералізація країни, запровадження державними поряд з молдовською мовою також і російської, конституційне забезпечення ПМР правом вето на рішення Кишинева у разі незгоди з ними. А у разі їх неприйняття надання права на її вихід із складу РМ. Проголошена ПМР незалежною до нинішнього часу не визнається РМ і жодною державою світу, у тому числі й Росією.

Спроби патріотичних і прорумунських сил РМ збройно упродовж березня-липня 1992 р. подолати сепаратну ПМР, відновити цілісність країни, зазнали поразки. Укладений 21 липня 1992 р. у Москві мирний договір між РФ і РМ виключав втручання Кишинева у справи Придністров'я, визнання права перебування 14-ї армії РФ на його території як контингенту миротворчих сил. Придністров'я перетворилося на важливий плацдарм для захисту великодержавницьких інтересів РФ, недопущення просування НАТО на Схід, ослаблення уніоністських та молдовоцентричних сил у РМ, примушення Кишинева до формування державотворення не на молдовоцентричних принципах, а на федеративних молдово-російських засадах, унеможливлення об'єднання Молдови з Румунією.

У процесі розвитку РМ сформувалися три основні ідентичності – молдовська, прорумунська та проросійська, які впливають на характер реформаційних перетворень та державотворних процесів у країні. Під дією цих трьох чинників у Молдові сформувалося три моделі державотворення: молдовоцентрична, європейсько/румунська

та євразійсько/російська. Основу першої складає державотворна нація молдован, яка в цілому відстоює розбудову єдиної незалежної унітарної держави з допуском автономних і федеративних утворень у її складі. Її підтримують понад 40% населення. Друга група сформувалася із переважної частини титульної молдовської нації, пріоритетом якої є ідеологія уніонізму, об'єднання з Румунією. Табір її підтримки не досягає 20% населення, а з плином часу його ряди рідшають. До третьої групи належать національні спільноти («русские», українці, гагаузи, болгари), які перебувають під російським впливом і їх активна частка не перевищує 20% населення. Жодна з цих сил не складає абсолютної більшості у суспільстві, щоб остаточно запровадити модель державотворення у РМ.

Події у Придністров'ї і на Донбасі розвивалися «фактично за одним і тим же сценарієм», хоча їх розділяє понад 20 років. Передумови для появи сепаратистських квазіутворень у РМ, Грузії та Україні готувалися Москвою заздалегідь і ретельно. Усі силові та підривні акції, збройне втручання спрямовувалися на розпалювання міжнаціональних конфліктів, які маскувалися під протестами місцевого населення проти «злочинних дій» центральної влади.

Міжнародна спільнота одностайно засуджує сепаратизм, уніонізм, виступає за збереження суверенної і територіально цілісної РМ. Але ставлення до принципів державотворення у Молдові, реалізації національної ідеї, в основі якої лежать унітарні принципи, які не передбачають федералізації республіки, цілковитого консенсусу не мають. Більшість країн ЄС виступає за особливий статус ПМР у складі неподільної та унітарної РМ. Низка країн вважає за доцільне забезпечити автономію для російськомовного населення чи навіть запровадити у країні федеративний устрій.

У всіх угодах РФ та РМ, що торкалися врегулювання придністровського конфлікту, визнавався особливий статус Придністров'я як складової частини єдиної і територіально цілісної держави, обидві сторони визнавали єдність РМ, належність ПМР до її складу. Для РМ «спільна держава – це єдина територіально цілісна республіка з наданням Придністров'ю широкої автономії у її складі», тоді як РФ розглядала це положення як «рівноправну суб'єктність» РМ та ПМР у загальній державі. Умови Великого Договору 2001 року, результати роботи упродовж 2004–2005 рр. 3-, 5- та 7- сторонніх форматів переговорів не допомогли вирішити придністровський конфлікт, а з цим врегулювати російсько-молдовські відносини. Москва і Тирасполь, окрім надання цьому краю суб'єктності у складі РМ, ні на що інше не погоджуються. Кишинів весь час намагається забезпечити статус Придністров'я із самими широкими та особливими правами у складі

єдиної держави, а Москва керується лише своїми інтересами і усе робить для того, щоб не втратити свого важеля впливу на РМ.

Україна була і залишається активною стороною у цьому процесі: підтримує територіальну цілісність РМ, автономний статус Придністров'я у складі РМ, виступає за виведення збройних сил іноземних країн з її території, оскільки вони перебувають без чіткої на це згоди Кишинева і ООН. Але Москва ці пропозиції відхилила, вважаючи, що вони спрямовані на зниження впливу РФ у регіоні. Шанси для врегулювання двосторонніх відносин були втрачені. Подальші спроби обмежувалися лише деклараціями про наміри.

Остаточну крапку у протистоянні між Кишиневом та Москвою було поставлено у Законі РМ «Про основні положення особливого правового статусу населених пунктів лівобережжя Дністра (Придністров'я)» від 22 липня 2005 р., яким РМ проголошувалася єдиною і неподільною територією, а Придністров'я визначалося як автономно-територіальне утворення з особливим правовим статусом у складі РМ. Інших правових актів РМ щодо статусу Придністров'я після цього не приймалося.

Незважаючи на неоднозначні положення Конституції РМ (ст. 13, 110), рішення парламенту і уряду Молдови щодо постійного нейтралітету, про готовність забезпечити особливі форми і статус автономії для Придністров'я, РФ усе це ігнорує. Оскільки у Придністров'ї діє стан військової окупації, а не миротворчої місії РФ, і цим самим грубо порушено суверенітет позаблокової Молдови, реакція ООН, впливових світових держав є пасивною, а міжнародні спостерігачі жодного разу не продемонстрували своєї принциповості. Користуючись цим, РФ прагне у такий спосіб не допустити вступу Молдови до європейських структур, змусити її відмовитися від унітарного державотворення і запровадити модель конфедеративного устрою.

Окрім придністровського важеля впливу Москва постійно вдається до економічного, енергетичного і торговельного шантажу, щоб РМ постійно перебувала у значній залежності від РФ. Цьому сприяє те, що компанії РФ володіють ключовими активами РМ, а енергетичне і сировинне забезпечення, як і ринки Росії є архіважливими для Молдови. РМ на 98% залежна від імпорту енергоресурсів, лише за імпорт $\frac{3}{4}$ електроенергії витрачається третина її ВВП. Ціна поставок енергоносіїв з РФ переважає вартість експортної продукції РМ до РФ. У зовнішньоторговельному балансі РМ з РФ її від'ємне сальдо.

Не сприяє стабілізації становища у РМ й те, що населення РМ та Придністров'я набуло у масовому порядку громадянства РФ, України та Румунії і кількість таких осіб продовжує зростати. Так, у самому Придністров'ї, крім 247 тис. осіб громадян РМ, 220 тис. є громадяна-

ми РФ та понад 70 тис. чол. – громадянами України. Кількість жителів на усій території РМ, які мають громадянство Румунії, складає 0,5 млн. осіб. Усе доросле населення країни має паспорти також і однієї з цих трьох держав. Під дією даних чинників поляризація суспільства РМ між прихильниками молдовоцентричного, європейського, прорумунського та проросійського напрямків зберігається, що перешкоджає завершенню консолідації суспільства.

РФ та Румунія прагнуть зберегти і посилити свої позиції у Молдові. Перша перешкоджає успішній європейській інтеграції РМ, поглибленню співробітництва з Румунією, намагається повернути РМ до сфери свого впливу. Проте у Кишиневі не віддають остаточної переваги співробітництву з РФ, бо добре усвідомлюють наслідки від надмірних стосунків з нею. Якщо інтеграція до ЄС сприяє інтересам титульної нації Молдови, зміцненню її державотворних процесів, то політика РФ у РМ переслідує мету федералізувати країну, забезпечити двомовність, прирівняти права російськомовного населення з молдованами. Такі вимоги РФ для керівництва РМ є неприйнятними.

Румунія намагається знижувати вплив РФ у Молдові, допомагає поглибленню курсу РМ на європейську інтеграцію з перспективою приєднати її до свого складу уже у просторі ЄС. Значні іноземні інвестиції ЄС справляють на РМ позитивний ефект, але вони неспроможні забезпечити стрімке економічне зростання РМ, через що країна перебуває у складній ситуації. Лише уміле поєднання умов ЄС та східних ринків, зокрема РФ та України, є оптимальним шляхом забезпечення прискореного розвитку Молдови.

З 2009 р. у розбудові Молдовської держави остаточно завершилося вироблення і реалізації молдовоцентричної національної ідеї, основою якої стали збереження територіальної цілісності і незалежності РМ, унітарної моделі з м'якими умовами (замість федералізації країни передбачалося забезпечення широких автономних прав для національних спільнот), продовження курсу як на інтеграцію до ЄС, так і формування взаємовигідних стосунків на східному напрямку. Епохальним для РМ стало підписання 27 червня 2014 р. на саміті ЄС двох частин Угоди про асоціацію між Молдовою та ЄС, включаючи Угоду про глибоку та всеохоплюючу зону вільної торгівлі.

Після подій 2014 р. у Криму та в Донбасі уряд України 21 травня 2015 р. в односторонньому порядку денонсував угоду з РФ про транзит через територію України російських військових формувань до Придністров'я. 4 листопада 2015 р. між Україною та Молдовою було підписано ряд документів, спрямованих на посилення прикордонної співпраці. Між Україною та Молдовою співпраця у прикор-

донних, митних та податкових питаннях започаткувалася на стандартах ЄС. Придністров'я було залучено до правового поля ЄС, що сприяє зміцненню його співробітництва з РМ.

Після отримання у 2018 р. статусу спостерігача у ЄАЕС, Молдова стала одночасно учасником двох зон вільної торгівлі (ЄС і ЄАЕС), що зобов'язувало її формувати особливі підходи для тристороннього співробітництва з ЄС, РФ, ЄАЕС. Правові умови інтеграційних спільнот – ЄС та ЄАЕС – не передбачають одночасного рівноправного співробітництва. Можливості для балансування між цими двома центрами звужуються через загострення протистояння між РФ та ЄС і НАТО, кожен з яких прагне до домінування у цій країні одноосібно.

З перемогою на виборах Президента РМ 15 листопада 2020 р. лідерки проєвропейської правоцентристської партії «Дія і солідарність» Маї Санду та з перемогою правих сил на дострокових парламентських виборах 11 липня 2021 р. найбільш оптимальна модель державності у РМ, нарешті, отримала великі шанси на реалізацію. Промолдовські сили заволоділи усіма важелями державної влади у республіці. Започатковані процеси державотворення Молдови успішно поглиблюються. Головною метою РМ стало неухильне дотримання і поглиблення молдовоцентричної політики попередників, підтвердження інтеграційного курсу РМ до ЄС і наближення перспективи її вступу до нього. У програмі уряду «Молдова у хороші часи» відзначається, що затягування врегулювання придністровського конфлікту, асиметрична залежність від зовнішніх постачальників енергоресурсів, промислової сировини та гібридна політика РФ складають найбільшу загрозу для РМ. Ці ризики пов'язані з незмінним прагненням РФ відновити гегемонію у регіоні в цілому та у РМ, зокрема.

У ході зміцнення національної ідентичності молдован як окремої нації, а не як румунської, ідеологія уніонізму поступово відтісняється на другорядні позиції. Для Румунії та РМ реактивація ідеї унії втратила актуальність. Їхні двосторонні відносини почали поглиблюватися, а інтеграція до ЄС стала домінуючим вектором розвитку РМ. Сподівання на підтримку з боку Румунії центристських позицій Молдови, консолідації суспільства, зміцнення її державності підтвердилися. У Бухаресті першість посіла допомога РМ у покращенні економічного та соціального становища, забезпечення її успішної євроінтеграції. У контексті розвитку «особливих привілейованих відносин» 11 лютого 2022 р. урядами Молдови та Румунії було підписано угоду про допомогу РМ у розмірі 100 млн. євро. Стратегічне партнерство РМ з Румунією дозволить «міцно і незворотно закріпити Республіку Молдова в європейському просторі» і не більше.

Задля зниження енергетичної залежності від РФ уряд Молдови прагне підключитися до європейської енергетичної системи. Молдова активізувала в рамках євроінтеграції взаємини з іншими членами «асоційованої трійки» – Україною та Грузією. Підписана угода на початку грудня 2022 р. про транзит електроенергії з Азербайджану через Грузію, Чорне море до Румунії та Угорщини передбачає входження до цієї мережі й РМ. Проєвропейський курс РМ, стратегічне партнерство з Румунією і Україною, віддалення від РФ посилюється. Макроекономічна допомога з боку ЄС 600 млн. євро у 2021 році суттєво вплинула на подолання політичних та економічних проблем у цій країні.

Окрім країн Балтії, Грузія, Молдова та Україна є найбільш інтегрованими з ЄС у порівнянні з іншими пострадянськими республіками. Ключовою подією називається угода трьох країн про асоціацію з ЄС. Важливою також у цьому відношенні стала Батумська декларація, укладена Грузією, Молдовою та Україною 19 липня 2021 р., метою якої є координація дій на євроінтеграційному напрямку. Москві приходить визнати, що європейський вектор цих трьох країн спрямований на усунення російського гегемонізму та військової присутності РФ на їх території.

Уряд Молдови добивається виводу Оперативної групи російських військ з Придністров'я і переформатування миротворчої місії на мирогарантійну місію під егідою ОБСЄ чи ООН. У РФ розцінюють це як застосування блокади проти ПМР. Візит спеціального представника уряду РФ Д. Козака 11 серпня 2021 р. до Кишинева завершився безрезультатно. Позиція РМ у питанні статусу ПМР є незмінною. У Молдові віддають належне, що Придністров'я посідає ключову роль у її економіці, є самодостатнім регіоном з розвинутою промисловістю, сільським господарством, активним зовнішньоекономічним потенціалом, що є вагомою обставиною для того, щоб рахуватися з ним. У Кишиневі враховують, що внесок ПМР у ВВП Молдови продовжує залишатися високим і складає 40%. Питомо вага ВВП на душу населення у ПМР є вищою, ніж в цілому у РМ. У той же час хронічним явищем економіки РМ та ПМР є великий дефіцит бюджету та значний державний борг через неспроможність вчасно оплачувати за поставки енергоносіїв та сировини з РФ. Після набуття Угоди про асоціацію між РМ і ЄС обсяги експорту на західному напрямку обох частин РМ зросли на третину, тоді як експорт до РФ скоротився на 10–12%. Подібна тенденція продовжує зберігатися, що дозволить суттєво знизити економічну залежність РМ та ПМР від РФ, покращити стосунки між обома складовими єдиної Молдовської держави.

Упродовж 1989–2022 рр. Молдову переслідує значна демографічна криза. Чисельність населення РМ у цей період скоротилася з 4,86 млн. осіб до 2,9 млн. чол. З врахуванням населення Придністров'я його кількість складає до 3,2 млн. осіб. Скорочення є великим, перевищує третину. Велику небезпеку складає зменшення питомої ваги осіб працездатного віку (до 63%) і зростання відповідно осіб пенсійного віку (понад 19%) від загальної кількості населення. Доля молоді у структурі населення також знижується. Динаміка різкого скорочення населення РМ обумовлена тим, що не враховується тимчасове масове перебування громадян республіки за кордоном. Лише у країнах ЄС і РФ працює 800 тисяч молдован. Значна частина їх перебуває й в інших країнах. Їхні сукупні перекази коштів до РМ щороку складають біля 1 млрд дол.

Особливої уваги заслуговує становище української спільноти у РМ, яка після молдован завжди була і залишається за чисельністю другою етнічною групою у складі цієї країни. Наслідки радянізації МРСР стали згубними для усіх етносів Молдови, особливо для українців. У 1990 р. у МРСР не було жодної української школи. Для усіх немолдовських спільнот запроваджувалися навчальні заклади виключно на «русском языке». Якщо у 1989 р. українська спільнота Молдови складала 602,6 тис. чол. (14% населення), а у Придністров'ї її частка становила 280 тис. чол. (до 40% населення цього краю), то у 2014 р. чисельність українців у РМ, без Придністров'я, зменшилася до 220 тис. осіб (з (8,4% до 6,6%), росіян – від 6,0% до 4,1%. У придністровському регіоні кількість населення продовжує різко зменшуватися і у 2018 р. його чисельність не перевищувала 300 тисяч осіб. Домінуючою спільнотою у цьому краї залишається українська 178 тис. осіб (59% населення краю). Але мовна характеристика жителів РМ розкриває причини швидкого приросту і панування російськомовного населення у цій республіці. Якщо у першій половині ХХ ст. 90% із 600 тисяч українців Молдови і Придністров'я користувалися українською мовою, то у нинішні часи питома вага українців, які володіють українською мовою, скоротилася до 8% (50 тис. осіб).

На території РМ діє 9 великих українських громадських організацій, які ідеологічно розколоті на дві групи – придністровську та загальномолдовську. Лідери першої активно підтримують сепаратизм і незалежний статус ПМР від Молдови. Представники другої відкидають сепаратистський і самостійницький курс Придністров'я і у своїй діяльності віддають перевагу культурно-освітній діяльності, збереженню культури і мови на теренах єдиної РМ. Проте належна організаційно-правова, культурно-освітня робота серед українців

РМ, відродження українців насамперед Придністров'я як окремого етносу розгортається дуже повільно. Українство Молдови продовжує перебувати під переважаючим впливом російської політичної і культурно-освітньої дійсності, процес їх зросійщення не зупинено.

Здобувши незалежність, РМ та Україна мають усі підстави для створення оптимальних умов для повноцінного розвитку і збереження відповідних спільнот. Формування молдовської державності у ХХ ст. відбувалося на обох берегах Дністра на землях молдовської та української націй. Лише ці два сусідні народи були і залишаються на цих територіях корінними і їхні державотворчі інтереси вимагають цілковитого і беззастережного забезпечення.

Україна та Молдова з перших місяців набуття незалежності започаткували взаємні доброзичливі відносини, які такими ж залишилися і надалі. Аналіз розвитку відносин між Україною та Молдовою свідчить про те, що вони є важливими і надійними партнерами у порівнянні з іншими країнами. Важливо відзначити, що у нинішньому Кабінеті Міністрів РМ, що складається з 14 членів, 7 його членів за національним походженням є українцями. Натомість жодного представника «руської» спільноти у його складі не має.

Вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. в Україну докорінно змінило ставлення РМ до Москви. РМ однозначно засудила агресію Росії, почала надавати Україні посильну допомогу. Прийняла 580 тис. біженців з України і забезпечила для них умови для перебування. Основна їх кількість виїхала до інших країн Європи, але 89 тис. осіб залишилися перебувати на території РМ.

Важливим стало рішення Єврокомісії від 23 червня 2022 р. про надання для України і РМ статусу кандидатів на вступ до ЄС. На думку М.Санду, вступ Молдови до ЄС має завершитися до кінця 30-х рр. ХХІ ст. Злочинні дії РФ в Україні та отриманий статус РМ як країни-кандидатки на вступ до ЄС вплинув на радикальне зростання кількості прихильників євроінтеграції, що позбавило проросійські сили у РМ шансів повернутися до влади. Це стало беззаперечною перемогою для прихильників інтеграції РМ до ЄС. У Кишиневі розпочався перегляд політики двовекторності (зближення з ЄС та збереження конструктивних відносин з РФ), оскільки остання поводить з Україною як агресор, загарбник і держава-терорист.

Війна прискорила зміну у розстановці сил РМ щодо ставлення до статусу російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Поновлення її статусу на законодавчому рівні уже не передбачається. Функція мови міжнаціонального спілкування у РМ буде забезпечуватися державною мовою. Прискорено поширюється вплив англійської мови.

У розбудові РМ серед двох моделей – мононаціональної держави чи федеративної республіки – перевагу здобула перша з них, яка при схваленні має обов'язково гарантувати і не порушувати права національних спільнот. Попередній досвід є повчальним: ігнорування інтересами національних меншин не допустиме, бо це міна уповільненої дії, яка закладена у підвалинах молдовської державності. Розробляється програма щодо надання українській, російській, гагаузькій, болгарській спільнотам широкої етнокультурної автономії.

Завдяки героїчному збройному опору України проти агресії Росії останній не вдалося захопити причорноморські території України і з'єднатися з Придністров'ям. Поширення повзучої російської реакції у Східній Європі було зупинено. З воєнною поразкою РФ в Україні її вплив на Україну, Придністров'я та Молдову мінімізується, оздоровиться ситуація у всій Східній Європі, позиції України та РМ зміцняться на умовах територіальної цілісності, унітарності та європейськості.

Звітуючи про стан виконання вимог для успішного просування на шляху інтеграції до ЄС, Майя Санду 11 січня 2023 р. наголошувала, що велика увага приділяється удосконаленню моделі державотворення, виробленню оптимальних проєктів для об'єднання обох частин Молдови у спільній державі, захисту прав національних спільнот.

Висновки та рекомендації.

30-ти річний період розвитку РМ виявився успішним. Вдалося запровадити і сформувати правову і демократичну форму правління, в якій домінують політичний плюралізм, парламентська республіка, загальна виборча система, демократичні умови діяльності опозиційних сил; а також було забезпечено повноцінний розвиток молдовської нації, її мови і культури, закріплено провідну роль громадянського суспільства та ЗМІ у житті країни.

Становлення державності Молдови започаткувалося під значним впливом прорумунського уніонізму, спрямованого на об'єднання з Румунією; неготовності до євроінтеграції, домінування відносин Молдови з Росією; молдовоцентричної моделі розбудови унітарної суверенної держави. Гегемоністська політика РФ, уніоністська ідея Румунії, пасивна позиція західних держав у підтримці РМ загальмували вирішити придністровського конфлікту і остаточно завершити об'єднання країни як передумови успішного завершення державотворення на принципах ідеї молдовонізму.

Досвід показав, що молдовоцентричний і європейський шлях розвитку на основі політики нейтралітету відкриває для РМ дуже

позитивні перспективи. Конституція, законодавчі акти РМ демонструють готовність Кишинєва до самих широких компромісів і виважених підходів щодо врегулювання проблеми Придністров'я, зобов'язують РФ, світові держави та міжнародні інституції визнати пріоритет права РМ на запровадження моделі державотворення на її суверенній території.

Позиція України серед усіх міжнародних учасників врегулювання придністровського конфлікту була і є найбільш послідовною і справедливою. Однозначним є визнання територіальної цілісності РМ, засудження сепаратизму у Придністров'ї та намірів відділитися від неї. Україна у категоричній формі не погоджується із спробами сепаратистів Придністров'я приєднатися до України, до іншої держави чи добитися незалежності. Вона за автономний статус Придністров'я у складі РМ на самих широких правах, але без набуття ним суб'єктності у єдиній державі, за виведення військового угруповання РФ з цього краю і заміну його на міжнародний миротворчий контингент, визнаний ООН.

Допоки присутність РФ у Придністров'ї зберігатиметься, доти внутрішньополітичне життя Молдови позначатиметься сепаратизмом, обособленістю Придністров'я від РМ, замороженістю цього конфлікту, неможливістю повноцінного розвитку і удосконалення моделі державотворення та інституцій держави. Вплив РФ на розвиток економіки та соціально-економічної сфери РМ визначатиметься тим, наскільки політика Кишинєва відповідатиме інтересам жителів Придністров'я.

Враховуючи це, Кишинєв має забезпечити такі права і обов'язки для російськомовного населення Придністров'я, які сприятимуть врегулюванню конфлікту, а не його загостренню. Це є ключовим завданням для успішного завершення процесів державотворення у РМ.

Із запровадженням молдовоцентрично-унітарної, федеративної моделі державотворення вдасться зняти загрозу для усього регіону. Ідея про конфедералізацію РМ не має перспективи. Розв'язання проблеми має відбутися на основі Конституції РМ, яка визначає унітарну модель країни.

Важливо відзначити, що у разі поразки молдовоцентричної ідеї державотворення у РМ, ймовірно поглинання частин її території Росією, Румунією чи іншою країною. А це обернеться не тільки крахом державотворчих процесів у Молдові, а й нечуваним загостренням міжнародного становища у Південно-Східній Європі, що може спровокувати перегляд кордонів у всьому регіоні.

Одним із шляхів ослаблення сепаратизму російськомовного населення має стати визнання Кишинєвом окремішності української

та російської спільнот, забезпечення сприятливих умов для формування ними незалежних і самостійних органів самоврядування. Наступним кроком має стати організаційно-правове об'єднання українських спільнот обох берегів Дністра в єдине ціле. На завершальній стадії має розгорнутися українізація усієї спільноти і залучення її лідерів до політичного життя у РМ. У контексті подальшої співпраці України з РМ має бути рішуче подолано реальне переважання зросійщених українців над україномовними, особливо у Придністров'ї.

Відродження українства РМ має відбуватися на шляхах поглиблення двосторонніх взаємин Молдови та України. Цей процес уже започатковано, і його розвиток має набути належної динаміки. Українці мають набути автономію на теренах Молдови як корінний етнос, але виключно у складі неподільної держави. Для української спільноти у РМ має розширитися діяльність Українських православної та Греко-католицької церков. А для «руського населения», яке не є корінним етносом Молдови, а переселенцями на її територію з радянських часів, закріпити у Придністров'ї автономний статус з широкими правами, у тому числі й статус мови даної спільноти у цьому краї.

Непокоїть те, що РМ є єдиною країною на пострадянському просторі, в якій значна частина етнічної еліти після розпаду СРСР прагне відмовитися від власної молдовської ідентичності і проголосити верховенство румунських етнокультурних цінностей над молдовськими. Перейменування назви державної мови з молдовської на румунську започаткувало цей процес.

Відродження ідей молдовонізму у РМ проходить у нинішні часи дуже суперечливо і неприпустимо повільними темпами через перешкоджання цьому з боку Румунії та РФ. Зміцненню і пануванню молдовоцентричних цінностей мають сприяти як РМ, західна цивілізація, країни ЄС, так і Україна. Молдовський народ, нація походять від Великого князівства, що має 700-літню історію, вона не має жодних підстав вливатися у румунську спільноту, яка не може остаточно сформуватися у націю без обох частин Молдови (запрудської та придністровської). Породжені історичними та цивілізаційними умовами переваги ідеї молдовонізму над румунізмом настільки є очевидними, що зобов'язують молдован ні в чому не поступатися, а вивищуватися над румунами, вчорашніми валахами.

З початком повномасштабної війни Росії проти України, вчинення варварських злочинів ліві, проросійські сили РМ втратили свої позиції у цій країні, різко знизився авторитет РФ у молдовському суспільстві. Такі дії з боку РФ остаточно підірвали стабільність російсько-молдовських відносин, нечувано поглибили розчарування у можливості формувати рівноправні відносини з РФ.

Ідеологія молдовонізму є антитезою румунському уніонізму, спрямованою не на повернення нинішньої РМ до Румунії, а на від'єднання запрутської Молдови від Румунії і возз'єднання обох частин Молдови в одне ціле, що складало кістяк Великого молдовського князівства. Зміцнення молдовоністських позицій – доленосне питання для України і Молдови, найкраще служить їх інтересам, є нездоланим бар'єром у протистоянні великодержавницьким зазіханням РФ та Румунії.

Завершення російсько-української війни перемогою України стане ключовим чинником для прискореного завершення державотворення України та Молдови на національних ідеях. Започатковані рівноправні і взаємовигідні відносини між Україною, РМ і ЄС, а також у перспективі з демократичною Росією, справлятимуть позитивний вплив на розвиток усіх держав ЦС Європи.

5.13. Рудяков П.М. Особливості пострадянської трансформації Республіки Молдова

Алгоритм пострадянської трансформації Республіки Молдова (РМ) загалом вкладається до рамок моделі, типологічно та генетично спільної, коли не для всіх, то для більшості нових незалежних країн із числа республік колишнього СРСР. Її фундаментальними ознаками є: заміна соціалістичного ладу на капіталістичний, зміна форми власності шляхом масової приватизації, перехід до ринкової економіки, демократизація, включення до європейського і глобального політичного дискурсу, фінансово-економічного обміну, оновлення гуманітарної сфери, корекція національної ідентичності.

Принципово важливою складовою трансформаційного процесу для пострадянських країн стала «дєрадянізація» – дистанціювання від спадщини СРСР у всіх сферах життя з наступним засудженням цієї спадщини в усіх її проявах. Заходи цього плану здійснювалися під гаслом «європеїзації». У Молдові вони через місцеву специфіку набули вигляду «румунізації».

Фактор «європеїзації» як альтернативи і радянському минулому, і пострадянському транзитному стані виявився головною рушійною силою трансформації. Крім усього іншого, він зумовив запуск державної стратегії європейської інтеграції як включення до інтеграційного проєкту у рамках Європейського Союзу. Одним з наслідків цього стало те, що трансформація в економіці у Молдові, як і в більшості інших колишніх республік СРСР, пішла за адаптивною моделлю шляхом некритичного запозичення у третіх країн, переважно –

членів ЄС, технологій, у тому числі – застарілих чи тих, що досягли меж морального старіння або перетнули її.

«Європеїзація», відкривши нові можливості й шанси, у той самий час створила додаткові виклики і загрози. Інтеграція до ЄС, зафіксована підписанням Угоди про асоціацію між ЄС та Республікою Молдова (червень 2014 р.), хоча і була проголошена у Кишиневі «безповоротною стратегічною метою» у сфері зовнішньої та внутрішньої політики, проте не перетворилася на реальний практичний інструмент здійснення такої політики вже тут і нині. Маючи Угоду, країна не наближається до Європи, а віддаляється від неї.

Крім типологічно схожих рис, трансформаційний процес Молдови має специфіку: хронічне економічне падіння, високий рівень бідності населення; молдовсько-румунська близькість і зумовлений нею «уніонізм»; вагома роль трудової міграції та діаспори (зокрема, електоральна). Специфіку молдовського транзиту визначив ще один вагомий негативний фактор: конфлікт Кишинєва та Тирасполя. Після вибухового початку він набув ознак «замороженого», зберігши значний вплив на ситуацію в країні і довкола неї.

Після здобуття суверенного статусу й запуску процесу пострадянської трансформації системною особливістю державного розвитку Молдови стала політична невизначеність з елементами підвищеної конфліктності між провідними політичними силами. Вона зумовлювала політичні кризи, які йшли одна за одною, то загострюючись і сягаючи пікових позначок, то затухаючи й беручи паузу. Про безконфліктне, більш-менш тривале «плато» бодай відносної стабільності практично ніколи не йшлося. Натомість, проблемно-тематичне поле політичних конфліктів розширювалося, до нього одне за одним залучалися нові питання та сфери такі як вектор інтеграції, мова, історична пам'ять, наріжні засади національної ідентичності та ін.

На першому етапі пострадянського транзиту зберігалася відносна рівновага між політичними акторами «проросійської» та «прозахідної» орієнтації. Спочатку перші утримували в своїх руках владу, тоді як другі грали роль активної, успішної опозиції. Згодом настав час, коли звичним явищем став перехід влади з рук в руки за підсумками чергових виборів. Нині ініціативу в боротьбі за владу міцно утримують «прозахідні» сили, які за час, котрий минув після здобуття незалежності, помітно еволюціонували.

Нова розстановка політичних таборів та баланс сил між ними загалом відповідає стану зовнішньополітичного контексту: Захід та Європа значно посилили присутність у Молдові та вплив на перебіг подій у ній, тоді як присутність Росії зменшено, вплив обмежено, коли й не зведено до мінімуму.

У сфері зовнішньої політики, якщо розглядати її безвідносно до стану справ всередині країни, пострадянську трансформацію Молдови можна вважати успішною. Країну фактично включено до європейського кола, хоча формально співпрацю з ЄС обмежено форматом асоціації без надання статусу члена й навіть без офіційного визнання за Кишиневом права претендувати на членство бодай у довгостроковій перспективі.

Є підстави вважати, що обрання за підсумками останніх виборів на посаду президента РМ М. Санду остаточно схилиє шальки терезів на користь «прозахідних» політичних сил. Їхнім опонентам з табору «проросійської» орієнтації доведеться на тривалий час задовольнитися роллю опозиції, до того ж, втрачаючи реальні можливості впливу на ухвалення рішень та реалізацію державної політики. Тим не менше, політична боротьба триває, напруга в політичному процесі не спадає, а, навпаки, зростає.

Нещодавно у Молдові знову мало місце загострення політичної кризи, зумовлене оголошенням позачергових парламентських виборів і ускладнене безпосереднім підключенням до боротьби між владою в особі президента й опозицією в особі Партії соціалістів Республіки Молдова (ПРСМ), яка має контроль над більшістю в парламенті, Конституційного суду (КС), який 28 квітня скасував рішення парламенту про запровадження надзвичайного стану у зв'язку з важкою епідеміологічною ситуацією. Це дозволило президенту М. Санду оголосити дострокові вибори до парламенту, чого не можна було зробити за режиму надзвичайного стану. У протидії коронавірусній інфекції Молдова, дійсно, має дуже серйозні й гострі проблеми, тож рішення КС означає, що Суд безпосередньо включився до політичної боротьби й однозначно встав на бік президента. Цей факт переводить систему державного управління до стану критично підвищеної динаміки, створюючи загрозу її остаточного колапсу.

Додаткові моменти у протистоянні опозиційної більшості у парламенті та Конституційного суду з'явилися внаслідок того, що до нього відкрито долучилися США. Представник Державного департаменту Н. Прайс назвав рішення парламенту відкликати голову КС з його посади «спробою підризу демократії». Напередодні оголошення ухвали КС свою заяву оприлюднило Посольство США у РМ. «Це – грубий напад на демократичні норми та конституційний лад країни, – заявили дипломати. – Особливе занепокоєння викликає переслідування парламентом Конституційного суду, який лише нещодавно підтвердив свою незалежність після багатьох років захоплення держави». Вашингтон у Молдові активно підтримує «своїх», і ця під-

тримка призвела до фактичного встановлення режиму зовнішнього контролю.

Окрім США, до участі у конфлікті президента та парламенту в Молдові долучилися й представники Європи. «Занепокоєння» у зв'язку з рішенням про відставку голови КС оперативно висловили голова Європейської Ради Ш. Мішель, Верховний представник ЄС із закордонних справ та політики безпеки Ж. Боррель та посольства низки держав-членів Європейського Союзу. Позицію й поведінку США та Європи легко зрозуміти й пояснити: М.Санду – їхня протече, вони допомогли їй перемогти на президентських виборах і прийти до влади, вони ж ведуть її далі.

Офіційний початок парламентської виборчої кампанії можна вважати сигналом про закінчення гострої фази кризи. Щодо самої кампанії, то вона проходить у традиційному для Молдови дусі беззастережного протистояння. На місці у парламенті формально претендує кілька десятків політичних сил, але більшість із них є відвертими статистами. Реально боротьбу ведуть ПСРМ І. Додона і про-президентська партія «Дія та солідарність» (ПДС). Шанси ПДС виглядають кращими. За останніми соціопитуваннями, ця партія набирає 33% голосів, тоді як ПСРМ – 19%. Виборчий бар'єр у 4% долають ще три партії: «Наша партія» Р. Усатого (6%), партія «Шор» (5%) та політична платформа «Гідність та правда» (5%). Решта учасників має значно нижчі показники.

Загалом уже сьогодні є підстави констатувати формування в Молдові нової політичної парадигми. Її основа у вигляді наявності двох протилежних таборів – «правих» та «лівих» – зберігається. Реформування охопило й тих, й інших. «Ліві» продовжують втрачати позиції, «праві», навпаки, набираючи силу, реально претендують на контроль над парламентом нового скликання.

За класифікацією С. Хантінгтона, Молдова є країною з розколотою та розірваною ідентичністю. З одного боку, «уніонізм», з іншого, – орієнтація значної частини населення на Росію, посилена православною вірою. На тлі поглиблення й загострення політичного протистояння у цій сфері останнім часом справа сягнула рівня відкритого конфлікту ідентичностей. Компроміс та консенсус між різними групами та їх політичними представниками, за якого країна могла б існувати як відносно консолідована цілісність, у даний момент виглядають як мало реальні. Всі попередні зусилля у цьому напрямку не принесли успіху. Нині має місце не пошук консенсусу, а активізація тієї частини політичного класу та суспільства, яка у ньому не зацікавлена.

«Прозахідна» М.Санду беззастережно проводить політику, яку диктує зовнішній фактор. Так, зокрема, вона на кожному кроці обі-

цяє прискорити рух до Європи. Висловилося президент і з мовної проблеми, заявивши, що молдавську мову треба називати румунською, бо вона такою є.

Разом з тим, реальна політики не дає забувати про себе. Вразливим місцем європейської політики Кишинєва лишається економіка та соціальна сфера (останнім часом ще й протидія COVID-19). Економічна ситуація є настільки важкою й гострою, що навіть беззастережно «прозахідна» М. Санду змушена була заявити про потребу економічної співпраці з Росією і свою готовність сприяти їй. Президента можна зрозуміти: без російського ринку, російських енергоносіїв, російських вакцин втриматися, навіть на тому більш ніж скромному матеріальному рівні життя, Молдові не вдасться. У бідній країні економіка бере своє, по суті, руйнуючи модель пострадянської переорієнтації на Захід з повним відривом від Росії в усіх сферах.

Висновки та рекомендації.

Станом на сьогодні пострадянська трансформація продовжує визначати більшість зрушень і перетворень, які відбуваються у Молдові під впливом змінюваних внутрішніх та зовнішніх обставин, а також об'єктивної потреби зміни морально застарілої моделі розвитку на більш сучасну. Модернізаційні елементи, здатні забезпечити таку заміну або, принаймні, сформувати передумови для неї, присутні у несистемному вигляді. Ця обставина створює серйозні перешкоди на шляху модернізації державно-політичного устрою та соціально-економічного ладу за європейськими зразками. Трансформаційна парадигма зберігає домінуюче становище, передумов та ресурсів для її заміни на парадигму модернізаційну бракує. Внаслідок цього у Молдові консервується статус-кво, у рамках якого продовжують переважають негативні тенденції, котрі погіршують і загальну ситуацію в державі, і умови та якість життя більшості населення.

5.14. Добровольська А.Б. Геополітичний аспект формування зовнішньої політики Молдови (за результатами президентських виборів 2020 р.)

Настання періоду багатополарності на пострадянському просторі супроводжувалося зростаючим протистоянням між євроатлантичними структурами, (насамперед ЄС і НАТО), з одного боку, та євразійськими (ОДКБ і ЄАЕС) – з іншого. Каталізатором подальшої конфронтації стали події в Україні 2013–2014 рр., збройна агресія

на Донбасі та анексія Росією Криму. У таких умовах формування інтеграційних стратегій республік колишнього СРСР – на користь подальшого розвитку у межах ЄС або ж ЄАЕС, багато у чому визначало загальну конфігурацію міжнародних відносин як на пострадянському просторі, так і на Євразійському континенті у цілому.

Республіка Молдова, яка географічно розташована на стику південних кордонів ЄС та пострадянського простору, при визначенні своїх зовнішньополітичних пріоритетів змушена враховувати як регіональний контекст, так і мінливий характер потенціалів центрів сили у регіоні. Після «великого» розширення Європейського союзу у 2004 р. та появи спільного кордону у 2007 р. вплив ЄС на Молдову посилювався. Водночас, Росія, прагнучи зберегти власні позиції на пострадянському просторі, продовжувала включати Республіку Молдова у сферу своїх стратегічних пріоритетів.

У результаті Молдова, перебуваючи на перетині інтересів двох центрів сили – ЄС-NATO та Росії, не могла виробити сталої зовнішньополітичної стратегії. За роки незалежності геополітичні пріоритети Молдови щодо центрів сили та ініційованих ними інтеграційних проєктів неодноразово трансформувалися. Адже для чіткого вибору євроатлантичної або євразійської інтеграційної моделі необхідний загальнонаціональний консенсус. А його у Молдові досі немає.

Відсутність консолідованої зовнішньополітичної позиції у Молдові посилювала політичну невизначеність у країні, провокуючи конфлікти як між виконавчою і законодавчою гілками влади, так і всередині самої виконавчої влади – між президентом і урядом, що з особливою виразністю проявилось протягом президентської каденції лідера соціалістів І. Додона.

Президентська кампанія листопада 2020 р. у Молдові продемонструвала не стільки електоральну перевагу якогось конкретного політика, скільки відобразила загальний запит населення на внутрішні зміни у країні. Саме так можна трактувати значний (16%) відрив засновника проєвропейської правоцентристської партії «Дія і солідарність» та лідера опозиції М. Санду від свого конкурента І. Додона.

Передвиборча кампанія опозиційного політика проходила під гаслом «Час хороших людей», яких вона закликала об'єднатися і разом будувати європейське майбутнє країни без олігархів і корупції. Під час виборчої кампанії з її боку прозвучало чимало прагматичних тез, спрямованих на консолідацію суспільства (наприклад, про російську мову і співробітництво з Росією).

У результаті виборів 2020 р. слід очікувати стабілізації відносин Молдови з ЄС. В оприлюдненій 16 листопада заяві Європейського парламенту зазначалося, що результат волевиявлення в РМ оз-

начає «перемогу для молдовської демократії» та «новий початок» відносин республіки і Євросоюзу. Брюссель особливо підкреслює прихильність М. Санду принципам верховенства права і боротьби з корупцією, яка «дала народу надію на краще майбутнє».

Наприкінці листопада 2020 р. президент Румунії К. Йоханніс заявив, що його уряд «почав шукати рішення для нового пакета підтримки Республіки Молдова», і вже у січні 2021 р. урядом Румунії було затверджено «Багаторічну стратегічну програму міжнародного співробітництва в цілях розвитку та гуманітарної допомоги на період 2020–2023 років», згідно з якою Молдова стане основним бенефіціаром офіційної допомоги з метою розвитку.

Предбачається, що позитивна реакція Заходу на обрання главою держави опозиційного політика призупинить потоки критики на адресу Молдови з різнорівневих європейських інстанцій, або спрямує їх таким чином, щоб сприяти реалізації планів новообраного президента щодо реформування країни. Чітко декларуючи проєвропейську позицію, однозначну прихильність співпраці з ЄС та реалізації «Угоди про асоціацію з ЄС», команда М. Санду також включила у свою програму і пункт про просування «постійного інституційного діалогу з Російською Федерацією», спрямованого на створення умов для взаємовигідного співробітництва.

Експерти констатують, що структури ЄС готові розморозити доступ до фінансування Молдови що, з огляду на економічну кризу, яка наступила через епідемію COVID-19, є для країни вкрай важливим. Також команді М. Санду, ймовірно, вдасться залучити фінансування по лінії ЄБРР, МВФ, СБ, структур ООН і уряду США. Крім цього очікується активізація заходів підтримки з боку агентств з розвитку держав ЄС (ADA, SIDA, DANIDA та ін.).

Сприятлива міжнародна кон'юнктура стала суттєвою підтримкою для нового молдовського лідера. На відміну від свого попередника, М. Санду є бажаною персоною практично у всіх ключових для Молдови столицях, включаючи Москву. Однак, очікувати настільки ж щільної взаємодії нового президента Молдови з російськими офіційними особами, яка була у її попередника, навряд чи варто, як і надання 200-мільйонного російського кредиту та фінансування по лінії Євразійського банку розвитку. Вкрай невизначеною стає участь Молдови у структурах СНД і, особливо, в Євразійській економічній комісії, при якій РМ стала спостерігачем у 2018 р. З іншого боку, досить позитивна реакція Кремля на перемогу М. Санду може свідчити про те, що у Молдови з'явилася реальна можливість реалізувати концепт зваженої зовнішньої політики, який намагався просувати І. Додон.

Розглядаючи перспективи розвитку східного вектору зовнішньої політики РМ, також можна прогнозувати суттєве поліпшення відносин між Києвом і Кишиневом, оскільки перебуваючи на посаді прем'єр-міністра М. Санду охоче взаємодіяла зі своїми українськими партнерами.

Що стосується внутрішньої політики, то тут не все просто. Ситуацію у країні вітчизняні аналітики та міжнародні інституції описують як досить складну. За деякими оцінками, Республіка Молдова сьогодні «знаходиться у кроці від держави, що не відбулася», у котрій центральна влада нездатна забезпечити базові потреби громадян.

Здійснення грандіозних соціально-економічних програм, заявлених урядом країни у 2020 р. (підвищення заробітних плат, пенсій, реалізація великих проєктів з розвитку інфраструктури, зокрема будівництво 1400 км нових доріг на суму у розмірі 1,4 млрд євро), потребує значної зовнішньої фінансової підтримки, у зв'язку з чим новообраному президенту необхідно буде проявляти певну політичну релевантність.

Не менш проблематичним напрямком вбачається і пошук шляхів врегулювання придністровської проблеми. Є ймовірність, що 2021 р. у молдовсько-придністровському врегулюванні буде досить непростим, оскільки команда М. Санду навряд чи захоче взяти на себе відповідальність за домовленості з придністровською адміністрацією, досягнуті попередньою владою, внаслідок чого може змінитися тональність і частота зустрічей з керівниками ПМР.

Вирішення усього складного комплексу соціально-економічних проблем, отриманих у спадок кабінетом М. Санду, вимагає консолідації політичних еліт держави, проте внутрішньополітична ситуація, що склалася на цей час, робить практично неминучим подальше протистояння, на одному полюсі якого перебуває новообраний президент (підтриманий лояльним Конституційним судом, проєвропейською опозицією в парламенті та ключовими міжнародними партнерами), а на іншому – правляча коаліція та сформований нею уряд, що володіють майже усією повнотою влади.

Оскільки перемога прозахідного політика посилила протистояння між законодавчою і виконавчою владою, яке стало в РМ майже традиційним, у найближчій перспективі життєво важливою для країни стає необхідність відновлення політичного балансу між прибічниками західного та східного вектору шляхом створення широкого коаліційного уряду з числа проросійських соціалістів та опозиційних прозахідних партій. Це буде складно, адже більшість у молдавському парламенті (37 з 101 мандату), належить союзникам І. Додона з Партії соціалістів РМ, у той час як у

фракції проєвропейської партії «Дія і солідарність» М. Санду лише 15 мандатів. Ця ситуація актуалізує питання позачергових парламентських виборів в країні.

Існує кілька сценаріїв організації дострокових виборів, включаючи формування тимчасового, лояльного до М. Санду уряду, не розпускаючи нинішній склад парламенту, в якому більшість належить нелояльним до неї соціалістам. У свою чергу ПСРМ активно намагається зміцнити ослаблені президентською виборчою кампанією електоральні переваги.

Так, в останні тижні 2020 р., сформована ПСРМ і партією «Шор» парламентська більшість домоглася проведення цілого ряду ініційованих соціалістами законів: скасування чинної з 2016 р. пенсійної реформи і зниження пенсійного віку; закріплення за російською мовою статус державної; зняття обмеження з російського мовлення; затвердження бюджету на 2021 р., який передбачає підвищення зарплат деяким категоріям бюджетників (зокрема, медичного персоналу – відразу на 70%).

Ці заходи, а також той факт, що колишній глава держави І. Додон відкинув можливість силового утримання влади за білоруським сценарієм та почав закликати до миру і політичної стабільності, підвищили рейтинг очолюваної ним ПСРМ.

Водночас, як показує практика попередніх парламентських виборів лютого 2019 р. (коли спільними зусиллями було утворено парламентську більшість у складі ПСРМ і АСУМ), зарубіжні партнери Молдови володіють достатніми ресурсами для того, щоб запобігти черговому витку інституційної кризи в країні. Визнання підсумків виборів президента РМ світовою спільнотою вже відкрило шлях до створення компромісної моделі зовнішньої підтримки, спрямованої на стабілізацію держави. Наразі ж перед політичними елітами Молдови стоїть завдання залучення внутрішніх ресурсів для реалізації консолідованого національного інтересу.

Висновки та рекомендації.

Президентські вибори у Молдові листопада 2020 р. зробили практично неминучим подальше протистояння, на одному полюсі якого перебуває новообраний президент, підтриманий лояльним Конституційним судом, проєвропейською опозицією в парламенті та ключовими міжнародними партнерами, а на іншому – правляча коаліція та сформований нею уряд, що володіють майже усією повнотою влади в країні.

Подальшим можливим кроком на шляху консолідації влади у Молдові може стати проведення дострокових парламентських ви-

борів, що є потенційним чинником корегування зовнішньополітичного курсу країни.

Пріоритетність європейської інтеграції РМ визначає прагнення наблизитися до ЄС як джерела політичної стабільності та економічного розвитку на континенті, а потреба підтримки співробітництва у рамках СНД та ГУАМ зумовлює необхідність торгівельно-економічної кооперації з державами пострадянського простору, зокрема з Україною, Грузією, Азербайджаном, Білоруссю та Казахстаном.

Внутрішньополітичні трансформації у Кишиневі поставили перед Україною завдання щодо перегляду свого сприйняття найближчого сусіда, а також подальшої політики щодо нього, які залежать від готовності Молдови підтримувати курс на боротьбу з російською агресією та проявами «гібридного впливу» РФ на пострадянському просторі.

5.15. Кириченко О.В. Розвиток соціально-економічних процесів у Вірменії після розпаду СРСР

Після розпаду СРСР Вірменія опинилася в складній економічній ситуації. Стала зрозумілою невідкладна необхідність модернізації національної економіки і проведення структурних реформ. Однак початок світової фінансової кризи різко погіршив економічний стан країни. І новій незалежній державі знову довелося шукати шляхи підвищення соціального добробуту, включно шляхом вступу в різні регіональні інтеграційні угруповання.

В останні роки існування Радянського союзу на Південному Кавказі виникло гостре збройне протистояння між Вірменією і Азербайджаном за Нагірний Карабах, що суттєво ускладнило економічний розвиток двох країн. Починаючи з 1994 р., коли конфлікт перейшов в стадію «ні війни, ні миру», обидві сторони зіткнулися із серйозними економічними проблемами. І якщо інвестиції в нафтогазовий сектор підживлювали зростання економіки в Азербайджані, економічна безпека Вірменії опинилася під загрозою. Разом з тим, розвиток вірменської економіки відбувався і залишився в умовах вкрай вузького внутрішнього ринку і великих обмежень для розширення зовнішньоторговельних зв'язків.

Попри це, протягом 2002–2007 рр. у Вірменії спостерігалися досить високі темпи економічного зростання, спричинені збільшенням обсягів інвестицій в основний капітал, будівельний сектор і нерухомість. Світові експерти називали країну тоді «кавказьким тигром». Так, середньорічне зростання вірменського ВВП сягнуло

близько 13%. Завдяки цьому Вірменії вдалося подвоїти свій валовий продукт, навіть попри деіндустріалізацію, яка розпочалася після розпаду СРСР. Реальний рівень ВВП на душу населення зріс на 9%, що нагадувало економіки «азіатських тигрів». Таке зростання частково було пов'язане з ефективним використанням грошових трансфертів, що надходили ззовні. Крім цього, вказане також свідчить про ефективність структурних реформ, що впроваджувалися Вірменією в зазначені роки.

Початок світової економічної кризи різко загальмував піднесення економіки. Зростання ВВП у 2008 р. скоротилося до 6,9% в порівнянні з 13,7% в 2007 р. А вже в 2009 р. у Вірменії спостерігалось найбільше в її новітній історії скорочення ВВП – на 14,2%. Обмежені експортні ресурси і монополізація основних галузей національної економіки зробили Вірменію особливо чутливою до кризових явищ, які відбувалися в світі та в російській економіці, від якої країна в значній мірі залежить. Дисбаланс у зовнішній торгівлі, спричинений економічною ізоляцією з боку сусідніх держав – Туреччини, Азербайджану і Грузії, – аж до теперішнього часу компенсується певною мірою грошовими переказами від вірмен, які працюють за кордоном, та іноземними (переважно російськими) прямими інвестиціями.

У 2015 р. Вірменія посіла 85-те місце за індексом людського розвитку, що є найгіршим показником серед країн Центрального Кавказу (Азербайджан – 78-ме місце, Грузія – 76-те). У 2011 р., за даними Forbes, Вірменія була на 2-му місці (після Мадагаскару) в рейтингу найгірших економік світу. Згідно з даними Національної статистичної служби Вірменії, середня зарплата в країні становила тоді 383 долара США. Це найнижчий середній показник того часу заробітної плати в Кавказькому регіоні. Наприклад, в Грузії зазначений показник дорівнював 386 доларів, а в Азербайджані – 440 доларів.

Основна причина сповільнення економічного розвитку Вірменії – це розрив господарських зв'язків з колишніми союзними республіками. Через гострі суперечки вірменська сторона втратила можливість налагодити економічне співробітництво з найбільш розвиненою країною регіону – Азербайджаном. Офіційний Єреван фактично опинився в транспортній ізоляції. Він не має можливості безпосередньо торгувати з Туреччиною, а внаслідок підтримки дій Росії під час міжетнічних конфліктів у Південній Осетії та Абхазії були остаточно зіпсовані відносини з Грузією.

Можливе розв'язання політичних суперечностей із сусідніми державами створило б позитивний ефект для економіки Вірменії. Згідно з дослідженням, проведеним Світовим банком, відкриття кордонів

між Туреччиною, Вірменією і Азербайджаном збільшило б експорт країни до 269–342 млн доларів США, ВВП зріс би на 30–38%, а зовнішня торгівля б сягнула 300 млн доларів.

Задля поліпшення складного економічного становища уряд Вірменії вживав низку заходів, які продемонстрували свою ефективність. У рейтингу сприятливості умов ведення бізнесу Doing Business країна піднялася у 2015 р. на 38-ме місце в світі. Однією з важливих умов економічного розвитку країни є поліпшення інвестиційної привабливості та прозорості бізнес-середовища. Так, введення єдиного податкового кодексу посприяло розширенню і раціоналізації податкової бази та закриттю багатьох корупційних «лазівок». З метою скорочення тіньового сектора, влада зміцнила систему звітності, для поліпшення фінансового посередництва спростила процедуру банкрутства підприємств, а подальші реформи в енергетичному секторі підвищили ефективність і стійкість даної галузі.

Без сумніву, такі реформи допомогли усунути певні недоліки в критичних галузях економіки. Проте збереглися й суттєві проблеми, пов'язані з відсутністю альтернативної моделі економіки, низьким рівнем приватних та іноземних інвестицій, а також високим рівнем безробіття, бідності та еміграції. У цьому зв'язку, країна повинна розвивати саме ті економічні сфери, в яких вона має певні переваги.

По-перше, це інформаційні технології. Перевагою даної галузі є те, що остання не вимагає великих фінансових ресурсів. По-друге, це мідно-молібденова руда. Вірменія має 7% всіх запасів молібдену в світі. Експорт даного ресурсу може значно збільшити обсяг валового продукту. По-третє, це алмазна промисловість. У період існування Радянського Союзу до Вірменії приїздили фахівці з різних країн з метою вивчення вірменського досвіду переробки алмазів у діаманти. Однак ця галузь була згорнута у зв'язку з політикою вірменського Центрального банку. Нині прийшов час відновити і цю галузь. І нарешті, четверта економічна сфера – це туризм. Попри гарні краєвиди та видатні історичні пам'ятки, Вірменію не можна вважати світовим центром туризму. У цьому зв'язку, одним з головних завдань уряду є будівництво необхідної інфраструктури задля розвитку даної галузі. Важливо також розвивати вірменські регіони, оскільки існує величезний розрив між Єреваном та іншими містами. Дві третини всіх підприємств, заводів, університетів зосереджено в столиці. Тому модернізувати економіку варто передусім в інших містах країни.

У 2015 р. Вірменія вступила до Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) із загальним населенням понад 175 млн осіб та сукупним ВВП у 2,2 трлн дол. США. У жовтні 2014 р. на саміті СНД в Мінську Президент Вірменії С. Саргсян підписав договір про приєднання до

ЄАЕС з главами держав Росії, Казахстану і Білорусії, який набув чинності в січні 2015 р. Від того часу Вірменія розпочала впровадження більш протекціоністської торговельної політики задля переходу до єдиних тарифів ЄАЕС. Країна почала користуватися перевагами від зниження імпорتنих цін на енергоносії, зростання митних доходів та нарощування обсягів інвестицій з Росії.

Згідно з угодою, Вірменія отримує 1,13% від митних зборів, одержаних від ввезення товарів на територію ЄАЕС протягом року (Білорусь – 4,65%; Казахстан – 7,25%; Росія – 86,97%). За оцінкою МВФ, сума прибутку складає до 250 млн. доларів США на рік. Крім того, Вірменія користується пільговою ціною на газ і отримує фінансування на продовження терміну експлуатації Вірменської АЕС.

Водночас, залишається неясним, як вплинуть у довгостроковій перспективі наслідки від вступу в ЄАЕС на структуру економіки та торгівлі, на зобов'язання в межах СОТ, на іноземні інвестиції, а також на реформи, розпочаті раніше. Російська агресія стосовно України та санкції, введені США і ЄС щодо Москви, мали негативний ефект на ЄАЕС. Залежність російської економіки від цін на нафту і газ, а також їхнє відчутне падіння, серйозно вплинули на макроекономічну ситуацію в Росії і на курс її національної валюти. Ці події створили певні перепони для подальшого розвитку Вірменії, економіка якої пов'язана з російською. Все це відбивається і на процесах інтеграції всередині ЄАЕС.

Тому марними стали сподівання, що вступ Вірменії в ЄАЕС радикально змінить економічну ситуацію в країні. Зрештою, ЄАЕС – це лише вікно можливостей, скориставшись якими Вірменія могла б отримати стимул задля свого економічного ривка. Перспективним для Вірменії є, наприклад, обговорюваний в даний час проєкт створення зони вільної торгівлі між Іраном і ЄАЕС. Вірменська сторона повинна займатися вигідними для себе проєктами і не дати іншим країнам зайняти ту нішу, яку вона здатна посісти сама. За висновками дослідницько-аналітичної організації «Інтеграція і розвиток», вступ до ЄАЕС – це одна з форм захисту національної економіки. Але для цього Вірменії необхідно пропонувати власні проєкти з індустріалізації країни, інакше всі потенційні переваги залишаться на папері.

«Оксамитова революція» у Вірменії 2018 р. порушила інтерес до змісту і наслідків цієї події в пострадянських республіках. Очевидно, що заміна політичних лідерів не завжди супроводжується зміною інституцій державного та громадського регулювання. У цьому сенсі Вірменія (як і наша держава) страждає від наслідків діяльності олігархічних монополій, корупції, відсутності економічних та соці-

альних стимулів і можливостей, а також слабого правопорядку, що загрожує серйозними наслідками. Політична поразка на виборах попереднього Президента України П. Порошенка слугує тривожним сигналом для теперішнього Прем'єр-міністра Вірменії Н. Пашиняна, якого може чекати така ж доля, якщо він не зможе здійснити фундаментальні реформи.

Після парламентських виборів у Вірменії наприкінці 2018 р. було сформовано новий уряд та розроблена нова п'ятирічна урядова програма, схвалена парламентом у лютому 2019 р. Уряд знову підтвердив прихильність раціонального управління, включно із зусиллями по боротьбі з корупцією, прозорістю і підзвітністю в економіці. Поліпшенню інвестиційного клімату у Вірменії сприяє також досягнута політична стабільність в країні. Колишній Президент Вірменії С. Саргсян часто посилався на український сценарій, як виправдання необхідності для країни триматися ЄАЕС. У відповідності з риторикою свого попередника і, на відміну від власних дореволюційних виступів, Н. Пашинян підтвердив подальшу прихильність Вірменії союзу з Росією та назвав її найближчим союзником країни. Прагнучи до консолідації влади, він утримується від кроків в економіці, які потенційно спонукали б Росію підтримувати опозиційний рух у Вірменії.

Крім усього іншого, вибух чергового збройного конфлікту із сусіднім Азербайджаном, лише річні військові витрати якого перевищують увесь держбюджет Вірменії, ще більше підштовхує Єреван у бік Москви. Це, на переконання вірменського керівництва, повинно відіграти вирішальне значення для дотримання економічної безпеки країни з огляду на безумовну фінансову та військову підтримку нею повсталого Нагірного Карабаху.

Попри всі складнощі, пов'язані з обмеженістю ринку Вірменії як малої країни, західні компанії активно конкурують за частку на вірменському ринку. За останні п'ять років у Вірменії значно збільшився обсяг іноземних інвестицій в енергетичному і гірничодобувному секторі.

У травні 2015 р. уряд Республіки Вірменія підписав Рамкову угоду про торгівлю та інвестиції (Trade and Investment Framework Agreement, TIFA) із США, яка забезпечує умови для діалогу з Вашингтоном з питань торгівлі та інвестицій. У листопаді 2017 р. Європейський союз і Вірменія підписали Угоду про всеосяжне і розширене партнерство (Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement, CEPA). Нова угода покликана поліпшити інвестиційний клімат в країні, стимулювати зростання економіки, робочих місць і бізнесу за рахунок коштів іноземних організацій.

Уряд Вірменії здійснює програму реформ, спрямованих на залучення іноземних інвестицій шляхом поліпшення бізнес-середовища, податкового та митного адміністрування. Будучи членом СОТ з 2003 р., Вірменія має найбільш ліберальний інвестиційний режим серед країн ЄАЕС, що робить її привабливою для міжнародних і регіональних проєктів, орієнтованих на ринки ЄАЕС. Країна також має доступ до ринку технологій США, ЄС та Японії, вона уклала угоду про вільну торгівлю із сусідньою Грузією, яка залишається чинною навіть після вступу Вірменії в ЄАЕС.

Фахівці відзначають упевнене зростання економіки Вірменії у 2017–2018 рр. з її рекордним підвищенням на 6,8% в першій половині 2019 р. Згідно з даними Світового банку, таке зростання було зумовлене відновленням сприятливого зовнішнього середовища і збільшенням внутрішнього попиту, чому сприяли підвищення доходів населення і нарощування грошових переказів з-за кордону.

Попри позитивні зрушення, значна залежність Вірменії від економічних умов всередині Росії та інших торговельних партнерів по ЄАЕС залишилась високою, зберігається низький рівень диверсифікації експорту, що створює істотний ризик для сталого економічного зростання. З огляду на активність приватного сектора і розвиток експорту, середньостроковий показник зростання ВВП на найближчу перспективу ще донедавна прогнозувався на рівні близько 4% (без врахування наслідків теперішньої війни з Азербайджаном і пандемії коронавірусу). Очікується, що стійкому зростанню покликаний посприяти агробізнес, сфера інформаційних, комунікаційних технологій і туризму.

Зусилля з підвищення конкурентоспроможності та збалансованості економіки, що вживаються урядом країни, почали приносити свої плоди. Промисловість і сектор послуг були основними драйверами зростання ВВП в 2017 р., кожен з них продемонстрував підвищення на 10,1%. Сектор послуг забезпечив 5,1%, а промисловість 1,8% загального економічного зростання. Велика частка цього піднесення припала на експортно-орієнтовану гірничодобувну і металургійну промисловість, в яких були створені нові підприємства.

У 2017 р. сектор інформаційних технологій виріс на 13,6%, причому 80,1% від загального обсягу прибутків ІТ-сектора надійшло від наданих послуг. Будівельна галузь, яка перебувала в занепаді з 2009 р., зросла на 3,1% в 2017 р., що склало 0,2% до загального річного зростання. Проте виробництво в сільському господарстві, на яке припадає понад 25% економіки, скоротилося на 4%.

Зовнішньоторговельний обіг Вірменії у 2017 р виріс на 26,9% і склав 6,425 млрд дол. США. Експорт склав 2,24 млрд дол. США

(зростання на 25,2% в порівнянні з 2016 р.), а імпорт – 4,18 млрд дол. США (зростання на 27,8% в порівнянні з 2016 р.). Основу експорту склали метал, продукти харчування та ограновані дорогоцінні камені. В першу десятку імпортерів вірменських товарів і послуг увійшли Росія, ЄС, Грузія, Ірак, Китай, Іран, Швейцарія, США і ОАЕ. Експорт до Росії зріс на 44,6%, у США – на 76%, в ОАЕ – на 61%, до Швейцарії – на 365% (завдяки відновленню експорту золота) та до ЄС у цілому – на 32,2%.

Лише США імпортували з Вірменії у 2017 р. товарів на суму 68,5 млн дол. Основними статтями були дорогоцінні камені та метали (включно з алюмінієвою фольгою), текстиль та готові продукти. Імпорт Вірменії з США в 2017 р. включав машини і обладнання, транспортні засоби, хімічні продукти і текстиль. Після двох років дефляції (1,1% у 2016 і 0,1% у 2015 рр.) рівень інфляція у Вірменії в 2017 р. становив 2,6%, що було обумовлено зростанням цін на продукти харчування. Середньомісячна зарплата у Вірменії в тому ж році становила близько 370 дол. США. За низького зовнішнього і внутрішнього інфляційного тиску, середньорічна інфляція знизилася з 2,5% у 2018 р до 1,8% в серпні 2019 р., що нижче цільового діапазону Центрального банку Вірменії (від 4 до 5,5%).

Поряд з низькою інфляцією сталий економічний розвиток, що спостерігається в останні три роки, призвів до зниження рівня бідності, який у 2018 р. (виміряний за паритетом купівельної спроможності відносно 2011 р.), склав 2,9 дол. США на день, що все ж таки на 11% нижче середнього рівня за 2011–2018 рр. (3,2 дол.). Реальна заробітна плата в 2018 р. зросла на 1,5% і продовжила зростання в 2019 р. Однак рівень безробіття залишався високим – 21,9% в першому кварталі 2019 р.

Висновки та рекомендації.

Варто погодитись з багатьма спостерігачами, що розцінюють соціально-економічні наслідки численних революцій на пострадянському просторі як провальні через збереження багатьох рис колишніх авторитарних режимів, наприклад, корупції. Крім корупції, важливою причиною пробуксовування демократичних реформ у Вірменії є збереження олігархічних структур і їх вплив на владу. Новий уряд Вірменії прагне обмежити роль олігархів, однак йому поки що не вдається кардинально змінити ситуацію. При цьому, в уряді Н. Пашиняна розуміють, що повномасштабна конфронтація з олігархічними угрупованнями неминуче призведе до політичної дестабілізації у Вірменії. Вірменська влада вживає антикорупційних заходів, наприклад, запроваджує кримінальну відповідальність за

незаконне збагачення. Корупція в судових органах є однією з найсерйозніших проблем, що постали перед урядом. Після неоднозначного рішення звільнити з ув'язнення колишнього вірменського президента Р. Кочаряна, Н. Пашинян заявив, що «судова система є залишком колишньої корумпованої системи, яка могла б спровокувати організацію змов проти вірменського народу». В результаті, він закликав до обов'язкової «перевірки» всіх суддів на предмет встановлення їхніх зв'язків з колишнім корумпованим режимом. З одного боку, така риторика свідчить про труднощі у справі ліквідації глибоко вкоріненої авторитарної спадщини і побудови повноцінної демократії, а з іншого – засвідчує про прагнення уникнути відповідальності, приписуючи всі можливі зловживання старого режиму і його триваючому впливу на правоохоронні органи. Багато що залежить від громадської підтримки антикорупційних кампаній. Дослідження показують, що громадяни Вірменії схильні «засуджувати» корупцію на високому рівні, але «вважають дрібну корупцію виправданим злом». Країни з історично сформованою корупційною системою, до яких, поза сумнівом, належить Вірменія, часто-густо стикаються з величезними проблемами в її викориненні та, схоже, перебувають у корупційній пастці.

Тому, з урахуванням вірменського досвіду, зусилля з викоринення «культури» системної корупції, що породжує безкарність її adeptів, повинні стати головним пріоритетом для Уряду України. В іншому випадку, всі спроби демократичних перетворень в українському суспільстві неминуче закінчатися для новітніх лідерів невдачею і зіпсованим іміджем.

5.16. Ткаченко І.В. Особливості інтеграційних процесів на Південному Кавказі

Особливе місце у посткомуністичній трансформації колишнього СРСР посідають держави Південного Кавказу. Після розпаду СРСР Азербайджан, Вірменія та Грузія опинилися у нових для себе реаліях – отримана незалежність і самостійне існування без огляду на центр у Москві поставили перед державами регіону питання щодо необхідності здійснення самостійної зовнішньої політики, а також інтеграції у нові для них міждержавні структури та союзи.

Одразу після здобуття державної незалежності ці країни стали об'єктом інтересів нових геополітичних гравців, насамперед США та ЄС, які зважали на істотну роль Південного Кавказу у світовій геополітиці. Незважаючи на незначні розміри регіону і порівняно нечис-

лення населення, до нього прикуто пильну увагу основних світових гравців, які приділяють значну увагу максимізації власної присутності в ньому.

Як місце перетину світових цивілізацій і релігій та завдяки своєму географічному розташуванню Південний Кавказ є ареною, на якій відбуваються зіткнення інтересів США, ЄС, Російської Федерації, Туреччини, Ірану тощо. Завдяки таким зовнішнім умовам країни регіону неодмінно мали визначитися із вектором пострадянської трансформації й інтеграції у глобальні проекти з метою запобігання загрозам здобутому суверенітету.

Внаслідок розпаду СРСР і проголошення незалежності Азербайджану, Вірменії та Грузії соціально-економічна і політична ситуація у них була дестабілізована, про що свідчать актуальні й досі проблеми, пов'язані зі становленням державності і національної ідентифікації. Військові конфлікти, у які виявилися втягнуті держави Південного Кавказу на початку 1990-х рр., знайшли своє вираження у вірмено-азербайджанській війні за Нагорний Карабах, а також у збройному грузино-абхазькому і грузино-осетинському протистоянні. Інспіровані провальною етнічною політикою часів СРСР, ці конфлікти й досі позначаються не лише на відносинах між сторонами конфліктів, але й на інтеграційних перспективах всього Південного Кавказу.

З очевидних причин на першому етапі становлення державності в країнах Південного Кавказу і пошуку ними нових цивілізаційних орієнтирів, їх інтеграційні вектори були направлені здебільшого у сторону, поступово переорієнтовуючись на США, ЄС і Північноатлантичний альянс. На початку 1990-х рр., одразу після припинення існування СРСР, головним вектором політичної інтеграції певний час була взаємодія більшості колишніх республік у складі Співдружності Незалежних Держав. СНД слід розглядати як перехідну модель цивілізованого розпаду Радянського Союзу, існування якої виглядало лише як тимчасовий міжнародний союз. Лідерська позиція Росії, як і її політика, були фактором, який визначав недієздатність такого утворення, зважаючи на агресивність і експансіонізм РФ, проявлені у ході конфліктів в Абхазії, Південній Осетії, Придністров'ї та Нагорному Карабасі.

Слідуючи в руслі нових геополітичних реалій, країни Південного Кавказу поступово налагоджують співробітництво з ООН, ОБСЄ, Радою Європи, НАТО та ЄС. Намагання Грузії і Азербайджану зблизитися з Північноатлантичним альянсом, який активно розширювався на схід, і активізація регіональної політики Туреччини так само як і деструктивна політика Російської Федерації, спрямована на недопущення проникнення західних інтеграційних проектів на територію

пострадянського простору, обумовили багатовекторність політики Азербайджану, Грузії і, як не дивно, Вірменії у зовнішній політиці. Особлива увага була приділена США і ЄС як уособленням Заходу та пропонуваним ними інтеграційним проектам.

Хижацький підхід Росії до середовища безпеки Південного Кавказу і оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки, невдовзі після розпаду СРСР з «повним розумінням» були зустрінуті лише однією державою Південного Кавказу – Вірменією. Цього було очевидно недостатньо для проведення ефективної безпекової політики у регіоні. Тому інші країни у певному сенсі відвернулися від Росії, почавши пошуки більш надійного стратегічного партнера з безпеки у регіоні та світі. Залучення у зону безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили» цими країнами сприяло те, що Росія для збереження впливу почала віддавати перевагу у Каспійсько-Чорноморському басейні і на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці войовничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленні до порушення територіальної цілісності держав і тому подібним інструментам.

Відтак, ключовою особливістю інтеграційних проектів на Південному Кавказі є вплив на них агресивної зовнішньої політики Росії, яка вважала і вважає себе одним із головних цивілізаційних центрів світу, а територію колишньої Російської імперії – неодмінно належною до зони виключних російських інтересів. Жертвою етнічних конфліктів, які виникли внаслідок імперської етнічної політики Російської/Радянської імперії стали усі три держави регіону. Грузія отримала військовий конфлікт в Абхазії, а згодом – у Південній Осетії. Вірменія і Азербайджан є історичними ворогами завдяки військовому конфлікту в Нагорному Карабасі. Протистояння, які тривають понад 30 років, протидіють не лише інтеграційним альтернативам Азербайджану, Вірменії та Грузії, але й є інструментом, за допомогою якого Росія намагається тримати їх у сфері свого домінантного впливу.

Ще однією особливістю інтеграційних процесів на Південному Кавказі є притаманна країнам пострадянського простору «багатовекторність» – загрозливий для національної ідентичності нових держав досвід комуністичного минулого та часто неадекватна і агресивна політика колишньої метрополії змушували країни регіону до пошуку партнерів, які не становитимуть загрозу їх державному суверенітету. Економічне співробітництво з РФ, а часто і повна залежність від неї, як у випадку з Вірменією, не стало беззаперечним аргументом на користь політичних інтеграційних проектів під егідою Росії.

Навіть для Вірменії, яка цілковито залежить від Російської Федерації як у військовому, так і в економічному плані, пошук альтернативних партнерів був обумовлений не лише багатовекторністю політики, але і життєво необхідним, зважаючи на специфіку взаємин з РФ, яка одночасно підтримувала обидві сторони карабаського конфлікту, а не лише свого номінального союзника.

Одним з інтеграційних орієнтирів держав Південного Кавказу став європейський вектор зовнішньої політики. ЄС для нових демократій, особливо у 1990-х рр., був не лише новим ринком збуту, але й взірцем у пошуках стабільності, життєвих норм і цінностей та політичної культури.

Перше засідання ЄС за участю глав держав Азербайджану, Вірменії та Грузії відбулося 22 квітня 1996 року в Люксембурзі. На ньому були підписані Угоди про партнерство і співробітництво між Європейським співтовариством, державами-членами ЄС і країнами Південного Кавказу. Реалізація цих домовленостей повинна була сприяти укріпленню демократичних інститутів і соціально-економічної інфраструктури регіону шляхом посилення співробітництва і політичного діалогу між країнами, що входять до його складу.

22 червня 1999 року в Люксембурзі ЄС та країни Південного Кавказу підписали Спільну декларацію. Основною її метою було продовження демократичних реформ у всіх сферах суспільного життя, а також підтримання мирного процесу в регіоні. Дієвим інтегратором процесів реалізації підписаних з ЄС договорів і інструментом гармонізації європейських і південнокавказьких норм і стандартів стала розроблена у 2004 році Європейська політика сусідства. Вона була покликана забезпечити майбутнє розширення ЄС і зближення із своїми найближчими сусідами з метою укріплення спільного соціального благополуччя, політичної стабільності і регіональної безпеки на основі демократичних цінностей, верховенства права і механізмів захисту свобод та прав людини.

Слід відзначити, що більш тісній інтеграції Південного Кавказу з ЄС активно протидіє Росія, яка намагається утримати регіон у своїй сфері впливу. Використовуючи економічні, а також військові важелі впливу шляхом відкритої і прихованої агресії в Грузії, Азербайджані і Вірменії, Російська Федерація намагалася не допустити тісної інтеграції цих країн із європейськими і євроатлантичними структурами. Для агресивної РФ очевидно, що ставка на ЄС та НАТО може дозволити Азербайджану, Грузії і, в останню чергу, Вірменії не лише остаточно порвати з російським та радянським минулим, але й отримати новий геополітичний і цивілізаційний орієнтир в XXI ст.

Деструктивна позиція Росії в останнє десятиліття стала причиною зростання інтеграційних контактів держав Південного Кавказу із ЄС та США. Грузія, яка стала жертвою російської агресії у 2008 р., першою з країн регіону підписала Угоду про асоціацію з ЄС 27 червня 2014 р. Зважаючи на характер російсько-грузинських взаємин, слід відзначити, що попри наявність проросійського лобі в країні, загальний вектор її інтеграційних прагнень направлений в сторону Брюсселя. І це стосується не лише ЄС, а й намагання Грузії увійти до блоку НАТО. В умовах фактичної окупації Росією Абхазії і Південної Осетії, Північноатлантичний альянс виглядає єдиним способом забезпечити себе від подальших неоколоніальних зазіхань РФ на державний суверенітет.

Факти активної участі Грузії у інтеграційних контактах з ЄС та НАТО не означають, що ця держава не намагається диверсифікувати свою зовнішню політику. У листопаді 2017 р. парламент Грузії ратифікував Угоду про вільну торгівлю з Китаєм. На Південному Кавказі це перший випадок підписання такого документу з Пекіном. Перемовини з Китаєм тривали понад півтора року; причина посиленого інтересу до угоди лежить на поверхні – Тбілісі розраховує на інвестиції і розширення торгівельних зв'язків, що особливо важливо на фоні певного спаду, який намітився у торгівлі з ЄС.

Вірменія і Азербайджан мають дещо відмінну від грузинської ситуацію з інтеграційними проектами. На відміну від Грузії, яка є жертвою агресії з боку Росії, Вірменія і Азербайджан є сторонами нагорно-карабаського конфлікту, у якому Росія виступає в якості «миротворця» і арбітра, опосередковано виступаючи на боці Вірменії, але водночас постачаючи наступальні озброєння й Азербайджану. Економічна залежність від Росії ще більше заплутує ситуацію стосовно вибору зовнішньополітичної стратегії обох країн.

Попри партнерство з Росією, Вірменія підписала Угоду про партнерство з ЄС на саміті Східного партнерства 24 листопада 2017 р. При цьому слід мати на увазі, що ця подія могла відбутися ще у 2013 р. Однак тоді президент Вірменії Серж Саргсян відмовився, як і В. Янукович, підписувати Угоду, заявивши, що Вірменія вступає до Митного союзу, який згодом трансформувався у ЄАЕС, членом якого Вірменія є з 2015 р. Попри відмову від асоціації з ЄС у 2013 р., через 4 роки Вірменія ратифікувала угоду, реалізуючи курс багатовекторності у зовнішній політиці, який був популярний і в Україні до тих пір, поки це не закінчилося окупацією Криму у 2014 р.

Значною мірою підписання Вірменією Угоди про партнерство з ЄС стало наслідком агресивної політики Росії, яка почала проявлятися ще до українських подій 2014 р., адже до цього Москва не

доходила до прямої військової агресії в інші держави, віддаючи перевагу підкоренню непокірних сусідів економічним і військовим шантажем. Саме так відбувся вступ Вірменії до Євразійського економічного союзу, що стало результатом безпрецедентного шантажу зі сторони Москви. Він відбувався двома способами. Москва вміло грала на неврегульованому карабаському конфлікті і використовувала нею ж інспіровану енергетичну залежність Вірменії.

Також очевидним є те, що широкомасштабні поставки наступальної російської зброї в Азербайджан змушували і змушують вірменські еліти обережно ставитися до союзницьких зобов'язань з боку РФ. Намагання вибудовувати партнерські стосунки з ЄС та США показують, що Вірменія готова брати участь в інтеграційних проєктах, які дозволять їй хоч якось убезпечити себе від прямої агресії, в першу чергу зі сторони Азербайджану. Друга карабаська війна восени 2020 р. і поразка у ній Вірменії при майже повному невтручанні у її перебіг Росії продемонструвала хиткість позицій Вірменії і сумнівні переваги від союзу з путінською Росією, яка не захистила союзника по ОДКБ від азербайджансько-турецького альянсу і лише спостерігала за успіхами азербайджанської армії, втрутившись у конфлікт лише за мить до повного розгрому вірменської армії.

На відміну від Грузії та Вірменії, для яких інтеграційна складова їх зовнішньополітичного курсу на сьогодні цілком очевидна, Азербайджан має дещо окремішнє становище. У порівнянні із своїми сусідами по Південному Кавказу, Баку оперує серйозними економічними і фінансовими можливостями, а також має репутацію важливого енергетичного гравця. На сьогодні Азербайджан утримується від прямої участі в інтеграційних проєктах, не залежно від того, європейська це інтеграція чи євразійська. Баку, зважаючи на тісні контакти (військові, економічні, фінансові) з Росією просуває себе в якості партнера як РФ, так і Євросоюзу. Не підписуючи рамкових угод з Брюсселем, Азербайджан тим не менш не припиняє участі у Східному партнерстві.

Хоча у процесі реалізації інтеграційних планів Азербайджан не планує ставати членом ЄС, Баку запропонував ЄС з урахуванням досягнутого рівня співробітництва підписати угоду про партнерство. Така угода відповідає ступеню двостороннього співробітництва, а також забезпечить взаємну повагу і рівноправ'я сторін.

Події 2020 р. свідчать про тісне зближення позицій та економічних інтересів Азербайджану та Туреччини. Так само активно Туреччина співпрацює ще з однією жертвою російської агресії – Грузією. Економічна активність турецьких інвесторів в Грузії, особливо в Аджарії, свідчить про наростання зростання регіональних інтеграцій-

них процесів на Південному Кавказі, а також дедалі більшу активність Туреччини в регіоні.

Висновки та рекомендації.

Цивілізаційний вибір і перебіг інтеграційних процесів на Південному Кавказі перебувають під впливом і серйозним тиском з боку Російської Федерації, яка вважає усі держави колишнього СРСР традиційною зоною виключних російських інтересів.

Значний вплив на інтеграційні процеси і їх перспективи на Південному Кавказі мають військові та етнічні конфлікти, у які виявилися втягнуті держави регіону на початку 1990-х рр. Ці протистояння, які тривають вже понад 30 років, є не лише механізмом протидії неросійським інтеграційним намірам Азербайджану, Вірменії та Грузії, але й є інструментом, за допомогою якого Росія перешкоджає проектам Заходу утвердитися в регіоні.

На першому етапі становлення державності у країнах Південного Кавказу і пошуку ними нових цивілізаційних орієнтирів їх інтеграційні вектори були спрямовані в бік Росії та колишніх союзних республік (СНД), але згодом вони поступово почали переорієнтовуватися на США і Європейський Союз.

Залучення у зону безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили» цими країнами було викликано тим, що Росія, як і на всьому пострадянському просторі, для збереження можливостей впливу віддавала перевагу традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці войовничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленні до порушення територіальної цілісності держав і тому подібним інструментам.

У цілому держави Південного Кавказу на сьогодні ще перебувають у процесі пошуку свого місця у сучасній системі міжнародних відносин, яка зазнала серйозних змін внаслідок спроб Росії черговий раз просувати свій імперський проєкт на пострадянському просторі. Питання позбавлення державами Південного Кавказу геополітичної залежності від Росії стоїть на порядку денному у Вірменії, Грузії та Азербайджані.

Намагання дотримуватися принципу багатовекторності у зовнішній політиці свідчить про очевидне побоювання держав регіону втратити свою набуту внаслідок розпаду СРСР незалежність. Багатовікова залежність від більш потужних геополітичних гравців обумовлює те, що держави Південного Кавказу з обережністю підходять до своїх інтеграційних перспектив і не роблять остаточного вибору на користь того чи того проєкту з існуючих численних альтернатив.

Азербайджан не спромігся визначитися із остаточним вектором своєї зовнішньої політики на користь основних геополітичних партнерів – США чи РФ. З одного боку І. Алієв не зацікавлений у демократизації суспільно-політичного життя, адже це несе загрозу чинному авторитарному режиму, створеного його батьком. З цієї точки зору для Баку взаємини з Москвою більш вигідні, адже РФ не акцентує увагу на недемократичності політичного режиму в Азербайджані. З іншого боку, ні для кого не є секретом, що Москва не зацікавлена в остаточному вирішенні Карабаського конфлікту, який для неї є зручним інструментом, завдяки якому вона має серйозний вплив на його учасників, не випускаючи їх з орбіти власних геополітичних інтересів. Навіть поразку Вірменії у другій карабаській війні Росія змогла використати у власних інтересах шляхом розміщення миротворців на ще підконтрольній Вірменії частині Нагорного Карабаху. Очевидною особливістю інтеграційних процесів на Південному Кавказі нині є зростання турецького впливу. Головним мотивом зближення Азербайджану з Туреччиною у економічному та військовому планах є етнічна спорідненість, фактор ісламу як спільної релігії та спільні інтереси в логістиці, енергетичній сфері та розширенні міжнародного впливу обох держав. Як наслідок, маємо успіх воєнної кампанії вересня-листопада 2020 р., коли спільними зусиллями Азербайджану та Туреччини було завдано військової поразки Вірменії і повернуто більшу частину втрачених у 1090-х рр. територій. Зважаючи на активну боротьбу на ринку нафти і газу, газо- і нафтопроводів співпраця Азербайджану та Туреччини має тенденцію до стрімкого зростання, а, відповідно, до зростання впливу обох держав на глобальні цивілізаційні процеси.

Так само активно Туреччина співпрацює із Грузією. Інтеграція з Туреччиною на прикладі Азербайджану показує переваги хоча б у питанні військової співпраці і повернення втрачених територій, що для Грузії є актуальним, зважаючи на проблему Абхазії та Південної Осетії, які вийшли з-під контролю Тбілісі за безпосереднього втручання Росії.

Це, звісно, не стосується Вірменії, яка історично вороже налаштована до Туреччини ще з подій 1915 р., та є агресором по відношенню до Азербайджану у конфлікті за Нагорний Карабах. Її ставка на Росію виявилася фантомом, ілюзії остаточно розвіялися після поразки у другій карабаській війні. Відтак, Вірменія перебуває у найважчому становищі серед держав Південного Кавказу. Її інтеграційні перспективи перебувають у прямій залежності від вирішення питання уникнення остаточної поразки у конфлікті з Азербайджаном, що може взагалі поставити питання про можливість існування вірмен-

ської держави. Неминучість продовження війни з Азербайджаном і неможливість ефективно протидіяти азербайджансько-турецькому військовому альянсу, змушує Вірменію шукати ефективної допомоги нових союзників, оскільки, як виявилось, ні Росія, ні ОДКБ не здатні захистити Вірменію від існуючих загроз.

5.17. Рудяков П.М. Центральноазійська регіональна ідентичність як чинник регіональної інтеграції

Вплив регіональної ідентичності на перебіг процесів, які мають відношення до інтеграційних тенденцій, не є загальновизнаним фактом. Із цього приводу продовжують точитися наукові, експертні та політичні дискусії, хоча світовий досвід навіть останнього часу дає приклади позитивного змісту (країни Вишеградської групи та Балтійської асамблеї на шляху до членства в ЄС та ін.). Щоправда, відомі як випадки протилежного плану, так і ситуації з «нульовою сумою». Гуманітарна теорія дає підґрунтя для погляду на регіональну ідентичність як на потенційний чинник актуалізації процесів інтеграційного характеру, який за певних умов міг би спрацювати, але такий розвиток подій є варіативний.

Проблема регіональної ідентичності в Центральній Азії (ЦА) відрізняється особливою специфікою. Народи регіону загалом поділяють спільні культурно-цивілізаційні цінності. Хоч загальна культурна і цивілізаційна карта в ЦА виглядає досить строкато, на підставі її ядерних елементів можна говорити про міцний фундамент спільності. Центральноазійські країни мають традиційні економічні зв'язки, спільне історичне минуле, їх єднає етнічна й мовна спорідненість. Для всіх них нині є актуальною протидія схожим і спільним загрозам у сфері безпеки.

Специфіку регіону Центральної Азії визначає низка факторів і обставин, починаючи з визначень його меж та місця у світі. В Європі майже загальноприйнятим є розуміння ЦА як «прикордонної» зони культури між Росією, Китаєм, Індією, Близьким Сходом зі своїми специфічними та системоутворюючими рисами (Р.Фрай). Одна з них – іслам, друга – перебування у складі СРСР. Спільність ґрунтується ще й на особливих формах іригації, торгівлі, комерційної діяльності. З точки зору історико-географічного підходу, Центральна Азія не обмежується колишніми республіками СРСР, а включає ще й Афганістан та окремі райони Китаю, Пакистану, Ірану.

Центральна Азія належить до регіонів традиційного співіснування груп населення з різною ідентичністю. У цьому регіональному

«котлі», який, до всього, перманентно перебував у «гарячому» або «підігрітому» режимі, співіснували, з одного боку, елементи етнічні (тюркські, ірано-таджицькі, слов'янські) з іншого, – наднаціональні та транскордонні, зокрема, ісламські й євразійські.

Ситуація контакту ідентичностей доповнювалася й ускладнювалася конфліктом між деякими з них. Зокрема, мусульманське начало активно конкурує в ЦА з началом, яке спирається на радянську складову традиції формування сучасних націй та національних держав.

У випадку Центральної Азії регіональна ідентичність перебуває у більш слабкій позиції, ніж ідентичність наднаціональна та транскордонна. Помітно поступається вона й ідентичності національній. Кожна з країн ЦА має власну ідентичність, і у кожній з них є фактори, які ускладнюють ситуацію. Показовим прикладом тут служить Киргизстан, де паралельно розвиваються громадянська та релігійна форми ідентичності, альтернативні одна одній. Перша є власне національною, киргизькою, друга – транснаціональною, спільною для країн та суспільств ісламського світу.

Нинішній стан у сфері, про яку йдеться, відзначається відсутністю чіткості й визначеності. Населення країн регіону стикається у царині ідентичності з кількома конкуруючими «проектами». Однією з основних серед них слід вважати специфічну євразійську форму ісламу. Питання, чи має вона достатній потенціал для виходу за межі релігії і політичної системи та перетворення на форму ідентичності та системи соціально-нормативної, набуття ознак «ісламського суспільства євразійського типу», є відкритим. Поки що автори більшості оцінок і прогнозів із цього приводу схиляються до того, що іслам міг би зіграти у регіоні роль консолідуючої сили, проте не монополярно, а лише як одна зі складових регіональної ідентичності.

Питому вагу регіональної ідентичності як чинника інтеграції не слід перебільшувати. В умовній ієрархії факторів вона поступається чинникам економічної, внутрішньо- та зовнішньополітичної, геополітичної природи, а також фактору безпеки (національної та регіональної).

Центральна Азія значно краще сприймається як внутрішньо цілісне об'єднання ззовні, ніж зсередини. Наділяти країни регіону певною спільною ідентичністю значно більшою мірою схильні зовнішні актори. Кожен з них має для цього власні мотиви, проте у підґрунті такого підходу в усіх них лежить підміна понять: під регіональною ідентичністю розуміють «ідентичність» стратегічну, яка, дійсно, є наявною. Регіон має спільну стратегічну «ідентичність», являючи собою «перехрестя», «буферну зону», «інструмент балансу» між «великими» державами та регіональними акторами. До того ж, частина

з наріжних проблем державного й національного розвитку всіх країн ЦА має транскордонний характер (водопостачання, енергетика, транспорт, сусідство з «гарячими» зонами).

Останній момент – сусідство з «гарячими» зонами, насамперед, з Афганістаном – має першочергове значення. Регіональна ідентичність, нехай навіть у тому напіваморфному стані, в якому вона присутня в Центральній Азії, здатна працювати лише за умов мирного перебігу відповідних процесів у регіоні та навколо нього. Коли такий перебіг порушується або опиняється під загрозою порушення, вона відступає у затінок. Для регіону ЦА нині надзвичайної ваги й актуальності має експорт безпеки та тероризму з Афганістану. Після виведення звітти військового контингенту США багато хто не виключає передислокації частини бойовиків до пострадянських країн Центральної Азії, де поширюються радикальні настрої.

Поки зовнішня загроза зберігає вигляд гіпотетичної, деякі з внутрішніх проблем у регіоні вкрай загострилися. Ідеться про спалах конфліктності у відносинах між Киргизстаном і Таджикистаном у вигляді збройних сутичок із залученням військових підрозділів на одній з прикордонних ділянок у квітні-травні 2021 р. через неврегульованість питання лінії кордону та справедливого доступу до водних ресурсів. За таких умов вплив фактору ідентичності ще більшою мірою нівелюється через високий ступінь конфліктності у двосторонніх відносинах між деякими з країн ЦА.

Регіональна інтеграція в Центральній Азії перебуває на вкрай низькому рівні. Спроба створити регіональний блок Центрально-Азійська співпраця (1994–2005 рр.) при активній протидії Москви провалилась. Шансів на те, що ситуація поліпшуватиметься у коротко- або бодай у середньостроковій перспективі обмаль. Такий стан зумовлено цілою низкою факторів, один з яких полягає в тому, що країни регіону здійснюють неоднакову зовнішню політику, реалізують різні інтеграційні стратегії.

Зовнішньополітичні цілі й завдання центральноазійських держав, хоч і виявляють певні спільні або подібні риси, загалом не співпадають. Якщо Казахстан і Киргизстан є членами Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) на чолі з РФ, а у Таджикистані розмірковують щодо доцільності вступу, то Узбекистан та Туркменістан і не збираються вступати до ЄАЕС, вважаючи за краще триматись подалі від Росії. Провідною є тенденція подальшого дистанціювання центральноазійських держав одна від одної, але аж ніяк не зближення.

Концептуальні та доктринальні засади, стратегічні й тактичні інтереси, зрештою, особливості національної політичної культури кожної з них не сприяють ані просування вперед у розвитку регі-

ональної інтеграції, ані прогресу у становленні й зміцненні регіональної ідентичності, а у певному сенсі навіть суперечать цьому. Ще більше ускладнює будь-який рух у цьому напрямку, критично обмежуючи можливість навіть самого лише звернення до теми спільної ідентичності, економічна роз'єднаність країн ЦА, яка останнім часом не послаблюється, а, навпаки, набирає обертів.

Щодо участі в інтеграційних проєктах, впадає в око прагнення країн регіону уникати безальтернативності вибору. Більшість з них, тією чи тією мірою, тяжіє до плюралістичного варіанту, який передбачає збереження балансу у взаєминах із різними інтеграційними центрами. Пріоритетом є «альтернативна» інтеграція, за якої зв'язок з формально закріпленим центром інтеграції не є єдиним і не виключає зв'язків з іншими центрами без фіксації взаємин з ними у вигляді певних інтеграційних зобов'язань сторін, але з встановленням стосунків неформальної залежності. До прикладу, Казахстан у 2015 р. став і членом Євразійського економічного союзу і підписав з ЄС Угоду про розширене партнерство та співробітництво.

Таке позиціонування найбільше відповідає інтересам США, які здійснюють у регіоні політику, спрямовану на стримування Росії і Китаю з метою недопущення надмірного посилення у регіоні когось з них, тож інтеграційний баланс із збереженням альтернативи виявляється для американців оптимальним форматом.

Отже, регіональна ідентичність, якщо й може виступати потенційним чинником інтеграції у регіоні ЦА, то лише додатковим, здатним доповнити та посилити інтеграційні процеси, запущені поза його участю, але неспроможним самотужки ініціювати їхній запуск. Гіпотетичний центральноазійський інтеграційний проєкт на ґрунті відносної етнічної і релігійної близькості поки що не виглядає життєздатним. Та й сама по собі інтеграція всередині регіону, від прогресу якої безпосередньо залежить актуалізація чиннику регіональної ідентичності, поки що перебуває фактично у замороженому стані. З одного боку, регіон ЦА має значний потенціал для внутрішнього єднання на ґрунті політики, економіки, культури, релігії, історичної пам'яті, з іншого, – є ціла низка об'єктивних і суб'єктивних чинників, які перешкоджають його переведення до площини практичних дій.

Дається взнаки ще й той факт, що Центральна Азія нині продовжує переживати період становлення як відносно самостійний суб'єкт системи міжнародних відносин та геополітичних розкладів. Доки цей період триватиме, проблема регіональної ідентичності перебуватиме у затінку.

Висновки та рекомендації.

З точки зору інтересів України посилення регіональної ідентичності країн Центральної Азії з виходом на створення регіонального союзу без залучення великих сусідів (РФ, КНР) було б вкрай бажаним сценарієм. Адже такий розвиток подій приведе до ослаблення позицій Росії у регіоні та світі.

У цьому зв'язку видається за доцільне МЗС України при опрацюванні нових форматів співпраці з країнами Центральної Азії підготувати тематичні методичні рекомендації по темі центральноазійської інтеграції для посольств України у країнах ЦА. Основний меседж цих документів – пропаганда позитивного прикладу інших постсоціалістичних регіонів, які у форматах регіональних союзів змогли набагато ефективніше відстоювати свої інтереси перед світом, ніж поодиночки.

Практичною формою підготовки цієї позиції міг б стати тематичний круглий стіл, організований МЗС України із залученням фахівців НАН України, представників посольств країн ЦА в Україні, українських дипломатів, які мають досвід роботи в країнах Центральної Азії. Підсумком його роботи могли б стати: а) вироблення системи поглядів та уявлень на перспективи центральноазійської регіональної інтеграції; б) розробка тематичних рекомендацій для посольств України в регіоні ЦА.

5.18. Грицик Л.Ю. Стратегічне партнерство та пріоритети зовнішньополітичних інтересів України в регіоні Центральної Азії

Сучасні реалії засвідчують статичність негативної динаміки розвитку зовнішньополітичних відносин України з державами Центральної Азії з огляду на наслідки російсько-українського конфлікту.

За винятком «Договору між Україною та Республікою Узбекистан про дружбу і подальше поглиблення всебічного співробітництва» від 05.11.1998 р., у якому констатовано «досягнутий рівень стратегічного партнерства в політичній сфері», документи зовнішньополітичного спрямування та український політичний дискурс більше не фіксують на державному рівні стратегічного партнерства з іншими країнами регіону.

У редакції «Воєнної доктрини» 2015 р. «активізація релігійного екстремізму та поширення ідей радикального ісламу в країнах Центральної Азії» визначена як одна з тенденцій формування світового безпекового середовища, а «Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України» 2016 р. окреслювала «зростання рівня терорис-

тичної загрози в Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні» одним із безпекових викликів для України. У «Концепції зовнішньої політики України» 2020 р. співробітництво України та країн Центральної Азії позбавлене характеристики пріоритетного; визначальним фактором діалогу названо економічні інтереси української сторони. Однак, держави Центральної Азії не згадуються серед ключових країн-партнерів, визначених у «Експортній стратегії України. Дорожній карті стратегічного розвитку торгівлі 2017–2021».

Політичний діалог і зовнішньоекономічна діяльність країн Центральноазійського регіону з Україною позначена маневруванням між центрами сили в міжнародних відносинах.

Стагнація зовнішньополітичної взаємодії України та держав Центральної Азії обумовлена позицією останніх щодо анексії Криму Російською Федерацією. Так, Казахстан і Узбекистан «утрималися», а Киргизстан, Таджикистан і Туркменістан не брали участі у голосуванні за Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН про територіальну цілісність України № 68/262 (2014 р.). Проти Резолюції ГА ООН «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна» протягом 2016–2018 рр. голосували Казахстан, Узбекистан, Киргизстан (з 2017 р.), Таджикистан (з 2017). У 2019 р. незмінно негативну реакцію стосовно резолюції демонстрували Казахстан і Киргизстан. 2020 р. «утримався» від голосування Таджикистан; Узбекистан і Туркменістан не брали участі. Усталеність зовнішньополітичної позиції країн регіону демонструє і ситуація із ухваленням Резолюції ГА ООН «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та м. Севастополь (Україна), а також частин Чорного і Азовського морів» у 2018–2020 рр. Проти висловилися Узбекистан (2018 р.), Киргизстан (2019, 2020 рр.), Казахстан «утримався» від голосування (2018, 2019 рр.).

Попри здебільшого євразійську орієнтацію держав регіону, конфлікт РФ і України не вплинув на режим їх вільної торгівлі з Україною й економічні санкції РФ щодо нашої країни не знайшли підтримки. Водночас, припинення режиму вільної торгівлі РФ з Україною та заборона здійснення міжнародних транзитних вантажних перевезень із території України на територію Республіки Казахстан через територію Росії спричинили щорічне падіння показників зовнішньоторговельного обороту з країнами Центральної Азії.

Викликом для українського експорту стало також запровадження державами регіону обмежень у зв'язку з пандемією COVID-19. Дані Держкомстату України ілюструють зменшення ЗТО упродовж 2014–2020 рр. між Україною та Казахстаном на 40,3% (з 1,3 млрд до 813,4 млн дол. США), з Туркменістаном протягом 2014–2019 рр. на 75,6%

(з 691 до 169 млн дол. США), з Таджикистаном протягом 2014–2019 рр. на 46% (з 54 до 29 млн дол. США), з Киргизстаном на 57% (з 70 до 30 млн дол. США), з Узбекистаном протягом 2014–2019 рр. на 13% (з 397 до 345 млн дол. США). За винятком Узбекистану та Киргизстану, ЗТО яких з Україною у 2020 р. зріс відповідно на 130% та 13,1% у порівнянні з 2019 р., зовнішня торгівля України з іншими країнами регіону зберігає тенденцію щодо зменшення показників.

З 2016 р. альтернативою реалізації Україною вантажоперевезень залишається Транскаспійський міжнародний транспортний маршрут, який є частиною Нового шовкового шляху – транспортного коридору між Китаєм та Європою в обхід Росії. Розширило можливості зміцнення економічних відносин із державами Центральної Азії набуття Укрзалізницею у 2018 р. статусу постійного члена ОЮО «Міжнародна Асоціація «Транскаспійський міжнародний транспортний маршрут» (Казахстан). Зовнішньоекономічна практика 2018–2020 рр. засвідчує актуальність ринків держав Центральної Азії для реалізації української сільськогосподарської продукції, продукції машинобудівної галузі, хімічної промисловості.

Обмеженість співпраці України з країнами Центральної Азії детермінується відмінностями цивілізаційного характеру, особливостями геополітичного положення, національними чинниками зовнішньополітичного позиціонування. Реалізація інтересів України на субрегіональному рівні у контексті азійського вектора зовнішньої політики за умов вкрай низького ступеня стратегічного планування потребує поглиблення двосторонніх відносин.

Найбільш активним після подій 2014 р. залишається політичний діалог з Республікою Казахстан (РК), попри високий рівень взаємозалежності між цією країною та РФ. Енергетична безпека й ступінь транзитності територій України та Казахстану створюють підґрунтя для взаємного просування економічних інтересів. Інструментом зміцнення економічних відносин після обмежень торгівельної діяльності протягом 2016–2017 рр. стало інституційне оформлення в 2018 р. Робочої групи зі збільшення товарообігу між Україною та Республікою Казахстан, а також онлайн-засідання у 2020 р. Українсько-Казахстанської ділової ради. Потенціал економічної взаємодії країн засвідчили засідання Українсько-Казахстанської ділової ради, а також зустрічі посла Республіки Казахстан з прем'єр-міністром і міністром аграрної політики України, предметом яких стали плани повернення до обсягів товарообороту у межах 1 млрд дол. США, питання поглиблення взаємодії в аграрній сфері, логістиці, сприяння українською стороною імплементації у РК європейської моделі сертифікації товарів і послуг, перспектив інвестиційної діяльності, зосе-

редження на спільних підприємствах (станом на 2020 р. у РК діяло понад 1 тис. спільних українсько-казахстанських підприємств).

Багатовекторна зовнішня політика центральноазійських країн, геоекономічна функція регіону в рамках реалізації ініціативи «Один пояс, один шлях», розширення стратегічної співпраці зі США, ЄС відповідно до «Стратегії – 2019», економічний вплив КНР у регіоні, ілюструє не лише зростання інтересу провідних акторів міжнародної спільноти до регіону, а й можливу перспективу посилення його геополітичної ролі.

Активізація діалогу на рівні виконавчої та законодавчої влади України та держав Центральної Азії фактично після семирічної перерви позначилася політичними консультаціями на рівні заступників міністрів закордонних справ України та Туркменістану (2021 р.). Поновлення контактів вивело на порядок денний узгодження Програми співробітництва між МЗС України і МЗС Туркменістану на 2021–2022 рр., інтерес туркменської сторони до відновлення співробітництва з підприємствами машинобудівної галузі України, участь української сторони в реалізації інноваційних та інфраструктурних проєктів, прямого авіасполучення між державами. У березні 2020 р. було відновлено роботу Спільної міжурядової українсько-таджицької комісії з питань економічного співробітництва. Україна залишається важливим партнером Таджикистану в гідроенергетичній галузі, зокрема у рамках проєкту спорудження Рогунської ГЕС (поставка обладнання).

У 2019 р. Україна увійшла до 20 ключових зовнішньоекономічних партнерів Узбекистану. Впродовж 2020–2021 рр. в Олій Мажлісі була створена міжпарламентська група співпраці Узбекистан–Україна, а у Верховній Раді України – група дружби з Республікою Узбекистан. Також у 2021 р. підписано Меморандум про створення українсько-узбецької Ділової ради на базі Торгово-промислової палати України та Республіки Узбекистан. Головним питанням у реалізації нарощування товарообігу між Україною та Республікою Узбекистан постає зниження обсягів логістичних витрат, що сприятиме зростанню масштабів поставок української продукції.

Прийняття законопроекту «Про мультимодальні перевезення» (2021 р.) створює контекст для зовнішньоекономічних відносин України з країнами регіону та стратегічними партнерами в Азії у довгостроковій перспективі. Практична реалізація сформованої в майбутньому на основі даного документу Дорожньої карти розвитку мультимодальних перевезень в Україні дозволить ініціювати приєднання України до Угоди про розвиток мультимодальних перевезень TRACECA, державами-членами якої є й центральноазійські республіки.

Раціональність порушення Україною питання входження до Тюркської ради й відновлення запиту на приєднання до Організації ісламського співробітництва (2020 р.), а також участі її в діяльності Міжнародної організації тюркської культури (TURKSOY) полягає у розширенні можливостей предметного діалогу щодо проблем анексованого Криму у контексті зміцнення зв'язків із тюркським світом.

Відкритим питанням зовнішньоекономічної політики України виступає транспортування газу з центральноазійських країн. Враховуючи стратегічний характер відносин держав Центральної Азії з РФ і КНР, зберігається монополія останніх у імпорті палива з регіону. Можливість диверсифікації поставок палива державами Центральної Азії, а особливо Туркменістаном, з огляду на енергетичний потенціал, до ЄС і до України залежить від політичної волі Росії. Експертами відзначається доцільність прямих поставок енергоносіїв з Центральної Азії у західному напрямку як геостратегічної мети Заходу, а також як альтернативи впливу КНР у регіоні, що в перспективі розглядається як важливий аспект енергетичної безпеки України.

Висновки та рекомендації.

Зважаючи на взаємозалежність країн Центральної Азії та РФ і зростання присутності провідних геополітичних гравців у регіоні (КНР, США, Туреччина), стратегія відносин України з центральноазійськими республіками потребує перегляду в плані двостороннього та регіонального співробітництва, проте вихід на рівень стратегічного партнерства в середньостроковій перспективі є мало ймовірним.

Тенденцію до перспективи політичного діалогу демонструє динаміка голосування країн Центральної Азії в ГА ООН з приводу резолюцій, пов'язаних з російсько-українським конфліктом. В умовах політичних змін у державах регіону (Казахстан, Таджикистан, Киргизстан) українській стороні доцільно зосередитись на забезпеченні співпраці на рівні законодавчої й виконавчої влади (створення спільних робочих груп, активізація діяльності комісій).

Ключовою сферою відносин України та країн Центральної Азії залишається торгово-економічна політика. Покращення інституційного фону двосторонньої співпраці в 2018–2021 рр. вимагає чіткого визначення плану заходів відповідно до Програм співробітництва, розвитку прямих контактів бізнес-партнерів, відновлення авіасполучення. Вагомим чинником поглиблення торгово-економічної діяльності постає необхідність модернізації інфраструктурної мережі України задля реалізації зовнішньополітичних ініціатив.

З урахуванням ваги азійського вектора зовнішньої політики України важливо заручитися підтримкою центральноазійських держав у вирішенні питання вступу до Організації ісламського співробітництва; підготувати та представити конкретні пропозиції щодо розширення співпраці у рамках Тюркської ради та TURKSOY.

5.19. Цапко О.М., Хойнацька Л.М. Зовнішньополітичні пріоритети країн Центральної Азії в нових геополітичних реаліях: висновки та пропозиції для України

Російське повномасштабне вторгнення на територію України, яке розпочалося 24 лютого 2022 року призвело до зміни геополітичної ситуації не лише у Євразії, але й у всьому світі, виявивши найбільш слабкі місця сучасної світової геополітики. Це вторгнення показало всю слабкість сучасного світового порядку. Зокрема довело, що основоположні міжнародно-правові норми – право людства, націй і народів на існування, розвиток, мир, суверенітет, самозахист, самовизначення, рівність, свободу, справедливий світопорядок, – на практиці не працюють. Сучасне міжнародне право і спеціально створені для його дотримання міжнародно-правові організації, починаючи з ООН, не гарантують безпеки країнам світу, що дає нам підстави з прикрістю констатувати, що у сучасній міжнародній політиці і надалі головну роль відіграватиме фактор сили.

Поряд з цим, розпочата Росією війна проти України, показала реальне ставлення найбільш впливових країн світу до нашої держави та українського народу, який веде виснажливу війну не лише за свою свободу, але й свободу та цінності всієї західної цивілізації. З одного боку, всебічна підтримка, яку на сьогодні надає прогресивна світова спільнота, вселяє віру в перемогу України над російським агресором. З іншого боку, ми помічаємо, що в нових геополітичних реаліях, практичні зовнішньополітичні дії низки країн часто розбігаються із задекларованими ними основними принципами та цінностями, що призводить до непрогнозованості їхньої політики, а відповідно і зменшення рівня довіри до їхніх керівників, що ускладнює і без того непрості відносини між країнами світу. До таких країн ми відносимо і країни Центральної Азії.

Стосовно зовнішньополітичної орієнтації країн Центральної Азії (далі – ЦА), слід зазначити, що, починаючи з моменту проголошення їхньої незалежності в період 1990–1991 рр., вона завжди були в об'єктиві прискіпливої уваги гравців сучасної світової геополітики.

Пояснення цьому ми знаходимо перш за все у тому, що зазначені країни, до числа яких відносимо Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан і Туркменістан мають важливе стратегічне значення як для євразійського регіону, так і всієї світової геополітики. В силу свого географічного положення країни ЦА завжди були своєрідним об'єднуючим ланцюгом між Заходом і Сходом. Особливо їх значення зросло на початку 2000-х років, коли перед світовою спільнотою гостро постала проблема боротьби з ісламізмом, наркоторгівлею, міжнародним тероризмом, вирішення якої значною мірою залежало від зовнішньополітичної активності вищезазначених країн. Крім того, країни ЦА володіють величезними запасами природних ресурсів, зокрема нафтою і газом, що тим самим посилює їхнє зовнішньополітичне та економічне значення. Соціально-економічний розвиток країн ЦА історико-географічними чинниками був пов'язаний з Росією і Китаєм. Після здобуття незалежності, новостворені держави ЦА почали проводити політичні і економічні реформи, що дало можливість західним партнерам долучитися до їх реалізації. Стратегічна присутність різних політичних гравців надала країнам ЦА можливість обирати зовнішньополітичних партнерів, маневруючи між ними для забезпечення власних національних інтересів.

Російське повномасштабне вторгнення на територію України, яке розпочалося 24 лютого 2022 р., стало для країн ЦА своєрідним тестом на зовнішньополітичну зрілість, спроможність проводити незалежну зовнішню політику та нести відповідальність за свої дії. Адже саме від їх позиції значною мірою залежать ступінь зовнішньополітичної підтримки російської агресії щодо України та ефективність західних санкцій проти Росії, що зрештою напряму впливає на хід самої російсько-української війни.

З початку російсько-української війни стало очевидним, що на офіційному рівні позиція правлячих кіл країн центральноазіатського регіону стосовно російського вторгнення в Україну є досить невизначеною.

Зокрема, керівництво Таджикистану на наступний день після російського вторгнення в Україну прийняло на найвищому офіційному рівні голову ради федерації Росії В. Матвієнко, яка прибула для участі у міжпарламентському форумі. Офіційні ЗМІ повідомили, що на зустрічі зі спікером Меджилісу Таджикистану Рустамом Емомалі, російська політикиня «проінформувала керівництво країни про кризу в Україні». Однак таджицький спікер у відповідь лише обмежився коментарем, що керівництво країни «уважно слідує і все знає...». В ході зустрічі президентом Таджикистану Е. Рахмоном про ситуацію в Україні не було сказано жодного слова.

Пояснення такій політиці з боку Таджикистану, ми знаходимо в тому, що керівництво країни розуміє всі ризики, з якими може зіткнутися у разі перемоги РФ в Україні, небезпідставно вважаючи, що це може призвести до неконтрольованого розширення апетитів Росії в ЦА. До того ж, Таджикистан перебуває в прямій військово-стратегічній залежності від Росії, оскільки на території країни розміщені російські військові бази для контролю кордону з Афганістаном.

Щодо Туркменістану, то його керівництво повністю замовчувало наявність російського вторгнення в Україну. Зазначена подія також не висвітлюється у туркменських ЗМІ. На думку міжнародних експертів, туркменська зовнішня політика позитивного нейтралітету нагадує поведінку типового радянського чиновника – «зайвий раз не висовуватись». 7 квітня 2022 р. відбулася телефонна розмова новообраного президента Туркменістану С. Бердимухамедова з В. Путіним, в якій черговий раз наголошувалось на необхідності «подальшого укріплення туркмено-російського співробітництва, особливо в рамках «каспійської п'ятірки».

Дещо іншої позиції у формуванні ставлення до Росії та її загарбницької політики щодо України дотримувалося керівництво Киргизстану і Узбекистану. Тут чітко прослідковується невідповідність змісту офіційних заяв президентів зазначених країн із заявами російського керівництва.

Так, на наступний день після російського вторгнення в Україну, а саме 25 лютого 2022 р., прес-служба Росії повідомляла, що в телефонній розмові з В. Путіним президент Узбекистану Ш. Мірзієєв, заявив, що він «розуміє і підтримує дії Росії щодо України». Однак, цю інформацію заперечив прес-секретар президента Узбекистану Ш. Асадов, зазначивши у своєму телефонному інтерв'ю наступне: «щодо воєнної операції Росії в Україні, Узбекистан проводить виважену і нейтральну політику».

Стосовно Киргизстану, то 26 лютого 2022 р. в офіційному повідомленні Кремля, яке стосувалося телефонної бесіди В. Путіна з президентом країни С. Жапаровим зазначалося, що киргизький керманич підтримує «операцію Росії на Україні». Зокрема, як зазначалося в повідомленні, «Садир Жапаров наголосив на відповідальності Києва за зрив мінських домовленостей і висловив підтримку рішучих дій російської сторони по захисту мирного населення Донбасу». Однак, прес-служба президента Киргизстану у короткому звіті про телефонну бесіду лише зазначила, що президенти обох держав «обмінялися думками щодо міжнародних та регіональних питань безпеки, в тому числі і стосовно ситуації в Україні».

Щодо Казахстану, то його, поряд з Білоруссю, вважають найближчим союзником Росії, оскільки країна є членом створених за ініціативи РФ інтеграційних об'єднань: СНД, ОДКБ та Євразійського економічного союзу. Ще напередодні вторгнення російських військ в Україну, а саме 22 лютого 2022 р. між президентом Казахстану К.-Ж. Токаєвим і В. Путіним відбулася телефонна розмова, під час якої казахстанський лідер був проінформований про «позицію російського керівництва щодо України». Однак, на сайті президента Казахстану містилися лише повідомлення, які стосувалися зниження негативного впливу української кризи на економіку Казахстану, висвітлювалися відносини між обома країнами та їхніми лідерами.

За інформацією низки американських та європейських ЗМІ, Росія тоді просила керівництво Казахстану відправити військових на допомогу російським окупаційним військам в Україні, проте останній відмовив. Спікер сенату Казахстану М. Ашімбаєв, з цього приводу зазначив, що у відповідності зі статуту ОДКБ, Казахстан може відправляти свої збройні сили лише в якості миротворців і тільки на територію країн-учасниць цієї організації. Зважаючи на те, що Україна, на території якої ведуться військові дії, не є членом ОДКБ, Казахстан вважає себе вільним від будь-яких зобов'язань щодо військової підтримки Росії.

На сьогодні Казахстан, який вважається найбільш потужною, як за територією, так і за своїм ресурсним потенціалом державою ЦА, займає досить обережну позицію щодо російського вторгнення, з одного боку, підтримуючи незалежність і територіальну цілісність України, а з іншого, керівництво цієї країни заявляє, що поважає геополітичні інтереси Росії як союзника і важливого геополітичного партнера. Така позиція пояснюється намаганням зберегти економічні відносини з Росією та спробою розвивати прагматичні відносини з країнами Заходу. На сьогодні влада Казахстану опинилася у складній внутріполітичній ситуації і змушена на зовнішньополітичному рівні проводити політику «подвійних стандартів», враховуючи вимоги значної частини населення своєї країни, яка симпатизує Україні і вважає за необхідність більш жорсткої реакції Казахстану на агресію Росії.

Показовим в цьому відношенні є виступ президента Казахстану К.-Ж. Токаєва на Санкт-Петербурзькому економічному форумі 18 червня 2022 р., в якому він наголосив, що його країна не визнаватиме квазідержавних утворень, а саме ЛНР та ДНР, поряд з Абхазією та Південною Осетією.

Лідер Казахстану з цього приводу заявив: «Якщо право націй на самовизначення буде реалізовано по всьому світу, замість 193 дер-

жав, які входять до складу ООН, на планеті таких виявиться понад 500, і це буде хаос. Із цієї причини ми не визнаємо ні Тайвань, ні Косово, ні Південну Осетію, ні Абхазію. Очевидно, цей принцип буде застосовано і щодо квазідержавних територій, якими, на наш погляд, є Луганськ і Донецьк», – зазначив Токаєв.

Такий демарш К.-Ж. Токаєва викликав негайну негативну реакцію Москви. Щоб «провчити» казахстанського керманича, Росія перекрила роботу головного нафтогону Каспійського трубопровідного консорціуму (КТК), яким перекачуються дві третини казахстанського експорту нафти через порт м. Новоросійська.

Незабаром цей трубопровід під приводом екологічних порушень було перекрито вдруге. Після цього, К.-Ж. Токаєв змушений був змінити риторику в бік підтримки дій Росії.

Таким чином, реакція країн ЦА на агресивну російську політику щодо України, черговий раз стала свідченням їхньої зовнішньополітичної несамостійності, а також значної економічної і політичної залежності режимів від зовнішньої підтримки, особливо російської, оскільки держави регіону тісно пов'язані з Росією як у плані політичному, так економічному та безпековому. Москва прагне домінувати в центральноазіатському регіоні, закріпивши свою присутність за допомогою двох організацій – Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) та Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ).

Окрім того, російська агресія проти України породила для держав регіону додаткові проблеми, пов'язані з їхнім виживанням в умовах економічного спаду в РФ, вразливістю їхньої безпекової сфери, необхідністю подальшої диверсифікації міжнародних зв'язків тощо. На сьогодні, надмірна залежність економік країн ЦА від трудової міграції та російських ринків ці виклики лише поглиблює.

У разі послаблення Росії країни ЦА ризикують потрапити під значний економічний та політичний вплив Китаю. На практиці, це виглядає так, що Москва є некомфортним партнером, проте більш зрозумілим з погляду взаємодії політичних еліт і простого населення, ніж Пекін.

Все це загалом призвело до того, що на сьогоднішній день, пропегований керівництвами країн ЦА нейтралітет щодо оцінки російського повномасштабного вторгнення еволюціонував у політику обережного балансування з метою збереження більш-менш пристойного «іміджу» в очах західних країн і в той же час збереження відносин із Росією, незважаючи на її нинішню міжнародну ізоляцію.

Наразі керівництво жодної з вищезазначених країн не надало принципової політичної і правової оцінки російським злочинам в Україні. Тим самим країни ЦА стають заручниками агресивної по-

літики кремля, що зрештою не сприятиме їхньому зовнішньополітичному авторитету та в подальшому негативно вплине на повноцінний соціально-економічний, політичний й культурно-духовний розвиток їхніх суспільств.

Висновки та рекомендації.

У сучасних геополітичних реаліях, кожна з держав ЦА вимушена боротися з негативними наслідками російської агресії проти України, намагаючись віднайти свою власну зовнішньополітичну нішу і тим самим, по можливості максимально, відмежуватися від російського впливу і російської залежності. З цього приводу професор Американського університету в Центральній Азії Е Джураєва, справедливо зазначає, що ці країни у дійсності розуміють всю «безпідставність і несправедливість розпочатої Росією війни проти України, однак їхня велика залежність від РФ не дозволяє їм негативно висловлюватися щодо цієї ситуації».

Нинішня ситуація дає підстави констатувати кризу політики нейтралітету та багатовекторності, що намагаються проводити країни ЦА. Її наслідком стала відсутність у керівництва цих країн чіткої зовнішньополітичної позиції, адже на сьогодні жодна з них не засудила російську агресію стосовно України, не дала чіткої політичної та правової оцінки злочинам, які чинять російські окупанти на тимчасово окупованій українській території.

Необхідно також зазначити, що всі заклики і «миролюбиві ініціативи» лідерів країн ЦА стосовно вирішення питання російсько-української війни шляхом дипломатичних переговорів, як підказує політична практика, є безперспективними. Більше того, вони грають на руку путінському режиму, оскільки тоді українській стороні необхідно буде погоджуватися на російські умови миру, що стане початком повного знищення української державності.

Говорячи про еволюцію зовнішньої політики країн ЦА після початку російського повномасштабного вторгнення, слід визнати, що на неї вплинули і результати нинішніх військових дій в Україні, які загалом склалися не на користь Росії. Припускаючи поразку РФ у війні та зважаючи на її нинішню міжнародну ізоляцію з боку прогресивних і економічно найрозвиненіших країн світу, керівництво країн ЦА намагається відмежуватися від Росії, шукати нових союзників та економічних партнерів в особі Туреччини, ЄС, країн Близького Сходу тощо.

Агресія Росії проти України досить чітко проілюструвала, що будь-які спроби вільної зовнішньої та навіть внутрішньої політики можуть стати для РФ приводом для застосування сили або дестабі-

лізації ситуації в будь-якій республіці колишнього СРСР, у тому числі і в республіках ЦА.

Окрім того, опинившись в міжнародній ізоляції, під значним санкційним тиском, російське керівництво буде вимагати від центральноазійських «союзників» відкритішої підтримки своєї агресивної політики.

Подальше дотримання керівництвом країн ЦА політики байдужості та замовчування, прикрите нейтралітетом та невтручанням, навряд чи допоможе побудувати в майбутньому сильні і процвітаючі держави. Історичний досвід переконливо доводить, що будь-яка безпринципна політика у стратегічній перспективі призводить до однозначного програву.

У **сфері зовнішньополітичних відносин**, керівництву української держави та вітчизняній дипломатії слід брати до уваги позицію офіційних лідерів країн Центральної Азії. Водночас українській стороні необхідно, сповідуючи селективний підхід, переконливо вести з політичним керівництвом кожної країни даного регіону наполегливу роботу щодо їх чіткішого проукраїнського визначення уже в найближчій перспективі. З цією метою, пропонуємо наступні кроки.

У відносинах з лідерами зазначених держав акцентувати увагу на спільних подіях в історії України та країн ЦА. Зокрема, необхідно:

- наголошувати, що Україна у цій війні бореться не лише за свою свободу, але й свободу інших народів. Від результату цієї боротьби залежить побудова досконалішої архітектури міжнародних відносин, яка гарантуватиме безпеку не лише для світових геополітичних лідерів. При цьому зазначати, що на сьогодні Росія повністю втратила своє значення як впливового геополітичного гравця та посередника у відносинах між Сходом та Заходом;

- робити акцент на історію спільної боротьби України і народів ЦА з російським більшовизмом у 20–30 рр. XX ст. та спільно пережитий штучний Голодомор у 30-х рр. XX ст. з обов'язковим наголосом на тому, хто винуватий в його організації;

- висловлювати обов'язкову подяку за будь-яку їхню позицію чи дію в інтересах України. Зокрема, окремо подякувати за голосування цих країн щодо українських резолюцій в ООН;

- зважаючи на значну присутність російських ЗМІ в інформаційному просторі країн ЦА зробити більш дієвим інформаційний обмін між Україною і цими країнами, з метою надання об'єктивної інформації як щодо російської агресії стосовно України, так і всієї геополітичної ситуації у світі. Зокрема, на всіх рівнях переконувати, що нинішня російсько-українська війна не є «конфліктом між Москвою і Вашингтоном», а являє собою боротьбу України за власну неза-

лежність. Вважаємо за необхідне робити акцент на інформуванні суспільств країн регіону про військові злочини російських загарбників проти мирного населення України, численні факти скоєних вбивств, депортацій, мародерства, знищення культурних цінностей тощо.

У сфері **зовнішньоекономічних відносин** між Україною та країнами ЦА, пропонуємо наступне:

- попри ведення війни і складнощі логістичного зв'язку, продовжувати економічне співробітництво з країнами ЦА з метою збереження економічних зв'язків для подальшого їх використання у повоєнний період;

- центральним органам виконавчої влади України та вітчизняним дипломатичним установам в країнах ЦА, надавати всіляку підтримку й сприяння українським комерційним структурам, які задіяні в енергетичних та логістичних проєктах зазначених країн, а також співпраці у сферах медицини, цифрових технологій тощо;

- звертати увагу керівництва і підприємницьких кіл країн ЦА на значні шанси України в близькому майбутньому, стати ключовим євразійським транзитером товарів та послуг;

- наголошувати, що у разі зміни зовнішньої політики країн ЦА на більш проукраїнську, наша держава виступатиме як надійний посередник і лобіст інтересів країн ЦА в структурах ЄС та США тощо.

5.20. Деменко О.Ф. Проблеми соціально-економічної модернізації Казахстану

Після проголошення незалежності траєкторія політичного та соціально-економічного розвитку Казахстану мала істотні відмінності від шляхів розвитку інших пострадянських країн Центральної Азії (ЦА). Конструювання сучасної політичної та соціально-економічної системи Республіки Казахстан (РК) відбувалося поступово, при незмінно високій ролі першого президента Н. Назарбаєва. Значною мірою завдяки його зусиллям Казахстан зміг уникнути шокових економічних реформ і внутрішньополітичних потрясінь.

У березні 2019 р. у Казахстані розпочався процес транзиту влади, який на сьогоднішній день відбувається під контролем першого президента РК та його оточення. Зберігши у своїх руках значні повноваження, Н. Назарбаєв став фактично неформальним гарантом стабільності та спадкоємності курсу, який продовжує реалізовувати його спадкоємець К.-Ж. Токаєв. Разом з тим, певні складнощі створює факт наявності двох центрів політичної влади, при якому два

ключові гравці політичної системи, перший і другий президенти, та їх апарати борються за вплив.

Отримавши незалежність у 1991 р., Казахстан майже ціле десятиліття перебував в економічному занепаді. ВВП у поточних цінах за період 1991–1998 рр. скоротився на 11%. Це було наслідком як несприятливої світової кон'юнктури на сировинних ринках, так і сильної залежності від економічної ситуації у Російській Федерації, головному торговому і геополітичному партнері країни. Із 2000 по 2006 рр. щорічне економічне зростання у Казахстані складало у середньому 10%, показавши рекордний показник 13,5% у 2001 р. Підйом був забезпечений в основному за рахунок нафтогазового сектора. З 1998 по 2007 рр. вартість нафти марки Brent збільшилася більш ніж у п'ять разів, а ВВП Казахстану у доларах за той же період часу зростав на 9% щорічно.

Разом з тим, сильна залежність від сировинних ринків призводила до економічних спадів у країні через періодичні світові фінансові кризи та падіння світових цін на нафту. Зокрема, у 2009 р. зростання ВВП сповільнилося до 1,8%. Надалі за рахунок поліпшення кон'юнктури на сировинних ринках у 2010–2011 рр. казахстанська економіка відновилося, показавши 7% зростання. У 2015–2016 рр. економічне зростання сповільнилося до 1,1–1,2%, що було пов'язано зі зниженням цін на енергоресурси і західними санкціями стосовно Росії. Залежність від РФ змусила казахстанську владу у 2009 і 2014 рр. девальвувати національну валюту тенге, а в 2015 р. слідом за Росією країна перейшла до плаваючого валютного курсу. У 2017–2018 рр. пожвавлення сировинних ринків і приплив іноземних інвестицій сприяли відновленню зростання до 4,1% за рік. У 2019 р. ВВП Казахстану зріс на 4,1%, у 2020 р. – на 2,6%, поточний прогноз зростання ВВП у 2021 р. складає 3,2%.

Загальновідомою є інвестиційна привабливість Казахстану. Значною мірою за рахунок прямих іноземних інвестицій (ПІІ) країна активно нарощувала видобуток природних ресурсів, будувала нові промислові підприємства, автомобільні та залізничні шляхи, порти, мости та інші об'єкти інфраструктури. РК займає лідируюче положення серед пострадянських країн за обсягом залучених ПІІ. За деякими оцінками, з моменту здобуття незалежності у 1991 р. Казахстан залучив понад 300 млрд дол. прямих іноземних інвестицій, що складає 75% від усіх інвестицій у Центральну Азію загалом.

Проте, починаючи з 2012 р., зростання валового припливу прямих іноземних інвестицій до РК припинилося і почалося його скорочення. Тоді ж виникла стійка тенденція зниження обсягу чистого припливу ПІІ, який у 2019 р. скоротився до 15-річного мінімуму, а з

2014 р. спостерігається стагнація обсягу накопичених іноземних інвестицій всіх видів. Така ситуація пов'язана із кон'юнктурою світових сировинних ринків і падінням цін на нафту і газ у 2014 р.

Залежність припливу іноземних інвестицій від ситуації на світових товарних ринках пояснюється тим, що їх основна частина зосереджена у сировинному секторі економіки РК – нафтогазовій та гірничодобувній промисловості, геологорозвідці, транспорті (у тому числі трубопровідному).

Станом на початок 2020 р., найбільшими країнами за обсягом накопичених у Казахстані інвестицій є шість держав: Нідерланди – 64419 млн дол., США – 38448 млн дол., Великобританія – 23028 млн дол., Китай – 14597 млн дол., Франція – 13892 млн дол. та Росія – 11714 млн дол. На ці країни припадає 75% накопичених інвестицій всіх видів в економіку республіки, у тому числі 80% – прямих, 94,5% – портфельних та 44,2% – інших інвестицій. Загалом прямі інвестиції є основним видом іноземних інвестицій, на який припадає понад 72% всіх накопичених іноземних капіталовкладень в економіку РК.

Історично економіка Казахстану протягом багатьох десятиліть формувалася як сировинна база єдиного народногосподарського комплексу СРСР. В умовах незалежного розвитку сировинні галузі стали фундаментом економіки Казахстану. Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) є основою соціально-економічного розвитку Казахстану, завдяки якому країна глибоко інтегрувалася у глобалізовану економіку. Продукція ПЕК становить 17% казахстанського валового внутрішнього продукту та забезпечує 44% республіканського бюджету. Однак, саме з енергетичним сектором пов'язані і основні ризики, які можуть негативно впливати на казахстанську економіку у контексті формування збалансованої структури економічної діяльності країни. Головною проблемою у цьому аспекті є значні коливання цін на нафту, які спостерігаються останніми роками, та негативний вплив пандемії коронавірусу «COVID-9» на розвиток нафтового сектору.

Галузі казахстанського ПЕК включають нафтогазову, атомну, вугільну та електроенергетичну сфери. Казахстан є важливим джерелом енергоресурсів для світової економіки, оскільки він володіє 3,6% світових запасів первинної енергії. У 2019 р. країна займала 12-те місце у світі за обсягами доведених запасів нафти і газоконденсату із показником щорічного видобутку 90,5 млн т нафти (на експорт відправлялось 72,4%). За доведеними запасами природного газу Казахстан у 2019 р. займав 22-ге місце у світі, видобуваючи 56,4 млрд куб. м. газу (на експорт відправлялось 34%). Крім того, Казахстан займає

2-ге місце у світі з видобутку урану, а також – 8-ме місце з видобутку вугілля.

Основний приріст видобутку нафти у 2019 р. був пов'язаний з динамічним освоєнням родовищ Кашаган (14,1 млн т видобутої нафти), Тенгіз (29,8 млн т) та Карачаганак (11,2 млн т). Сумарні показники цих трьох активів складають близько 60% від усього видобутку нафти та 94% від видобутку природного газу. При цьому, частка національної компанії «КазМунайГаз» у розробці названих родовищ становить лише 29% у Тенгізі, 16% у Кашагані і 10% у Карачаганакі.

Перешкодами для сталого розвитку газової галузі Казахстану є: залежність видобутку газу від розробки нафтових родовищ, оскільки видобуток газу базується на використанні попутного нафтового газу; слабкий рівень розвитку газотранспортної інфраструктури для внутрішнього використання, експорту та транзиту газ. Внаслідок транзитного характеру газотранспортної інфраструктури частина території РК залишається негазифікованою. Південні регіони країни залежать від поставок газу із Узбекистану, а північні – від поставок з Росії.

Непогані перспективи для розвитку у Казахстані має атомна енергетика. РК є лідером на світовому ринку природного урану. Оскільки у країні немає власних атомних станцій, вся видобута сировина відправляється на експорт. У 2019 р. було експортовано 22,8 т урану, що становило понад 40% світових поставок.

Важливе місце у Казахстані зберігає й вугільна енергетика. Хоча на сьогоднішній день кон'юнктура на світових енергетичних ринках складається не на користь вугілля, частка вугільної енергетики в енергетичному балансі країни не зменшується. Більше 60% із видобутих 115,4 млн т вугілля споживається на внутрішньому ринку.

Проблемою для розвитку ПЕК Казахстану є обмеженість маршрутів постачання енергетичних ресурсів на ринки збуту. Переважна частина казахстанських нафти і газу транспортується через територію Росії.

Гірничо-металургійний комплекс (ГМК) Казахстану на сьогоднішній день забезпечує виробничі і валютно-фінансові потреби країни та є одним з найважливіших стратегічних секторів економіки. Частка ГМК складає більше 7% ВВП, 19% обсягу промислового виробництва, понад 35% продукції обробної промисловості та 20% експортного потенціалу РК. На підприємствах галузі працює більше 300 тис. осіб, що становить приблизно 3,6% загальної чисельності зайнятого населення республіки. За загальним обсягом видобутку твердих корисних копалин Казахстан займає 13-те місце у світі. Наявної ресурсної бази при поточному рівні виробництва вистачить ще на 30–40

років, враховуючи, що на сьогодні в розробку залучено лише близько 10–15% запасів і прогнозних ресурсів розвіданих родовищ.

Головними проблемами ГМК Казахстану є: відсутність резервних родовищ із рентабельними запасами; високий ступінь зносу основних виробничих фондів і технологічне відставання; значний рівень забруднення навколишнього середовища; недостатній розвиток інтегрованих комплексів з повним циклом виробництва від видобутку сировини до випуску продукції із високим ступенем доданої вартості; відносно низька ємність внутрішнього ринку; високі енергоємність, трудомісткість та матеріаломісткість продукції.

Протягом 1991–2000-х рр. у Казахстані відбулося роздержавлення економіки і первісне нагромадження капіталу. На початку 2000-х рр. вже 75% ВВП республіки формувалося приватним сектором. Приватизація призвела до серйозної олігархізації економіки. Залучення західних інвесторів теж не стало однозначним позитивним фактором приватизації, оскільки ефективність використання залучених ресурсів була низькою через виведення капіталу у різні офшорні зони. Тим не менше, за рахунок приходу в країну іноземного капіталу великий бізнес був і залишається важливим актором внутрішньополітичної та інформаційної політики РК.

Малий та середній бізнес (МСБ) у Казахстані, з його мобільністю і швидкою реакцією на зміни зовнішніх умов, відіграє важливу роль. Він реалізує не тільки економічну, а й важливу соціальну функцію, сприяючи формуванню середнього класу та самозайнятості населення. МСБ забезпечує 37% зайнятості населення (для порівняння, в Європейському союзі – 66,9%, у Росії – 26,4%).

Близько 80% території РК (понад 200 млн га) характеризуються як сільськогосподарські землі. Однак, лише 40% або 96 млн га використовуються у сільськогосподарському обороті, згідно з офіційною статистикою. Через несприятливі погодні умови та низьку технологічну оснащеність галузі в окремі роки показники виробництва сільськогосподарської продукції мають великі коливання. Вимагають поліпшення процеси переробки і реалізації продукції як на місцевому, так і зарубіжних ринках. У РК переробляються всього 2–3% від усього обсягу виробленої продукції овочівництва та плодівництва. Проте, не зважаючи на низьку частку переробки сільськогосподарської продукції, країна входить до числа найбільших світових виробників і експортерів зернових культур і борошна.

Сільське господарство залишається малопривабливим для інвесторів, у галузь залучено лише 1% від загального обсягу ПІІ та 3,2% від обсягу інвестицій в основний капітал. Намагання влади спростити для іноземців доступ до сільськогосподарських земель і тим самим

збільшити аграрне виробництво викликає потужний суспільний спротив, в основі якого лежить страх перед китайською експансією.

Найважливішим торгівельним та інвестиційним партнером Казахстану є Європейський Союз. На сьогоднішній день товарообіг між країнами ЄС і РК становить близько 30 млрд дол. Казахстан забезпечує до 20% загального обсягу імпорту енергоносіїв до країн Євросоюзу, експортуючи, наприклад, нафту на суму близько 10 млрд дол. щорічно. Також на країни ЄС припадає близько 72% обсягу ПІІ в економіку Казахстану, що підтверджує важливість європейського вектора в його зовнішній політиці.

Традиційно важливим партнером для РК є Російська Федерація. Співробітництво між двома країнами охоплює багато напрямків співпраці – від сфери оборони і безпеки до торгово-економічної кооперації у рамках Євразійського економічного союзу (ЄАЕС). Останніми роками у взаєминах між РФ та РК сформувалися серйозні протиріччя. По-перше, схожість економічних моделей та структури експорту Росії і Казахстану перетворює їх на конкурентів на ринках ключових торгівельних партнерів, у першу чергу – ЄС та Китаю. По-друге, процеси національно-державного будівництва у Казахстані сприяють зростанню популярності національно-патріотичної ідеології у суспільно-політичному та інформаційному просторі країни, зміцненню позицій казахської мови та призводять до поступової втрати впливу радянсько-російських наративів у політичному та історичному дискурсі РК. Ці процеси впливають і на зовнішньополітичне позиціонування Казахстану на міжнародній арені, який прагне активнішої взаємодії з ЄС, США та Туреччиною, що вкрай негативно оцінюється у Росії, яка сприймає Казахстан як сферу свого монопольного впливу. По-третє, найголовніша проблема поступової ерозії російсько-казахстанських відносин полягає в тому, що Росія так і не змогла стати для Казахстану привабливим прикладом політичного і соціально-економічного розвитку.

Слід зазначити, що членство в ЄАЕС, в якому домінуючу роль відіграє РФ, в умовах міжнародної ізоляції і санкційного тиску проти останньої, ще сильніше закріпило Казахстан на орбіті Росії. Російські економічні труднощі й негаразди та введені Заходом санкції тепер опосередковано впливають і на РК. Економічна криза в регіоні ЦА, яка в основному викликана значними коливаннями цін на нафту, значно знизила потенційні вигоди від створення ЄАЕС як через високі зовнішні тарифи, так і через відсутність прогресу щодо скасування внутрішніх нетарифних бар'єрів. Протягом 2015–2020 рр. доля країн ЄАЕС в зовнішньоторговельному балансі РК складала близько 22%, при досить високому рівні торгового дефіциту. Так, за підсум-

ками 2019 р. частка ЄАЕС в казахстанському імпорті склала 39,1%, а частка в експорті – 10,9%.

Співробітництво з Китаєм допомагає Казахстану певною мірою нівелювати залежність від Росії, сприяє диверсифікації транзитних коридорів для постачання продукції на світові ринки. Проте ця співпраця породжує також і цілий ряд суперечностей. Серед них: асиметричний характер взаємин сторін та домінування інтересів КНР; сприйняття Китаєм Казахстану та інших країн ЦА в якості ринків збуту китайських товарів, джерела природних ресурсів та транзитної території; ментальні та культурні відмінності, потенційна загроза трудової міграції з Китаю, що стимулює антикитайські настрої. Проблемою також є загострення конкуренції між ЄАЕС і проектом «Один пояс – один шлях». Більш висока конкурентоспроможність китайської ініціативи, у порівнянні з ЄАЕС, який немає чіткої концептуальної основи та тримається лише на геополітичних прагненнях РФ, може призвести до загострення боротьби за вплив у регіоні ЦА.

Досить міцні позиції в економічній сфері Казахстану займають Сполучені Штати. Їм належить друге місце (після Нідерландів) за обсягом вкладених інвестицій, американський капітал присутній у нафтогазовій сфері, металургійні підприємства РК поставляють до США рідкоземельні елементи. Значна частина казахстанської еліти орієнтована на Захід, де багато її представників отримали освіту. В умовах багатовекторної зовнішньої політики Казахстану співробітництво зі США відіграє надзвичайно важливу роль, особливо щодо балансування впливу РФ та КНР.

Казахстан є безумовним лідером серед країн ЦА за всіма соціально-економічними показниками. При цьому, незважаючи на географічну близькість, спільні соціальні й етнокультурні риси та історичне минуле, тільки 4,9% зовнішньої торгівлі Казахстану доводиться на його сусідів по регіону ЦА, у той час як частка ЄС становить 32,6%, Росії – 22%, Китаю – 13,5%.

Уповільнення темпів економічного зростання, яке було результатом збільшення обсягів видобутку і експорту мінеральних ресурсів, та кілька хвиль девальвації національної валюти значною мірою нівелювали економічні досягнення останніх десятиліть та призвели до ускладнення соціально-економічної ситуації у Казахстані. Рівень життя багатьох громадян залишається низьким, зростає бідність, серйозною проблемою залишається безробіття, у тому числі і серед молоді. Майже кожна 10-та молода людина у Казахстані не залучена до освітньої або трудової діяльності, загалом чисельність таких людей досягає декількох сотень тисяч осіб.

Серйозною проблемою для країни є значний дисбаланс між регіонами за рівнем економічного розвитку. Головними економічними центрами Казахстану залишаються нафтовидобувні регіони західного Казахстану і три найбільших міста – Нур-Султан, Алмати та Шимкент. Решта території країни не може похвалитися значними економічними успіхами. Останніми роками відбувається падіння продуктивності праці через неефективність управління, розвиненість корупції та слабкість судової системи. Знову загострилась міграційна ситуація – збільшився відтік населення. Країну залишають бізнесмени і кваліфіковані фахівці, працівники креативних та творчих індустрій, молодь. На тлі економічних проблем головним завданням керівництва країни на найближчі роки залишається соціальна підтримка населення.

Перешкодою для модернізації казахстанського суспільства, його консолідації та формування єдиної політичної нації є тенденція до внутрішньої диференціації соціуму і відродження традиціоналізму, що ускладнює формування загальнонаціональної ідентичності. Цей феномен сприяв актуалізації історичної пам'яті про кочовий спосіб життя казахів та пов'язаний із ним трайбалізм. Трапляються випадки, коли кар'єрне зростання особи відбувається не за морально-діловими якостями, а за ознаками родової приналежності.

Слід зазначити, що протестний потенціал у Казахстані потенційно є досить високим. Серед причин, які можуть його спровокувати, варто відзначити високий рівень соціальної несправедливості, незадоволеність авторитарним клановим правлінням, відсутність чесних і справедливих виборів, соціальні й економічні негаразди, неможливість добитися правди в державних органах включно із судами, прокуратурою й поліцією, корупція та непотизм правлячої еліти.

Політична еліта Казахстану усвідомлює складність соціально-економічної ситуації у країні. За ініціативи президента К.-Ж. Токаєва впроваджується нова система державного планування. Одним із основоположних документів цієї системи стала Стратегія національної безпеки Республіки Казахстан на 2021–2025 роки, затверджена указом президента РК 21 червня 2021 р., яка істотно скоригувала завдання економічної безпеки Казахстану. Для її забезпечення декларується перехід до моделі зростання, стійкої до зовнішніх шоків, такої, що стимулює продуктивність і підвищення рівня технологічної складності, створює постійні високопродуктивні робочі місця та умови для підвищення доходів населення. Іншими актуальними напрямками виступають продовольча безпека, стабільність фінансової системи, мінімізація ризиків у транспортно-транзитній сфері та екологічна безпека.

Висновки та рекомендації.

Аналіз проблем соціально-економічної модернізації Казахстану у пострадянський період дозволяє зробити висновок як про наявність здобутків, так і про накопичення цілого ряду суперечностей у соціально-економічному розвитку цієї країни. Після економічного спаду перших років незалежності, сприятлива кон'юнктура на сировинних ринках на початку XXI ст. дозволила Казахстану здійснити стрімкий прорив у зростанні ВВП, розмір якого зріс більш ніж удвічі порівняно з 1991 р., вирішенні соціальних проблем населення та розвитку інфраструктури. Водночас, залежність РК від продажу енергоресурсів та іншої сировини, низька інвестиційна привабливість обробних галузей промисловості залишають економіку країни вразливою й чутливою до змін кон'юнктури на сировинних ринках. Проблемою сучасного Казахстану є нерівномірність у розвитку окремих регіонів та їх забезпеченні інфраструктурою.

Попри широкі амбіції та державні програми, спрямовані на перетворення РК на фінансовий і логістичний центр регіону ЦА, Казахстан залишається країною, орієнтованою на експорт різноманітних ресурсів та сільськогосподарської продукції із незначним виробництвом готових промислових виробів та сферою послуг, спрямованою на задоволення внутрішніх потреб. У структурі казахстанського експорту більше 70% складає продукція видобувної промисловості, а експорт обробної промисловості становить лише 14%. При цьому, проблемою для розвитку енергетичного сектору РК є обмеженість маршрутів постачання енергетичних ресурсів на ринки збуту, оскільки переважна частина нафти і газу транспортується через територію РФ.

Перед сучасним Казахстаном з усією гостротою постало питання щодо зміни моделі економічного зростання шляхом розвитку високотехнологічних секторів промисловості, підтримки малого та середнього бізнесу. Потребує підвищення ефективності й система державного управління, яка є занадто забюрократизованою і громіздкою. Також назріла реформа соціальної політики, яка має бути спрямована на збільшення соціальної підтримки громадян. Нарешті, необхідна зміна політики розвитку регіонів, у першу чергу щодо забезпечення робочих місць та зниження регіональних диспропорцій.

Досвід соціально-економічної модернізації Республіки Казахстан є корисним для України, особливо у питаннях, які стосуються: проведення багатовекторного зовнішньоекономічного курсу; активного балансування і взаємовигідного співробітництва із провідними центрами світової політики; реформування національної економіки

та розбудови транспортної інфраструктури; сприяння розвитку національного бізнесу; залучення ПІІ.

Не зважаючи на значну залежність Казахстану від РФ та його активну участь у російських інтеграційних об'єднаннях, українсько-казахстанські відносини мають високий потенціал для розвитку, зокрема, в енергетичній, транспортно-комунікаційній, машинобудівній та агропромисловій сферах. В умовах енергетичної кризи, яка постала перед країнами ЄС та Україною наприкінці 2021 р., особливо актуальним і взаємовигідним для всіх сторін постає питання щодо забезпечення прямих поставок казахстанських нафти і газу як до країн ЄС, так і до України.

5.21. Воробей О.В. Протести в Казахстані: причини, наслідки та їх вплив на безпеку України

Головним завданням кожної держави є гарантування власної національної безпеки, задля чого важливо вчасно реагувати на можливі терористичні, інформаційні, політичні, економічні та військові загрози. Особливо показовим для України є досвід країн, що мають схожі політичне минуле та рівень економічного розвитку, зокрема, йдеться про Республіку Казахстан (РК).

Початок протестів у Казахстані 2 січня 2022 р. не мав жодних виразних особливостей, це був звичний прояв соціального занепокоєння громадян у зв'язку з підвищенням цін на енергоносії. Така ситуація є типовою для багатьох країн.

Перші демонстрації проти таких дій почалися 2 січня у нафтовому місті Жанаозен Мангістауської обл. Збільшення ціни на газ влада обґрунтовувала переходом з державного регулювання на ринковий механізм ціноутворення. Економічно це рішення було правильним і за інших обставин не загрожувало б народним невдоволенням у країні, якби воно було прийняте під час мінімальної ціни на газ на світовому ринку. Проте даний перехід був здійснений владою під час максимально високої ринкової ціни на енергоносії, і можна припустити, що таким чином великий капітал Казахстану розраховував збагатитися, що і стало однією з причин та й власне приводом до початку значного невдоволення населення.

Народні збурення у даному регіоні виникали і задовго до протестів 2022 р., вони мали виключно внутрішні причини та не були пов'язані із зовнішніми чинниками. Низка протестів охоплювала країну, починаючи з 2000-х рр. і вони завжди жорстоко придушувалися владою. Здебільшого ці заворушення виникали на заході краї-

ни – у регіоні нафто і газовидобування.

Політичною причиною народних процесів стало критичне зростання розриву у рівнях життя середньостатистичного громадянина країни та представників провладної верхівки, яке зруйнувало негласний суспільний договір між владою та народом Казахстану, суть якого полягала у зростанні рівня життя в обмін на відмову від політичних свобод. Мінімальна заробітна плата в Казахстані становить 60 тис. тенге (близько 140 дол. США), середня зарплата в країні становить 500–600 дол. США, в той час як доходи правлячої верхівки станом на січень 2022 р. вимірювалися мільярдними сумами.

Потрібно зазначити, що протести січня 2022 р. були організовані набагато краще, ніж попередні, а тому не були придушені владою у перші дні. Протести охопили багато міст, 2 січня – Жанаозен, Актау; 3 січня – Актобе і Уральськ; 4 січня – Алмати.

Якщо на початку протестів лунали виключно економічні вимоги, то вже на наступний день протестувальники висунули і політичні, зокрема, остаточний відхід від політики Н. Назарбаєва, амністія для усіх учасників протестів, запровадження тимчасового уряду та повернення країни до Конституції 1993 р. Надалі мітингувальники свої вимоги до влади РК опублікували у телеграм-каналі «Протести Казахстан». Ці вимоги включали: звільнення політв'язнів; відставку президента, уряду та парламенту; створення тимчасового уряду, який повинен був провести політичні реформи, основою яких є дотримання цінностей демократії та прав людини; визнання періоду правління СРСР «злочином проти народів пострадянської імперії»; засудження агресії Росії; вихід з СНД та усіх інших союзів із Росією.

5 січня протестувальники захопили акимат (мерію) у м. Алмати, будівля якого раніше була президентською резиденцією. У приміщенні установи почалася пожежа. Також мітингувальниками було захоплено аеропорт Алмати. У місті загорівся і бізнес-центр, в якому знаходився офіс провладної політичної партії «Нур Отан».

Окрім політичних вимог частина мітингувальників чинила погроми та мародерство в місті Алмати. Дана технологія мала успіх, оскільки поміркована більшість прихильників протестного руху майже одразу відмовилися від своїх активних дій, а певна частина населення, яка пасивно підтримувала протести, відмовилася від своєї позиції через залякування. Внаслідок сутичок між мітингувальниками та поліцією жертвами стали 225 осіб, серед яких 206 мирних жителів та 19 силовиків, багато людей були поранені і травмовані.

6 січня 2022 р. влада РК оголосила надзвичайний стан по всій території країни. За офіційною версією організаторами протестів були «терористи», «керовані з-за кордону сили». Також президент К. Тока-

єв заявив про велетенські економічні збитки, пов'язані з протестами, які вимірюються 2–3 млрд дол. США.

Уряд Казахстану на чолі з прем'єр-міністром А. Мамінім пішов у відставку 5 січня, 19 січня президент звільнив міністра оборони М. Бектанова. Хоча президент К. Токаєв заявляв, що армія застосовуватися не буде, причиною звільнення міністра оборони пізніше було названо те, що «він не проявив командних якостей» та не бажав застосовувати армію проти мітингувальників.

Щоб повернути контроль над ситуацією, К. Токаєв 5 січня 2022 р. звернувся до ОДКБ з проханням надати військову допомогу «для уникнення терористичної загрози». Реагуючи на це прохання у січні 2022 р. об'єднані військові сили Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану та Таджикистану на чолі з Росією провели свою першу воєнну операцію. Основою угруповання сил ОДКБ були частини повітряно-десантних військ Росії, які прибули до Казахстану 7 січня. Загалом на території РК було розміщено 2,5 тис. військових іноземного контингенту.

7 січня перший заступник керівника адміністрації президента Казахстану Д. Абаєв заявив, що війська ОДКБ, розміщені в РК, відповідатимуть за охорону державних об'єктів і не братимуть участі у бойових операціях. Таку ж інформацію було озвучено й на офіційному сайті Міноборони РФ. Констатуємо факт, що нагальної потреби у використанні даних військ ОДКБ не було, оскільки казахська влада впоралася з придушенням народних протестів самотужки. Але ОДКБ продемонструвало здатність швидко реагувати на запит однієї з країн-учасниць договору, чия влада опинилась під загрозою. Іноземні війська були присутні на території РК з 6 до 15 січня 2022 р., ще 10 днів тривав їх вивід з території республіки.

Оскільки причини народних невдоволь у Казахстані не усунуті, можна спрогнозувати, що протестні акції у цій країні будуть періодично поновлюватися. Вже у лютому 2022 р. учасники протестів в Алмати, Актау та інших найбільш активних містах зібралися на мітинги з метою вшанування пам'яті полеглих протестувальників. Окрім цього, на поширеному в соцмережах відео залізничники с. Сайотес Мангістауського району вимагали підвищення заробітної плати до рівня 1100 дол. на місяць. Також робітники вимагали забезпечення безкоштовними обідами та виходу на пенсію у віці 57 років.

На початку лютого 2022 р. на протест вийшли і робітники комунального підприємства «РЦКУ-Актау» м. Актау, яке займається технічним обслуговуванням газопровідних мереж у житлових будинках і також вимагали підняття зарплатні. Робітники нафтовидобувної компанії «Емір Ойл» у Мангістауській обл. у лютому 2022 р. заявляли

про порушення правил техніки безпеки і закликали забезпечити їм гідні умови праці. Вони також вимагали змінити керівництво компанії, а в іншому разі погрожували припинити роботу. Вимоги протестувальників були задоволені лише частково, тому про остаточне припинення протестів у Казахстані наразі не йдеться.

Епіцентрами протестного руху стали: Мангістауська, Атирауська, Кизилординська, Жамбильська, Алматинська області Казахстану, де безпосередньо знаходяться запаси корисних копалин і де розташовано найбільше видобувних заводів та підприємств. Окремо відзначимо м. Алмати, як політичний осередок протестів, найбільше місто країни та її колишня столиця.

Висновки та рекомендації.

Причинами протестів у Казахстані були: підвищення цін на енергоносії, яке було сприйняте населенням як цинічна спроба великого капіталу РК збагатитися за рахунок народу; незадовільні умови праці та низька зарплатня робітників заводів з видобутку нафти та газу; занадто велика різниця у доходах простого населення і верхівки країни; небажання молодого покоління, яке має змогу подорожувати світом та навчатися за кордоном, жити в авторитарній країні; опозиційні настрої казахської інтелігенції, яка засуджує нинішню політику влади, відповідно до якої громадяни Казахстану позбавлені впливу на політичні та соціально-економічні процеси у країні.

Наслідками кривавого протистояння народу і казахстанської влади у січні-лютому 2022 р. стали: остаточне заміщення у владі клану Н. Назарбаєва на клан К. Токаєва; збільшення ціни на уран на світовому ринку; підвищення запиту серед населення країни на політичні та економічні зміни у Казахстані.

Окремо відзначимо наслідки і значення протестів у Казахстані на початку 2022 р. для України.

Небажання РК посилювати позиції Росії на пострадянському просторі та побоювання за власний суверенітет спричинили відмову влади Казахстану допомагати Росії у її агресії проти України. Звернення РФ до Казахстану, як до члена договору ОДКБ про допомогу на саміті ОДКБ 16 травня 2022 р., після провалу російського «бліцкригу» у війні проти України, було відхилене з посиланням на статут ОДКБ, який передбачає воєнну допомогу країнам-учасникам виключно в разі агресії проти них з боку третьої сторони.

Казахстанська влада фактично схвалила народні акції на підтримку України в Казахстані, оскільки прагне підтримувати контакти з цивілізованим світом та дистанціюватись від агресивних дій Росії на пострадянському просторі.

Казахстан намагатиметься і надалі проводити політику багатовекторності на міжнародній арені. Як і багато інших держав, РК знаходиться у стані спостереження і вичікування, чим завершиться російська агресія проти України. За результатами війни в Україні, ймовірно, що зовнішньополітичні пріоритети Казахстану будуть коригуватися. У разі подальшої світової ізоляції Російської Федерації, зовнішня політика, інвестиційне і торгово-економічне співробітництво Казахстану будуть переорієнтовуватися, здебільшого, на Китай.

5.22. Рудяков П.М. Багатовекторність зовнішньої політики по-киргизьки: переваги і недоліки

Багатовекторна зовнішня політика є характерною рисою позиціонування у системі міжнародних відносин Киргизстану й інших країн Центральної Азії. До багатовекторності центральноазійські держави штовхають як внутрішні, так і зовнішні фактори. Останні за вагою й потужністю переважають.

У перші роки незалежності багатовекторність пострадянських країн була вимушеною, й Киргизстан у цьому сенсі не є винятком. Відрив від традиційного у попередню історичну добу інтеграційного центру в особі Москви, який супроводжувався системною дезорієнтацією, зумовленою якісно новим державним статусом, принципово новими міжнародним обставинами глобального плану, підвищеною динамікою ситуації в регіоні й навколо нього, змусили Бішкек у режимі форс-мажору шукати нові варіанти зовнішньополітичних практик.

У випадку Киргизстану політика багатовекторності загалом себе виправдала, давши змогу виграти час на становлення державної системи та утвердження її міжнародної суб'єктності. Нині політика багатовекторності зберігає свій потенціал, залишається доцільною та функціональною, хоча й помітно ускладнюється через зміну характеру й інтенсивності дій зарубіжних партнерів. Не виключено що ресурс багатовекторності для Киргизстану та сусідніх держав вичерпано, й незабаром її доведеться переглядати, адаптуючи до умов багатополарності.

Концепція багатовекторності, покладена в основу зовнішньої політики Бішкека, стала фундаментальною ознакою його зовнішньополітичного курсу. Її було обґрунтовано теоретично й закріплено доктринально. Втім, між теорією й практикою утворився розрив. Декларування прихильності до багатовекторності на практиці здебільшого зводилося або до надання пріоритету зміцненню зв'язків

з колективним Заходом (США, ЄС, НАТО), або до посиленої співпраці з Росією й участі в нових інтеграційних проєктах під її егідою, або до орієнтації на регіональних акторів (Китай, Туреччина).

За умов якісно нової конфігурації системи міжнародних відносин, яка почала складатися по завершенні «холодної війни» й за її підсумками, Бішкек спробував одним ривком вписатися у зовнішньополітичні реалії в якості повноцінного суб'єкта, коли не глобальної, то регіональної політики. Для цього було обрано шлях, з одного боку, збереження традиційних зв'язків з Росією, з іншого, – форсований розвиток контактів з ЄС та США у річищі євроатлантичного вектора. Паралельно активно розвивалась співпраця з Китаєм.

Киргизька багатовекторність, як і вся зовнішня політика держави, міцно вкорінена в її географічному положенні, особливостях історичного шляху, а також у специфічному комплексі питань і проблем зі сфери безпеки. Для Киргизстану чи не найбільш значущою і вагомою підставою багатовекторності слід вважати його регіональну приналежність, яка значною мірою визначає характер його участі у системі міжнародних відносин, зовнішньополітичні пріоритети, інтеграційні орієнтири.

Сутність зовнішньої політики та політики багатовекторності Бішкека сформулював на церемонії своєї інаугурації 24 листопада 2017 р. чинний президент Киргизстану С. Жеєнбеков. «Киргизстан продовжить активну участь у міжнародних та інтеграційних процесах, – заявив він. – Братиме активну участь, у тому числі, у рамках ООН, ШОС та ЄАЕС. Курс дружби, співробітництва з Росією зміцнюватиметься. Взаємодія з державами Центральної Азії засноване на багатовіковій спільності культур, і відносини з ними розвиватимуться на основі взаємовигоди, поваги і невтручання у внутрішні справи один одного. Триватиме тісний діалог з ЄС. Планомірно розвиватиметься співпраця з Туреччиною та США».

Отже, на першому місці для Бішкека і нинішнього керівництва Киргизії залишається російський вектор. Щодо дальшого розвитку співпраці у межах регіону з регіональними партнерами, то її потенціал обмежено. В ідеалі така співпраця мала б рухатися в бік тіснішої інтеграції за моделлю, приміром, Вишеградської групи країн Центральної Європи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина). Утім, жодного натяку на те, що такий перебіг подій можливий у Центральній Азії, поки що немає. Інтереси країн різні, й їхнє зближення на даному етапі не уявляється можливим. Окрім того, залежність Киргизстану від Росії є надто значною, щоб Бішкек ризикнув піти на бодай відносно протиставлення інтересів російського проєкту ЄАЕС інтересам будь-якого регіонального інтеграційного проєкту.

З іншого боку, протягом останнього часу критично зросла економічна й кредитно-фінансова залежність Бішкека від Китаю. Відтак, багатовекторність Киргизстану трансформується у різнорівневу модель. На вищому щаблі перебувають два вектори: російський у політиці і безпеці, китайський – в економіці. На нижчому лишаються вектори регіональний та євроатлантичний.

Така структура має як свої переваги, так і недоліки. До перших слід зарахувати, по-перше, можливість за рахунок зовнішніх джерел підтримувати життєздатність держави та бодай відносно економічну рівновагу, по-друге, збереження можливостей для певного маневрування, розвитку зв'язків і співпрацю з різними суб'єктами системи міжнародних відносин і міжнародними організаціями.

Головний недолік киргизької багатовекторності це – надзвичайна складність маневрування й підтримування балансу у відносинах з різними зарубіжними партнерами, інтереси яких не співпадають. Із цього випливає інша проблема: критична залежність від взаємин партнерів між собою. Вона тягне за собою низку загроз і викликів, зумовлених високим ступенем вірогідності перенесення на двосторонні відносини з одним із партнерів проблем у його власних двосторонніх відносинах з іншими партнерами.

Нині має місце, з одного боку, участь Киргизстану в інтеграційних утвореннях під егідою Росії (СНД, ЄАЕС, ОДКБ, ШОС), з іншого, продовження киргизько-європейського діалогу щодо підключення до проєкту європейського. Консервація невизначеності у виробленні концептуальних засад та практичній реалізації національного інтеграційного проєкту, який би максимально відповідав сучасним умовам, стримує поступальний розвиток країни. Перебіг подій на глобальному, міжрегіональному, регіональному рівнях дає підстави вважати, що у найближчий час Бішкеку доведеться більш чітко й однозначно визначитися зі своїм місцем в оновленій системі міжнародних відносин. Затягування з ухваленням рішення погіршить стан справ як усередині країни, так і навколо неї.

Конкуренція між провідними зарубіжними акторами, присутніми в регіоні Центральної Азії – США, Росією, Китаєм, Євросоюзом, – у коротко- й середньостроковій перспективі посилюватиметься. Їхні відносини один з одним будуть ускладнюватися й, можливо, загострюватися. У певних аспектах, зокрема, у сфері безпеки таке ускладнення й загострення, вірогідно, нестиме в собі загрозу ситуативної дестабілізації в регіоні та в окремих країнах, зокрема, у Киргизстані. Ця обставина потребує від Бішкеку додаткових зусиль для збереження зовнішньополітичного балансу.

Умовна формула такого балансу, яка в контексті нинішнього стану міжнародних відносин уявляється найбільш прийнятною, передбачає, на нашу думку, поєднання щонайменше трьох основних компонентів. Це – безпека від Росії, фінансово-економічні преференції й бонуси від Китаю, політичний діалог з Європейським Союзом. Необхідною передумовою вдалого балансування є врахування інтересів Сполучених Штатів Америки як глобального лідера системи міжнародних відносин.

Висновки та рекомендації.

Україна не має ані потреби, ані можливості виводити двосторонні відносини із Киргизстаном на рівень одного з пріоритетів зовнішньої політики. Відтак, українсько-киргизьку співпрацю варто розвивати у загальному річизці забезпечення ефективної присутності України у регіоні Центральної Азії у багатосторонньому форматі.

Серед практичних кроків Україні доцільно докладати цілеспрямованих зусиль для утвердження за собою статусу важливого пострадянського партнера для країн Центральної Азії у реалізації проєктів зближення з ЄС.

Потребує активізації й наповнення конкретним практичним змістом робота з українською діаспорою у Киргизстані й Центральній Азії.

5.23. Бульвінський А.Г.

Еволюція Таджикистану в пострадянський період

Одним із ключових факторів еволюції Республіки Таджикистан у пострадянський період є наявність зовнішніх впливів на країну. Найважливішими їх складовими є: таджицько-афганська географічна та національна близькість; ісламський чинник; стратегічне партнерство з Росією та Китаєм; складні відносини з Узбекистаном та перський чинник.

Однак, ключові пріоритети зовнішньої політики Республіки Таджикистан зазнавали суттєвої трансформації, насамперед, під впливом внутрішніх обставин. Так, у 1990-х рр. таким пріоритетом було забезпечення миру та національної єдності у країні. З початком країними Заходу антитерористичної операції в Афганістані пріоритетом Таджикистану у 2000-х рр. стало формування поясу добросусідства на кордонах країни.

Після зміцнення політичних структур своєї державності, Таджикистан у 2010-х рр. поставив собі за мету забезпечення енергетич-

ної незалежності, досягнення продовольчої безпеки та вихід країни з комунікаційного тупика, що було відображено у Концепції зовнішньої політики Республіки Таджикистан 2015 р.

Головним принципом таджицької зовнішньої політики є «політика відкритих дверей заради добрих та взаємовигідних відносин», своєрідний різновид багатовекторної зовнішньої політики, основною ціллю якої є зміцнення й розширення торгово-економічного співробітництва та отримання політико-дипломатичної підтримки економічних інтересів країни. Цей концепт багатовекторності був сформульований Е. Рахмоном під час виступу перед Верховною радою Республіки Таджикистан 15 листопада 2002 р.

Характер та спрямованість еволюції таджицько-афганських взаємовпливів, які є одним із головних чинників для зовнішньої політики Таджикистану, у загальних рисах виглядають так. Якщо у 1990-х рр. Таджикистан був критично залежним від позиції політичних лідерів Ісламської Держави Афганістан у контексті врегулювання громадянського конфлікту в країні, то на рубежі 1990–2000-х рр. вже Таджикистан став геополітичною опорою «Північного альянсу» у його боротьбі з «Талібаном», а у 2000–2010-х рр. він почав реалізувати політику будівництва транспортних та енергетичних коридорів в Афганістан та Пакистан для виходу із комунікаційного тупика (2006 р. – проєкт Регіонального ринку торгівлі електроенергією між країнами Центральної і Південної Азії; 2016 р. – проєкт CASA-1000 та ін.).

Повторний швидкий прихід «Талібану» до влади в Афганістані у серпні 2021 р. внаслідок виведення військ США та союзників вперше створив для таджицької влади ситуацію, коли весь таджицько-афганський кордон (1,3 тис. км) потрапив під контроль радикальних ісламістів. У липні 2021 р. таджицька влада була змушена провести термінову мобілізацію 20 тис. військовослужбовців для зміцнення кордону з Афганістаном та, посиляючись на договір 2013 р. про зміцнення таджицько-афганського кордону, попросити допомоги у країн ОДКБ, членом якого Таджикистан є з 1992 р.

Нова ситуація в Афганістані є вкрай загрозливою з точки зору перспектив поширення ісламістських впливів на Таджикистан та прямого проникнення ісламських бойовиків через кордон. Однак, станом на початок вересня 2021 р. потоку біженців та спроб збройного прориву кордону у бік Таджикистану не зафіксовано.

Таджикистан є єдиною з трьох персомовних країн, де ісламські сили не прийшли до влади. Адже в Ірані у 1979 р. та в Афганістані у 1992 та 2021 рр. ісламісти перемогли і встановили ісламські республіки, у яких значну роль в управлінні державою відіграє ісламське духовенство.

Станом на 2006 р. постконфліктний період у Таджикистані був завершений: у новий уряд вперше не потрапили представники опозиції, а ООН згорнув своє Бюро зі сприяння миру у Таджикистані. На цей час завершився і перехід від системи балансу інтересів до системи центральної авторитарної влади з Е. Рахмоном на чолі.

Важливою відмінністю розвитку Таджикистану від інших пострадянських країн регіону є офіційна інтеграція носіїв ісламської доктрини розвитку (бійців та політичних представників Об'єднаної таджицької опозиції (ОТО)) до державних і силових структур країни та її політичної системи після встановлення миру у 1997 р. (легалізація та участь у виборах 2005, 2010, 2015 та 2020 рр. опозиційних партій, колишніх засновників ОТО).

У сучасному Таджикистані почав активно поширюватись салафізм, орієнтований на повернення до «чистої віри прабатьків» та очищення ісламу від будь-яких нововведень. Салафіти вважають традиційний іслам таджиків, змішаний з доісламськими традиціями та віруваннями, не справжнім ісламом і прагнуть його змінити.

Найвідомішим прикладом салафітського впливу у Таджикистані є перехід навесні 2015 р. командира таджицького ОМОН полковника Г. Халімова, невдоволеного світськими порядками в МВС країни, на бік Ісламської держави та обіцянка повернутись у Таджикистан для встановлення там законів шариату. Окрім цього, 4 вересня 2015 р. член Партії ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ) і колишній бойовик ОТО, а потім заступник міністра оборони країни генерал-майор А. Назарзода, невдоволений намірами влади припинити діяльність ПІВТ, здійснив спробу військового заколоту, організувавши збройні напади на блок-пост МВС у м. Душанбе та відділ МВС у м. Вахдат. Після цього нападу ПІВТ була заборонена, а 13 членам вищої ради партії були висунуті звинувачення у створенні злочинного угруповання.

Особливістю зовнішньої політики Таджикистану щодо ісламських країн є те, що, поступово освоюючи політичний та духовний простір ісламського світу, Таджикистан, тим не менше, будує відносини з мусульманськими державами на світській, а не на релігійній основі.

Тому триваюча підтримка Іраном ісламських сил Таджикистану, зокрема участь представника ПІВТ, офіційно визнаної Душанбе терористичною організацією, у міжнародній конференції «Ісламська єдність» (грудень 2015 р.) у Тегерані стала причиною погіршення таджицько-іранських відносин та згорання ряду економічних проєктів у Таджикистані. Це яскравий приклад нестиковки ісламської політики Ірану зі світським курсом влади Таджикистану.

Вкрай важкі соціально-економічні наслідки громадянської війни у Таджикистані сприяли зміцненню тут позицій Росії, Китаю та Ірану, оскільки вони забезпечили левову частку кредитів та інвестицій у розбудову транспортної й енергетичної інфраструктури країни. Це, у свою чергу, зробило Таджикистан фінансово залежним від КНР та РФ. У результаті Китай отримав прямий доступ до таджицьких гірськорудних ресурсів, а Росія та Іран – до енергетичної інфраструктури.

Росія є найбільшим інвестиційним партнером Таджикистану. Станом на 2018 р. на неї припадає 36% усіх прямих інвестицій в економіку країни. Загалом Росія впродовж років незалежності по 2019 р. включно вклала у Таджикистан 930 млн дол. прямих інвестицій. Ці обставини дають Москві суттєвий чинник впливу на Душанбе та його зовнішню політику і створюють особливу довіру таджиків до Росії. У свою чергу загальна сума боргу Таджикистану перед КНР станом на квітень 2019 р. складала 2,3 млрд дол. США (80% загального зовнішнього боргу країни).

Значна залежність економіки Таджикистану від грошових переказів таджицьких мігрантів з Росії є вагомим важелем тиску з боку Москви на Душанбе. Обмежуючи трудову міграцію до Росії, Москва таким чином спонукає Таджикистан до вступу в Євразійський економічний союз, обіцяючи відновити сприятливі умови для праці таджицьких мігрантів у РФ.

Окрім того, сформовані та оснащені за безпосередньої участі Росії збройні сили та прикордонні війська Таджикистану є певною мірою залежними від Москви. Суттєвим чинником впливу Росії на Таджикистан є наявність на його території ще з радянських часів 201-ї російської мотострілецької дивізії. У 2005 р. на базі дивізії була створена 201-а російська військова база чисельністю близько 5 тис. російських військовослужбовців з місцями дислокації у Душанбе та Курган-Тюбе. Згідно договору від 5 жовтня 2012 р. російська військова база на території Республіки Таджикистан перебуватиме ще принаймні 49 років.

З огляду на вищевикладене цілком логічним є те, що Росія у Концепції зовнішньої політики Республіки Таджикистан (2015 р.) визначається стратегічним партнером, відносини з яким мають для країни особливе значення, а відносини з КНР характеризуються як такі, що досягли рівня стратегічного партнерства.

Важливими питаннями, які ускладнюють відносини Узбекистану та Киргизстану з Таджикистаном є будівництво таджиками великих ГЕС на гірських річках, що в Узбекистані вважають загрозою національній безпеці, та невирішені прикордонні суперечки, які є дже-

релом постійного загострення ситуації на киргизько-таджицькому кордоні.

Не зважаючи на формальне визнання територіальної цілісності країн Центральної Азії, свого часу радянські кордони між республіками фактично вважались тимчасовими, до їх остаточного узгодження на двосторонніх переговорах. Так виникли спірні ділянки на таджицько-узбецькому та таджицько-киргизькому кордонах. Особливо складною є проблема трьох таджицьких ексклавів: Воруха та Західної Калачі, оточених територією Киргизстану, та Сарвака, оточеного територією Узбекистану. Лише за останні роки було ряд збройних сутичок на таджицько-киргизькому кордоні із пораненими та загиблими (липень 2019 р., серпень 2020 р., квітень 2021 р.), причому події весни 2021 р. (понад 50 вбитих та 160 поранених) ледь не переросли у збройний конфлікт між державами.

Висновки та рекомендації.

Доктринальні документи Таджикистану визначають потенційно небезпечними для національних інтересів держави такі чинники як: близькість до конфліктогенних регіонів, джерел проявів тероризму, навчальних центрів екстремістів і зон виробництва наркотиків; поширення діяльності у регіоні терористичних угруповань та екстремістських партій і рухів; можливість використання території країни для транскордонної контрабанди наркотиків і розповсюдження екстремістської ідеології; невирішеність питань делімітації та демаркації кордонів між країнами регіону та можливість виникнення конфліктів між народами регіону; відсутність дієвої співпраці у раціональному використанні водно-енергетичних ресурсів регіону та ін.

Загалом варто відзначити, що Таджикистан має складні проблеми різного характеру з більшістю своїх сусідів (з Афганістаном – наркотрафіку та ісламістських впливів, з Узбекистаном – водноенергетичні, з Киргизстаном – прикордонні), які перешкоджають виходу двосторонніх відносин на новий якісний рівень.

Перехід під контроль ісламських радикалів кордону пострадянських країн із Афганістаном (1333 км – таджицько-афганського кордону, 804 км – туркмено-афганського кордону та 144 км – узбецько-афганського кордону) об'єктивно створює геополітичний тиск на не лише на ці країни, а й на Російську Федерацію, яка, не бажаючи продовження ісламістської експансії на пострадянський простір, буде вимушена приділяти більшу увагу та витрачати більше ресурсів на регіон Центральної Азії.

Щодо позиції України стосовно Таджикистану та регіону Центральної Азії загалом, то, на нашу думку, найбільш продуктивною

видається політична та дипломатична підтримка ідеї створення регіонального інтеграційного об'єднання без участі Росії та сприяння поглибленню постійного конструктивного діалогу між країнами Центральної Азії з метою координації їх співпраці на фоні посилення позиції Росії та Китаю у регіоні.

5.24. Бульвінський А.Г.

Доктринальні засади зовнішньополітичного позиціонування Республіки Таджикистан

Аналіз проблеми впливу державних, культурних чи цивілізаційних традицій на становлення та розвиток пострадянських республік має велике пізнавальне й практичне значення, адже формує ґрунтовні засади для прогнозування напрямків їх подальшого розвитку.

Серед іншого, розкриття цих чинників дає змогу краще зрозуміти тенденції трансформації пострадянського простору після розпаду СРСР, які, як це вже очевидно, полягають у його дезінтеграції як цілісної системи та регіональній сегментації за цивілізаційними ознаками. Передумови цих тенденцій полягають у відмінних культурно-історичних традиціях пострадянських держав до їх входження до складу СРСР, які після його розпаду почали активно проявлятися. У результаті всі колишні радянські республіки пішли своїм природнім історичним шляхом.

У цьому дослідженні ми з'ясували ідеологічні засади зовнішньополітичного позиціонування Республіки Таджикистан, особливості їх наукового та політичного обґрунтування.

Аналіз відображення ідеологічних основ зовнішньополітичного та державного позиціонування Таджикистану у його доктринальних документах здійснювався за такими основними блоками: історичні засади таджицької державності; місце і роль Таджикистану у всесвітній історії; місце країни у сучасному світі та особливості розуміння світових тенденцій розвитку; місце водної дипломатії у зовнішньополітичному позиціонуванні Таджикистану.

До аналізованих документів належать виступи президента Таджикистану на святкових зібраннях з нагоди відзначення річниць незалежності країни, щорічні послання до парламенту (Маджлісі Олі) 2000–2019 рр., виступи на сесіях Генеральної Асамблеї ООН, Концепції зовнішньої політики Республіки Таджикистан 2002 та 2015 рр., Концепція переходу Республіки Таджикистан до стійкого розвитку 2007 р. та ряд інших документів й офіційних виступів.

У ході дослідження було з'ясовано, що ідеологічне утвердження сучасної таджицької державності відбувається шляхом апеляції до реального чи уявного великого державного минулого таджицького народу та заглиблення його коренів у глибину віків (нащадки арійської цивілізації). Логічним наслідком цього концептуального бачення стала поява у доктринальних документах Таджикистану поняття про п'ятитисячолітню таджицьку цивілізацію, культуру та історію.

Таджиків вважають себе єдиним і найдавнішим автохтонним народом Центральної Азії, нащадками історичної спадщини усіх великих держав Сходу часів Античності та Раннього Середньовіччя, а тому історично більш культурними ніж прийшли тюркські народи. З цього бачення у 2010-х рр. було сформульовано доктринальне трактування таджицького народу як цивілізаторського у регіоні, який був авангардом арійської, а потім й ісламської цивілізацій у Центральній Азії.

Ідеологічне й геополітичне освоєння регіону та утвердження в його історії ролі і місця Таджикистану таджицька наукова й політична еліта здійснювала за допомогою історичної концепції про Державу Саманідів як першої таджицької держави. Вона охоплювала території де й сьогодні таджиків проживають як автохтонне населення (Таджикистан, Афганістан та Узбекистан). Логічним наслідком такого підходу стала ностальгія за втраченими територіями «Історичного Таджикистану», присутня у науковому та політичному дискурсі країни, посилена розумінням несправедливого щодо таджиків характеру національно-державного розмежування Центральної Азії 1924 р., у результаті якого таджиків втратили свої найрозвинутіші рівнинні землі на користь Узбекистану, перетворившись на гірську країну.

Важливими елементами ідеології зовнішньополітичного позиціонування Таджикистану у 1990-х рр. стали положення про світський характер розвитку цієї мусульманської держави, виборені у ході громадянської війни 1992–1997 рр., та про необхідність міжнародної допомоги країні через її бідність і нерозвиненість.

Проголосивши у 2002 р. багатовекторну політику «відкритих дверей», Таджикистан доктринально розширив горизонт взаємодії зі світом, вийшовши за межі дискурсу співпраці лише з сусідніми мусульманськими країнами та Росією, й задекларував орієнтацію на стандарти соціально-орієнтованої ринкової економіки і плюралістичної демократії.

У доктринальних документах першої половини 2000-х рр. положення про бідність було поєднано з тезою про несправедливість світового розвитку, при якому панує Захід та негативний вплив глобалізації, яка підживлює протистояння цивілізацій. Концептуальний

вихід для зняття загрози тероризму та екстремізму керівництво Таджикистану бачить лише у зниженні рівня бідності та безробіття у світі загалом та ісламських країнах зокрема. Також глобалізація починає трактуватись як загроза для національної самобутності.

Із середини 2000-х рр. у Таджикистані відбувається доктринальне переосмислення ролі та місця Центральної Азії у світі – з відсталого та проблемного регіону на місце зіткнення глобальних інтересів та економічно важливий регіон світу, домінування у якому дозволить великим державам отримати контроль над євразійським простором та наблизитись до світового панування.

Важливо проаналізувати еволюцію офіційного ставлення Таджикистану до ісламу. Так із середини 2000-х рр. у доктринальних документах Таджикистану простежується наратив на захист ісламу від звинувачень західних країн у прихильності до тероризму та починає чітко фіксуватись культурно-історична спільність з мусульманськими країнами, Таджикистан починає номінуватись частиною мусульманського світу і великої ісламської цивілізації. Однак, у стратегічних документах другої половини 2010-х рр. з'являється концептуальне осмислення проблем ісламського світу (політизація ісламу, підбурювання до екстремізму та сепаратизму).

У середині 2000-х рр. у доктринальних документах було нарешті чітко сформульовано три ключові проблеми та цілі державного розвитку Таджикистану, кожна з яких має вагому міжнародну складову: досягнення енергетичної та продовольчої безпеки і вихід із комунікаційного тупика.

Враховуючи свій природний статус країни, багатий водними ресурсами, Таджикистан цілеспрямовано і наполегливо доктринально закріплює за собою статус визнаного на міжнародній арені ініціатора й активного лідера у вирішенні глобальних питань, пов'язаних із використанням води.

Окремим блоком нашого дослідження став аналіз специфіки відображення у доктринальних документах Республіки Таджикистан концептуальної позиції країни щодо ключових зовнішньополітичних партнерів.

За результатами таджицької громадянської війни 1992–1997 рр. перемога стратегічного курсу на побудову світської держави певним чином ідеологічно відмежувала його від культурно-історично найближчих персомовних країн (Афганістан, Іран), які послідовно розвиваються у межах релігійного дискурсу. Відповідно, у доктринальних документах Таджикистану перспективи розвитку відносин із цими країнами описуються у стримано-прагматичному контексті.

Не зважаючи на регулярне підкреслення історичної та культурної близькості з Афганістаном, у таджицьких доктринальних документах він з початку 1990-х послідовно трактується здебільшого як джерело загроз і проблем (тероризму, релігійного екстремізму, нафтороторгівлі). Відповідно, положення щодо сприяння мирному, не військовому вирішенню афганського конфлікту є домінуючими у зовнішньополітичному позиціонуванні Таджикистану з афганського питання. З другої половини 2010-х рр. у таджицьких доктринальних документах також простежується тенденція зміни номінації Афганістану з «братньої країни» на просто «сусідню країну», а самого Таджикистану з бідної країни, якій потрібна міжнародна допомога на країну, на готову допомагати в реконструкції інфраструктури Афганістану.

Таджикистан у своїх доктринальних документах послідовно декларував концептуальну позицію щодо необхідності зміцнення зв'язків та співробітництва із пострадянськими країнами Центральної Азії. Однак у середині 2000-х рр. було констатовано недостатній рівень регіонального співробітництва та неефективність існуючих інтеграційних форматів типу Організації центральноазійського співробітництва. У другій половині 2000-х рр. тема необхідності врегулювання існуючих проблемних питань між країнами Центральної Азії стає все більш акцентованою у таджицьких доктринальних документах.

З кінця 2000-х рр. тема водних суперечок з сусідніми державами, однак без прямого згадування Узбекистану, посідає важливе місце у програмних виступах таджицького президента. Категорично відкидаючи підозри щодо своєї країни у намірах обмежувати постачання води до сусідніх країн, лідер Таджикистану послідовно пропонує спільно реалізувати проєкт із перетворення Сарезького озера на постійне джерело питної води для країн Центральної Азії та категорично наголошує, що продовження будівництва ГЕС на гірських річках Таджикистану є питанням енергетичної незалежності країни і буде продовжене.

У доктринальних документах 2010-х рр. Центральна Азія починає осмислюватись як регіон, який має всі підстави стати самодостатнім та більш інтегрованим за умови виявлення політичної волі та докладавання відповідних спільних зусиль цими країнами. У Концепції зовнішньої політики Таджикистану 2015 р. положення про інтеграцію країни Центральної Азії, як засіб вирішення регіональних проблем, набуло доктринального характеру.

Відносини з країнами пострадянського простору у 1990-х рр. осмислювались у стратегічних документах Таджикистану виключно у контексті бажаності відновлення інтеграційних зв'язків між ко-

лишніми радянськими республіками у рамках СНД. Однак, на рубежі 1990–2000-х рр. стало зрозуміло, що СНД не стане осередком пострадянської інтеграції, тому номінація відносин із нею у посланнях до парламенту трансформувалась від положення про зміцнення процесів інтеграції (2000 р.) до просто одного з основних напрямків зовнішньої політики (2002–2004 рр.). Важливо підкреслити, що у 2010-х рр. у доктринальних документах Таджикистану вже здебільшого йдеться не про відносини з СНД як з організацією, а саме з країнами-членами СНД, а сам СНД став просто терміном, який описує пострадянський простір.

Також у середині 2000-х рр. у доктринальних документах Таджикистану ненадовго з'явилися згадки про ЄврАзЕС, в основному у контексті неналежної реалізації економічних домовленостей (2004 р.). Важливо також підкреслити, що про утворений у 2015 р. РФ, Казахстаном та Білоруссю Євразійський економічний союз у програмних посланнях президента Таджикистану Е. Рахмона до парламенту жодного разу станом на початок 2020 р. не згадувалось, очевидно через усвідомлення безперспективності членства у цій організації.

Безумовний доктринальний пріоритет Таджикистан віддає відносинам з Російською Федерацією, які з початку 1990-х рр. неодмінно описує у поняттях «стратегічний союзник» чи «стратегічний партнер» та трактує як найбажаніший вектор інтеграції. На початку 2000-х рр., через певну втрату інтересу Москви до Таджикистану та його проблем теза про стратегічність відносин з Росією на деякий час випала з публічного програмного дискурсу. Однак, після домовленостей щодо виведення з країни російських прикордонників у 2005 р. номінація стратегічного характеру відносин з РФ повернулась до таджицьких доктринальних документів.

Висновки та рекомендації.

У своєму концептуальному ставленні до Заходу Таджикистан еволюціонував від декларацій про Європу як приклад для розвитку (середина 1990-х рр.) та усвідомлення необхідності йти курсом співробітництва з провідними країнами Заходу (2002, 2005 рр.) до прагматичного бажання співробітництва з країнами ЄС як важливими економічними партнерами (2015 р.).

З точки зору геополітичних інтересів України важливо всіляко підтримувати концептуальне налаштування та практичні кроки Таджикистану на піднесення ролі регіону Центральної Азії у світовій політиці. Доцільно сприяти зміцненню регіональних зв'язків центральноазійських країн для збереження зовнішньополітичного балансу та врахування зовнішньополітичних інтересів України.

5.25. Фомін С.С.**Історичний досвід трансформації Узбекистану**

Під час президентства І. Карімова (1990–2016 рр.) держава відіграла провідну роль у внутрішній соціально-економічній політиці Узбекистану. Зокрема, проводився курс на збереження у державній власності більшості промислових підприємств і банків, у фінансовій сфері проводилася політика валютних обмежень і контролю. Приватний сектор відігравав другорядну роль. Проводилася політика імпортозаміщення і протекціонізму у галузі зовнішньої торгівлі, широко використовувалося обмеження імпорту тарифними та нетарифними бар'єрами. Після смерті президента І. Карімова у 2016 р. незадовільні результати економічного розвитку Узбекистану спонукали нового президента Ш. Мірзійоева ініціювати програму ліберальних економічних реформ, які, як він сподівається, дадуть новий стимул для розвитку економіки країни і сприятимуть вирішенню її гострих соціально-економічних, демографічних та екологічних проблем. Так, у 2017–2018 рр. була впроваджена вільна конвертація національної валюти по поточних операціях, зняті обмеження на купівлю іноземної валюти, лібералізована діяльність банків, знижені податки і митні платежі, створений більш сприятливий діловий клімат, проведені судові й адміністративні реформи. Були розроблені програми приватизації державних підприємств, створені сприятливі умови для залучення іноземних інвестицій.

Починаючи ще з 2008 р., в Узбекистані почали створювати безмитні зони з пільговим режимом оподаткування з метою залучення іноземних інвестицій. Але при президенті І. Карімові було створено тільки 3 таких зони, а після його смерті новий уряд створив додатково ще 18 вільних економічних зон. Вони діють у фармакологічній індустрії, промисловому і аграрному секторах та туризмі, учасники яких звільняються від сплати земельного податку, податку на прибуток, на нерухомість, єдиного податкового платежу, звільняються від митного збору на ввезення обладнання, сировини, матеріалів та комплектуючих, які ввозяться для власних виробничих потреб. 25.12.2019 р. прийнято закон «Про інвестиції та інвестиційну діяльність», який регламентує відкриття представництв іноземних компаній в РУз. Термін реєстрації іноземних компаній становить 3–5 днів. Відкриття компаній здійснюється в Центрах державних послуг. Керівництво Узбекистану проводить послідовну роботу, спрямовану на залучення іноземних інвесторів та розвиток власного виробництва з високою доданою вартістю. Задля залучення інвесторів розроблено державні механізми підтримки та пільг для новостворених

підприємств. Так, підприємства з іноземними інвестиціями звільняються від сплати податку на прибуток, податку на майно, єдиного податкового платежу для мікрофірм і малих підприємств з такою схемою: інвестиція від 300 тис. дол. до 3 млн дол. США – на 3 роки; інвестиція від 3 до 10 млн дол. США – на 5 років; інвестиція понад 10 млн дол. США – на 7 років. Водночас, процес приватизації йде повільно, більшість великих підприємств і фінансових установ Узбекистану продовжують залишатися у власності держави – більш ніж 50% від усіх виробничих активів країни і більш ніж 80% банківського сектору.

Узбекистан продовжує залишатися бідною країною, середня зарплата у країні складає 253 дол. Проте, враховуючи, що доходи розподіляються між різними верствами населення Узбекистану вкрай нерівномірно, мільйони людей отримують значно меншу зарплату, або не можуть знайти ніякої роботи, оскільки для країни характерним є хронічне безробіття. Хоча за період незалежності в Узбекистані іноземними інвесторами була створена низка промислових підприємств, Узбекистан експортує переважно сировину, продукцію нафтохімії, деякі продовольчі товари, бавовну, продукцію текстильної галузі, а імпортує машини, обладнання, продукцію високотехнологічних галузей. За даними Державного комітету статистики Узбекистану, у 2020 р. ВВП країни складав у поточних цінах 580,2 трлн сум і зріс на 1,6% у порівнянні з попереднім роком. Проте, при розрахунку у доларах, ВВП складав 57 698 млн дол., що менше, ніж у 2019 р. (тоді було 57 711 млн дол.). За даними Всесвітнього банку, узбецький ВВП реально зріс у 2020 р. лише на 0,6%. ВВП на душу населення у 2020 р. складав 16,9 млн сумів, що у доларах дорівнює 1685,5 дол. (скорочення у порівнянні з 2019 р. на 0,3%).

Прихильники економічного лібералізму в Узбекистані вважають, що саме лібералізація економіки, розвиток, перш за все, приватного сектору, інтеграція в глобальну економіку дасть сильний поштовх для успішного розвитку країни, дозволить вирішити соціально-економічні проблеми. Проте, переконаність у тому, що простий перехід від державницької економічної моделі до моделі ринкового лібералізму кардинально вирішить соціально-економічні проблеми Узбекистану, не враховує той факт, що розвиток будь-якої країни залежить не тільки від обраної країною економічної моделі, але й від сукупності різних зовнішніх і внутрішніх факторів. Що стосується зовнішніх факторів, то економіка Узбекистану сильно залежить від обсягів іноземних інвестицій, попиту на узбецькі товари за кордоном, економічної ситуації в тих країнах, з якими Узбекистан підтримує інтенсивні торгово-економічні стосунки. До внутрішніх чин-

ників, що впливають на розвиток країни, слід віднести такі як наявний економічний і науково-технічний потенціал, кількість населення, темпи його зростання, рівень загальної і професійної освіти, географічне положення країни, її кліматичні та екологічні умови, наявність чи відсутність цінних природних ресурсів. Крім того, на соціально-економічний розвиток країни впливають релігійні та культурні особливості народу, його менталітет, національні традиції. Застосування у різних країнах однієї й тієї ж економічної моделі може давати різні результати саме внаслідок різних внутрішніх особливостей таких країн.

Для Узбекистану притаманна дуже висока народжуваність, фактично «демографічний вибух». Цей феномен, характерний для ісламських країн, є наслідком релігійних і національних традицій багатодітності. Так, у 1991 р. кількість постійного населення Узбекистану складала 20,6 млн. осіб, а за станом на 1 квітня 2021 р. – 34,7 млн. Із початку 2021 р., за три місяці вона зросла ще на 136,7 тис. або на 0,4%. Таке швидке збільшення кількості населення в Узбекистані створює серйозні соціально-економічні і екологічні проблеми. Так, наприклад, воно призводить до недостачі місць у середніх школах. Зараз кількість дітей шкільного віку становить 6,24 млн осіб, у той час, як наявні школи розраховані на навчання 5,6 млн учнів.

Швидке зростання населення відбувається в умовах характерної для Узбекистану недостачі водних ресурсів. Гідроенергетичні ресурси Узбекистану складають лише 4,92% всієї території країни, загальні водні ресурси – 50–60 кубічних кілометрів на рік, з яких тільки 12,2 кубічних кілометрів формується на території Узбекистану, а решта поступає з гір Тянь-Шаню і Паміру, тобто, із сусідніх Киргизстану і Таджикистану. Зростання населення Узбекистану, яке, як прогнозують, зросте до 2030 р. до 40 млн осіб, приведе до відповідного зростання потреб у воді для населення, сільськогосподарського та промислового виробництва, що, у свою чергу, матиме наслідком скорочення наявних водних ресурсів на 7–8 кубічних кілометрів. При цьому, дефіцит водних ресурсів до 2030 р. зросте з нинішніх 13–14% до 44–46%, що дуже негативно вплине на економіку країни та рівень і якість життя її населення. Ще більше загостриться проблема висихання Аральського моря, рівень якого знижується щорічно зі швидкістю 0,5 м на рік. Країни Центральної Азії створили Міжнародний фонд порятунку Аралу, проте крім підписання декларацій і меморандумів справа далі не йде. Між країнами, де беруть початок ріки і країнами, де існує дефіцит водних ресурсів, немає узгодженої політики регулювання водних ресурсів, відсутній спільний підхід до водокористування у відповідності до міжнародних стандартів.

Очевидно, що відтворити Арал у його колишніх розмірах неможливо. Зараз зусилля узбецького уряду і низки іноземних організацій і фондів зосереджені на пом'якшенні негативних наслідків висихання Аралу для місцевого населення. 18 травня 2021 р. на пленарному засіданні 75-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН була одноголосно прийнята спеціальна резолюція про проголошення регіону Приаралля зоною екологічних інновацій і технологій, яка була запропонована президентом Узбекистану Ш. Мірзієєвим. Резолюція передбачає прийняття колективних заходів для впровадження енерго- і водозберігаючих технологій, комплексного використання принципів «зеленої» економіки, розвитку екотуризму та інші заходи.

Швидке зростання населення є однією з головних причин хронічного безробіття, оскільки економіка Узбекистану неспроможна створити достатню кількість робочих місць для невпинно і швидко зростаючих трудових резервів. Проблема частково вирішується шляхом трудової міграції, головним напрямком якої є Росія. Кількість таких мігрантів постійно змінюється. Так, у 2018 р. в Росії працювало більш ніж 4 млн. трудових мігрантів з Узбекистану, у 2019 р. – біля 2 млн. За даними Міністерства економічного розвитку і скорочення бідності Узбекистану, наприкінці січня 2021 р. в Росії знаходилося 1 млн. 192 тис. 800 трудових мігрантів з Узбекистану. Це складало 71% від загальної кількості узбецьких трудових мігрантів, які на кінець січня 2021 р. працювали за кордоном. При цьому, у Казахстані знаходилося 209,3 тис. узбецьких трудових мігрантів (12%), у Південній Кореї – 62,3 тис.(4%), у Туреччині – 43,2 тис.(3%), ОАЕ – 5200. У порівнянні з 2019 р. загальна кількість узбецьких трудових мігрантів за кордоном скоротилася на 780 тис. і у січні 2021 р. складала 1 млн. 678 тис. 400 осіб. Таке скорочення можна пояснити закриттям кордонів у зв'язку з пандемією коронавірусу, а також економічною депресією і падінням попиту на робочу силу у країнах, які використовують трудових мігрантів. Відповідно, у 2020 р. значно знизився рівень валютних переказів трудових мігрантів в Узбекистан, які є важливим джерелом існування для їх сімей, а також для стабільного поповнення бюджету Узбекистану. За даними Центробанку Росії, у 2019 р. із Росії в Узбекистан узбецькими фізичними особами було переказано 4,7 млрд дол., а в 2020 р. – лише 927,7 млн дол.

За даними Державного комітету Республіки Узбекистан по статистиці, у 2020 р. зовнішньоторговий оборот Узбекистану становив 36299,3 млн дол., що на 5451,7 млн дол. менше, ніж у 2019 р. (скорочення на 13,1%). Зокрема, у 2020 р. на долю Росії припадало 15,5% зовнішньоторгового обороту Узбекистану (5640,7 млн дол.), на долю Казахстану – 8,3% (3018,5 млн дол.), доля Китаю дорівнювала 17,7%

(6432,2 млн дол.), Республіки Корея – 5,9% (2 142,4 млн дол.), Туреччини – 5,8% (2101,7 млн дол.), Киргизстану – 2,5% (903,2 млн дол.), Німеччини – 2,3% (829 млн дол.). Сукупний експорт Узбекистану у 2020 р. складав 15127,7 млн дол., а імпорт – 21171,5 млн дол., негативне сальдо – 6043,8 млн дол. Слід зазначити, що для Узбекистану є характерним хронічний дефіцит у зовнішній торгівлі.

Україна увійшла в десятку торгово-економічних партнерів Республіки Узбекистан. Загальний обсяг торгівлі товарами і послугами між нашими державами у 2020 р. становив 449 632,7 тис. дол. США, що на 130% більше у порівнянні з 2019 р. (345 000 тис. дол. США). Основні статті експорту до Узбекистану: фармацевтична продукція, котли, машини, вироби з чорних металів, чорні метали, м'ясо та їстівні субпродукти, цукор і кондитерські вироби з цукру. Основні продукти імпорту в Україну – бавовна та вироби з неї, цинк, електричні машини, їстівні плоди та горіхи. Згідно даних Нацбанку України, станом на середину 2020 р. загальний (сумарний) обсяг прямих інвестицій з нашої країни до Республіки Узбекистан становив 915,1 тис. дол. США, а обсяг інвестицій в Україну – становив 833,5 тис. американських доларів.

У 2020 р. найважливішими імпортерами в Узбекистан були Китай – 4501,3 млн дол., Росія – 4170,6 млн дол., Казахстан – 2115,5 млн дол., Південна Корея – 2096,8 млн дол. (при цьому експорт Узбекистану в Південну Корею складав лише 45,5 млн дол.), Туреччина – 1085,4 млн дол., Німеччина – 693 млн дол. Що стосується експорту, то у 2020 р. найважливішими країнами, у які спрямовувався узбецький експорт, були Китай – 1930,9 млн дол., Росія – 1470,1 млн дол., Туреччина – 1016,3 млн дол., Казахстан – 903 млн дол., Киргизстан – 756,6 млн дол.

У торгово-економічних відносинах Узбекистану із західними країнами, лише Німеччина займає більш-менш значне місце. Водночас, при імпорті з Німеччини до Узбекистану, який у 2020 р. складав 693 млн дол., експорт Узбекистану до цієї країни дорівнював лише 70,5 млн дол. Товарооборот між Узбекистаном і США складав у 2020 р. 437,9 млн дол., при цьому імпорт із США до Узбекистану дорівнював 315,2 млн дол., а експорт Узбекистану до США – 122,8 млн дол. Франція експортувала до Узбекистану товарів на суму 221,4 млн дол., а імпортувала з Узбекистану товарів на суму 89 млн дол. Імпорт з Італії до Узбекистану складав 332,8 млн дол., а експорт Узбекистану до Італії – 15,4 млн. дол. Таким чином, обсяг експорту Узбекистану в західні країни незначний.

Можна зробити висновок, що країни-члени Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) – це головні партнери економічні Узбекистану.

Накопичені російські інвестиції у країнах Центральної Азії дорівнюють 50 млрд дол., у тому числі в Узбекистані – 10 млрд дол. Крім того, Узбекистан розвиває з Росією науково-технічне, військове та культурне співробітництво. У квітні 2020 р. узбецький парламент схвалив рішення про необхідність отримання статусу спостерігача при ЄАЕС. На засіданні Вищої євразійської економічної ради ЄАЕС, яке відбулося 11 грудня 2020 р. в онлайн-режимі, було прийнято рішення надати Узбекистану і Кубі статус спостерігача при ЄАЕС. Такий статус вже має Молдова.

У травні 2018 р. президент Узбекистану Ш. Мірзієєв відвідав Китай, за підсумками якого було підписано більше ніж 100 угод на загальну суму 20 млрд дол. На початок 2020 р. в Узбекистані працювали 1 652 підприємства (16% від загального числа) з китайськими інвестиціями, з них 120 підприємств – з 100% китайським капіталом. Зараз Узбекистан разом з Китаєм реалізує 284 довгострокових інвестиційних проекти на загальну суму 30,4 млрд дол., з яких 17,1 млрд дол. – це кредити міжнародних фінансових організацій та іноземних банків, а решта прямих китайських інвестицій. Узбекистан здійснює співробітництво з Китаєм у рамках китайської стратегії «Один пояс – один шлях».

У квітні 2018 р. була створена узбецько-турецька рада стратегічного співробітництва вищого рівня. У вересні 2019 р. Узбекистан вступив у Тюркську раду (Раду співробітництва тюркомовних країн). У лютому 2020 р. президент Ш. Мірзієєв відвідав Туреччину з офіційним візитом. Таким чином, політичні, економічні і військові зв'язки між Узбекистаном і Туреччиною набирають силу.

У травні 2018 р. відбувся державний візит президента Ш. Мірзієєва до США, під час якого президенти обох країн зробили спільну заяву, в якій підкреслили про початок «нової ери стратегічного партнерства». Вони також домовились реалізовувати двосторонній план військового співробітництва, розрахований на 5 років. Між Європейським Союзом і Узбекистаном продовжуються переговори про укладання Угоди про розширене партнерство і співробітництво, яка повинна замінити діючу Угоду про партнерство і співробітництво. Очікується, що підписання угоди відбудеться наприкінці 2021 р. під час візиту президента Ш. Мірзієєва до Брюсселю. У грудні 2020 р. Єврокомісія достроково прийняла рішення надати Узбекистану статус бенефіціару Загальної системи преференцій GSP+, що створить можливість більш легкого доступу узбецьких товарів на європейські ринки, ніж це передбачає просто GSP. Країни, яких включають в число бенефіціарів GSP+, зобов'язані виконувати 27 основних міжнародних конвенцій, у тому числі, про права людини,

права робітників, захист навколишнього середовища і клімату. GSP+ передбачає постійний моніторинг того, як країни, які стали бенефіціарами цієї системи, виконують свої зобов'язання. Надання цього статусу свідчить про те, що Європейський Союз позитивно оцінює соціально-економічні реформи в Узбекистані.

Висновки та рекомендації.

Уряд Узбекистану намагається вирішувати соціально-економічні, екологічні і демографічні проблеми країни, по-перше, проводячи політику економічних реформ ліберального характеру, а, по-друге, здійснюючи багатовекторну зовнішню політику. При цьому, він не наважується проводити політику контролю за народжуваністю, оскільки така політика призвела б до масових виступів населення країни проти влади, оскільки позиції ісламу в Узбекистані дуже міцні. Вважається, що у процесі модернізації країни, більш активного залучення жінок до виробництва, економічного і суспільного життя, зростання рівня освіти узбецьке населення перейде до більш низького рівня народжуваності, аналогічно тому, як це мало місце в європейських країнах. Проте, в європейських країнах перехід до сучасних, вкрай низьких, показників народжуваності (що також має негативні соціально-економічні наслідки) зайняв тривалий історичний час і супроводжувався зниженням ролі церкви і релігійної свідомості у суспільстві. В ісламських країнах, навпаки, модернізація, принаймні зараз, не означає зменшення ролі ісламу і це є однією з головних причин збереження там традиції багатодітності. Тому, вважається, що населення Узбекистану ще на протязі тривалого часу буде швидко зростати. Відповідно, проблема водопостачання та інші екологічні проблеми будуть загострюватися, безробіття зростати, внаслідок чого мільйони узбецьких трудових мігрантів будуть працювати за кордоном.

Розглядаючи економічні відносини Узбекистану із західними країнами, слід вказати, що обсяги торгівлі Узбекистану з ними, а також обсяги західних інвестицій в узбецьку економіку залишаються, принаймні зараз, невисокими. Для Заходу Узбекистан є цікавим головним чином в геополітичному аспекті.

Китай розглядає Узбекистан як важливу транзитну країну, через територію якого проходять транспортні коридори для транспортування, перш за все, китайських товарів у країни Європи та інші регіони світу. У майбутньому роль Китаю в економіці Узбекистану буде тільки зростати.

ЄАЕС (зокрема, такі його члени як Росія і Казахстан) залишається для Узбекистану найважливішим торгово-економічним партнером

і головним ринком праці для мільйонів узбецьких трудових мігрантів. На практиці, членство в ЄАЕС не є перешкодою для проведення багатовекторної зовнішньоекономічної політики, якої дотримується Узбекистан, і це може бути фактором, який вплине на його рішення: стати членом ЄАЕС або обмежитися статусом спостерігача.

Україні є можливості та доцільність виходити у двосторонніх відносинах із Республікою Узбекистан в контексті особливостей трансформаційних перетворень у цій центральноазійській державі, нарощувати торгово-економічні відносини між нашими країнами, особливу увагу приділяти експорту товарів з високою доданою вартістю, а також сприяти розвитку взаємин ділових та бізнесових структур. Слушним має стати для наших державних органів врахування практики залучення Узбекистаном прямих іноземних інвестицій у нинішніх умовах.

5.26. Фомін С.С. Сучасні українсько-узбецькі відносини та шляхи їх розвитку

Договірні-правова база українсько-узбецького співробітництва на сьогодні нараховує 149 двосторонніх документів, з яких 40 – торгово-економічні. До останніх важливих рішень належить ратифікація 27 січня 2016 р. Верховною Радою України Протоколу по застосуванню Договору про зону вільної торгівлі з Республікою Узбекистан. З метою розробки рішень в галузі розвитку торгово-економічних відносин була створена Спільна українсько-узбецька Міжурядова комісія, яку очолюють заступники прем'єр-міністрів обох держав.

Хоча, між Україною і Узбекистаном існує режим вільної торгівлі, сучасні українсько-узбецькі торгово-економічні стосунки не можна назвати задовільними. Зовнішньоторговий обіг Узбекистану з Україною в 2018 р. складав 430 млн дол., в 2019 р. – 345 млн дол., а в 2020 р. – 438 млн дол. (це лише 1,4% від загального зовнішньоторгового обігу Узбекистану). При цьому Україна експортувала до Узбекистану товарів на суму 315 млн дол., а імпортувала з Узбекистану – на суму 123 млн дол. Тобто, в 2020 р., навіть не зважаючи на негативні економічні наслідки пандемії коронавірусу, обсяги зовнішньої торгівлі між країнами, у порівнянні з 2019 р., збільшилися. Водночас, у порівнянні з показниками товарообігу, які Узбекистан має з іншими країнами, товарообіг між Україною і Узбекистаном виглядає досить низьким. Так, в 2020 р. частка Китаю складала 17,7% (6,4 млрд дол.) зовнішньоторгового обігу Узбекистану, частка Росії – 15,5% (5,6 млрд

дол.), частка Казахстану – 8,3% (3 млрд дол.), Туреччини – 5,8% (2,1 млрд дол.) Киргизстану – 2,5% (903 млн дол.).

Близько 50% експорту України в Узбекистан складає фармацевтика, машини та обладнання. Серед традиційних товарів українського експорту також металургія, хімія, папір, картон, а також такі продовольчі товари, як м'ясо, цукор, кондитерські вироби тощо.

Що стосується Узбекистану, то він експортує на ринок України товари хімічної промисловості, автомобілі, побутову техніку, мідь та цинк, кабельно-провідникову продукцію, свіжу й перероблену плодоовочеву продукцію, продукцію легкої промисловості тощо. При цьому Узбекистан готовий збільшувати свій експорт в Україну. Зокрема, перспективним напрямом може стати нарощування поставок до України узбецьких напівфабрикатів (текстиль, полотно, пряжа, заготовки для виготовлення взуття) для подальшого їх перероблення в Україні.

Сьогодні в Узбекистані діє 60 підприємств з участю українського капіталу. На території республіки акредитовано представництва 11 українських фірм і компаній. Зазначені підприємства здійснюють свою діяльність у сфері сільгоспмашинобудування, виробництва продукції із чорних металів, фармацевтичних препаратів і лікарських засобів, а також у сфері авіаперевезень. Водночас 35 спільних підприємств за участі узбецького капіталу функціонують в Україні. Основними сферами їхньої діяльності є виробництво товарів народного споживання, надання послуг тощо.

В Узбекистані планується приватизація десятків крупних підприємств й українські фінансово-промислові групи могли б підключитися до цього процесу. Узбецька сторона вважає, що сьогодні необхідно переходити до реалізації спільних інвестиційних проєктів, зокрема, з метою виходу на ринки третіх країн. Узбекистан зацікавлений в реалізації спільних інвестиційних проєктів в таких галузях як сільгоспмашинобудування, переробка сільськогосподарської продукції, створення тваринницьких господарств, фармацевтика.

Також українські інвестори могли б взяти участь в реалізації проєкту будівництва залізної дороги «Термез–Мазарі-Шаріф–Кабул–Пешавар», яка буде проходити через Афганістан. Провідні міжнародні фінансові організації готові підтримати цей проєкт. Домовленість про будівництво такої залізниці була досягнута ще при попередньому уряді Афганістану, але й уряд талібів також зацікавлений в даному будівництві. Попередня вартість проєкту оцінюється в 5 млрд доларів, а транзитний потенціал – в 20 млн т вантажів. Ця залізниця зв'яже країни Євросоюзу, Росію, Узбекистан, Афганістан, Пакистан, Індію і країни Південно-Східної Азії. В разі реалізації цього проєкту

нову залізницю можна з'єднати з інфраструктурою, яка вже побудована в рамках китайського проєкту «Один пояс – один шлях», і таким чином, з'явиться вихід до Індійського океану і китайського ринку. Нова залізниця набагато скоротить час і вартість перевезення вантажів між Європою і Азією. Водночас, цілком зрозуміло, що інвестування в будівництво цієї залізниці та початок робіт по реалізації проєкту залежать від того, як будуть розвиватися події в Афганістані, чи буде там стабільне політичне становище. Однак Україні вже зараз варто проявляти активну зацікавленість у проєкті.

Інвестування в економіку Узбекистану може бути вигідним для українських інвесторів, враховуючи економічні реформи, спрямовані на впровадження в економіку Узбекистану низки ринкових заходів. Так, в 2017–2018 рр. була впроваджена вільна конвертація національної валюти по поточних операціях, зняті обмеження на купівлю іноземної валюти, лібералізована діяльність банків, знижені деякі податки і митні платежі, створений більш сприятливий діловий клімат, проведені судові та адміністративні реформи. Були розроблені програми приватизації державних підприємств, створені сприятливі умови для залучення іноземних інвестицій. Починаючи ще з 2008 р., в Узбекистані почали створювати безмитні зони з пільговим режимом оподаткування з метою залучення іноземних інвестицій. Зараз існує вже 17 таких вільних економічних зон, де створені дуже сприятливі умови для іноземних інвестицій.

Гарантією надійності Узбекистану як торгово-економічного партнера для України і українських інвесторів може бути той факт, що в грудні 2020 р. Єврокомісія достроково прийняла рішення надати Узбекистану статус бенефіціара Загальної системи преференцій GSP+, що створить можливість більш легкого доступу узбецьких товарів на європейські ринки, ніж це передбачає просто GSP. GSP+ передбачає постійний моніторинг того, як країни, які стали бенефіціарами цієї системи, виконують свої міжнародні зобов'язання. Надання Узбекистану цього статусу свідчить про те, що Євросоюз позитивно оцінює ті соціально-економічні реформи, які реалізує узбецький уряд. Крім того, підготовлена для підпису сторонами Угода між Євросоюзом і Узбекистаном про розширене партнерство і співробітництво. Все це створює сприятливі умови для розвитку економіки Узбекистану і дає гарантію того, що українські інвестиції в економіку цієї країни будуть достатньо прибутковими.

Перспективним напрямом розвитку українсько-узбецького співробітництва є туристична галузь. У відповідності до даних Держкомтуризму Республіки Узбекистан, в 2020 р. Узбекистан відвідали 3174 громадян України, а за 6 місяців 2021 р. – 2555 українських громадян. В свою чер-

гу, в 2020 р. Україну відвідали понад 12 тис. громадян Узбекистану, а за перше півріччя 2021 р. – більш ніж 9,5 тисяч. Безумовно, такі показники не відповідають можливостям України і Узбекистану. Необхідно більш інтенсивно розвивати співробітництво між Україною й Узбекистаном в галузі туризму. На території Узбекистану розташовано всесвітньо відомі історичні пам'ятки Бухари, Хіви, Самарканду, Ташкенту тощо. З іншого боку, для громадян Узбекистану можуть становити інтерес рекреаційні можливості Карпатських гір, Чорноморського узбережжя тощо.

Висновки та рекомендації.

Українсько-узбецькі відносини мають великий нереалізований потенціал для подальшого розвитку, насамперед, у сфері торгово-економічних відносин. Сучасний рівень таких зв'язків не відповідає потенційно високим економічним можливостям обох країн. Для цього необхідно активізувати роботу Міжурядової комісії з питань торгово-економічного співробітництва, посилити контакти між торгово-промисловими палатами України і Узбекистану, а також сприяти поширенню контактів між представниками приватного бізнесу обох країн, зокрема, шляхом проведення бізнес-форумів, виставок товарів, які виробляються в обох країнах, широкого рекламування українських товарів в Узбекистані.

Перспективними галузями для активізації двосторонніх українсько-узбецьких економічних відносин є сільське господарство, тваринництво, промислова кооперація, створення спеціалізованих українських кластерів в Узбекистані й узбецьких в Україні. Українські підприємства могли б збільшити постачання сучасного обладнання і технологій з перероблення сільгосппродукції, сировинних матеріалів, трубної та іншої продукції для потреб підприємств добувної та переробної галузей Узбекистану. Перспективним також є співробітництво в нафтогазовій та нафтохімічній промисловості.

Крім того, Узбекистан імпортує зерно, оскільки його внутрішнє виробництво зернових покриває лише чверть потреб країни. Населення Узбекистану в результаті високої народжуваності швидко зростає і потреби в продовольчих товарах, зокрема, в зерні будуть також зростати. Україна могла б значно збільшити поставки свого зерна та інших видів продовольчих товарів до Узбекистану, що неодмінно вплинуло б і на дух політичних відносин.

Необхідно більш активно розвивати науково-технічне співробітництво між Україною і Узбекистаном, зокрема, шляхом спільних науково-технічних проєктів, проведення спільних українсько-узбецьких наукових конференцій, публікування спільних наукових робіт.

Необхідно також активізувати українсько-узбецьке співробіт-

ництво в галузі транспорту. Зокрема, розвивати авіап перевезення, більш активно використовувати чорноморські порти України для транспортування узбецьких експортних товарів.

Слід стимулювати розвиток туристичних зв'язків між Україною і Узбекистаном, створювати в Україні сприятливі умови для туроператорів, які організовують туристичний обмін між двома країнами.

Важливим є розвиток співробітництва України з Узбекистаном в ООН та в інших міжнародних організаціях, більш активного доведення до узбецької сторони позиції України з актуальних світових та регіональних проблем, а також можлива розробка спільних проєктів резолюцій в ООН та її спеціалізованих органах.

5.27. Хойнацька Л.М.

Соціально-економічна модель Узбекистану крізь призму минулого та сучасних трансформацій

Наприкінці XIX ст. територія сучасного Узбекистану входила до складу Сирдарїнської, Самаркандської і Ферганської обл. Туркестанського генерал-губернаторства Російської імперії, а також Хівинського і Бухарського ханств, які були під російськими протекторатами.

Головна мета економічної політики царату зводилася до перетворення Узбекистану на сировинний придаток, а саме – основного постачальника бавовни для російської промисловості. Однак в Узбекистані проводилася лише первинна обробка сировини, а посіви бавовни зростали за рахунок скорочення посівів зернових. Станом на 1914 р. бавовна становила 80% загального обсягу вивозу товарів із Середньої Азії в Росію.

Промисловість на території Узбекистану у часи Російської імперії також розвивалась, але більшість фабрик і заводів належали російським капіталістам. Загалом станом на 1900 р. в Туркестані діяло 195 різноманітних промислових підприємств (до 1880 р. – лише 21).

На початку XX ст. на території Узбекистану виявили значні запаси корисних копалин. У Ферганській долині розпочався видобуток нафти, в районі Науката і Тарангутсая міді. Варто відзначити, що політика російської влади здебільшого зберігала економічну, політичну і культурну відсталість місцевого населення.

Після остаточної перемоги більшовиків на території Середньої Азії у складі СРСР 1924 р. було утворено п'ять нових республік, серед них і Узбецька РСР. У перші роки радянської влади в Узбекистані, як правило, без врахування історичних і національних особливостей корінного населення розгорнулася кампанія щодо боротьби з ре-

лігією та соціалістичних перетворень. В числі яких стали ліквідація неписьменності та будівництва шкіл. З 1930 р. було запроваджено загальну початкову, а з кінця 1930-х рр. загальну семирічну освіту. На кінець 1930-х рр. в Узбекистані діяло 98 технікумів й 39 вищих навчальних закладів. Знаковими заходами стали: надання жінкам рівних прав з чоловіками; заборона багатожонства і калиму; оголошений у 1927 р. наступ на паранджу («худжум»), який не враховував ані психологічних, ані релігійних факторів. Жінок силоміць примушували знімати паранджу, залучали до праці. Поручуючи право на свободу совісті, радянський уряд вів антирелігійну пропаганду, що викликало супротив у духівництва й місцевого населення. У 1930-ті рр. протистояння релігії та атеїзму стало політичним. Внаслідок цього частину духівництва ізолювали від суспільства, закрили медресе й мечеті.

Зазначені заходи призвели до руйнування традиційного способу життя та культури місцевого населення.

Більшовики зберегли царську сировинну спеціалізацію Узбекистану як основної бавовняної бази країни за всебічного розвитку виробництв, заснованих на місцевих ресурсах (мідь, цинк, азот тощо). За деякими найважливішими видами продукції Узбекистан вийшов на чільне місце у СРСР. Так, у 1932 р. в УзРСР вироблялося майже 90% бавовни-волокна, понад 54% цементу, 42% шовку-сирцю.

Провідне місце в економіці радянського Узбекистану, як і за часів Російської імперії, відводилося бавовництву. З метою покращення водопостачання поливних земель у 1939 р. було введено в дію Великий Ферганський канал, що збільшило їхню площу на понад 500 тис. га. У 1940 р. Узбекистан зайняв перше місце в СРСР з виробництва шовку-сирцю – понад 50% усієї кількості.

За радянського часу, у 30-ті рр. XX ст., відбувалася також активна індустріалізація Узбекистану. До початку Другої світової війни тут було побудовано понад 500 промислових підприємств (серед них завод «Ташсільмаш», Ташкентський текстильний комбінат, Чирчикський електрохімічний комбінат та ін.). На території республіки було виявлено багаті родовища вугілля, сірки, озокеритів, знайдено великі поклади міді, вольфраму, молібдену тощо. Помітно зріс видобуток нафти (з 13 тис. т у 1913 р. до 119 тис. т у 1940 р.).

З початком німецько-радянського періоду Другої світової війни до Узбекистану було евакуйовано біля 100 промислових підприємств (зокрема 48 підприємств важкої індустрії), а за роки війни споруджено 280 нових промислових потужностей. У результаті основні промислові фонди республіки подвоїлися. Змінилася галузева структура промислового виробництва з помітною перевагою

галузей важкої індустрії, головним чином машинобудування і металообробки.

1943 р. на базі Узбекиського філіалу Академії наук СРСР у Ташкенті було засновано Академію наук УзРСР. До її складу увійшло 5 науково-дослідних інститутів та інші наукові заклади. Головними напрямками наукових досліджень стали пошуки нових ресурсів для промисловості й збільшення виробництва с/г продукції.

Перший в Узбекистані металургійний завод почав давати сталь з березня 1944 р. Розпочалося видобування вугілля в Ангренському вугільному басейні. Видобуток нафти у 1945 р. збільшився у 4 рази порівняно з 1940 р., валове виробництво продукції хімічної промисловості – у 5 разів. Виникли нові галузі – газова, золотодобувна та ін. Видобуток і вивезення золота, урану, кольорових металів, інших видів корисних копалин здійснювалися центральними органами СРСР фактично без погодження та контролю з боку керівних органів республіки.

Одне з провідних місць в економіці республіки посідала хімічна промисловість. До 1990 р. в республіці діяло 22 промислових підприємства, які виробляли основну масу хімічної продукції. Хімічні комбінати й заводи розташовувалися в Узбекистані переважно в густонаселених містах і, забезпечуючи сільське господарство та інші галузі економіки продукцією свого виробництва, одночасно забруднювали навколишнє середовище, ускладнюючи екологічну ситуацію.

У 60–80-х рр. XX ст. майже все збільшення промислового виробництва республіки забезпечувалося за рахунок сировинних та ресурсних галузей – бавовноочищувальної, паливної промисловості, чорної та кольорової металургії. В результаті їх частка досягла 60%, тоді як питома вага машинобудування та металообробки у цей період знизилась до 16%.

Індустріально-аграрний характер економіки Узбекистану спрямовувався на забезпечення потреб промислового розвитку центральних регіонів СРСР. За великих обсягів видобувних галузей та виробництва с/г сировини частка обробних та машинобудівних підприємств у структурі економіки була у кілька разів нижчою від загальносоюзного рівня. Це й визначило односторонній характер розвитку економіки радянського Узбекистану з незавершеною технологією виробництва, що унеможливлювало перетворення багатих сировинних ресурсів на готову продукцію.

Впродовж усього повоєнного періоду Узбекистан посідав перше місце в СРСР з виробництва бавовни-волокна, шовку-сирцю, проте підприємства бавовноочищувальної промисловості здійснювали

лише первинну обробку бавовни-сирцю, як і за часів Російської імперії. Подальша переробка бавовни в кінцевий продукт відбувалася на текстильних підприємствах Росії. У республіці не виробляли машини для механізації процесів у шовківництві, тваринництві, садівництві, овочівництві та виноградарстві. Це призвело до того, що рівень механізації багатьох процесів виробництва у сільському господарстві Узбекистану значно відставав від показників інших республік СРСР.

Водночас в Узбекистані розвинулись абсолютно нові для республіки галузі – авіаційна, електротехнічна, радіоелектронна. До п'ятирки найбільших авіаційних підприємств світу у 1980-х рр. увійшло Ташкентське авіаційно-виробниче об'єднання імені В.П. Чкалова. З його конвеєра сходило понад 60 літаків на рік. Ташкентський тракторний завод виробляв більше 21 тис. тракторів щорічно, «Ташсільмаш» – понад 10 тис. бавовнозбиральних комбайнів.

Форсоване виробництво бавовни, що стало генеральною лінією в розвитку економіки Узбекистану, спричиняло деформаційні та застійні процеси. Стрімке підвищення території посівів бавовни дедалі більше витісняло зернові, баштанні та овочеві культури, стримувало розвиток тваринництва. Тотальна хімізація, широке застосування авіації та високотоксичних отрутохімікатів у хімічній обробці полів мали наслідком масове зараження ними ґрунтів, води, повітря. У Ферганській та Хорезмській обл. забруднення ґрунту під бавовною перевищувало санітарні норми у 8-10 разів. У результаті збільшилася кількість захворювань місцевого населення, зросла смертність, особливо дитяча, погіршився стан здоров'я жінок дітородного віку.

Встановлена Москвою система розрахунків у бавовництві виявилася такою, що зазвичай доходи господарств не покривали їхніх витрат. Так у 1980-х рр. за собівартості тони бавовни у 800 крб. більшість господарств змушені були здавати її державі у середньому по 600 крб. Відповідно почала знижуватись врожайність бавовни та валовий збір бавовни-сирцю. Скоротилися також урожайність і валовий збір зерна, кукурудзи, рису, картоплі, овочів, плодів, ягід та інших культур. Працівники с/г отримували надто низьку зарплату, що не сприяло підвищенню їхнього життєвого рівня. До прикладу, норми споживання м'яса в УзРСР були у 6-7 разів нижчими, ніж в інших республіках.

Нав'язана виробнича спеціалізація Узбекистану призвела до перекосу в структурі економіки, перевищення ресурсних можливостей та екологічного порогу. У 1980-х рр. розвиток промисловості республіки відзначався кризовими явищами, які виражалися у зниженні

темпів зростання обсягу виробництва, продуктивності праці, погіршенні якості продукції і соціальним напруженням.

Після здобуття незалежності, враховуючи стан економіки, низький життєвий рівень населення, складну демографічну ситуацію, наявний потенціал сировинних та трудових ресурсів, в Узбекистані розробили власний шлях переходу до ринку та подолання спадщини однобічного розвитку економіки.

За президентства І. Карімова (1990–2016 рр.) досить відчутним був вплив історичного попереднього спадку на засади соціально-економічного розвитку: проводився курс на збереження в державній власності більшості промислових підприємств і банків, у фінансовій сфері – політика валютних обмежень і контролю. Приватний сектор не виходив за окреслені державою межі. У таких галузях як зв'язок, геологорозвідка, транспорт та ПЕК приватизація взагалі не здійснювалася. У хімічній, золотодобувній, бавовноочищувальній, гірничий промисловості 51% акцій залишалось в розпорядженні держави. Промислова політика була спрямована на імпортозаміщення, у зовнішній торгівлі широко використовувалось обмеження імпорту тарифними та нетарифними бар'єрами.

За часів президентства Ш. Мірзієєва (з 2016 р.) засадничі підходи щодо реформ були змінені. Уряд Узбекистану почав проводити політику економічних реформ більш ліберального характеру та здійснювати багатовекторну зовнішню політику. Все це, відповідно, створило привабливі умови для інвестування в економіку республіки.

Нині Узбекистан має унікальні паливно-енергетичні ресурси. Розвідані запаси газу становлять близько 2 трлн м³, вугілля – понад 2 млрд т. Близько 60% території республіки є перспективними для видобутку нафти, понад 90% її видобувається найдешевшим фонтанним способом.

Варто підкреслити, що ступінь виробленості запасів нафти Узбекистану становить 32%, тоді як в Туркменістані 61%, у Киргизстані – 41%, у Таджикистані – 60%. Аналогічна ситуація спостерігається і з природним газом.

На сьогодні Узбекистан посідає 14 місце у світі з видобутку природного газу, третє – з експорту та шосте місце з виробництва бавовни, сьоме – за запасами урану, четверте – за запасами золота і сьоме за його видобутком.

Економіка сучасного Узбекистану надто залежить від іноземних інвестицій, особливо у таких галузях як нафтова промисловість і видобуток природного газу; попиту на узбецькі товари за кордоном, світових цін на них; економічної ситуації в країнах, з якими Узбе-

кистан торгує; стану політичних відносин з іншими країнами світу; загального стану світової економіки.

Упродовж 1991–2017 рр. структура економіки країни кардинально змінилася: частка сільського господарства у ВВП знизилася з 37% до 19,2%.

Виправляючи диспропорції розвитку с/г радянського часу, узбецька влада за рахунок скорочення площ, засіяних бавовною, наростила площі під зернові культури до 1,5 млн гектарів. Проте внутрішнє виробництво зернових покриває лише 25% потреб країни.

На сучасному стані вельми солідні можливості та перспективи відкриваються в українсько-узбецьких відносинах. Від 2001 р. між Україною та Узбекистаном діє угода про зону вільної торгівлі. У 2021 р. Україна увійшла до топ-10 основних торгово-економічних партнерів Узбекистану (8 місце) з товарообігом 737 млн дол. США. Головними статтями експорту Узбекистану в Україну у 2021 р. були промислові товари (26,1%), золото (24,7%), харчові продукти (8,3%), хімічна продукція (6,8%). Головними статтями імпорту Узбекистану з України стали машини та обладнання, продовольчі товари, метали та вироби з них. На узбецький ринок вийшли українські маркетплейси Zakaz.ua та онлайн-рітейлер Rozetka. Кількість українських сервісних компаній в Узбекистані, імовірно, зростатиме.

Одним із перспективних напрямків розвитку економіки Узбекистану вважається фармацевтичний ринок, обсяги якого сьогодні оцінюються в понад 1 млрд дол., проте частка місцевих виробників на ньому невелика. Очевидно, що таку високотехнологічну галузь необхідно розвивати з міжнародними партнерами, включаючи таких лідерів фармпромисловості України як «Фармак» та «Лекхім». Компанія «Лекхім» вже розпочала будівництво своїх виробничих потужностей у Ташкентській обл.

В економічному розвитку Узбекистану існує низка труднощів і недоліків, пов'язаних із тим, що значна частина економіки країни залишається «у тіні», що породжує проблеми економічного, соціального та правового характеру.

Узбекистан з населенням майже 35 млн осіб залишається однією з найбільших країн, які не входять до СОТ. Тому вступ до СОТ є одним із актуальних завдань, що стоять перед країною.

Керівництво Узбекистану проводить послідовну політику, спрямовану на залучення іноземних інвесторів та розвиток власного виробництва з високою доданою вартістю. Дана практика може бути затребувана й Україною. Залученням зарубіжних інвестицій займається Агентство із залучення інвестицій при Міністерстві інвестицій та зовнішньої торгівлі Узбекистану. 25 грудня 2019 р. було ухвалено Закон Республіки Узбекистан «Про інвестиції та інвестиційну діяльність», що

регламентує відкриття представництв іноземних компаній на території країни. Термін реєстрації іноземних компаній становить лише 3–5 днів. Відкриття компаній здійснюється у Центрах державних послуг.

Підприємства з іноземними інвестиціями звільняються від сплати податку на прибуток, податку на майно, єдиного податкового платежу для мікрофірм та малих підприємств за такою схемою: інвестиція від 300 тис. дол. США до 3 млн дол. – на 3 роки; інвестиція від 3 до 10 млн дол. США – на 5 років; інвестиція понад 10 млн дол. США – на 7 років.

В Узбекистані функціонує 21 вільна економічна зона, учасники яких звільняються від сплати земельного податку, податку на прибуток, на нерухомість, єдиного податкового платежу, а також від мита на імпорту обладнання та комплектуючих, що ввозяться для власних виробничих потреб.

У Республіці Узбекистан процедуру державних закупівель регулює Закон «Про державні закупівлі» від 09.04.2020 р. З метою уникнення корупції та забезпечення прозорості державних закупівель було створено електронну платформу – «Спеціальний державний портал державних закупівель».

З 1 травня 2022 р. до 1 січня 2023 р. в країні встановлена нульова ставка мита на імпорту 22 видів продовольчих товарів. Крім того залишаються в силі нульові ставки мит для м'яса птиці, борошна, зерна, соняшникової та бавовняної олії, а також мила та миючих засобів, введені наприкінці 2021 р. Також тимчасово скасовується вимога обов'язкового маркування імпортованих продуктів узбецькою мовою – від цього виграють країни з невеликим обсягом імпорту в Узбекистан.

За підсумками 2021 р. Узбекистан освоїв 11,1 млрд дол. США іноземних інвестицій. Основними інвесторами були: Китай – 2,2 млрд, Росія – 2,1 млрд, Туреччина – 1,18 млрд, Німеччина – 800 млн, Південна Корея – 137 млн. Обсяги інвестицій країн Європи залишаються незначними. Основні іноземні інвестиції ідуть в енергетику, металургію, хімпром, виробництво електротехніки, ІТ, будівництво, фармацевтику, легку промисловість, сільське господарство.

Узбекистан щорічно виробляє до 5 млн т овочів та фруктів, багато з яких унікальні за своїми смаковими якостями. Головні напрями інтересів республіки у галузі с/г – створення виробництва із переробки, зберігання, транспортування плодоовочевої продукції, вироблення пакувальних матеріалів.

Висновки та рекомендації.

Україна може постачати до Узбекистану сучасне обладнання й технології з переробки сільгосппродукції та сировинних матеріалів,

трубної промисловості для потреб підприємств добувної та переробної галузей. Для цього необхідно посилити контакти торгово-промислових палат обох країн, активізувати рекламування української продукції, сприяти співробітництву між представниками приватного бізнесу.

Узбекистан має розвинену внутрішню транспортну інфраструктуру, проте гостро потребує розвитку міжнародних транспортних сполучень. Двостороння співпраця з сусідніми країнами, як і багатостороння в рамках міжнародних організацій, націлена на вихід на головні світові транспортні артерії. Так Узбекистан, Афганістан і Пакистан розробили перспективний проєкт залізничної гілки Термез – Мазарі-Шаріф – Кабул – Пешавар до пакистанських портів, в якому можуть знайти своє місце українські компанії.

Тривалий час Узбекистан стабільно входив до першої п'ятірки країн, які відправляють своїх громадян на навчання до українських ЗВО. Наразі динаміка пішла на спад. Це спричинено низкою факторів: зростанням кількості ЗВО в Узбекистані, виходом узбецьких студентів на нові освітні ринки, а також повним переходом процесу навчання на українську мову. З метою залучення абітурієнтів Республіки Узбекистан на навчання у ЗВО України доцільно при вишах організувати курси, на яких здійснюватиметься мовна підготовка, ознайомлення з історією, культурою та традиціями Української держави.

Узбекистан, виходячи із успішної практики попередніх періодів, доволі настійливо намагається налагодити міжвузівську взаємодію за програмами подвійних дипломів. Щодо найбільш популярних спеціальностей, то це медицина, юриспруденція та економіка. Нині існує нагальна необхідність Міністерству освіти і науки України вдосконалити співпрацю у сфері вищої освіти щодо організації взаємобміну студентами, їх залучення до спільних наукових досліджень та публікацій, проходження практики в найсучасніших закладах обох країн.

Узбекистан має чудові потенційні можливості для розвитку індустрії туризму. Усьому світу відомі узбецькі міста Самарканд, Бухара, Хіва. На території республіки розташовано понад 4000 пам'яток монументальної архітектури, багато з яких перебувають під охороною ЮНЕСКО. Природно-кліматичні умови дають змогу здійснювати прийом туристів цілий рік. Своєю чергою, громадян Узбекистану можуть зацікавити гірськолижні тури та рекреаційні зони Карпат, історичні пам'ятки Києва, Львова, Кам'янець-Подільського, Чернівців та інших українських міст, які потрібно активно рекламувати. Як тільки припиняться бойові дії, туризм має стати невід'ємною части-

ною економічного відновлення країни. Для досягнення повного завантаження вкрай важливо виходити на нові ринки. Тому для України перспективним напрямком співпраці є подальше поглиблення співробітництва з Узбекистаном у сфері туризму.

В умовах російсько-української війни для України у відносинах з Узбекистаном важливо працювати на визнання Росії країною спонсором тероризму, голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом українського народу, дотримання санкційного режиму проти РФ. Економічними інтересами України є інвестування Республікою Узбекистан відбудовних робіт після завершення російсько-української війни, налагодження авіаційного сполучення.

Взаємодоповнюючий, а не конкуруючий характер економік, а також те, що обидві країни прагнуть вийти та закріпитись на ринках європейських й азіатських країн, мають сприяти утвердженню підходу, що Україна і Узбекистан можуть розглядати один одного як «ворота до Європи та Азії» відповідно.

5.28. Фомін С.С. Політичні та економічні відносини між Узбекистаном та країнами-членами Євразійського економічного союзу

Узбекистан є країною, яка претендує на регіональне лідерство у Центральній Азії та має специфічний вектор зовнішньої політики щодо країн пострадянського простору. Тому розуміння особливостей та динаміки його взаємовідносин з країнами ЄАЕС є важливим для України з точки зору реалізації зовнішньополітичного курсу щодо цієї країни.

Зовнішня політика Узбекистану у часи правління президента І. Карімова (1990–2016) характеризувалася різними змінами зовнішньополітичного курсу. Були періоди, коли Узбекистан орієнтувався на тісне політичне і економічне співробітництво з Росією та іншими пострадянськими країнами, які беруть участь в процесі євразійської інтеграції. Ці періоди змінювалися орієнтацією на більш тісне співробітництво із США, ЄС і Китаєм.

Так, у 1992 р. Узбекистан підписав Договір про колективну безпеку (ДКБ) на основі якого в 2002 р. була створена Організація ДКБ (ОДКБ), членами якої зараз є шість країн: Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан. Однак вже в 1999 р. Узбекистан відмовився від подальшої участі в цьому договорі, аргументуючи це тим, що договір не сприяє вирішенню конфліктів Узбекистану з його центральноазіатськими сусідами з питання демаркації кордонів.

Проте після введення західними країнами в жовтні 2005 р. санкцій проти Узбекистану у відповідь на події в Андижані, де були придушені антиурядові виступи ісламістів. Узбекистан в 2006 р відновив своє членство в ОДКБ. Потім у 2012 р. Узбекистан знову вийшов з цієї організації. З цього часу зовнішня політика Узбекистану стала більш прозахідною. В 2014 р. у Ташкенті було відкрито регіональне представництво НАТО, почалось співробітництво з США в проведенні узбецької військової реформи і постачанні американської зброї.

Політика Узбекистану щодо процесу євразійської економічної інтеграції при президенті І. Карімові мала дуже нестабільний, непослідовний характер. Так, наприклад, в 1994 р. було створено Центрально-азійське співтовариство (ЦАС), куди входили Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан. В 2004 р., за пропозицією І. Карімова, в ЦАС було прийнято Росію. Водночас Узбекистан в 1999 р. приєднався до Організації за демократію і економічний розвиток (ГУАМ), яка була створена в 1997 р. Україною, Азербайджаном, Грузією і Молдовою з метою протидії поширенню впливу Росії у регіоні. Відповідно організація була перейменована на ГУУАМ, але в 2005 р. Узбекистан вийшов із організації, оскільки вона, за словами узбецьких керівників, не враховувала економічні інтереси Узбекистану.

В 2005 р. ЦАС вступив в Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), однак за винятком Узбекистану. Узбекистан вступив в ЄврАзЕС лише в 2006 р. після введення санкцій за події в Андижані. Однак вже в 2008 р. Узбекистан «призупинив» своє членство в ЄврАзЕС. Думається, не випадково, що в наступному 2009 р. західні санкції проти Узбекистану були зняті.

Проте, необхідність збереження своїх торгових позицій на ринках Росії та інших країн СНД змусила Узбекистан 31 травня 2013 р. приєднатися до Договору про створення зони вільної торгівлі, яку 2011 р. створили Україна, Росія, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова і Таджикистан. 2014 р. ЄврАзЕС припинив своє існування і на його основі був створений Євразійський економічний союз (ЕАЕС), який почав функціонувати з 1 січня 2015 р., і в який входять Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан і Росія. При президенті І. Карімові вступати в ЕАЕС узбецьке керівництво не мало наміру, оскільки це, на його думку, могло б обмежити можливість Узбекистану проводити багатовекторну політику, яка передбачає розвиток економічних відносин з різними країнами, намагаючись при цьому максимально зберегти політичний і економічний суверенітет, уникнути міцної залежності від тієї чи іншої країни-партнера.

Під час президентства І. Карімова Узбекистан намагався грати роль регіонального лідера серед держав-колишніх середньоазіатських республік СРСР. При цьому, узбецьке керівництво активно використовувало такі фактори як посилення на спільне тюркське походження (принаймні, в стосунках з Казахстаном, Киргизстаном і Туркменістаном), і приналежність до ісламу. Проте намагання Узбекистану стати регіональним лідером не могли бути реалізованими внаслідок періодичних конфліктів між центральноазійськими країнами, обумовлених політикою насильної асиміляції національних меншин (таджиків і киргизів в Узбекистані, узбеків в Киргизстані і Таджикистані), взаємними звинуваченнями в допомозі сепаратистам і терористам, відсутністю чіткої демаркації державних кордонів, проблемами використання водних ресурсів. Крім того, хоча Узбекистан має найбільшу кількість населення і Центральній Азії, його сучасний економічний і військовий потенціал не відповідає критеріям регіональної держави.

На відміну від режиму І. Карімова, сучасна влада Узбекистану на чолі з Ш. Мірзієєвим проводить значно більш послідовну багатовекторну зовнішню політику, намагаючись одночасно розвивати інтенсивні політичні й економічні стосунки з Росією, Китаєм, США, країнами Євросоюзу, Туреччиною і своїми найближчими центральноазіатськими сусідами, зокрема, країнами-членами ЄАЕС.

Саме поліпшення відносин Узбекистану з центральноазіатськими країнами-сусідами президент Ш. Мірзієєв визначив як пріоритетний напрямок зовнішньої політики. Між Узбекистаном і Киргизстаном був складений договір про кордони, у відповідності до якого було демарковано 80% державного кордону. Крім того, Узбекистан заявив свою готовність взяти участь в будівництві киргизької гідроелектростанції Камбар-Ата. З Туркменістаном був укладений договір про стратегічне партнерство. Обидві країни спільно відкрили залізничний та автодорожній мости через Аму-Дар'ю, важливий елемент транспортного шляху Узбекистан-Туркменістан-Іран-Оман. Узбекистан і Казахстан провели спільний економічний форум, в ході якого були укладені інвестиційні угоди на суму 1,2 млрд дол. Загалом за роки президентства Ш. Мірзієєва значно зріс обсяг торгівлі і співробітництва з центральноазіатськими країнами.

Що стосується євразійської інтеграції, то це питання ретельно вивчається. 7 жовтня 2019 р. Міністерство економіки і промисловості Узбекистану опублікувало проєкт Концепції комплексного соціально-економічного розвитку республіки до 2030 р. У відповідності до цього документу, на першому етапі розвитку (2019–2021) повинна відбутися адаптація узбецької економіки до нових

умов розвитку і ринкових механізмів. У цей час Узбекистан підписав угоду з ЄАЕС про вільну торгівлю. На другому етапі (2022–2025), після структурних змін в економіці, буде необхідно послідовно вивчити наслідки входження Узбекистану в ЄАЕС і СОТ, провести лібералізацію торгової політики і приведення її у відповідність до норм СОТ. 9 січня 2020 р., після ретельного вивчення проблеми вступу чи не вступу Узбекистану в ЄАЕС, експерти Центру економічних досліджень при Адміністрації президента підготували і подали узбецькому керівництву доповідь, яка стверджує, що членство Узбекистану в ЄАЕС вигідно для узбецької економіки. Серед переваг такого членства: покращення умов праці і правового статусу узбецьких трудових мігрантів в Росії (де їх біля 4 млн) та в інших країнах ЄАЕС, збільшення обсягів узбецького експорту в країни ЄАЕС, спрощення умов транзиту узбецьких товарів територією Казахстану і Росії.

Проте, значна частина узбецького політикуму не бажає членства в ЄАЕС, оскільки вважає, що він знаходиться під контролем Росії. На думку узбецької влади, вступ Узбекистану до ЄАЕС змусить країну увійти не тільки в економічний, але й де-факто в політичний союз з Росією і таким чином стати заручником її непередбаченої зовнішньої політики, що призведе до погіршення стосунків із Заходом. Крім того вказують, що вступ до ЄАЕС уповільнить для Узбекистану шлях у СОТ, призведе до негативного впливу на розвиток деяких галузей економіки, оскільки Узбекистан, як член ЄАЕС, буде вимушений відкрити свій внутрішній ринок для країн-членів ЄАЕС і відмінити ті протекціоністські заходи, за допомогою яких він розвиває власне виробництво. Критики ЄАЕС вказують на те, що створення митного союзу в рамках ЄАЕС не призвело до повного скасування усіх бар'єрів і торгових вилучень із режиму вільної торгівлі в торгових відносинах між країнами-членами ЄАЕС. Кількість таких вилучень і бар'єрів досягала 71 в 2019 р.

Крім того, введення західних санкцій проти Росії і зворотні російські санкції проти продовольчого і сільськогосподарського імпорту із західних країн негативно впливають на обсяг взаємної торгівлі між країнами-членами ЄАЕС і призводять до періодичних конфліктів Росії з деякими країнами ЄАЕС, яких Росія звинувачує в потуранні контрабанди на територію Росії заборонених західних товарів. Противники членства Узбекистану в ЄАЕС вважають, що таке членство призведе до збільшення міграції узбецького працездатного населення до Росії і Казахстану (тобто, країни, куди зараз в основному мігрують узбецькі трудові мігранти), що в свою чергу негативно вплине на розвиток економіки Узбекистану.

Ця розбіжність в позиції щодо членства в ЄАЕС проявила себе в голосуванні в Олій Манжалісі (парламенті) Узбекистану з питання отримання Узбекистаном статусу спостерігача в ЄАЕС. Так, 28 квітня 2020 р. під час розгляду в законодавчій палаті парламенту питання щодо необхідності отримання Узбекистаном цього статусу, за проголосувало 86 депутатів, проти – 32, утримались – 14 (при цьому в голосуванні взяли участь 132 депутата із 150). 11 травня 2020 р. це рішення схвалив узбецький сенат.

Проте, думається, що в майбутньому неможливо виключати можливість членства Узбекистану в ЄАЕС, враховуючи всю низку економічних і демографічних проблем, які стоять перед цією країною. Швидке зростання кількості населення в Узбекистані створює серйозні економічні і екологічні проблеми. До того ж в Узбекистані воно відбувається в умовах недостаті земельних і водних ресурсів. Вже зараз фактично має місце перенаселення. Сучасна економіка Узбекистану просто неспроможна повністю забезпечити всіх цих людей роботою. Внаслідок цього в Узбекистані існує величезна армія безробітних, яка постійно зростає.

Проблема безробіття частково вирішується шляхом трудової міграції, головним напрямком якої є Росія. Грошові перекази цих мігрантів із Росії в Узбекистан в багатьох випадках є єдиним джерелом існування для їх сімей, а також для стабільного поповнення бюджету Узбекистану. За даними Центробанку Росії, за першу половину 2019 р. із Росії в країни СНД фізичними особами було переказано 5 млрд 700 млн доларів, із них узбецькі фізичні особи переказали з Росії в Узбекистан понад 2 млрд дол. Всі ці дані стосуються тільки переказів через платіжні системи. Підрахувати, скільки грошей трудові мігранти вивозять із Росії готівкою, неможливо. Оскільки в межах ЄАЕС був створений єдиний ринок праці, трудові мігранти-громадяни країн-членів ЄАЕС користуються соціальними правами країни перебування. Ця остання обставина особливо важлива для Узбекистану, який зацікавлений в покращенні умов перебування своїх трудових мігрантів.

Слід також враховувати важливе значення для Узбекистану торгово-економічних зв'язків з країнами ЄАЕС. В 2019 р. на долю пострадянських країн припадало 35% зовнішньоторгового обороту. Серед них найбільш важливими торговими партнерами Узбекистану є такі члени ЄАЕС як Росія і Казахстан. Зокрема, в 2019 р. на долю Росії припадало 15,7% зовнішньоторгового обороту Узбекистану, на долю Казахстану – 8%. Для порівняння: доля Китаю дорівнювала 18,1%, Республіки Корея – 6,5%, Туреччини – 6%, Німеччини – 2,3%, США – 1,4%.

В жовтні 2018 р. відбувся державний візит президента Росії В. Путіна в Узбекистан. В результаті переговорів було підписано 20 двосторонніх документів міждержавного рівня та 785 двосторонніх угод між регіонами РФ та Узбекистану на загальну суму 27,1 млрд дол., розроблені «дорожні карти» з організації 79 спільних підприємств і 23 торгових домів. Президенти дали старт проекту будівництва з допомогою Росії першої в Узбекистані атомної електростанції. У 2018 р. між Узбекистаном і Росією був підписаний Договір про військово-технічне співробітництво, завдяки якому Узбекистан може купувати зброю в Росії за пільговими цінами, які Росія надає державам-членам ОДКБ.

Висновки та рекомендації.

Узбекистан, як країна, залежна від імпорту технологій з більш розвинених країн проводить багатовекторну зовнішньоекономічну політику, розвиваючи (часто не звертаючи уваги на незадоволення Росії) як політичні, так й торговельно-економічні відносини з США, країнами-членами Євросоюзу, з Китаєм, зокрема, в рамках китайської стратегії «Один пояс – один шлях».

Узбецьке керівництво не є єдиним у питанні про членство в ЄАЕС і тому, скоріше за все, остаточне рішення буде прийнято з урахуванням того, як буде розвиватися процес інтеграції в межах ЄАЕС. Незважаючи на конфлікти, які відбуваються між країнами-членами ЄАЕС щодо цін на енергоносії, випадки введення протекціоністських бар'єрів у взаємній торгівлі, вони не збираються виходити з цього союзу, оскільки він дає значні економічні вигоди, зокрема, відсутність такого союзу призвела б до ще більшої кількості торгових вилучень та інших перешкод у взаємній торгівлі цих країн, більш високих цін на енергоносії, погіршення правового становища трудових мігрантів, які працюють в Росії, Казахстані та деяких інших країнах ЄАЕС.

Що стосується відносин Узбекистану із західними країнами, то обсяги торгівлі Узбекистану із західними країнами та обсяги західних інвестицій залишаються поки невисокими. Для США Узбекистан є цікавим головним чином в геополітичному і військово-стратегічному аспектах. Тому можна припустити, що між Узбекистаном і США буде розвиватися, перш за все, політичне і військово-технічне співробітництво.

Парламент Узбекистану схвалив рішення про набуття статусу спостерігача в ЄАЕС. Керівництво Узбекистану розглядає питання про можливість членства в ЄАЕС. Серед переваг такого членства вказують на покращення умов праці і правового статусу узбецьких

трудомих мігрантів в інших країнах-членах ЄАЕС, збільшення обсягів узбецького експорту в ці країни. В той же час існують побоювання, що вступ Узбекистану до ЄАЕС призведе до погіршення відносин із Заходом, до негативного впливу на розвиток деяких галузей економіки. Розглядається питання, чи можна поєднувати членство в ЄАЕС і сучасну багатовекторну зовнішню політику Узбекистану, який намагається одночасно розвивати інтенсивні політичні і економічні зв'язки з Росією, Китаєм, США, Євросоюзом та іншими країнами.

5.29. Цапко О.М. Особливості туркменської моделі розвитку

З усіх країн пострадянського простору Туркменістан на сьогодні є своєрідним феноменом держави, яку майже не зачепили сучасні процеси реформування суспільного життя і економіки на засадах демократії, верховенства права, побудови цивілізованого ринку та повноцінного громадянського суспільства. Незважаючи на те, що ст.1 прийнятої в 1992 р. Конституції Туркменістану передбачала поступовий перехід туркменського суспільства від радянської системи влади до демократичної, тогочасне керівництво країни взяло курс на побудову, за словами першого президента С. Ніязова, «самобутнього туркменського суспільства», з особливою моделлю розвитку.

В політичній сфері особливості туркменської моделі розвитку полягали перш за все в тому, що починаючи ще з кінця 70-початку 80-х рр. XX ст. тут склалася стійка владна система, яка поєднувала в собі елементи переважно регіонально-племінного управління в областях і єдиного республіканського керівництва на груповій основі. Справа в тім, що до російського завоювання XVIII-XIX ст. населення Туркменістану перебувало на рівні трибального (племінного) розвитку¹ і власна держава у класичному розумінні в них на той час була відсутня. Все це призводило до того, що неформальні лідери племен у підконтрольних їм областях володіли реальною владою. Вони також мали представників у загальнотуркменських органах влади. Така система стала реорганізованим варіантом традиційної кочової державності, адаптованої для переходу її населення в режим осілого життя.

1 На території Туркменістану проживало 40 племен і 120 родів, серед яких дослідники виділяють шість найбільших племінних об'єднань, а саме народи теке (текінці), що переважали у центральній частині Туркменістану (у тому числі й Ашгабаті), йомуди (ємуди) – у західній, салири і сарики – у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари – вздовж Середньої й Верхньої течії Амудар'ї і човдури – які населяли Дашховузький і північ Лебапського велаятів. При цьому, кожне плем'я-земляцтво говорило на загальнорозумілій для всіх туркменів мові, але мало свій діалект та асоціювало батьківщину з територією свого фактичного проживання.

З часом, глибоко традиційна по суті, система зовнішньо виглядала радянською і залишалася життєздатною багато в чому завдяки вищезазначеним неформальним інститутам, аж до розпаду СРСР.

Після проголошення незалежності в 1991 р. для Туркменістану як і для більшості пострадянських країн Центральної Азії характерною ознакою стало повернення до давніх історично усталених традицій і звичаїв, зокрема патріархально – родових відносин, клановості, культивуванні патерналістського типу політичної свідомості громадян, формування культу особи лідера держави тощо. При цьому, туркменське суспільство виявилось неготовим до сприйняття західних ліберально-демократичних ідей.

Все це, в кінцевому результаті призвело до того, що в політичній системі Туркменістану виник відповідний інституційно-правовий вакуум. Він був заповнений неформальними відносинами й інститутами, а діюча системи особистих зв'язків перетворилася в суттєвий компонент традиціоналізму та архаїчності соціуму. Все це стала суттєвою перепорою процесу формування в країні модерної інституційної структури.

Головна роль у становленні туркменської моделі розвитку відводилася державі, яка, на думку її керманичів, здатна пом'якшити негативні наслідки економічної і суспільної трансформації. За Конституцією Туркменістан є світською державою. Форма правління – президентська республіка. Глава держави – президент. За таких умов декларований у перші роки незалежності поступовий перехід до демократії, досить швидко трансформувався в культ особи президента С. Ніязова, формування якого відбувалося шляхом дотримання формальних демократичних процедур через проведення загальнонародних референдумів.

Так, внаслідок проведеного референдуму в 1994 р. президентські повноваження С. Ніязова були продовжені до 2002 р., а у грудні 1999 р. Халк Маслахати (Народна рада) одноголосно перетворив президентство С. Ніязова на довічне.

У відповідності до оновленої Конституції Туркменістану (особливо після внесених до неї в 1999 і в 2003 рр. поправок), С. Ніязова було наділено майже необмеженими владними повноваженнями. Це дало підстави окремим політологам називати Туркменію конституційною монархією, або ж диктатурою. Реальну владу президента в країні забезпечував й інститут призначуваних ним представників президента на місцях. Згідно з новим адміністративним поділом у країні встановлено п'ять великих територіально-адміністративних одиниць – велаятів, які в свою чергу, поділяються на райони – етрапи, та одне місто з правами велаяту. При цьому, держава жорстко

контролює різні сфери суспільного життя, зокрема здійснює цензуру засобів масової інформації, суворо регламентує проведення зборів і мітингів, проводить відверту репресивну політику щодо опозиційно настроєних діячів Туркменістану тощо.

Одночасно С. Ніязов диспозиціонував себе і як захисник інтересів всіх громадян Туркменістану. Своєрідним символом його «турботи» стали безкоштовне користування населення газом, водою, електроенергією і сіллю, а також невисокі ціни на основні продукти харчування та паливо. Згодом це було відображено в загальних програмах розвитку країни, а саме програмі «10 років стабільності в Туркменістані» затвердженій референдумом 1994 р. і в новій програмі – «XXI століття – золоте століття Туркменів».

Таким чином, перехід до демократичного суспільства в Туркменістані було підмінено переходом до «національного безкласового суспільства принципово нового типу» у центрі якого перебував президент С. Ніязова як «батько усіх туркмен» – Туркменбаші. Він одночасно і став творцем нової туркменської політичної системи.

Зі зміною глави держави у 2006 р. не змінився патріархально-консервативний стиль управління. Правління Г. Бердимухамедова, так само як і його попередника, характеризується закритістю і сімейно-клановим характером правлячої верхівки. Вона функціонує в рамках суворої ієрархії, де пріоритетними є особиста відданість президенту та спільність походження. До прикладу, сьогодні майже $\frac{3}{4}$ державних чиновників та 90% силовиків є текинцями, тобто вихідцями з того ж племені, до якого належить президент Г. Бердимухамедов.

Вищезазначені характеристики політичної системи Туркменістану доповнюються наявністю в ній підривного політичного інституту корупції. Остання має системний характер і від боротьби з якою Туркменістан, на відміну від решти пострадянських держав, фактично відмовився. В Індексі сприйняття корупції за 2020 р. Туркменістан знаходиться на 165-му місці, в той час як ще в 2016 р на 154 – му місці. У межах регіону Центральної Азії показники саме Туркменістану є найкритичнішими (найкращі – у Казахстану).

Все це загалом дає можливість стверджувати, що нинішня туркменська модель розвитку характеризується як «демомодернізація». На сьогоднішній день ми бачимо фактичну відсутність в Туркменістані політичних сил, котрі були б здатними протидіяти руйнівним неформальним інститутам політики. Не можна до перемог демократії віднести й існування Демократичної партії Туркменістану яка довгий час узагалі була єдиною в країні «партією влади», до 2013 року.

Стосовно соціально – економічної сфери, то розпад СРСР в грудні 1991 р. негативно вплинув на поступ економіки Туркменістану. У 1994 р. інфляція перевищила 2400%, а ВВП знизився на 50%. Тільки 1995 р. уряд розпочав проведення поміркованих ринкових реформ. У результаті рівень інфляції знизився до 100% на рік, але спад економіки тільки уповільнився. На кінець ХХ ст. у державі було проведено обмежену приватизацію, в основному у сфері послуг. Промисловість, сільське господарство, енергетичний сектор, транспорт і комунікації й надалі залишаються у державній власності.

Економічний розвиток країни і в подальшому відбувається на екстенсивній основі, зокрема шляхом розширення сфери освоєння багатючих запасів корисних копалин, що мають важливе значення для світової економіки. Так, за останніми оцінками в надрах Туркменістану (враховуючи прилеглі до нього ділянки дна Каспійського моря) знаходиться 20,8 млрд т. нафти і 24,6 трлн. м. газу. На сьогоднішній день у Туркменістані знайдено більше тисячі перспективних на нафту та газ покладів, відкрито понад 150 із них, а лише 50 – перебувають у стані розробки. Туркменістан є четвертою країною в світі по запасах природного газу. Нинішнє туркменське керівництво вже на 2030 р. планує довести видобуток нафти до 110 млн т. і природного газу до 250 млрд м.

Проголошена Туркменістаном ще в 1995 р. політика нейтралітету своїм загальним вектором спрямована на створення сприятливих зовнішньополітичних умов для збереження в країні одного з найбільш жорстоких авторитарних режимів. На сьогоднішній день, ця політика призвела до того, що Туркменістан все більше відособлюється від навколишнього світу, а нейтралітет трансформувався в політику ізоляціонізму, метою якої є мінімізування зовнішнього впливу на внутріполітичне життя держави. Крім того, прикриваючись цією політикою, правлячі кола фактично утаємничують від світової спільноти інформацію про реальний стан в країні.

В сфері зовнішньоекономічних відносин існуюча в країні тотальна корупція і повна відсутність прозорої системи регулювання, створює для офіційного Ашгабату несприятливий інвестиційний клімат. А це в кінцевому результаті призводить до ще більшого відставання країни від сучасного світу, перетворює її у кращому випадку в сировинний придаток економік розвинутих країн світу, формує її негативний міжнародний імідж. Правда, тут слід відзначити, що на відміну від С. Ніязова, нинішній очільник держави Г. Бердимухамедов намагається дещо активізувати зовнішньоекономічну діяльність з метою зміцнення позицій Туркменістану як регіонального торгівельного центру. Це призвело до інтенсифікації контактів з усіма су-

сідами по центральноазіатському регіону, особливо у сфері розвитку транспортних та енергетичних проєктів. Однак дана активність не змінює самої сутності туркменської моделі.

Таким чином, туркменській моделі розвитку притаманні наступні характеристики:

- переплетення кланових та патріархально-родових відносин із новітніми тенденціями та потребою реагувати на виклики сучасності;
- створення системи патронажних відносин як особливих спільнот людей, в основі єдності яких є матеріальний інтерес та потреба у взаємопідтримці при здійсненні позаправових фінансових та політичних дій.
- встановлення режиму практично необмеженої влади державних лідерів та формування їхнього культу особи;
- культивация патерналістського типу політичної свідомості громадян;
- зрощення влади та фінансово-промислового капіталу;
- політичний фаворитизм і корумпованість правлячої верхівки.

Стосовно українсько – туркменських зв'язків, то на сьогоднішній день відбувся різкий спад зовнішньої торгівлі між обома державами. Так, в 2019 р. зовнішньоторговельний обсяг товарів і послуг між обома країнами зменшився на 43,4% у порівнянні з 2018 р. і склав 168,73 млн дол. Експорт товарів і послуг з України зменшився на 39,3% і склав 78,86 млн дол. Імпорт товарів і послуг в Україну зменшився на 46,6% і склав 89,87 млн дол. Негативне сальдо – 11,01 млн дол.

Загальний обіг товарами та послугами між Україною і Туркменістаном у I кварталі 2020 р. склав лише 18,097 млн дол., що на 32,3% менше, ніж у I кварталі 2019 р. Обсяги експорту українських товарів та послуг до Туркменістану протягом I кварталу 2020 р. зменшились порівняно з I кварталом 2019 р. на 23,8% і склали 15,451 млн дол. Обсяги імпорту товарів і послуг з Туркменістану у I кварталі 2020 р. зменшились на 58,6% порівняно з I кварталом 2019 р. і склали 2,646 млн дол.

На 2021 р. у зв'язку з пандемією коронавірусу вищезазначені показники ще більше погіршилися.

Однак, незважаючи на це, Туркменістан і надалі залишається важливим партнером України у регіоні Центральної Азії.

Висновки та рекомендації.

З відомству необхідно вивчити клановий розклад в політичній системі сучасного Туркменістану, з метою максимального використання міжкланових суперечностей на користь українських націо-

нальних інтересів. Також пропонується, перш за все, ретельно вивчити біографії високопосадових осіб, звернувши особливу увагу на місце народження, родину, наявність родичів у владі, походження дружини тощо. Тут також можна, як на нашу думку, використати і певні сторони високого ступеня корумпованості керівництва сучасного Туркменістану.

Розробити програму державної підтримки діяльності українських компаній на території Туркменістану, зокрема таких як ФПГ «Альтком» та БА «Інтербудмонтаж», з метою збільшення зовнішньоторговельного обороту між Україною та Туркменістаном, а також сприяння діяльності українських компаній, які працюють в Туркменістані, необхідно постійно підтримувати прямий політичний діалог на найвищому рівні. При цьому, налагоджувати цей формат взаємовідносин необхідно з урахуванням як особливостей політичної системи цієї держави, так і звичаїв та традицій, які в ній існують.

Зважаючи на той факт, що Туркменістан є закритою країною із закритою економікою, Службі безпеки України та дипломатичному

Вони вже на сьогодні активно працюють на території Туркменістану і якими вже споруджено низку об'єктів, зокрема залізничні і автодорожні мости, а також дренажно-комунікаційний тунель в м. Ашгабат.

МЗС України організувати проведення чергового засідання Спільної міжурядової українсько-туркменської комісії з економічного та культурно-гуманітарного співробітництва. Основною метою діяльності останньої повинно стати розширення сфери та структури бізнес – проєктів на взаємовигідних для країн умовах.

РОЗДІЛ 6.

РОСІЙСЬКА АГРЕСИВНА ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

6.1. Ткаченко В.М.

Проблеми посткомуністичного транзиту Росії

Посткомуністичний транзит, як стверджує наука і підтверджує тридцятирічна практика, є об'єктивним історичним етапом для будь якої країни і соціуму, що відмовилися від соціалізму і обрали курс демократичного розвитку, та постає узагальненим трендом суспільної трансформації. Транзитивний етап розвитку був притаманним для всіх постсоціалістичних держав Європи, він є характерним для всіх країн пострадянського простору. Дані процеси вбирають як загальні, так і відповідні національні (державно цивілізаційні) риси. Достатньо вказати на шляхи демократизації у Польщі, країнах Балтії чи у інших відповідних регіонах. Наявні традиції державності, національно-історичні особливості, матеріальні й духовні ресурси та харизма політичних лідерів тих чи тих країн мали характерний відбиток.

Значними особливостями позначений транзит пострадянської Росії, які викликані як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Варто взяти до уваги, що після самоліквідації Радянського Союзу і фрагментації цього величезного простору, одночасно діяли дезінтеграційні сили і центри та проявляли свій вплив різнонаправлені інтеграційні процеси. Впродовж майже трьох десятиліть існування новопосталих незалежних держав на теренах СРСР події в Росії та політика Москви здійснювали суттєвий вплив на країни пострадянського простору. Але на зламі століть прагнення Кремля стали зростати і набирати постімперських обрисів у більш широких вимірах. З плином часу роль впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку на трансформаційні перетворення все більше ставала очевидною.

В колі великого числа об'єктивних чинників соціально-політичних перетворень Російської Федерації вельми важливе значення

мали і відіграють нині наявні в суспільстві матеріальні та духовні ресурси, соціальний капітал освіти та політичної культури, вироблений віками досвід національної історії. Саме вони впливали і впливають на соціально-політичні зміни, що відбуваються у пострадянській Росії і розвиваються, за образним визначенням Збігнева Бжезінського, у річищі «політичного пробудження». Водночас, як слушно застерігав вчений і аналітик, яке не гарантує, «що результатом цього пробудження обов'язково буде демократія. У політичного пробудження може бути безліч проявів, які залежать від історичного досвіду країни чи регіону», і «далеко не кожен випадок політичного пробудження дає однаковий результат, навіть якщо в кожному випадку політичне пробудження є народним явищем». Поступ пострадянських країн за минулі три десятиліття вельми красномовно це підтверджує. Показовим унаочненням може слугувати порівняння звивистого розвитку України і Росії, Балтійських країн і держав Центральної Азії тощо.

Прискіпливий аналіз вказує на детермінанти виразнішого послаблення місця і ролі РФ на континенті та, як наслідок, більш очевидного тренду до відродження російського імперського курсу за певного модернізованого варіанту посткомуністичного транзиту. Суть проблеми зводилася врешті-решт до виношування керівництвом Росії планів відновлення контролю над більшою частиною колись підлеглих їй територій пострадянського простору. Це завдання не знято з порядку денного й донині. І суб'єктивний фактор відіграє в цьому процесі не останню роль. Аргументами на користь даного твердження можуть слугувати наступні явища та події останніх років у Росії та на континентальних обширах.

По-перше, з розширенням Північно-Атлантичного блоку НАТО та ЄС за рахунок низки постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи і країн Балтії (1999 і 2004 рр.) та з перемогою Помаранчевої революції в Україні лідери Кремля вирішили, що становище Росії в Європі і світі погіршилося, що тим самим була порушена рівновага її інтересів із Заходом.

По-друге, для Москви геополітичним наслідком Помаранчевої революції стало значне ослаблення попереднього домінування РФ на пострадянському просторі та обмеження її інтеграційних можливостей лише євразійським сегментом. Політичним наслідком для лідерів Кремля та інших авторитарних пострадянських режимів стало їх прагнення унеможливити усунення себе від влади шляхом народних протестів.

По-третє, після вступу до євроатлантичних структур країн Балтії Україна першою серед країн пострадянського простору започатку-

вала переговори з ЄС про укладення Угоди про асоціацію, тим самим відкрила процес цивілізаційної дезінтеграції пострадянського простору, адже слідом за Україною аналогічні переговори з Брюсселем у 2010 р. розпочали Молдова, Грузія, Вірменія та Азербайджан. Ці та інші чинники поставили РФ в умови відкритої конкуренції з Європейським Союзом на пострадянському просторі.

Четверте. З початком 2000-х у Росії в силу об'єктивних внутрішніх труднощів та невдач щодо зміцнення впливів на пострадянські країни і суб'єктивних орієнтацій нової генерації державного керівництва все більшого потягу набирали процеси зумовлені відродженням імперської історичної традиції та згортанням демократичних перетворень попереднього періоду. Зокрема, посилювалися: сакралізація одноосібної влади, вивищення столиці над суб'єктами федерації, все більша господарська централізація і цілковите панування вертикальних суспільних зв'язків над горизонтальними, відмова політичної еліти та російського суспільства від демократії, як форми політичного режиму. Все це стало живильним ґрунтом зростання імперського бачення своєї держави та її глави – президента, одноосібного і непогрішимого правителя. Відновлення ВПК і його впливів та нарощування ресурсно-експортних потужностей разом з претензіями на світовий статус держави уможливили прагнення Кремля до експансії та уявлення, що Росія заради вищих цілей може і повинна використовувати власну силу там, де вважає за доцільне.

П'яте. Підтвердженням нових рис політики Москви щодо країн пострадянського простору після 2004 р. стала практика економічного тиску, а то й примусу проти окремих з них. Найбільш яскравими проявами цього стала серія економічних протистоянь Росії з Україною (газові 2005/2006 та 2008/2009 рр., сирні 2006 та 2012 рр.), Молдовою (винні 2006 і 2013 рр.), Грузією (винна та міграційна 2006 р.), Білоруссю (енергетичні 2006–2007 та 2010 р., молочна 2009, м'ясна 2014 р.). Зворотнім боком такої політики стала втрата довіри з боку пострадянських партнерів Москви, сприйняття Росії як загрозової сили. Важливим геополітичним наслідком стало не лише відчутне звуження домінування Росії на пострадянському просторі, але й обмеження її інтеграційних можливостей виключно євразійським вектором і РФ опинилася в умовах відкритої конкуренції з Європейським Союзом за впливи на пострадянські держави.

Шосте. У серпні 2008 р. Росія відверто продемонструвала свої імперські амбіції на пострадянському просторі, здійснивши акт агресії проти Грузії під час кавказької кризи. Тоді російсько-американські відносини підійшли надто близько до межі конфронтації, й нагальним імперативом взаємовідносин постало завдання відійти від цієї

грані. Підписавши у 2010 р. Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-3) з США, Москва воліла розмовляти з Вашингтоном на рівних, проте справи далі так званого «перезавантаження відносин» не пішли.

Сьоме. Будучи потягом непроросійської парадигми розвитку на пострадянському просторі, Україна, підтримуючи Грузію, та своїм прикладом демонструвала всім іншим пострадянським країнам можливість іншої, непромоковської, парадигми розвитку. Ключовими складовими даного курсу стали переорієнтація внутрішніх законодавчих норм та стандартів на демократичні виміри Євросоюзу. А це, своєю чергою, означає нормативно-правове відокремлення низки країн від радянської спадщини, серйозне реформування правил внутрішнього життя й адаптацію до правил ЄС. І хоча під тиском Росії Азербайджан та Вірменія відступили від цього курсу, однак Грузія і Молдова слідом за Україною парафували у 2013 р. угоди про асоціацію з Євросоюзом.

Восьме. Подальшим рухом Москви за нинішнього керівництва у бік неоімперської політики стали неприйняття українського Майдану зразка 2013–2014 рр., Революції Гідності та її наслідків. Натомість російське відторгнення Криму та наступні акції агресії проти України 2014 р. виявили остаточне утвердження Кремлем всіх складових його нової імперської політики, перш за все, на пострадянських просторах. Її відкритими і скритими проявами стали: гібридна війна на Сході України, наступальні бойові та пропагандистські заходи щодо підтримки «руського мира», шалена критика будь яких заходів української влади та прагнення нав'язати відповідні негативні стереотипи щодо України та протестних рухів у інших державах пострадянського простору. У внутрішній політиці Кремля значно посилюється централізація влади завдяки конституційним нововведенням 2020 р. та все зростаюча сакралізація верховної влади очільника держави, а також заходи щодо розпорошення опозиційного руху, дискредитації (та навіть фізичного усунення) його яскравих лідерів.

Дев'яте. Після Майдану 2013/2014 рр. все більше зміцнюється унікальна для РФ і всього пострадянського простору тенденція зростання підвищеного інтересу до перебігу подій в Україні. Спонуками цього стали не лише протистояння та санкційна політика демократій Заходу щодо Росії, але й усвідомлення важливості того, що саме в Україні відбуваються процеси, від успішності перебігу яких залежить доля не лише нашої держави, а й інших пострадянських країн включно з РФ. Показовим є й перебіг подій, які розгорнулись після президентських виборів у Білорусі 9 серпня 2020 р. Він демонструє величезний страх як владного режиму цієї держави, так і союзника

Росії, перед перспективою використання українського досвіду зміни влади через механізм народного протесту проти фальсифікації результатів виборів. Очевидно, що в незалежності від того, чим закінчатимуться події з народними протестами проти фальсифікації білоруських виборів, вони, разом із спробами в інших пострадянських країнах, фактично стали наслідком подій «майданних» революцій в Україні.

Десяте. З огляду на посилення Кремлем за нинішнього керівництва тренду посткомуністичного транзиту у напрямі неоімперської політики для сучасної України імперативно необхідна оновлена стратегія протистояння сучасній Росії та зміцнення позитивної динаміки євроатлантичного розвитку. Вкрай важливо виходити не лише із завдань посилення проукраїнської коаліції, відповідних стратегій і заходів з підтримки союзників та партнерів, але й покращувати реальне ставлення до себе безпосередніх сусідів, потенційних партнерів та врахування світового геополітичного тренду і тенденцій на найближчу перспективу, що проглядаються у світі. Останні, на жаль, не завжди є сприятливими для України. Адже конкуруючі центри сили, котрі формуються нині, зазнають відсутнього впливу кризових умов пандемії COVID-19. Роль цих центрів буде визначатися низкою факторів – від масштабів диверсифікації економіки, фінансової та економічної взаємодії з іншими полюсами сили до здатності великих держав інтегрувати своє «ближнє зарубіжжя». Останнє проглядається не лише стосовно прагнень Росії, а й, наприклад, Франції чи Туреччини в регіоні Близького Сходу та Закавказзя. Враховуючи ці чинники (і низьку ефективність санкцій та інших заходів об'єднаних демократій щодо стримування імперських проявів сучасної Росії) для України вкрай важливо виходити із наступних засад.

Висновки та рекомендації.

Подальші перспективи трансформаційних перетворень пострадянської Росії, посилення чи ослаблення її імперської політики залежатимуть не лише від внутрішнього розвитку та позиціонування її лідерів. Останнє не факт, що відійде у минуле при перших наступниках сучасного господаря Кремля. Посткомуністична трансформація РФ у все більшій мірі залежатиме як від світового розкладу сил, так і від геополітичних зрушень на пострадянському просторі. А в цих перемінах значну роль має і покликана відігравати Україна. Для цього Києву слід довести спроможність стійко протистояти російській гібридній агресії; подолати загрозливі масштаби корупції; консолідувати суспільство та еліти у розумінні спільного проєкту майбутнього; досягти позитивної динаміки соціально-економічного

розвитку; значно підвищити ефективність врядування; посилити військово-політичний вплив України в регіоні. Все це має сприяти нарощуванню темпів європейської та євроатлантичної інтеграції нашої держави і суспільства. А за прикладом України додадуть темпів подолання попереднього спадку й інші пострадянські країни. Саме такі результати затребувані соціумом, вони покликані стати дієвим чинником навернення у перспективі трансформаційних перетворень Росії у демократичне рiчище. Успіхи України на обраному шляху – це також і спонукальні чинники наближення позитивних змін у посткомуністичній, у майбутній Росії.

6.2. Ткаченко В.М.

Реставрація тоталітаризму – back in the USSR

Посткомуністичний транзит, як стверджує наука і підтверджує тридцятирічна практика, є об'єктивним історичним етапом для будь якої країни і соціуму, що відмовилися від соціалізму і обрали курс демократичного розвитку, та постає узагальненим трендом суспільної трансформації. Транзитивний етап розвитку був притаманним для всіх постсоціалістичних держав Європи, він характерний для всіх країн пострадянського простору. Дані процеси вибирають як загальні, так і відповідні національні (державно-цивілізаційні) риси. Достатньо вказати на шляхи демократизації у Польщі, країнах Балтії чи у інших відповідних регіонах. Наявні традиції державності, національно-історичні особливості, матеріальні й духовні ресурси та харизма політичних лідерів тих чи тих країн мали характерний відбиток.

Значними особливостями позначений транзит пострадянської Росії, які викликані як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Варто взяти до уваги, що після самоліквідації Радянського Союзу і фрагментації цього величезного простору, одночасно діяли дезінтеграційні сили і центри та проявляли свій вплив різнонаправлені інтеграційні процеси. Впродовж майже трьох десятиліть існування новопосталих незалежних держав на теренах СРСР події в Росії та політика Москви здійснювали суттєвий вплив на країни пострадянського простору. Але на зламі століть прагнення Кремля зростали і набирати постімперських обрисів у більш широких вимірах. З плином часу роль впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку РФ на трансформаційні перетворення все більше ставала очевидною.

В колі великого числа об'єктивних чинників соціально-політичних перетворень Російської Федерації вельми важливе значення

мали і відіграють нині наявні в суспільстві матеріальні та духовні ресурси, соціальний капітал освіти та політичної культури, вироблений віками досвід національної історії. Саме вони впливали і впливають на соціально-політичні зміни, що відбуваються у пострадянській Росії і розвиваються, за образним визначенням Збігнева Бжезінського, у річищі «політичного пробудження». Водночас, як слушно застерігав вчений і аналітик, яке не гарантує, «що результатом цього пробудження обов'язково буде демократія. У політичного пробудження може бути безліч проявів, які залежать від історичного досвіду країни чи регіону», і «далеко не кожен випадок політичного пробудження дає однаковий результат, навіть якщо в кожному випадку політичне пробудження є народним явищем». Поступ пострадянських країн за минулі три десятиліття вельми красномовно це підтверджує.

Прискіпливий аналіз вказує на детермінанти виразнішого послаблення місця і ролі РФ на континенті та, як наслідок, більш очевидного тренду до відродження російського імперського курсу за певного модернізованого варіанту посткомуністичного транзиту. Суть проблеми зводилася врешті-решт до виношування керівництвом Росії планів відновлення контролю над більшою частиною колись підлеглих їй територій пострадянського простору. Це завдання не знято з порядку денного й донині.

З огляду на зазначене слід аналізувати усі прояви поглиблення кризи в російському соціумі, які в подальшому можуть дати поштовх до осмислення глобальних зрушень у світі й наступного переосмислення основних напрямів можливої еволюції російського суспільства. Дати вичерпну відповідь щодо того, чи ця еволюція буде проходити у бік європеїзації, чи навпаки – у бік азіатського способу життєдіяльності – на сьогоднішній день видається передчасно. Достеменно можна лише стверджувати, що насаджувані Кремлем тоталітарні тенденції унаочнюють поглиблення кризового стану Росії. І це має стати лейтмотивом подальшого наукового аналізу.

Наразі, доки в Кремлі править Путін, домінуючою є тенденція відмови від «позиціонування Росії не лише як великої європейської держави, невіддільної частини балансу сил на континенті, але і як складової частини загальноєвропейської цивілізації». Поки що протистояння Росії засадам європейської цивілізації пояснюється московськими аналітиками таким чином: колективний Захід не міг включити у свою спільноту настільки крупну величину, не розхитавши основи своєї конструкції, а Росія, зі свого боку, не могла підпорядкуватися європейським правилам, оскільки, мовляв, самостійність Росії «тісно вплетена в її ДНК». А вже коли справа доходить

до генетики, то підставою для повного розриву із Заходом стала не помилка, а суворя «необхідність для Росії сприймати себе не лише як окрему від Європи політичну одиницю, що об'єдналася на західній платформі, але і як самостійну – насамперед по відношенню до Європи – цивілізацію».

Україна ж навпаки – обрала шлях європейської цивілізованості. Росія тим часом проголосила себе окремою державою-цивілізацією. У поняття держави, брехливо декларують російські ідеологи, вона включила «насамперед здатність утримувати в органічній єдності й рівності різномірні елементи. Це утримання можливе завдяки потужному державному началу, що відіграє роль надійного стрижня й гнучкого каркасу... Саме спільна держава є щонайважливішою цінністю для цієї складної цивілізації».

Отже, в даній ідеологемі знаходить свій вираз тенденція до фашизації країни, де не держава для людини, а людина для держави. А тим часом серед людей втрачається віра у систему цінностей, що сповідується цією державою. Тож щоб знайти пояснення процесу розпаду імперської держави, Дмитро Тренін вдається до таких пасажів: «Російська імперія розпалася не стільки під впливом тягаря Світової війни, скільки внаслідок втрати віри й довіри верховній владі. Радянський Союз загинув не стільки в результаті дефіциту товарів у магазинах, скільки від брехливості офіційної ідеології, що дедалі більше розходилася з реальним життям». Де вже тут говорити про «органічну єдність і рівність різномірних елементів»? Нинішнє широкомасштабне вторгнення Росії в Україну стало наочним доказом того, що шовіністичні великодержавні заяви Кремля суголосні з людожерською практикою.

До яких же висновків і прогнозів приходять російські аналітики з питань кризової політики? Прикметним є те, що вони з повагою ставляться до досвіду практичної політики ХХ і початку ХХІ століть: «Відмова від комуністичної ідеології й засудження злочинів радянського періоду не повинні заважати можливому використанню тих чи інших соціальних практик ХХ століття». При цьому аналітики закликають не відмовлятися від «історичних форм російської держави» – набутих чи то у формі Російського царства, чи Російської імперії, чи СРСР чи то перевидані у нинішній формі російської державності. Що найголовніше – пошуки новітніх форм російської державності не повинні заважати використанню «соціальних практик ХХ століття». Тоталітарна державність при тому має бути збережена, хоча й належним чином набути нового декору.

Які варіанти трансформації прогнозуються кремлівськими та наближеними аналітиками? По-перше, головною сферою, що визна-

чатиме майбутнє Росії, мала б стати внутрішня політика. Санкційна політика Заходу принесла свої результати: Росія хоч-не-хоч змушена опиратися на власні сили. А ці форс-мажорні обставини несуть з собою ризики посилення мобілізаційних заходів і централізованого управління. Принаймні уже в нинішньому дискурсі відкидаються варіанти, що «за умов економічної війни і зовнішніх зусиль щодо ізоляції Росії можна зберегти курс в рамках «ринкової доцільності» й дотримання якихось глобальних правил, щоб потім повернутися до продуктивної взаємодії з колишніми/майбутніми партнерами – нинішніми супротивниками».

Одночасно приходить усвідомлення того, що для посилення жорсткості авторитарного управління, на відміну від Китаю, путінській Росії бракує необхідного економічного потенціалу. А тим часом «суспільство і економіка знову кинуті в режим виживання». При цьому «держава не зможе компенсувати збитки від кризи, хіба що певною мірою для найбільш уразливих». І тут, зауважують аналітики, напрошується оптимальний вихід: забезпечення максимально можливої свободи для цього самого виживання.

Провал зовнішньополітичної авантюри проти України спонукав російських аналітиків до просування нових ідей і пропозицій. Як би це не було ризиковано, але висловлюються думки, що «для Росії на очікуваний період закінчується зовнішня політика у звичній нам формі. Звична форма – це багатолітня (ще з 1990-х рр.) робота щодо повернення Росії на значимі позиції у світі. Відновлення статусу замість того, що був втрачений із розпадом СРСР». Тут аналітики-пропагандисти втішаються тим, що всередині минулого десятиліття відбувся процес «вставання з колін», що знайшло свій вияв і у результатах «точкових операцій і економічних оборудок». На цих окремих напрямках, вважають вони, «Росія добилася видного місця, хоча й не провідної ролі у міжнародній системі». Однак на якийсь значимий прорив сподіватися було мало ймовірно.

Брутальне вторгнення в Україну різко змінило пріоритети зовнішньої політики: «Тепер це втрачає смисл. Напрацьоване за минулі роки почасти анульовано катаклізмом, почасти зберігає значення, але у значно меншій мірі, ніж в минулому. Світові зміни розпочалися (ота сама зрушена лавина) й інтенсивність їх така, що впливати на них наразі практично неможливо – не лише Росії, але, далєбі, нікому».

Навряд чи в цьому судженні можна погодитись із російськими аналітиками. Впливатимуть на світовий розвиток країни, які довели свою здатність забезпечити новітні технологічні зміни та високий рівень життя й добробуту народу. Однак слід прислухатись і до но-

вих суджень старих клеветів Кремля: «На зміну «зовнішньої політики» Росії приходить її «міжнародне становище» – навколишні обставини, на котрі слід реагувати: пристосовуватися, використовувати, стримувати, упереджувати тощо».

Дехто в Росії зрозумів обмежені можливості формувати світ згідно російських лекал, а віддає перевагу пристосуванню до зовнішніх викликів і наявних внутрішніх можливостей. Насамперед до того, що місце Росії в світі не може не змінитися. Багато в чому непередбачувано змінюється й сам світ. Російська агресія проти України порушила масу проблем, а далі потік подій набув уже власної динаміки глобального здвигу. Була перейдена точка неповернення при ймовірних багатоваріантних результатах.

Висновки.

Нині приходить розуміння того, що співвідношення сил у світі досить відчутно змінюється. Відтак і риторика російських аналітиків є іншою: «Наступна фаза розвитку Росії у світі буде тривати не тридцять років. Усе дуже прискорилося, і у найближчі роки стане зрозуміло, на яку траєкторію вийде РФ».

Початок осмислення й переосмислення ролі Росії у світі покладено. Коли і які будуть результати – прогнозувати поки дещо зарано. На це все вельми потужно будуть впливати перебіг та результати подій нинішньої війни.

6.3. Держалюк М.С. Ключові проблеми у соціально-економічній сфері Російської Федерації

Прагнення кволих демократичних сил РФ у 1990-х рр. забезпечити демократичний шлях розвитку країни зазнали краху. Наслідком роздержавлення і приватизації суспільної власності у цій країні стало безконтрольне її розкрадання та формування олігархічного класу власників.

З обранням президентом Росії В. Путіна у 2000 р. правлячій еліті вдалося зупинити поширення хаосу й анархії в основних галузях економіки, руйнування державних інституцій, підпорядкувати пануючу еліту великодержавницьким інтересам країни. Відтак у Російській Федерації сформувався напівмонархічний режим, в якому запанувала панросійська націоналістична ідея.

В усіх директивних документах Кремля декларується, що соціально-економічна сфера є складовою національної безпеки держави, тому постійно передбачається велика увага для її розвитку та по-

кращення. Але вагомих результатів досягнути так і не вдалося через неефективну економічну політику, домінування затратного фінансування підприємств ВПК за рахунок цивільних галузей економіки, велику корупцію, виведення олігархами сотень мільярдів доларів у закордонні банки, а також агресивну зовнішню політику та все наростаючі західні санкції.

У 2022 р. РФ стала світовим лідером за кількістю накладених санкцій, обігнавши Іран, Венесуелу, М'янму і Кубу разом взятих. Майже 500 російських підприємств потрапили під санкції, що загальмувало розвиток економіки країни. Кількість підсанкційних фізичних і юридичних осіб тут наближається до 10 тис. Втрати казни від міжнародних санкцій у 2021 р. склали 800 млрд дол. США. І тільки завдяки наявності значних заощаджень, міжнародних резервів РФ (понад 600 млрд дол.), отриманих при сприятливій зовнішньоторговельній кон'юктурі у 2018–2021 рр., вдалося тимчасово утримувати існуюче економічне становище країни.

Мілітаризована економіка, затратна війна проти України, західні санкції, що призвели Москву в 2022 р. до міжнародної ізоляції, кардинально уповільнюють розвиток усіх галузей російської економіки, підривають стабільність у країні та суспільстві. Відтак дане становище та інші довготривалі негативні тенденції все більше позначаються на соціальній сфері.

Обмеження доступу до іноземних технологій і фінансових ресурсів, відмова зарубіжних компаній постачати устаткування згідно з укладеними контрактами, скорочення надходжень коштів від зовнішньої торгівлі прирекли російські господарюючі суб'єкти до різкого спаду темпів розвитку.

Росія опинилася у стані незворотнього технологічного відставання, що веде до краху навіть підприємства ВПК. За даними Стокгольмського інституту досліджень проблем миру витрати на оборону упродовж 2016–2021 рр. у США зросли з 611 до 803 млрд дол. (перше місце у світі), Китаю – з 215 до 293 млрд (друге місце), Індії – склали 77 млрд, Бразилії – 68 млрд, а Росії – скоротилися з 69,2 до 66 млрд. Відповідно РФ перемістилася з 3-го місця на 5-е у світі.

Курс 2000–2010-х рр. на перетворення Росії в енергоекспортну та мілітаристську наддержаву приніс на перших порах певні успіхи, але через загальмований процес індустріалізації та інноваційного оновлення вона зазнала разючих втрат. На паливно-енергетичні галузі, електроенергетику, важку промисловість та інші експортно-орієнтовані галузі припадає до 80% капіталовкладень, а доля інвестицій у переробні галузі (машинобудівна, легка і харчова промисловість) не перевищує 15%.

Відповідно понад 80% експорту для Кремля складають нафта, газ, вугілля, чорні і кольорові метали, продукція хімічної промисловості, сировинні товари та напівфабрикати. Доля високотехнологічної продукції в експорті не перевищує 1,5–2%. Економіка РФ стала сировинною і милітаризованою складовою світового ринку, а її економічне становище як і обсяги ВВП залежать від рівня цін на енергоносії і сировину на світових біржах. У першій половині 2000-х рр. ціни на цю ключову групу експортних товарів були високими, тоді й відчутно покращилось соціально-економічне становище населення, де-що активізувалась газифікація регіонів та розвиток промислової і соціальної інфраструктури. Проте після початку світової фінансової кризи у 2008 р. та несприятливої кон'юнктури на енергоносії економічне становище РФ погіршилося.

Ціни на енергоносії і сировину, починаючи з 2020 р., на світових ринках падають. Відповідно її базові галузі переживають рецесію, а країна зазнає невідновлювальних втрат. Частка ВВП на душу населення у Росії становить лише 14% від цього показника країн G7. Доля високотехнологічної продукції в економіці РФ на 60% є нижчою від США і на 16% – від КНР. На цьому тлі у російській державі помітно знижується рівень захищеності найбідніших верств населення, групи «соціального ризику» активно поповнюються багатодітними і неповними сім'ями.

Однак московська влада навіть не прагне змінити нинішню економічну модель, засновану переважно на продажі природних ресурсів. Вона спроможна лише мінімально забезпечувати нагальні потреби населення, але їй не під силу формувати соціальну державу на зразок розвинених країн світу. Соціально-економічна сфера Росії продовжує фінансуватися за залишковим принципом, що складає гостру проблему для усього суспільства.

В умовах реалізації агресивної, великодержавницької політики стійкий економічний розвиток РФ і покращення соціальної сфери взагалі виключаються. Бідність у Російській Федерації набула масового поширення, особливо серед жителів депресивних регіонів. За даними Росстату упродовж 1992–2000 рр. доля населення з доходами нижче прожиткового мінімуму зменшилася з 34% до 29% населення, а упродовж 2001–2022 рр. вона скоротилася до 16%. Однак відповідно до даних соціологічного опитування Левада-Центру показники прожиткового мінімуму мають складати понад 24 тис. руб. Відповідно до цього критерію у 2021 р. за реальною межею бідності, а не формально встановленою владою, у Росії перебувало майже 50% населення. Але ці показники не відображаються офіційною статистикою. Розрив між фактичними доходами і офіційно заявленими

у РФ постійно зростає. У 2018 р. він складав 22%, у 2019 р. – 25%, у 2021 р. – 32%.

У 2022 р. навіть Росстат констатував зростання бідності в країні. За його даними станом на 14 червня 2022 р. 16 млн. осіб (11% населення) у країні живе за межею бідності, що на 2,8 млн. осіб більше, ніж у 2020 р. І це при тому, що Росстат керувався при визначенні цих показників офіційною, а не реальною межею бідності. У 2022 р. ці показники не покращаються, адже соціальний фонд держави щомісяця скорочується на 2 млрд. рублів. Без модернізації економіки підвищувати соціальні стандарти неможливо.

Середній клас, як основа стабільності й успішності сучасної держави і модерного суспільства, не досяг у Російській Федерації прийнятних показників. Якщо у розвинутих країнах питома вага середнього класу складає 70–80%, то у РФ лише 20% населення країни, що не дозволяє йому стати рушійною силою прискореного розвитку базових галузей економіки.

Різниця (децильний коефіцієнт) у доходах між 10% самих багатих та 10% найбідніших громадян Росії у 1992 р. складала 8 порядків. У наступні роки він зростав і у 2010-х рр. стабілізувався у межах 14–15 порядків. Так розрив між зарплатою керівників та рядових співробітників у Росії перебуває на рівні країн, що розвиваються, і є набагато вищим від показників розвинутих країн. У РФ ця різниця сягає 12,5 разів, у КНР – 13,4; у країнах Латинської Америки – 10,2; у країнах Західної Європи та США – 3,5. Отже, Росії притаманна кричуща нерівність у доходах працюючого населення.

За даними російських експертів понад 60% сімей країни мешкають у невідповідних житлово-побутових умовах, 20% взагалі не має власного житла (гуртожиток, оренда). Житло кожної 4-ї сім'ї перебуває у поганому або у дуже поганому стані. Відповідно гострота житлового питання у Росії не спадає, хоча саме рівень забезпечення якісним житлом є одним із головних показників успішності соціальної політики країни.

Завдяки реалізації урядової програми «Жилище 2015–2020 гг.» житлові умови росіян дещо покращилися: загальна площа на одну особу у 2020 р. збільшилася з 18 м² до 25 м², однак ці показники поступаються у 2–2,5 рази східноєвропейським країнам та у 3–3,5 рази – західним країнам. Майже половина спорудженого у 2021 р. житла припадає на 10 суб'єктів РФ. В одній Московській обл. споруджено більше житла, ніж у Сибірському, Уральському, Північно-Кавказькому і Далекосхідному федеральних округах разом взятих, що свідчить про явну дискримінацію українних регіонів.

Ситуація з пенсійною реформою в РФ (поступове з 2019 до 2028 р. підвищення на 5 років пенсійного віку для чоловіків до 65 років та жінок до 60 років) є наочним прикладом складного економічного становища і мінімальних можливостей для покращення благополуччя цієї категорії громадян. Підвищення пенсійного віку є безпрецедентним рішенням за майже 90 років радянського і самостійного періоду історії Росії, яким ігнорується низька середня тривалість життя і прискорене вимирання. Тому пенсійна реформа викликає масове невдоволення громадян країни.

Наслідки невдалих реформ у галузі освіти та науки, ліквідація самоврядності академічної та вузівської науки, зниження рівня їх фінансування упродовж 2000-х рр. спровокували деградацію науково-технологічної сфери Росії. Зокрема прискорилося масова еміграція високоосвічених молодих кадрів, що завдало невідновлювальних збитків для країни. За даними російських джерел кількість молодих вчених і висококваліфікованих спеціалістів, які щорічно виїжджали за кордон упродовж 2012–2021 рр., збільшилася у 5 разів, з 14 до майже 70 тис. осіб, а загальна кількість фахівців вищої освітньої категорії, які впродовж 2011–2015 рр. емігрували із держави, сягнула 0,5 млн. осіб.

За рівнем частки витрат ВВП на науково-конструкторські розробки РФ перебуває серед країн третього світу. На сьогодні Росія не може досягти науково-технічного рівня розвинених держав, тим більше конкурувати з ними і стати глобальним лідером.

Серед усіх внутрішніх проблем російської держави найбільш складною є демографічна ситуація, зокрема швидке зменшення кількості населення та, насамперед, росіян як титульної нації. Депопуляція населення в урядових документах РФ визначена головною соціально-економічною проблемою, що складає реальну загрозу для її безпеки.

За оцінками ООН 2020 р. у наступні 30 років населення світу зросте на 35%, а Росії – скоротиться на 7% і ледве перевищить 102 млн. осіб. Оцінки російських демографів (Ю.Крупнов) ще більш песимістичні: станом на 2050 р. частка росіян складатиме меншість (46,5%) населення країни. Професор МДУ А. Антонов вважає, що при нинішній демографічній тенденції чисельність населення держави у 2050 р. знизиться до 70 млн. осіб. Професор О.Зубець наголошує, якщо до 2035 р. питома вага багатодітних сімей (3 і більше дітей) не досягне половини усіх сімей (нині вони складають 7%), то у РФ на кінець ХХІ ст. чисельність населення скоротиться до 80 млн. осіб.

Серед причин прискореної депопуляції населення Росії слід відзначити: падіння реальних доходів основної частини населення та

зростання питомої ваги бідних верств; наростання соціальної нерівності громадян; погіршення ситуації на ринку праці; зниження освітнього і науково-технологічного потенціалу; значна еміграція російських фахівців, особливо молоді; функціональна слабкість інститутів соціального захисту; погіршення рівня медичного обслуговування росіян та наростання проблем із отриманням медичної допомоги в умовах комерціалізації охорони здоров'я. Значний вплив на депопуляцію населення справляє масовий алкоголізм, куріння, наркоманія, відсутність жорсткого контролю за поширенням неякісних продовольчих товарів у країні.

Подолання тренду депопуляції населення Російської Федерації неможливо без радикального підвищення рівня фінансування соціально-економічної сфери, медичного обслуговування, профілактики захворювань, підвищення якості праці медичних установ і працівників.

Відповідно до попередніх результатів останнього Всеросійського перепису населення 2021 р., кількість населення РФ складає 147,2 млн. осіб., що на 2,05 млн. чол. більше у порівнянні з переписом 2010 р. Формальне збільшення населення відбулося завдяки зарахуванню до його складу тимчасово працюючих на її території представників інших країн та населення окупованих територій Грузії й України. Тому оголошені результати перепису населення Росії 2021 р. низка демографів (зокрема, О.Ракша) вважає штучно завищеними. Влада приховує зменшення чисельності населення країни, адже це безпосередньо засвідчує провал її соціально-економічної політики.

На момент розпаду СРСР у союзних республіках залишалося проживати понад 21 млн. росіян та понад 30 млн. російськомовних осіб. При сприятливих умовах до РФ могли б повернутися до 30 млн. росіян та російськомовних з республік колишнього СРСР. Лише у 2006 р. Кремлем було започатковано Програму повернення співвітчизників до Росії, за якою станом на кінець 2018 р. на її територію повернулось 826 тис. осіб. Переважна більшість цих переселенців спрямовувалися на поселення за Урал, менша частина у депресивні регіони європейської частини країни. Але ці переселення не дали якогось відчутного ефекту у межах усієї Росії.

РФ характеризується величезною нерівномірністю за показниками економічного і соціально-економічного розвитку її регіонів, зокрема тих, які відіграють основну роль у зовнішній торгівлі, у формуванні ВВП та наповненні бюджету. Зусилля Москви в останні роки знизити різницю у рівнях соціально-економічного розвитку між європейською частиною країни та Сибіром і Далеким Сходом провалились.

Росія продовжує позиціонувати великою і сильною лише завдяки наявності величезних територій, природних ресурсів та потужного ВПК. За усіма іншими ознаками вона не є економічно розвиненою й успішною соціальною державою, оскільки усі головні її сфери за рівнем розвитку і фактичними даними здебільшого відповідають показникам держав, що розвиваються, а не групі розвинених країн світу. Під впливом цих складних чинників соціально-економічна сфера РФ перебуває у край незадовільному становищі.

Висновки та рекомендації.

Царська, радянська і путінська моделі соціально-економічного та політичного розвитку Росії еволюціонували до формування такої потворної структури економіки, яка унеможливиле покращення добробуту народу. Саме пожертвування умовами і рівнем життя населення, суцільна бідність в ім'я забезпечення великодержавницьких інтересів є основним історичним трендом соціально-економічного поступу російської держави. Нігілістичне ставлення до потреб особистості у сучасній РФ є продовженням попередньої практики.

Ідея унікальності Росії, протиставлення її очільниками буцімто бездуховному Заходу призводить до виправдання приреченого відставання Росії, яка уявляється їм як недосяжна для Заходу духовна висота: сфальсифікована і міфологізована «тисячолітня історія» стає в РФ більш важливою, ніж економічні успіхи країни, нормальне життя, благополуччя росіян без війн і потрясінь.

Підсумки 30-річного розвитку Російської Федерації засвідчують, що економічного піднесення та модернізації її так і не відбулося через неефективність проведених реформ, реакційний політичний режим, злочинну зовнішню політику та помилкову внутрішню політику нинішньої кремлівської влади, яка не є соціально-орієнтованою і носить антинародний характер.

Обсяги фінансування соціально-економічної сфери за залишковим принципом є явно недостатніми, щоб забезпечувати гідні життєві умови для громадян Росії. Їх тяжке соціально-економічне становище склалося не стільки через відсутність об'єктивних умов і потенціалу держави, скільки через небажання існуючого політичного режиму вести країну шляхом модернізації, невід'ємною умовою якої є демократія. Некоронований неомонархічний режим став основним гальмом розвитку соціальної сфери та всієї економіки, надмірної її мілітаризації, злиття олігархату з владою, всесилля корупції.

Невід'ємною частиною міжнародного публічного дискурсу щодо Російської Федерації має стати акцентування уваги на низькому рівні життя більшості російського населення та несправедливо

значних відмінностях умов життя людей у різних її регіонах, попри величезні природні багатства країни, через неефективну політику існуючої влади.

Стагнація економіки РФ, наростання міжнародних санкцій та ізоляції продовжують погіршувати соціально-економічне становище більшості її громадян, нагромаджують у суспільстві потенціал, спроможний перерости у політичні потрясіння, що у кінцевому підсумку загрожує існуванню не тільки самого режиму, а й цілісності Росії як держави.

6.4. Чекаленко Л.Д.

Основні напрями російської телепропаганди

Особливістю російської телепропаганди останніх двох десятиліть є те, що прикладом і фактично центральною установочною інформаційною платформою для всіх інших російських медіа каналів є державний російський інформаційний ресурс «Перший канал» (з 2002).

Він є найстарішим масовим телеканалом у Росії із найбільшим охопленням аудиторії РФ (98,8% населення), спадкоємцем «Першої програми ЦТ СРСР» (1951–1991), «1 каналу Останкіно» (1991–1995), «Громадського російського телебачення» (ОРТ, 1995–2002). Ініціатором створення ОРТ, його найбільшим приватним акціонером та його фактичним розпорядником був Б. Березовський. У 2001 р. під тиском адміністрації президента В. Путіна він продав свої акції ОРТ. На сьогодні «Перший канал» повністю контролюється російською державою.

З часу свого заснування «Перший канал» став інформаційною власністю президента Росії В. Путіна та головним інформаційним каналом влади. Основним напрямом його роботи є створення позитивного іміджу влади, а конкретно – президента В. Путіна.

Це проявляється у тому, що «Перший канал» транслює непропорційно велику кількість сюжетів, присвячених позитивним аспектам офіційної урядової політики; здебільшого ігнорує деякі суперечливі теми, такі як війна (Чечня, Грузія, Сирія, Україна) та соціальні проблеми; у новинах на каналі часто стирають межу між фактами та редакційними коментарями, що приводить до вкидання фейків, використання «чорного піару». Таке подання інформації, зокрема, стосувалось президентських виборчих кампаній Ющенка і Саакашвілі (2004), Порошенка (2014), Порошенка і Зеленського (2019).

Запущена «Першим каналом» фейкова інформація терміново розповсюджується іншими каналами. А оскільки каналіві довіря-

ють понад 250 мільйонів глядачів у всьому світі, обманна/фейкова інформація здебільшого спрацьовує блискавично.

Серед найактивніших пропагандистів путінізму виокремимо речника Кремля Дмитра Пєскова, міністра закордонних справ Сергія Лаврова. Серед журналістів – Марія Захарова (спікерка МЗС РФ), Дмитро Кисельов («Вести недели» на «Россия-1»), Маргарита Сімонян (головний редактор телеканалу Russia Today), Володимир Соловйов («Россия-1»), Катерина Андрєєва («Время» на «Первом каналі»), Ольга Скабєєва («60 минут» на «Россия-1»), Артем Шейнін та Анатолій Кузічев («Время покажет» на «Первом каналі»), Ірада Зейналова («Итоги недели» на НТВ), Тігран Кеосаян («Международная пилорама» на НТВ), Ольга Рогожина (заступник головного редактора Life.ru) та ін.

Основними векторами пропаганди РФ на поточному етапі за нашою оцінкою є:

Подача неправдивої інформації про перебіг війни. Це, зокрема, стосується самого визначення так званої «спеціальної військової операції», що проводиться Збройними силами Російської Федерації, а також цілеспрямованого перекручування фактів: перемоги ЗСУ видаються за російські; спроби демонізувати і дегуманізувати ЗСУ; систематичне багаторазове перебільшення українських втрат; неправдиве відображення лінії фронту та територій контрольованих російськими військами; часті неправдиві повідомлення про обстріли ЗСУ мирних міст; із поразками на фронті – відвертий перехід до прямих загроз (ядерний удар, цілеспрямоване знищення інфраструктури напередодні зими тощо).

Намагання відбілити росіян в очах міжнародної та власної громадськості. Є цивілізовані росіяни, які намагаються боротися проти війни та брехні (Овсянінкова). Вибілювання російських військових. Перекладанням провини за власні злочини на українців: українських військовополонених в Оленівці обстрілювали ЗСУ; жертви у Бучі та Ізюмі – це театралізована постановка України тощо.

Зміна термінології та акцентів, які розширюють категорію ворогів в Україні. Замість вузько-специфічного терміну «бандерівці» українців в ефірах частіше називають більш широким поняттям «націоналісти». Наголошування на тому, що «російська армія воює не з народом, а з НАТО», що «треба знищити націоналістів у владі – президента України, а народ залишити» і водночас, що «українці – націоналісти, брехуни».

Намагання перехопити ініціативи України у мирному житті. Насамперед йдеться про глобальну тему продовольчої кризи у світі через війну в Україні. Росія активно намагається створити паралельну

«інформаційну реальність», спрямовану на бідні країни світу. У цій реальності «Росія продає зерно в Африку і Азію. Здійснює доставку іншого продовольства, а також вугілля», «Росія має своє зерно, пропонує його всім країнам, хто потребує, терміново продає в Азію і Африку», «Росія вивозить «своє» зерно – кораблями», «Росія продає добрива – в Африку, ЄС», натомість «Україна всіх кинула/підманула – нічого не постачає» або українське зерно у переважній більшості поставляється до країн «золотого мільярда».

Інформаційний тиск на європейські країни. На тлі прямого залякування європейців «холодною зимою», зокрема і через скорочення постачання російського газу, російськими медіа активно транслиються повідомлення владних структур країн ЄС до свого населення щодо важкої «холодної зими», кризи, що поглибитися, зростання цін, зокрема, що температура у квартирах європейців не підвищиться понад +18 градусів тепла, і треба переходити на інші джерела енергії – вугілля, дрова, атомну енергію.

У липні і серпні 2022 р. на «Першому каналі» перейшли до залякування європейців загарбанням та знищенням. Російські депутати пригрозили спочатку дійти до Варшави (13 липня), потім захопити поза Україною, Польщу і Німеччину: «от прийдемо до вас і всіх уб'ємо, і поляків, і німців», і врешті – всю Польщу перетворити на «парк розваг» (7 серпня). Поряд із цим поширюються тези, що «Захід використовує українців як біомасу, з якої виростають бандити» (6 травня), що «українці нападуть на Польщу і Німеччину» (25 серпня).

Країни, які допомагають біженцям з України, залякуються економічною кризою, наслідками появи значної кількості українських мігрантів в Європі, розміщуються фейкові фото і документи про «порожні полиці в магазинах» тощо.

Застосування адміністративних важелів впливу на медіасферу задля досягнення ефекту подання новин «одним голосом». Для цього медіа, які подають інформацію про війну з Україною не у бажаному контексті просто усуваються з медіапростору або змушуються до видалення матеріалів про війну.

Для забезпечення поширення російськими медіа правильного інформаційного контенту Федеральна служба з нагляду у сфері зв'язку, інформаційних технологій і масових комунікацій (Роскомнагляд) 24 лютого попередив російські ЗМІ, що писати про війну в Україні можна лише з посиланням на офіційні російські джерела, пригрозивши штрафами та блокуванням. Також журналістам заборонили називати «російську спецоперацію» нападом, вторгненням чи оголошенням війни.

Роскомнагляд роз'яснив ЗМІ, що правопорушенням у сучасній Росії вважається «називання конфлікту війною чи нападом Росії, а

також публікація інформації про напади на цивільні об'єкти та їхні жертви; масові артилерійські обстріли українських міст або повідомлення про втрати російської армії».

З початку повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. у Росії адміністративними рішеннями була викинута з ефіру низка незалежних ліберальних ЗМІ.

28 лютого Роскомнагляд на вимогу Генпрокуратури заблокував у Росії сайт телеканалу «Настоящее время» за поширення «недостовірної суспільно значущої інформації про російських військових, нібито вбитих і взятих у полон на території України в ході спеціальної військової операції, що проводиться Збройними силами Російської Федерації».

1 березня сайт радіоканалу «Эхо Москвы» був заблокований Роскомнаглядом на вимогу Генпрокуратури, 3 березня радіоканал і сайт «Эхо Москвы» були ліквідовані засновниками, а 4 березня відключені від ефіру, оскільки за визначенням Генеральної прокуратури Росії, займався «цілеспрямованою та систематичною публікацією свідомо хибних відомостей про дії російських військових у рамках спеціальної операції із захисту ДНР та ЛНР».

Аналогічна ситуація відбулась і з телеканалом «Дождь». 1 березня сайт «Дождя» був заблокований Роскомнаглядом на вимогу Генпрокуратури, а 3 березня телеканал «Дождь» тимчасово призупинив свою роботу в Росії. Претензії Генпрокуратури були ідентичні до виставлених «Эху Москвы».

1 березня Роскомнагляд заблокував сайт «Тайга.Інфо» через онлайн-повідомлення про війну в Україні.

4 березня 2022 р. Роскомнагляд заблокував сайт інтернет-видання «Meduza» за «цілеспрямоване розміщення на систематичній основі інформаційних матеріалів, що містять брехливу інформацію щодо сутності спеціальної військової операції на території України, її форми, способів ведення бойових дій (атаки на мирне населення, удари по об'єктах цивільної інфраструктури), кількісних втрат Збройних Сил РФ і жертв серед мирного населення».

28 березня 2022 р. після другого попередження Роскомнагляду редакція «Нової газети» оголосила про призупинення роботи до закінчення вторгнення Росії в Україну. 29 квітня Роскомнагляд заблокував новостворений сайт «Новая газета. Европа», а 24 липня сайт журналу «НО. Новая рассказ-газета» за «дискредитацію російської армії» вже через тиждень після початку роботи.

За даними «Роскомсвободи» станом на 23 серпня 2022 р. Роскомнагляд заблокував понад 7 тис. сайтів. За даними Генпрокуратури РФ у Росії з 24 лютого станом на початок серпня за подання недо-

вірної інформації про «спеціальну військову операцію» було заблоковано або видалено 138 тис. Інтернет-ресурсів.

Також Росія ввела нові обмеження на доступ до соцмереж. Зокрема, з 25 лютого Роскомнагляд почав частково обмежувати доступ росіян до соцмережі Facebook шляхом сповільнення трафіка через те, що Facebook почав маркувати матеріали ряду російських державних медіа про війну («Звезда», РИА Новости, Sputnik, Russia Today, «Лента.ру», «Газета.Ru») як недостовірні, а 4 березня ухвалив рішення про блокування соцмережі Facebook на території Росії. Також з 10 березня Роскомнагляд уповільнив роботу Twitter на території РФ через відмову соцмережі видалити небажаний для Кремля контент. Після видалення частини заборонених матеріалів робота Twitter у Росії з 15 травня була відновлена у фіксованих мережах, але не на мобільних пристроях.

Інформаційним іноземним компаніям у Росії загрожують фінансові санкції. Зокрема, російські суди вже неодноразово накладали штрафи на компанії Google, Alphabet і Meta за невидалення контенту, який Росія вважає незаконним.

Всі ці заходи російська влада здійснювала у рамках більш широкої кампанії з посилення контролю над Інтернетом.

Висновки та рекомендації.

Рекомендувати МЗС України (Директорат публічної дипломатії та комунікацій) налагодити постійний контакт з науковими центрами НАН України гуманітарного профілю для підготовки і розповсюдження об'єктивної інформації щодо військових дій Росії проти України через дипломатичні представництва України за кордоном.

НАН України із метою розвінчування неправдивої (фейкової) інформації російських ЗМІ щодо історичного минулого українського і російського народів, до переліку актуальних наукових досліджень гуманітарних підрозділів НАН України включати поруч із проблематикою сьогодення також й теми, пов'язані з розкриттям історичних наративів країн сусідів нашої держави, дослідження взаємовідносин України і українського народу з народами і державами нашого оточення.

Запропонувати МЗС України налагодити постійний контакт між Українським інститутом (діє при Міністерстві закордонних справ України) і НАН України, її гуманітарними підрозділами. Із метою підвищення ефективності взаємодії укласти відповідний двосторонній документ (угоду про наміри, заяву про співпрацю, скажімо з ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» тощо) за узгодженням сторін.

Звернутися до міністерств культури та інформаційної політики України із пропозицією орієнтувати вітчизняні телеканали більш

активно залучати напрацювання науковців НАН України при підготовці власних інформаційних матеріалів у контексті протистояння російській інформаційній агресії.

6.5. Кордун О.О. Збройні конфлікти на пострадянському просторі як інструмент утримання нових незалежних держав в орбіті впливу Кремля

Дослідження історії збройних конфліктів протягом останніх 30 років дозволяє глибше зрозуміти сутність сучасних гібридних воєн, які веде Росія на пострадянському просторі.

Наразі є достатньо підстав стверджувати, що такі збройні конфлікти та утворені у результаті їх «заморожування» псевдодержавні утворення є одним з потужних інструментів широкомасштабної гібридної агресії Російської Федерації на пострадянському просторі з метою утримання свого геополітичного домінування у цьому регіоні. Однак, не маючи змоги здійснити свій задум за допомогою «м'якої сили» та запропонувати привабливі для всіх країн цього регіону інтеграційні проекти, РФ за рахунок підтримки нестабільності у країнах «ближнього зарубіжжя» намагається поповнити дефіцит свого глобального впливу. Мета – закріпити за собою виключне право на контроль хоча б за тією частиною Європи, яка на даний час не належить до НАТО і ЄС.

Такому позиціонуванню Росії сприяє і відсутність консолідованої адекватної реакції з боку Заходу на її агресію та мовчазний консенсус щодо визнання РФ «великою державою», тотожною СРСР, яка продовжує існування під іншою назвою, і від якої начебто тимчасово «відокремилися» певні території.

Ключовою характеристикою сучасної зовнішньої політики Росії є реалізація нею «нової доктрини обмеженого суверенітету». Головні ідеї та основні елементи цієї «доктрини» були сформульовані у публічних виступах російського президента, зокрема у: Зверненні до двох палат Федеральних зборів країни у зв'язку з пропозицією «Державної ради Республіки Крим про прийняття республіки до складу РФ» («Кримська промова», 18 березня 2014 р.); «Валдайській промові» 24 жовтня 2014 р.; Зверненні до Федеральних зборів РФ 4 грудня 2014 р. Аналіз трансформації змісту Воєнної доктрини Російської Федерації у редакціях 1993, 2000, 2010 та 2014 рр. також дає підстави говорити про нарощування агресивних планів та розростання амбіцій Росії.

Фактично, йдеться про неоголошену експансію Росії на пострадянському просторі, в основі якої лежить бажання цієї країни мати

вирішальний вплив на зовнішню та внутрішню політику колишніх республік СРСР, які нинішня РФ вважає зоною своїх пріоритетних геополітичних інтересів.

Ця експансія у формі гібридної агресії пройшла кілька етапів у просторі та часі, розпочавшись ще в останні роки існування СРСР.

Навіть на етапі латентної експансії (1990–1996 рр.) політично та військово слабка Росія, якій доводилося вирішувати низку внутрішніх проблем (у Татарстані, Чечні, Інгушетії, Якутії тощо), брала участь у низці збройних конфліктів, частина з яких тривають і досі: вірмено-азербайджанський (карабаський) (1988–1994 рр.); грузино-південноосетинський (1991–1992 рр.); грузино-абхазський (1992–1994 рр.); придністровський (1992 р.); чеченський (перший етап, 1994–1996 рр.); конфлікт у Таджикистані (1992–1997 рр.).

На етапі розширення експансії (1996 – початок 2000-х рр., приблизно до кінця 2004 р.) для реалізації своїх планів на пострадянському просторі Росія почала дедалі частіше вдаватися до «жорсткої сили». Найбільш яскравою ілюстрацією такої політики Росії стала так звана Друга чеченська війна (1999–2009 рр.). А з часу війни у Грузії у серпні 2008 р. можна говорити про явну і неприховану експансію із застосуванням всього арсеналу «жорсткої сили» – від економічних важелів до прямої збройної агресії та окупації частини території. Пік цієї агресивної політики припав на початок 2014 р., коли Росія розпочала відкриту фазу гібридної війни проти України.

Водночас, фіксація такої експансії науковцями тривалий час була ускладнена з багатьох причин.

«Гібридний» характер агресії, коли агресор не визнає свою роль як безпосереднього учасника збройного конфлікту, натомість намагаючись ідентифікувати себе як «миротворця» та приписати об'єктові нападу роль нападника.

Існування реальних етнічних, політичних, соціокультурних чи / та соціально-економічних підстав для протистояння, які маскують той факт, що такі конфлікти у більшості своїй є штучно підтримуваними і керованими зовні.

Розтягнутість у часі, багатоетапність і повзучий характер російської експансії (для Грузії та Молдови – протягом 1992–2008 рр., для України – з 1992 р. до початку активної фази у 2014 р.).

Складність юридичного доведення причетності тих чи тих осіб, організацій чи державних структур до ініціювання та організації збройного конфлікту, внаслідок маскування реальних політичних цілей та перешкод для моніторингу ситуації у зонах таких конфліктів з боку незалежних міжнародних організацій.

Інтелектуальна залежність від російських наративів та / або над-

мірна академічна політкоректність, які не дозволяли належним чином інтерпретувати ситуацію у Молдові чи Грузії як російську окупацію (ефективний контроль за територіями).

Основне вістря російської агресії було спрямоване проти тих країн пострадянського простору, які задекларували свій чіткий курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію (Україна, Грузія і Молдова) та таким чином стали на заваді реалізації імперських амбіцій Росії.

Для реалізації своїх планів Росія комплексно використовує широкий спектр інструментів та методів впливу як невійськового («soft power»), так і військового («hard power») характеру. Йдеться про пропаганду, фінансову підтримку лояльних партій / політиків і журналістів, стимулювання корупції, політичний шантаж, реалізацію інших проєктів, спрямованих на забезпечення, збереження і посилення російського впливу на оборонну, політичну, економічну, мовно-культурну та інші сфери, а також економічний тиск, кібервійни, диверсії, загрозу застосування військової сили, пряму збройну агресію тощо.

Саме у цьому контексті участь Росії у збройних конфліктах слід розглядати як спроби чинити вплив на країни пострадянського простору.

За своїми характеристиками вони мають різні хронологічні та географічні рамки, різні формальні і фактичні причини та приводи для їх початку, тривалість, масштаб, наслідки, відносяться до різних типів тощо. Але спільним для них виступає активна, пряма або прихована, участь Росії у конфлікті під прикриттям «миротворчої місії», яка де факто є військовим втручанням на боці однієї з ворогуючих сторін. У більшості випадків такою стороною є «сепаратисти» / інсургенти – певні збройні угруповання, які виступають проти законного центрального уряду під гаслами самовизначення та відокремлення.

У найбільш загальному вираженні, механізм участі Росії в збройних конфліктах на пострадянському просторі виглядає таким чином:

- розпалювання/підтримка певного внутрішньодержавного/ між-державного конфлікту – провокування/допущення кризи у конфлікті;
- доведення кризи до стадії збройного протистояння;
- втручання Росії у вигляді «миротворця»/захисника інтересів певної групи населення відповідних країн («русскоговорящіє», місцеве населення, яке отримало паспорти громадян РФ тощо);
- «заморожування» конфлікту (фактично – недопущення його реального вирішення), маючи на меті збереження впливу на сторони конфлікту через нав'язування різного роду «переговорів», «процесів мирного урегулювання» тощо;
- активізація /ескалація збройного конфлікту у потрібний для тиску момент.

Описана вище схема участі Росії у збройних конфліктах подібна

до викладу бачення військовим керівництвом Російської Федерації сучасних гібридних воєн – так званої «доктрини В. Герасимова» – генерала армії, Начальника Генштабу ЗС РФ – першого заступника міністра оборони РФ.

Отже, «миротворча участь» Росії у збройних конфліктах має своїм наслідком не мирне врегулювання ситуації, а її «заморожування», у результаті чого безпосередні збройні сутички між ворогуючими сторонами припиняються, але конфлікт остаточно не вирішується.

Результатом «заморозки» стає утворення на території, зайнятій озброєними «сепаратистами» («повстанцями», «народною армією» тощо), «сірої зони», яка не контролюється центральним урядом, і на якій створюються і підтримуються псевдодержавні утворення («народні республіки») з відповідними атрибутами.

Йдеться про так звані самопроголошені чи невизнані «республіки» – «Нагірно-Карабаську Республіку», «Придністровську Молдавську Республіку», «Південно-Осетинську Республіку», «Донецьку народну республіку» та «Луганську народну республіку».

З урахуванням судових рішень, міжнародно-правових документів та національного законодавства країн пострадянського простору, де розташовані спірні чи невизнані території, правомірним і найбільш адекватним є застосування до так званих «невизнаних держав» термінів «окуповані території», або «території, які перебувають під ефективним контролем Росії», а на позначення органів цивільного управління цими територіями під час окупації – вживання терміну «окупаційні адміністрації».

Ознаки «державності» таких утворень носять суто декоративний характер та не мають повноцінної міжнародної правосуб'єктності. Характерною ознакою таких держав є те, що вони визнані або лише такими ж територіями зі спірним статусом (у випадку «ПМР», «НКР» / «Арцаху»), або лише Росією та залежними від неї в якомусь аспекті країнами – Сирією, Нікарагуа, Венесуелою (у випадку з «Південною Осетією» та «Абхазією»).

Росія надає таким «республікам» серйозну військову, політичну, фінансову, матеріально-технічну допомогу на рівні, який дозволяє цим утворенням імітувати «самостійне існування». Деякий виняток складає територія Придністров'я, де були сконцентровані основні промислові підприємства Молдови. Однак, Росія все одно залишається головним торговельним партнером та інвестором / власником цих підприємств.

У Нагірному Карабасі функції з організації підтримки «НКР» для Росії виконувала її проксі-сила – Вірменія, залежна від Росії в економічному та військовому плані. Окремо у цьому ряду стоїть Крим, що-

до якого здійснена відверта анексія та інкорпорації до складу Російської Федерації, яка офіційно не визнана жодною демократичною країною світу.

Такі конфлікти справляють вирішальний вплив на порядок денний країн їх локалізації та приносять колосальні збитки для їх економічного та людського потенціалу.

За даними українського дослідника О. Лавера, війна у Придністров'ї у 1992 р. забрала життя 3,7 тис. осіб. У війні в Абхазії у 1992–1994 рр. загинуло біля 6,8 тис. осіб. У Південній Осетії у 1991–1992 рр. загинуло і пропало безвісти з обох боків близько 1,1 тис. осіб, у 2008 – більше 500 осіб, при цьому налічується до 400 тис. грузинів-біженців з території Цхинвальського регіону Грузії. У конфлікті за Нагірний Карабах протягом 1988–1994 рр. зафіксовано біля 30 тис. загиблих. Шокуючими є цифри втрат у громадянській війні у Таджикистані (1992–1997 рр.). Всі втрати – вбиті, поранені, ті, хто пропав безвісти або захворів склали 500 тис. осіб. Лише загиблі становлять більше 50 тис. осіб, 1,5 млн. внутрішніх біженців, понад 120 тис. осіб були змушені тікати до Афганістану.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини оцінює загальну кількість жертв конфлікту в Україні із 14 квітня 2014 р. до 31 січня 2021 р. у розмірі 13,1–13,3 тис. осіб (серед них не менше ніж 3375 цивільних осіб, приблизно 4150 українських військових й орієнтовно 5700 членів збройних угруповань). Також у цей період приблизно 29,5–33,5 тис. людей дістали поранення. Українські експерти вважають, що якщо у розрахунок також додати втрати людського капіталу, то загальна сума втрат України від агресії Росії може становити не менше \$300 млрд.

З огляду на це, підтримка активних (чи загроза відновлення активної фази) «заморожених» збройних конфліктів може виступати серйозним інструментом зовнішньополітичного тиску та надає Москві реальні військово-політичні переваги в регіоні.

Заморожені конфлікти:

- відволікають значні матеріальні та людські ресурси, які могли б бути використані для розвитку економіки, соціальної сфери та обороноздатності таких країн;

- гальмують економічні та демократичні перетворення, змушуючи уряди вдаватися до непопулярних, часто авторитарних рішень;

- роблять ослаблені внутрішніми конфліктами країни вразливіми для зовнішнього втручання, застосування з боку Росії інструментів сучасних гібридних воєн, відкривають широкий простір для маніпуляцій та впливу на позиції політичних еліт;

- створюють потенційні загрози як для національної безпеки цих

країн, так і негативно впливають на систему регіональної та глобальної безпеки.

Як наслідок такої політики РФ на пострадянському просторі, «заморожені» конфлікти у Грузії та Молдові і все ще активний конфлікт на сході України створюють вкрай негативне тло для демократичного та економічного розвитку країн регіону та є явною перешкодою для швидкого просування цих країн на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції.

Висновки та рекомендації.

Аналіз ситуації у країнах, які зазнали гібридної агресії з боку РФ, дозволяє стверджувати, що Москва не досягла поставлених цілей тиску. Країни, об'єднані в ГУАМ та Асоційоване Тріо (Грузія, Молдова, Україна), наразі не демонструють готовності повернутися до «зони пріоритетних інтересів» Росії, продовжують діалог з ЄС та НАТО щодо поглиблення інтеграції. Більше того, російська агресія стала для суспільств цих країн своєрідним стимулом для консолідації навколо ідей європейської та євроатлантичної інтеграції.

Виходячи зі згаданих цілей Москви, логічним буде допустити, що у найближчий перспективі не варто очікувати суттєвих позитивних змін у врегулюванні ситуації у зонах заморожених конфліктів.

На даному етапі видається, що для України, Грузії та Молдови максимальне зближення з ЄС та НАТО, а в перспективі – і вступ до цих організацій, є не лише одним з найбільш ймовірних механізмів убезпечення від експансіоністських зазіхань Росії, але й своєрідною перемогою у гібридній війні з Росією. Адже саме заради недопущення такого варіанту Росією були створені та підтримуються згадані вище зони нестабільності.

Розвиток ініціатив України в рамках проекту «шовковий шлях», розширення співпраці в рамках ГУАМ та Асоційованого Тріо, а також розширення компетенцій та можливостей цих організацій також могли б стати відповіддю на гібридну агресію Росії на пострадянському просторі.

Україні у цій ситуації потрібно шукати всі можливості для максимального використання наявних міжнародно-правових механізмів для відновлення територіальної цілісності на умовах дотримання національних інтересів.

Стратегічний напрям – підтримка та розширення міжнародної коаліції демократичних держав, реально зацікавлених у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі з метою стабілізації ситуації у регіоні на засадах загальновизнаних міжнародних норм та принципів.

6.6. Сафар'янс Є.В. Напрями політики Росії щодо залежних від неї пострадянських квазідержав

Як показує історичний досвід останніх 30 років, проблема пострадянських квазідержав полягає у тому, що найбільшим вигодоотримувачем від їхнього існування й фактичним підбурювачем абсолютної більшості військових конфліктів на території колишнього СРСР (на теренах Придністров'я, Південної Осетії, Абхазії, Нагірного Карабаху, Донбасу) є Російська Федерація. Саме Росія брала активну участь у процесі створення квазідержав пострадянського простору і продовжує маніпулювати цими утвореннями задля досягнення власних цілей.

Головною особливістю неоімперської зовнішньої політики РФ є реалізація нею доктрини «обмеженого суверенітету». Її суть полягає в неоголошеній (гібридній) експансії Кремля на теренах колишнього СРСР, в основі якої лежить бажання росіян контролювати зовнішню та внутрішню політику країн пострадянського простору.

Підхід Російської Федерації базується на радянській політичній доктрині, сформульованій ще в 1990 р. головою Верховної Ради СРСР А. Лук'яновим (т. зв. «доктрина Лук'янова»), згідно з якою для призупинення розпаду СРСР передбачалося розпочати політичний та силовий спротив тієї частини жителів союзних республік, які не бажали його дезінтеграції. Такого результату можна було досягти, лише підтримуючи сепаратистські настрої всередині колишніх союзних республік, шляхом створення так званих «гарячих точок». Саме в цей час кремлівська агентура задля досягнення власних імперських інтересів почала підбурювати до спротиву ті групи населення нових незалежних держав, які були не готові відділитися від Радянського Союзу і прагнули повернутися під «покровительство» Росії.

Молдова, Грузія, Азербайджан, які на рубежі 1980–1990-х рр. проявляли надмірні зусилля до самостійності, були першочерговими жертвами московської неоімперської зовнішньої політики. Кремлю було вигідно підтримувати в цих нових незалежних державах внутрішні протиріччя та доводити їх до стану збройних конфліктів. На території трьох вищезгаданих держав у зонах конфліктів за підтримки російської армії та спецслужб на початку 1990-х рр. утворилося чотири маріонеткові квазідержави: так звані «Придністровська Молдавська Республіка» («ПМР»), «Нагірно-Карабаська Республіка» («НКР»), «Республіка Абхазія» («РА») та «Республіка Південна Осетія» («РПО»).

Звісно, що сама РФ заперечувала факт наявності власних військ на територіях маріонеткових квазідержав. Для характеристики по-

літики РФ щодо окупованих нею територій варто звернутися до європейського досвіду. Так, Європейський суд з прав людини використовує поняття «ефективний контроль» для тих випадків, коли держава-агресор заперечує свою присутність на окупованих нею територіях. «Ефективний» у даному випадку означає такий, який існує і має ефект, тобто вплив на процеси на підконтрольних територіях, незалежно від того чи здійснюється він безпосередньо через збройні сили держави, або через підлеглі місцеві адміністрації. Така підтримка може бути політичною, військовою, економічною, фінансовою, соціальною.

Недержавні збройні угруповання можуть створювати органи влади за підтримки іншої держави, яка співпрацює з цими органами та може делегувати до них своїх представників. Так ознаками безпосереднього впливу РФ на квазідержави є: пряма участь збройних сил РФ у військових діях на боці сепаратистів; військове та політичне сприяння приходу їх до влади; координація дій сепаратистів з боку РФ; планування та координація дій між збройними силами РФ та озброєними підрозділами невизнаних республік.

В усіх чотирьох квазідержавах Москва брала не лише воєнну, але й політичну участь у спробах їхньої легітимізації.

Відомо, що на передодні розвалу Радянського Союзу, коли відцентрові процеси набирали сили, Кремль потурав тому, що мирні лютневі 1988 р. протести з вимогою передачі Нагірно-Карабаської автономної області (НКАО) до складу Вірменської РСР досить швидко переросли у криваві сутички між вірменами та азербайджанцями. В подальшому в процесі дезінтеграції СРСР та умовах проголошення Азербайджаном курсу на незалежність, демократизацію та дистанціювання від Москви, РФ фактично виступає на боці Вірменії та сприяє їй взяти повністю під контроль Кельбаджарський, Лачинський, Кубатлинський, Джебраїльський, Зангеланський та частково ще два райони Азербайджану – Агдамський та Фізулінський. За посередництва Кремля Азербайджан вимушено погодився на підписання вірмено-азербайджанської угоди – Бішкекського протоколу, про припинення вогню у зоні конфлікту в травні 1994 р. Офіційний Єреван – вдячний Росії за підтримку у конфлікті з Баку, погодився розмістити в місті Гюмрі у 1995 р. російську військову базу. Конфлікт було заморожено, а маріонеткову «НКР» офіційно не визнала жодна держава-член ООН, включно з Вірменією. Війна спричинила масову еміграцію з регіону та поступовий занепад Вірменії через мілітаризацію економіки, збільшення її військово-політичної та економічної залежності від РФ.

Восени 2020 р. Азербайджан розпочав військову кампанію, спрямовану на відновлення контролю над окупованими територіями

(Друга Карабаська війна). Наступ азербайджанської армії закінчився підписанням мирної угоди від 10 листопада 2020 р. Тож відповідно до цієї угоди Вірменія фактично капітулювала перед Азербайджаном, який повернув під власний контроль 2/3 раніше окупованих територій.

Згідно цих домовленостей у північній частині колишньої радянської НКАО у листопаді 2020 р. з'явилися т. зв. «російські миротворці», що було передбачено п. 3 угоди. І хоча у п. 4 зазначалося, що російський військовий контингент перебуватиме у зоні конфлікту упродовж 5 років, а потім може бути виведений, якщо цього забажають Вірменія або Азербайджан.

19 вересня 2023 р. Азербайджан здійснив військову операцію на території Нагірного Карабаху проти незаконних озброєних формувань. Внаслідок блискавичного успіху Баку наступного дня керівництво самопроголошеної Нагірно-Карабаської Республіки капітулювало й погодилось розформувати та повністю роззброїти власні військові формування. Після цього переважна більшість вірмен Нагірного Карабаху залишили регіон та виїхали до Вірменії, побоюючись етнічних чисток. 28 вересня 2023 р. «влада» Нагірного Карабаху оголосила про припинення існування невизнаної республіки. 20 жовтня Вірменія та Азербайджан за європейського посередництва затвердили дорожню карту з нормалізації відносин. Таким чином лише через 30 років конфлікту Азербайджан відновив свою територіальну цілісність і суверенітет над всією міжнародно-визнаною територією держави.

Росія намагалася імітувати роль «посередника» у переговорах з Грузією, коли 3 вересня 1992 р. у Москві було підписано угоду між Б. Єльциним та Е. Шеварнадзе щодо припинення вогню, виведення грузинських військ з Абхазької Автономної Республіки та повернення біженців. Проте ці умови так і не були виконані.

27 липня 1993 р. у Сочі було підписано угоду між маріонетковою «РА» та Грузією, в якій Росія вже виступала у ролі «гаранта». 14 травня 1994 р. в Москві між грузинами і абхазами було підписано чергову Угоду про припинення вогню, в якій РФ знову виконувала роль «посередника», а російські війська в регіоні було оформлено в статусі «миротворчого контингенту».

14 червня 1992 р. відбулося підписання аналогічних Дагомиських угод, за якими РФ виступала «посередником» у конфлікті в Цхінвальському регіоні, а її військова присутність стверджувалася у статусі «миротворців». Конфлікт став замороженим, проте активні дії відновилися під час російсько-грузинської війни. Тож 7 серпня 2008 р. російські війська вторглися на територію Грузії під приводом

необхідності захисту громадян Росії (жителів Цхінвальського регіону, яким незаконно роздали паспорти РФ та надали громадянство). Відтак російські військовики окупували більшу частину Західної Грузії та наблизилися до Тбілісі на відстань 30 кілометрів.

Водночас абхазів за підтримки російських військ витіснили грузинів з Кодорської ущелини, а 26 серпня 2008 р. Російська Федерація офіційно визнала «Республіку Абхазія» та «Республіку Південної Осетії» незалежними державами, призначивши там свою маріонеткову владу.

Аналогічну процедуру було здійснено і союзниками Росії – Нікарагуа, Венесуелою, Науру та Сирією, а також залежними від РФ квазідержавами. Задля досягнення цих цілей РФ користується т. зв. громадською або народною дипломатією (Track II Diplomacy) – способом діяльності на міжнародній арені, коли використовуються кулуарні або приховані інструменти, канали та інституції, що відрізняються від класичних та здійснюються у співпраці «державних» та «недержавних» інституцій. Острівні держави Вануату та Тувалу визнали незалежність «РА» в 2011 р. та «РПО» у 2012 р., але відкликали своє визнання відповідно у 2013 та 2014 рр.

Подібну стратегію керівництво РФ застосовувало і у процесі легалізації маріонеткової «Придністровської Молдавської Республіки» («ПМР»). Мотив російського керівництва полягав у бажанні максимально загальмувати розвиток Молдови, яка задекларувала курс на повну незалежність від колишнього союзного центру. Москва забезпечувала в регіоні власну військову присутність, а т. зв. «ПМР» мала використовуватись для дестабілізації політичної та економічної ситуації в Молдові та Україні.

21 липня 1992 р. було підписано Угоду про принципи врегулювання конфлікту у Придністров'ї між президентом Молдови М. Снєгуром та президентом РФ Б. Єльциним, але за присутності т. зв. «головакомандувача ЗС ПМР» І. Смірнова. За результатами угоди Росія фактично змінила статус зі «сторони конфлікту» на «посередника у вирішенні конфлікту», а її військова присутність в регіоні була оформлена у вигляді «миротворчого контингенту». Московська угода прописана таким чином, що хоча формально і визнається територіальна цілісність Молдови, але т. зв. «ПМР» отримує право «вирішувати власну долю» у разі будь-якого «неправильного» кроку зі сторони офіційного Кишинева.

В умовах невизнання квазідержав пострадянського простору державами-членами ООН політичне керівництво РФ ще в 1992 р. створило організацію для самопроголошених республік-«вигнанців» – так званий «Союз невизнаних держав» (або СНД-2). До ньо-

го увійшли вищезгадані «РА», «РПО», «НКР» та «ПМР». 22 листопада 2000 р. у Тирасполі була проведена нарада між «міністрами закордонних справ» вказаних маріонеткових утворень, під час якої вони погодили створення консультативного органу СНД-2 – «Ради міністрів закордонних справ». Сторони домовились, що такі зустрічі надалі відбуватимуться не рідше двох разів на рік. 2–3 липня 2001 р. відбулася друга нарада вказаної «ради» у Степанакерті. Причому, під час цього заходу був розроблений, узгоджений та прийнятий регламент організації. Під час наради також обговорювали прийнятий 28 червня 2001 р. Державною Думою РФ у першому читанні закон «Про порядок утворення нових суб'єктів федерації», оскільки він, на думку учасників зустрічі, міг відкрити квазідержавам шлях входження до складу РФ.

Проте офіційне прийняття квазідержав до складу Російської Федерації було здебільшого невігідним Москві. Тому російська влада не вдавалася до подібних політичних практик. Росія використовувала СНД-2 для ескалації політичної конфронтації з Україною, Молдовою та Грузією. Але починаючи з 2007 р. діяльність СНД-2 поступово згасає. Після російсько-грузинської війни 2008 р. потреба в діяльності цієї організації відпадає – відтоді Кремль припинив приховувати свою політику щодо квазідержав.

У фінансово-економічній та соціальній сферах РФ також має значний вплив на невизнані республіки. Російська влада виплачує місцевому населенню зарплати та пенсії, вкладає інвестиції, підтримує енергоресурсами. З 2000 р. Москва стала активно пропонувати жителям Абхазії своє громадянство і видавати закордонні російські паспорти.

Варто зазначити, що вже станом на 2006 р. переважна більшість жителів окупованих росіянами територій мали російські паспорти та громадянство. За деякими оцінками, у цей час паспорти РФ мали понад 80% жителів окупованої росіянами Абхазії, навіть третина етнічних грузинів Цхинвальського регіону мали російське громадянство. Частково це пояснюється тим фактом, що без російського паспорта на окупованих територіях неможливо влаштуватися на «офіційну» роботу. В обіг було введено російські рублі, що також створило міцний зв'язок квазідержав з Росією. Російський паспорт дозволяє жителям окупованих територій похилого віку отримувати російські пенсії та субсидії, зокрема і для оплати житлово-комунальних послуг.

РФ надає за власний кошт квазідержавам енергоносії, допомогу в будівництві ключових соціальних об'єктів та інфраструктури. Такі інвестиційні програми реалізовувались впродовж 2008–2022 рр.

Москва перерахувала лише на інвестиційні програми для маріонеткової «РА» за період з 2008 по 2019 рр. близько 40 млрд руб., а на соціально-економічний розвиток – вдвічі більше. На 2020 р. для фінансування «РА» передбачалися витрати в обсязі 3,2 млрд руб. на соціально-економічний розвиток (пенсії, пільги, зарплати), а також 1,5 млрд руб. – на інвестиційні програми. Окуповане Придністров'я за період з 2007 по 2011 рр. отримало близько 2 млрд руб. Але російські витрати на забезпечення Цхинвальського регіону перевершили за обсягами будь-які очікування: лише на повоєнну відбудову за період з 2008 по 2011 рр. було витрачено близько 43 млрд руб. (що, правда, більша частина цієї суми була розграбована російськими чиновниками та афілійованими з ними компаніями) та ще 2 млрд руб. на соціально-економічний розвиток.

Важливо вказати на цілеспрямовану загарбницьку політику та діяльність спрямовану на анексію окупованих територій з боку кремлівських керманівців у випадку з Кримом (анексований РФ у 2014 р.), Донецькою, Луганською та Запорізькою і Херсонською областями. Після широкомасштабного вторгнення підконтрольна Росії українська територія зросла із 7 до 20%. Станом на 8 квітня 2022 р. Збройні Сили України повністю звільнили Київщину, Житомирщину, Чернігівщину та Сумщину. Проте Кремль намагався провести нелегітимні псевдореферендуми на окупованих територіях нашої країни, тобто опитування населення за кримським сценарієм з метою їх анексії. Дати цих подій неодноразово змінювалися через численні бойові наступи та визволення ЗСУ території, зайнятої РФ. 11 вересня 2022 р., після потужного українського контрнаступу на Харківщині, було оголошено, що референдуми будуть відкладені «на невизначений термін». Відтак ватажки «ДНР», «ЛНР» та окупаційна влада Херсонської й Запорізької областей провела псевдореферендуми про приєднання до РФ 23–27 вересня.

Москвою були прийняті відповідні «законодавчі рішення» щодо включення даних українських територій до складу РФ з метою буцімто легітимації «народного волевиявлення» та уможливлення проведення власної політики русифікації та військової мобілізації.

Проте ці «референдуми» не мали нічого спільного з вільним, демократичним волевиявленням людей. Адже вони були проведені в умовах російського терору, психологічного тиску та переслідування українських громадян і українських активістів, яких російська окупаційна влада кидала і продовжує кидати у тюрми, катівні і фільтраційні табори. Вони також порушують міжнародне та українське законодавство і не отримали ніякого міжнародного визнання.

Висновки та рекомендації.

Етнічні конфлікти на пострадянському просторі частково мали природне походження, але матеріально та політично підживлювались з боку СРСР, і його правонаступницею – Російською Федерацією. Квazідержави відігравали роль важелів, за допомогою яких Росія намагається боротися з «недружніми» для неї новими незалежними державами, що проявляють самостійність у внутрішній та зовнішній політиці. Кремлівська стратегія «посередництва» у конфліктах на пострадянському просторі мала на меті хоча б частково зберегти свій політичний, економічний та військовий вплив на даних територіях.

Цей вплив Москва здійснює через свої збройні сили, через підлеглі місцеві адміністрації, надаючи громадянство, постачаючи енергоносії, виплачуючи зарплати, пенсії, субсидії, вкладаючи інвестиції. Тобто така підтримка може бути політичною, військовою, економічною, фінансовою та соціальною. На утримання цих контрольованих РФ територій було вже витрачено кілька мільярдів доларів.

Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, Кремлю дуже складно зберігати попередній рівень фінансової підтримки пострадянських квazідержав. Адже російські витрати на окупацію наших територій до 2022 р. щорічно складали кілька мільярдів доларів, а впродовж 2022 р. РФ витратила на війну в Україні понад 100 млрд дол. На додачу до військових витрат, РФ багато втрачає економічно від західних санкцій. Так, найбільше російська економіка постраждала від зменшення обсягів купівлі країнами Європи російських енергоносіїв: порівняно з 2021 р. РФ продала на 67,6 млрд кубометрів менше газу (орієнтовні втрати 50–70 млрд дол.) та на 80 млн тонн менше нафти (орієнтовні втрати 60–100 млрд дол.). Такі збитки в середньостроковій перспективі несуть серйозну загрозу фінансово-економічному становищу Росії, за умови збереження її очільниками курсу на агресивну війну та загарбницьку зовнішню політику.

Україні варто більш активно підтримувати офіційну владу Молдови та Грузії в їхніх прагненнях щодо виведення російських військ з окупованих територій, наполягати на закріпленні за Російською Федерацією статусу сторони конфлікту й у жодному разі не погоджуватися на переформатування його на статус «посередника».

На міжнародній арені офіційному Києву також слід домагатися визнання статусу пострадянських квazідержав як «окупованих Російською Федерацією територій». Потужними аргументами тут може слугувати огидна кремлівська практика анексії щодо українських тимчасово окупованих територій.

6.7. Сафар'янс Є.В. Досвід російської участі у врегулюванні гарячих конфліктів на пострадянському просторі

У нашому баченні проблеми заморожених конфліктів на пострадянському просторі ми виходимо з того, що лише Російська Федерація, як найбільший вигодоотримувач та фактичний підбурювач абсолютної більшості військових конфліктів на пострадянському просторі (у Придністров'ї, Південній Осетії, Абхазії, Нагірному Карабаху, на Донбасі) може їх врегулювати. Але врегулювати на вигідних для себе умовах. Альтернативний сценарій полягає у врегулюванні цих конфліктів на користь держав, що тимчасово втратили контроль над частиною своєї суверенної території, за умови колапсу російської економіки та політичної системи, тобто у невизначеному майбутньому. Добровільна відмова Росії від впливу на ці утворення видається малоімовірною.

Досвід російської участі у врегулюванні конфліктів у гарячих точках розпочнемо з аналізу ситуації у Нагірному Карабасі. Восени 2020 р. Азербайджан розпочав військову кампанію, спрямовану на відновлення контролю над окупованими територіями (Друга Карабаська війна). Наступ азербайджанської армії закінчився підписанням мирної угоди від 10 листопада 2020 р., відповідно до якої прем'єр-міністр Вірменії Н. Пашинян фактично капітулював перед Азербайджаном і повернув йому всі окуповані території.

Згідно цих домовленостей у північній частині колишньої радянської Нагірно-Карабаської автономної області (НКАО) 11–12 листопада з'являються т. зв. «російські миротворці», що було передбачено п. 3 мирної угоди від 10 листопада 2020 р. І хоча у п. 4 угоди передбачено, що російський військовий контингент перебуватиме у зоні конфлікту упродовж 5 років, а потім може бути виведений, якщо цього забажають Вірменія або Азербайджан, проте досвід перебування російських військових в інших державах пострадянського простору, зокрема і в Україні, схиляє нас до думки, що позбутися «російських миротворців» буде не так просто.

Корені сучасного конфлікту за Нагірний Карабах між вірменами та азербайджанцями сягають початку ХХ ст., коли у 1920 р. Радянська Росія, скориставшись боротьбою між Вірменією та Азербайджаном за Нагірний Карабах, змогла підкорити обидві держави. Воюючи від імені проголошеної 28 квітня 1920 р. Азербайджанської Радянської Соціалістичної Республіки, Москва посилила її своїми військами та відвоювала у Вірменії Карабах, Нахічевань, Зангезур, які за результатами перемир'я були приєднані до Азербайджанської РСР. Надалі, після капітуляції Демократичної Республіки Вірменія, 2 грудня 1920

р., виходячи з логіки радянської «Декларації прав народів Росії», територія Нагорного Карабаху, 94% населення якого складали вірмени, мала бути включена до складу щойно проголошеної Вірменської РСР. Проте Кавказьке бюро ЦК РКП (б) за участі Й. Сталіна 4 липня 1921 р. офіційно приєднало Карабах до Азербайджанської РСР, натомість до складу Вірменської РСР були включені окремі азербайджанські поселення. Це рішення, яке в подальшому заклало основу для ще більшого міжетнічного конфлікту, мало на меті унеможливити або максимально ускладнити відділення республік від СРСР.

Лише у часи перебудови місцеве населення підняло питання про розширення власної автономії: Академія наук Вірменської РСР у серпні 1987 р. надіслала запит до Москви з пропозицією передачі НКАО та Нахічеванської АРСР до складу Вірменської РСР. Відсутність відповіді Кремля на цей запит посприяла зростанню сепаратистських настроїв у НКАО. Сутички між представниками обох народів переросли у вірмено-азербайджанську (Першу Карабаську) війну 1988–1994 рр. та проголошення у 1992 р. державної незалежності Нагірно-Карабаської Республіки.

В умовах проголошення Азербайджаном курсу на демократизацію та економічну незалежність від Москви, Росія втручається у конфлікт на цей раз на боці Вірменії та допомагає їй взяти до 1994 р. під контроль Кельбаджарський, Лачинський, Кубатлінський, Джебраїльський, Зангеланський райони Азербайджану та частково ще два райони – Агдамський та Фізулінський. Вдячна Росії за військову допомогу Вірменія дозволила розмістити на своїй території у місті Гюмрі у 1995 р. російську військову базу. Конфлікт було заморожено, а самопроголошену НКР не визнала жодна держава-член ООН.

Після фактичної капітуляції Вірменії у Другій Карабаській війні у листопаді 2020 р. Росія знову виступила посередником мирних переговорів, з чого отримала зиск: не лише розширила військову присутність у Вірменії, але й розмістила військовий контингент на території Азербайджану під виглядом «легальних миротворців».

Іншим конфліктним пострадянським регіоном є Абхазія, яка має давню державницьку традицію. Після того, як у 1810 р. Абхазія стала автономним князівством Російської імперії, вона уміло використовувала протистояння між грузинами та абхазцями. У 1921 р. Абхазія у якості «договірної республіки» (Соціалістичної Радянської Республіки Абхазія), була підпорядкована Грузинській РСР. Абхази претендували на статус союзної республіки, але не отримали його. Натомість, у лютому 1931 р. статус Абхазії був понижений до Абхазької Автономної СРР у складі Грузинської РСР. З точки зору радянської

влади такі заходи мали унеможливити отримання обома народами незалежності від СРСР.

Абхазьке населення періодично організовувало протести з вимогою виходу зі складу Грузинської РСР, наприклад, у 1957, 1967 та 1978 рр. 18 березня 1989 р. у черговий раз жителі Абхазії почали вимагати відновлення статусу союзної республіки, якого раніше фактично Абхазія не мала, але який, як їм уявлялось, давала Конституція 1925 р. Після розпаду СРСР Грузія повернулася до Конституції 1921 р., Абхазія у відповідь повернулася до Конституції 1925 р., згідно з якою вона знову ставала суверенною державою. Це спричинило тривалий військовий конфлікт між Грузією та Абхазією, який політичну, матеріальну та військову підтримку надала РФ. Такими діями РФ прагнула максимально ускладнити економічний та політичний розвиток Грузії, яка на той час задекларувала курс, спрямований на здобуття повної незалежності від Москви.

Водночас РФ намагалася імітувати роль «посередника» у переговорах: 3 вересня 1992 р. у Москві було підписано угоду між Б. Єльциним та Е. Шеварнадзе щодо припинення вогню, виведення грузинських військ з Абхазії та повернення біженців. Проте ці умови не були виконані жодною зі сторін. 27 липня 1993 р. у Сочі було підписано угоду між Абхазією та Грузією, в якій Росія виступала у ролі «гаранта». 14 травня 1994 р. у Москві між грузинами і абхазцями було підписано чергову Угоду про припинення вогню, в якій РФ знову виконала роль «посередника», а російські війська в регіоні було оформлено у статусі «миротворчого контингенту». Конфлікт став замороженим, проте активні дії відновилися під час російсько-грузинської війни 10 серпня 2008 р. Абхазці витіснили грузинів з Кодорської ущелини, а 26 серпня РФ офіційно визнала Абхазію незалежною державою.

Південна Осетія ще наприкінці XIX ст. була заселена переважно грузинами. Міграційні процеси початку XX ст. сприяли колонізації цього регіону осетинами. 20 квітня 1922 р. у складі Грузинської РСР було створено Південноосетинську автономну область. У 1920-х рр. навіть існувала пропозиція об'єднання з Північною Осетією, але А. Мікоян виступив проти такого рішення.

Паралельно з подіями в Абхазії, осетинці у 1989 р. також почали вимагати розширення автономії, а 10 листопада 1989 р. було прийняте рішення про створення автономної республіки, почалися сутички між грузинами, осетинами та радянською міліцією. 20 вересня 1990 р. була проголошена Південноосетинська Радянська Демократична Республіка. Таке рішення засудила влада Грузії. Військові зіткнення продовжувалися у 1991–1992 рр., РФ надавала Південній Осе-

тії політичну підтримку, допомагала озброєнням та військами (т. зв. «добровольцями»). 14 червня 1992 р. відбулося підписання Дагомиських угод, за яким РФ виступала «посередником», а її військова присутність оформлювалась у статусі «миротворців».

До 2008 р. конфлікт перебував у замороженому стані, проте після російсько-грузинської війни у серпні 2008 р., 26 серпня того ж року РФ офіційно визнала Південну Осетію незалежною державою. Наявність цих двох квазідержав у міжнародно визнаних кордонах Грузії дозволяє РФ використовувати їх для дестабілізації економічної та політичної ситуації у Грузії. Незалежність Республік Абхазія та Південна Осетія, окрім РФ, також визнали її союзники – Венесуела, Нікарагуа, Сирія та Науру.

Свою роль Росія відіграла і під час конфлікту у Придністров'ї, де впродовж семидесяти років існування у складі СРСР сформувалась радянська, а не молдавська ідентичність більшості населення. Це призвело до того, що після місцевого референдуму 2 вересня 1990 р. Надзвичайний з'їзд народних депутатів у Тирасполі прийняв рішення про створення Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки.

Поразка ДКНС у Москві стала точкою відліку для подій у Придністров'ї: 27 серпня 1991 р. була прийнята декларація незалежності Республіки Молдова, а окупація Бессарабії та створення Молдавської РСР 2 серпня 1940 р. було визнано незаконним. Таке рішення стало початком для конфлікту «радянської» та «молдавської» ідентичностей, проте ситуацію можна було б врегулювати, якби у конфлікт не втрутилася Російська Федерація, яка допомогла придністровським сепаратистам військами та озброєнням.

Мотив РФ полягав у бажанні максимально загальмувати розвиток Молдови, яка задекларувала курс на повну незалежність від колишнього союзного центру. Москва забезпечувала у регіоні власну військовою присутність, а ПМР мала використовуватись для дестабілізації політичної та економічної ситуації у Молдові та Україні.

Впродовж тривалого часу Росії вдавалося уникати відповідальності за створення квазідержав на пострадянському просторі та підтримку «тліючих» конфліктів. 21 липня 1992 р. було підписано Угоду про принципи врегулювання конфлікту у Придністров'ї між президентом Молдови М. Снегуром та президентом РФ Б. Єльциним, але за присутності головнокомандувача ВС ПМР І. Смірнова. За результатами угоди РФ фактично змінила статус зі «сторони конфлікту» на «посередника у вирішенні конфлікту», а її військова присутність у регіоні була оформлена у вигляді «миротворчого контингенту». Московська угода прописана таким чином, що хоч формально і ви-

знається територіальна цілісність Молдови, але ПМР отримує право «вирішувати власну долю» у разі будь-якого «неправильного» кроку зі сторони офіційного Кишинєва.

Зовнішньополітична орієнтація ПМР на РФ пов'язана не лише із «вдячністю» за військову допомогу під час війни з Молдовою, але й також із сприйняттям Москви у якості імперського ядра колишнього СРСР. Жителі Придністров'я продовжують ідентифікувати себе з СР-СР, вважають себе «радянськими людьми». У цьому контексті Росія для них виступає своєрідною *alma mater* не лише у світоглядному, але й у матеріальному плані, оскільки майже 40% населення мають російське громадянство, отримують від РФ пенсії та субсидії.

Таким чином колишні радянські республіки перетворювались на нову сферу впливу РФ і буферну зону з країнами Східної Європи, які на той час вже декларували свій рух до ЄС та НАТО. Щоб посилити свій вплив у південнокавказькому та причорноморському пострадянських регіонах, РФ сприяла створенню на території новопосталих тут країн квазідержав, підконтрольних Москві.

В умовах незвишні створених Москвою пострадянських квазідержав, політичне керівництво Росії утворило у 1992 р. окрему міжнародну організацію – Союз незвизнаних держав. 22 листопада 2000 р. у Тирасполі (столиці ПМР) була проведена нарада між «міністрами закордонних справ» ПМР, НКР, Абхазії та Південної Осетії, під час якої погодили створення консультативного органу Союзу – Ради міністрів закордонних справ. 2001 р. переформатована організація отримала назву Співдружність незвизнаних держав (також відома як СНД-2).

Висновки та рекомендації.

Проблема появи на території пострадянського простору спочатку гарячих точок, а потім у деяких випадках й утворення там квазідержав, полягає у тому, що кордони між адміністративно-територіальними одиницями, які були штучно створені радянськими партійними функціонерами, не відповідали межах реального проживання окремих етносів, які бажали створити власні держави. Така ситуація спровокувала народи, які наприкінці ХХ ст. пережили ренесанс націоналізму, до низки етнічних конфліктів на пострадянському просторі.

Ці етнічні конфлікти мали природне походження, але матеріально та політично підживлювались правонаступницею СРСР – Російською Федерацією. Квазідержави відігравали роль важелів, за допомогою яких РФ намагалася боротися з «недружніми» для неї новоутвореними європейсько орієнтованими державами, а політи-

ка «посередництва» у конфліктах мала на меті хоча б частково зберегти свій вплив (у т. ч. військовий) на пострадянському просторі.

Негативний досвід врегулювання конфліктів, пов'язаних з утворенням квазідержав засвідчує, що наявність російських військ у зоні конфлікту у будь-якому статусі є головною причиною його продовження.

Тому видається за доцільне:

- офіційній Україні активно підтримувати новообраного президента Молдови Майю Санду в її заклику щодо виведення російських військ з території Придністров'я;

- українському уряду концептуально уникати прямих переговорів з «маріонетковими режимами» на окупованих територіях Донбасу (оскільки вони нічого не вирішують) та підписання з ними будь-яких домовленостей;

- наполягати на збереженні за РФ статусу сторони конфлікту й у жодному разі не погоджуватися на переоформлення РФ у статус «посередника»;

- підтримувати ідею введення на Донбас миротворчого контингенту без участі російських військових;

- докладати додаткових зусиль для посилення міжнародної коаліції на підтримку територіальної цілісності України й наполягати на посиленні санкцій проти РФ.

РОЗДІЛ 7.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

7.1. Ільїн В.В. «Memory studies: Друга світова війна в контексті української ідентичності»

Розвиток соціальних інститутів, принципів демократичного життя розширює поле науково-гуманітарних досліджень. У сучасних історико-культурологічних публікаціях все частіше зустрічається поняття memory studies. Під ним розуміється як поле наукових досліджень, так і окрема дисципліна, в яких вивчається й аналізується проблема пам'яті. Разом з тим ці дослідження постають у різних аспектах: колективна пам'ять, соціальна пам'ять, генетична пам'ять, історична пам'ять. В їх контексті розрізняється пам'ять у «широкому» сенсі, де вона є об'єктом вивчення нейробіологів, психологів, практиків різних психо- і мнемотехнік, і у «вузькому» сенсі, де вона постає об'єктом вивчення у гуманітарних науках, насамперед в історії.

Головна ідея memory studies – феномен пам'яті складає важливу частину життя людини, хоча і не постає в якості необхідної умови розумової діяльності. Людина звикла довіряти своїй пам'яті, хоча вона і підводить її. Разом з тим саме поняття «пам'ять» історичне, незважаючи на різні підходи і контексти розуміння. Особливо стосовно таких важливих подій, як Друга світова війна.

На відміну від природничих наук, які пов'язують пам'ять з тілесністю або органами чуттів, для істориків, соціологів, культурологів, філософів пам'ять є важливим джерелом пізнання реальності соціального життя. При всій багатоманітності гуманітарних досліджень, в яких пам'ять розуміється по-різному, в них можна виявити і певну загальність. Пам'ять – це спосіб конструювання людьми свого минулого. З одного боку, вона може вивчатися як пам'ять-свідectво людей, які пережили певний досвід. З іншого боку, це поняття використовують для вивчення репрезентацій минулого і його конструювання через медіа пам'яті – книги, фільми, монументи, церемонії тощо.

З позицій теоретико-методологічного аналізу memory studies, необхідно розділяти різні типи пам'яті в її значенні для суспільно-

го життя, зокрема, автобіографічну і колективну. Автобіографічна пам'ять пов'язана з сімейними переказами, колективна – формується в процесі спілкування, навчання, участі в політичних акціях. А також залежить від культурної спадщини регіону. Так, на Західній Україні колективна пам'ять про Другу світову війну якісно відрізняється від пам'яті про неї у Східній Україні.

Разом з тим потрібно враховувати доцільність звернення істориків до робіт психологів. Адже в рамках *memory studies* історики регулярно зустрічаються з необхідністю інтерпретації автобіографічної пам'яті, пам'яті-свідцтва (свідчення). Потрібно бути знайомими з роботами, які пояснюють механізми так званих «абстракцій пам'яті». У цьому випадку історик буде краще розуміти: якщо всі мемуаристи правди не говорять, деякі з них щиро вважають, що говорять «чисту» правду.

Доцільно долучати результати досліджень когнітивних психологів, зокрема для знання особливостей пам'яті про Другу світову війну, в якій Німеччині належала ключова роль. Адже людина може пам'ятати саму подію правильно, але плутати джерело, може вбудовувати в історію свого життя повідомлення, епізоди і навіть цілі подійні ряди, які походять не з її власного досвіду, а із зовсім інших джерел, з розповідей інших людей, з романів, з документальних і художніх фільмів, а також зі снів, видінь, фантазій... Одна з основних позицій цього підходу полягає в тому, що пам'ять та історія майже не мають відношення одне до одного, оскільки автобіографічна пам'ять являє собою функціональну систему, завдання якої полягає у допомозі людині вирішувати проблеми життя в теперішньому часі.

Зазначимо, що проблема «пам'яті», насамперед історичної, активізувалася в постмодерністських дискурсах соціальних та гуманітарних дисциплін. Дана обставина засвідчила перехід до нової епохи, що закономірно веде до переоцінки цінностей, зміни пріоритетів, визначення нових смислів. У цій ситуації поняття «пам'ять» протиставлялося історії як принципово інший спосіб відношення до минулого, в тому числі до результатів Другої світової війни.

Пам'ять як здатність свідомості людини вийшла за межі наукового середовища, перетворившись у привід і знаряддя для конфліктів всередині спільнот, держав, міжнародній політиці, у процесах реалізації геополітичних проєктів тощо. Констатуючи факт ствердження всесвітньої «епохи пам'яті», дослідники та інтелектуали визначають ряд її прикмет: критика офіційних версій історії і повернення їй «витіснених» трактовок; повернення пам'яті тим спільнотам, народам, окремим індивідам, чия історія приховувалася, ігнорувалася або знищувалася; розвиток генеалогічних пошуків і сімейних історій; ак-

тивна організація різних меморіальних заходів; правове зведення рахунків з минулим; зростання числа різних музеїв; створення архівів і відкриття доступу до документів.

Соціальною причиною популярності memory studies потрібно вважати «відхід» покоління свідків найтяжчих в анналах людської історії злочинів і катастроф. Екзистенційна суть захоплення темою пам'яті і спогадів полягає в тому, що, підходячи до природної межі, коли «живий» спогад свідка постає під загрозою зникнення, суспільство зіштовхується з потребою вироблення науково-історичних і культурних форм пам'яті про минуле.

Інтерес до минулого обумовлений також втратою сучасною епохою знання про те, що з минулого повинно зберігатися сьогодні. Тобто немає ідеологічних, патріархально-культурних, релігійних та інших детермінантів, які визначали належне, гідне для збереження в пам'яті. Відчуття втрати привело до розширення самого поняття «пам'яті» при паралельному, практично неконтрольованому збільшенні кількості інститутів, які вивчають і відповідають за неї – музеїв, архівів, колекцій тощо.

Історики, захопившись описом процесу конструювання та деконструювання пам'яті, випускають з виду суспільство, в якому ця пам'ять існує. Вони або описують різноманітність конкуруючих версій однієї і тієї ж події, не пояснюючи того, яким чином конфлікт репрезентацій минулого не розколює суспільство, або, навпаки, розглядають пам'ять як щось гомогенне, ігноруючи складаючі її суперечливі судження про минуле.

Прагнучи знайти смисл у дослідженнях проблеми «пам'яті», необхідно звернути увагу на ігнорування багатьма дослідниками її медійної складової. Оскільки мова йде про пошук смислу минулого, яке міститься в певному культурному контексті, колективна пам'ять за своєю природою завжди опосередкована, вона являє собою «мультимедійний колаж». Історики, звертаючись до вивчення документів, текстів, зображень, «коммеративних практик» або ландшафтів, які фокусуються, як правило, на одній медійній складовій процесу згадування, пам'яті, ігнорують інші. Друга проблема полягає в тому, що дослідники, відстоюючи свою теоретичну позицію, упускають тим самим з виду центральну роль людини в історії, в тому числі у Другій світовій війні, як творця репрезентацій.

Отже, попри різного роду критичні зауваження і сумніви, memory studies ствердила себе в якості важливого наукового напрямку по вивченню історичного минулого, включаючи пам'ять про Другу світову війну. Пам'ять функціональна, кожна соціальна група зберігає пам'ять про неї, переслідуючи різні цілі. Як правило, насамперед

ставить мету сформувати уявлення про себе по відношенню до «інших», і тим самим по-новому ствердити існуючий соціальний порядок. Пам'ять не існує раз і назавжди в сталому вигляді, вона постійно трансформується. Зміни пам'яті нелінійні, ірраціональні і не завжди логічно обґрунтовані. Нові події і нові ідеї суттєво впливають на сприйняття минулого, а вимоги нової інтерпретації минулого визначають розуміння теперішнього.

Як правило, історичні події проходять поза окремою людиною і вбудовуються в її уявлення про минуле лише *post factum*. Так, історія країни дотична з життям одного з її громадян лише в дуже небагатьох точках. Сучасник не міг відчувати, наприклад, що сьогодні почалася Перша (Друга) світова війна. Так само не може відчувати, що почалася Третя світова війна. Оскільки колективна пам'ять здатна зберігати тільки ті уявлення про минуле, які для чогось потрібні групі, вона (пам'ять) не виходить за межі цієї групи.

Основною функцією історичної пам'яті важливо вважати формування ідентичності як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. У силу чого доцільно виділити три рівні пам'яті: індивідуальна, для якої ідентичність – внутрішнє «Я»; комунікативна, ідентичність для неї – соціальне «Я» як сукупність соціальних ролей; культурна, ідентичність якої також культурна.

Стосовно культурної пам'яті, то вона не пов'язана з безпосереднім досвідом індивіда, а є областю формування смислу. Фактично історія в рамках культурної пам'яті перетворюється у відтворення спогадом, а той, своєю чергою, стає основою для обґрунтовуючого спогаду. Культурна пам'ять пов'язана з походженням спільноти, яке відтворюється в пам'яті через свято і ритуал. У результаті історія через спогад стає міфом, але при цьому залишається в смислі постійної і формуючої сили. Вона (ця сила) може існувати дуже довго, але тільки в рамках інституцій. На відміну від загальнодоступної сфери комунікативної пам'яті, культурна пам'ять завжди елітарна, завжди має своїх носіїв і обмеження доступу. Окрім того, вона не розповсюджується сама собою, а вимагає спеціальної турботи і контролю з боку істориків.

Основою для політичної пам'яті є міф, який насправді не спотворює історичні факти, як це зазвичай інтерпретується критикою ідеологій. Міф є поглядом на історію через призму ідентичності, зокрема національної, що обумовлює ефективне засвоєння минулого. В цьому плані важливішим є не «як насправді», а який потенціал для соціального впливу має пам'ять про історичні події. Політична пам'ять являє собою приклад функціональної пам'яті, вона досягає стабілізації за рахунок високої символічної інтенсивності, колективних ритуалів і нормативних зобов'язань.

На противагу даній позиції культурна пам'ять чинить опір уніфікації й інструменталізації, вона в більшій мірі очищена від ідеології. При її засвоєнні центральну роль відіграють насамперед індивідуальні, а не колективні способи звернення до неї.

Висновки та рекомендації.

Memory studies є широким полем досліджень, в яких аналізується колективна, історична, соціальна, політична, культурна та інші види пам'яті. Для істориків, соціологів, філософів пам'ять є важливим джерелом пізнання реалій соціального життя. Зростання популярності досліджень проблеми пам'яті обумовлено, поряд з іншими причинами, становленням нової культурної історії України, яка стала відповіддю на виклики сучасності. Популярність дослідження пам'яті про Другу світову війну пояснюється також закінченням культурної традиції радянської епохи і приходом цінностей європейської культури. В цьому плані форми пам'яті включають в себе й історію, й міф, оскільки слугують обґрунтуванню теперішнього. Культурна пам'ять пов'язана з областю формування нових смислів життя. Індивідуальна пам'ять використовується для самоінтерпретації і самовизначення конкретної людини в новій Україні. Становлення національної пам'яті українського народу відбувається в руслі його культури, історії, звичаїв і традицій.

7.2. Вознюк П.Ф. Особливості формування історичного дискурсу пам'яті про Другу світову війну у Великій Британії

У британському історико-меморіальному дискурсі Друга світова війна досі певною мірою перебуває «в затінку» Першої світової (*The Great War*, «Великої війни», 1914–1918). Низка істориків узагалі не вважає за доцільне розділяти єдиний на їхню думку глобальний конфлікт 1914–1945 рр. на дві окремі війни.

Характерно, що у Великій Британії пам'ять про дві світові війни значною мірою також є спільною. Такі засадничі меморіальні практики, як День пам'яті полеглих і Могила невідомого солдата прив'язано до контексту Першої світової війни (загинули в усіх війнах Британії XX–XXI ст. вшановуються на річницю завершення Першої світової війни). Це виразно контрастує насамперед із радянською практикою меморіального та пропагандистського протиставлення переможної для СРСР «Великої Вітчизняної» війни «програній царизмом» війни 1914–1918 рр.

Та попри все, загально визнаною є наявність у Другої світової війни низки важливих відмітних рис, які вирізняють її як окремий щодо Першої світової війни цивілізаційний феномен – навіть попри наявність спільного для обох конфліктів історичного контексту. Причому майже всі ці особливості безпосередньо дотичні до сфери пам'яті, визначаючи меморіальне сприйняття наймасштабнішого в дотеперішній історії людства збройного протистояння. Власне «Друга світова» виступає самодостатнім явищем насамперед із погляду пам'яті про неї. Безпрецедентні колективні спогади про події 1939–1945 рр. чи не найбільш виразно унікалізують їх на тлі всіх попередніх воєн в історії людства, з-поміж іншого сутнісно виокремлюючи й у загальній структурі глобального конфлікту першої половини ХХ ст.

Центральним елементом пам'яті про Другу світову війну залишається фактор Голокосту. Адже у ході останнього вперше в новітній історії було поставлено під загрозу існування цілих народів, люди вперше піддавалися геноциду виключно з ідеологічних, а не з воєнно-політичних чи інших прагматичних міркувань. Саме у період Другої світової війни по суті вперше в історії воєн було на державному рівні створено справжню «індустрію смерті» з метою системного масового знищення військовополонених і цивільного населення. Відтак нині різноманітні форми увічнення пам'яті жертв масового геноциду багато в чому визначають меморіальне «обличчя» війни 1939–1945 рр., чітко відмежовуючи її від війни 1914–1918 рр.

Прикметно, що останніми роками у Сполученому Королівстві здійснюються важливі заходи з меморіалізації Голокосту в контексті світової та європейської практики вшанування його жертв. Так, у травні 2008 р. в країні вперше увічнено пам'ять жертв нацистських медичних експериментів установами стели та меморіальної дошки в саду Центру пам'яті жертв Голокосту в Лекстоні, графство Ноттінгемшир. У січні 2019 р. в будівлі британського парламенту до Міжнародного дня пам'яті Голокосту відкрито мобільну художню виставку, присвячену трагедії Бабиного Яру. На початку лютого 2022 р. представники британської влади спільно з лідерами єврейської громади взяли участь у висаджуванні дерев для Меморіалу жертвам Голокосту в Лондоні.

Вагомий особистий внесок у розвиток пам'яті про найбільший злочин нацизму зробив чинний глава Королівства Чарльз (Карл) III. Ще будучи спадкоємцем престолу, він неодноразово підкреслював загальнолюдську значущість трагедії єврейського народу та висловлював особисте захоплення незламним духом тих, хто її пережив. 27 січня 2022 р., у черговий День пам'яті Голокосту, майбутній монарх разом із дружиною, герцогинею Корнуольською Каміллою,

вшанував сімох громадян Британії – живих свідків Катастрофи – перед відкриттям виставки їхніх художніх портретів у Королівській галереї Букінгемського палацу. Після сходження Чарльза на престол традицію приурочених до Дня пам'яті Голокосту зустрічей тепер уже королівського подружжя з жертвами, які пережили геноцид, було продовжено.

Поряд із цим, велике значення надається збереженню пам'яті про героїчні сторінки участі країни у війні, зокрема про ключову для британців подію Другої світової – повітряну Битву за Британію (1940), в ході котрої острів'яни продемонстрували незламну волю до спротиву та змогли убезпечитися від прямого нацистського вторгнення. Щороку 15 вересня в країні відзначається «День битви за Британію». Вважається, що саме втрати Люфтваффе цього дня у 1940 р. змусили німців визнати неможливість знищити оборону Британських островів і моральний дух британців. Відтак у післявоєнний час поблизу південноанглійського містечка Фолкстон, що у графстві Кент постав недержавний Музей Битви за Британію (1971), у Лондоні на набережній Вікторії, біля Темзи Принцом Уельським Чарльзом урочисто відкрито споруджений коштом громадських пожертв пам'ятник Битви за Британію (2005), а на честь 75-річчя битви Королівський монетний двір випустив у 2015 р. пам'ятну монету номіналом 50 пенні накладом 5,9 млн одиниць.

У XXI ст. дискурс пам'яті про Другу світову війну надалі спрямовується на популяризацію її героїки, «наближення» її подій і постатей до життя та свідомості нинішніх поколінь британців. Якнайпоказовіше цю ідею втілено у згадуваному пам'ятнику Битви за Британію: скульптури розташовано на рівні очей перехожих аби полегшити фізичну взаємодію із зображеннями учасників битви і перешкодити її сприйняттю як далекого від сучасності знеособленого факту.

Одним із найважливіших аспектів меморіальної політики офіційного Лондона щодо Другої світової війни є робота з етнічними меншинами та країнами-членами Співдружності націй, котрі як колишні складники Британської імперії мають спільну зі своєю екс-метрополією мілітарну історію. Особливо підкреслюються роль інших англосаксонських країн, їхній внесок у загальний успіх союзників, що тим більше на часі в умовах теперішньої повноцінної ревіталізації ідеї англосаксонської єдності зі створенням у 2021 р. безпекового альянсу AUKUS.

Узагалі, спогади про спільну участь у збройних конфліктах минулого, спільні боротьбу та жертви заради перемоги є надзвичайно потужним психомеморіальним чинником. У цьому плані перевага Британії (порівняно, приміром, із Німеччиною) полягає в тому, що

на сьогодні більшість британців неєвропейського походження є вихідцями з її колишніх колоній, які ще порівняно недавно за мірками цивілізаційного розвитку переживали історичні випробування разом із метрополією. Тому значна увага приділяється збереженню пам'яті про участь населення колоній у збройних конфліктах. Зокрема загині у світових війнах комбатанти із заморських володінь офіційно вшановуються нарівні з уродженцями метрополії, а представники держав Співдружності регулярно беруть участь у відповідних церемоніях на території Британії.

З іншого боку, спогади про спільне минуле (у т.ч. про участь у війнах) можуть бути й травматичними – таким чином не зближуючи, а роз'єднуючи народи, створюючи ґрунт для висунення претензій та спроб зведення порохунків. Тож Британія як колишня метрополія колоніальної імперії обтяжена також і значним конфліктогенним минулим у сфері пам'яті. Зокрема вельми показовим є те, що в найбільшій за чисельністю населення країні Співдружності – Індії (і, відповідно, серед індо-пакистанської діаспори у самій Британії) – воюючи створених державами Вісі колаборантських «Індійської національної армії» (ІНА) та легіону СС «Азад Хінд» пошановуються щонайменше нарівні з тими мільйонами індійців, які воювали на боці союзників. Легіонери та бійці ІНА публічно вважаються свідомими борцями за свободу батьківщини й учасниками по суті єдиного у ХХ ст. масового збройного виступу проти британського панування.

Зрештою, контроверсійність – якщо не діаметральну протилежність – сприйняття знакових історичних подій і постатей (зокрема нерозривно пов'язаних із Другою світовою війною) різними етнокультурними групами британського суспільства наочно засвідчила «війна пам'ятників» 2020 р. Невипадково тоді чи не найрезонанснішим актом вандалізму стало плюндрування пам'ятника Черчиллю у Лондоні.

Висновки та рекомендації.

На сучасному етапі пам'ять про Другу світову війну є важливим складником меморіальної культури Великої Британії. Країна має багатий і різносторонній досвід збереження пам'яті про війну та свою участь у ній, який безсумнівно потребує подальшого вивчення – особливо з огляду на перспективні аналогії з вітчизняною дійсністю.

Значний дослідницький і практичний інтерес становить британська практика гуманітарної (зокрема меморіальної) консолідації різноетнічного суспільства через спільну пам'ять про участь у Другій світовій війні: представники більшості етнокультурних громад сучасної України також воювали пліч-о-пліч із українця-

ми, відтак маючи спільний з ними масив історичної героїки. Це набуватиме подальшої актуальності у світлі ймовірного прибуття в нашу країну нових переселенців із пострадянських та інших сусідніх держав під час російсько-української війни та повоєнної відбудови.

Велика Британія вирізняється давніми й усталеними традиціями увічнення внеску держав-союзників (насамперед англосаксонських країн) у перемогу в Другій світовій та пошанування вояків союзницьких армій. Будучи потужним інструментом підтримання політичних і гуманітарних зв'язків із історично спорідненими та іншими союзними націями, відповідні меморіальні практики також заслуговують всебічної уваги українського фахового загалу.

Як і в усіх монархічних державах, у Сполученому Королівстві важлива роль у формуванні культури пам'яті та зокрема дискурсу щодо Другої світової війни належить королівській родині. Тисячолітній інститут британської монархії традиційно забезпечує національну єдність, уособлюючи з-поміж іншого загальносуспільне сприйняття історичних подій і реалій.

Водночас, спогади про Другу світову війну можуть мати і неабиякий конфліктогенний потенціал, відповідно не зближуючи, а роз'єднуючи різні суспільні групи, створюючи ґрунт для висунення взаємних претензій. Тож при дослідженні меморіальної проблематики Великої Британії необхідно враховувати як позитивні, так і негативні – як-от унаочнені «війною пам'ятників» 2020 р. – наслідки політики гуманітарної консолідації британського суспільства, зокрема й у контексті історичної пам'яті про Другу світову.

7.3. Вознюк П.Ф. Політика пам'яті і проблема мігрантів: досвід Великої Британії

Для країн із давньою національно-історичною традицією зовнішня міграція є значним соціогуманітарним викликом. Це помітно, зокрема, на прикладі Великої Британії, значну частину населення якої нині складають представники некорінних етносів (щонайменше 10% населення за переписом 2011 р. мають неєвропейське походження). У контексті осмислення британської історії ставлення до мігрантів є суперечливим: мігранти є нагадуванням як про несправедливі колоніальні загарбання, так і про часи імперської величі та високу привабливість країни-метрополії для населення колоній – тобто приводом для почуттів провини, гордості та занепокоєння одночасно.

Найчисельнішою некорінною громадою Сполученого Королівства є вихідці з території колишньої Британської Індії (сучасні Індія, Пакистан, Бангладеш). Тож політику пам'яті на «південноазійському» напрямку слід розглядати у контексті відносин Лондона не лише з країнами регіону, а й із цією впливовою діаспорою. Насамперед, докладаються зусилля для компромісного залагодження найбільш болісних моментів колоніального минулого. Зокрема, у квітні 2019 р., через століття після Амрітсарської бійні 1919 р. – найвідомішого масового розстрілу британцями індійських протестувальників – прем'єр-міністр Тереза Мей та інші урядовці вкотре висловили жаль (але не офіційні вибачення) з приводу тих трагічних подій.

Назагал, індо-пакистанці та їхня культурна специфіка дедалі більшою мірою сприймаються корінними британцями ностальгійно, як частина національної історичної спадщини і пам'ять про величну Британську імперію минулих часів. Завдяки спільній історії, соціальний прогрес та зростання впливовості вихідців із Південної Азії (передусім власне з Індії) сприймається британським суспільством досить лояльно, виглядаючи елементом звичності та стабільності на протигагу бурхливим міграційним процесам сьогодення. Особлива роль індійської громади у суспільному житті країни підкреслюється, зокрема, присутністю перших осіб королівства на індуїстських релігійних церемоніях.

У сучасному західному світі країни походження мігрантів (і навіть самі мігранти) також можуть ставати предметом меморіалізації. Крім великої кількості тематичних текстів («м'яка пам'ять»), представники незахідних суспільств увічнюються і засобами «твердої пам'яті» – за допомогою матеріальної об'єктивації. Так у Лондоні у 2015 р. відкрито пам'ятник М. Ґанді – людині, що поклала край британському пануванню в Індії (під час «війни пам'ятників» у червні 2020 р. його довелося охороняти нарівні з іншими меморіальними об'єктами столиці).

Значна увага приділяється збереженню пам'яті про участь населення колоній у збройних конфліктах. Зокрема, загиблі у світових війнах комбатанти із заморських володінь офіційно пошановуються нарівні з уродженцями метрополії, а представники держав Співдружності регулярно беруть участь у заходах вшанування на території Британії. Утім, інколи вияви пошани можуть бути контроверсійними для самих вихідців із цих країн. Приміром, у 1997 р. у Лондоні встановлено меморіал солдатам-непальцям спецпідрозділів британської армії (гуркхам) як символ визнання їхньої військової доблесті та визначних заслуг перед Британською державою. Однак, частиною індо-пакистанців цей пам'ятник може сприйматися неод-

нозначно, оскільки гуркхи служили британським колонізаторам і у війнах проти держави сикхів (1845–1849 рр.) та учасників сипайського повстання (1857–1859 рр.).

Другою за чисельністю діаспорою Британії є особи африканського походження з країн Чорного континенту та Карибського басейну. Афро-карибці є назагал менш впливовою та включеною у британський простір пам'яті громадою, ніж індо-пакистанці (хоча також мають навіть «тверді» монументальні об'єкти – приміром, погруддя відомого борця проти расизму та за права африканців Н. Манделі у Лондоні).

Водночас, роль афро-карибської громади у британському меморіальному контексті у наші дні набула значно більшого резонансу з початком інспірованої міжнародним антирасистським рухом Black Lives Matter (BLM) «війни пам'ятників». Так, у рамках проєкту «Topple the Racists» («Звалимо расистів») було оприлюднено відкритий перелік 60-ти пам'ятників особам, які на думку активістів BLM причетні до расизму, колоніалізму та работоргівлі, – зокрема таким знаковим постатям британської історії, як державні діячі В. Гладстон, Р. Піль, С. Родс, флотоводці Ф. Дрейк, Дж. Кук, Г. Нельсон (вони, мовляв, «просували інтереси работорговців») тощо.

Не обмежуючись ініціюванням суспільної дискусії щодо необхідності демонтажу цих монументів, антирасисти влітку 2020 р. вдалися до акцій прямої дії: у Бристолі було повалено пам'ятник парламентарію-меценату Е. Колстону (збагачувався на работоргівлі), у Лондоні пошкоджено написами пам'ятники королеві Вікторії (1837–1901 рр.) та Вінстону Черчиллю, звинуваченому протестувальниками у расизмі. Після цього деякі пам'ятники з «чорного списку» BLM було вирішено прибрати з публічного простору, аби вони не стали мішенню вандалів. Відновилися, вперше розпочаті ще 2015 р., протести в Оксфорді з вимогами демонтажу пам'ятника британському колонізатору Південної Африки й «архітектору апартеїду» С. Родсу, який був спонсором одного з коледжів Оксфордського університету. Своєю чергою, дії BLM спровокували стихійні виступи на захист британської спадщини та напади на меморіальні об'єкти афро-карибців, як-от погруддя англо-ямайського митця Альфреда Фа'она у Бристолі чи монумент уявленим африканцям у цьому ж місті. Відтак, на тлі спалаху вандалізму владою вжито додаткових заходів із охорони розташованих у центрі Лондона пам'ятників В. Черчиллю, М. Ганді, Н. Манделі, монумента-кенотафа загиблим у Першій світовій війні. Чинний прем'єр-міністр Великої Британії Б. Джонсон розцінив скоєні акти меморіальної агресії як абсурдні спроби ревізії непростого минулого країни (з усіма його помилками й непривабливими сторінка-

ми), що ведуть лише до вихолощення національної історії та знань майбутніх поколінь про неї.

«Війна пам'ятників» унаочнила діаметральні розбіжності між більшістю корінних і частиною некорінних британців у сприйнятті британської історії останніх століть та її знакових постатей (королева Вікторія, адмірал Нельсон, В. Черчилль, С. Родс). При цьому характерною була швидка протестна мобілізація як борців проти панування «імперіалістичного» історичного нарративу, так і їхніх опонентів із числа консервативної громадськості. Показово також, що на тлі масштабної участі афро-карибців у «антипам'ятниковій» кампанії BLM, деякі представники цієї діаспори приєдналися до захисників національної монументальної спадщини.

Дотичною до меморіального контексту є проблема етнокультурної інтеграції британців неєвропейського походження. Наразі найбільш успішно інтегрувалася до британського суспільства індо-пакістанська громада. Характерно, що нині мігранти з Південної Азії за своїм способом життя та побутовою поведінкою (сімейні відносини, кар'єрні пріоритети, манери, навіть хобі) часто є «більшими британцями ніж самі британці», більше за них відповідаючи історичному образу «англійського джентльмена». Однак, часом труднощі з інтеграцією до загальнобританської «білої» ідентичності зумовлюють ситуацію, коли мігрантам легше інтегруватися до котроїсь із історико-регіональних спільностей (шотландської, валлійської), формуючи досить специфічні трансетнічні ідентичності на кшталт «шотландських бенгальців» чи «ямайських валлійців». Деякі мігранти навіть стають активістами автономістських та сепаратистських рухів.

Висновки та рекомендації.

Загалом, іноетнічні мігранти є потенційним чинником фрагментації гуманітарного та меморіального просторів – аж до його поляризації, коли трактування певних історичних фактів і постатей корінним населенням та прибульцями є протилежним.

Наявність спільних історичних спогадів із населенням країн походження мігрантів виступає важливим чинником гуманітарної інтеграції останніх. Особливо потужним психологічним аргументом є спільна участь у збройних конфліктах минулого, спільні боротьба та жертви заради перемоги. У цьому плані відносна перевага Британії (порівняно, приміром, із Німеччиною) полягає в тому, що на сьогодні більшість мігрантів є вихідцями з її колишніх колоній, які ще не так давно за мірками цивілізаційного розвитку переживали історичні випробування разом із метрополією. З іншого боку, спогади про

спільне минуле можуть бути й травматичними – таким чином не зближуючи, а роз'єднуючи народи, створюючи ґрунт для висунення претензій та спроб зведення рахунків. Тож Британія, як колишня метрополія колоніальної імперії, обтяжена також і значним багажем конфліктних із населенням своїх екс-колоній спогадів.

Зазнаючи проблем із гуманітарною (зокрема меморіальною) інтеграцією до титульної етноспільності, мігранти можуть поповнювати соціальну базу та примножувати потенціал протестних рухів, відцентрових сил і будь-яких інших антисистемних явищ.

Пов'язаний із мігрантською проблемою британський досвід у сфері конфліктів пам'яті безумовно потребує вивчення. Хоча меморіальна поляризація в Україні не пов'язана з мігрантами, її подолання є стратегічним завданням державної гуманітарної політики. Заслужовує на увагу і британська практика інтеграції мігрантських спільнот: у нашій державі проживає чимало вихідців із пострадянських країн, які мають спільні історичні переживання (зокрема, пам'ять про війни та масовий голод) з українцями – як і корінні британці та мігранти з країн Співдружності. Причому, на відміну від Британії, Україна не була центром імперії, а отже за визначенням має менше підстав для претензій.

7.4. Шморгун О. О. Французька Республіка: історична спадщина і «місця пам'яті»

Чи не головна особливість сучасного політичного та культурного життя Французької Республіки полягає у виключно великій ролі, яку справляють на них історичні традиції та національна пам'ять. Це обумовлено тим великим значенням, яке надається в цій країні формуванню модерних типів етнонаціональної ідентичності та механізмів консолідації громадян, що, своєю чергою обумовлене великою питомою вагою катастрофічних викликів, які випали на історичну долю Франції протягом всього її існування (сьогодні, на тлі кризи сучасного типу глобалізму та, нерозривно пов'язаного з нею, наступу на західну цивілізацію взагалі і Французьку Республіку зокрема, ісламського етнофундаменталізму, потреба у збереженні цього духовного історичного спадку різко актуалізувалась).

Необхідно зазначити, що буремна історія становлення модерної французької нації – держави, а саме Франція вважається еталоном і засновником політичної нації західного демократичного взірця, являє собою приклад безпрецедентної політичної та воєнної неста-

більності, що нерідко реально загрожувала існуванню цієї країни. Зафіксована в історичній пам'яті народу ця низка реакційних та революційних проявів радикалізму та екстремізму якраз максимально сприяє культивуванню цінностей національного єднання та консолідованого протистояння всім внутрішнім та зовнішнім загрозам.

Протягом довгого часу Франція немов би ставила на собі грандіозний експеримент на здатність до виживання: на тлі безперервних катастрофічних викликів економічного, політичного, воєнно-геополітичного характеру у Франції спостерігались калейдоскопічні зміни державно-конституційних форм правління та політичних режимів, кожний з яких прагнув довести свою найбільшу ефективність за будь-яких кризових ситуацій: країна пережила 11 конституцій і побачила реставрацію всіх видів політичних режимів (монархії у 1814 р., республіки у 1848 та 1875 рр., імперії у 1851–1852 рр., в кожному з яких вона прожила третину століття: наполеонівська епоха (1804–1815 рр., та 1851–1870 рр.); монархічний режим (1814–1830 рр., та 1830–1848 рр.), а також парламентський устрій (1848–1851 рр., 1870–1958 рр.), який через його системну неефективність було замінено на Конституцію П'ятої французької республіки, творцем і першим главою якої став Шарль де Голль.

Оскільки ж з точки зору базових стереотипів етнопсихології стародавність існування державності на емоційно-образному рівні сприймається як її міць та гарантія виживання у майбутньому, жодна з цих політичних систем так чи інакше прагнула спиратися на історичні прецеденти та приклади для наслідування, що сягають глибин національної історії, що мають свої витoki у ранньому середньовіччі, тобто з часу зародження французької державності і фактично намагається запропонувати особливу модель історичної пам'яті, яка протягом певного часу могла ставати панівною у свідомості більшості громадян.

Внаслідок зазначених історичних обставин практично всі місця пам'яті в цій країні пов'язані з поєднанням мілітарної та патріотичної символіки, зазвичай розкриваючи героїчні сторінки боротьби за незалежність та збереження державної цілісності французької держави протягом майже тисячоліття.

Не стала виключенням і П'ята республіка, нерозривно пов'язана з ідеалами та символами минулого та впливом на запроваджену систему поділу влад традицій французького абсолютизму та бонапартизму. Це стало причиною звинувачень на адресу Ш. де Голля з боку тогочасних та сучасних радикально налаштованих ліберальних та комуністичних істориків, політологів, а також провідних політиків мало не у відновленні ним архаїчної системи монархічного одноос-

ібного правління, а значить і поправні принципів західної демократії та намаганнях узурпації влади.

Насправді за цієї особливої політичної форми президентського персоналізму ефективність політики пам'яті завжди забезпечувалась завдяки тому, що символи, традиції та історичні пам'ятки, які позитивно впливають на динаміку національних мотивацій та почуттів наповнювались якісно новими смислами та цінностями, на основі яких формуються вже модерні уявлення щодо сумлінного виконання свого національного обов'язку, самовідданості і навіть жертвності у служінні вищим ідеалам Батьківщини.

За такого підходу минуле сприймається в історичні пам'яті не як процес безперервних поразок, а, навпаки, приклад здатності гідно виходити з будь-яких випробувань. Воно нерозривно пов'язане із сучасним, в якому гідно поєднується традиція та новаторство. При цьому періоди домінування монархізму, бонапартизму, республіканізму і навіть прояви революціонізму оцінюються на рівні пересічних громадян та еліти як однаково важливі для становлення модерної держави. Звідсіля і вшанування історичних пам'ятників, що відображають різні історичні епохи та надання належних почесностей видатним історичним особам з різних політичних, а подекуди і ворожих, реставраційного та революційного таборів. Одночасно внаслідок подібного підходу до історичних святих за кількістю «історичних місць пам'яті» Франція посідає мало не перше місце у світі.

Більше того, часто-густо, національні свята Франції являють собою своєрідне поєднання здавалося б протилежних ідеалів державності, що насправді лише сприяє збереженню належного рівня толерантності представниками відмінних у своїх політичних, а значить і меморіальних, вподобаннях, соціальних груп французького суспільства, що своєю чергою, сприяє збереженню високого ступеню загальнонаціональної консолідації. Саме тому у різноманітних версіях французької історії у представників навіть взаємно конкуруючих історичних шкіл, картина минулого та його відображення у пам'яті прийдешніх поколінь зображується з мінімальною ідеологічною заангажованістю, тяжіючи до всебічного бачення історичної реальності.

Необхідність наслідування подібної здатності до цілісного бачення власної історії у своїй національно-культурній політиці значною мірою обумовлена тим, що під великим впливом ідей французької історичної та політичної науки перебували як видатні представники українського державницько-консервативного націоналізму – В. Липинський, М. Сціборський, Д. Донцов, Ю. Липа, Л. Ребет, так і, не менш відомі, історики з протилежного дослідницького та

політичного табору – українські соціалісти-народники: М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко, В. Старосольський, В. Винниченко. Якщо українські консерватори спирались на традиції французького монархічного консерватизму, то українські ідеологи свого роду етичного соціалізму, сповідували не стільки марксизм, скільки руссоїзм, а потім ідеї розвинуті французькими соціалістами-утопістами, представниками так званої культурно-історичної школи, контівського позитивізму та французького солідаризму. Саме на цих засадах українські народники пропагували громадянство як форму національного єднання.

Але на відміну від Франції, яка, попри всі негативні історичні обставини, зберегла і посилила свою державність, в Україні за часів національно-визвольної революції 1917–1922 рр., не в останню чергу саме через непримиренність народницького соціалізму та гетьманського монархізму, не спрацювала жодна з вищезгаданих концепцій національної консолідації. Адже саме конфлікт між цими двома взаємно антагоністичними, національно - консервативною та соціалістично - прогресистською, ідеологіями багато в чому унеможливив порозуміння між Центральною Радою (пізніше Директорією) і Гетьманом П. Скоропадського, що, зрештою, посприяло поразці української національної революції та втраті проголошеної державності.

На жаль в сучасній Україні цей антагонізм двох моделей оптимального творення національної державності все ще не подолано як на рівні історичних інтерпретацій нашого минулого, так і масової свідомості. Внаслідок цього в процесі перманентної політичної реформи відсутнє належне врахування єдності елітарної та демократичної складових. Звідси нинішня затята критика національно-політичного консерватизму з лівого та ліберального українських таборів, представники яких, зокрема, ототожнюють інститут президентства з реакційною монархічною архаїкою, абсолютно марно сподіваючись лише за рахунок його ліквідації забезпечити реальну демократизацію політичного життя в Україні.

Водночас, як свідчить французька історія, залучення символів історичної пам'яті до процесу легітимізації, в тому числі, модерних демократичних політичних інститутів, має вкрай величезне значення. Адже в даному випадку йдеться про створення необхідних передумов ефективності політичного елітизму та лідерства. Це обумовлене тим, що за ситуації, гострих соціальних та економічних криз, стихійних лих, а також гібридних і, тим більше, конвенціональних війн (всі ці, вкрай небезпечні, явища сьогодні мають місце в Україні) з необхідністю виникає потреба в ефективній та оперативній владній

вертикалі і, водночас, максимальному поєднанні на законодавчому рівні повноважень та відповідальності очільника держави.

Саме з цією метою у Франції завдяки сталості історичної пам'яті збережено уявлення щодо правомірності доповнення юридично кодифікованих положень Основного закону положеннями природного (прецедентного) права, що спирається, насамперед, на усталені загальноновизнані з давніх часів норми та цінності.

Це передбачає оцінку глави держави не просто як тимчасово обраного високопосадовця, а національного лідера не за посадою, а за покликанням, гідного своєї високої місії – не просто виконання посадових обов'язків, а морального обов'язку самовідданого служіння історичним святиням та героїчним традиціям.

Завдяки подібному ставленню до демократії як справжнього народовладдя в межах так званої плебісцитної демократії у Франції реалізовано базові засади послідовного президенталізму, згідно з якими президент отримує право на керівництво виконавчою гілкою влади і навіть оголошення надзвичайного стану і тимчасове прийняття на себе всієї повноти влади, а народ уповноважений висловити недовіру главі держави через загальнонаціональний референдум, що має спонукати законодавчу владу ініціювати процедуру імпічменту.

Також вищезазначене стосується конституційно виписаних підстав для оголошення імпічменту глави держави. Згідно з IX розділом Основного закону П'ятої французької республіки ініціатива про початок цієї процедури має надходити лише від 10% представників Сенату та 10% депутатів Національної асамблеї. Після цього необхідно голосами двох третин представників обох палат парламенту скликати спеціальну сесію особливого квазісудового інституту: Високої палати правосуддя, до якої входять по 12 членів верхньої та нижньої палат законодавчого органу, які більшістю голосів ухвалюють чи не ухвалюють відповідне рішення. Причому важливо, що сам цей вердикт виноситься без попереднього розгляду справи судовою гілкою влади, тобто за морально-політичними мотивами.

Нещодавно (у 2014 р.) парламент Франції ухвалив заміну офіційного формулювання головного мотиву для оголошення імпічменту: замість надто загального пункту звинувачення, за яким Президент може бути підданий імпічменту у випадку «державної зради», до 68 статті Конституції введено іншу підставу: президент «може бути відсторонений за скоєння проступків, з усією очевидністю не сумісних з його перебуванням на цій високій посаді».

Главу держави може бути відсторонено від влади не за кримінальний, а за службовий злочин і навіть за професійну невідповід-

ність займаний посаді та аморальну, з погляду представників законодавчої влади, поведінку, відповідну зафіксованим в історичній пам'яті уявленням про неблаговидні вчинки людини, що обіймає цю високу посаду. Тобто в даному випадку йдеться не про карну, а, передусім, про політичну відповідальність глави держави, яка може оцінюватись як рівень компетентності та моральності чинного президента, його готовності служити загальнонаціональним інтересам.

Більше того, за Конституцією П'ятої республіки члени уряду також можуть бути піддані імпічменту за діяння, вчинені при виконанні своїх обов'язків. Нарешті, будь-який громадянин має право звернутись до ще однієї позасудової інстанції, сформованої з числа депутатів парламенту – Палати правосуддя Республіки зі скаргою на члена уряду, проти якого у разі підтвердження звинувачень, може бути порушена карна справа (все це не має нічого спільного з недавно прийнятим в Україні законом про імпічмент, зміст якого сповнений юридичної казуїстики, фактично спрямованої на неможливість реалізації цієї процедури).

Висновки та рекомендації.

Механізми функціонування виконавчої влади, що мають свої витoki в історичній традиції Французької Республіки доцільно застосувати в процесі розробки ефективних заходів запобігання, на жаль, поширеної в Україні практики застосовування різних маніпуляцій з процедурами формально виборчої демократії, в тому числі, підкупу виборців, монопольного використання ЗМІ, а також, так званого адмінресурсу, внаслідок чого нерідко громадяни обираючи, не мають жодної можливості впливу на політичний процес.

7.5. Срібняк І.В. Пам'ять про Другу світову війну – італійський досвід

Італія пройшла складний шлях подолання фашистського минулого. По війні за підсумками загальнонаціонального референдуму в 1946 р. країна стала парламентською республікою і 2 червня щорічно відзначає національне свято – День проголошення Італійської Республіки. Конституція держави, ухвалена 1948 р., утврджує демократичні засади і рішуче спрямована проти фашизму, на загальнонаціональному рівні відзначають Свято визволення країни 25 квітня – в річницю офіційного оголошення у 1945 р. по радіо про повстання та про смертний вирок всім ватажкам фашистського руху. Завдяки наполегливості політичної еліти повоєнна Італія стала однією з провідних

країн Заходу і Європи, ставши членом «G-7». В країні законом встановлено День пам'яті жертв Голокосту – 27 січня, в день, коли 1945 р. війська Першого Українського фронту звільнили в'язнів найбільшого гітлерівського концтабору смерті Аушвіц. Проте політична культура країни повністю ще не пододала екстремістського минулого.

Пам'ять італійців про Другу світову війну є неоднозначною і має яскраво виражену двоїсту основу. Це обумовлено полярно протилежним досвідом участі жителів Італії у подіях, які мали місце на різних фронтах згадуваної війни. Першим таким «досвідом» є дії «Італійської армії в Росії» (ARMIR). Вона провадила спільну з Вермахтом військову кампанію проти СРСР на Східному фронті, і кількість якої влітку 1942 р. досягла 230 тис. вояків. Попри те, що цей напрям не був головним театром військових дій для Італії та не мав важливого стратегічного значення (на відміну від північно-африканського та грецького фронтів), до СРСР були відправлені елітні підрозділи королівської армії.

Це було зумовлено бажанням правлячих еліт в Італії зробити свій поважний внесок у забезпечення панування держав осі в Європі, мати підстави претендувати на свою частку при розподілі сировинних ресурсів СРСР, а також задля зміцнення тогочасного німецько-італійського альянсу.

Залучення італійських солдат до участі у бойових діях на Східному фронті мало трагічний фінал, який настав у грудні 1942 р. після контрудару Червоної армії на р. Дон. Внаслідок успішних дій її підрозділів близько 85 тис. італійців були вбиті, зникли безвісті або потрапили у полон (додому з радянських таборів повернулося лише 10 тис. італійських солдат). Тож трагедія «Італійської армії в Росії» мала істотний вплив на процес формування історичної пам'яті італійців.

Другим і більш значущим був досвід щодо перебігу подій, пов'язаних з падінням фашизму в Італії (липень 1943 р.) та її капітуляції перед союзними державами антигітлерівської коаліції у квітні 1945 р. Слід вказати, що ці події фактично розкололи країну, жителі якої розділилися на два табори – прихильників Б.Муссоліні та його послідовних противників. Два табори протистояли один одному до весни 1945 р., коли поразка нацистської Німеччини стала питанням вже найближчого часу, а сам дуче опинився в руках італійських партизан та був майже відразу страчений.

Подальші політичні події в Італії, і зокрема – ліквідація монархії та проголошення республіки – сприяли процесам конструювання значною мірою героїчної історичної пам'яті. Провідну роль в цьому відіграв антифашистський сегмент італійського суспільства, збройна боротьба його представників проти режиму дуче і німецьких на-

цистів сприяла значному поширенню переконання у тому, що італійці звільнилися від бацили фашизму.

У перше повоєнне десятиліття лідери громадських думок в Італії, інтелектуали та історики воліли применшувати значення участі своєї країни у Другій світовій війні, перекладаючи всю відповідальність за це на дуче та італійських фашистів. Разом з тим мала місце глорифікація руху італійського опору нацизму і фашизму, поява якого стала актом розриву з минулим, ставши водночас й демонстрацією справжньої природи італійського народу. Даний наратив залишався центральним елементом історичної пам'яті італійців про Другу світову війну, набувши у 1960-х рр. майже сакрального значення для демократичної Італії.

У зв'язку з цим інформація про діяльність Італії (як союзної нацистській Німеччині держави) була маргіналізована, весь час залишаючись на периферії публічного дискурсу про Другу світову війну. У збереженні пам'яті про ці події були зацікавлені лише ті італійці, які мали особистий травматичний досвід. До їх числа входили ветерани і нащадки тих італійських вояків, які належали до складу ARMIR. Але й для них існували певні труднощі з осмисленням цих подій, що були зумовлені бажанням не мати нічого спільного з фашизмом і Б.Муссоліні, який й ухвалив фатальне рішення відправити італійців до далекої Росії, а також до Греції – де італійська армія зазнала дошкульних поразок. Ця сфера пам'яті апріорі не могла стати джерелом національної гордості італійців ще й з огляду на те, що продемонструвала відносну слабкість військово-економічної потуги Італії та недалекоглядність тогочасного правлячого класу.

Але попри таку стигматизацію наративи про участь італійців у війні на Східному фронті проникали у масову свідомість, чому сприяли деякі італійські політики консервативного спрямування. Останні в такий спосіб намагалися розширити соціальну базу своєї підтримки, а також переслідували мету протидії впливам Італійської комуністичної партії. У перші повоєнні роки впливи ІКП зростали і вона користувалася значною підтримкою у частини італійців. Відтак Християнсько-демократична партія була змушена використовувати увесь можливий політичний інструментарій, аби запобігти приходу до влади лівих на чолі з комуністами. З цією метою італійські солдати в Росії були представлені як жертви війни, як такі, що були змушені виконувати чужі рішення, і зрештою загинули, залишаючись вірними військовій присязі. Таке їх представлення було наслідком упередженого спрощення дійсної суті подій італійської компанії в Росії, фактично – політичної пропаганди з вуст політиків консервативного табору.

Цій же меті слугувала й поява значної кількості мемуарної літератури, в якій переважно описувалися дії італійських військ у Північній Африці та Росії, і натомість замовчувалися окупація Італією Греції та балканських держав. Зосередженість майже усіх італійських ветеранів-мемуаристів на подіях відступу італійської армії з Дону, стражданнях вояків від холоду, відсутності провіанту, поранень і смертей мала на меті практично не висвітлювати півторарічне їх перебування на окупованих землях СРСР.

Увага мемуаристів саме до цього – фінального аспекту італійської кампанії в Росії мала тому пояснення, бо в такий спосіб вони засуджували війну. Проте головним їх завданням було і залишається представити італійських солдатів як жертв війни, а не їх добровільних учасників, які мали своїм завданням встановлення у окупованих ними країнах колоніальних порядків. Відчайдушно намагаючись вижити, італійці, за викладом мемуаристів – заслужовують на повагу, до того ж вони усіма силами допомагали в цьому й своїм землякам. Даний підхід червоною ниткою проходить через усі мемуари, сприяючи нав'язуванню моделі самовіктимізації італійців, які ніколи не були винуватцями злочинів. Більше того – у мемуарах постійно наголошується на витривалості та надзвичайній стійкості італійських солдатів, які хоч і переможені, але здатні на героїські вчинки, рятуючи життя своїх товаришів.

Водночас у дискурсі пам'яті про Другу світову війну в Італії в її колективному сегменті зберігається т.зв. «міф про Муссоліні», який до сьогодні має численні форми і прояви, артикульовані його адептами та послідовниками. За час свого перебування при владі (з 1922 р.) Б.Муссоліні, усунувши всіх своїх політичних конкурентів, – став для значної частини населення майже культовою особою. Його послідовники вбачали в ньому вождя і навіть месію, обранця долі, здатного відродити велич Італії, що перетворило дуче на об'єкт справжнього поклоніння. Між тим політична дійсність свідчила про інше, і зокрема – про вміння Муссоліні спекулювати на почуттях пересічного італійського обивателя, засліпленого позірною величиною відродження «великої Італії», а відтак готового не помічати усіх вад тоталітарного суспільства, яке уособлював дуче.

Сучасні історичні дослідження переконливо свідчать, що політичне зближення з А.Гітлером мало для Муссоліні фатальні наслідки, і з початком Другої світової війни харизма дуче почала тьмяніти, а військові поразки італійської армії змусили італійців вперше задуматися над тим, куди прямує їх країна під його проводом. А внаслідок воєнних потрясінь дуче був відсторонений від влади та взятий під арешт (25 липня 1943 р.), і хоча завдяки А.Гітлеру його політичне

існування – в якості керівника маріонеткової Італійської соціальної республіки (*Сало*) – було пролонговано до квітня 1945 р., але сприйняття Б. Муссоліні було вже цілковито іншим – італійців переповняла жага помсти, наслідком чого його було вбито без суду і слідства.

Як свідчить аналіз, міф про Муссоліні відродився у повоєнній Італії зусиллями кількісно невеликого гурту його послідовників, а також молодих неофітів. Протягом повоєнних років вони з благоговінням та сентиментальністю обстоювали свою вірність Б. Муссоліні та його політичній спадщині, зробивши для себе місця пам'яті про нього об'єктом ритуального паломництва.

З'ясовуючи концептуалізацію широкої мемуарної літератури щодо війни проти Радянського Союзу, слід наголосити, що вона не витримує наукової критики. Не заперечуючи та не применшуючи страждань, яких зазнали італійські солдати в Росії, варто підкреслити, що такий спосіб висвітлення тогочасних подій являв собою фальсифікацію історичної реальності. Більше того, він пропонував самовиправдовувальний наратив, який був схильний до применшення і навіть «винесення поза дужки» злочинних дій вояків-італійців, скоєних ними на Східному фронті. Саме задля цього італійські автори сконструювали та підживлювали міф про «добрих італійців», які априорі не мали схильності до кровопролиття, і не чинили злочинів щодо ворогів та цивільного населення захоплених земель. Важливо пам'ятати, що цей стереотип побутував у італійській колоніальній пропаганді XIX ст., і будучи реінкарнованим за часів фашистського режиму в Італії, став одним з найтиповіших уявлень про поведінку італійських солдатів під час війни. Ще одна хибна позиція італійських авторів – це поширення уявлень щодо встановлення приязних, і навіть дружніх стосунків між італійськими солдатами та місцевим населенням в роки війни.

Основні компоненти італійської пам'яті про російську кампанію, такі як міфи про «приязні» стосунки з місцевим російським населенням, розповіді про жахливі страждання під час фатального відступу (грудень 1942 – січень 1943 рр.), реальні свідчення хоробрості багатьох італійських солдатів не є повною вигадкою, а відображали відповідно реальний досвід багатьох італійців і їх уявлення про війну. Але артикулювання того, що ці елементи можуть являти собою сукупність італійського досвіду Другої світової війни, був і залишається цілковитою фальсифікацією. Даний наратив фактично навмисно ігнорував усі випадки, коли італійці вдавались до жорстокості, співмірної з тією, яку вчиняли німецькі окупаційні війська. Розвиваючи цей викривлений дискурс пам'яті, його прихильники намагалися очистити італійську участь у Другій світовій війні.

Слід визнати, що таке самовиправдання італійців зрештою було переглянуто у низці вагомих праць італійських істориків про відповідальність Італії за своє колоніальне минуле, окупованих Італією земель в часи Другої світової війни, за репресії цивільного населення, а також за функціонування концентраційних таборів військовополонених та політичних опонентів режиму. Також вивчалися й обставини вчинення італійськими вояками військових злочинів та процес щодо їх вилучення з італійського публічного дискурсу у повоєнному часі.

Тож найважливіше значення для подолання тоталітарної спадщини в Італії має відзначення відповідних пам'ятних дат. Державним святом і вихідним днем є День Свободи (або День Визволення), який відзначається 25 квітня (починаючи з 1945 р.) з нагоди звільнення країни від нацизму і фашизму. У цей день здебільшого відбувається ціла низка офіційних урочистостей, і майже кожного разу лунають полемічні судження – з одного боку ветеранів італійського визвольного руху, а з іншого – істориків і публіцистів неофашистського політичного спрямування, які обстоюють думку про потребу гідного вшанування як борців проти фашизму, так і тих, хто опинився на іншій стороні «барикади» і був змушений воювати на боці нацистської Німеччини. За логікою adeptів «примирення» – всі загиблі під час війни італійці воювали за власні переконання (які могли бути хибними), але всі місця їх поховань мають бути належним чином вшановані. Взагалі – військові цвинтарі не можуть бути місцем для зведення старих політичних або ідеологічних рахунків, відмова від яких дозволила би зробити можливим національне примирення.

Зрештою час, який минув з моменту закінчення Другої світової війни, понизив градус дискусій між політичними опонентами. Так, якщо раніше вони були позначені категоричним неприйняттям один одного, то з плином часу, а особливо на сучасному етапі, вони перемістилися у площину науково-історичної полеміки, а також на шпальти періодичних видань. При цьому слід вказати й зусилля італійської влади, яка вдавалася до заборони проведення 25 квітня неофашистських маніфестацій у великих містах, каналізуючи емоції в річище патріотичних концертів, вистав, лекцій. Ще одним загальноприйнятним форматом вшанування пам'яті полеглих у війні італійців стало відвідування місць найкровопролитніших боїв (пішки або на велосипедах).

У цьому контексті слід згадати про доволі успішну музеєфікацію пам'яті про Другу світову війну та вшанування загиблих у боротьбі за звільнення Італії вояків різних армій світу шляхом створення військових некрополів. Найбільшим з них є комплекс споруд побли-

зу м. Кассіно, яке у 1949 р. було нагороджено золотою медаллю «За військову доблесть», оскільки воно протягом багатьох місяців 1943–1944 рр. символізувало «найзапеклішу і нескінченну боротьбу», яка велася на італійській землі заради «свободи і цивілізації і проти гніту та тиранії». Якщо говорити про візуалізацію героїчних вчинків солдатів в битві під Монтекассіно, то у деяких площинах вона інколи є парадоксальною – у цьому місті мирно співіснують монумент, споруджений у 1929 р. заходами Б.Муссоліні для вшанування полеглих у Першій світовій війні, й американський танк, який символізує звільнення Італії від фашизму.

Між тим спогади про ці події закарбувалися й у місцевих цивільних італійців, які мешкали в окрузі Кассіно, не лише через запеклі та тривалі бої союзників із німецькими військами, але й «досвід» репресій та вбивств, скоєних німцями, бомбардувань американської авіації, і як наслідок – загибелі мешканців прилеглих до Кассіно сільських громад, і нарешті – масового сексуального насильства з боку «туземних» частин французької армії (марокканців).

Аналогічні події мали місце в ще одній італійській окрузі – Фрусінате. Проте під час урочистого відкриття у містечку Кастро-дей-Вольші пам'ятника на честь загиблих цивільних осіб (1964 р.) увага зосереджувалася на акціях непокори німецьким солдатам, зокрема спротиву під час проведення останніми реквізицій – аж до збройного захисту місцевими мешканцями власної домашньої худоби.

Такі вчинки селян італійська влада класифікувала як такі, що засвідчували готовність місцевої громади свідомо – за покликом власного сумління – «взяти участь у боротьбі за друге Рісорджименто». Тим самим у такий спосіб проводилася «антифашистська націоналізація» страждань цивільного населення півдня Італії та запровадження принципу вибірковості історичної пам'яті, до якої вже не вписувалися складні та неоднозначні ситуації, зумовлені злочинними діями окремих солдатів з армій союзників. В силу цього унаочнився контраст між політичним «прочитанням» історичної пам'яті, яке є виразно лінійним і придатним для використання під час протистояння між різними соціальними групами та партіями, та її соціальним виміром, дуже складним, проблематичним, а то й вельми суперечливим.

Зрештою, з часом питання цивільних жертв війни відійшло на другий план, а загальноновизнана роль Опору як центрального сегменту історичної пам'яті про Другу світову війну в національному публічному дискурсі була зменшена через подальше акцентування на військово-політичному іміджі партизанського руху. Завдяки появі в науковому обігу нових дискурсів трактування соціальної історії війни

проблема «прочитання» драматичних сторінок історичної пам'яті набула в Італії локального характеру, тобто була віддана «на відкуп» адміністраціям місцевих територіальних громад. За ініціативою останніх та при співучасті різних наукових організацій були створені кілька спеціалізованих музейних осередків, експонати яких мали увічнити пам'ять про події звільнення Італії від німецьких нацистів.

Однією з перших таких установ став музей висадки союзників у Анціо (поблизу Риму, провінція Лаціо), що був заснований у 1994 р. зусиллями співробітників приватного «Центру досліджень і документації висадки та битви при Анціо». В 2000 р. в Катанії постав ще один музей висадки союзників, за деякий час – аналогічний музей відкрився в Салерно (провінція Кампанія). За ініціативою муніципалітету Кассіно у 2004 р. був створений музей, присвячений битві під Монтекассіно. Експозиція музею містить артефакти, що пов'язані з участю місцевого населення в підготовці до наступу союзників. До меморіальних об'єктів Монтекассіно слід віднести й польський військовий цвинтар з музеєм. Дані заклади увічнюють подвиг понад 1000 загиблих тут поляків. Все це дозволяє стверджувати про нову еру політики пам'яті, яка спрямовується адміністрацією місцевих муніципалітетів.

Таким чином саме антифашистський рух заклав основи пам'яті у перші роки після Другої світової війни, в період обговорення та укладання мирного договору і створення республіканської держави. Водночас антифашистський наратив всю відповідальність за фашистську війну перекладав на Муссоліні та його прихильників. Натомість «справжня війна» упродовж вересня 1943 р. до кінця квітня 1945 р., в якій італійський народ продемонстрував свою потужну антифашистську волю та партизанський рух, надавали засади легітимації для правлячого класу країни. Однак це був лише частковий нарис національної історії, а питання загального консенсусу щодо фашизму та союзницьких відносин з Німеччиною оставалися не розкритими.

До сьогодні, навіть за Другої Республіки (з 1994 р.) та конституційних реформ у 2001 р., спрямованих на перерозподіл повноважень у бік муніципалітетів, провінцій, столичних міст, регіонів у Італії не подолані світоглядно-культурні, ціннісні розбіжності між півднем і північчю, між прихильниками різних політичних течій, а чимало питань історичної пам'яті віддані на регіональний і локальний рівень. Проведення відповідної політики залишається сферою компетенції регіонів як законодавців на своїх територіях та утримувачів бюджетів, що негативно впливає на можливості формування загальнонаціональних наративів.

У країні й досі існує розгалужена мережа фашистських пам'яток, що розглядаються як частина культурної спадщини. Один із найвідоміших – Предаппіо, місце народження Муссоліні, де знаходиться його могильний склеп і де нині продаються футболки та інші сувеніри з фашистською символікою. Останніми роками в Італії раз від разу здійснюються спроби змінити ставлення до фашистських символів.

Відтак політична культура країни повністю не відійшла від свого екстремістського минулого, тут праві партії, коріння яких сягає фашистських часів, нерідко позиціонують на політичній сцені країни. У жовтні 2022 р. урядову коаліцію очолила Джорджія Меллоні, яка представляє ультраправу силу «Брати Італії», у складі якої є неофашисти і прихильники Муссоліні. Утім сама Меллоні оголосила, що «фашизм – це історія», і відсторонила членів партії, які постійно нахвалювали фашистських лідерів. Меллоні демонструє, що Італія є надійним партнером для європейських і північноамериканських союзників, наголошує на тому, що прагне посилити позиції країни у ЄС. Важливо, що на відміну від багатьох ультраправих лідерів Європи, Меллоні відкрито критикує Путіна і активно підтримує Україну у її боротьбі з російською агресією.

Висновки та рекомендації.

Історична пам'ять в сучасній Італії про Другу світову війну має яскраво виражену двоїсту основу, що детерміновано полярно протилежною практикою тогочасної участі громадян країни у подіях на різних фронтах війни. В силу цього політично активна частина італійського суспільства у своєму ставленні до участі Італії у Другій світовій війні є поділеною на два кількісно нерівномірні сегменти. До першого (чисельно переважаючого) належать нащадки тих італійців, які боролися активно чи пасивно проти фашизму, і в пам'ять про них їх діти і онуки вважають своїм обов'язком протидіяти всім спробам глорифікації італійського фашизму.

Ім опонує другий сегмент, який складають члени радикальних течій та партій профашистської політичної орієнтації. Вони шанобливо визнають заслуги італійських патріотів у справі визволення своєї Батьківщини, проте прихильні до утвердження загальнонаціонального компромісу в питаннях історичної пам'яті. З цією метою вони закликають до вшанування усіх полеглих у боях, у т.ч. й тих, хто загинув під Сталінградом або до кінця залишався вірним Б. Муссоліні, перебуваючи на службі до травня 1945 р. у межах республіки Сало.

Справі примирення суспільства і подолання тоталітарної спадщини в Італії певною мірою прислужилася диференціація заходів

щодо національної пам'яті на загальнонаціональний та регіональний і місцевий рівні. В числі перших – це відзначення 25 квітня Дня свободи – звільнення країни від нацизму і фашизму (одночасно з заборонаю проведення неофашистських маніфестацій), широка музеефікація пам'яті про Другу світову війну та вшанування загиблих у боротьбі за звільнення Італії вояків різних армій світу шляхом створення військових некрополів, відповідне корегування загальновишаної ролі руху Опору та партизанської боротьби тощо. До кола інших належать апробовані заходи регіонального і місцевого рівня – акти «антифашистської націоналізації» страждань цивільного населення півдня Італії та запровадження принципу вибіркової історичної пам'яті, коли завдяки новим дискурсам трактування соціальної історії війни «прочитання» драматичних сторінок того періоду набули локального характеру, тобто віддані на розгляд адміністраціям відповідних територіальних і місцевих громад.

Практика Італії щодо подолання обтяжливої тоталітарної спадщини шляхом диференціації заходів національної пам'яті про Другу світову війну на загальнонаціональний та регіональний і навіть місцевий рівні уможливила значно знизити «градуси протистояння» прихильників різних наративів про складне минуле й мінімізувати контраст між політичними підходами до історичної пам'яті та її соціальними вимірами.

Відтак інші країни цілком слушно можуть адаптувати даний досвід і практику подолання власної історичної тоталітарної спадщини шляхом більш широкої диференціації заходів національної пам'яті на загальнонаціональний та локальний рівні.

Своєрідним прикладом досягнення мінімізації політичних протистоянь прихильників різних сегментів італійців щодо історичної пам'яті про Другу світову війну посідає з'ясування та розкриття міфів про Б. Муссоліні, політична спадщина якого є досить контраверсійною. Саме вивчення глибини особистої його трагедії та обставин загибелі й широкий суспільний дискурс спонукали значну кількість італійців переосмислити місце політика в історії. Та до того ще зростаюча історична відстань від подій лихоліття тієї світової війни уможливила провести об'єктивний аналіз фатальних рішень дуче (як то військово-політичне блокування з А. Гітлером), так і його корисних для всієї Італії інновацій в економічній та соціальній сферах, що здобуло Б. Муссоліні підтримку значної кількості італійців, відчутно урівноважити антипатії та симпатії стосовно навіть такої неоднозначної постаті.

Досить важливим чинником є значною мірою виразно інтернаціональна історична пам'ять італійців про Другу світову війну, про

участь у визволенні Італії від нацистів силами представників різних народів – американців, англійців, поляків, українців, туземних частин французької армії та інших. Цьому служать не лише музеї та їх експозиції, але і вшанування місць найкровопролитніших боїв.

Даний підхід може слугувати добрим прикладом для застосування іншими країнами з тим, щоб подолати відповідні наративи імперських тверджень та постулатів окремих держав.

Відповідаючи на суспільно-політичний запит, італійські історики протягом крайніх десятиліть опублікували низку праць, в яких наявні нові підходи до вивчення складних сторінок минулого країни та до опрацювання неоднозначних подій тієї пори. Нинішній доробок та наступні дослідження стають слушною спонукою для ознайомлення з новими підходами істориків все ширших суспільних верств Італії. Ці заходи наближають той час, коли критична маса нових праць, знань та надбань фахівців сприятиме все ширшому утвердженню історичної пам'яті італійців про Другу світову війну без нині наявних певних хибних концептів.

7.6. Срібняк І.В.

Досвід Італії у застосуванні інструментарію політики пам'яті для формування національної єдності

Події італійського Рісорджименто (об'єднання окремих італійських держав у єдине королівство у другій третині XIX ст.) поклали початок процесу конструювання єдиної італійської нації, який спрямовувався монархом об'єднаної Італії Віктором Еммануїлом II, а також парламентом і урядом країни. На чолі боротьби італійців за створення єдиної Італії перебувало кілька знакових політиків та громадських діячів, кожен з яких найбільшою мірою сприяли тому аби об'єднання італійських держав відбулось. Відтак кожен з них посів належно йому місце у національному пантеоні фундаторів єдиної Італії, ставши при цьому невід'ємною частиною національної пам'яті італійців. До їх числа належать лідер національного руху в Італії Джузеппе Мадзіні, національний герой Італії Джузеппе Гарібальді, провідний діяч ліберально-консервативної течії граф Камілло Бензо ді Кавур, король Сардинського королівства Карл Альберт та його син та правонаступник Віктор Еммануїл II.

Об'єднавчий процес в Італії був започаткований Карлом Альбертом після прийняття т.зв. *Альбертіанського статуту* (конституції Сардинського королівства, 1848 р.). Це мало важливе значення, бо фактично Карл Альберт першим з правителів італійських держав

наважився на впровадження конституційного ладу в своїй державі, продемонструвавши свою здатність оперативно реагувати на всі вимоги часу. Водночас, він та його правонаступники завжди залишалися вірними консервативним цінностям, які обстоювалися їх попередниками, зберігши в такий спосіб тяглість політичних здобутків династії. Саме така налаштованість савойських монархів дозволила їм посісти провідні позиції в італійському національно-визвольному русі, а П'ємонт – відіграти визначальну роль у боротьбі за створення єдиного Італійського королівства.

Саме Карл Альберт дав початок загальнонаціонального руху «*під трикольоровим італійським прапором і савойським гербом*» (1848 р.) за звільнення північної Італії від присутності австрійських військ, але вже наступного року – внаслідок військової поразки П'ємонт – зрікся корони на користь свого сина Віктора Еммануїла, спростивши в такий спосіб підписання мирної угоди з Австро-Угорщиною. Відданість останнього конституційному ладу та опора на парламент причинились до того, що П'ємонт і надалі залишався флагманом загальнонаціонального об'єднавчого процесу, а його монарху належала провідна роль у вирішальних битвах за створення єдиного Італійського королівства. Надзвичайно важливою була й та обставина, що територія П'ємонт слугувала місцем тимчасового перебування для тисяч італійських патріотів з усіх регіонів країни, що зайвий раз свідчило про толерантність його монарха.

Важливу роль у формуванні цих патріотичних настроїв у італійському суспільстві відіграв глава уряду П'ємонт граф К.Б. Кавур. Одним з найбільших зовнішньополітичних успіхів Кавура стало укладення військово-політичного союзу з Французькою імперією, який було досягнуто за діяльної співучасті Віктора Еммануїла. Водночас Кавур та створена при його підтримці Національна асоціація «помірованих», зуміли привернути на свій бік частину радикально-демократичних сил на чолі з Д. Гарібальді, які визнали доцільність проведення узгоджених дій з лібералами і Савойською династією задля продовження боротьби за незалежність Італії. За підтримки Кавура в 1857 р. у П'ємонті було створено й «Італійське національне товариство», основним гаслом якого стало об'єднання країни на чолі з Савойською династією. До складу товариства увійшов і Гарібальді, який посів посаду віце-президента і за дорученням Кавура розпочав набір волонтерів-добровольців, що виявили готовність підтримати армію П'ємонт у можливій війні з Австро-Угорщиною.

Після цього відділення товариства почали створюватися поза межами П'ємонт, що було обумовлено падінням впливу місцевих лібералів, які все більше орієнтувалися на Савойську династію. Внас-

лідок цього «Італійське національне товариство» перетворилося на загальноіталійську організацію, що виступала за об'єднання Італії під зверхністю Савойської династії. Авторитет товариства зміцнився ще більше після невдачі радикальних революціонерів на чолі з Пізакале, які у 1857 р. висадилися поблизу Неаполя, маючи на меті ініціювати тут народне повстання. Більшість патріотів загинуло у нерівному бою з королівськими військами, і ця драматична подія сприяла переходу значної кількості революціонерів під прапори Національного товариства. Таким чином, у кінці 1850-х рр. П'ємонт посів провідні позиції у національно-визвольному русі в Італії, більше того – уряд цієї північноіталійської країни (на чолі з Кавуром) визначав стратегію і тактику дій в загальнонаціональному масштабі.

Навесні 1859 р. Віктор Еммануїл поновив воєнні дії з Австро-Угорщиною, яка контролювала північно-італійські землі. Він особисто очолив армію П'ємонту, яка оперуючи у взаємодії з французькими військами, завдала серйозної поразки Австрії у битві при Маджентто та звільнила Мілан. Перемоги об'єднаних французьких та п'ємонтських військ у битвах під Сольферіно і Сан-Мартіно змусили австрійців залишити всю Ломбардію. У січні 1860 р. – вже не узгоджуючи свої дії з Францією – Віктор Еммануїл організовує проведення плебісцитів у кількох італійських провінціях (Тоскана, Парма, Модена і Романья), на яких мало бути вирішено питання про їх майбутній суспільно-політичний устрій та державну приналежність. Абсолютна більшість їх мешканців висловились на користь об'єднання цих земель з Сардинським королівством.

На цій хвилі у Джузеппе Гарібальді та частини його оточення з числа сицилійців у П'ємонті визріває ідея переправлення до Сицилії окремого загону, що мав активізувати у цьому регіоні партизанський рух, спрямований проти неаполітанського короля. Очолити цей загін мав Дж. Гарібальді, який дав на це свою згоду, але за умови проведення цієї експедиції під гаслом об'єднання Італії під владою п'ємонтського монарха Віктора Еммануїла II. Перед своїм від'їздом до Сицилії Гарібальді звернувся до нього з листом, в якому повідомляючи його про своє рішення прийти на допомогу сицилійцям, він звертав увагу монарха на те, що цей похід відбуватиметься під гаслом «Італія і Віктор Еммануїл». 6 травня 1860 р. загін Гарібальді на двох кораблях вирушив з Генуї в напрямку Сицилії.

Ще через п'ять днів загін висадився на острові, після чого Гарібальді був змушений вирішувати надзвичайно складне завдання – маючи під своїм командуванням 1 100 бійців, він мав виступити проти 26-тисячної армії неаполітанського короля, що дислокувалася в Сицилії. У цій ситуації багато що залежало від першого бою, який

відбувся вже на четвертий день перебування гарібальдійців на острові. Вдягнуті у червоні сорочки, вони зуміли відчайдушною нічною багнетною атакою відкинути трьохтисячний загін бурбонських військ, після чого Гарібальді, здійснивши обхідний маневр через гірську місцевість, несподівано увірвався у Палермо, маючи підтримку трьох тисяч селян. Після кількох днів боїв, королівські війська залишили місто, і це значною мірою, визначило подальший перебіг боротьби в Сицилії, яка опинилася у вирі повстання.

19 серпня 1860 р. Гарібальді разом із своїм загоном висаджується на півдні Італії – Калабрії. Перенесення Гарібальді бойових дій в Калабрію прискорило падіння династії Бурбонів, бо уряд Неаполітанського королівства виявився нездатним організувати опір повстанцям через загальну глибоку кризу всіх сторін суспільно-політичного життя країни. Вже після перших перемог над королівськими військами, солдати багатьох інших підрозділів почали масово складати зброю. У південних регіонах – особливо в Калабрії та Базилікаті (так само як і у Сицилії), після висадки гарібальдійців спалахнули народні повстання, приборкати які неаполітанський король не мав можливості. Влада на місцях перейшла до рук поміркованих лібералів, які підтримували Савойську династію. Це дало можливість Гарібальді, випереджаючи свою армію, здійснити стрімкий переїзд в Неаполь, який перед цим залишив неаполітанський король, переїхавши з військами під захист фортечних мурів Гаети.

Таким чином, до кінця 1860 р. Італія (за виключенням Римської області, а також Лаціо і Венеції) була фактично об'єднана. На початку 1861 р. на всіх звільнених землях Італії були організовані вибори, що дало можливість 18 лютого того ж року скликати у Турині всеіталійський (за виключенням Венеції та Риму) парламент VIII скликання. У тронній промові, виголошеній того ж дня, Віктор Еммануїл закликав депутатів берегти здобутки Рісорджименто та орієнтуватися на ліберальні цінності, які набули значного поширення у розвинутих країнах Європи.

У тому ж році, після підписання мирної угоди між Італією і Австро-Угорщиною, австрійський імператор відмовився від використання титулу короля Ломбардії та Венетто, одночасно визнавши Італійське королівство. Після цього у Венеції було проведено плебісцит, результат якого став вражаючим – з 647486 осіб, які взяли участь у голосуванні, лише 60 висловились проти входження до складу єдиної Італії. Після оголошення результатів плебісциту Віктору Еммануїлу було передано залізну корону ломбардських королів, яка з 1859 р. перебувала у Відні.

Італійське Рісорджименто завершилось у 1871 р. входженням до складу об'єднаної Італії Папської області, що сталося після поразки Франції у франко-пруській війні. З приєднанням Риму італійський національно-визвольний рух набув свого логічного завершення. Всі італійські землі звільнилися від іноземної залежності, римські папи були позбавлені світської влади, що мало позитивне значення та сприяло політико-національній консолідації Італії.

Утворення єдиної Італії відкрило шлях для суспільно-економічного прогресу країни та формування модерної італійської нації. Важливий внесок у досягнення цього завдання було зроблено Савойською династією та урядом Кавура, які зуміли військовим шляхом звільнити Ломбардію від австрійських військ. Успіхи П'ємонту на півночі Італії призвели до активізації національно-визвольного руху на півдні. Завдяки військовому хисту Гарібальді та широкої підтримки народом очолюваних ним військ, за короткий час Неаполітанське королівство було інкорпороване до складу П'ємонту.

Об'єднання італійських земель стало рубіжною подією для всіх італійців, сформувавши в їх свідомості візію єдиної Італії як найвищий національний ідеал. В історії закарбувались й імена її будівничих – насамперед, Віктора Еммануїла II і Джузеппе Гарібальді, з якими масова свідомість італійців пов'язувала успішний перебіг боротьби за об'єднання. Протягом останньої чверті XIX – початку XX ст. італійські владні еліти зуміли прищепити переважній більшості італійців розуміння виняткової важливості існування єдиної національної держави на чолі з Савойською династією як найзначнішого досягнення кількох поколінь італійських патріотів. Завдяки послідовності та непоступливості Віктора Еммануїла II стало можливим подолати опір найпотужнішого релігійно-конфесійного організму в Італії та світі – Католицької церкви, першоієрархи якої заперечували рішення італійського монарха інкорпорувати папські володіння. На позицію короля Італії не вплинуло навіть його відлучення від церкви, накладене папою Пієм IX.

Попри це Італія гідно відзначила внесок Віктора Еммануїла у справу об'єднання країни – на вшанування його заслуг в 1885 р. у Римі (на схилі капітолійського пагорба) було розпочато спорудження *Vittoriano* – архітектурного комплексу з пам'ятником першому королю єдиної Італії (у вигляді його дванадцятиметрової статуї на коні). Під нею була збудована Могила Невідомого солдата, за нею розташувались два музеї – Рісорджименто і прапорів військового флоту Італії.

Слід відзначити, що Віктор Еммануїл II та новосформований уряд Італії розуміли важливість розбудови інститутів національної пам'я-

ті – зокрема у 1871 р. був створений Центральний державний архів Італії, до якого почали передаватись на зберігання документи центральних державних установ Італійського королівства. Крім того було вжито заходів для підтримки бібліотек, фонди яких поповнювались книгами про героїчну боротьбу кількох поколінь італійців за об'єднання країни.

Наступники Віктора Еммануїла – правлячі королі Італії й в подальшому докладали всіх зусиль для формування почуття національної єдності в середовищі італійського громадянства, проте їх роль у цьому була значно маргіналізована після приходу до влади фашистської партії на чолі з Б. Муссоліні. Монополізуючи владу італійські фашисти вдалися до ідеологічної мобілізації усіх італійців, використовуючи популістські та демагогічні гасла. У 1920–1930-х рр. трактування ідеї національної єдності в Італії набуло специфічного ідеологічного забарвлення, а сама вона фактично перестала відігравати для італійців консолідуючу роль. У цей час фактично відбувся тимчасовий розкол нації, причому переважна більшість незгідних з постулатами фашистського режиму в Італії вдалась до т.зв. «внутрішньої еміграції», не наважуючись вдаватись до безкомпромісної з ним боротьби.

Лише після військової поразки фашистської Італії та повернення країни до демократичних засад життя стало можливим повернутись до реалізації політики національної єдності. У цей час монархія вже втратила в очах більшості італійців свою інтегруючу місію, наслідком чого стала трансформація (за підсумками проведення все-італійського референдуму) королівства в республіку. Результати голосування (за скасування монархії – 12 млн голосів, проти – 10 млн) засвідчили поляризацію настроїв різних прошарків італійського суспільства. Великою небезпекою на шляху до демократичної консолідації Італії могла стати діяльність комуністичної партії, гасла якої користувались значною популярністю серед широких верст італійського громадянства.

Висновки та рекомендації.

Відтак повернення Італії до демократичних норм політичного життя вимагало застосування усього інструментарію політики пам'яті для відновлення національної єдності. Тому крім надання значної матеріальної допомоги архівним та бібліотечним закладам уряд Італії приділяв не меншу увагу відновленим та новоствореним музеям. Останні виконували надзвичайно важливу функцію – зберігаючи в своїх стінах дорогоцінні артефакти, які дозволяли візуалізувати свідчення боротьби італійських патріотів проти іноземної присутності

в країні. Аналогічна місія покладалась на встановлені у різних італійських містах пам'ятники і монументи, які з плином часу набули великого сакрально-виховного значення. Завдяки цим заходам Італії вдалось успішно продовжити процес національно-політичного об'єднання своїх громадян в єдину націю, здатну посісти належне місце в сім'ї європейських народів. Саме завдяки цьому Італія успішно мінімізує ментальну різницю між мешканцями аграрного півдня та індустріальної півночі, а також володіє достатнім потенціалом для натуралізації представників інших етносів, повністю залучаючи їх до мовно-культурного простору країни вже у другому поколінні.

Досвід Італії у застосуванні інструментарію політики пам'яті для формування національної єдності є одночасно унікальним та універсальним, його вивчення матиме як науково-історичну, так і суспільну користь для всієї Старої Європи. Вивчення знакових постатей італійського Рісорджименто довший час зберігатиме свою актуальність як для італійців, так і для інших народів світу, позаяк їх життя і діяльність – принесені на алтар визволення своєї Батьківщини – слугуватиме атрактивним зразком для наслідування.

7.7. Мудрієвська І.І. «Вічний нейтралітет»: пам'ять про Другу світову війну у Швейцарії

Швейцарія – високорозвинена країна, один з головних банківських і фінансових центрів світу. Нейтральний статус є однією з її ідентифікуючих ознак, якому вже майже п'ятсот років. Нейтралітет є принципом зовнішньої політики Швейцарії, що сприяє збереженню державної незалежності та цілісності країни, яка складається з різних мовно-етнічних спільнот. В той самий час Швейцарська Конфедерація реалізує активну зовнішню політику. Швейцарський нейтралітет забезпечив умови для збереження суверенітету країни в складних умовах під час Другої світової війни.

Варто зауважити, що Швейцарія запровадила санкції проти Росії за військову агресію проти України 2022 р. Так, у березні 2023 р. Федеральна Рада Швейцарії запровадила подальші обмежувальні заходи проти Росії, синхронізуючи їх з десятичним пакетом санкцій проти РФ, які були ухвалені Європейським Союзом, пояснюючи, що це не суперечить принципу її нейтралітету.

Вивчення швейцарської політики історичної пам'яті про Другу світову війну є вкрай важливим, оскільки в цей період були сформовані основні принципи її внутрішньої та зовнішньої політики. На сучасному етапі науковий аналіз політики історичної пам'яті Швей-

царії складає для України безпосередній прагматичний інтерес, що сприятиме подальшому вивченню історичного розвитку зазначеної країни, розумінню її менталітету та цінностей, що, в свою чергу, може слугувати для розширення українсько-швейцарського співробітництва.

До початку Другої світової війни Швейцарія відчула необхідність захистити власні ідентичність, національні інтереси та суверенітет від наростаючої хвилі націонал-соціалізму в Німеччині, що загрожувала як на політичному так і культурному рівнях. Швейцарські еліти започаткували рух, який став відомий як «духовна оборона нації», метою якого був захист Швейцарії шляхом зміцнення її національної ідентичності та посилення прагнення до політичної незалежності та військового захисту. Ідеологія «духовної оборони» охоплювала всі сфери життя швейцарського суспільства, мала величезний вплив на нього вже у повоєнний період і на формування історичної пам'яті про Другу світову війну.

Після 1945 р. постала необхідність включення подій війни до оновленого національного історичного наративу, основою якого стали нові національні історичні міфи: міф про суворий нейтралітет, міф про «Національний редут» (поєднує в собі пам'ять про військову загрозу з боку нацистської Німеччини і стійкість швейцарського народу і армії, яка зумовлена успішним відступом в основну фортецю швейцарської системи оборони на випадок нападу), а також міф про образ Швейцарії, що асоціюється з образом доброго самарянина (Притча про милосердного самарянина, яка описується у Біблії), яка ніби вітала біженців з Німеччини. В контексті останнього міфу згадувалося про Швейцарію як засновницю Міжнародного Комітету Червоного Хреста, а також гуманітарну та благодійну країну. Ці міфи використовувалися як потужні орієнтири, навколо яких швейцарські очільники, політична еліта та керівництво армії (генерал А. Гізан) відразу у післявоєнний період доклали зусиль до формування історичної пам'яті про війну, в якій Швейцарію було зображено як нейтральну, добре укріплену та доброзичливу країну, яка залишилася невинною і незацепленою війною.

Події, які відповідали міфічному самоуявленню, підкреслювалися, посилювалися і часто прикрашалися. Історичні факти, такі як наприклад те, що Швейцарія відмовила приблизно 20 000 біженцям у в'їзді, ставила позначку в паспорті німецьких та австрійських євреїв зі штампом «J», тобто «Jude» (нім. єврей), співробітництво Швейцарії з нацистською Німеччиною (в економічній сфері) і Союзниками, що не відповідали офіційній концепції суворого нейтралітету під час війни, були тимчасовими замовчуваними в офіційному викладі істо-

рії країни та були оприлюднені лише через десятиліття після Другої світової війни.

Варто зауважити, що населення Швейцарії поділяло позитивний імідж своєї країни під час війни. Таким чином, суспільство було цілком готове прийняти заспокійливий образ, запропонований йому його лідерами.

Після 1945 р. упродовж багатьох десятиліть заперечення офіційного історичного дискурсу про роль Швейцарії у Другій світовій війні вважалося ознакою комуністичних поглядів і, отже, потенційним актом зради. Доступ до урядових архівів був обмежений з метою захисту офіційного погляду на минуле від викликів нових історичних досліджень.

Однак, починаючи з 1960-х рр., швейцарські інтелектуали почали неодноразово критикували політику Швейцарії за економічну співпрацю з державами Осі, а також за політику щодо біженців у воєнний час, хоча офіційні історики продовжували підтримувати традиційний погляд на минуле у своїх дослідженнях. В 1970–1980-х рр. нове покоління істориків підхопило вивчення даної проблематики, дедалі більше деконструювало офіційну історичну пам'ять про війну, створюючи розрив між офіційними міфами і критичними науковими емпіричними дослідженнями. Наприкінці 1980-х рр. швейцарські історики (часто народжені після війни) в основному розвіяли головні міфи, які входили до офіційної швейцарської історичної пам'яті про Другу світову війну.

Міф про ототожнення позиції Швейцарії з образом доброго самарянина було спростовано дослідженнями про швейцарську політику щодо біженців з нацистської Німеччини (Г.-У. Йост, Ж. Пікар). Такі проєкти, як телевізійний міні-серіал «Голокост» (1978 р.) або фільм режисера М. Імхофа «Човен повний» (1981 р.) створили більш сприйнятливий клімат для публікацій на зазначену тему. Міф про Швейцарію як нейтральну країну під час війни був розвінчаний дослідженнями, що розкривають економічні зв'язки між Швейцарією і Третім Рейхом (К. Урнер, В. Рінгс, П. Утц, М. Хайнігер). Міф про «Національний редут» також був спростований (К. Гейзер, Г.-У. Йост).

Кардинальні зміни у світовому порядку – падіння Берлінської стіни, розпад Радянського Союзу, закінчення «холодної війни» ще більше поглиблювали кризу у Швейцарії. Дедалі більша розбіжність між академічними дослідженнями та політикою історичної пам'яті, у поєднанні як із внутрішньою, так і з міжнародною політичною ситуацією, спровокувало серйозну кризу історичної пам'яті у Швейцарії наприкінці 1980-х рр. Однак криза не одразу спричинила зміну парадигми її розвитку. Більше того, потрібен був величезний тиск

ззовні, щоб примусити швейцарський уряд і громадськість загалом змінити свою офіційну позицію з даного питання.

У 1990-х рр. між федеральною владою Швейцарії та впливовими єврейськими організаціями переважно зі США виник конфлікт, що тривав майже п'ять років. Американські єврейські організації подали колективний позов проти швейцарських банків, вимагаючи повернути незліченні незатребувані активи, що датуються часами Другої світової війни. Позов про реституцію від єврейських організацій дав поштовх значній кількості досліджень, проведених в американських та британських архівах, друку на шпальтах газет низки статей, проведенню низки парламентських слухань, створенню різних комісій. Процес перебував в центрі міжнародної уваги і широко висвітлювався у ЗМІ.

Ці події стали причиною для створення з ініціативи уряду Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна» (Комісія Берж'є), яка провела серйозну роботу задля відновлення історичної справедливості щодо поведінки країни в 1930–1940-х рр. (1996–2001 рр.). Комісія була міжнародним органом, до складу якого ввійшли фахівці з банківських активів епохи Голокосту та провідні експерти з нацистської економічної та фінансової політики на чолі з швейцарським істориком – Ж.-Фр. Берж'є (експерти були з Швейцарії, Великої Британії, Ізраїля, Німеччини, Польщі, США).

Робота Комісії була визначена за шістьма напрямками досліджень: міжнародні відносини, які включають швейцарську зовнішню політику в цілому й зовнішньоекономічну політику зокрема; історія фінансового сектора і його окремих галузей та суб'єктів; сфера трансферів капіталу, пов'язаних з розвитком відносин з Німеччиною, Італією, Францією (Віші); комерційні та промислові підприємства, пов'язані з зовнішньоекономічною, військово-економічною політикою; політика стосовно біженців та іноземців у 1933–1952 рр.; позиція центральної влади Швейцарії в післявоєнний період.

Упродовж 1997–2000 рр. Комісія опублікувала низку проміжних звітів, а в 2001–2002 рр. представила остаточні результати роботи у 25 томах. 22 березня 2002 р. було оприлюднено й подано на розгляд Федеральної Ради остаточний звіт «Швейцарія, націонал-соціалізм і Друга світова війна», а також останні сім дослідницьких робіт. Комісія підсумовувала результати дослідження та надала оцінку стосовно політики щодо біженців, неактивних рахунків після 1945 р., політики і закону про нейтралітет, проблеми Голокосту і питання політичної відповідальності. В той самий час, Комісія висловила своє заперечення тези, що Швейцарія нібито затягувала війну.

Під час виступу голови Комісії Ж.-Фр. Берж'є 22 березня 2002 р. було наголошено, що фактично, дослідження експертів вказало на три сфери, в яких були виявлені недоліки у виконанні обов'язків представників влади того часу. Перша – політика швейцарського уряду та його кантонів щодо біженців. Комісія визнала, що ця політика була надмірно обмежувальною. Саме в цьому контексті Комісія підтримала твердження, можливо, провокаційне за формою, але, тим не менш, відповідне фактам: політика щодо біженців швейцарської влади сприяла найжорстокішій з нацистських цілей – Голокосту. Голова Комісії Ж.-Фр. Берж'є зазначив, що друга сфера стосується поступок, які Швейцарія і частина бізнесу зробили державам Осі. Підкреслено, що ніхто не може поставити під сумнів те, що ці поступки були необхідними: від них цілком очевидно залежало економічне та політичне виживання Швейцарії, однак співпраця не відповідає суворому дотриманню нейтралітету країни. Відзначено, що третя сфера відповідальності, яка була виконана не належним чином, стосується питання реституції після закінчення війни, та, так званих, неактивних рахунків.

Федеральна Рада цього ж дня – 22 березня 2002 р. відреагувала, оприлюднивши документ під назвою «Декларація Федеральної Ради з приводу публікації остаточного звіту Незалежної комісії експертів: «Швейцарія – Друга світова війна». Підкреслено, що Федеральна Рада прийняла до відома остаточні результати роботи Комісії. У Декларації акцентовано, що Швейцарія надала притулок більшій кількості переслідуваних людей, ніж відмовила, але це все одно не пом'якшує її відповідальності ні перед тими, хто був дискримінований у результаті штампу «J», ні перед тими, кому вона відмовила і кинула на депортацію, смерть. Федеральна Рада усвідомила ті помилки, за які принесла свої вибачення в 1995 р. Однак в Декларації чітко вказано на те, що дослідження Комісії дало можливість експертам відкинути три серйозні звинувачення щодо поведінки Швейцарії упродовж досліджуваного періоду: економічні відносини Швейцарії з Третім Рейхом не затягнули війну; через територію Швейцарії не пройшов жоден депортаційний поїзд; образ швейцарської банківської системи, яка побудувала своє багатство на активах жертв нацистського режиму, не ґрунтується на фактах.

Федеральна Рада наголосила на тому, що у швейцарських банках було проведено розслідування безпрецедентного масштабу для виявлення незатребуваних активів. Швейцарська Конфедерація також вжила заходів щодо реституції власності в трьох сферах: незатребувані активи; депозитні рахунки колишніх біженців; награтовані витвори мистецтва.

Положення підсумкового звіту Комісії досі неоднозначно оцінюються як серед науковців так і серед пересічних швейцарців, що постійно породжує все нові дослідження та дискусії. Багато лівих політиків, інтелектуалів і журналістів визнали результати досліджень новим історичним образом, тоді як національні консервативні політики та представники воєнного покоління висловлювали різку критику.

Криза 1990-х рр. призвела до того, що Швейцарія виплатила мільярди швейцарських франків компенсації жертвам Голокосту власникам незатребуваних активів, які були розміщені у швейцарських фінансових установах під час війни. Результати звіту Комісії Берж'є 2002 р. та вище викладене призвело до різкої зміни парадигми історичної пам'яті про війну. Вибілена пам'ять, яка була культивована і захищена упродовж майже п'яти десятиліть, була замінена більш складною та правдивою історією про події війни.

Висновки та рекомендації.

Головною ціллю Швейцарії у період 1939–1945 рр. було збереження державного суверенітету країни в умовах глобального збройного конфлікту, утримання традиційних економічних зв'язків з країнами, які брали участь у війні. Задля досягнення цієї мети, підтримки репутації влади, позитивного іміджу країни за кордоном, внутрішньої і зовнішньої стабільності Швейцарії, зміцнення національної ідентичності та консолідації у другій половині ХХ ст. уряд Швейцарії та ключові військові діячі, історики доклали значних зусиль, щоб інтегрувати швейцарське минуле часів Другої світової війни в сконструйований і добре захищений національний наратив, наріжним каменем якого став образ нейтральної, добре укріпленої, гуманітарної країни в серці Європи. Відповідно були створені окремі історичні міфи. Однак з кожним десятиліттям завдяки новим неупередженим дослідженням науковців, напрацюванням інтелектуалів все більше прихованих фактів ставали відомими громадськості, що зрештою призвело до спростування цих міфів.

В епоху глобалізованої економіки не можна було ігнорувати тиск США або організації міжнародних євреїв щодо перегляду власного минулого, крім того це перешкоджало інтеграції Швейцарії в міжнародні організації на кшталт ООН або ускладнювало відносини з ЄС. Це пояснює готовність уряду встановити незалежну комісію істориків і прийняти, результати історичних досліджень, які до того часу вона ігнорувала.

Результати роботи Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна» мали значні наслідки як для змін у самосвідомості

швейцарського суспільства, так і для формування іміджу Швейцарії в очах світового співтовариства. Фактично, Комісія Берж'є звинуватила країну в порушенні свого нейтралітету та нехтуванні його гуманітарним обов'язком під час війни, і тим більше надала докази на користь звинувачень країни в причетності до Голокосту. Влада Швейцарії здійснила практичні кроки задля виправлення помилок минулого.

Відбулася кардинальна зміна офіційної національної історичної пам'яті про Другу світову війну. Критичні висновки Комісії Берж'є про роль Швейцарії в 1939–1945 рр. посприяли відкритим дискурсам про минуле країни та стали великим кроком на шляху Швейцарської Конфедерації до прийняття та опрацювання свого складного й неоднозначного минулого періоду Другої світової війни.

Історичні поразки або невдачі є «тестом на міцність» для кожної нації, а здатність реагувати на них адекватно – найкращою ознакою національної зрілості. Будучи демократичною країною Швейцарська Конфедерація зуміла пройти шлях переосмислення власної історії періоду Другої світової війни. Саме завдяки цьому стали можливими виважені оцінки та пам'ять про національну історію. Швейцарський варіант зміни парадигми політики історичної пам'яті є унікальним, його вивчення має як науково-історичну, так і суспільну користь для всієї світової спільноти.

Нині для України очевидно є потреба ствердження на міжнародній арені і закріплення позитивного іміджу. Цьому теж може сприяти ефективна політика пам'яті. Адже реалії сьогодення надзвичайно актуалізують і переводять у політичну площину історичний досвід включно з інтерпретаціями неоднозначних і суперечливих епізодів. Швейцарський досвід у цьому контексті безумовно потребує вивчення.

Україна вкрай гостро потребує повноцінного відродження, опрацювання і поширення історичної пам'яті про власне героїчне минуле. Для України узагальнення, а при потребі і осмислене використання накопиченого країнами світу досвіду застосування державної політики пам'яті, особливо в контексті аналізу способів досягнення успіхів та врахування невдач, є вкрай актуальним та важливим. Цей підхід вимагає особливого почуття відповідальності за власне минуле.

7.8. Чуткий П.С. Специфіка шведської моделі політики пам'яті про Другу світову війну

На особливу увагу заслуговує унікальний досвід проведення політики пам'яті в Швеції, оскільки в силу історичних обставин ця країна не зазнала у Другій світовій війні таких втрат як решта держав континентальної Європи. Унікальність Швеції полягала в тому, що вона, починаючи з першої половини XIX ст., має особливу в історії Європи традицію підтримання військового нейтралітету. Проте, не беручи активної участі у військових діях, Швеція з часом сформувала власну політику пам'яті, яка засвідчила високий рівень історичної саморефлексії цієї скандинавської країни. Формування історичної пам'яті в Швеції суттєво відрізняється від решти країн Європи, оскільки, внаслідок військового нейтралітету під час Другої світової війни, у соціально-політичній площині країни були відсутні гострі дискусії з приводу її політики в цей історичний проміжок часу.

Насамперед слід зазначити, що в історії дослідження місця Швеції у Другій світовій війні важливим фактом є раннє налагодження тісних двосторонніх відносин з Ізраїлем. Процеси партнерства між цими країнами, починаючи з початку 1950-х рр., дозволили залучати до наукового обігу джерельну базу з обох сторін та обмінюватися досвідом вивчення місця Швеції у порятунку євреїв під час Другої світової війни. Збереження Швецією нейтралітету під час війни зіграло позитивну роль у майбутньому співробітництві між нею та Ізраїлем, оскільки виробило позитивний імідж цієї країни в очах ізраїльського суспільства та єврейської діаспори у світі. Також важливу роль відігравав той факт, що завдяки зусиллям деяких шведських високопосадовців вдалося врятувати десятки тисяч біженців.

Серед найбільш знакових подій Другої світової війни у Швеції, присвячених рятуванню біженців з охопленою війною континентальної Європи, варто виділити наступні:

- так звана операція «Білі автобуси», організатором якої був граф Фольке Бернадотт. Разом із шведським урядом до її проведення долучилися також Данія та Норвегія. Ця операція полягала у звільненні 20 тис. в'язнів концентраційних та трудових таборів в Європі в період з квітня по травень 1945 р.;

- прийняття восени 1943 р. євреїв з Данії;

- історична роль дипломата Рауля Валленберга та проведення ним заходів, спрямованих на врятування понад 10 тис. угорських євреїв, за що його було внесено до списку «Праведників народів світу».

Варто наголосити на тому, що гуманістичне ставлення до біженців та мігрантів у Швеції органічно пов'язано з практикою побудови

держави загального добробуту, фундамент якої було закладено ще наприкінці XIX ст. Вона полягала у соціально-економічній турботі держави по відношенню до своїх громадян. Ціла низка пільг була запроваджена також під час Другої світової війни по відношенню до мігрантів із сусідніх країн та континентальної Європи. Цей досвід з часом став у нагоді при проведенні політики соціальної інтеграції мігрантів з інших країн.

Стосовно перших кроків у вивченні власних національних наративів щодо Другої світової у Швеції, то варто розпочати з наукових дискурсів 1950–1960-х рр., в яких заходи у зовнішній та внутрішній політиці тогочасного шведського уряду розглядалися як зважені, оскільки завдяки ним вдалося запобігти втягуванню країни у вир світової війни, одночасно підтримуючи статус миролюбної країни, яка всіляко заохочувала гуманітарні операції по порятунку мирного населення, не дивлячись на релігійну чи етнічну приналежність. Підкреслення цих наративів широко розповсюджувалося у шведських засобах масової інформації, підручниках та кінематографі, закріплюючи встановлений за Швецією популярний після Другої світової образ «моральної наддержави».

Вдосконалення історіографічної бази вищезазначеної проблеми відбувається у Швеції в 1970-х рр., коли було розпочато дослідницький проєкт «Швеція під час Другої світової війни» на історичному факультеті Стокгольмського університету.

У двадцяти дисертаціях було розглянуто зовнішньополітичні, економічні та соціальні аспекти нейтралітету Швеції під час війни. Наголошувалось на політиці тогочасного коаліційного уряду як такого, що прагнув морально дистанціюватися від керівництва Німеччини шляхом постійних переговорів та поступок, оскільки він розумів загрозу для національної безпеки зі сторони Берліна. Проте в цей період не здійснювалися дослідження Голокосту на окупованих нацистами територіях та ставлення до нього шведської влади і суспільства. Більшість досліджень виступали апологетами шведської влади з абсолютною підтримкою реальної політики їхньої держави, певною мірою оминаючи моральні аспекти. У 1970–1980-х рр. також проводилися дослідження, авторами яких були митці, а не професійні історики. З іншого боку, в цих роботах позиціонувалася моральна парадигма. Робився наголос на опозиційності шведської інтелектуальної еліти по відношенню до нацистської політики під час війни.

Зміну в методологічних підходах можна спостерігати лише на початку 1990-х рр., коли почали набувати популярності більш критичні наративи стосовно місця Швеції у подіях Другої світової війни. А саме, акцентування не лише на прагматизмі зовнішньої політики у

цей період у душі ура-патріотизму, але й зосередження на суперечливих сторінках власної історії, враховуючи моральний аспект. Мова йшла про дипломатичну пасивність у питаннях засудження злочинів нацистів під час Другої світової війни, відсутність певний період часу жорсткої цензури по відношенню до нацистської пропаганди на шпальтах деяких ЗМІ, симпатії нацистській ідеології з боку деяких представників творчої та політичної еліти, тощо.

Значним доробком у визначенні ролі та переосмисленні практики історичної пам'яті у Швеції стосовно Другої світової можна вважати публічний дискурс, піднятий на базі так званого «Форуму живої історії» (Living History Forum), в якому було ретельно розглянуто самосприйняття шведів під час війни. Ця ініціатива була започаткована урядом соціал-демократів на чолі з прем'єр-міністром Г. Перссоном у 1997 р. Винятковість цього проєкту полягає в тому, що в ньому органічно інтегрується пам'ять про трагічні сторінки Голокосту та підтримуються дослідження, присвячені сучасним формам нетерпимості серед молодого покоління Швеції. Все це покликано переосмислити трагічні події минулого та відстежувати подібні прецеденти національної нетерпимості на локальному рівні з метою недопущення в майбутньому подібних помилок. Показовим є той факт, що враховуючи відсутність у країні під час Другої світової війни концентраційних таборів, сам уряд всебічно фінансує екскурсії студентства та викладачів до інших країн, в яких існують подібні меморіальні місця.

У Стокгольмській декларації, підписаній у 2000 р., було закладено базу для збереження пам'яті про Голокост. Підписанню декларації передувала міжнародна конференція в Стокгольмі, яка проходила 27–29 січня 2000 р. з ініціативи прем'єр-міністра Швеції Г. Перссона.

27 квітня 2000 р. Шведській Раді з гуманітарних та соціальних наук урядом Швеції було доручено «підготувати і провести спеціальну дослідницьку програму, яка стосується відносин Швеції з нацизмом, нацистською Німеччиною та Голокостом». Звертає на себе увагу наголос на регламентації та підзвітності всіх етапів окресленої науково-дослідної роботи в рамках не лише Шведського академічного кола, але і Європейського Союзу.

Знаковою подією в контексті політики пам'яті була конференція «Remember-ReAct» в Мальме, яка проходила 13 жовтня 2021 р. Вона була присвячена підняттю на міжнародному рівні питання важливості збереження пам'яті про Голокост з метою запобігання в майбутньому проявів антисемітизму та будь-якого расизму. У червні 2022 р. урядом Швеції було офіційно відкрито музей Голокосту, перша виставка якого була проведена влітку 2023 р. у Стокгольмі.

Окрім заходів присвячених вшануванню пам'яті загиблих чи репресованих євреїв, шведський уряд також виділяє кошти на збереження пам'яті про утиски та етнічні чистки під час війни таких національних меншин як роми.

Висновки та рекомендації.

Досвід та специфіка політики пам'яті в Швеції засвідчує її відчутний міжнародний авторитет і відкритість до широких дискусій та слугує яскравим взірцем для наслідування Україною тих досягнень у цій сфері, які має ця країна. Попри абсолютно різний історичний досвід під час Другої світової війни, який випав на долю Швеції і України, тим не менш можна окреслити певні концептуальні підходи, які можна запозичити для вдосконалення власної політики пам'яті.

Насамперед варто звернути увагу на вдалий досвід Швеції у проведенні міжнародних наукових заходів, дискусій стосовно історичного місця країни у Другій світовій війні, а також її ініціативи щодо прийняття на міжнародному законодавчому рівні документів, в яких присутнє моральне засудження злочинів минулого по відношенню до представників будь-яких націй та релігій.

Заслугує на увагу критичне переосмислення таких сторінок власної історії Швеції, як нейтралітет під час Другої світової війни. Це призвело до з'ясування історичного підґрунтя, яке зумовило дипломатичну пасивність у міжнародних відносинах у зазначений період. Такий підхід є свідченням розвинутої саморефлексії, внаслідок пошуку певних слабких сторін у власній історії навіть у відносно спокійний та безпечний для країни період.

Прикладом для наслідування слугує досвід взаємодії представників політичних, фінансових та наукових кіл, коли було чітко структуровано найбільш актуальні теми з широким залученням найсучасніших методологічних та теоретичних рамок наукових пошуків. У подальших дослідженнях політики пам'яті в Україні необхідно враховувати міждисциплінарний підхід та збалансоване географічне розподілення наукових проєктів між різними установами, які використовувала на початку 2000-х рр. Швеція.

7.9. Чекаленко Л.Д. Політика пам'яті про Другу світову війну сучасної Польщі

Польща і поляки пізнала всю глибину приниження людської гідності через нищення загарбниками на польській землі усього живо-го під час Другої світової війни. Тоталітарна держава, якою був Тре-

тій Рейх, вимагала від людей безумовного підкорення статутному праву та його законам, які нищать життя та основні людські цінності.

Здавалось, що історична людська пам'ять про скоєні злочини під час Другої світової війни трохи вщухла в період перебування Польщі під радянською «опікою», тобто в радянському «таборі соціалізму» (1944–1989), коли Польща не могла дозволити собі говорити на повний голос проти злочинів фашизму, оскільки подібні злочини чинилися і радянською армією в різні історичні періоди під час загарбання польських земель.

У період перебування Польщі під радянською «опікою» – тобто в радянському «таборі соціалізму» (1944–1989), весь радянський простір, як і польський, перебував під жорсткою цензурою москви, яка лавірувала в тенетах зовнішньої політики холодної війни і не віддавала на відкуп іншим мешканцям за холодним дротом можливість поглузувати з протилежного ворожого капіталістичного об'єднання. У цей післявоєнний період Польща потрясала Східну Європу постійними виступами проти нав'язуваної радянщиною ідеології, політики, економічної і соціальної системи. Демонстрації, страйки, мітинги протестувальників 1948, 1956, 1968, 1970–1976 і початку 1980-х років придушувались радянською владою із застосуванням армійських частин з різною інтенсивністю. І тільки із запровадженням генералом Войцехом Ярузельським воєнного стану після серійних зіткнень з владою 1981–1983 рр. і глибокою системною економічною кризою голоси протестувальників дещо вщухли.

1990-ті рр. були насичені подіями утвердження незалежності Республіки Польща, розбудови системи безпеки держави в її просуванні до членства в НАТО (1999). Початок нового тисячоліття позначився у країні широкомасштабною підготовчою роботою для досягнення відповідних критеріїв європейської інтеграції. Досягнення критеріїв участі і реалізації вимог європейського інтеграційного простору завершилось успішним приєднанням країни до Європейського Союзу (2004).

Водночас, починаючи з 2005 р. польське суспільство зосередило свою увагу на нерозв'язаних у свій час проблемах історичної пам'яті.

З особливою силою розгорнулись національні дебати історичної пам'яті щодо участі Польщі у Другій світовій війні, польсько-єврейських відносин і навіть відповідальності Польщі за Голокост євреїв під час Другої світової війни тощо. Інформаційна кампанія із згадуваних питань розпочалась безпосередньо з дискурсу застосування історичної термінології, яка, на переконання польських інтелектуалів, не відповідала історичній правді. Неабияке незадоволення і спротив польського суспільства викликали назви таборів смерті,

політики щодо єврейського населення, врешті і самого Голокосту з використанням терміну «польський». Тобто в назвах присутня польська приналежність, як от: «польські табори смерті», «польська антиєврейська політика», «польський Голокост» тощо. Існуючу практику визначили, як спробу звинуватити Польщу в Голокості, фальсифікацію історії та свідомий підрив міжнародного іміджу польської держави.

Аргумент щодо топографічного значення англійського слова *polish* (польський) спростувала Канадська рада зі стандартів телемовлення, змусивши канадський канал CTV визнати порушення журналістської етики вживанням фраз «польське гетто» та «польський табір у Треблінці».

Керівництво Польщі надало зазначеній темі розголос міжнародного масштабу: зобов'язало усі дипломатичні представництва держави стежити за іноземними ЗМІ та реагувати на використання назв, на кшталт «польських таборів». Особливе обурення висловлювалось тим, що згадана термінологія використовується німецькими ЗМІ. Таке, на думку критиків, свідчить про бажання зняти з німців провину за скоєні злочини, стерти межу між катом і жертвою.

Характерною рисою окремих етапів польсько-німецьких відносин за останні тридцять років було те, що під час кожного з них точилися, хоч і з різною інтенсивністю, суперечки на тлі історичної пам'яті. Польською стороною також була сформульована вимога до Німеччини про військові репарації.

Використання терміну «польські табори смерті» – це свідоме руйнування міжнародного іміджу Польщі, «польські табори смерті» завдають шкоди Польщі та обмовляють її. Така політика спрацьовує на користь Росії як вшанування її ролі визволителя, тоді як для Польщі – це початок поступового визнання співучасті у вбивствах. Політиці поляків не слід дивуватися, адже неправдиві заяви використовують і публічні, і політичні особи. Так у квітні 2012 р. Президент США Барак Обама, вручаючи нагороду Адаму Ротфельду, заявив про «польський табір смерті».

Поняття «польські табори смерті» є небезпечним ще й тому, що напряму пов'язується з негативним ставленням поляків до єврейського населення. Таким чином фальсифікація польської історії пояснюється стереотипом поляка-антисеміта.

Фактичний стан антисемітизму в Польщі визначити нелегко. Дослідження щодо ставлення поляків до євреїв проводили польські дослідники у 1992, 1996, 2002 і 2010 рр. Для цілей дослідження антисемітизм поділявся на сучасний, релігійний і постголокостний. Сучасний антисемітизм – це віра у всемогутність євреїв та їхній вплив

на різні сфери життя, тоді як релігійний антисемітизм стосується вчення Церкви та віри в те, що євреї винні у смерті Христа.

Антисемітизм після Голокосту виражається у вірі в те, що його у Польщі майже немає. При цьому, 50% погодилися з думкою, що поляки не люблять євреїв, а понад третина були проти цього твердження (38,6%). Найчастіше респонденти визначали антисемітизм як неприязнь до євреїв (25,6%), а також як ненависть та ворожість до євреїв (11,9%). Хоча більшість поляків не висловлювали антисемітських поглядів, майже половина (45,2%) погоджуються, що євреї мають занадто великий вплив у світі, третина (34,2%) вважає, що євреї мають занадто великий вплив у політичному житті Польщі, одна третина (34,1%) вважає, що вони мають занадто великий вплив на польське економічне життя, одна четверта (26,8%) вважає, що вони мають занадто великий вплив на польські ЗМІ.

Історія польсько-єврейських відносин не позбавлена антисемітських дій чи заяв. Тому важко заперечувати, що відносини між поляками та євреями не завжди були добрими. Важко також не брати до уваги той факт, що саме у довоєнній Польщі кількість євреїв була найбільшою в Європі. Відтоді як Польща відновила добрі взаємини з Ізраїлем, обидві країни намагаються зберігати добрі взаємини та підтримувати заходи, спрямовані на зближення націй.

Як бачимо, проблеми історичної пам'яті про наслідки Другої світової війни і зокрема Голокост не пішли у забуття, і цей дискурс триває й надалі, розгортаючись з новою силою. При цьому вістря звинувачень польським загалом було повернуто тільки проти німців.

Результатом такої ситуації, що склалася, стало остаточне вироблення польським керівництвом концепції провини німецького народу перед поляками. І цю провину, на переконання більшості поляків, сусідня країна має морально і матеріально відшкодувати. У вересні 2022 р. польський уряд прийняв рішення звернутися до Німеччини з вимогою репарацій. За підрахунками польської сторони, людські втрати країни склали 5,2 млн осіб, матеріальні збитки – 797 398 млн злотих, культурні цінності – 19 310 млн злотих, банківські втрати – 89 321 млн злотих, страхові втрати – 34,8 млрд злотих.

Уряд Республіки Польща продовжив наполягати щодо погашення цих боргів. З цього приводу МЗС РП звернулося до німецької сторони 3 жовтня 2022 р. У дипломатичній ноті Польща вимагала від Німеччини відшкодування матеріальних і нематеріальних збитків у розмірі 6 трильйонів 220 мільярдів 609 мільйонів злотих (відшкодування жертвам агресії та німецької окупації та їхнім родинам за завдані їм збитки та шкоду, а також системні дії, спрямовані на повер-

нення награваних у Польщі під час війни культурних цінностей, які зараз перебувають у Німеччині).

Нота також закликала німецьку державу сплатити «внески, що є результатом розбійницької діяльності» Кредитних спілок Рейху – установи, що діяла на окупованих територіях і брала участь у фінансуванні війни Німеччиною, та Емісійного банку в Польщі. У документі також йдеться про повернення активів та пасивів польських державних банків і кредитних установ, пограбованих німецькою державою в 1939–1945 рр.

До того ж уряд Польщі закликав Німеччину «повністю реабілітувати вбитих активістів довоєнної польської меншини та відшкодувати збитки, яких зазнали організації польської діаспори в Німеччині», а також системно врегулювати статус поляків і осіб польського походження у Німеччині шляхом відновлення статусу національної меншини (при цьому наголошується на питанні навчання меншини у Німеччині польської мови).

У Міністерстві закордонних справ пояснили, що в ноті використано термін «компенсація», а не «репарація», оскільки, як ми читаємо, перше формулювання має набагато ширший характер і охоплює як репарації за міжнародним правом, так й інші вимоги, описані в примітках.

Реакція уряду Німеччини від 28 грудня 2022 р. була однозначною: питання репарацій і компенсації втрат від війни залишається закритим, і уряд Німеччини не має наміру вступати в переговори з цього приводу.

«Відповідь Німеччини на ноту Міністерства закордонних справ Республіки Польща про компенсацію свідчить про зневажливе ставлення до Польщі та поляків», – заявив заступник міністра закордонних справ Польщі.

Ситуація, пов'язана з німецьким відшкодуванням, була би більш зрозумілою, якби зазначене питання вже не було обговорене і закрито. Особливістю воєнних репарацій для Польщі було те, що вона їх отримувала не безпосередньо від Німеччини, а через СРСР. 16 серпня 1945 р. Польща підписала з СРСР угоду про відшкодування збитків, заподіяних німецькою окупацією, яка регулювала розмір і порядок пільг для Польщі. Керівники СРСР пояснили польським представникам, що у сумарному вимірі отримані Польщею території переважають грошові еквіваленти інших репарацій, на які вона могла б розраховувати. Вірогідно, це були переконливі аргументи, оскільки вже 23 серпня 1953 р. Рада міністрів ПНР підтвердила той факт, що Німеччина вже задовольнила репараційні зобов'язання і що уряд Польщі постановив відмовитися з 1 січня 1954 р. від випла-

ти компенсацій Польщі. Таким чином, у 1953 р. уряд ПНР відмовився від репарацій з Німеччини. Документ набрав чинності з 01 січня 1954 р. Однак, владні структури Польщі знову й знову повертаються до цього питання.

Поза німецьким вектором політика Республіки Польща у сфері історичної пам'яті сконцентрована на питанні злочинів Радянського Союзу: справа Катині, загарбання польської території напередодні Другої світової війни тощо, а також радянського режиму у 1944–1989 рр.

Відповідно до Закону про Інститут національної пам'яті від 18 грудня 1998 (пол. *Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucji Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*) був створений Інститут національної пам'яті – Комісія з розслідування злочинів проти польського народу (ІНП) (пол. *Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu* (IPN) – науково-дослідний інститут у Польщі з функціями слідства і обвинувачення.

Інститут національної пам'яті Польщі розпочав широку кампанію з виявлення і розкриття злочинів проти польського народу працівниками силових структур самої Польщі. Сьогодні у першочергово розглядаються справи перших осіб держави періоду «соціалістичного будівництва», серед яких і справа генерала Войцеха Ярузельського.

Особливого розмаху питання політики пам'яті про Другу світову війну досягло у період президентської кампанії і наближення виборів, які відбулися у жовтні 2023 р. Польська ідеологічна машина шукала «ворогів», до яких зараховано й українське підпілля періоду війни, та намагалася грати на струнах історичної пам'яті старшого покоління. Нещодавні заяви деяких представників владної верхівки були спрямовані і проти українських біженців, перебування яких в Польщі подавалось як обтяжливий для державного бюджету елемент і результат економічної кризи. Хоча матеріальна підтримка українським біженцям надходила з бюджету Європейського Союзу.

Польські ЗМІ задля залякування незаможних верств населення маніпулювали кількісними даними щодо українців, число яких за ЗМІ зросло до 6,5 млн осіб, хоча за офіційними джерелами наших громадян в Польщі виявилось менше півмільйона.

Висновки та рекомендації.

Питання історичної пам'яті завжди були болісним елементом взаємовідносин європейських пограничних народів, оскільки й до сьогодні містять низку нерозв'язаних питань, пов'язаних із масовим злочином.

Хоча зазначені проблеми частково досліджувались, однак закритість архівів, засекреченість багатьох документів, утаємниченість роботи Інституту національної пам'яті перешкоджало повноцінній роботі над цими питаннями ученими і аналітиками обох держав.

Вчасно не досліджувані історичні прогалини, неоприлюднена інформація породжували відповідні політичні спекуляції навколо проблем пам'яті Другої світової війни, що активно використовувалось антиурядовими колами під час боротьби за голоси виборців.

Необізнаність з об'єктивними фактами, закритість пошуків додавали негативних аргументів протестному блоку, який існує практично у всіх демократичних державах Європи. Це вносило дезорієнтацію в політичні уподобання польського соціуму, поглиблювало недовіру до влади, впливало на громадську думку в цілому.

Не применшуючи результатів позитивної діяльності Інституту національної пам'яті, зазначимо, що методика його роботи отримує багато нарікань. Акумулювавши в своїх архівах всі документи силових органів і частини зарубіжних архівів, ця громіздка структура, яка на сьогодні розрослась до кількох десятків тисяч працюючих чиновників з відповідними пільгами і вищою зарплатою, перетворилась на своєрідну палицю покарання, яка почергово висмикує «розголосі» справи і піддає їх засудженню (при цьому механізми виправдання і людей, і пам'яті не розроблено). Поляки старшого і середнього покоління з колишніх польських адміністрацій перебувають під постійним моральним тиском і загрозою покарання (заохочуються анонімні доноси тощо), «домокловим мечем», який може опуститися на будь-яку голову. Така ситуація – боятися влади – не сприяє зцементуванню суспільства.

Особливо активно використовуються зазначені проблеми під час економічних криз і в періоди зростання інфляції, загострення соціальних негараздів (проблеми із системою охорони здоров'я, соціальними виплатами, складнощами з пенсійними забезпеченням тощо).

Протистояння Польщі і Німеччини у питаннях історичної пам'яті можна також пояснити різними ваговими категоріями економік двох держав. В Республіці Польща, економіка якої значно поступається німецькій, на всіх рівнях соціуму уважно спостерігають за станом справ у ФРН, політичні й економічні успіхи якої подаються польськими політиками і розкручуються з боку ЗМІ далеко не з позитивним підтекстом. Тут присутня і певна заздрість, і неможливість економічно наздогнати німецьку економіку, яка в рази випереджає польську, що врешті негативно характеризує польську владу в її неспроможності навести лад в своїй державі.

Врахуємо й те, що більшість працездатних поляків виїжджають до Німеччини по вищі заробітки і за кращим соціальним забезпеченням (трудова міграція), що привносить поглиблення майнової нерівності в середовище польського суспільства.

У ситуації, що склалася в Польщі, спостерігаємо низку прорахунків влади як в політиці, так і в економіці. Це і слабкий ВПК, на розвиток якого (терміново «з-за війни росії») було перерозподілено бюджет, зростання безробіття (не розвивається промислова інфраструктура). Це й неякісна і не прозора законодавча система. Слабка централізація влади, де кожне воєводство може диктувати центру свої правила гри. Це і неякісна, дорога і не продумана система охорони здоров'я, коли по операцію треба їхати в іншу країну (оскільки там дешевше і скоріше, а в своїй – черги на два і більше років), це і низькі пенсії і заробітна плата (поляки змушені працювати на 2-3 роботах), а також приховане хабарництво.

Бідність і значний прошарок людей пенсійного віку диктує схеми інформування суспільства, яке обмежено радіо і одним-двома місцевими каналами телебачення. При цьому зазначимо, що міцну позицію в польському інформаційному просторі і нині посідає російська рашатудей, яка розповсюджує антиукраїнську і анти ЄС і НАТО пропаганду на весь польський інформаційний простір.

Українським ученим, зокрема гуманітарного профілю бажано врахувати особливості формування історичної пам'яті польського суспільства.

Дирекція Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» може виступити з ініціативою щодо налагодження співпраці з польським Інститутом пам'яті, де також зберігаються архіви української історії і українського руху опору часів Другої світової війни. Прозондувати зазначене питання в Посольстві РП в Україні.

Долучити до двосторонньої співпраці німецьку сторону (або до співпраці з німецькою стороною долучити польську), що сприятиме:

- налагодженню наукових контактів між нашими країнами;
- зменшенню напруги в зазначених питаннях між німецькою і польською сторонами;
- сприятиме нашому Інституту розширити наукові дослідження в гуманітарній сфері.

7.10. Чекаленко Л.Д. Архітектура простору пам'яті: сучасний підхід у Республіці Польща

Повертаючись до недавньої європейської історії, зазначимо, що наприкінці минулого століття в інтерпретації різноманітних подій здавалось би склався певний консенсус взаєморозуміння між народами. І цементуючим чинником цього консенсусу виявилась, у першу чергу, економічна стабільність провідних європейських держав, і на цьому фоні – реанімація проблематики Голокосту, яка фактично поєднала різноманітні течії і ідеології в пориві всезагального засудження.

Розпочала цей процес Західна Німеччина, канцлер якої Віллі Брандт віддав шану закатованим євреям в роки Другої світової війни – опустився на коліна перед пам'ятником героям Варшавського гетто; продовжився цей процес у Франції, коли президент Жак Ширак визнав відповідальність французів за депортацію євреїв до таборів смерті; а в центрі Берліна біля Бранденбурзьких воріт побудовано гігантський меморіал знищенням євреям Європи.

В роки вшанування пам'яті Голокосту іншим державам навіть не спало на думку порушувати питання щодо власної трагедії своїх народів, які не менш постраждали під час Другої світової війни. Навпаки, будь-які спроби нагадати про таке викликали хвилю засудження і незадоволення з боку єврейських міжнародних організацій, і найактивніше з боку Ізраїлю і США. Така позиція деякими аналітиками пояснювалась нездоровою конкуренцією за додаткові кошти від провідних країн, що визнали свою провину за злочини Другої світової війни.

Як зазначає російський історик Олексій Міллер, в тих умовах (початку 2000-х), коли майбутнє здавалося безхмарним, а глобальна лідерська роль Євросоюзу – незаперечною, європейцям було легше визнати необхідність покаяння за минулі гріхи.

Однак емоційний тиск єврейського лоббі не допоміг. Слідом за широкою кампанією засудження Голокосту по всіх країнах розпочався активний рух із розвінчання злочинців і розкриття злочинів щодо власних втрат і страждань західноєвропейських народів. Складалося враження, що саме Голокост розкрив скриню Пандори – накопиченого людством негативу: усіляких образ із поправлення гідності, ненависті до колишніх катів, нелюдське поводження, знущання і смерть.

І багато країн почали вибудовувати власну Стіну плачу за загиблими, створювати відповідні меморіали вже своїх національних жертв, відкривати наукові центри і інституції із вивчення трагічних

сторінок життя власного народу і написання власної вже «нової» історії.

У нових історичних описах, створених вже в посткомуністичних країнах Європи, головною жертвою визнано народ, який страждав від комуністичного гноблення – у нашому українському випадку – московського тоталітаризму. Кожна з пострадянських країн сама обирала напрями досліджень і формулювала відповідні цілі, на які призначалися вагомі грошові гранти також від центральних європейських держав. Правда, така політика не стосувалася Східної Німеччини, яка була поглинута західною частиною і змушена була сприйняти правила гри нової метрополії. При тому було проведено безжалісну чистку учительських кадрів з історичних дисциплін та гуманітарних наук в цілому, не згадуючи вже про дипломатичний корпус, політичну номенклатуру тощо.

Таким чином сьогодні по всій Східній Європі успішно здійснений «ЕКСПОРТ ПРОВИНИ», що прямо суперечить колишній європейській культурі пам'яті – привчати людей думати про власну відповідальність.

Важко пояснити, чому німецьке поняття *Geschichtspolitik* – історія політики, створене для засудження певних прийомів політизації історії, було реанімовано в позитивному значенні, як ідеологія, яка підносить прославляння власного минулого як головного способу формування ідентичності.

Чому і як *polityka historyczna* перетворилася в Східній Європі в ідеологічний стандарт політики пам'яті?

В результаті Музеї геноциду виникли у всіх колишніх країнах соцтабору і радянських республіках: в Угорщині, Чехії, Польщі, Литві, Естонії, Україні тощо. Серед них без перебільшення своїм розмахом, насиченістю та емоціональним впливом вражає наймодерніший у світі Історичний музей польських євреїв «ПОЛІН», побудований в центрі Варшави. В цій культурній установі за допомогою найсучасніших аудіо- та відеозасобів представлено вісім століть спільної польсько-єврейської історії. Історичний музей польських євреїв зведений у центрі Варшави, на площі Героїв гетто. Ця площа займає вагоме символічне місце в історії польських євреїв. Саме тут почалося повстання знедолених мешканців Варшавського гетто проти насильства нацистів. Саме звідси йшли ешелони з варшавськими євреями до нацистських таборів смерті.

«Усяке було: ми були разом і окремо, були сварки та радість, була ненависть та любов, був антисемітизм та філосемітизм. Були ті, хто видавав євреїв нацистам, але найбільше було тих, хто переховував євреїв від гітлерівців у себе дома. Всяке було. Це незвичайне явище,

коли ми сьогодні маємо надію відповісти на питання: чи можливо почати все від нуля між євреями та поляками? Я вважаю – можливо!», – впевнений експосол Ізраїлю в Польщі Шевах Вайс. У 20 млн євро обійшлась ця споруда польському міністерству культури та варшавській мерії, плюс значну частину коштів зібрало єврейство по всьому світу.

Фінський архітектор Райнер Махламакі, який проєктував будинок музею, зробив його у вигляді своєрідних воріт на згадку про легенду, як перед Мойсеєм і його народом розступилось Червоне море. На думку польських коментаторів, це дуже вдала ідея: рідко буває таке, що історію зображують не лише у виставкових залах, а й у зовнішній архітектурі самого будинку.

Перед очима глядача оживає довоєнна варшавська вулиця, звучить єврейська музика, діти бачать розваги своїх ровесників, які жили в той час, із залів ресторанів доноситься навіть запах страв єврейської кухні. Музейних експонатів менше, натомість більше візуалізацій, художніх проєктів – щоби більше впливати на емоції глядача, а менше показувати йому якусь історичну пам'ятку. Використовують аудіо- й відеотехніку, найсучасніші мультимедійні технології. Це поєднується з архівними фондами. Для прикладу, масштабні експонати показують глядачеві у трьох вимірах за допомогою голографічної техніки.

Музеї в інших країнах підхопили ідею варшав'ян, відтворивши власну історію геноциду. «Музей геноциду» у Вільнюсі розповідає про геноцид литовців в роки радянської окупації. За аналогічною схемою побудовані музеї окупації в інших балтійських столицях, які теж наполягають на тому, що жертвами геноциду були титульні народи – естонці та латиші. У музеї «Тюрма на Лонцького» у Львові йдеться про трагедійні сторінки українців, а у музеї «Будинок терору» в Будапешті найбільший зал присвячений ГУЛАГу, а Голокост показаний сухо і традиційно.

Крім музеїв в країнах Східної Європи створено низку державних і громадських установ, діяльність і мета яких істотно відрізняються від західноєвропейських. Показовим у цьому плані є польський Інститут національної пам'яті (ІНП), організований у 1998 р. на основі Комісії з розслідування злочинів проти польського народу. Назва інституту чітко формулює основну мету цієї установи, зразком для якої стала комісія Йоахима Гаука в Німеччині, що забезпечувала збереження архівів служб безпеки демократичної Німеччини (НДР) і доступ до них дослідників.

Однак, польський інститут поза опікою над архівами спецслужб займається розслідуванням злочинів комуністичного режиму і люстра-

цією, на що вказує наявність серед працівників 26 прокурорів. Історики з наукових підрозділів Інституту мають статус державних службовців і отримують вищу зарплату, ніж співробітники Академії наук і університетів. ІНП є сьогодні ключовим центром на ринку спеціальної та популярної друкованої продукції з історії: вже опублікував понад 600 томів матеріалів, видає три наукові журнали. Зовнішнім дослідникам практично неможливо потрапити в архіви інституту, що можна пояснити прихованою конкуренцією за джерела, що приносять дохід.

Після перемоги на виборах 2015 р. партії «Право і справедливість», що отримала неподільний контроль над парламентом і урядом, ІНП має всі шанси реалізувати свій потенціал, оскільки концептуально відповідає ідеологічному замовленню владних структур: обілити – очистити польську сторону від негативу звинувачень у злочинах проти людяності.

Таку концепцію для політиків висувують сучасні автори зазначеної ідеї. «Наша жертвна нація видається [противниками] як нація злочинців, – вважає польський історик Ян Жаринь, що нині став сенатором, – і нам потрібний наступ у сфері історичної політики, щоб відбити ці злісні нападки». Його точку зору поділяє історик Анджей Новак, призначений радником польського президента з питань історичної політики.

Мотиви, що спонукали істориків заявляти подібне, відомі: єврейське населення і політики Ізраїлю порушили питання відповідальності поляків за геноцид євреїв під час Другої світової війни (трагічна сторінка в м. Єдвабне та ін.).

Однак, в ситуації, що склалася, тривожить інше – застосування з боку Польщі відомого ідеологічного засобу: зміщення основних акцентів, підміна понять і перенесення відповідальності на інших.

Чому відповідний «наступ» польської сторони відбувається у напрямку України, а не Ізраїлю або США? Чому поляки варварські сплюндрували пам'ятні місця загиблих українців? На горі Монастир біля Верхрати знищено таблицю з могили воїнів Української повстанської армії (УПА). Меморіальна дошка на могилі була присвячена жителям навколишніх сіл, які загинули в бою з НКВД 2–3 березня 1945 року. Зірвано вишивані рушники на вшанування загиблих. Увічнення пам'яті на Монастирі було встановлене законно в результаті діалогу Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва (РОПБіМ) із представниками Об'єднання українців Польщі та Всесвітнього об'єднання солдатів Армії крайової (Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej).

Підкреслимо, що у зв'язку з російською агресією в Криму та на Донбасі посилюються антиукраїнські провокації в Польщі. Були нео-

дноразово сплюндровані українські місця пам'яті, хрести, пам'ятники, могили. Однак центральна влада Польщі, Міністерство культури та національної спадщини, Інститут національної пам'яті чи інші органи відповідальні за захист місць пам'яті, не вжили жодних заходів аби виправити заподіяне. Лише в листопаді 2019 р. польські активісти встановили хрест на могилі українців і воїнів УПА на сільському цвинтарі у Верхраті (Підкарпатське воєводство).

Водночас польські державні чиновники переводять згадані події виключно у політичне русло. Представник польського ІНП заявив, що символічні пам'ятники УПА – «формації, члени якої відповідають за злочини проти польського народу на території Польщі, є абсолютно неприпустимими».

Зважаючи на складнощі українсько-польського діалогу, виражені кроки України, роздуми і оцінки щодо історичної спадщини наших народів поступово налагоджують містки взаєморозуміння. Так, у переддень річниці Варшавської битви у більш як у 30 місцевостях Польщі на могилах воїнів Української Народної Республіки запала-ло Полум'я Братерства (Plomien Braterstwa) в серпні 2019 р. Такою ініціативою українська і польська молодь вшанувала пам'ять воїнів та офіцерів Війська Української Народної Республіки, які у 1920 році разом з Військом Польським боронили Польщу від більшовиків.

Польський Інститут у Києві / Instytut Polski w Kijowie 2 червня ц.р. організував виставку, присвячену 100-річчю укладення союзу керівників двох держав Юзефа Пілсудського і Симона Петлюри.

Задля пошуку порозуміння між народами і зняття зайвої напруги до справи активно включилися дипломатичні установи обох держав. Голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович під час зустрічі із надзвичайним і повноважним послом Республіки Польща в Україні Бартошем Ціхоцьким зазначав, що українська сторона готова до паритетної співпраці у сфері збереження пам'яті, налагодження повноцінного діалогу щодо складних сторінок спільної історії, проведення наукових та освітніх заходів, спрямованих на вивчення злочинів тоталітарних режимів, від яких постраждали українці й поляки.

Заступник міністра закордонних справ України Василь Боднар 1 червня ц.р. зустрівся з послом Польщі в Україні Посольство Республіки Польща у Києві / Ambasada RP w Kijowie Бартошем Ціхоцьким. Дипломати обговорили питання налагодження регулярного транспортного сполучення між країнами, спрощення процедур отримання робочих віз та перетину спільного кордону громадянами, укладення угоди в галузі працевлаштування сезонних робітників.

В польському середовищі інтелектуалів і нині переважає думка, що «хоча поляки не є українофілами, однак, стабільна, розвинута

та європейська Україна є в постійних інтересах Республіки Польща (że „nie jesteśmy ukrainofilami», ale stabilna, rozwijająca się i europejska Ukraina leży w najlepiej pojętym interesie RP).

Інша ідея, про яку нагадують в Польщі, запозичена у экс-президента Литви Vytautas Landsbergis, також надає нам можливість тверезо оцінити рівень двосторонніх відносин і зробити відповідні висновки. «Ми не брати, ми – сусіди», – говорив литовський президент стосовно литовсько-польських відносин. Польські контакти з Україною набувають нового і доволі зрілого виміру. Навіть якщо це й початок шляху, ми повинні дружити, не можна забувати, що підтримка добрих відносин лежить в основі польської та української політичної думки, в основі двосторонніх інтересів.

Особливості польського дискурсу.

Термін «історична політика» утвердився в польському середовищі в 2004 році, коли кілька інтелектуалів виступили із закликком виробити і енергійно проводити патріотичну «історичну політику». Правда при цьому історичну політику вони розуміли як боротьбу за відбілювання своєї історії, своєї країни від «чорних плям».

У відповідь на таке відомий польський дисидент Адам Міхнік відверто заявляє, що боровся і боротиметься з такими ідеями щодо історичної політики. І в польсько-українських справах історію часто-густо використовують як інструмент для націоналістичної, шовіністичної політики, що шкодить польським інтересам. В інтересах Польщі є дружні, добрі стосунки з Україною, – говорить А. Міхнік. – Натомість, якщо завжди говорити, що українці постійно мусять вибачатися за Бандеру, за Волинь, за УПА і ще невідомо за що, то це мова конфлікту, а не примирення.

Поляки й українці мають право на правду про свою історію. Навіть тоді, коли ця історія сумна і має чорні плями.

Ми, поляки, маємо чимало чорних плям у нашій історії. Я не люблю пригадувати українцям їхні чорні плями, залишаючи це своїм українським колегам. Я схильний займатися польськими чорними плямами. І ми це робимо.

Висновки та рекомендації.

Загальне спостереження щодо активізації війн пам'яті в Центральній-Східній Європі полягає в тому, що такий тренд викликала активна кампанія рекламування Голокосту. Посилили цю тенденцію загальна економічна криза, політичні негаразди Європейського Союзу тощо.

Особливе занепокоєння викликає характерна для Східної Європи «сек'юритизація» пам'яті, тобто сприйняття дискусій про історію та

колективну ідентичність через призму загрози національній безпеці. У Польщі поняття «історична політика» було замінено на агресивно-інструментальний підхід до минулого. В результаті минуле перетворилося в першу чергу на зброю боротьби на внутрішньо- і зовнішньополітичному фронті. Поняття «історична політика» вживається в Східній Європі переважно в «польському» варіанті.

Ми опинилися в ситуації, коли при спілкуванні істориків беруть верх не правила академічної дискусії, а логіка політичних переговорів. Академічна дискусія, як відомо, будується за законами діалогу, тобто передбачає виразне уявлення своєї аргументації та її фактичних підстав, прагнення бути зрозумілим. Метою ж політичних переговорів є досягнення вигірної позиції, реалізація власних політичних завдань, чому експлікація аргументу тільки шкодить.

Російська агресія проти України посилила антиукраїнські провокації в Польщі. Панічний страх перед Росією змушує шукати іншого ворога поза імперією, тим самим віртуально загравати з тоталітарним російським режимом, оскільки ж не відомо (обережним полякам), як складеться подальша ситуація з Україною.

Напередодні виборів президента з польського боку слід очікувати загострення антиукраїнських виступів, оскільки політичні партії і рухи активно вступили в боротьбу за владу, використовуючи будь-які шанси залучення виборців, зокрема і брутальні (нечистоплотні).

Напружена ситуація у двосторонніх відносинах України і Польщі триватиме до отримання результатів президентських виборів, які, як передбачається, відбуватимуться у два тури (перший – 28 червня 2020 р.). І чим менше голосів за попередніми опитуваннями припадатиме на сучасну владу (про успішні показники антиурядових сил і протестної коаліції вже інформують польські ЗМІ), тим «історичне протистояння» буде запеклішим.

Україні в таких умовах необхідні виваженість і обережність в міжнародних справах.

7.11. Чекаленко Л.Д. Світове місце пам'яті Аушвіц-Біркенау

Расистська та антисемітська ідеологія, яку пропагував Третій Рейх, стала джерелом нацистської політики пограбування, приниження та знищення євреїв. Табір Аушвіц-Біркенау був головним із шести концентраційних таборів смерті, створених нацистською Німеччиною для масового винищення європейських євреїв. Реалізована в таборах антисемітська та расистська політика нацистів призвела до знищення понад 1,5 млн людей, 90% з яких були євреями.

Табір Аушвіц був побудований Німеччиною в окупованій Польщі у 1940 році, як концтабір для політичних опонентів і поляків, пізніше також для радянських військовополонених і для в'язнів багатьох інших національностей. Через два роки поруч був побудований табір смерті Біркенау, який став місцем знищення євреїв з окупованої Німеччиною Європи. За офіційної версією понад мільйона єврейських чоловіків, жінок і дітей і десятків тисяч поляків було також знищено тисячі ромів і сінти, в'язнів з інших європейських країн. Хоча наукові пошуки сьогодення доводять, що точне число жертв комплексу таборів «Аушвіц» невідоме, не в останню чергу й тому, що у 1945 році весь архів табірних документів був вивезений до СРСР, засекречений і поміщений до Державного військового архіву в місті Подольськ під Москвою. Ці архівні матеріали недоступні для дослідників, вони досі не оброблені. На початку 1990-х президент Польщі Лех Валенса на основі розрахунків працівників меморіального музею назвав приблизне число загиблих у таборах під назвою «Аушвіц» – 1,5 млн людей.

Місто Освенцим (*пол. Oświęcim*) для нацистів було стратегічно важливим пунктом, адже тут розташований ключовий залізничний вузол для східних окупованих територій. Берлінські штаби СС та Головного управління безпеки передбачили всі передумови для масового вивезення євреїв у табори смерті зі Старого Рейху, тобто земель Німеччини в кордонах 1937 року. Відповідальним за депортацію був призначений оберштурмбаннфюрер СС Адольф Айхман, який розробив план масового вбивства євреїв, затверджений на Ванзейській конференції 20 січня 1942 р. У 1942–1944 рр. Аушвіц-Біркенау став головним табором масового знищення, де євреїв катували та вбивали за їх расове походження. Водночас, метою існування концтабору Аушвіц було не лише «остаточне вирішення єврейського питання». Викрадене у в'язнів майно, їх безкоштовна праця приносили нацистам величезні прибутки. Аушвіц, без сумніву, був корпорацією, побудованою на геноциді.

Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, проголошений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 01 листопада 2005 р., світова спільнота відзначає 27 січня. Це день визволення бранців нацистського концтабору у 1945 році та знищення Аушвіц-Біркенау.

Розташовані в центрі величезного ландшафту залишки таборів Аушвіц I та Аушвіц II-Біркенау разом із охоронною зоною були внесені до Списку всесвітньої спадщини світової організації ЮНЕСКО як свідчення нелюдського, жорстокого та методичного засобу позбавлення права на життя осіб, яких нацисти вважалися недолюдками. Паркани, колючий дріт, залізничні смуги, платформи, бараки, шиб-

ниці, газові камери та крематорії табору Аушвіц-Біркенау є яскравими свідками політики масових вбивств і примусової праці, що впроваджувала нацистська Німеччина.

В обґрунтуванні вибору ЮНЕСКО йдеться про те, що надання статусу історичної пам'ятки Аушвіцу було не правилом, а скоріше виключенням, оскільки у подальшому вирішено «обмежити перелік подібних пропозицій». Створення пам'ятника було започатковано рішенням польського Сейму від 02 липня 1947 р.: «Територія колишнього нацистського концентраційного табору в Освенцимі разом з усіма будівлями та пристроями, що там знаходяться, зберігається назавжди як Пам'ятник мучеництва польського народу та інших націй». На підставі цього документу у 1947–1999 рр. цей «Пам'ятник» мав назву «Державний музей Освенцим-Бжезінка».

Комітет Всесвітньої спадщини 27 червня 2007 р. на 31-му засіданні у Новій Зеландії змінив назву концтабору на «Аушвіц-Біркенау. Німецький нацистський концентраційний табір смерті (1940–1945)». Нова редакція, запропонована спільно Польщею та Ізраїлем, була прийнята без заперечень. Прохання польського уряду змінити назву мало на меті зняти в назві натяк на польське походження табору. Нова ж назва «віддзеркалює історичну правду про реальну природу табору та пов'язує це місце з нацистським режимом у Німеччині», – йдеться у заяві Міністерства культури та національної спадщини Польщі.

30 жовтня 2017 р. до списку ЮНЕСКО Всесвітній реєстр «Пам'ять Світу» було додано Файли судового процесу над виконавцями злочину і працівниками Освенциму, а саме Матеріали та магнітофонні записи судового процесу над працівниками німецького концентраційного табору Аушвіц-Біркенау, який відбувся у Франкфурті-на-Майні у 1963–1965 рр. Суд засудив до довічного ув'язнення шістьох підсудних, а одинадцять – до позбавлення волі на різні терміни. Хоча вирок, винесений судом, колишні в'язні вважали занадто м'яким, Франкфуртський процес мав величезний вплив на обізнаність західнонімецької громадськості про масштаби злочинів, скоєних німцями під час війни в окупованій Центрально-Східній Європі.

На думку экс-міністра закордонних справ Польщі Владислава Бартошевського – колишнього в'язня табору, «Історія Аушвіцу – це сума особистих історій, страждань і пам'яті. Ми не можемо забувати, що це недоказана історія. Ми вже ніколи не почуємо сотень тисяч голосів тих, кого тут вбили. Зло, яке одного разу лишилося непокараним, може мати нищівну силу. Можливо, саме тому свідки зла повинні про нього говорити, не забувати, що Бог бачить всі наші вчинки».

Історія табору Аушвіц-Біркенау, не зважаючи на всю непосильну важкість горя і злочину, містить вкраплення людської гуманної суті приречених. Це і допомога, підтримка і порятунок одне одного, це і пам'ять про перше кохання, яке люди зберігали все своє життя. Це історія ув'язненої в таборі відомої художниці Діни Готтлібової, яка своїми творами допомогла вижити собі і оточуючим. Акушерка Станіслава Лещинська, яка потрапила до табору за допомогу євреям, врятувала близько трьох тисяч породиць і немовлят. Бранці підтримували одне одного і артистичними заходами. У вільний час в'язні Освенциму потайки влаштовували «мистецькі ранки». Актор і театральний режисер Август Ковальчик писав, що Аушвіц пропонував «розважальні програми» як «сюрреалізм і жакхлівість». У підпільному театрі виступали міми, акробати, клоуни і навіть ілюзіоніст. Колишні ув'язнені підкреслювали, що від жаху існування в тамтих умовах і усвідомлення безвиході, їх рятувала музика.

У Польщі 2022 року було оголошено про створення благодійного фонду на підтримку музею Аушвіц – Auschwitz Pledge Foundation. Метою фонду, на переконання ініціатора – дипломата і колишнього бранця табору Владислава Бартошевського, було підтримати інноваційні проекти, що борються з байдужістю до ненависті в суспільстві, яка може призвести до насильства та навіть геноциду. Фонд розпочав діяльність з видачі грантів у розмірі 30 тисяч євро для трьох проектів і поступово розширив програму. Перші кошти пожертвував французький банк BNP Paribas. Музей фінансується також польським міністерством культури, однак на реставраційні роботи щороку потрібно 4–5 млн євро. Польський уряд звернувся до світової громадськості по допомогу: В. Бартошевський говорить про необхідність збільшити капітал до 120 мільйонів євро, відсотки від якого підуть на зберігання об'єктів та експонатів музею. 12 країн підтвердили свою готовність внести гроші у такий фонд.

Після довгих попередніх дебатів ЮНЕСКО скасувала мораторій на реєстрацію меморіальних центрів людських страждань. До об'єктів організації вперше внесли воєнні цвинтарі часів Першої світової війни в Бельгії та Франції, пагорби геноциду в Руанді 1994 року та колишній центр тортур в Аргентині. Таке рішення ухвалили 15 вересня 2023 року на засіданні Комітету Світової спадщини ЮНЕСКО в Ер-Ріяді в Саудівській Аравії. «Дослідження цих трьох об'єктів знаменує собою новий етап у ролі всесвітньої спадщини в глобальному масштабі», — повідомили представники ЮНЕСКО під час брифінгу. В цілому за нової схеми до Списку об'єктів Світової спадщини ввійшли:

– 139 місць поховань, кладовищ та меморіалів між північчю Бельгії та сходом Франції, де пройшли одні з найбільш кровопролитних боїв Першої світової війни;

– місця геноциду в Руанді — низка пагорбів, на яких у 1994 році бойовики вбили близько 1 мільйона людей;

– аргентинський музей ESMA, який протягом 1976–1983 років був таємним центром для тортур і вбивств противників диктаторського військового режиму.

В організації зауважили, що визнання меморіальних місць на світовому рівні має сприяти розбудові миру. До цього часу єдиними подібними меморіальними об'єктами Світової спадщини ЮНЕСКО були концтабір Аушвіц-Біркенау в Польщі та Меморіал миру в Хірошімі, в Японії.

В Україні чимало трагічних місць історичної пам'яті жертв масових репресій. Під час фашистської окупації Києва Бабин Яр був визначений окупантами місцем масового вбивства євреїв. Саме в київському урочищі окупаційна влада намагалася остаточно вирішити «єврейське питання». За 29–30 вересня 1941 року тут було розстріляно 33 771 особу. Ще кілька масових розстрілів проводили протягом жовтня. Біля урочища гітлерівці створили Сирецький концентраційний табір, у якому загинуло близько 25 тисяч людей. У березні 1942 року нацисти в Бабиному Яру стратили понад 600 членів ОУН. Розстріли тривали до 1943 року, доки німецькі війська не залишили Київ.

Російський загарбник сьогодні безжально знищує цивілізаційний потенціал України, історичні і матеріальні надбання кількох поколінь українського народу. Бабин Яр також зазнав руйнування під час російських атак на столицю України: 1 березня 2022 року російські військові завдали ракетного удару по телевежі в Києві, зазнав ушкоджень і Бабин Яр, під час удару загинули 5 мирних мешканців. Відновлення й збереження Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» переважно фінансується спонсорами. Частка фінансування Михайла Фрідмана та Германа Хана у проєкті становить менше ніж 50%. Більше ніж половина фінансування надходить з України та США: від бізнесмена Віктора Пінчука, українського спортсмена Володимира Кличка, харківського бізнесмена Павла Фукса та президента Всесвітнього єврейського конгресу, бізнесмена й американського політика Рональда Лаудера. Всі донори є членами Наглядової ради Фонду, до якої входять 15 осіб. Всі стратегічні рішення щодо діяльності Фонду ухвалюються Радою колегіально. Співвідношення внесків громадян України, Росії та Ізраїлю і США (ці дві країни разом) складають: 50%/49%/1%.

Війна росії проти України приносить все нові й нові жертви. Ракетний удар агресора по центру Чернігова практично знищив і пошкодив низку культурних історичних об'єктів, серед яких П'ятницька церква, Антонієві печери, Чернігівський обласний академічний музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка та інші. В місті розпочала роботу місія ЮНЕСКО, що планує зібрати відповідну інформацію про пошкоджені пам'ятки. Міністерство культури України звернулось до ЮНЕСКО із закликом позбавити росію членства в організації. Верховна Рада України також звернулася до ЮНЕСКО з подібним проханням. Поза тим, ЮНЕСКО готуватиме звіт про шкоду, завдану російськими ракетними ударами всесвітній спадщині також в Одесі.

Висновки та рекомендації.

Аушвіц-Біркенау – меморіал геноциду євреїв і нищення незліченної кількості людей нацистським режимом Німеччини (1933–1945) є історичним документальним доказом одного з найбільших злочинів, скоєних проти людства.

Це пам'ятник незламності людського духу, який не піддався ідеології німецького нацистського режиму, спрямованого на викорінення з земної кулі рас і народів.

Пропонуємо порушити перед владними структурами питання щодо надання статусу пам'ятки під захистом ЮНЕСКО історичному місцю розстрілу жителів Києва під час Другої світової війни у Бабиному Яру.

Включення українських об'єктів до Списку культурної спадщини ЮНЕСКО надає Україні додаткові юридичні аргументи для збирання доказів агресії росії проти культурної спадщини України. Також відкриває двері для додаткової технічної допомоги, аби реалізувати нові надзвичайні заходи для захисту унікальної спадщини.

З метою увіковічнення пам'яті жертв Геноциду і Голокосту необхідно реалізувати ідею творення пантеону героїв, до якого занести всі героїчні постаті нашого народу, що віддали своє життя за Україну.

В освітньому процесі посилити увагу до виховання покоління в дусі толерантності і поваги прав людини, не байдужого до ненависті в суспільстві, що може призвести до насильства і геноциду, породити нових гітлерів і путіних. У школах і вищих навчальних закладах увести лекційний курс з питань Голокосту і расистської ідеології, як це зроблено в ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

7.12. Вознюк П.Ф. Досвід становлення політики пам'яті в Угорщині: здобутки й прорахунки

Специфіка становлення політики пам'яті в Угорщині визначається низкою історичних обставин:

- спільною для більшості центральноєвропейських націй необхідністю ліквідації спадщини двох тоталітарних режимів – комуністичного та нацистського;

- втратою значних територій та імперського статусу в історично недавньому минулому, внаслідок чого угорці в усіх сусідніх країнах із привілейованої групи перетворилися на національну меншину;

- нарешті, важливим чинником меморіальної політики в Угорщині є значна своєрідність основного населення країни в межах європейської спільноти. Лінгвістично угорський етнос являє собою «острів» (мовний ексклав) у індоєвропейському романо-германо-слов'янському масиві, у культурному плані угорці також зберігають окремі ознаки прадавнього східного походження (у фольклорі, традиціях, побуті).

Угорщина другою серед посткомуністичних держав (після Латвії) законодавчо заборонила символіку тоталітарних ідеологій на своїй території (1993 р.). У 2000 р., під час першого перебування при владі партії Фідес (Fidesz), за використання комуністичних символів (серп і молот, червона зірка) було запроваджено кримінальну відповідальність. У країні було демонтовано всі скульптури соціалістичного періоду, 40 з яких у 1993 р. стали експонатами спеціального музею просто неба у Будапешті.

Найважливіше значення для подолання тоталітарної спадщини в Угорщині має відзначення відповідних пам'ятних дат. Державним святом і вихідним днем є 23 жовтня – дата початку Угорського повстання 1956 р. проти прорадянського режиму. У 1989 р. цього ж дня припинила своє існування соціалістична Угорська Народна Республіка. Відтоді ця дата відзначається як День Республіки або (неофіційно) «день двох революцій». Жителі та гості угорської столиці можуть безкоштовно відвідати музей «Дім терору» та взяти участь у численних меморіальних церемоніях – піднятті національного прапора на площі Кошута, символічному запаленні «Полум'я Революції», різноманітних заходах зі вшануванні пам'яті загиблих тощо. Ліберальна громадськість надає особливого значення героїчній участі у революційних подіях представників єврейської та ромської громад Угорщини. На державному рівні вшановується також пам'ять жертв тоталітарних режимів (23 серпня – день укладення пакту Молотова–Ріббентропа 1939 р.) та Голокосту (16 квіт-

ня – день початку репресій проти євреїв в окупованій нацистами Угорщині у 1944 р.).

У ставленні до подій Другої світової війни у посткомуністичну добу домінує теорія «подвійної окупації», згідно з якою на зміну нацистському пануванню у середині 1940-х рр. прийшов прорадянський режим, практично рівнозначний за своїми негативними наслідками для країни. Тож відповідальність за всі здійснені у воєнний час на території Угорщини злочини проти людства покладається на держави-окупанти – нацистську Німеччину і Радянський Союз. Символом такого підходу став пам'ятник, встановлений у 2014 р. з ініціативи уряду Віктора Орбана в центрі Будапешта: статуя архангела Гавриїла, що зображає постраждалу Угорщину, яку атакує агресивний орел – символ нацизму. Пам'ятник нагадує про події 1944 р., коли німецькі війська окупували територію Угорщини, незважаючи на те, що вона була союзником Німеччини у війні. На «безглуздох і неправедних» угорських втратах (особливо серед цивільного населення) робиться наголос і під час офіційних заходів 13 лютого – у день взяття Будапешта Червоною Армією у 1945 р. Загалом формуванню образу «жертви двох тоталітаризмів» покликані сприяти найрізноманітніші меморіальні практики – від вшанування тисяч загиблих «з вини Гітлера» угорських солдат на Східному фронті до актуалізації пам'яті про жінок, які зазнали сексуального насильства під час бойових дій на території Угорщини. Така «віктимізація» національної історії, не в останню чергу, має «врівноважити» факти угорської співучасті у злочинах нацистів (передусім, у подіях Голокосту), певною мірою знявши з угорців їхню частину провини.

Водночас, легально існують історичні інтерпретації угорських крайніх правих. Приміром, попри часткову заборону влади у Будапешті щороку відзначається «День Честі» – річниця спроби німецьких та угорських частин прорватися з оточеної радянськими військами Будапештської фортеці у лютому 1945 р. Одна з туристичних асоціацій Угорщини навіть організувала 60-кілометровий піший екстрим-тур за маршрутом учасників прориву із відвідуванням військових поховань, де охочі могли поставити пам'ятні свічки на честь загиблих. Водночас, у цьому році правим радикалам протистояли не лише антифа-активісти, а й муніципалітети трьох районів столиці: вони організували вуличну виставку, присвячену пам'яті жертв взяття Будапешта – незалежно від їхньої національності, походження і релігійної належності.

Назагал, політика пам'яті в Угорщині отримала новий імпульс із утвердженням при владі правоконсервативної партії Фідес у 2010 р. Відтоді у країні триває розбудова «неліберальної демократії» на ос-

нові глибоко вкорінених у національній свідомості і політичній історії цінностей та орієнтацій, які поділяються більшістю суспільства. Серед таких суспільних переконань – почуття національної винятковості угорців (чималою мірою як наслідок їхнього «острівного» положення серед сусідніх європейських народів) та туга за «блискучими» часами великодержавності. Тож чинний урядовий курс передбачає, зокрема, виховання патріотизму й історичної гордості за «Велику Угорщину». Партія Фідес ще від кінця 1990-х рр. пропагувала образ «величного минулого», провівши потужну кампанію з нагоди тисячоліття угорської державності у 2000 р. Національний ювілей увінчався урочистим перенесенням головної монархічної реліквії країни – Корони святого Іштвана (Стефана) – з Національного музею до будівлі парламенту.

Правоконсервативний політичний курс контрольованого Фідес уряду закономірно відзначається підвищеною увагою до меморіальної проблематики. З метою координації діяльності у цій галузі у країні протягом 2010-х рр. створено низку профільних структур – Комітет національної пам'яті Угорщини (Nemzeti Emlékezet Bizottsága), Інститут національної спадщини, Інститут дослідження комунізму, Інститут вивчення історії зміни режиму, Історичний науково-дослідний інститут VERITAS.

Зрештою, здійснювана урядом Фідес меморіалізація образу Угорщини як жертви іноземних окупацій у минулому (османської, австрійської, румунської, нацистської, радянської) покликана закріпити у суспільній свідомості уявлення про унікальну «надцінність» угорської державності, розчинення якої у системі ЄС та «загальноєвропейській ідентичності» є неприпустимим. Причому, якщо антиосманський та антигабсбурзький визвольні рухи глорифікувалися й комуністичною («окупаційною» у панівному нині розумінні) владою, то у посткомуністичній Угорщині відроджується пам'ять про такі періоди національної історії, як консервативний режим Міклоша Горті (1920–1944 рр.), австро-угорський дуалізм (1867–1918 рр.), рання монархія Арпадів (IX–XIII ст.) тощо. Зокрема, у Будапешті у порядку приватної ініціативи, але за негласної підтримки Фідес, встановлено погруддя регента М. Горті (2013 р.) та останнього монарха Австро-Угорщини Карла Габсбурґа (2016 р.).

Жорстка позиція ліберальних кіл та єврейських організацій нерідко змушує лідерів Фідес утримуватися від апології постаті М. Горті, натомість австро-угорська монархія розглядається ледь не як «золота доба» національної історії. Відповідно сприйняття краху Австро-Угорщини внаслідок поразки у Першій світовій війні є контроверсійним: з одного боку після її розпаду було здобуто повну неза-

лежність; з іншого – втрачено імперію, яку угорці творили спільно з австрійцями. При цьому, угорські втрати виявилися у чомусь навіть важчими за австрійські, ставши чи не найбільшнішими з-поміж інших учасників переможеного Четвертого союзу.

Прикметно, що схожа колізія має місце і в Україні стосовно імперського (російсько-радянського) періоду національної історії. Адже попри всю свою складність, ця доба характеризувалася визначними культурними та науковими здобутками українців, їхньою масштабною кооптацією до вищого керівництва та панівних прошарків імперії, а також досі найбільшим розширенням української етнічної території.

В Угорщині воєнна поразка та втрата великодержавності спричинили формування так званого «тріанонського синдрому» – травматичного колективного спогаду про Тріанонський мирний договір 1920 р., за умовами якого країна втратила 72% території та 64% довоєнного населення. Відтак, угорська колективна пам'ять опинилася розірваною між гордістю за «тисячолітню державу» (символ перемоги) і «травмою Тріанону» як наслідком розвалу цієї держави (символ поразки).

За часів другого прем'єрства В. Орбана відбувається справжній ренесанс «тріанонського культу». Табуйована комуністами й ігнорована ліберал-демократами пам'ять про Тріанон нині знову, як і за правління М. Горті, стала наріжним каменем угорської ідентичності та квінтесенцією національної трагедії, на якій будується державна ідеологія. Так, від 2010 р. 4 червня (день підписання Тріанонського договору), що в міжвоєнну добу відзначався як день національної скорботи, оголошено Днем національної єдності, символізуючи єднання всіх етнічних угорців незалежно від їхнього громадянства. Також одне з центральних місць у сучасній меморіальній політиці посідає Музей Тріанону у Варпалоті, заснований у 2001 р. групою правих інтелектуалів та громадських діячів. Музей перетворився на повноцінний культурний комплекс із освітнім центром, власним магазином та веб-сайтом. Хоча музеєм керує неурядовий фонд, після приходу до влади Фідес у 2010 р. праворадикальна партія Йоббік домоглася надання закладові державного фінансування.

Важливим інструментом збереження угорської самобутності на втрачених територіях виступає гуманітарний та меморіальний символізм. Приміром, видача перших угорських паспортів угорцям-громадянам Хорватії відбулася у Мохачі, неподалік якого у 1526 р. і 1687 р. відбулися важливі битви з турками, а румунським угорцям – на батьківщині короля Матяша I Корвіна в м. Клуж-Напока (угор. Коложвар). Подібні церемонії мають засвідчувати збереження Угор-

щиною пам'яті про минуле та прагнення підтримувати її і надалі. Значного поширення у країні набули «неофіційні» географічні карти «Великої Угорщини». Одну з таких карт, виткану на килимі, угорська делегація подарувала головному офісу Ради ЄС з нагоди початку головування Угорщини в ЄС у 2011 р.

Щодо країн, у складі яких нині перебувають колишні угорські території, здійснюються спроби «символічної експансії». Зокрема, у 2013 р. скандалом на межі розриву дипломатичних відносин із Румунією завершилося масове вивішування в Угорщині (зокрема, на будівлі парламенту) прапорів самопроголошеної автономії румунських угорців-секеїв. Конфліктами супроводжувалися встановлення угорською громадою пам'ятника королю Іштвану I Святому у словацькому місті Комарно (угор. Комаром) та відновлення угорських меморіальних об'єктів на українському Закарпатті (монументу на Верецькому перевалі на честь легендарного переходу давніх угорців через Карпати у 896 р. та стели зі скульптурою давньоугорського язичницького символу – птаха Турула – у Мукачевому).

Підтриманню загальноугорської ідентичності й колективної пам'яті сприяє діяльність Всесвітньої ради угорців, де поряд із великими угорськими діаспорами представлені такі реліктові групи, як мадяраби (нащадки угорських військових колоністів османського періоду в Єгипті та Судані), казахський рід Маджар тощо. Одночасно Угорщина активно використовує особливості своєї етногенетичної і духовної спадщини аби утвердитися у ролі унікального цивілізаційного «мосту» між Європою та Азією і культурного «центру тяжіння» для багатьох євразійських народів спільної історичної долі. Свідченням угорських амбіцій у розбудові транскультурної спільності «Великого Турану» (кола етносів, історично пов'язаних із Великим євразійським степом) є активізація контактів із народами не лише фіно-угорської, а й тюркської етнічної належності.

Першим прикладом динамізму та амбіційності міжнародної меморіальної політики посткомуністичного Будапешту стало відкриття у вересні 1994 р. Парку угорсько-турецької дружби у Сігетварі на місці знаменитої битви угорців із турками 1566 р. Створення і композиція цього культурного об'єкта сповнені символізмом та алюзіями: його закладено на 500-й рік народження султана Сулеймана I Пишного там, де за легендою було поховане його серце (султан помер від природних причин під час облоги Сігетвара). У 1996 р. у парку було побудовано питний фонтан в османському архітектурному стилі, плитка і мармур для оздоблення якого були надіслані з Туреччини. Центральним елементом парку є розташовані поряд скульптурні зображення облич султана Сулеймана Пишного та загиблого на

полі бою очільника угорських оборонців Сігетвара графа Міклоша Зріньї.

Нині налагодженням контактів із тюркськими народами опікується фонд «Туран-Угорщина». У країні регулярно проводяться «всесвітній Курултай гуно-тюркських народів» й інші фестивальні заходи «туранської» культури. Зокрема, на Курултаї 2018 р. були представлені 27 тюркських етносів, а почесний гість заходу, спікер угорського парламенту від Фідес Ласло Кевер у своєму виступі назвав угорців «найзахіднішим народом Сходу», що він «попри прагнення певних кіл приховати істинне коріння мадьяр, ніколи не забуває своїх східних братів і центральноазійську прабатьківщину». Такі «туранічні» мотиви в угорській колективній пам'яті сягають ще так званого «гунського міфу» – поширеного серед освічених прошарків середньовічної Угорщини ототожнення своїх предків зі стародавніми гунами вождя Аттіли, а також реальних історичних зв'язків угорців із народами Великого Степу.

Загалом, у гуманітарній і, зокрема, меморіальній політиці сучасної Угорщини поєднуються дві традиції угорської ідентичності – християнсько-монархічна та націоналістична (з турансько-язичницькими елементами). Попри деякі досить ексцентричні вияви (як-от виконання у будівлі парламенту шаманського ритуалу навколо Корони святого Іштвана під час одного з «курултаїв гуно-тюркських народів»), такий підхід передбачає досягнення «кумулятивного ефекту» у справі внутрішньої легітимації національної винятковості та особливої цивілізаційної місії угорців і винесення цих ідей на міжнародний рівень.

Висновки та рекомендації.

Сильними сторонами меморіальної політики сучасної Угорщини є: досить висока ефективність за співвідношенням «витрати/результат» в умовах обмеженості ресурсів; підтримання міцних зв'язків із угорськими громадами в країнах діаспори (передусім у країнах-сусідах), що сприяє етнічній консолідації угорців та збереженню ними виразної самобутності у демографічно домінантному іноетнічному оточенні; розбудова масштабних проєктів взаємодії різних народів на основі звернення до спільного історичного досвіду та колективної пам'яті («туранський» напрям).

Головним проблемним аспектом угорської меморіальної політики залишається її міжнародна конфліктогенність. Перманентне привнесення ідеологем «тріанонської травми» та «розділеного народу» у надзвичайно чутливу сферу національної пам'яті періодично спричиняє ускладнення у відносинах із сусідніми державами, де

наявні чисельні угорські громади (Румунія, Словаччина, Україна). Тож у своєму закордонному вимірі меморіальна політика сучасної Угорщини демонструє як гідні уваги приклади плідної співпраці з віддаленими країнами, так і прецеденти створення необов'язкових проблем у відносинах із безпосередніми сусідами.

Використання транскультурних меморіальних практик може бути актуальним і для України, зокрема у контексті ініціювання Києвом нових вимірів співпраці причорноморських («понтійських») країн, які, так само як і «туранські», мають масив спільних історичних спогадів – принаймні від скіфських до османських часів. Потребує вивчення й угорський досвід меморіальної інкорпорації імперського (австрійського) періоду національної історії, оскільки Україні вкрай важливо не допустити монополізації пам'яті про українські здобутки російсько-радянської доби нинішньою Росією.

7.13. Ткаченко В.М. Російська трансформація повоєнної пам'яті: від «ніколи знову» до «можемо повторити»

19 травня 2022 року в газеті The New York Times було опубліковано колонку професора історії Єльського університету, доктора наук Тімоті Снайдера під назвою «Ми маємо сказати це вголос: Росія – фашистська держава». Високе Слово Науки щодо фашизації Росії і психічного розтління її керівника наразі було промовлено авторитетним вченим чітко й однозначно. Воно в певному сенсі відкрило шлях до подальшого аналізу – осмислення й переосмислення фашизму як складного ідейно-політичного феномену. А початок дискурсу було покладено в першій же фразі американського професора: В Радянському Союзі «фашизм як ідея ніколи не був переможений». Ніхто так і не спромігся визначити, що ж означало це поняття стосовно сталінського режиму. По суті справи «фашизм перетворився у оболонку, котру можна було наповнити будь-яким змістом».

Якщо з ідеологією фашизму такі складнощі, то постає питання про визначальний контрапункт політики і практики фашизму. Як про це писав нині популярний в Росії нацистський мислитель Карл Шмітт, реальна практика фашизму починається із втілення у політичну риторичну країну поняття «ворога». Більшовизм у цьому відношенні посів чи не чільне становище у знищенні «класових ворогів» – буржуазію, підприємців, власників сільських господарств, інтелігенцію й духовенство. Власне радянські ідеологи стали називати ворогами й фашистами усіх, «хто проти нас».

Наразі, пише Тімоті Снайдер, «українці були оголошені “нацистами” просто тому, що відмовилися визнати себе росіянами і вчинили опір». На себе ж путінська гвардія нап'яла тогу «антифашистів». В такому контексті втрачає смисл будь яка наукова полеміка, коли на всіх, хто «проти Путіна» наліплюють ярлик «фашизму».

Важливо, що цей алармістський рефрен щодо загрозового процесу «фашизації Росії» пролунав з трибуни впливової газети Америки на повен голос. Прикладом високого градусу цієї публікації може служити хоч би й таке судження: «Фашисти, що називають фашистами інших, – це фашизм, доведений до нелогічної межі у своєму поклонінні перед ірраціональним».

Заклик Тімоті Снайдера обумовлювався високим ступенем російської загрози: «Це фінальна точка, в котрій мова ненависті вивертає реальність навизоріт, а пропаганда перетворюється на чистої води заклинання. Це максимальне торжество волі над мислю. Назвати фашистами інших, будучи фашистом, – в цьому полягає основа путінського методу. Американський філософ Джейсон Стенлі називає його «підривною пропагандою». Я запропонував термін «шизофашизм». В українців є більш елегантне визначення – вони називають його «рашизмом».

Сам термін поєднує в собі слова «Russia» і «фашизм», у ньому асоціативно прослуховується співзвучність зі словами «фашизм» і «расизм». Він передає собою сучасний стан сприйняття путінізму як ідеології, політики й практики, що складає собою свого роду амальгаму основних принципів фашизму і сталінізму. Наразі цей термін зустрічає спротив з боку російських ліберальних кіл, – мовляв, не усі ж з цією владою згодні.

На заклик з боку американського науковця доцільно розглянути й точку зору деяких представників російської науки. Йдеться, звісно, не про кремлівську гвардію – спеціалістів по обдурюванню населення. Однак є й ряд поважних дослідників, визнаних в академічних колах Росії, які здебільшого емігрували на Захід. Так, В'ячеслав Іноземцев – відомий російський економіст, соціолог, ліберальний громадський і політичний діяч, член наукової ради «Российского совета по международным делам». Він один із перших російських науковців, що порушили питання про фашизацію Росії. У 2016 році на форумі пам'яті Бориса Немцова в Берліні він висловив думку, що в Росії складається «м'який варіант фашистського режиму». Тобто, проблема була поставлена, але у дещо пом'якшеній формі – адже мова йшла про країну його тодішнього проживання.

У визначенні основних параметрів цього «лайтфашизму» В. Іноземцев називає: одержавлення економіки й перетворення Росії в

корпорацію; посилення націоналістичної риторики і настирливе протягування ідеї народної єдності; пропаганда єдності між партією, народом і вождем; нав'язливе порушення питання про доцільність справедливого насилля, навіть коли воно й незаконне, але йде нібито від імені народних мас; курс на згуртування держави й певних фінансових еліт заради досягнення єдиної цілі, визначеної лідером нації тощо. Що вже говорити про дрібніші ознаки фашизації – про культ маскулінності вождя, про пріоритет вольових начал у визначенні політичного курсу, про забезпечення державою згуртованості й стабільності суспільства.

Отже, основні параметри суспільства засвідчують про наявність «звичайного фашизму». Щоправда привертає увагу одне важливе застереження В. Іноземцева: «Моя думка полягає в тому, що ми сьогодні бачимо – це фактично кристалізація корпоративної держави, котра була в Європі часів Муссоліні в Італії, за часів Франко у Іспанії».

З нашого боку на ці судження шестирічної давності виникає законне запитання – а хіба «Третій Рейх» як нацистська держава не був імперією? Взяти хоча б офіційну назву цього державного утворення – «Deutsches Reich» (Німецька імперія). Чому ж імперськість Росії трактується як нібито запобіжник нацизму?

Після цих заяв багато чого у світі змінилось. В'ячеслав Іноземцев став працювати у Вашингтоні і вийшов із сфери репресивних заходів Кремля щодо науковців. Тож відбулися зміни і в оцінці В'ячеславом Іноземцевим агресивної політики Росії, його оптика бачення проблем теж набула іншого формату. Нині професор вважає, що після нападу на Україну на агресора чигає «серйозна криза, найсерйозніша з середини 90-х років, навіть більш серйозніша 1998 року за масштабами падіння, і за масштабами зниження реальних доходів». Однак сподіватися на вирішальну силу російського народу щодо припинення війни проти України буде марно: «Від них давно нічого не варто чекати. Від них варто очікувати лише більше терпіння й чергових вигуків во славу президента». Те ж саме стосується й ділових кіл Росії: «Нічого не відбудеться». Населення віддавна демонструє свою здатність до виживання – їм доведеться жити з новими цінами й покійно змиритися з перипетіями долі.

Що ж стосується ролі України, то тут у професора В. Іноземцева сталось фундаментальне зрушення. Так, на запитання – «Що може зупинити російську армію і Володимира Путіна» – його відповідь прозвучала чітко й однозначно: «Українська армія й українські добровольці».

Політизація – зброя двосічна. Давно відома істина гласить, «якщо ти не займаєшся політикою, то політика врешті-решт займеться то-

бою». Наразі в Росії домінує тенденція до повної нівеляції громадянина як «людини політичної» і перетворення його на перейнятого особистими інтересами «ідіота». З приходом до влади Володимира Путіна склався негласний консенсус – політика є уділом президента, а народ отримує свою порцію «хліба і видовищ». Під сурдинку розмов про «духовні скріпи», в повсякденному житті сучасної російської людини запанував культ особистого прижиттєвого успіху, трактованого як успіху матеріального, незалежно від способу досягнення рівня добробуту.

З точки зору культивованого в Росії меркантилізму подібна психологічна настанова значимо полегшує життя – варто лише триматися подалі від політики. Однак, зауважує російський доктор історичних наук В'ячеслав Рибakov, «як поступово діюча отрута така система цінностей отруює й руйнує будь-яку людську спільноту, складну соціальну структуру, будь-яку виробничу діяльність. Рвуться зв'язки, втрачають узгодженість колективні зусилля, перетворюючи в лицемірну видимість ненасильницькі, неформальні відносини, що засновані на людській надійності, впевненості у партнері, на довірі, добровільній координації, на відповідальності за спільну справу й відчуття обов'язку».

Аналізуючи практику путінського режиму, відомий російський соціолог Лев Гудков зазначає, що нинішня Росія не має нічого спільного із демократичною моделлю Сеймура Ліпсета. І навпаки – в практиці путінського режиму відтворюються тлумачення Карла Шмітта, висунуті ще у 1927 році. Так, Росія традиційно віддає перевагу в суспільному процесі не пошуку компромісу, а застосуванню технологій політичної мобілізації – тотальної, масової, негативної мобілізації.

Назагал тут панує ідея протиставлення великих груп людей за принципом «свій/чужий», «друг/ворог». В основу масової консолідації путінського режиму покладено «спільність від супротивного». Головна лінія вододілу у цьому суспільстві пролягає між тими, хто представляє державу, і тими, хто наразі складає собою народну масу. За таких обставин, з огляду на російську дійсність, реально «політичною» виявляється лише одна фігура Путіна: «суверен, носій вищої влади, його ознаки – здатність чи право оголошувати (вести, нав'язувати) надзвичайне становище».

Прийняття у 2020 році поправок до Конституції РФ щодо необмежених термінів правління Путіна – яскраве тому свідчення. І це стосується не лише внутрішньої політики, але й активно проєктується на політику зовнішню, що робить їх тісно взаємопов'язаними. Трактуючи поняття «політичний», Шмітт мав на увазі насамперед *jus belli* – право оголошення стану війни і готовність вдатися до на-

силля як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики. Путін користується цими прерогативами практично безконтрольно. Він одноосібно визначає «хто є ворог внутрішній, і хто є ворог зовнішній». Саме до цього закликав у свій час Карл Шмітт: «Держава як найвища політична єдність сконцентрувала у себе неймовірні повноваження: можливість вимагати від тих, хто належить до власного народу, готовності до смерті й готовності до вбивства, а також можливість убивати людей, що стоять по боці ворога».

Висновки та рекомендації.

Ідеологічні засади «руського мира» складає рашизм. Сутність цієї ідеології чітко визначена у статті 2 Закону України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символики воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» № 2265-IX від 22 травня 2022 року: «Політичний режим Російської Федерації є нацистським за своєю суттю і практикою та ідеологічно наслідує націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим».

Світ має усвідомити, що в основі рашизму, який уже цілком сформувався в офіційну ідеологію, лежить заперечення «сили права» й утвердження «права сили», неповага до суверенітету сусідів і самоствердження через свавілля та насильство. З одного боку, рашизм відрізняє агресивна ненависть до інших людей. З другого боку, в першоосновах рашизму закладена лицемірна ідеологія «богообраності росіян», сповідувана Російською православною церквою. Назагал рашизм є еkleктичною сумішшю великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим і мракобісного православ'я. Віддаючи перевагу примітивним маніпуляціям, рашизм відкидає демократичні процедури, зневажає особистість та придушує етнічні меншості. Рашизм маскується під антифашизм однак несе в собі фашистську сутність. Щоправда, на відміну від тоталітарних диктатур Гітлера і Сталіна, рашизм зорієнтований на пасивність, а не активність мас.

Українське суспільство покладає надію на те, що міжнародне співтовариство широко приєднається до визнання діючого політичного режиму Росії злочинним, самої Російської Федерації – державою-терористом. Всі ті злочинні дії, вчинені органами держави-терориста та її політичним і військовим керівництвом під час повномасштабної збройної агресії РФ проти України слід осудити як геноцид українського народу, пронизаний ідеологією рашизму. Верховна Рада України також звертається до держав світу із закликом об'єднати

зусилля для подолання загроз, що становлять для миру й безпеки діючий політичний режим РФ, культивована ним ідеологія і практика рашизму.

7.14. Шморгун О.О. Консолідуєчий потенціал політики пам'яті в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: уроки для України

Історична пам'ять німецької, австрійської, угорської, чеської, сербської, болгарської, хорватської, польської, албанської націй, а також громадян новостворених держав Чорногорії, Боснії і Герцеговини, Північної Македонії, Словенії, Словаччини, Косово та споріднених з ними субетносів, попри всі особливості їх етнокультурних традицій, містить багато спільного. Це обумовлено типологічною подібністю багатьох історичних подій на загальноєвропейських теренах починаючи з часів Середньовіччя. Водночас, національний характер етносів, що проживають у досліджуваному регіоні, багато в чому, споріднений з ментальністю українського народу. Адже західна частина української території протягом тривалого часу була долучена до надзвичайно складних процесів формування політичної карти модерної Європи.

Але ще більшою мірою ця подібність обумовлена спільною історичною долею України та європейських країн, які в минулому, під гаслом «розділяй та владарюй», неодноразово ставали жертвами традиційної імперської політики взаємного стравлювання представників нетитульних етносів між собою. Тим більше, що перебування у статусі поневолених народів, зазвичай пов'язане з економічним відставанням бездержавних спільнот та згасанням їх мови і культури, нерідко породжує своєрідний комплекс національної меншовартості, який лише посилює взаємні образи та претензії. Зрозуміло, що закарбувавшись у національній історичній пам'яті, подібні колективні спогади аж ніяк не сприяють розвитку налагоджуванню добросусідських відносин зі своїми геополітичними сусідами.

На жаль, не виправдались і сподівання представників багатьох етносів Центральної та Південно-Східної Європи та, звичайно України, на допомогу розвинених капіталістичних країн Європи, а також США, у побудові власної держави за підсумками Першої світової війни. Адже, під прикриттям проголошеного В.Вільсоном привабливого гасла про право всіх без виключення націй на самовизначення, країни-переможці, насправді, передусім переслідували власні геополітичні та репараційні інтереси.

Зокрема, з метою створення територіального буферу між більшовицькою Росією та Німеччиною тими, хто диктував нові правила геополітичної гри для Європи, було запроваджено безпрецедентне дискримінаційне перекроювання європейської карти, внаслідок якого виникли нові кордони, залишивши велику частину титульних етносів за межами своїх держав. Одночасно, посилювалась дискримінація багатьох національних субетносів (українська меншина зазнавала утисків відразу у декількох країнах Європи) і, навіть, було створено, фактично, штучне державне утворення під назвою Чехословаччина. Зрозуміло, що всі ці події також фіксувались в історичній пам'яті, негативно впливаючи на формування національного характеру і сприяли продовженню міждержавних конфліктів.

Що ж до українського народу, то загальновідомо, що внаслідок зацікавленості Антанти у традиційному використанні Російської імперії як потенційної противаги всім своїм економічним та воєнним конкурентам на європейському континенті, а також сподівань тієї ж Британії та Франції на виплату будь-якими правонаступниками величезного зовнішнього боргу, створеного царським урядом, Україна, що вже проголосила свою незалежність, на відміну від країн Прибалтики та Польщі, так і не була визнана демократичним світом самостійною політичною нацією.

Навіть за підсумками Другої світової війни, коли було запроваджено новий світовий порядок, що передбачав непорушність існуючих кордонів і, здавалося б, нарешті виникли всі передумови для реалізації базових цінностей західної демократії і правової держави, принаймні у загальноєвропейському масштабі, значною мірою знову відбулось відтворення архаїчних міжнародних стосунків в стилі навіть не політичного прагматизму, а, скоріше, експансіонізму. Адже попри, знищення нацистського тоталітарного режиму та пронацистських урядів у багатьох країнах Східної та південної Європи, а також розпаду, або принаймні, докорінного переформатування Британської імперії, внаслідок таємної домовленості між лідерами західних країн та сталінським режимом, був реалізований черговий, по-суті, імперський поділ Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, більша частина якої опинилась у зоні геополітичного впливу Радянського Союзу.

Причому, подібно до того, як це відбувалось підчас, так званої Мюнхенської змови напередодні Другої світової війни, західні країни, попри проголошення себе носіями вищих засад демократичного ладу, не тільки проігнорували порушення Сталіним обіцянок провести на окупованій території рівноправні і справедливі вибори, але й не надали очікуваної допомоги народам НДР, Угорщини,

Чехословаччини, Польщі, які повставши намагались скинути з себе тоталітарне ярмо.

Особливість ж нинішньої історичної ситуації полягає в тому, що, подібно до того, як це відбувалось і XIX–XX ст., сьогодні не тільки Росія, а й, гегемони світосистемного ядра, ЄС та США випрацювали нові методи вже глобального «фінансового імперіалізму», а тому зовсім не зацікавлені у підтримці процесу націотворення у Європі, особливо Східній.

Відповідно, сприяючи відновленню в історичній пам'яті українців картини нашого трагічного минулого, розвинені країни Заходу, продовжують нав'язувати новоствореним на пострадянському просторі державам псевдореформи, фактично тим самим свідомо підриваючи їх економічний та науково-технічний, а значить експортний потенціал; зокрема, Україну разом з іншими «failed state» – «країнами, що не відбулись», вони заганяють у безвихідне положення вічних боржників міжнародних кредиторів.

Така практика фінансово-лихварського гноблення дозволяє міжнародним транснаціональним кланам, усуваючи потенційних конкурентів на європейському ринку, скуповувати за безцінь природні ресурси, забезпечувати на свою користь відтік капіталу, а також імпортувати з країн – донорів високоякісну робочу силу.

Аналогічні деструктивні процеси, більшою чи меншою мірою, також спостерігаються у Центрально- та Південно-Східноєвропейських (а також Балтійських) країнах. Не випадково, неупереджені західні ж дослідники давно прогнозують, що, за збереження нинішнього статусу європейської периферії, уже за декілька десятиліть з політичної карти, насамперед, Центрально-Східної та південної частини Старого світу зникне більшість нинішніх державних утворень.

Тому зовсім не дивно, що в наш час, попри перебування їх країн у статусі постійних членів ЄС, не тільки французькі, італійські, німецькі, австрійські, а й чеські, румунські, польські, угорські, націоналісти, які у останніх трьох країнах знаходяться при владі, не стомлюються попереджати про намагання брюссельської бюрократії, яка, по-суті, є виразником інтересів тіньового паразитичного капіталу, придушити зростання національної свідомості на теренах ЄС.

Також з метою отримання максимального зиску від привласнення за безцінь чужих стратегічних активів, окремі категорії, за допомогою місцевих компрадорських клептократичних кланів, прагнуть здійснювати зовнішнє управління з метою повного контролю над офіційною владою. У випадку України таким унікальним стратегічним ресурсом світового рівня є родюча земля, яка в історичній

пам'яті нашого народу якраз сприймається саме у якості «святині» і, фактично, синоніму державної суверенності!

Більше того, з метою запобігання масових протестів українців, що вже опинились у борговій пастці, під загрозою того, що чергові масові спроби народної непокори ще більше дестабілізують ситуацію в уже частково окупованій країні, і, тим самим, посприяють успішному продовженню російської агресії, лідери сучасної західної метрополії, попри оголошення російському агресору все ще недостатньо дієвих санкцій, в гірших традиціях європейської імперської політики попередніх століть, де факто визнають Росію, яка продовжує активно реалізовувати сценарій так званої фінляндизації України, свого роду «смотрящим» на пострадянському просторі. Зокрема, нещодавно Е. Макрон, у своєму виступі під час відвідування Литви, закликав тих лідерів європейської периферії, які виступають проти агресивної політики «збирання земель», відновити з путінським режимом «конструктивне співробітництво», тим самим, по-суті, розв'язуючи йому руки для подальших злочинних дій.

За подібних обставин зовнішня проєвропейська політика України має бути спрямована на активний пошук спільних точок дотику між нашою державою та всіма європейськими країнами на ґрунті зміцнення державного суверенітету. Це тим важливіше, що брутально розпалюючи шовіністичні сюжети в історичній пам'яті суміжних держав, російські «експерти» та вищі посадовці провокують загострення конфліктів України з її сусідами, практично відкрито пропонуючи як своїм ситуативним східно-європейським союзникам, типу Угорщини, так відносно нейтральним Польщі та Румунії, взяти активну участь у територіальному розчленуванні нашої країни.

Справді, спогади щодо існування, очолюваної польським етносом, багатоетнічної Речі Посполитої, до складу якої входила велика частина України, знову і знову, відтворюють імперіалістичний міф: «Польща від моря до моря». До цього слід додати територіальні претензії, які виникли внаслідок приєднання західних областей компактного проживання етнічних українців до України за підсумками Другої світової війни, а також традиційну дискримінацією по відношенню до української меншини з боку польської держави у XX столітті. Всі ці події минулого, зафіксувавшись в історичній пам'яті поляків і українців як нездоланий взаємний багатовіковий антагонізм на етнодержавному ґрунті, все ще заважають більш тісному співробітництву двох країн.

У зв'язку з цим видається вкрай актуальним звертання саме до консолідуючих аспектів спільної національно – історичної пам'яті України та, як мінімум, східноєвропейських народів. У тому числі

тих із них, з якими, на жаль, у нас сьогодні складаються недостатньо дружні відносини. Насамперед, до подібних історичних сюжетів відносяться століття національної дискримінації, приниження, асиміляції та величезних жертв понесених внаслідок спільного перебування європейських націй, що отримали принизливий статус «неісторичних» у складі інших імперій та держав, і передусім Росії. Тим більше, що в історичній пам'яті всіх цих народів цей період справді постає як боротьба за національну незалежність нерідко одночасно зі східними та західними загарбниками.

Зокрема, надбанням історичної пам'яті обох держав є спільна історична спадщина України і Польщі, які однаково зазнали всебічних утисків та дискримінації після насильницького включення у склад російської імперії та принесли величезні жертви у боротьбі з російським імперіалізмом за власну свободу. Також йдеться про взаємну воєнну співдружність між Угорщиною та Польщею у національно-визвольній боротьбі проти російського «жандарма Європи», що намагався силою задушити національні революції по всій Європі. Не випадково і те, що в цей же період посилилась самодержавна політика мовної та культурної асиміляції України, на теренах якої також активізувались націотворчі процеси, які стимулювали відповідні події в Європі.

Також, варто зберігати пам'ять про нехай і не вдалу, спробу поляків та українців виступити єдиним фронтом у боротьбі з більшовицькою навалою у 20-ті роки минулого століття.

Щодо Угорщини, національну революцію, в якій, на знак солідарності з усіма реакційними силами тодішньої Європи, якраз і придушила царська Росія ще у XIX столітті, то сьогодні її керівництво, передусім на ґрунті прагнення збереження власної незалежності у стосунках з антинаціональними силами в ЄС, поки що проявляє помітну лояльність до путінського режиму. Ось чому, взиваючи до історичної пам'яті цього достатнього гомогенного титульного етносу, також варто постійно нагадувати про цю каральну акцію царизму, внаслідок якої загинули найкращі сини угорського народу.

У цьому ж зв'язку, можна згадати відносно недавню заяву В.Путіна, яку він продовжує повторювати на різні лади, про те, що Розвал СРСР є найбільшою геополітичною катастрофою XX століття. Тобто, нинішній владар Росії сумує за тим самим СРСР, закликаючи до його відновлення, який, знов-таки, за мовчазної згоди західних лідерів, включив до складу «соцтабору» практично всі країни Східної Європи.

Потрібно пам'ятати і про те, що збройне повстання угорського народу проти сталінського режиму, яке в сучасній Угорщині шану-

ється як прояв масового героїзму, гідного назавжди залишитись в пам'яті народу, було придушене з особливою жорстокістю за допомогою застосування регулярних радянських військ. Причому, як відомо, одним з організації масового терору у 1956 році був майбутній глава КДБ та Генеральний секретар КПСС, Ю.Андропов, який фактично започаткував нинішню російську традицію засилля у вищих ешелонах влади спецслужб.

Нарешті, щодо Югославії, керівництво якої, з одного боку, намагалось не допустити західного зовнішнього втручання, а з іншого – проводити незалежний від сталінського диктату курс національного, економічного та соціального відродження, то, як поступово з'ясовується, розв'язана західною коаліцією проти неї воєнна кампанія, на жаль, підтримана офіційним Києвом, насправді переслідувала цілі встановлення західного контролю над Балканами, далекі від реалізації демократичним Заходом оголошеної миротворчої місії.

Чергова війна на Балканах призвела до гуманітарної катастрофи та розпаду федерації, чим викликала закономірну антизахідну налаштованість більшості етнічних сербів, велика кількість яких помилково почала вважати нинішню самодержавну Росію спадкоємцем СРСР часів спільної боротьби з нацизмом. Крім того, подібно до болгар, в історичній пам'яті сербів збереглись уявлення про Росію, як споконвічного друга і, навіть, захисника європейських православних народів у часи їх боротьби з Османською імперією.

Насправді, саме зміст історичної пам'яті європейських народів і, особливо громадян України, незаперечно доводить, що царська Росія та сталінський режим, спадкоємцями яких себе визнає нинішня путінська тиранія, завжди зневажала своїх союзників, використовуючи їх у своїх імперських інтересах. Показовим прикладом може слугувати ненадання Росією воєнної допомоги, передбаченої уставом ініційованого В. Путіним «Союзу Організації Договору про колективну безпеку» (ОДКБ) до якого входить Вірменія, у недавньому широкомасштабному воєнному конфлікті цієї країни з Азербайджаном за контроль над Нагорним Карабахом, що вже назавжди залишиться у пам'яті цього народу як свідчення зрадництва Росії. Класичним блефом був і ельцинський демарш проти сил НАТО – імітація перекидання військ для захисту Сербії від воєнної агресії західної коаліції, яка ні до чого не призвела.

Крім того, історія нескінченних воєнних протистоянь в самій Європі якраз незаперечно доводить велику ймовірність того, що і в наш час територіальний розпад України призвів би до ще більшого посилення загальноєвропейської нестабільності в Європі, оскільки він запустить ланцюгову реакцію, зафіксованих в історичній пам'яті,

взаємних територіальних претензій та минулих непорозумінь між самими європейськими країнами та, в кінцевому підсумку, з великою ймовірністю призведе до остаточного розпаду не тільки ЄС, який сьогодні знаходиться у глибокому кризовому стані, а тієї ж Вишеградської групи.

Висновки та рекомендації.

Враховуючи, що в історичні пам'яті практично всіх Центрально-Східноєвропейських народів, і, звичайно ж, нашої держави, власна національна суверенність та державність є омріяна та вистраждана, Україні варто, намагаючись солідаризуватись з позицією тих потенційних східноєвропейських партнерів, які сьогодні не погоджуються з вимогами глобалістів, спрямованих на руйнування європейських політичних націй та піддають справедливій критиці нинішню модель Євросоюзу. Одна з чергових таких провокацій – погрози з боку керівництва ЄС, за якими маячить постать фінансового магната Дж. Сороса, урізати бюджети Польщі та Угорщини за їх відмову виконувати так звані емігрантські квоти та порушення засад правової держави, начебто пов'язане з дискримінацією сексуальних меншин. Показово, що прем'єр В. Орбан та видатний політик і громадський діяч Т. Мазовецький дали консолідовану відсіч подібним інсинуаціям і погрожують, у разі їх продовження, заблокувати прийняття бюджету ЄС на наступний рік.

Необхідною умовою припинення вкрай небезпечного процесу знищення української етноідентичності є організація тісного співробітництва країнам центру, Півдня та Сходу нинішньої Європи, яка має відбуватись на засадах спільних, емоційно значущих, символів та заповітів національної історичної пам'яті.

7.15. Розумюк В.М. Досвід політики пам'яті в Балканських країнах: українські можливості застосування

Із суто географічної точки зору «балканськими» мали б називатися ті країни, принаймні частина території яких розташована на Балканському півострові. Проте особливості історичної еволюції цієї частини європейської цивілізації призвели до того, що у політичному і культурному розумінні «балканський регіон» виявився значно більшим, ніж у фізико-географічному плані. «Великі Балкани» охоплюють територію Греції, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Хорватії, Румунії, Словенії, Македонії, Албанії, Косова, Боснії і Герцеговини. Також інколи до цього переліку включають Молдову, Кіпр та Угорщину. У

той же час Туреччина, попри той факт, що частина її території знаходиться на Балканському півострові, зазвичай відноситься до не балканських та не європейських країн. Тобто, коли заходить мова про балканські країни, переважно йдеться про держави, які виникли на уламках Османської імперії в Європі, за виключенням самої Туреччини.

З кінця XIX ст. триває дискусія, які народи слід вважати «балканськими». Зазвичай греки, серби, чорногорці, македонці, болгари, албанці, босняки (мусульмани) не заперечують свою балканську ідентичність, на відміну від хорватів, словенців та румун. Так, радикальні хорватські націоналісти наголошують, що їх народ не має нічого спільного з сербами, чорногорцями і босняками, а значна частина хорватських географів взагалі заперечує існування самого Балканського півострова, вважаючи Балкани «виключно геополітичною категорією». Акцентуючи увагу на своїх цивілізаційних зв'язках з Центральною і Західною Європою, хорвати, словенці та румуни відкидають ідею про належність до балканських народів і позиціонують себе як центральноєвропейські нації. Подібне відношення пояснюється негативними асоціаціями та низьким рівнем престижу «балканської» ідентифікації, внаслідок чого у міжнародних ініціативах останнім часом вживається термін «країни Південно-Східної Європи», який має підкреслити європейську приналежність країн Балканського півострова.

Дослідження політики пам'яті балканських країн переконливо демонструє, що вона завжди несла на собі характерний відбиток їх історичного шляху. Безумовно, з одного боку національне відродження і державне будівництво балканських народів відбувалося за типовою європейською схемою: створення концепції вітчизняної історії, кодифікація і впорядкування мови, романтизація і популяризація національної культури (традиційне вбрання, пісні, свята, обряди), вшанування національної символіки, апологія вітчизняних досягнень, створення незалежної держави і церкви. Процес конструювання нації передбачав також придушення всередині країни всіх конкуруючих ідентичностей та зовнішньополітичну пропаганду, на зразок «поширення еллінства» грецьким міністерством народної освіти у середині XIX ст. Але існували і певні риси, які були характерні виключно для балканської державної політики пам'яті.

Першою характерною особливістю політики пам'яті балканських країн слід назвати підкреслений наголос на історичній спадковості. Політичні концепції будь-якої нації вкорінені у сивій давнині, а інтелектуали шукають у «старих добрих часах» приклади для протиставлення «ганебній сучасності», проте у випадку з бал-

канськими націями ми маємо справу з народами, які втратили державність ще у період середньовіччя і відновили її лише в XIX–XX ст., тому для них однією з основних цілей політики пам'яті є обґрунтування свого беззаперечного права на історичну спадщину та власну державність.

Зокрема, авторитетний професор сучасної історії Афінського університету А. Ліакос наголошує, що основний зміст національної ідеології Греції ґрунтується на уявленні про безперервність її існування в якості автентичного соціального і політичного суб'єкту з античних часів та збереженні своєї культури всупереч іноземному пануванню і окупації. Найбільш промовистим прикладом наголосу на історичній спадковості може слугувати Конституція Хорватії, автори якої в першій частині «Історичні засади» обґрунтовують історичне право хорватського народу на власну державу тисячолітньою традицією національної самобутності та розвитком різних форм державності, докладно їх перераховуючи – від появи незалежних князівств у VII ст. до перемоги у Вітчизняній війні 1991–1995 рр.

Балканська історія наочно демонструє, що саме у минулих часах ховається невдоволена *status quo* фантазія, адже, як підкреслював Ф. Ніцше, з плином часу відмінності між тим, що було давно і тим, чого не було ніколи поступово зникають. Подібно до племен Стародавньої Греції, які виводили свій родовід від богів та легендарних героїв, сучасні нації Південно-Східної Європи наполегливо доводять своє походження від прадавніх балканських народів. Болгарський цар Фердинанд вважав себе прямим нащадком візантійських імператорів і на цій підставі претендував на Константинополь (Стамбул), а Н. Чаушеску з підлеглими істориками намагався переконати весь світ, що предками сучасних румун були ромеї (римляни-візантійці).

Найбільш відомим політичним конфліктом за історичну спадщину наприкінці XX – початку XXI ст. стала суперечка між Грецією та Македонією щодо назви останньої. На відміну від звичайних «війн пам'яті», які переважно ведуться на шпальтах газет та екранах телевізорів, ця боротьба від самого початку стала предметом обговорень дипломатів та юристів. Конфлікт розпочався після проголошення у 1991 р. декларації незалежності «Республіки Македонія». Представники Греції заявили протест, оскільки, на їх думку, така назва нової держави була незаконним присвоєнням імені давньої грецької провінції, фальсифікацією історії та латентними претензіями на суверенну грецьку територію. Президент Греції К. Караманліс лаконічно висловив офіційну позицію: «Є лише одна Македонія, і вона – грецька». Греки також заперечували використання національної еллінської символіки (Вергінської зірки) на державному

прапорі Македонії, організувавши у 1992 р. у Салоніках мільйонний мітинг протесту проти використання назви Македонія іншою країною. Спроби дійти компромісу і назвати країну «Нова Македонія», «Славо-Македонія», «Північна Македонія» або «Верхня Македонія» провалилися, оскільки Греція спочатку категорично заперечувала використання будь-якого варіанту зі словом «Македонія».

У результаті в ООН новостворена держава вступила під офіційною назвою «Колишня Югославська Республіка Македонія», а Греція довго не визнавала право КЮРМ на заборонене слово і називала її Республікою Скоп'є. Більше того, упродовж 1994–1995 рр. Греція запровадила проти неї торгівельне ембарго, а у 2008 р. наклала вето на запрошення до НАТО, посилаючись на невирішену проблему з назвою країни. У відповідь Македонія подала позов до Міжнародного суду (Гаага), який постановив, що Греція порушила двосторонні домовленості з Македонією 1995 р., в яких нащадки еллінів зобов'язувалися «не заперечувати проти вступу Македонії у міжнародні, багатосторонні та регіональні організації та інститути, членом яких є Греція, якщо Македонія буде вступати під назвою «Колишня Югославська Республіка Македонія». Разом із тим суд не зобов'язав Грецію відкликати свої заперечення.

Не менш запеклі дискусії досі точаться серед фахових істориків обох країн. Греки наголошують на відсутності переконливих історичних доказів розселення і розвитку македонців-слов'ян на території стародавнього македонського царства, натомість дослідники зі Скоп'є ставлять під сумнів еллінське походження стародавніх македонців та грецький характер їх царства. На думку останніх, Олександр Македонський та його сучасники були нащадками іллірійських племен, і лише в період діадохів почалась поступова еллінізація македонського народу. Ігноруючи неприємні історичні факти та пояснюючи надписи давньогрецькою мовою на гробниці Філіпа II і монетах Олександра Македонського «філеллінськими настроями», сучасні македонці ведуть непримиренну боротьбу за історичну спадщину і славу могутнього завойовника. У Скоп'є іменем Олександра Великого було названо аеропорт, а на центральній вулиці міста встановлено його статую. Оскільки таким чином македонці порушили умови тієї ж Проміжної угоди 1995 р. щодо використання грецьких історичних символів, місцева влада офіційно називає скульптурну композицію «вершник на коні».

Зрештою позиція Греції дещо змінилася, і у жовтні 2013 р. грецькі дипломати запропонували своїм візаві взяти назву «Слов'яно-албанська Македонія». 12 червня 2018 р. уряди Греції та Македонії нарешті дійшли консенсусу щодо назви країни, а 17 червня 2018 р. міністри

іноземних справ Нікос Кодзіас і Нікола Дімітров підписали угоду про зміну назви країни на «Республіка Північна Македонія», при цьому назви, пов'язані з відповідним слов'янським етносом (македонці, македонська мова, македонська культура та ін.) не мали змінюватись. Мінімальною більшістю ця угода була прийнята парламентами Македонії (81 депутат з 80 необхідних) та Греції (153 голоси з 151 необхідних) у грудні 2019 р., а 12 лютого 2019 р. угода офіційно вступила у силу, завершивши тривалий культурно-політичний конфлікт.

Утім, припинення греко-македонської конфронтації з приводу назви країни є чи не єдиним прикладом успішного залагодження історичних суперечок. Лише перелік різноманітних «війн пам'яті» за історичну спадщину як поміж різними балканськими народами, так і у середині національних спільнот може заповнити не одну сторінку. Наприклад, тим же македонським гуманітаріям доводиться тримати інший «фронт» з боку Болгарії. Ця країна офіційно вважає македонців болгарською етнічною групою – невід'ємною складовою частиною болгарського народу, а македонську мову – західноболгарським діалектом, з яких югославська комуністична партія у середині XX ст. «зліпила» фальшиву націю та штучну літературну мову, підкріпивши агресивну пропаганду кримінальним покаранням за демонстрацію болгарської ідентичності. Софія неодноразово офіційно вимагала від Скоп'є припинення дезінформації і фальсифікації болгарської історії, отримуючи у відповідь звинувачення у відсутності поваги до великого і стародавнього македонського народу з його окремою мовою та величною державою.

Другою визначальною рисою історичної політики балканських країн можна назвати поєднання заклику до боротьби із комплексом жертви. Створені у вирі національно-визвольної боротьби проти іноземної окупації і поневолення, балканські держави завжди апелювали до сили зброї. Варто лише згадати традиційні гасла греків (свобода або смерть), македонців (свобода або смерть за Македонію), хорватів (до бою – готові), сербів (лише єдність рятує сербів), болгар (єднання створює силу). Вже згаданий А. Ліакос наголошує, що розуміння пам'яті як опору – центральна метафора політичного життя Греції, яка надає сенс тим культурним практикам, що пов'язані з історією. Концепція пам'яті як опору забезпечувала збереження цілісності грецького соціуму за умов зовнішнього тиску і загрози від більш потужних соціально-політичних суб'єктів навіть при фактичній втраті суверенітету. Це твердження буде справедливим і по відношенню до інших балканських народів.

Сучасні політичні нації та національні держави на Балканах сформувались у процесі національно-визвольної боротьби проти Отто-

манської Порти та жорсткої конкуренції з іншими країнами. Історія безперервного конфлікту у цьому регіоні навіть призвела до появи у тлумачних словниках терміну «балканізація», який визначається як процес «фрагментації великої політичної одиниці на кілька дрібних держав, між якими склалися ворожі відносини». У цей ряд добре вписується і процес «очищення» усього національного життя від будь-яких елементів, які б нагадували про колишню турецьку гегемонію – ліквідація мовних запозичень та географічних топонімів, знищення усіх «місць пам'яті» (за термінологією П. Нора) аж до заміни особистих імен та прізвищ громадян. Після здобуття незалежності подібні чистки постійно проводилися вже по відношенню і до «братніх» балканських народів-конкурентів. Так само цілям національної консолідації слугує зображення власного народу як беззахисної жертви хитрої політики великих держав та хижих сусідів. У колективній пам'яті грецького суспільства ключову роль у представленні себе жертвою відіграють травматичні переживання, пов'язані з другою світовою війною, для республік колишньої Югославії – кривавий розпад федерації, у Румунії та Болгарії «комплекс жертви» виражений значно слабше.

Третьою визначальною особливістю історичної політики балканських країн слід назвати фантастичну мегаломанію та жагу величі, нав'язані правлячими елітами населенню. Некритично запозичивши імперські доктрини великих європейських держав, провладна верхівка балканських країн звалила на тендітні плечі малочисельних народів новостворених країн непідйомний тягар «слави забутих предків», обумовивши ментальний злам свідомості – усвідомлення цілковитої нікчемності у поєднанні з твердим переконанням у власній величі. Ця суміш невдоволених амбіцій, авантюризму та безвідповідальності стала сприятливим середовищем для розв'язання багатьох війн і переворотів, міцно закріпивши за Балканами репутацію «порохової діжки Європи». Спроби реалізації проєктів Великої Греції, Великої Сербії, Великої Болгарії, Великої Румунії, Великої Албанії, Великої Хорватії, Великої Словенії, Великої Македонії призвели до перманентного протистояння із численними жертвами, адже навіть якби Балканський півострів займав вдвічі більшу територію, вмістити таку кількість «величі» він все одно б не зміг.

На відміну від традиційної концепції європейського націоналізму, яка вимагає об'єднання усього народу в межах його етнічних земель в одній державі, балканські очільники (за винятком хіба що Хорватії та Словенії) претендували також і на території, на яких представники їх народу мешкали або дуже давно, або й ніколи не проживали. При-

кладом найбільш вражаючої мегаломанії може слугувати доктрина так званої «Великої ідеї» (Μεγάλη Ιδέα – термін прем'єр-міністра Іоанніса Колеттіса), в якій грецькі інтелектуали XVIII–XIX ст. докладно і розлого обґрунтували імперську долю сучасних еллінів. У різних варіаціях «Велика ідея» могла означати поступове захоплення влади греками в Оттоманській Порті, реставрацію Візантії з центром у Константинополі або відновлення «Великої Греції» (низка грецьких колоній) на узбережжі Середземного та Чорного морів. Як і слід було очікувати, навіть обмежена спроба реалізації на практиці цієї химери прем'єром Венізелосом після Першої світової війни призвела до катастрофічної поразки від турків і жакливої етнічної чистки на узбережжі Малої Азії. Замість анексії Західної Анатолії та Східної Фракії, де частка грецького населення складала близько 20%, Греція отримала 1 млн 200 тис. біженців з цих територій, на яких елліни жили впродовж останніх трьох тисячоліть.

Іншим зразком провінційного балканського імперіалізму може слугувати проєкт Великої Сербії. Від самого початку XIX ст. різні сербські політики розробляли різноманітні концепції об'єднання балканських слов'ян під сербським керівництвом. Найбільш радикальні сербські націоналісти взагалі заперечували сам факт існування хорватів або босняків, витлумачуючи їх як сербів, силоміць навернених у католицизм та іслам. Нарешті, у XX ст. ідеї Івана Юговича та Ілії Гарашаніна було втілено у життя, проте і Королівство Югославія, і Соціалістична Федеративна Республіка Югославія завершили свою нетривалу історію розпадом, жорстокою громадянською війною, кривавою різаниною та етнічними чистками. Так само поразка очікувала Велику Румунію з кордонами на Дніпрі та Велику Болгарію у межах середньовічного Болгарського царства Сімеона Великого. На початок XXI ст. лише албанські націоналісти не просто плекають амбіційні плани, але й ведуть гібридні війни проти своїх сусідів сербів (Косово, Прешевська долина) та македонців (Тетово, Куманово), проте і доля Великої Албанії видається доволі передбачуваною.

Висновки та рекомендації.

Дослідження політики пам'яті у Балканських країнах засвідчує доволі високу її ефективність з точки зору державного будівництва та збереження національної єдності. Відповідно, слід враховувати досвід реалізації балканської моделі пам'яті при розробці комплексної стратегії розвитку політики пам'яті в Україні.

Слід особливо наголосити, що відновлення незалежності та розбудова держави після тривалого періоду перебування у складі іноземних (імперських) політичних структур вимагає прискіпли-

вої уваги до проблем національної культури, а розвиток і творче переосмислення історичної спадщини національною спільнотою потребує належної державної підтримки. Створення умов для формування загальнонаціональної української політичної та культурної ідентичності за допомогою відповідної політики пам'яті та протидія ворожій пропаганді має стати пріоритетом для українського уряду.

Попри суттєві відмінності між Україною та країнами Балканського півострова з точки зору особливостей політичної культури, специфіки історичного розвитку, внутрішньо- і зовнішньополітичних обставин необхідно обов'язково враховувати високий конфліктний потенціал так званих «війн пам'яті» та зважати на небезпеку їх трансформації у справжні міждержавні конфлікти. Створення міжурядових комісій, програм наукової співпраці фахівців гуманітарного профілю, розробка спільних підручників історії можуть стати важливими кроками на шляху до міжнаціонального примирення, проте у пошуках компромісів не можна безкінечно «йти назустріч» опонентам та ставити під загрозу національні інтереси країни.

7.16. Метельова Т.О. Від ізоляції до глобалізаційної єдності: можливості політики пам'яті на прикладі Китаю, Японії та Південної Кореї

На сьогодні кожна країна світу об'єктивно поставлена перед потребою розв'язання двоєдиного завдання у сфері культури: культурної модернізації – виведення виробництва національного культурного продукту на рівень конкурентоспроможності на світовому ринку й водночас – забезпечення збереження й поширення своєї традиційної етнонаціональної культури як чіткого маркера її самобутності. Починаючи з останньої чверті минулого століття, трансформації політики пам'яті, спрямовані на розв'язання цих завдань, притаманні навіть країнам, що раніше вирізнялися потужними автаркічними інтенціями.

Загальні закономірності трансформації політики пам'яті стають очевидними на прикладі Китаю, Японії й Південної Кореї. Для України ця очевидність може слугувати дзеркалом, в якому виразно відображаються об'єктивні процеси, зумовлені потребами ствердження країни на міжнародній арені як привабливої для інших. І, відповідно, розуміння цих закономірностей може сприяти цілеспрямованому формуванню сучасної й ефективної політики пам'яті у нашій країні.

Китай. Від самого початку періоду «реформ і відкритості» (1978 р.) політика пам'яті в Китаї була зорієнтована на внутрішнього й зо-

внішнього споживача і розв'язувала складне завдання: слугувала потужним знаряддям консолідації китайської нації, джерелом зміцнення національної ідентифікації, засобом формування позитивного іміджу Китаю на світовій арені та цілеспрямованого створення ґрунту для досягнення духовно-культурного домінування Китаю у світі – своєрідної культурної китаїзації світу.

Першим кроком, зробленим у тому напрямі ще на початку періоду «реформ і відкритості», було чітке державницьке формулювання завдання підняти загальний культурний рівень країни. Задля того упродовж 1980-х рр. було здійснено масштабне реформування культурної сфери країни – визнано та легалізовано існування комерційних культурних і розважальних заходів, здійснено структурну реформу виробництва національного культурного продукту задля адаптації його до ринкових умов, запущено процес оптимізації функціонування художніх колективів з урахуванням потреби збереження й популяризації історико-культурної спадщини країни. Усебічну державну підтримку отримували передусім ті колективи, які представляли національний художній рівень, або мали особливу історичну цінність і потребували збереження, або перебували в районах мешкання національних меншин, або були експериментальними. За кілька років було зроблено крок і до відкриття китайської культури світу – 1985 р. Китай приєднався до конвенції ЮНЕСКО зі збереження світової культурної спадщини.

У цілому ж 1980-і рр. визначалися легалізацією «культурного ринку», забезпеченням його формування й розвитку нормативно-правової бази та структурними – інституціональними й функціональними змінами в організації виробництва національного культурного продукту. У 1990-х рр. розвинулася практика формування «культурної індустрії» як сфери, продукти якої й насичують культурний ринок. У 2001 р. на офіційному рівні було констатовано, що протягом останніх 20 років у Китаї було створено систему ринку культури, що включає ринки розваг, кіно і телебачення, аудіовізуальних засобів і культурного туризму.

З 1997 р. активно запроваджується система заохочення приватних підприємств інвестувати в культурну сферу. Поступово приватні підприємства перетворилися на основне джерело інвестицій у сфері культури. Результат не забарився: якщо у 2003 р. у країні було випущено 197 фільмів та проінвестовано приватними компаніями виробництво менше третини з них (60), то вже наступного року з понад 100 фільмів уже 80% були вироблені приватними підприємствами. Водночас, бюджетне фінансування культурної сфери було переорієнтовано на стратегічні завдання – будівництво ключових

культурних проєктів, таких як комплексні культурні станції у містах і селах, книжкові магазини у сільській місцевості, безкоштовну демонстрацію фільмів у сільській місцевості. Наприкінці 1990 рр. у країні було відкрито 1743 безкоштовних громадських музеїв і меморіальних залів, здійснено заходи із захисту основних культурних об'єктів та ключових реліквій і нематеріальної культурної спадщини.

Залучення приватних інвестицій у сферу культури та перетворення культурних суб'єктів на суб'єкти господарювання дозволило спрямувати державні асигнування на створення безперешкодного й загальнодоступного користування багатою культурною спадщиною Китаю та його культурними об'єктами. З 2004 р. державні музеї, меморіальні зали та мистецькі галереї поступово запровадили систему безкоштовного відвідування.

З 2002 р. до сьогодні триває новий етап реформування сфери культури, на якому модернізована й трансформована до ринкових умов китайська культура та сучасна культурна продукція почали експансію на зовнішні ринки, заразом цілеспрямовано «експортувати» у країни світу глибинні основи традиційної китайської культури.

Прикметно й важливо, що 2003 р. рішенням ЦК КПК було висунуто концепцію «культурної продуктивності», і вперше з'явився вираз «розвиток культурно-продуктивних сил». Таким чином було здійснене надзвичайно важливе ідеологічне обґрунтування вирішального чинника успішності трансформаційних процесів в інших сферах суспільного життя: культуру було визнано продуктивною силою суспільного розвитку. Відповідно змінилося до неї ставлення з боку державного та партійного керівництва, що відбилося на її фінансовому забезпеченні.

У грудні 2003 р. Китаєм було запропоновано стратегію прискореного піднесення культурного рівня країни у цілому, поєднану зі стратегією культурного «виходу» на світову арену. Китай активно брав участь у міжнародному культурному змаганні і розпочав створення нової моделі багаторівневої зовнішньої реклами та зарубіжної культурної роботи. Широко запроваджуються культурні обміни, спільні з іншими країнами світу культурні фестивалі, взаємні «культурні тижні», «культурні сезони», «культурні роки», проводяться зарубіжні заходи, покликані привернути увагу всього світу до традиційної культури Китаю, такі як святкування «Щасливого китайського нового року» (з 2010 р.), реалізуються міжнародні проєкти з просування китайської книги та проєкт культурної комунікації за кордоном.

З'явилася низка нових гравців на ринку кіно і телебачення, що безпосередньо сприяло процвітанню і розвитку кіноіндустрії Китаю. До 2000 р. щорічне виробництво вітчизняних фільмів стано-

вило менше 100, а вже у 2010 р. сягнуло 526, перетворивши Китай на третього за величиною кінопродюсера у світі. У 2013 р. загальні надходження від демонстрації вітчизняних фільмів Китаю перевищили 100 млн юанів, що змінило схему, в якій імпорتنі блокбастери домінували на китайському ринку.

З 2006 р. захист, відродження, поширення й популяризація національної культурної спадщини Китаю посідають вочевидь провідне місце. У державних документах поставлено конкретні завдання (і відповідно передбачено фінансування) підвищення рівня захисту матеріальної культурної спадщини – удосконалення системи перепису, реєстрації, зберігання та ідентифікації текстових реліквій, проведення перепису рухомих культурних реліквій і складання національних списків культурних цінностей. Удосконалюються охорона й технічне обслуговування матеріальних культурних цінностей, обслуговування всесвітньої культурної спадщини. Визначено необхідним та профінансовано будівництво установ управління матеріальною культурною спадщиною, проведення досліджень і охорона промислової спадщини, народної архітектури, культурних маршрутів та ландшафтів, зміцнення захисту археологічних та культурних реліквій під час будівництва.

Активізуються дослідження про походження китайської цивілізації, результати яких активно популяризуються як у середині країни, так і за кордоном, посилюється захист та здійснюється реконструкція знаменитих історичних і культурних міст і сіл, здійснюється регулювання функціонування приватних колекцій.

Окрему увагу приділено збереженню й захисту нематеріальної культурної спадщини. У цій царині передбачено: вдосконалювати перепис нематеріальної культурної спадщини, скласти атлас її регіонального розподілу, сформулювати стандарти і плани захисту класифікації об'єктів нематеріальної спадщини. Захисту першочергово піддано ті об'єкти, які перебувають під загрозою зникнення, а також проекти й об'єкти з ринковими перспективами. Зроблено особливий наголос на збереженні нематеріальної культурної спадщини етнічних меншин.

У 2010 рр., крім подальшого посилення захисту знаменитих історичних міст і сіл, резиденцій знаменитостей і управління міськими об'єктами, було розширено і реструктуризовано саму галузь управління культурною спадщиною. До її складу увійшли такі спеціалізовані підрозділи як: Спеціальне управління спадщиною, управління спадщиною Гранд-каналу, управління спадщиною XX ст., культурною спадщиною у сільському господарстві, культурною спадщиною Південно-Китайського моря, культурними реліквіями антияпонської

культури, культурною спадщиною «Пояс і шлях», конфуціанською спадщиною тощо.

З прийняттям закону «Про захист нематеріальної культурної спадщини» у 2011 р. виникло широке правове поле для реалізації завдань потужного виходу китайської культури на світову арену. Органами державної влади і місцевого самоврядування було запроваджено заходи із заохочення розвитку культурного туризму у регіонах, створювалися й інфраструктурно облаштовувалися нові туристичні маршрути місцями видатних історико-культурних пам'яток, було розпочато роботу зі створення національних брендів культурної діяльності. Дуже швидко відомими всьому світу культурними брендами стають образи Великої Китайської Стіни, монахів Шаолінь і теракотових воїнів Цинь Шихуанді. Китайські культурні бренди та китайські культурні індустрії використовуються як інноваційні механізми реалізації потенціалу «могутньої культурної держави» у внутрішній і зовнішній стратегіях КНР.

З 2006 р. Канцелярія у справах закордонних китайців при Державній раді КНР реалізує програму «Культурний Китай», що включає у себе низку заходів з просування китайських культурних брендів за кордоном. У рамках цієї кампанії на світових обширах представлено такі культурні бренди як «Барвіста Юньнань», «Китайський конкурс талантів», «Китайська кухня за кордоном», «Китайський Новий рік», «Китайський театр» тощо. Розпочалася робота з підтримки писемних пам'яток – зіставлення, систематизація, анотування, переклад, публікація й дослідження масиву стародавніх китайських книг, а оригінали цих книг відновлюються й захищаються з використанням сучасних технологій. Директивними документами передбачено сприяння використанню інформаційних і цифрових ресурсів для популяризації культурної спадщини, її пропаганди й захисту об'єктів культурної спадщини, культурних ландшафтів і археологічних парків.

У жовтні 2011 р. сформульовано нову стратегічну мету розвитку – будівництво «могутньої культурної держави». Стрімко зростають бюджетні асигнування на культуру, спрямовані на розв'язання стратегічних завдань. Так у 2011 р. фінансування витрат на культуру зросло на 51,25% у порівнянні з попереднім роком, у тому числі: на бібліотечну справу – на 70,55% (більша частина коштів пішла на модернізацію Національної бібліотеки Китаю); на виставки пам'яток культури – на 22% (значну частину цих коштів було витрачено на реконструкцію Національного художнього музею Китаю та його безкоштовну роботу для відвідувачів з 2011 р.). З 2012 р. держава підтримала відкриття безкоштовних для відвідувачів музеїв та ме-

моральних залів (лише у 2013 р. таких відкрито – 1804), понад 40 тис. художніх галерей, бібліотек та інших некомерційних культурних об'єктів, а також обмін культурними інформаційними ресурсами, книжковим фондом у сільській місцевості. Посилено захист ключових національних культурних реліквій, історико-культурних пам'яток і нематеріальної культурної спадщини, охорони та традиційного національного мистецтва.

Згідно звіту Інституту статистики ЮНЕСКО за 2016 р., починаючи з 2010 р., Китай є найбільшим у світі експортером культурної продукції. Причому експортується не лише сучасний культурний продукт у вигляді творів мистецтва, а й його ціннісно-світоглядне наповнення, що живиться багатотисячолітньою історико-культурною спадщиною Китаю. Водночас, починаючи з 1987 р., КНР планомірно розбудовує у країнах світу мережу «Інститутів Конфуція» – центрів вивчення китайської мови й культури. Станом на 2019 р. функціонувало 548 Інститутів Конфуція у 154 країнах світу, у них навчалися 1,87 млн осіб, а викладацький склад налічував 46,7 тис. осіб.

Таким чином, оголошена Китаєм стратегія створення «могутньої культурної держави» вирізняється наступальним характером і спрямована на істотне розширення неформальних кордонів власного суспільства шляхом розбудови китайського «соціокультурного простору» на світових обширах і своєрідної ціннісно-культурної китаїзації світу. Задля досягнення прокитайської соціокультурної ідентифікації у країнах, що належать до зони впливу Китаю, вони піддаються впливу «м'якої сили» китайської культури в її ціннісно-світоглядних виявах, що сприяє формуванню регіональної самосвідомості й ідентичності: у цих країнах пробуджується усвідомлення належності до китайського соціокультурного простору, що є одним з головних факторів його розширення.

Сі Цзиньпін, який з 2013 р. став лідером країни, активно продовжує курс, що отримав назву «поставити старовину на службу сучасності» – ще один напрям політики «м'якої сили». У 2013 р. уряд Китаю запропонував грандіозну ініціативу «Один пояс – один шлях», покликану економічно й культурно з'єднати значну частину світу під проводом Китаю. Реалізація культурного будівництва у контексті цієї ініціативи здійснюється за чотирма напрямками: захист культурних об'єктів зі Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; культурний взаємообмін між державами; посилення торгівлі культурною продукцією; активне поширення творів сучасного китайського мистецтва. Усе це сприятиме формуванню привабливого іміджу КНР. У рамках реалізації проєкту запропоновано для створення віртуального «Шовкового шляху» китайської культури об'єднати в єдине ціле

кращі елементи культури різних країн світу, створюючи культурний продукт, що задовольняє смаки міжнародного ринку і, у той же час, насичений елементами китайської культури. Таким чином, культура Китаю здійснюватиме свій вплив на громадян інших країн світу.

Південна Корея. Зовнішньоторговельні стосунки Кореї та культурні контакти із зовнішнім світом упродовж історії цієї країни не призвели до формування багатого досвіду співіснування з представниками інших культур. З Х ст. тривав доволі стрімкий розвиток національної корейської культури в умовах чітких територіальних кордонів держави з моноетнічним складом. Після прийняття конфуціанства в його національному чжусіанському варіанті (XIV ст.) і перетворення його на офіційну ідеологію держави (яка й склала основу для формування етнічної самоідентифікації корейців та їхнього ставлення до представників інших культур) корейське суспільство набуло замкненого характеру, а культурні контакти із зовнішнім світом не сприймалися як рівноправні.

Початок ХХ ст. позначився поглибленням ізоляціоністських настроїв, мотивованих необхідністю збереження традиційних цінностей: Корея свідомо відмовляється від будь-яких контактів із Західною цивілізацією. Жорстка дискримінація корейців за етнічною ознакою в період японської окупації (з 1910 р.) – аж до заборони спілкування корейською мовою мала зворотній результат – зростання національної самосвідомості корейців та посилення принципів культурної одноманітності та мононаціональності.

Сучасне корейське суспільство, в якому сильні ксенофобські настрої, сьогодні опинилося в умовах невластивої йому раніше відкритості й швидкими темпами прямує шляхом інтеграції до світової спільноти. Одним зі шляхів подолання культурної замкненості називають необхідність запровадження освітніх програм, що з дитячого віку привчали б корейців до культурної толерантності й розповідали про різноманіття культур, підтримку й пропаганду культурної терпимості; формування нової системи цінностей та прищеплення її корейцям.

У квітні 2006 р. корейський уряд висунув концепцію «створення відкритого мультикультурного суспільства» як моделі сьогодишнього розвитку країни. З іншого боку, швидкими темпами відбувається відкриття корейської культурної спадщини для інших культур. Як і у Китаї, ставку зроблено на імплантацію глибинних засад корейської культури іншим народам засобами продукування конкурентоспроможного національного культурного продукту.

З середини 1990-х рр. важливе значення приділено проникненню історико-культурного надбання Південної Кореї на культурні ринки

світу засобами національного кіномистецтва. Для того у закон «Про кінематографію» (1993 р.) внесено положення, яким кіноіндустрію віднесено не до сфери послуг, а до промислової галузі. Визнані як промислові підприємства, організації кіноіндустрії отримали, тим самим, і можливості для ширшого банківського кредитування, і право на певні податкові пільги. Така новація посилила конкуренцію на внутрішньому ринку кінопродукції й сприяла швидкому розвитку якісного корейського кіно з не менш швидким його виходом на світові обшири. З 2000-х рр. корейські фільми почали отримувати призові місця на міжнародних кінофестивалях й користуватися попитом в інших країнах. На сьогодні Республіка Корея проводить кілька міжнародних кінофестивалів: Пусанський міжнародний кінофестиваль, Міжнародний фестиваль фантастичних фільмів у Пучхоні, Міжнародний кінофестиваль у Чонджу і Фестиваль жіночих фільмів у Сеулі.

Загалом із середини 1990-х рр. цілеспрямовано запроваджується проголошений державний курс на стратегічну підтримку національної культури та її міжнародну експансію. Для реалізації цієї мети 1994 р. створено Бюро культурної індустрії, головним завданням якого було просування корейських культурних брендів на світових ринках. Протягом останнього десятиліття влада країни почала активно перетворювати національну культуру на провідний елемент «м'якої сили», створюючи на ґрунті історико-культурної спадщини національні культурні бренди та просуваючи їх у світі. Державі вдалося створити просту й ефективну структуру підтримки своєї культури, за якої міністерство культури підтримує внутрішню індустрію, а міністерство закордонних справ просуває її у світі. І, визнавши культуру виробничою силою й засобом ствердження держави у світі, влада забезпечує зростання її фінансування: бюджет міністерства культури на 2020 рік є рекордно великим – 5,4 млрд дол., що майже на 10% більше, ніж у 2019 р.

У 2000-х рр. гаслом державної політики Республіки Корея стало перетворення її на «культурну наддержаву». Тоді ж створюється Комітет з національного брендингу, діяльність якого спрямована на просування національного культурного продукту на світовому ринку, а 2009 р. – Президентська рада з національного брендингу, до завдань якої серед іншого належить підтримка корейських мовних і культурних центрів у країнах світу. В останнє десятиліття Південна Корея зосередилася на популяризації у світі традиційної корейської культури та культурно-історичного надбання країни.

Японія являє собою ще один приклад замкненого суспільства з його традиціями підпорядкування особи загалу, цінностями колективізму й монокультурністю. Така ситуація зберігалася впродовж

усієї історії країни аж до кінця Другої світової війни. Вибухове економічне зростання в Японії між 1945 і 1989 рр., хоч і спричинило докорінні зміни в суспільстві, однак не підірвало засад корпоративізму та ієрархічних суспільних відносин.

На початку 1980 рр. прем'єр Накасонє проголосив намір зробити Японію «кокусай кока» («міжнародною державою», що відкрита світу). Культурне відкриття Японії світу почалося з реформи освіти та переорієнтацією її пріоритетів на розвиток індивідуальності, підготовку учнів до інтернаціоналізації та реалій глобального суспільства. У 2002 р. у шкільну програму введено період інтегрованого навчання, за якого вивчаються цінності інших культур. Однак, попри проголошені цілі модернізації, освіта Японії досі спрямована переважно на засвоєння кодексу поведінки, властивого японській культурі. У 2007 р. прийнято Основний Закон про Освіту, яким установлюється, що діти повинні виховуватися в дусі поваги до національних традицій і культури. Однак, зусилля зі збереження традиційної культурної моделі, яка ставить жорсткі обмеження на свободу самовираження, не перешкоджає перетворенню японської культури на основний засіб політики «м'якої сили».

Як і Китай чи Південна Корея, Японія цілеспрямовано вдається до політики культурної експансії, використовуючи сучасні технології та культурні формати для виходу власної національної культури на світовий ринок. Японська держава із запізненням дійшла до розуміння значення «м'якої сили» у міжнародній політиці, однак стрімкими темпами почала надолужувати втрачені шанси. З початку 1980-х рр. японська влада бере курс на пропаганду своєї національної культури за кордоном, роблячи особливий акцент на її унікальності та звертаючись до своєї багатой культурно-історичної спадщини. Проте специфічність традиційної японської культури в її архаїчному вигляді ставала на перешкоді сприйняттю її зовнішнім «споживачем».

Для розробки концептуальної основи зовнішньої культурної політики у 2004 р. створено Раду зі сприяння культурній дипломатії, одним із завдань якої було поліпшення іміджу Японії у світі. Керівники Ради зосередили основні зусилля на глобалізації японської культури. Курс японської культурної експансії розбудовано на трьох чинниках: якісно нових технологічних засобах представлення будь-якого продукту, орієнтованості на всі групи і верстви населення, готовності до адаптації матеріалу під будь-які регіональні та місцеві умови.

У 2010 р. Міністерство економіки, торгівлі і промисловості висунуло довгострокову концепцію «Cool Japan» і задля її реалізації створило Управління з просування творчих індустрій як стратегічного сектору культурної політики держави. Таким чином брендинг уні-

кальності японської культури вочевидь вийшов на порядок денний зовнішнього курсу Японії. У червні 2012 р. стратегію «Cool Japan» затверджено на державному рівні. Одним з основних елементів стратегії брендування є поєднання традиційного японського контенту зі споживчими товарами, підключення дистриб'юторів і використання потенціалу регіонів. Пріоритетними напрямками визначено брендинг японських: моди, аніме, кухні, регіональних продуктів, туризму, контенту національного культурного продукту. Просування японського контенту за кордон активно стимулюється державою шляхом надання грантів, підтримки фестивалів японської культури у світі. З цією метою у 2013 р. створено спеціальний державний фонд Cool Japan Fund. Водночас стимулюється робота зі створення й підтримки японських мовних і культурних центрів в інших країнах.

В умовах поширення пандемії уряд Японії зосередив свої зусилля на всебічній підтримці поширення в Інтернеті відеозаписів традиційних японських мистецтв, театральних вистав і концертів, а також встановлення нових зарубіжних каналів поширення японського культурного мистецтва. Наприкінці травня уряд запропонував допомогу у рамках програми, що отримала назву «Проект субсидій на локалізацію та поширення контенту в Японії». Організаторам, які втратили можливість проводити живі заходи, держава субсидує половину їх витрат, або до 50 млн ¥, коли вони відновлюють живі виступи, створюють відеоматеріали і поширюють їх за кордон.

Висновки та рекомендації.

Приклад Китаю, Південної Кореї та Японії засвідчує, що втягання країн у глобалізаційні процеси ставить перед ними завдання створення свого привабливого іміджу на міжнародній арені й об'єктивно штовхає їх до свідомо вибудованої державної політики відкриття своїх культур світу з відповідною переорієнтацією культурної політики країн у цілому та політики пам'яті, зокрема.

Унікальність і самобутність національних культур стають затребуваним світом ресурсом, і їх цілеспрямована маркетингова дозволяє розв'язати низку завдань – як внутрішньополітичних (посилення національної консолідації, передусім шляхом широкої популяризації й внутрішньої пропаганди своєї історико-культурної спадщини та формування гордості за свою націю), так і зовнішньополітичних – через використання історико-культурної спадщини як основного засобу поширення свого ціннісно-світоглядного впливу на геополітичне довкілля.

Відкриття національної культурної спадщини для інших культур та імплантація її глибинних засад іншим народам здійснюються

передусім засобами продукування конкурентоспроможного національного культурного продукту, для чого відбувається істотна структурна перебудова культурного виробництва на засадах створення внутрішньої конкуренції виробників культурного продукту і запровадження різних форм підтримки (грантової, пільгової, кредитної тощо) тих з них, які вирізняються інноваційністю та якнайширше використовують сучасні аудіовізуальні та інформаційні технології, оперуючи при тому як «матеріалом для виробництва продукції» маркерами й брендами національної культури.

Умовою успішного просування національної культури на світових обширах є цілеспрямоване провадження державного курсу на стратегічну підтримку національної культури та її міжнародну експансію. Для виходу національної культури на світові простори держави проводять відповідну структурну перебудову органів управління культурою, надаючи преференції функціям брендингу національної історико-культурної спадщини та всебічному сприянню просуванню цих брендів за кордоном, у тому числі через відкриття своїх мовних і культурних центрів у країнах світу.

Успішне просування національних культурних брендів на світовий споживчий ринок має своїм наслідком й економічну вигоду – як від зростання надходжень від реалізації національного культурного продукту, так і через зростання уваги світу до країни загалом, що сприяє поживавленню міжнародних зв'язків з нею й залучення зовнішніх інвестицій в її розвиток.

Враховуючи істотне відставання України від інших країн на цьому напрямі, слід якомога швидше розпочати активну роботу із розбудови державної культурної політики, орієнтованої як на збереження історико-культурної спадщини нашої країни.

Для цього необхідно визнати на державному рівні той факт, що культура є продуктивною силою, здатною, у кінцевому підсумку, приносити значні економічні дивіденди.

Слід сформувати групи дослідників-фахівців з історико-культурної спадщини для визначення потенційно затребуваного культурного продукту задля цілеспрямованого формування національних культурних брендів. Одним з таких брендів, що досі користується світовим попитом, є феномен, притаманний новітній історії України – Майдан як культурне явище.

Потрібно оновити з урахуванням світового досвіду, підключивши до цієї роботи науковців – істориків і культурологів, й ухвалити Закон України «Про національний культурний продукт» (прийнятий Верховною Радою України за основу у червні 2011 р.), яким передбачені законодавчі механізми і податкові та грантові стимули для про-

дукування конкурентоспроможної на світовому культурному ринку національної культурної продукції.

7.17. Мудрієвська І.І. Політика пам'яті та її вплив на формування національної ідентичності та консолідації в Об'єднаних Арабських Еміратах

Процеси глобалізації актуалізували дослідження різноманітних чинників національної ідентичності та консолідації, зокрема історичної пам'яті, яка має значний вплив на національну і державницьку свідомість. На сучасному етапі, коли особливо актуальним є питання консолідації українського суспільства, корисним є вивчення й використання досвіду стратегії реалізації державної політики історичної пам'яті не лише країн християнської цивілізації, але й ісламської. Також для співпраці України з арабськими країнами Перської затоки важливим є розуміння їх менталітету, цінностей та історичних традицій. З цих позицій значний інтерес являє політика історичної пам'яті молодой, але економічно розвинутої країни арабського світу – Об'єднаних Арабських Еміратів (далі – ОАЕ). В ОАЕ усвідомлюють, що цілеспрямована підтримка консенсусу у суспільстві, посилення почуття патріотизму і єдності нації є запорукою розвитку держави в економічній, суспільній, військовій сферах. Саме тому на державному рівні значна увага приділяється формуванню і реалізації політики історичної пам'яті.

Основними факторами, які впливають на формування політики пам'яті в ОАЕ, є історичний розвиток регіону Перської затоки, традиції арабського суспільства, релігійні догмати. Цінності арабських та ісламських традицій, історичної спадщини відіграють ключову роль не лише у реалізації політики пам'яті, культурної політики, але й мають значний вплив на державу і суспільство у цілому. Іслам – державна релігія ОАЕ, яка визначає не лише законодавство країни, що базується на нормах ісламського права – шаріату, але й буття кожного індивіда. Ця країна відрізняється від інших своїми традиціями, неприпустимістю інакодумства у суспільстві та вимогами до відвідувачів.

Перш, ніж розглянути визначену тему дослідження, варто зробити невеликий огляд специфіки становлення ОАЕ як держави. 18 липня 1971 р. у Дубаї під час зустрічі лідерів 6 еміратів – Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Фуджейра, Умм-аль-Кувейн і Аджман було прийняте рішення про створення федерації – Об'єднаних Арабських Еміратів. 2 грудня 1971 р. було проголошено незалежність і суверенітет ОАЕ.

10 лютого 1972 р. до федерації приєднався емірат Рас-Аль-Хайма. Всі емірати по-своєму унікальні і мають свої особливості. На їх території одночасно діють місцеві закони і єдиний федеральний закон держави ОАЕ.

У країні проживає велика кількість трудових мігрантів, яка значно перевищує чисельність громадян. Лише корінні жителі (Emirati people) мають громадянство. На 2015 р. їх частка становила приблизно 11,6% від усього населення країни. Переважну більшість решти населення складають трудові мігранти, які є вихідцями із Південної Азії, Філіппін, Ірану, а також араби із сусідніх країн. У країні проживають представники близько 200 національностей. В ОАЕ зуміли поєднати наголос на національній самобутності з відкритістю для світу. Традиційний спосіб життя населення цілком нормально уживається з численними індустріальними і технологічними новаціями.

У 2010 р. урядом ОАЕ був схвалений план соціально-економічного розвитку країни «Бачення ОАЕ 2021». Ця багатоступенева програма має на меті забезпечити громадян ОАЕ найвищими стандартами добробуту. Одним із пріоритетів «Бачення ОАЕ 2021» є консолідація суспільства, збереження національної самобутності та посилення почуття патріотизму. У плані зазначено, що культура ОАЕ залишиться заснованою на цінностях Ісламу, шануватимуться традиції та зберігатиметься історична спадщина одночасно зі зміцненням власної національної ідентичності у часи зростаючого мультикультуралізму.

Формування політики історичної пам'яті бере свій початок з витоків створення самих Об'єднаних Арабських Еміратів (1971 р.). Створення держави, нафтовий бум, який призвів до швидких економічних і соціальних перетворень, поставили на порядок денний перед владними елітами країни питання утвердження національної ідентичності на ґрунті культурних та історичних коренів, з якими народ міг би себе асоціювати. Як наслідок, у 1970-х рр. були зібрані перші етнографічні та археологічні артефакти, які мали свідчити про особливу ідентичність кожного емірату, тим самим посилюючи національну свідомість населення. У 1990-х рр. з'явилася альтернативна тенденція представництва музеїв в ОАЕ – культурні фестивалі і традиційні (історичні) селища (heritage village), які відтворювали побут і спосіб життя місцевого населення до часів відкриття нафти. Багато з цих подій були ініційовані і профінансовані місцевими органами влади. Важливо відзначити, що різні способи відображення і представлення «традицій» у національних музеях, селищах та фестивалях є частиною всеохоплюючого прагнення національних еліт підвищити обізнаність серед населення про історичну спадщину у публічних дискурсах. Держава також спонсорує різні проекти усної

історії, спеціальні радіо- та телевізійні передачі, молодіжні спортивні події та ін.

З другої половини 1990-х рр. в ОАЕ почали переслідувати мету створення образу автохтонного однорідного народу, який чітко вирізнятиметься від фактичної більшості населення – трудових мігрантів. Різні культурні традиції демографічної більшості населення, мігрантів у минулому і сьогодні, та їхній вплив на культуру корінних мешканців у національних музеях, фестивалях не представлені. Варто зауважити, що посилення акценту на національній єдності у політиці пам'яті не тягне за собою посилення конфліктогенного потенціалу у країні, враховуючи її різний етнічний склад.

Головними складовими реалізації політики пам'яті в ОАЕ, які одночасно сприяють збереженню та популяризації культурно-історичного спадку країни, є наступні заходи: проведення спеціальних щорічних фестивалів (Qasr Al Hosn Festival, Sheikh Zayed Heritage Festival, Sultan bin Zayed Heritage Festival та ін.), які допомагають населенню побачити і оцінити історичні традиції наживо; створення установ, які проводять дослідження і долучаються до збереження і популяризації традицій, культури, історії (Emirates Heritage Club, Juma Al Majid Center for Culture and Heritage, Association for the Revival of Traditional Heritage, Documents and Research Centre); створення і підтримання музеїв; організація традиційних селищ (heritage village); будівництво і підтримання мечетей (близько 4818 мечетей у країні на сучасному етапі).

Одним із інструментів формування та реалізації політики пам'яті в ОАЕ виступають Національні архіви, які є провідною архівною, науково-дослідною установою країни. Національні архіви займаються вивченням і збереженням історії та традицій ОАЕ, країн Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ). Установа виконує роботу щодо збирання, збереження, відновлення, перекладу, оцифрування архівних матеріалів.

Архівні фонди містять багато джерел з різних країн світу. Окрім великої кількості документів, Національні архіви включають джерела усної історії, рідкісні книги, манускрипти, аудіо-записи, фотографії, фільми. Спеціальний 3-Д театр демонструє історію ОАЕ. Установа співпрацює з Міністерством культури та розвитку знань, створюючи різні наукові програми для студентів, організовує конференції, семінари, виставки локального, регіонального і міжнародного рівня. Враховуючи високий рівень науково-архівної роботи, Національні архіви були визнані ЮНЕСКО передовою Арабською культурною інституцією.

У політиці пам'яті в ОАЕ значну увагу приділяють персоналіям. З особливою повагою у країні ставляться до засновника і першого

президента країни – шейха Заїда бін Султана Аль Нахайяна, який зміг не лише об'єднати різні бедуїнські племена окремих еміратів і створити єдину державу, але й перетворити її на одну з найбільш впливових і багатих у Перській затоці. Його називають «архітектором країни», адже за понад ніж 30 років на місці пустелі розквітла успішна держава. Для місцевих жителів були створені безпрецедентні умови для розвитку і процвітання. У 2018 р. виповнилося 100 років від дня народження першого президента країни, тому 2018 р. був проголошений роком Заїда бін Султана Аль Нахайяна і було передбачено проведення низки заходів та ініціатив на національному й міжнародному рівнях.

На честь першого президента названо багато вулиць, побудовано різні будівлі. Один із нових музеїв, присвячених першому президенту ОАЕ, є частиною амбітно задуманого музейного кварталу, який будується на острові Саадіят (Острів щастя) емірату Абу-Дабі. Культурний квартал повинен стати центром мультикультурного обміну локального, регіонального, міжнародного рівнів і включає у себе будівництво нових масштабних музеїв – Лувру Абу-Дабі, Національного музею шейха Заїда і Музею Гуггенхайма в Абу-Дабі та ін.

Клуб історичної спадщини ОАЕ був заснований шейхом Заїдом бін Султаном Аль Нахайяном 1997 р. як незалежний орган державної влади, підзвітний уряду Абу-Дабі. Головою клубу є президент ОАЕ. Клуб відіграє ключову роль у популяризації історичної спадщини та традицій у суспільстві ОАЕ. Головними напрямками роботи установи є: ознайомлення молоді з традиційними цінностями та культурною спадщиною ОАЕ; організація різних масових заходів для консолідації нації; підтримка наукових досліджень, поширення інформації про культурне надбання народу, посилення почуття національної відданості, патріотизму серед молоді; організація спеціальних тематичних лекцій, виставок, семінарів, конференцій. Деякі із цих заходів здобули популярність серед туристів.

Важливе значення для реалізації політики пам'яті має діяльність культурних центрів країни, які є у кожному еміраті (діють за підтримки Міністерства культури та розвитку знань ОАЕ). Центри включають низку об'єктів – бібліотеки, виставочні зали, театри, тренінгові кімнати та ін. Міністерство через діяльність цих центрів, реалізацію різних культурних програм та заходів прагне підтримати молодь, зміцнюючи її культурну обізнаність, посилити розвиток інтелектуальної і творчої громади.

Як зазначалося вище, однією зі складових реалізації політики пам'яті в ОАЕ є проведення спеціальних історико-етнографічних, культурних фестивалів. Вони є важливими для зміцнення націо-

нальної ідентичності і компонентом колективної пам'яті. Щорічно в Абу-Дабі організовується і проводиться під патронатом президента країни шейха Халіфи бін Заїда Аль Нахайяна фестиваль – «Sheikh Zayed Heritage Festival». Даний фестиваль, наприклад, за 30 листопада 2018 р. – 26 січня 2019 р. включав у себе спеціальну експозицію макетів історичних пам'яток і знакових будівель з кожного емірату, інформувавши про те, як емірати розвивалися з давніх часів і як жителі країни змогли домогтися сучасного процвітання і добробуту.

Під час фестивалю «Sultan bin Zayed Heritage Festival» 2019 р. у м. Свейхан (емірат Абу-Дабі) відбувалися традиційні ігри, соколине полювання, дегустація страв національної кухні, а також пройшла виставка ремісничих виробів. Упродовж всього фестивалю у Свейхані функціонував медіа-центр, який сприяв представникам ЗМІ висвітлювати підготовку і програму заходу, та перетворив фестиваль на культурно-історичний захід національного масштабу. Фестиваль проводився у рамках ініціативи з відродження та збереження вікових традицій верблюжого спорту, який є невід'ємною складовою історичної спадщини ОАЕ.

Верблюди – це один із символів країни і частина місцевої культури. Для підтримання традиції у країні почали щорічно проводити Фестиваль верблюдів в еміраті Абу-Дабі (Al Dhafra Festival), який ще відомий як «найбільший показ способу життя бедуїнів». Соколине полювання – традиційний вид спорту, який і досі користується великою популярністю, хоча і має давню історію, будучи складовою способу життя у пустелі. Об'єднані Арабські Емірати визначили збереження та представлення соколиного полювання як культурної та спортивної спадщини, що нерозривно пов'язана з розвитком ідентичності ОАЕ на різних рівнях – від місцевого до національного. Соколин лови в ОАЕ є національним символом країни з часу формування Федерації (1971 р.). Адміністрація Абу-Дабі доклала значних зусиль для реєстрації соколиних ловів у переліку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО.

Збереження історико-культурної спадщини країни покладено на історичні музеї та традиційні (історичні селища), через які держава також реалізує політику пам'яті. У кожному з семи еміратів існують музеї та фортеці, які не лише зберігають історичну пам'ять, але й жваво приваблюють туристів. У 2011 р. захист ЮНЕСКО отримали 6 еміратських оазисів та 3 найважливіші археологічні об'єкти у м. Аль-Айн, яке включає різні музеї, значні пам'ятки архітектури, історичні будівлі, культурний та природний ландшафти.

Історична місцевість Шарджа (the Heritage Area (Heart of Sharjah)) захоплює своєю архітектурою та історією (близько 6000 р.), дає мож-

ливість пізнати спосіб життя місцевих мешканців задовго до відкриття нафтових родовищ у країні, нараховує близько 20 музеїв. ЮНЕСКО у 1998 р. назвала Емірат Шарджа «Культурною столицею арабського світу».

У кожному еміраті є щонайменше одне традиційне (історичне) селище, яке включає традиційні будинки, школи, базари та інші об'єкти давніх часів. Найбільш популярними є традиційні селища в Абу-Дабі і Дубаї. Традиційне (історичне) селище в Абу-Дабі (Heritage Village) – реконструкція традиційного еміратського селища в оазисі, організована Клубом історичної спадщини ОАЕ, вважається одним із найважливіших визначних місць країни. Це місце надає можливість ознайомитися зі способом життя і побутом жителів пустелі за довго до часів, коли Абу-Дабі став мегаполісом. Особливо цікавим є те, що співробітники на місці виготовляють різну ремісничу продукцію за старовинними методами і пропонують відвідувачам спробувати долучитися до процесу виготовлення виробів (ковальство, гончарство, ткацтво та ін.).

Висновки та рекомендації.

Історична пам'ять в ОАЕ є важливим елементом суспільного життя, чинником національної ідентичності та консолідації. Саме тому держава проводить активну роботу у напрямі формування та реалізації політики пам'яті, яка сприяє утвердженню об'єднувчих цінностей у суспільстві.

Ключовою функцією політики пам'яті ОАЕ є збереження та передача знань молодій генерації про спільне минуле суспільства як основу самоідентифікації. Історична пам'ять сприяє патріотичному вихованню та формуванню історичної свідомості молоді, в якій основою є усвідомлення зв'язку між минулим і сучасністю, традиціями і досвідом різних поколінь.

ОАЕ приділяють значну увагу збереженню та популяризації культурно-історичного спадку країни. Дана політика реалізовується через розвиток музейної справи, організацію та проведення народних фестивалів, створення традиційних селищ. У цих місцях національна ідентичність кристалізується і матеріалізується як історична пам'ять.

Потреба зміцнення національної ідентичності та консолідації, збереження культурних традицій викликана тим, що корінні мешканці країни складають значно меншу частину населення, у порівнянні з трудовими мігрантами, які є представниками близько 200 національностей. Не зважаючи на глобалізацію, урбанізацію, присутність величезної кількості мігрантів, туристичну привабливість країни, ОАЕ залишаються стійкими до будь-яких дестабілізуючих

впливів ззовні та зберігають власні культурні традиції та етнічну самобутність. Важливим є те, що шанобливе ставлення до історії та культури, збереження надбань історико-культурної спадщини з боку держави та громадськості сприяє розвитку туризму.

Доцільним вважаємо вивчення сутності політики історичної пам'яті в ОАЕ для застосування досвіду окремих її складових, прийнятих для нашої держави та менталітету. Адже у сучасних реаліях для України проблема національної консолідації і ствердження титульного етносу стоїть особливо гостро.

Збереження і популяризація історико-культурної спадщини в ОАЕ має високий рівень підтримки держави, у тому числі й фінансової. У свою чергу, «історичні місця» в ОАЕ приваблюють значну кількість туристів. Історико-культурна спадщина в Україні потребує більш належної державної підтримки, особливо у напрямі популяризації її у суспільстві.

Вартий наслідування практичний досвід ОАЕ у сфері збереження історичної пам'яті, зокрема у напрямі організації і проведення культурно-етнографічних фестивалів національного масштабу, які дійсно цікавлять і об'єднують націю, приваблюють туристів.

Цінним є досвід ОАЕ у музейній справі щодо застосування у ній сучасних технологій – мультимедійності інсталяцій, оцифрування архівних документів та ін., що сприяє також приверненню уваги молодших вікових груп.

Важливе значення мають виховний та патріотичний компоненти політики пам'яті, які в ОАЕ особливо спрямовані на молодь. Перспективним, на нашу думку, є залучення молоді до участі у різних заходах, направлених на збереження і популяризацію культурно-історичного спадку країни.

7.18. Потєхін О.В. Війна меморіалів та історична пам'ять про громадянську війну у США

Перемога на президентських виборах у США Дж. Байдена, налаштованого на налагодження співробітництва демократичних країн, відкриває непогані перспективи для розвитку американсько-українських відносин. Втім, незважаючи на переконливу перевагу Дж. Байдена, американське суспільство залишається глибоко розділеним. Д. Трамп, можливо, піде з політичної арени, але залишиться трампізм як феномен правого популізму, який дестабілізує суспільство і державу. До того ж, продовжують діяти різноманітні довготривалі фактори трансформації американського соціуму, які обумовлюють

антагоністичні підходи до проблеми дискримінації окремих категорій громадян у минулому. Відповідно, дослідження війни меморіалів у США є актуальною темою для України як певна аналогія процесів «декомунізації» та «десовєтизації».

У другій половині 2010-х рр. у США різко загострилися міжнаціональні відносини, відбулося чимало акцій протесту проти перевищення владних повноважень поліцією, в основному під гаслом «Життя афроамериканців має значення». Це викликало активізацію боротьби у царині історичної пам'яті, перегляду наративів спадщини Громадянської війни у США 1861–1865 рр., піднесення руху за знесення меморіалів лідерів расистів-конфедератів.

Вбивство білим супрематистом Діланом Руфом дев'яти людей у церкві Емануеля АМЕ у Чарльстоні, штат Південна Кароліна 2015 р. відновило тривалу дискусію щодо значення бойового прапора Конфедерації. З того часу дебати про його встановлення у громадських місцях, а також сутички з приводу знесення пам'ятників Конфедерації здебільшого визначаються як прояви історичних пристрастей. Втім, на думку деяких аналітиків, «це тлумачення є глибоко оманливим: насправді значення прапора з часом суттєво змінилося, і сучасний конфлікт навколо нього слід розглядати скоріше як суперечку про майбутнє, ніж про минуле». Бачення прапора лише через його історичну асоціацію з Конфедерацією та Півднем затьмарює причини й масштаби його сьогодишньої привабливості. Поширення прапора Конфедерації сьогодні майже таке ж на Середньому Заході, як і в деяких районах Півдня. Його білі прихильники, як правило малоосвічені та з низькими доходами, діють не з відданості до минулого, а через надто обмежені перспективи для себе та своїх дітей у майбутньому. У свою чергу, опоненти прапора вказують на історичний зв'язок прапора із расизмом, запереченням громадянських прав небілих американців, а також втратою доходів, можливостей отримання належної освіти та з усвідомленням самоідентифікації. Вони вимагають його усунення з публічного простору як символічний жест просування вперед до позбавленого расизму майбутнього. Протилежні оцінки прапору Конфедерації свідчать про поглиблення розколу в американському суспільстві.

За підрахунками Юридичного центру проблем бідності Півдня (SPLC) на літо 2020 р. понад 80 пам'ятників конфедератам було прибрано з громадського простору від часу розстрілу расистом вірних церкви у Чарльстоні у 2015 р. При цьому, за період з 1923 по 2015 рр. було вилучено лише шість пам'ятників. Громади зосередилися на символах Конфедерації саме після подій у Чарльстоні та мітингу білих супрематистів у Шарлотсвілі у 2017 р., який призвів до вбив-

ства афроамериканця. Саме тоді активізувалися вимоги прибрати символи расової несправедливості з каменю та металу. Протестуючі у колишній столиці Конфедерації Річмонді зруйнували статую президента бунтівних штатів Джефферсона Девіса та генерала Вільямса Картера Вікхема, але їм не вдалося скинути 60-футову (18 м) споруду на честь генерала Роберта Лі у центрі міста. Губернатор Вірджинії Ральф Нортен запевнив, що його буде демонтовано. Десятки пам'ятників конфедератам були зняті за рішенням влади окремих штатів, але на 2019 р. їх залишалось понад 775, а також сотні названих на честь лідерів білих сепаратистів доріг, шкіл, парків тощо. Вони розпорошені у всіх одинадцяти колишніх бунтівних штатах Півдня, найбільше пам'ятників залишається у Джорджії та Вірджинії – понад 100 в кожному (за даними SPLC).

Цікаво, що деякі нащадки «героїв конфедерації» не тільки не протестують за приводу вилучення пам'ятників їхнім відомим пращурам з публічного простору, а, навпаки, активно підтримують такі дії. Так, Карен Фіні, одна з нащадків родини генерала Роберта Лі заявила: «Це зовсім просто: мій пращур був рабовласником, який боровся за збереження рабства... На часі знести такі статуї». Їй вторить Роберт В. Лі IV – інший нащадок генерала: «Расистська система, побудована на міфі про “Втрачену причину” (Lost Cause) набагато більша за будь-яку статую, але пам'ятник моєму пращуру стояв роками в Річмонді як ідол цієї супрематистської свідомості... Його руйнація відкриє перспективи спілкуванню, кращим взаємовідносинам, політичним змінам».

26 вересня 2020 р. близько 30 студентів та професорів зібралися на краю поля битви при Гетесберзі, штат Пенсильванія, яка відбулася 1–3 липня 1863 р., однієї з найкривавіших вирішальних битв громадянської війни у США. У цьому місці за останні роки відбулося чимало зіткнень між прихильниками вшанування пам'яті загиблих тут військових армії конфедератів та їхніми опонентами, які вважали це проявами расизму. Але виступ цієї групи студентів та професорів був цікавим тим, що він відбувався під гаслом, розміщеним на їхніх футболках: «хочемо більше історії». Вони принесли стенди з цитатами газет XIX ст., уривками конституції Конфедерації, що прославляли рабство, та фактами (деякі з них із посиланнями на джерела) про поведінку головнокомандувача армії конфедератів Півдня генерала Роберта Е. Лі (1807–1870 рр.) зі своїми чорношкірими рабами та ін. Ця група належала до започаткованого «Журналом історії часів Громадянської війни» руху «Заклик до дій». Зокрема, у зверненні Руху зазначалося: «Спираючись на роботу Скотта Хенкока та інших істориків у Гетесберзі 4 липня 2020 р., ми просимо істориків обра-

ти пам'ятні місця, де історія рабства, емансипації та реконструкції Півдня приховується або спотворюється. Ми просимо вас дослідити проблеми зображення Конфедерації на цьому місці та відсутності згадок про рабство тамтешніх афроамериканців. І ми закликаємо вас запросити друзів (у тому числі не істориків), які мають зв'язки з громадами поруч з цими місцями, підготувати стенд чи інший дозволений матеріал, який використовує історичні аргументи та докази для протидії наявній дезінформації».

Рух за перегляд помилкових поглядів на Громадянську війну розгорнувся 2015 р., коли вбивство дев'ятох вірних церкви у Чарльстоні активізувало дискусії щодо прапора Конфедерації. Тоді С. Хенкок почав регулярно відвідувати меморіали на полях битв армій Півночі та Півдня та встановлювати прості саморобні стенди, що мали компенсувати відсутність згадок про расову дискримінацію та рабство. Він та його однодумці доводили, що відомий прапор конфедератів історично постав як символ супрематизму (переваг) білої раси.

«Заклик до дії» було підтримано у близько десяти місцях, пов'язаних із Громадянською війною. По всій країні – від Нью-Йорка до Нешвілу та Сент-Луїсу, історики одночасно запропонували обговорити факти спотворення подій минулого на існуючих пам'ятних дошках та меморіалах у цей день або привернули увагу до замовчування справжнього смислу тодішніх подій. Ідея полягала у тому, щоб вийти за межі дебатів щодо проблемних пам'ятників – зруйнувати чи зберегти? Натомість, завданням, на думку організаторів Дії, було підкреслити неточності та упущення текстового оформлення існуючих пам'ятників. Подія була названа «демонстрацією доброї історії» – у тому сенсі, що учасники не закликали до негайного усунення пам'ятників конфедератам, а вимагали визнання історично dokonаних фактів.

Дія була приурочена до річниці проголошення у Гетесберзі президентом А. Лінкольном попередньої прокламації про скасування рабства 22 вересня 1862 р. Цей акт визначив відміну рабства, що відкрило шлях до перемоги Півночі у війні, такий крок забезпечив збереження Федерації. Акція 2020 р. відбулася, коли битва за пам'ять про Громадянську війну та у цілому окремих наративів американської історії посилюється та поширюється в американському суспільстві.

Міф про «Втрачену причину» (The Lost Cause) Громадянської війни у США виник ще наприкінці 1860-х рр. та досі є розповсюдженим у суспільній свідомості, особливо серед прихильників Д. Трампа. Цей міф набув популярності та став впливовим елементом «глибинної культури» частини в основному малоосвічених американців

завдяки активній діяльності низки релігійних конфесій, популярним творам, таким як бестселер «Клансмен» (1905 р.), блокбастер «Народження нації» В. Гріффіта, книга М. Мітчел «Унесені вітром» (1936 р.) й знятим за нею кінофільмом та ін. Зазнавши поразки у війні, сепаратисти відразу прагнули зберегти власну гідність через надання сакрального змісту програній справі, заради якої вони вбивали та вмирили. Зіткнувшись із майже загальним крахом економіко-соціальної системи, що будувалася на примусовій праці чорношкірих рабів, білі мешканці Півдня створили універсальний міф, покликаний пояснити їхні мотиви та виправдати дії. Він змальовував ідилічну картину довоєнного патріархального Півдня, де панувала гармонія справедливих відносин між благородними рабовласниками та вдячними їм за залучення до «південної цивілізації» рабами. Міф про «Втрачену причину» не тільки категорично заперечує роль рабства як головної причини війни, але й питання про його узаконення у штатах – нових членах Федерації. Така упереджена інтерпретація торкнулася практично всіх аспектів війни – від причин, з яких вона почалася, до поразки Півдня. Сепаратисти зображувалися як безневинні жертви кровожерливих аболіціоністів, руйнівників «вищої за Північ південної цивілізації». Зі свого боку, війна Півдня проти Півночі малювалася як подвиг ідеалістів-плантаторів, наділених надзвичайними якостями звияти та релігійності за незалежність від матеріалістів – індустріалістів, позбавлених будь-яких моральних засад. Отже, це буцімто був «конституційно виправданий» спротив на захист свого особливого шляху, «південної цивілізації», а не сепаратистський заколот. Герої – конфедерати наділялися ореолом страждальців, які понесли втрати задля благородної справи захисту своїх високих принципів, наданих Богом прав та своїх спільнот і родин. Тому вони заслуговували увіковічення, щонайменше – шляхом встановлення земляками монументів для вшанування пам'яті про героїв Півдня.

Висновки та рекомендації.

Мотивуючи своє вето на Закон про військові витрати США у 2021 р., президент Д. Трамп у грудні 2020 р. серед причин цього рішення відзначив: «На жаль, закон... містить положення, які не поважають наших ветеранів та нашу військову історію, і суперечить зусиллям моєї адміністрації поставити Америку на перше місце в наших заходах щодо національної безпеки та зовнішньої політики». Йшлося про те, що законопроект містив положення про перейменування військових об'єктів США, які у своїй назві вшановують генералів війська Конфедерації.

Загалом президент Д. Трамп обрав історію одним із сюжетів своєї останньої передвиборчої кампанії. Виступаючи у вересні 2020 р. на заході, який було офіційно оголошено Першою конференцією Білого дому з американської історії, він закликав повернутися до «патріотичного виховання». Це звернення викликало різку критику з боку Американської історичної асоціації та 28-ми інших наукових об'єднань. Професіонали не заперечували виховної ролі історії, але наполягали на провідній ролі науки у встановленні істини, котра не має слугувати досягненню навіть благородних політичних цілей, якщо це вимагає історичних фальсифікацій та підтасовок, замовчування неприємних фактів.

7.19. Розум'юк В.М., Фоцан Я.І. Теоретична рефлексія соціального конфлікту: історія, соціологія, політологія

Розглядаючи в ретроспективі еволюцію теорії соціального конфлікту, можна констатувати, що проблематика людського протистояння і конфронтації завжди перебувала у центрі уваги багатьох представників суспільно-гуманітарних наук. Зокрема, перші історичні хроніки країн Стародавнього Сходу являли собою банальний перелік дат правління царів, міждержавних війн, «варварських» нашеств, внутрішніх повстань і заворушень. Так само після появи феномену (давньогрецької) філософії надзвичайно сильний вплив на подальший розвиток цієї дисципліни справило вчення Геракліта (Ефеського), в якому боротьба (війна) проголошувалась «логосом буття» і «батьком усього сущого». Всупереч ідеям Анаксимандра, який розглядав боротьбу протилежностей як серію актів несправедливості та відплати, Геракліт витлумачив боротьбу як першопричину і загальний закон існування, нормальне явище, яке притаманне самій природі (в т.ч. і природі людини). Заперечуючи уявлення про виключно руйнівний і згубний характер боротьби (війни), давньогрецький філософ наголошував, що вона є джерелом життя, оновлення та молодості світу, руйнуючи все старе і створюючи вічну єдність (гармонію) протилежностей.

Намагаючись пояснити причини виникнення соціальних конфліктів, від прадавніх епох і аж до Нового часу мислителі постійно посилались на жорстоку та жерливу «природу людини», що обумовлювала неминучість суспільної конфронтації. Наприклад, у своїй «Історії Пелопоннеської війни» відомий грецький історик Фукідід подає як доконаний факт, що основна властивість «природи людини», незалежно від її племені, роду, статі та віку, полягає у пристрасному

прагненні панувати над іншими й егоїстичному бажанні «захопити побільше». Ті ж самі мотиви «природи людини» постійно зринають як пояснення причин конфліктів у роботах Геродота, Ксенофонта, Тацита, Саллюстія Кріспа, Полібія, Плутарха, Гая Светонія Транквілла та інших видатних представників античної історіографії. Найбільш лаконічний вираз ця концепція дістала у загальновідомій фразі з комедії Плавта «Віслюки»: *Homo homini lupus est* (людина людині – вовк), адже іронічне зауваження відомого німецького історика Т. Моммзена, що боротьба багатих і бідних періоду занепаду Римської республіки відрізнялася від війни лише тим, що обидві сторони відмовлялись визнавати норми міжнародного права, якнайкраще характеризує її історичне підґрунтя.

За часів перших цезарів з'являється ідея про двоїстий і суперечливий характер людської природи. Всупереч тезі Плавта, Сенека стверджував, що «людина – це щось священне для іншої людини», а Овідій наголошував, що «людина не вовк для свого товариша, а людина». Ідея про бінарний характер людської природи була запозичена християнськими теологами і дістала подальший розвиток в їх працях. Зокрема, у своїй відомій роботі «Про Град Божий» Августин Блаженний витлумачив історію людства як сповнене драматизму змагання двох світів – «царства сатани» (реально існуючого суспільства) побудованого на тілесних потребах і егоїстичних інтересах, та потойбічного «Граду Божого», що «не від миру цього» й ґрунтується на сподіванні небесного блаженства і духовного спасіння. Пророкуючи неминучу перемогу Граду Божого над царством сатани, оскільки лише духовне є вічним, а все земне – тлінне, Августин розглядав існуючі владні інституції як іманентний результат людського гріха, що створені для придушення зла і заохочення добра.

Секуляризація суспільної свідомості в Новий час призвела до заперечення універсальності багатьох релігійних догм, проте ідея про двоїстий характер людської природи була сприйнята і дістала подальший розвиток у роботах філософів і політичних теоретиків тієї історичної доби. Наприклад, Т. Гоббс, описуючи природу людини, прямо стверджував, що «обидва твердження правильні: і людина людині – Бог, і людина людині – вовк». На його думку, кожна людина у своїх діях керується власними інтересами і потребами, жадає чуттєвих насолод, прагне влади, багатства та намагається уникнути страждань, тож внаслідок послідовного егоїзму та егоцентризму атомізованих індивідів у суспільстві виникає стан «*Bellum omnium contra omnes*» – війни усіх проти усіх. Щоб запобігти постійним конфліктам, гарантувати загальне благо і убезпечити себе від зла, людський соціум укладає суспільний договір і створює інститут держави.

Окремо звертаючись до проблеми повстань і заворушень, Т. Гоббс основними їх причинами називає наявність різноманітних «хибних» ідей, неправильних уявлень, сильних пристрастей та сподівань (на успіх), матеріальних можливостей (зброя) та лідерів (вождів), а поєднання всіх цих ознак робить бунт неминучим. Втім, аж до середини XIX ст. повстання та революції як правило розглядалася не як історичні феномени, викликані цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, а як загадкове стихійне лихо і божу кару за людські гріхи – «хвороба, яку слід вилікувати, вулкан, який треба згасити, гангrena, яку треба випалювати розпеченим залізом, гідра з відкритою пащею, щоб поглинути суспільний порядок» (за словами Меттерніха).

У сучасному науковому розумінні проблематика суспільного протистояння вперше була детально проаналізована К. Марксом, вчення якого надзвичайно сильно вплинуло як на розвиток суспільно-гуманітарних дисциплін, так і на історію XX ст. У його інтерпретації світу історична еволюція людської спільноти постанала економічно детермінованим природно-історичним процесом – закономірною і послідовною зміною суспільно-економічних формацій. Заперечуючи доктрину «божественного провидіння», волютаристські та казуальні концепції філософії історії, К. Маркс стверджував, що людство саме визначає свою долю і торує власний шлях, проте хід суспільного розвитку визначається не вільною волею або бажаннями окремих індивідів чи, навіть, цілих класів, а матеріальними умовами їх життя. На його думку, сукупність певних історично усталених виробничих відносин – це базис, який визначає надбудову – притаманні цьому типу суспільства форми політичного життя, ідеологічні уявлення, державний устрій, поширені правові, моральні, художні, філософські та релігійні поняття і погляди. Єдність і взаємодія базису та надбудови являють собою суспільство на певному етапі розвитку – суспільно-економічну формацію, що має історично минулий характер, а розвиток і зміна формацій представляють процес прогресивного руху суспільства.

Неодноразово повторюючи тезу Т. Гоббса, що сутність соціальних взаємин полягає у «боротьбі усіх проти усіх», К. Маркс і Ф. Енгельс наголошували, що мова йде не про «природний стан» державного соціуму, а класове суспільство, не про індивідуальну ворожнечу, породжену егоїзмом або моральною зіпсованістю окремих осіб, а класову боротьбу (війну), обумовлену фундаментальними соціально-економічними причинами. Відповідно, на думку «батьків-засновників» наукового комунізму, класова боротьба є «вічним» явищем, яке завжди притаманне суспільним взаєминам, навіть, якщо вона і перебуває в латентних формах. На відміну від ба-

гатьох сучасних науковців-гуманітаріїв, які розглядають соціальний конфлікт як «дисфункціональне руйнівне явище», різновид «девіантної поведінки», своєрідну «суспільну хворобу», К. Маркс та Ф. Енгельс витлумачували класову боротьбу як рушійну силу прогресу та еволюції людства, а насильство вважали повитухою історії.

Аналізуючи в дусі економічного детермінізму всю сукупність суспільних відносин, К. Маркс спробував дати матеріалістичне пояснення духовного моменту діяльності людини, вказавши на пряму залежність світосприйняття і світогляду як окремого індивіда, так і цілого класу від їх місця у соціальній ієрархії та характеру економічних відносин. Стверджуючи як провідний принцип історичного матеріалізму думку «не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість», він наголошував, що «спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі», причому вирішальну роль при формуванні суспільної свідомості відіграють саме виробничі відносини, характер яких визначається формами власності на засоби виробництва. На його думку, основне джерело соціальних збурень і потрясінь знаходилося саме в економічній сфері, тож будь-які прояви суспільно-політичного протистояння у марксистській інтерпретації поставали віддзеркаленням глибинного соціально-економічного конфлікту антагоністичних класів: «Будь-яка боротьба всередині держави – боротьба між демократією, аристократією і монархією, боротьба за виборче право та ін. – являє собою ілюзорні форми, в яких ведеться справжня боротьба різних класів одне з одним».

Інший видатний представник політичної філософії XIX ст. та засновник органічної школи у соціології Г. Спенсер, так само ґрунтуючись на вченні Т. Гоббса про егоїстичну «людську природу», запропонував принципово іншу картину світу та роль у ньому соціального конфлікту. Уподібнюючи суспільство організму, в якому окремі індивіди відіграють роль фізіологічних одиниць (клітин), він наголошував, що людський соціум зростає як жива істота, ускладнюючи свою структуру та розмежовуючи функції, а не будується чи конструюється як інженерна споруда. Послідовний індивідуаліст і ліберал, Г. Спенсер наполегливо виступав за поступовий і еволюційний шлях розвитку, категорично заперечуючи революції, реформи та колективізм у будь-яких проявах, адже, на його думку, соціальна еволюція і прогрес пов'язані з процесом зростаючої «індивідуалізації».

Виокремлюючи два типи суспільства – «військовий» і «промисловий», Г. Спенсер пов'язував перший різновид з тотальними зброй-

ними конфліктами на знищення, активним втручанням держави в усі сфери життєдіяльності соціуму, централізованим контролем економіки, насадженням мілітаризму, одноманітності, пасивності та безініціативності. Натомість у «промисловому» суспільстві безперешкодно діють природні закони соціальної еволюції – економічна конкуренція, в якій перемагають найкращі та найдостойніші члени соціуму. Застосовуючи по відношенню до суспільних феноменів закони розвитку біологічних систем (боротьба за існування, природній відбір), він наголошував, що конкуренція індивідів та їх адаптація до умов середовища відіграє позитивну роль, підвищуючи життєздатність кожної конкретної особи та соціуму у цілому (саме йому належить вислів «виживання найбільш пристосованих», який був запозичений Ч. Дарвіном). Обстоюючи індивідуалістичну філософію «laissez-faire», Г. Спенсер критикував державне втручання у «природні» процеси як очевидно шкідливе та небезпечне явище, що несе загрозу трансформації сучасних «промислових» суспільств в архаїчні мілітаристські режими. На його думку, варто залишити «непридатних» на розсуд долі, дозволивши хіба що приватним благодійникам дещо пом'якшувати «несправедливість природи».

Якщо для основоположника «наукового комунізму» К. Маркса рушійною силою прогресу була класова боротьба, а відданий ліберал Г. Спенсер обґрунтовував користь природного відбору та конкуренції атомізованих індивідів, такий відомий представник політичної філософії XIX ст. як Ж. Гобіно обстоював ідею расового протистояння як центральний елемент власної версії історичного розвитку, заклавши тим самим теоретичні підвалини доктрини націонал-соціалізму. Розглядаючи егалітаризм як принизливу для людини ідеологію, що несе лише тріумф посередності, сірості та нікчемності, він категорично стверджував нерівність різних рас (білої, жовтої, чорної), що є першопричиною всіх інших суспільних ієрархій. У його інтерпретації світу кожна раса постала органічною спільнотою з власною особливою кров'ю, яка має притаманну лише їй «расову душу», що визначає творчі здібності народу, його віру, мораль, цінності, уявлення про прекрасне та ідеальне суспільне влаштування, причому всі духовні і матеріальні здобутки і досягнення людства Ж. Гобіно пов'язував з діяльністю білої раси. На його думку, змішування рас є згубним процесом зниження людських стандартів, ознакою виродження та регресу і являє основну причину занепаду культури, тож виходячи з цих постулатів він вкрай скептично оцінював перспективи європейської цивілізації.

Поступова диференціація різних суспільно-гуманітарних дисциплін наприкінці XIX – початку XX ст. призвела до виокремлення со-

ціології та політології як окремих наук. У цей період творці «великої теорії» у соціології – М. Вебер, Е. Дюркгейм, В. Парето – зробили значний внесок в наукове розуміння проблематики причин, функцій та наслідків соціального конфлікту. І якщо політологія внаслідок дослідження владно-орієнтованих суспільних відносин більшою або меншою мірою завжди мала справу з протистоянням і конфронтацією, то в межах соціології поступово сформувалась окрема підгалузь, яка займалась дослідженням конфліктів. Сам термін «соціологія конфлікту» вперше був запроваджений німецьким соціологом Г. Зіммеlem, який вважав конфлікт універсальним явищем і центральним елементом суспільного життя та людської культури. У своїх роботах («Людина як ворог», «Як можливе суспільство», «Соціальна диференціація») Г. Зіммель розглядав причини і перебіг конфліктів у різних соціальних групах, пов'язуючи їх інтенсивність зі щільністю соціальних зв'язків та акцентуючи увагу на інтегративних функціях конфлікту.

Попри значні здобутки суспільно-політичних дисциплін впродовж останніх десятиліть, цікаво відзначити, що і у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., як за часів Геракліта Ефеського, центральним пунктом наукових дискусій постає баланс загроз і позитивних моментів, що несе соціальний конфлікт для суспільства і держави. І якщо класик школи структурного функціоналізму Т. Парсонс при дослідженні соціальних систем переважно акцентував увагу на процесах соціальної інтеграції та гармонізуючого впливу спільних цінностей, витлумачуючи конфлікт як загрозу стабільності суспільства і патологію соціальної системи, а один з батьків-засновників американської індустріальної соціології Дж. Мейо, шведський соціолог Х. Бродаль та німецький соціолог Ф. Гласл називали конфлікт аномалією і «небезпечною соціальною хворобою», то автор теорії «кооперації і конкуренції» М. Дойч, а також такі відомі соціологи як К. Боулдінг, Р. Дарендорф та Л. Козер наголошували, що конфлікти є невід'ємною частиною суспільного життя і так само природні для людини, як і співпраця. Визнаючи загрозу ескалації конфлікту для цілісності соціальної системи, вони разом із тим вказували на конструктивні його функції (вирішення застарілих соціальних проблем і оновлення, визначення й артикуляція нагальних вимог, сприяння груповій солідарності та ін.), стверджуючи, що безконфліктний соціум є утопією, а в складних суспільствах наявність численних дрібних конфліктів, коли союзники в одному питанні є супротивниками в іншому, виступає в якості врівноважуючого механізму і запобіжного клапану, який дає можливість соціуму розвиватись еволюційним шляхом та уникати катастрофічного розколу за однією ознакою.

Висновки та рекомендації.

Поступ теорії соціального конфлікту завжди був обумовлений історичними і суспільно-політичними чинниками, формуючись під безпосереднім впливом інтелектуальної традиції, а також найважливіших подій на міжнародній арені й основних тенденцій внутрішньополітичного розвитку. Таким чином, можна вести мову не лише про взаємодетермінованість соціальних конфліктів і знань про них, коли теоретична рефлексія соціуму являє собою своєрідне відображення його стану і структури, а з іншого боку – саме суспільство постає втіленням різних ідей і концепцій на практиці, але й про синхронізовану динаміку еволюції теорії і практики соціального конфлікту, коли наукові уявлення розвивалися відповідно до реальних суспільних змін, створюючи дві паралельні динаміки – інтелектуальну і фактичну.

Центральним пунктом наукових дискусій з прадавніх часів постає баланс загроз і позитивних моментів, що несе соціальний конфлікт для суспільства і держави.

Українізація вітчизняної освіти вимагає здійснення відповідних кроків, тож рекомендовано розробити спеціальну державну програму та надати необхідне фінансування для перекладу на українську мову і видання праць провідних теоретиків «соціології конфлікту» зокрема, та класиків суспільно-гуманітарних дисциплін взагалі.

7.20. Цапко О.М. Історична ретроспектива феномену популізму і політичної демагогії: уроки для України

Починаючи з 2000-х рр., у політичних системах багатьох країн світу відбулися глибокі зміни, які у свою чергу були пов'язані із різким зростанням популізму та політичної демагогії, що завдало значної шкоди їх політичній та економічній стабільності, а також призвело до негативних соціальних наслідків для населення цих країн. На сьогодні ми змушені констатувати той факт, що у сучасних європейських країнах підтримка радикальних популістських партій вища, ніж будь-коли протягом останніх тридцяти років. Так, зокрема, аналіз результатів виборів за останні три роки показує, що у 22-х європейських країнах партії з антиелітарною, нативістською та націоналістичною риторикою у середньому отримали 16% загальної кількості голосів на останніх парламентських виборах у кожній з країн. Ще десять років тому цей показник становив 11%, а у 1997 р. – 5%.

На сьогоднішній день дедалі більш чітко прослідковується тенденція, коли громадяни країн із розвинутими економіками і порів-

няно високими життєвими стандартами обирають лідерів, які пропагують популістські гасла перерозподілу, ультиматумів, заборон тощо. Так, зокрема, голосування громадян Великобританії за вихід з ЄС, а колеги виборщиків США у 2016 р. за політика-початківця з радикальною риторикою та ризикованими пропозиціями стали несподіваними подіями у розвитку цієї тенденції, викликаючи подальше занепокоєння щодо ринкової та політичної стабільності не лише зазначених країн, а й усього світу. На фоні цього значно зріс академічний та суспільний інтерес до популізму та демагогії. Так, у 2019 р. кількість пошуків за словом «популізм», згідно Google Trends, збільшилася у п'ять разів порівняно з середнім показником за попередні чотири роки.

Основна проблема з популізмом як політичним явищем полягає у тому, що популістів важко визначити ідеологічно, оскільки вони діють у широкому спектрі – від ультралівого до ультраправого та в різних країнах з різним рівнем розвитку та достатку. В енциклопедичному словнику з політології зазначено, що «популізм – це діяльність, яка має на меті забезпечення популярності у масах, ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел тощо. Популіст у сучасній політиці – діяч, який грає з масами». У свою чергу демагогія – це оцінка виступів, заяв політиків, які не містять конструктивних ідей і пропозицій, заплутують проблему і відвертають увагу від актуальних питань.

Порівняльний аналіз численних історичних практик виникнення та розвитку популізму та супровідної його політичної демагогії, зокрема негативний досвід тоталітарних і авторитарних режимів XX ст., дозволяє вести мову про популізм як про доктрину, певний тип політики та ідеології. Функціонування та поширеність популізму у сучасній політиці характеризується його детермінованістю культурними, історичними, політичними особливостями країн. При цьому, незважаючи на відмінності конкретних виявів популізму, можна виокремити низку його спільних змістовних характеристик, які мають універсальний характер і властиві більшості з них: народ, моральна сфера, демократія versus авторитаризм, антиінтелектуалізм, лідерство.

Розглядаючи сучасний популізм та політичну демагогію через призму їхнього історичного розвитку, ми цей розвиток умовно поділяємо на 5 етапів.

Перший етап припадає на кінець XIX ст. і пов'язаний з виникненням американського аграрного (фермерського) популізму у США.

Другим етапом в історичному розвитку популізму і політичної демагогії став популістський рух у країнах Латинської Америки, який

почав організаційно оформлюватися на початку XX ст. і породив ідейно-політичні течії, зокрема, апризм, жетулізм і перонізм.

Третій етап розвитку популістського руху припадає на 1930-ті рр. і пов'язаний з тривалою та руйнівною кризою яка отримала назву «велика депресія». На цьому етапі ми помічаємо тенденцію щодо радикалізації популістських гасел, закликів до зміни існуючих соціальних відносин.

Четвертий етап історичного розвитку світового популістського руху припадає на другу половину XX ст. Його уособлює західноєвропейський популізм, який характеризувався крайньою правопою ідейно-політичною спрямованістю.

П'ятий етап розвитку світового популістсько-демагогічного руху розпочався у 1990-х рр. і триває по сьогоднішній день. На цьому етапі популізм і політична демагогія почали також активно поширюватися у політичній практиці держав Центральної та Східної Європи. У цей період у своїх програмних документах і гаслах політичні партії країн зазначеного регіону досить широко стали використовувати популістські ідеї неолібералізму. Їх сутність полягала у тому, що суспільствам пропонувалися досить прості і швидкі шляхи вирішення складних соціально-економічних проблем.

Популісти стають популярними, зосереджуючи увагу на проблемах, які важливі для значної частини чи навіть більшості населення та з вирішенням яких зволікає політична еліта. Так, зокрема, в Європі – це імміграція, у США – втрата промислових робочих місць, в Україні – низькі доходи, нерівність стартових можливостей, несправедливий розподіл багатства, корупція тощо. Фокусуючись на реальних проблемах, популісти використовують частіше емоційні, ніж раціональні аргументи, застосовуючи риторику звинувачень та розпалювання протиріч.

Розглядаючи популізм та політичну демагогію в історичній ретроспективі, можна зробити висновок, що об'єктивні умови виникнення цих суспільно-політичних явищ були пов'язані із соціальною тенденцією, у відповідності до якої маси є лише об'єктом політики. Суб'єктивні передумови для їх виникнення та поширення викликані недосконалістю відносин «панування – підпорядкування», домінуванням масового суспільства. Соціальну базу популізму становлять зазвичай перехідні, проміжні та межові групи суспільства (середні верстви населення, маргінальні групи, декласовані маси, люмпени), котрі з причини свого суперечливого становища уявляють свої інтереси понадкласовими і виявляють через це найбільшу податливість для демагогічно-популістських гасел. Аморальність популізму полягає ще й в тім, що він маніпулює довірою людей та деформує її.

Стосовно сучасної України, то як показують останні політичні події, популізм і супровідна йому політична демагогія набувають особливо загрозливих масштабів, і поряд з проблемою корупції, представляють постійну небезпеку хиткій стабільності її політичної системи, а також таять у собі загрозу нівелювати навіть найконструктивніші реформи. Особливо це стосується політичної демагогії, яка сприяє впровадженню в суспільну свідомість помилкових уявлень, переконує маси в позитивному русі без видимих на те підстав. Демагоги – це політичні діячі, які створюють собі популярність, домагаючись власних цілей неправдивими і безвідповідальними обіцянками, перекрученням фактів, обманом, лестощами, маніпулюванням свідомістю людей, спекулюючи на почуттях і прагненнях мас, вводячи їх в оману.

На сьогоднішній день в українській політиці популізм та політична демагогія мають кланово-регіональні ознаки та, за відсутності класичних ідеологічних партій, присутні у риториці майже всіх політичних гравців. На думку експертів, цей тренд розпочався ще на початку 2000-х рр., коли тодішня опозиція ввела термін «злочинна влада», який і по сьогодні активно використовується щодо будь-якої політичної сили, яка перебуває при владі в Україні.

Окрім того, ситуація погіршується також і через тотальну недовіру більшості громадян нашої держави до державних інститутів, через відсутність незалежних ЗМІ тощо. Вітчизняні соціологи дедалі більше констатують той факт, що сучасне українське суспільство охоплене розчаруванням та апатією. Рейтинги основних політичних сил є досить низькими. Так, за останніми соціологічними даними, які були опубліковані Центром соціальних і маркетингових досліджень «Социс» 6 жовтня 2020 р, найбільшою підтримкою користується політична парія «Слуга народу», за яку готові проголосувати 25,9% виборців, Опозиційна платформа «За життя» – 22%; «Європейська солідарність» – 14,7%; «Батьківщина» – 9,5%; «Сила і честь» – 4,3%; РПЛ О. Ляшка – 4,1% тощо. В якості нарікання на незахищеність, громадяни України відчувають критичну недовіру до вітчизняної судової системи, порівняно з іншими розвинутими країнами. Не краща ситуація зі здатністю держави забезпечити незалежність правосуддя від державного втручання. Тут Україна отримала один з найгірших показників порівняно з розвинутими країнами ОЕСР та деякими країнами, що розвиваються.

Серед державних інституцій довірою, що переважає над відсотком недовіри, користується лише армія.

Як на нашу думку, ключова проблема не підтримки реформ і популярності їх критики полягає не у тому, що більшість громадян

не розуміють суті реформ, а у тому, що з їх боку відсутня довіра до політиків. Тому, щоб запобігти подальшому поширенню популізму, важлива не лише правильна розробка реформ, а й забезпечення їх проведення широкою підтримкою населення. Історичний досвід переконливо свідчить, що уряди потребують довіри своїх громадян для успішного вирішення політичних завдань та переконання громадськості у необхідності вибору певного складного і непопулярного, проте бажаного політичного курсу.

Паралельно необхідно формувати нову генерацію харизматичних непопулістських політиків, які не втратили довіру виборців.

Висновки та рекомендації.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що замість оголошення війни популізму і звинувачення популістів у загрозі реформам, варто прислухатись до порад популістів з високими рейтингами. Відомий автор книги «Великий вибух популізму» Джон Джудіс зазначає, що коли «діюча влада включає підняті популістами теми у власний порядок денний, популістські рухи втрачають сенс і зникають або розчиняються у діючій системі».

У суспільстві необхідно проводити ґрунтовну просвітницьку роботу, яка буде спрямована на відновлення довіри широкого загалу громадян до виборної демократії. Для цього конче необхідно прийняти нове виборче законодавство, в якому, поряд з відкритими списками з регіональними преференціями, необхідно також передбачити ще й підвищену відповідальність за підкуп виборців та розширити сферу її застосування.

Потрібно провести суттєві зміни дискурсу роботи ЗМІ у напрямі ведення ними більш відповідальної інформаційної новинної політики. Також необхідно збільшити питому вагу аналітичних дискусійних програм, можливо з елементами дебатних форматів між політиками. Флагманом у цьому русі може стати Суспільне телебачення.

Поряд з реформами, які боляче б'ють по населенню і знижують підтримку влади, варто проводити також і популярні, зокрема антикорупційну реформу, повноцінна реалізація якої буде переконливим свідченням того, що влада здатна обмежувати зловживання еліти і готова змінюватись сама – діяти у більш інклюзивній і вигідній для більшості манері.

З метою проведення дієвих та ефективних реформ, пропонуємо органам державної влади більш активно залучати до розробки їх проєктів науковців, у тому числі – фахівців з Національної академії наук України.

Таким чином, загалом негативно оцінюючи популізм та політичну демагогію, ми вважаємо, що сама їх поява є своєрідним закликом суспільства до змін на краще та відкриття нових можливостей.

7.21. Ільїн В.В. Еволюція грошей в світі – шлях до фінансової грамотності

Карантин, у який у зв'язку з пандемією увійшло все людство планети Земля, своїм результатом буде мати, цілком ймовірно, фінансово-економічну кризу, наслідки якої поки що важко передбачити. Разом з тим стало остаточно зрозуміло, яку роль у цей період відіграє фінансова «подушка» безпеки. І чим вона більша, тим більший економічний ресурс можна використати для соціального захисту своїх громадян, захисту їх здоров'я та безпеки. Фінансовий ресурс розкриває необмежені можливості і траєкторії нового життя не лише для творчих людей у сфері бізнесу, але і у сфері соціальної, культурної, у сфері освіти. Виразом цього ресурсу є гроші.

Впродовж впевненої ходи по шляху пізнання людина втішала себе тим, що проникнення у таїну світу позбавить її лякливості, вона стане сміливою і впевненою, а життя наповниться бажанням, метою і смислами. Проте біблійний Еклезіаст недаремно попереджав: «У великій мудрості багато суму, і хто примножує знання, той примножує скорботу». У поясненому світі нічого не може мати смислу, крім пошуку нових смислів. Предмет, котрий ретельно вивчили, лишається своєї значимості й привабливості. Занадто довге перебування під кроною «Древа Пізнання» не привело до бажаного спокою, а породило нові тривоги і страхи. Один із них – «духовна криза», котра постала в якості специфічного Армагедону перед людством.

Економічні революції епохи Модерну закономірно трансформувалися у фінансизм, і будь-яка доброчинність, моральна діяльність, гуманістична налаштованість сьогодні не можуть існувати поза силою грошової підтримки. Поборників «духовності» в її чистому вигляді не може задовольнити такого роду висновок, який аж ніяк не співмірний з міфологемами абстрактної моралі і утопічними міркуваннями про всеперемагаючу «силу добра» в опозиції до «зла», втіленого у згубному впливі грошей. Прибічники невиразних, далеких від реальності духовних ідеологем все ще втішають (і втішаються) сентиментом дев'яностих років минулого століття: багаті також плачуть, не потрібно їм заздрити. Для більшості людей, які не мають доступу до фінансових потоків і страждають від відсутності належної кількості грошей, потрібних для гідного життя, продовжується (що-

правда, тепер вже в опосередкованій формі), нав'язуватися думка, «що не у грошах щастя», краще «задовольнятися малим» тощо. Сентенції давно відомі, їх вважають мірилом моральності й духовності.

Засудження грошей як «тимчасового зла» у християнській і про-світницькій традиції, від якого невіддільні «пережитки минулого», «залишки соціального відчуження», все ще є живильним матеріалом для догматичної свідомості. Дійсно, гроші як предметний (речовинний) носій абстрактного багатства, коли об'єктивні умови людської праці здобувають найбільшу самостійність відносно живої праці, стають мало чи не апогеєм відчуження. Тим не менше, якщо не деталізувати цю функцію грошей, то вони стають незамінним засобом такого виміру міжлюдських відносин, котрий робить можливим правове регулювання останніх. Оскільки право неможливе без відчуження, воно здатне забезпечити лише формальні свободи: змістовне ж наповнення їх здійснюється самосвідомою, відповідальною індивідуальністю. Ця розбіжність між абстрактною формою і конкретним змістом є довічною для людського світовідношення, котра змушує особистість постійно шукати все нові способи її вирішення. Один з варіантів – негативне ставлення до матеріально-грошового і апологія абстракції духовного.

Останнє під впливом прагматизму і економічної доцільності виявилось лукавством і фарисейством: ніяка абстрактна духовність не може замінити тієї зручності, комфорту, впевненості, які одержує людина завдяки матеріальним благам, котрі можна придбати за гроші. У цьому і полягає смисл зміни вектору світоглядних переорієнтацій у бік фінансизму. Важливо зазначити, що при всіх негативних оцінках впливу грошей на людину і суспільство, їх значимості ніхто не заперечував і не заперечує. Ні для кого не секрет, що краще бути багатим, ніж бідним. Відома фраза – «гроші псують людину», завжди позбавлена змістовності, а сьогодні тим більше. Так само як і переконання, що в «суперечці народжується істина». Більш відповідним своєму буквальному значенню буде те, що у суперечці може народитися істина. А може і не народитися. Так само і гроші не псують, а можуть зіпсувати людину. Проте сьогодні ні у кого немає сумніву, що більш сильніше псує життя відсутність грошей.

Всупереч різного роду моральних (а насправді аморальних) пересторог щодо шкідливого впливу грошей, вони впевнено зайняли своє місце у сучасному житті, ставши атрибутом мислення і буття, утворивши «монетарний світогляд» як нову духовність. Австрійський письменник Роберт Музиль підкреслював, що гроші володіють властивістю, котрі мають логіка і мораль, – властивість повторюваності, внаслідок якої гроші, поки вони зберігають стабільну

цінність, роблять із всіх насолод світу ті «цеглинки» купівельної вартості, з яких можна скласти все що завгодно. Саме тому гроші – «моральні й розумні». Вони дозволяють, зокрема, відмінити у людському житті пряме насилля, спираючись на егоїстичний характер людини. Гроші – це «одухотворене насилля», особливо високорозвинена і творча форма насилля. Капіталізм є організація егоїзму відносно ієрархії сил, котрі надають гроші. Без всякого перебільшення, наведені міркування містять досить вагомий визнання цивілізаційного потенціалу феномену грошей.

Існуючі у суспільстві умови, а також деструкції, перепони, які виникають на шляху формування нових духовно-культурних світоглядних домінант, нових можливостей самореалізації людини, її свободи вибору і гідного життя, безпосередньо пов'язані з грошима. Зваба грошей хвилювала людину завжди, починаючи з часу їх виникнення. У суспільній свідомості поступово, по мірі розширення економічної діяльності, але чим далі, тим швидше, стверджувався диктат грошей, які перетворювалися на фантом, благо, жорстоку силу, надію, вагомий аргумент, символ щастя, радості й одночасно – розчарування і крах сподівань на досягнення гармонії, ствердження пріоритету власної екзистенції стосовно чужої і здебільшого ворожої дійсності.

Кожна епоха демонструвала свою стратегію мислення і парадигму духовності, у залежності від орієнтації якої формувалося відповідне відношення до грошей. В античному космоцентризмі ставлення до грошей пов'язувалося із вирішенням проблеми блага: що повинно стати головним у життєвих прагненнях людини – слава, здоров'я, гідність, розум, дружба, сила, моральність, чи може багатство, власність, гроші, золото? Оцінка останнього знайшла яскравий вираз в міфі про царя Мідаса.

У середньовічному теоцентризмі гроші, як і матеріальні цінності, поступалися перед цінностями християнського благочестя і моральними заповідями, яких ревно охороняла не лише численна армія теологів, ченців, священників, але й самі віруючі. Для останніх бідним і нещасним був не жебрак чи селянин, а лихвар, купець, володар багатств, власності, грошей, оскільки саме він мав найменше шансів досягнути Царства Небесного.

Ренесансні стратегії мислення виокремлюють у центр своїх міркувань людину, яка не лише поряд з Богом стає об'єктом вивчення, але й перевищує інтерес до нього. Позбавлена божественної могутності, вона починає шукати засоби, які б засвідчили силу її розуму. Ними стають не лише знання і наука, до яких пробуджується інтерес, а золото і гроші – головна спонукальна причина інтересу, заради

якого людина здатна на все. В основі інтересу знаходиться у першу чергу вигода. Ренесансний гуманізм – це не лише розкриття зовнішньої краси людини, її пізнавальних можливостей, але й проникнення в її внутрішню, тілесну сутність, котра втрачає свою гріховність. Простір духовних цінностей, проникнених християнською любов'ю до ближнього, почала заповнювати інша духовність – «дух підприємництва» (В. Зомбарт) та «дух капіталізму» (М. Вебер). Помножений на інстинкти жадібності, агресивності, волі до влади, схильності до одержання чуттєвих задовольень, прагнення багатства, пріоритету тілесності тощо, цей новий «дух» ставав все більш визначальною домінантною, переконуючи всіх у своїй силі, котра остаточно перетворювалася на божество, ставала об'єктом ідолопоклоніння.

Епоха Нового часу – це не лише становлення раціоналізму, авторитету наукового знання, ринкових відносин, утворення національних держав, великих географічних відкриттів, вільнодумства тощо, але й епоха кардинальних змін у світогляді людини. Пріоритетом наукового осмислення стає не світ, не Бог, не розум, не істина, а економічне у всіх його іпостасях – товар, вартість, гроші, капітал, ціна, торгівля, виробництво, прибуток, заробітна плата, праця, власність. З'являється нова професія – економіст, яка набуває все більшої популярності. Розмисли про буття, що були традиційно сферою теології та класичної метафізики, набувають все більше економічного характеру, оскільки актуальним об'єктом вивчення постає соціальність. А вона не може існувати і бути зрозумілою поза економічним, отже, і грошовим. Прогрес людського духу, з таким оптимізмом змальований Г. Гегелем, починає заміщатися економічною свідомістю, а *Homo Sapiens* і *Homo Faber* – *Homo Oeconomicus*.

Трансформація грошей з економічного, комерційного, лихварського статусу у феномен культурного, духовного, інтелектуально вивіреного буття означає виникнення нового цивілізаційного виміру. Гроші почали тепер обумовлювати не лише соціоекономічний і технічний прогрес, але й самосвідомість, процес самореалізації людини. Причому не лише у системі соціальних зв'язків і відносин, але і у системі вищих смислів існування та особистісної екзистенції. Так почали формуватися нові, тепер вже економічно-монетарні пріоритети, які стверджували не абстрактно-духовні, а конкретні, прагматичні, раціонально вивірені орієнтири. Вони показали свою привабливість у співмірності з економічною епохою, яка остаточно заповнювала простір культури людського життя, перетворюючи його на новий простір нового буття – фінансового. Виявилось, що можливість грошових ресурсів нескінченна, навіть у здійсненні мети духовної – вийти за межі речовинності, предметності буття, із світу

зовнішнього у світ внутрішній. Тим самим гроші ставали простором нових культурних відносин. Нових в якісній відмінності, як відмінний Ренесанс від середньовіччя, Постмодерн від Модерну.

У новочасовий період сила людини визначалася по якості і кількості знання: згадаймо слова Ф. Бекона, які стали девізом просвітницького вектору розвитку європейської цивілізації: «Знання – сила». Тепер сила людини почала визначатися грошима, могутність можливостей яких обмежувалася лише реальною сумою – кількістю. Чим більше грошей, тим більше можливостей; якщо грошовий потенціал необмежений, отже, необмежені і можливості їх володаря. У суспільній свідомості, і не лише на буденному рівні, остаточно стверджувалося переконання – гроші є абсолютним еквівалентом можливостей людини впродовж всього життя і на всіх його рівнях. Не лише еквівалентом вартості товару чи затраченої фізичної праці, а саме можливостей духовних, творчих, вольових тощо. Гроші трансформувалися у креативи діяльності інтелектуальної еліти. Причому мова йде не про міф, не про абсолютизацію, а про реальну ситуацію – виникнення залежності творця від фінансової підтримки. Людина стала боятися не Бога, не царя, не совісті, а відсутності грошей. Саме це вело не лише до злиднів і соціального падіння, але й до неможливості реалізувати себе в літературі, мистецтві, суспільно-культурній діяльності. Сьогодні гроші є визначальним фактором у політиці, дипломатії, бізнесі, владі.

Існує позиція, яка довго культивувалася: неначебто існують духовні можливості людини, а окремо – можливості, які приносить грошовий капітал, і їх непотрібно змішувати. Відповідно, перше неодмінно приводить до благих, гуманних, добрих вчинків, а друге, тобто гроші – тільки до зла, до чогось такого, яке віддалене від «чистого», «світлого», «святого». Теоретичні міркування, які не розрізняють цих можливостей, виростають із хаотичного безсилля тієї світоглядної позиції, не здатної відокремити духовне від предметного, культуру від цивілізації, творче від власне розсудкового, прагматичного. Однак такі міркування аж ніяк не відповідають реальному положенню сучасної «економічної людини», трансформованої у «постлюдину», оскільки фактично прагнуть ідеалізувати як перше, так і друге.

Організація суспільства на основі ідеї грошей, концепції рівних можливостей, котра здійснюється індивідуально-колективним прагненням до повноти цивілізованого буття, відтворює, як показав досвід розвитку «духу капіталізму», відчуття належності до цілісної системи. Вона висуває іншу парадигму самореалізації, наповнює економічні детермінанти новими смислами. Ця система характери-

зується, насамперед, впливом на розвиток інших мисленнєвих моделей на традиційні ритуали і правила поведінки. Гроші сьогодні виступають у ролі ідеального зразка, прикладу надійного добробуту, уподібнюючись універсальній релігії, котра не знає національних кордонів.

Народжений «дух капіталізму» в епоху Модерну з його ненаситною жадобою грошей і багатства не зміг завадити становленню досконалості, вишуканості і витонченості епохи бароко, «віку геніїв» науки і філософії, поезії і прози епохи Просвітництва, котра всю силу інтелектуальної могутності думки спрямувала на пошук ідеалу – краси, добра, справедливості, мудрості, гармонії. Щоправда, енергія економічної епохи, закарбована у грошах, з усією очевидністю заявила своє право бути не менш переконливим дзеркалом історії культури, чим філософія, живопис, література. Їх недолік у тому, що у гордій чистоті і самостійності жанрів вони дали благих намірів нікуди не йшли. Добродійність, сумно зауважував М. Сервантес, без грошей так само мертва, як мертва віра без діла.

Щоб досягти життєвого успіху необхідно бути не лише освіченою, а й фінансово культурною та фінансово грамотною людиною. Не достатньо просто вміти рахувати гроші. Зростання матеріальних статків у значній мірі залежить від того, на скільки розумно людина використовує ресурси та вміло, грамотно розпоряджається грошима. Тільки засвоївши основні поняття та зрозумівши принципи управління фінансами, можна успішно займатися бізнесом та управляти власними фінансами.

Тобто фінанси, гроші, інтелект, пізнання, наука, освіта – речі взаємопов'язані. Фінансова освіта сприяє прийняттю грамотних рішень, мінімізації ризиків і, тим самим, обумовити продуктивний поступ суспільства сприяє фінансова освіта, або грамотність. Низький рівень фінансової грамотності та недостатнє розуміння у сфері особистих фінансів може призвести не тільки до банкрутства, але й до неграмотного планування як соціально-економічного розвитку держави, так і виходу на пенсію, уразливості до фінансових шахрайств, надмірних боргів і соціальних проблем, таких як депресія.

Поняття «фінансова грамотність» виходить за межі політичних, географічних та соціально-економічних кордонів, а потреба у фінансовій освіті населення, як показує соціальний досвід, зростає у геометричній прогресії. Фінансова грамотність допомагає змінити ставлення до грошей, управління ними, змушує думати про майбутнє та планувати потреби. І, найголовніше, сприяє входженню до структури і проблем сучасного світу, який поправу називають фінансово-економічним.

З такої точки зору фінансова грамотність – це сукупність навичок, які хоча і набуваються у процесі фінансової освіти у школі або закладах вищої освіти, але продуктивно засвоюються і перевіряються, насамперед, на практиці конкретного життя.

Висновки та рекомендації.

У багатьох країнах різні програми та проекти з питань підвищення фінансової грамотності населення спрямовані на формування навичок життєвої, практичної філософії. Вона орієнтує «спиратися на власні сили», щоб кожен громадянин досягнення успіху засновував на фінансовій незалежності, зберігаючи її впродовж подальшої життєдіяльності.

З початком епохи фінансової економіки («фінансової цивілізації») багато держав світу розпочали процес фінансової освіти та підвищення фінансової грамотності населення з окремих ініціатив і комерційних структур. Але практика показала, чим швидше до цього процесу підключиться держава, зокрема з її інститутом освіти, тим більш успішно вирішується проблема. Підвищення фінансової грамотності – це сфера відповідальності держави, бізнесу, освіти і, безперечно, сім'ї.

Як показує західноєвропейський досвід, безумовно, фінансова грамотність виховується впродовж тривалого періоду часу на основі принципу «від простого до складного», у процесі багаторазового повторення і закріплення, спрямованого на практичне застосування знань і навичок. Фінансові навички повинні прищеплюватися так само, як правила етикету, дорожнього руху, поведінки у громадських місцях.

Хоча соціальний і економічний ефект від підвищення фінансової грамотності проявляється поступово, світовий досвід доводить безперечну необхідність здійснення цієї роботи. Тому неприпустимим є зволікання у вирішенні зазначеної проблеми. Хороший рівень фінансової грамотності необхідний кожній людині не тільки для досягнення її особистих фінансових цілей, забезпечення циклів життєдіяльності, але й реалізації екзистенційних проблем життєвого циклу. Якою б не була конкретна мета, виграшем від фінансової грамотності буде підвищення рівня життя і впевненість у майбутньому, стабільність і процвітання економіки, суспільства і людини у цілому. А там, де грамотність, там – культура, мислення, знання, інтелект, творчість.

7.22. Зернецька О.В. Роль медіа та комунікаційних технологій у житті Австралії наприкінці XX століття

Мета аналітичної записки – розкрити сутність головних тенденцій у медіа-сфері Австралії, їх вплив на життя австралійців наприкінці XX ст. та визначити досвід, який може бути корисним для України.

Урядові кроки в напрямі розвитку національного кіновиробництва в Австралії припадають на період, коли американські фільми домінували в усіх кінотеатрах п'ятого континенту. У цей час австралійський уряд розпочав фінансування австралійських фільмів, які були створені творчими командами австралійських кіномитців та показували австралійське життя. У 1968 р. при Австралійській Раді мистецтв був затверджений Фільмовий комітет, який підготував рекомендації стосовно підтримки урядом кіноіндустрії у трьох ключових сферах: створення агентства з матеріального забезпечення розвитку кіно; розбудова фонду, який би сприяв розвитку експериментальних фільмів; формування національної кіношколи.

Прямим результатом цих рекомендацій був розвиток широкого кола інституцій, які сприяли зв'язку між цією індустрією та урядом. Першою у 1970 р. була створена Корпорація розвитку австралійського фільму (Australian Film Development Corporation – AFDC), яку в 1975 р. перейменували на Комісію з австралійського фільму. Вона мала 1 млн доларів у своєму розпорядженні. Того ж самого 1970 р, поважаючи рекомендації Австралійської Ради мистецтв, уряд заснував Фонд для експериментального кіно і телебачення (Experimental Film and Television Fund – EFTF). Відповідно була створена і Австралійська школа фільму і телебачення (згодом доповнена дисциплінами, в яких вивчається випуск радіопродукції, і znana під абревіацією AFTRS).

Крім того уряд запровадив як експеримент зниження податків для австралійських інвесторів, які вкладатимуть гроші в кіноіндустрію. Як стверджує історик кіно Деб Верховен, «після прийняття цього податкового акту результат був моментальний та екстраординарний. Більше 400 фільмів з'явилося з 1980 по 1988 рр.».

Розвиток національної кіноіндустрії в останній третині XX ст. збігався із позитивною динамікою росту австралійської економіки загалом. Молоде покоління, яке виросло після воєнних травм Другої світової війни, і було більш освіченим і багатим, ніж їхні батьки, вже могло думати не тільки про проблеми заробітку для підтримання свого життя. В Австралії почав швидко розгортатися рух за громадянські права. Це було вперше, коли австралійська громадськість дізналася про байдужість та ганебне ставлення білих переселенців до корінного населення.

На це моментально відгукнувся національний кінематограф. Між 1970–1980 рр. було створено 7 стрічок, які розкривали цю проблематику, включаючи фільми режисерів Ніколаса Рега «Вокебаут» («*Walkabout*», 1971 р.) та Генрі Сафрано «Хлопчик шторму» («*Stormboy*», 1976 р.), так само, як і шедевр Пітера Вейра «Остання хвиля» («*The Last Wave*», 1977 р.). У документальному кіно кіномитці фокусуються на таких проблемах як боротьба аборигенів за права на свою землю, зокрема, стрічка Алессандра Гавадіні «Нінгла А-На» («*Ningla-A-Na*», 1978 р.). Створюються фільми у стилі аборигенної пам'яті, наприклад, «Мое виживання як аборигена», знято режисерами-жінками Ессі Коффі та Мартою Ансара («*My Survival as an Aboriginal*», 1978 р.).

Поряд із фільмами про долю аборигенів з'являються стрічки, присвячені встановленню «нових австралійців» у поки що чуже для них соціальне середовище та реакції цього середовища на новоприбулих. Одним із прикладів такого відображення нової політики Австралії – мультикультуралізму став фільм Майкла Пауелла «Вони – дивний натовп» («*Their're a Weird Mob*», 1966 р.), присвячений входженню новоприбулих братів-італійців у нове соціальне оточення.

У цей час в австралійському кіно можна відмітити подальше розмаїття жанрів. Створюються історичні і фантастичні фільми, зростає інтерес до внутрішнього світу героїв, до їх реакцій, почасти хворобливих, на самотність, відчуженість, народжуються трілери, фільми жахів та фільми-саспенси, в яких робиться акцент на незвіданих таємницях австралійської природи, особливо її аутбеку (внутрішньої незаселеної частини континенту), де відбуваються страшні та містичні події.

У 70–80-ті роки ХХ ст. набувають популярності кінострічки, які отримали назву «окер-фільми» (ocker films) – специфічний австралійський кіножанр, у якому відтворені властиві населенню Австралії особливості, вимова, пов'язані із нею фразеологізми, прислів'я та приказки, своєрідний приземлений гумор, тощо, які відтворюють австралійський національний характер, дещо шаржуючи його, підкреслюючи його «окремішність», особливо у чоловічої частини населення, яка належить до робітничого та нижнього середнього класів. Такі фільми створюються у різних жанрах: і у комедійному, і у реалістично-побутовому. До першого належить відома у всьому світі кінострічка режисера Пітера Феймана «Крокодил Данді» («*Crocodile Dandee*», 1986 р.) та її сиквели «Крокодил Данді 2» та «Крокодил Данді у Лос-Анджелесі» із австралійським актором-коміком Полом Хога-ном. Відома практично всім історія про австралійського мисливця на крокодилів Данді, який потрапляє до Нью-Йорку, де на нього че-

кають різні пригоди – і кумедні, і не дуже – став тим самим фільмом, який привернув до Австралії погляди сотень мільйонів глядачів.

«Крокодил Данді» побив не тільки всі очікувані касові збори, але й зробив набагато більше: те, заради чого австралійський уряд вкладав фінанси у розвиток національного кінематографу. Фільм привернув увагу людей багатьох країн до п'ятого континенту; розповів їм про цю чудову, сповнену пригод, землю; змалював привабливий характер австралійця, який передусім втілений в образі головного героя Данді; розповів усесвіту, що австралійці – це нова нація із своєю мовою та культурою, і що вона не така, як англійці та американці.

Початок глобалізації в медіа-сфері п'ятого континенту був позначений розквітом багатьох засобів масової комунікації, але передусім телебачення, яке було визнано як домінуюча політична і культурна сила у сучасному житті. «Телебачення справедливо належить до головних інновацій XX століття», – стверджує американський дослідник П.Томас вже у XXI ст.

Кінець XX ст. можна назвати зрілістю австралійського телебачення. Його розвитку сприяють декілька причин. Перша з них – та, що держава приділяла увагу розвитку телебачення, зокрема – громадського. Друга – це, безперечно, розквіт національного кіномистецтва. На австралійське телебачення приходять національні фільми, а також те, що називається «spin off», – ті продукти кіноіндустрії, які спеціально виготовляються для потреб телебачення.

Досліджуючи австралійське телебачення наприкінці XX ст. слід відзначити, що в ньому небувало до того розквіту досягає жанрове розмаїття. Особливої популярності набуває такий жанр як телевізійна драма. Причому національний глядач вимагає саме австралійського контенту, адже зростає національна самосвідомість аудиторії. Її вже не влаштовують американські драми і сіткоми. Вона бажає національного телевізійного продукту, де були б висвітлені соціально-психологічний клімат та історико-культурні проблеми країни, в якій вони живуть.

Причина появи якісних телевізійних драм – це зростання місцевих продакшн компаній. Так, компанія Crownford Productions, яка спеціалізується на поліцейських та кримінальних драмах, випускає сімейну драму «*The Sullivans*», дія якої розгортається під час Другої світової війни. Вона йшла на комерційному каналі Channel 9 протягом 1976–1982 рр. і постійно була на вершині рейтингів.

Продакшн компанії швидко міняють свій профіль на потребу часу і на вимоги аудиторії. «Австралійскість» стала основною вимогою до національного медіаконтенту п'ятого континенту на початку глобалізації.

Комерційний канал Channel 10, на якому у 1970 рр. пройшли такі серіали як «*Number 96*», «*Prisoner*», «*The Box*», викликали велику дискусію серед австралійських глядачів та професійних дослідників телебачення. Вперше темою масових дебатів стали серіали, в яких йдеться про такі табуйовані до того теми в австралійському телебаченні, як показ сексу на телеекрані, оголених тіл персонажів та гомосексуалізму

Наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр. у сфері комерційного телебачення відбулися зміни законів: було встановлено, що воно має звітувати перед австралійською публікою і що поновлення річних ліцензії проходитиме кожного року.

Особливо важливими стали вимоги Телевізійного трибуналу щодо політики у галузі контенту. Були вироблені спеціальні квоти для комерційних телерадіомовників. Йшлося про те, що як найменше 55% передач, які йдуть по телебаченню з шостої години ранку і до півночі, повинні бути зроблені або в Австралії, або у Новій Зеландії. В останньому випадку – тобто у новозеландських телепередачах – мав бути присутнім серйозний креативний австралійський компонент.

На порядок денний була поставлена соціально-культурна політика комерційного телерадіомовлення, робився наголос щодо культурного рівня їх передач. Зокрема, передбачалося збільшення національних драм, програм для дітей та підлітків, а також виробництво і показ документальних фільмів. Задля цього була сформована новостворена організація Australian Broadcasting Tribunal (ABT). Комерційне телебачення Австралії стало підзвітним ABT, у тому числі щодо контенту, який показувався цими каналами. За новими правилами ABT підтримував національний контент у різних форматах передач. Особлива увага була приділена функціонуванню телерадіокомпанії Special Broadcasting Service (SBS), яка вела програми 68 мовами народів світу, які на той час жили в Австралії.

Аналізуючи ситуацію на зламі 1980–1990 рр., треба відзначити, що комерційне телебачення Австралії опинилося у найглибшій депресії з дня його створення. У цей період, в Австралії продовжували розвиватись змістовні і глибокі щотижневі документальні програми-розслідування, які висвітлювали пекучі соціально-політичні проблеми суспільства. Взірцевим прикладом такої програми була і залишається «*Four Corners*» («*Чотири кути*»). Її прем'єра відбулася 19 серпня 1961 р. Це найдовша програма в історії австралійського телебачення, яка йде й сьогодні.

Телевізійні теми були спрямовані не тільки проти расового гноблення, а й проти зовнішньої політики країни, коли це потрібно. На

відміну від національних газет, які підтримували участь австралійських солдат у війні у В'єтнамі, передача *Four Corners* навпаки виступила з різким засудженням і самої війни, і участі в ній молодих австралійців. Такі прогресивні документальні фільми і глибокі розслідування у різних галузях соціально-політичного життя в Австралії дуже потрібні її громадянам. «*Four ale Corners*» виробляє публічний телерадіомовник – ABC. Слід відзначити, що свобода слова в Австралії більша за свободу слова у Великій Британії. Ми маємо право це стверджувати, оскільки передача *Four Corners* у свій час наслідувала британську передачу *Panorama*, яку виробляв улюблений канал королеви Єлизавети II *The Thames Television*. Під час нападу британських військ на Фолклендські/Мальдівські острови цей канал зафільмував і випустив в ефір гостру документальну передачу про події у цьому регіоні. Незважаючи на позитивне ставлення до каналу в цілому і персональне знайомство королеви з його президентом, канал було закрито. Імперські інтереси Британії взяли гору.

Варто особливо акцентувати, що паралельно з серйозними інформаційними передачами для дорослих, в Австралії є передачі, в яких йдеться про політику та соціальні питання, але вони призначені для дітей та підлітків. Дітям розповідають зрозумілою їм мовою про політичні, соціальні та культурні події в Австралії та за її межами. Це надзвичайно важливо, адже дітей поступово знайомлять з ситуаціями, які відбуваються в реальному світі, в якому їм потрібно буде жити й виживати. Звичайно з дитячого віку вони привчені до казок, фантастики, дивовижних пригод у світі динозаврів або супергероїв на кшталт Бетмена. Але, на наш погляд, повинні бути передачі, які поступово вводять їх у реалії світу дорослих, розповідаючи про незгоди, різного роду конфлікти, про вміння не розгубитися і відстоювати себе, своїх друзів, захищаючи слабших, утверджуючи справедливість.

Повертаючись до ситуації в австралійському телебаченні 1990-х рр. слід відзначити, що розмаїття програм на громадських та комерційних каналах значно зросло. Поряд із різноманітними драмами з'явилася ціла плеяда так званих «*living programs*», які швидко заповнили телебачення Австралії. Вже давалися взнаки глобалізації: винахід нового формату передачі на одному континенті миттєво облітав увесь світ і ставав надбанням планети. Не обійшов він і Україну, хіба що це відбулося дещо пізніше. Під «*living programs*» мається на увазі величезний сегмент передач, присвячених щоденному життю і уподобанням людини. До них входять програми про городництво, садівництво, приготування їжі, ремонти квартир тощо.

Але не тільки «*living programs*», соціально-психологічні, сімейні, поліцейські, кримінальні драми вели перед у рейтингах австралій-

ського телебачення. 1981 р. з'являється серіал «*Beyond Tomorrow*», який створила компанія *Beyond Productions*. Спочатку серіал вийшов у ефір під назвою «*Towards 2000*». Проте 1985 р. він був перейменований на «*Beyond 2000*». Це ім'я він зберіг до закінчення серіалу у 1999 р. (показово, що цей серіал продовжує своє існування, починаючи з 2005 р. під назвою «*Beyond Tomorrow*»). З самого початку його темою були розповіді про розвиток та винаходи в науці і сучасних технологіях. Серіал був дуже популярний в Австралії і повсякчас мав високі рейтинги. Розпочинав він демонструватися по національній мережі ABC, а потім був «перехоплений» каналом *Network Seven*.

«*Beyond 2000*» мав надзвичайний міжнародний успіх і був показаний по каналу *Discovery Channel* в Сполучених Штатах і Канаді, а також на каналі RTI в Республіці Ірландія і по супутниковому *Sky News* в Європі та на TV1 у Новій Зеландії. Його міжнародний резонанс згодом поширився на Швецію, Малайзію, Індонезію, Південну Африку, Саудівську Аравію, Кувейт, Йорданію, Намібію.

Це свідчить про розуміння керівників телерадіомовлення наукової та культурної політики цих країн про надзвичайну важливість інформаційної та освітньої якості цього серіалу для громадян своїх держав. За своєю суттю він відкривав вікно у світ науки, яке для багатьох мешканців цих країн із різним ступенем соціально-культурного та економічного рівня знаходились на різних щаблях наукового розвитку. Величезні рейтинги серіалу також привертали значний інтерес аудиторії різних за соціально-економічним станом країн до успіхів у світі у сфері науки і технології. «*Beyond 2000*» стимулював молоде покоління учнів шкіл та студентів університетів до здобуття нових знань, отримання нових професій у нових галузях науки й тим самим прискорював їх наукове та кар'єрне зростання. Знаменною подією стало створення вебсайту за такою самою назвою – «*Beyond 2000*» тією ж самою продакшн компанією у 1999–2003 рр.

1980–1990 рр. стали роками в Австралії, коли з'явився і став швидко поширюватися Інтернет, який був глобальним не тільки і не стільки в якості уявної мережі, а швидше мережею всіх мереж. Декого з діячів телевізійної індустрії лякала поява Інтернету. Вони вважали, що Інтернет буде у контрверсійних відносинах з телебаченням і почнеться неминучий занепад останнього. Інші мали підстави сподіватися, що розвиток Інтернету буде не настільки руйнівним для такого центрального медіуму цієї доби, як телебачення. Наприклад, використання електронної пошти для швидкого отримання та обробки інформації для телевізійних новин стало навпаки великим плюсом із точки зору швидкості, і з точки зору розширення глобальної картини. Набирала обертів соціальна журналістика, яка вико-

ристовувала соціальні медіа для створення так званої «нової журналістики». До редакторів теленовин йшов потужний потік інформації з усіх континентів землі.

Так само можна було схарактеризувати Twitter, зростання популярності соціальних медіа, більшість яких, до речі, встигала обговорювати і давати оцінку телепередачам різних форматів, а також допомогла встановити зворотний зв'язок з виробниками телевізійних драм, серіалів, живих шоу і т. ін.

Прикметно, що аудиторія, яка вільно висловлювалася та давала коментарі, усе більшою мірою виявляла гордість за свою країну, опікувалася станом флори і фауни п'ятого континенту, розуміла унікальність природи та висловлювалася за її збереження. Саме о цій порі значних обертів набирає екологічний рух в Австралії. На підтримку його на телебаченні створювалися відповідні передачі й фільми, що знайшли велику кількість прихильників в країні й далеко за її межами. Австралійці встигли полюбити своєрідну красу бушу, який на початку століття відлякував багатьох з них своєю несхожістю з європейськими лісами.

Багато чого змінилося в світі тільки за одне століття. Розвиток міжнародних авіаліній зробив поїздки австралійців на свою колишню батьківщину доступними і досить дешевими. Усі різновиди телефонного зв'язку наближали рідних, близьких і друзів. Кіно скорочувало культурні відстані. Телебачення вело перед у комунікації, адже надавало повну кольорову картину життя Австралії та інших країн, починаючи від гарячих новин і політичних дебатів, соціальних ток-шоу, завдяки яким можна було відчутися «пульс» тієї або тієї країни й зрозуміти, що хвилює суспільство, до спортивних передач, які об'єднують болільників багатьох країн світу. З 1985 р. у Сполучених Штатах було запущене перше глобальне супутникове телебачення CNN, яке завдяки своїм корпунктам в усіх частинах Землі та спеціальним бригадам «швидкого реагування», могло вести репортажі з місця подій, що зробило світ ще «тіснішим». Тепер за австралійськими лісовими пожежами, скажімо, мало змогу стежити майже все людство та співпереживати австралійському народові.

Риси глобалізованого світу відчувалися в Австралії чи не найбільше, адже віддалений материк та його мешканці стали почувати себе ближче до решти людства. І величезну роль відіграли тут засоби масової комунікації, як традиційні, так і нові. Багато дослідників традиційних і нових медіа висловлювали побоювання щодо драматичної фрагментації телебачення. А це в свою чергу може призвести до падіння кількості рекламодавців у популярних телепередачах і в такий спосіб прибутки телекомпаній зменшаться. На думку австралійсько-

го професор М. Херда, «хоча аудиторія може бути фрагментована, все ж таки існують такі події, які зв'язують австралійців одного з одним у просторі і часі».

По-перше, телевізійники швидко побачили потенціал соціальних медіа (особливо таких, як Twitter, або мобільних пристроїв, таких, як Fango, Zeebox або Cricket LIVE Australia). Для телебачення вони швидше додають цінності в якості 2-го екрана, ніж як прямі заміщення вже існуючої технології. Твіттер, наприклад, став неформальним каналом зворотного зв'язку для живих дискусій контенту телебачення. І зараз більшість мереж активно спонукають своїх глядачів брати участь у спеціальних розмовах і дискусіях, використовуючи Twitter. У деяких випадках, таких як програми «Q&A» (ABC1) та «Can if Warms» (Ten) твіти від глядачів стають невід'ємною частиною самих програм. Але це можливо, коли програми йдуть тільки вперше. Зрозуміло, що за таких умов активність аудиторії значно збільшується.

По-друге, інший вид програм, який був і залишається неймовірно популярним серед австралійців, це спортивні програми. Ось чому саме вони приносять найбільші прибутки австралійській телевізійній індустрії. Три з чотирьох головних футбольних ліг країни (ANL, NRL та A League), заключили карколомні контракти на передачу їх матчів по телебаченню на 5 років, які перевищують ціну 1 млрд доларів.

Обидва ці два тренда підтверджують важливість того, що покази «наживо» завжди будуть мати зростаюче значення для австралійців, які є нацією спортсменів.

Висновки та рекомендації.

Австралійські режисери обрали для творів кіномистецтва найкращі взірці національної поезії і прози, які розкривають історичні, соціальні, культурні і расові проблеми розвитку країни протягом ХХ ст.

Митцям вдалося створити таку художню якість, яка дає їм змогу конкурувати навіть у період стрімкої глобалізації світу.

Позитивним моментом у розвитку кіно стають заходи австралійського уряду на підтримку національного кіномистецтва.

Державницький підхід до розвитку кіно, телебачення, Інтернету, соціальних мереж і галузі культури загалом сприяє покращенню іміджу держави, збільшує інвестиції, розвиває туризм, сприяє посиленню імміграції та припливу обдарованої молоді з багатьох країн світу.

Існує велика ймовірність, що молоді інтернаціональні кадри залишаться в Австралії на певний строк або й назавжди, чи стануть

«науковими послами» п'ятого континенту, рекламуючи досягнення Австралії в галузі освіти і науки.

Показово, що така далекоглядна зовнішня політика австралійського уряду щодо національного кіно і телебачення належить до м'якої сили (*soft power*), яка робить Австралію передовою країною, що займає за даними 2022 р. (Звіт *Credit Swiss*) п'яте місце в світі за рівнем добробуту.

Є очевидним, що кіно, телебачення, а також нові засоби масової комунікації (Інтернет, соціальні мережі тощо) допомогли зробити важливий крок у формуванні національної самосвідомості австралійців, які наприкінці ХХ ст. подолали відчуття «культурної меншовартості» і з повним правом увійшли до високорозвинених народів світу.

Досвід австралійського уряду щодо підтримки розвитку національного кіно і громадського телебачення та створення відповідних фондів, інституцій та навчальних закладів заслуговує на увагу українського управлінського персоналу.

В Австралії існують передачі для дітей та підлітків, в яких розповідається про політичні і соціальні питання доступно для дітей мовою. Це вводить їх у світ дорослих, допомагає соціалізації та ознайомленню із життєдіяльністю держави. Це дуже необхідно для телерадіомовлення України.

Необхідно, особливо нині, щоб в телерадіоефірі звучало більше народних пісень, у виконанні славетних хорів (наприклад, Національного хору ім. Г.Г. Верьовки), співаків, так само як і сучасних українських патріотичних і ліричних пісень.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Аулін Олександр Анатолійович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Богданович Іван Іванович – кандидат економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Бульвінський Андрій Григорович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ветринський Ігор Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Вітер Ірина Ігорівна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Вознюк Петро Федотович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Воробей Ольга Вадимівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Годлюк Альона Миколаївна – кандидат політичних наук, науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Грицик Лариса Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Гуцало Сергій Євгенович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Деменко Олександр Федорович – кандидат політичних наук, доцент, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Держалюк Микола Степанович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Добровольська Ангеліна Борисівна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Зелінський Андрій Леонідович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ільїн Володимир Васильович – доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії і методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кириченко Олександр Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кордун Олексій Олександрович – доктор філософії (PhD) у галузі історії, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кудряченко Андрій Іванович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Лукаш Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Метельова Тетяна Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мітрофанова Оксана Олександрівна – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мирончук Олена Аркадіївна – молодший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мхитарян Наталія Ігорівна – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мудрієвська Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Олійник Олег Миколайович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Отрош Михайло Іванович – доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Перга Тетяна Юріївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Потехін Олександр Володимирович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу теорії

та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Припик Євген Олександрович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Пророченко Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Розумнюк Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Романенко Олена Валеріївна – кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Романюк Віктор Олексійович – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Рудич Сергій Феліксович – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Рудяков Павло Миколайович – доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Сафар'янс Євгеній Валерійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Срібняк Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Стельмах Сергій Петрович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Василь Миколайович – член-кореспондент НАПН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Толстов Сергій Валеріанович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фесенко Микола Васильович – доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фомін Сергій Сергійович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фошан Ярослав Ігорович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Хойнацька Людмила Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Цапко Олег Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Чекаленко Людмила Дмитрівна – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Чорногор Ярослав Олексійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Чуткий Павло Сергійович – молодший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Швед В'ячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Наукове видання

УКРАЇНА: КОНТЕКСТ СВІТОВИХ ПОДІЙ

АНАЛІТИЧНІ ЗАПИСКИ ДЕРЖАВНОЇ УСТАНОВИ
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

(2020–2023 рр.)

В авторській редакції

Верстка – *Кірсенко Світлана*

Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. ????.
Наклад ??? прим. Зам. 24-124-3.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000.